SGDE

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

ವೈಯಾಕರಣ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಶಿವಮಣಿ

ಜಾಗರೂಕತೆಯಿಂದ ಬಳಸಿ

~~174~~

~~H36~~

~~8239~~

H 375

E-773

ಕಟ್ಟುವಿಕ ಸಂಖ್ಯೆ..........................

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

8239
H375

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

यमापत्तौ सकर्मकेभ्योभाव इव कर्त्तर्यपि लकारानापत्तेः ॥ नन्वेवमपि लश्चभावे चाकर्मकेभ्य इत्येवास्तु चकारेण कर्त्तरीत्यनुकर्षणाल्लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्त्तरि स्युरकर्मकेभ्यो भावेकर्त्तरि च स्युरित्यर्थे पर्यवसिते कर्मणि तूक्तज्ञापकाल्लविष्यन्तीति किमनेन कर्मणीत्यनेनेति चेत् । मैवम् । उत्तरसूत्रेतयोरित्यनेन कर्मणोपि परामर्शार्थं तस्या वश्यकतया ज्ञापकानुसरणक्लेशस्य वैयर्थ्यात् ॥ तस्माद्यथान्यासमेवरमणीयम् ॥ चानुकृष्टं नोत्तरत्रेत्युक्तेः कर्द्ध पदं न तत्रानुवर्त्तते ॥ अत्रनैयायिकाः ॥ लकाराणां कृतावेव शक्तिर्लाघवान्न तु कर्तरि ॥ कृतिमतः कर्तृत्वेन तत्र शक्तौ गौरवात् ॥ देवदत्त इत्यादि प्रथमान्तपदेन तल्लाभाच्च ॥ देवदत्तः पचतीत्यत्र हि देवदत्तोविशेष्यः यत्नोविशेषणमाश्रयत्वं तु संसर्गः तथा च पाकानुकूलकृत्याश्रयो देवदत्त इत्यादि शाब्दबोधोपि सुष्ठूपपद्यत इति ॥ तन्न ॥ पचतीत्युक्ते पाककर्त्ता क इत्याकाङ्क्षानुरोधेन लकाराणां कर्त्तरिशक्तिरित्यभ्युपगन्तुमुचितत्वात् ॥ पाकानुकूलाकृतिरिति शाब्दबोधाभ्युपगमे तु कस्मिन्नित्याकाङ्क्षास्यात्कस्येति वा ॥ न चैककर्तृकापचिक्रियेति शाब्दबोधाभ्युपगमेपि क इत्याकाङ्क्षानोपपद्यत एवेति शङ्क्यम् ॥ कर्तृसामान्यबोधे सतिक इति कर्तृविशेषाकाङ्क्षायां बाधकाभावात् ॥ नापिदेवदत्तकर्तृकापचि क्रियेत्युक्तेपि कस्मिन्नस्ति कस्य वेत्याकाङ्क्षादुर्वारैवेति शङ्क्यम् ॥ विक्लित्यनुकूलव्यापारस्यैव पचिक्रियात्वात् तदाश्रयस्य देवदत्तस्य कर्तृत्वात् क्रियाश्रयत्वे निश्चिते कस्मिन्नित्याद्याकाङ्क्षाया अप्रवृत्तेः ॥ किं च पचन्तं देवदत्तं पश्य पचते देवदत्ताय देहि पचमानस्य देवदत्तस्य द्रव्यमित्यादौ शतृशानजादीनामपि तिबादिवल्लादेशत्वाविशेषेण तेभ्योपि कृतिमात्रबोधापत्तेः । न चेष्टापत्ति राश्रयत्वं संसर्ग इत्युक्तत्वेन पाकानुकूलकृत्याश्रयं देवदत्तं पश्येत्याद्यर्थस्वीकारे दोषाभावादिति वाच्यम् । नामार्थयोरभेदान्वयस्य स्वपरसिद्धान्तविरुद्धत्वात् । न चैवं नामार्थयोरभेदसंसर्गव्युत्पत्त्यनुरोधेन शतृशानजादीनां कर्त्तरिशक्तिस्तिबादीनां कृतावेवेति वैषम्यं स्वीक्रियते प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति वाच्यम् । स्थान्येव वाचको लाघवान्नत्वादेशो गौरवादिति स्वसिद्धांतस्य परित्यागापत्तेः । रामः शानं कतरदित्यादौ विसर्गे सोरमि सोरदडि च कृते लाघवात्सुत्वे नैव शक्तिर्नतु तत्तद्रूपेणेत्यादिभवदीयव्यवहारस्य असंगत्यापत्तेश्च ॥ एवं च तिबादीनां शत्रादीनां च स्मारकतया लिपिस्थानीयत्वं बोधकस्तु लकार एवेति स्थिते स च शतायते कर्त्तरि शक्त इत्यभ्युपगमेति ङन्ते कथं कृतिं बोधयेदन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायात् ॥ यदि तु वैयाकरणरीतिमाश्रित्य सर्वत्रादेशा एव वाचका इत्यभ्युपगम्यते तर्हि घटं घटेन हरेव विष्णोवेत्यादिषु-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

सर्वेसर्वपदादेशा इति न्यायेन पदस्फोटो वाक्यस्फोटोवाक्यस्फोटश्चसिध्येदिति भावतांतन्मतद्दनिष्टम्। किंच कर्त्तरि कृदिति यत्कर्तृग्रहणं तदेव लः कर्मणीति सूत्रे चकारेणानुकृष्यत इति कथं ण्वुलादीनां लकाराणां च शक्तौवैलक्षण्यम्। नच नामार्थयोरभेदान्वयसंसर्गाभ्युपगम एव ण्वुलादौ कर्तृवाच्यत्वे बीजमिति वाच्यम्। पचतिरूपं पचतिकल्पं देवदत्तइत्याद्यनुरोधेन तिङ्क्ष्वपि कर्त्तुरेव वाच्यातौचित्यात्। ननु समुदायस्य नामत्वेपि तिङ्प्रत्ययो नना मेति चेत्। पाचकइत्यत्राप्यकइत्येतन्न नामेति तुल्यम्। अकान्तं नामेति चेत् रूपबाद्यंतमपि नामेतितुल्यम्। अतश्चात्र प्रशस्तपाककर्त्ता देवदत्तइत्याद्यभेदान्वयो भवद्भिरभ्युपगंतव्य इति तिङ्क्ष्वपि कर्तृवाच्यता स्वीकर्त्तव्यैव॥ किंच कर्तृवाच्यत्वानभ्युपगमे युष्मदिसमानाधिकरणे मध्यमः अस्मदिउत्तम इति सामानाधिकरण्यप्रयुक्ता पुरुषव्यवस्था अभिहिते कर्त्तरि प्रथमेत्यादिकं च भवन्मते कथं संगच्छताम्। यत्तु अनभिहित इत्यस्यानभिहितसंख्याक इत्यर्थवर्णने न देवदत्तः पचति ओदन मोदनः पच्यते देवदत्तेनेत्यादौ प्रथमाद्वितीयादिव्यवस्थानमुक्तम्। तन्न। कृत्तद्धितसमासेषु संख्याभिधानस्याप्रसिद्धत्वाम्। ततश्च पक्तव्यस्तण्डुलः शत्यःशतिको ऽश्वःप्राप्तोदको ग्रामइत्यादिषु कर्मणि द्वितीया इत्यस्य प्रवृत्तौ प्रथमा न स्यात्॥ नच तिष्ठतीत्यध्याहारेण संख्याभिधानमिह्याप्यस्तीति वाच्यम्॥ स्थितइत्यध्याहारे तदभावात् शाब्दिको ऽयं देवदत्तो न तु नैयायिकइत्यादिषु नीलमिदं नतु रक्तमित्यत्रेव क्रियापदाध्याहारस्यानावश्यकतया आख्यातेन शब्ददर्दुरं करोतीति ठक्प्रत्ययेन वा कर्तृसंख्याया अनुक्तत्वाद्देवदत्ते कर्त्तरि तृतीयोत्पत्तिप्रसंगाच्च॥ तस्मादनभिहिते कर्त्तरीत्यादिव्याख्यानमेवाभ्युपेतव्यम्। अपिच धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्ता तत्राश्रयमात्रं कृतांलकाराणांचार्थः। नतु व्यापारोपि। तस्यधातुनैव लभ्यत्वात्॥ अत एव कर्ता कारक इत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्नानन्वयः॥ व्यापाराश्रयस्य प्रत्ययार्थत्वे तु तस्य प्रकृत्यर्थेन व्यापारेणान्वयः क्लिष्टः स्यात्। यस्तु वदति कृधातोः कृतिरर्थः कृत्प्रत्ययस्यापि कृतावेव शक्तिर्नतु कर्त्तरि कर्त्तरिकृरिदत्यत्र हि कर्त्तरीति भाव प्रधानो निर्देशः कर्तृत्वं कृतिमत्त्वं तच्चकृतिरेव, यत्र तु देवदत्तादिपदसमभिव्याहारस्तत्र तृजादौ कृतिमति लक्षणेत्यादितन्मते पूर्वोक्तकर्त्रेत्यादौ सुतरामनन्वयः कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे करोतिरुत्पादनार्थः उत्पत्तिश्च कर्मस्था। यत्नार्थकत्वे तु कारिष्यते घटइत्यादि न सिध्येदिति वक्ष्यमाण दूषणं च दुरुद्धरम्। आश्रयमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वे तु रथो गच्छतीत्यत्र रथस्याचेतनस्य

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

यत्नाभावेपि गमनानुकूलचक्रभ्रमणादि व्यापाराश्रयत्वात् न काचिदनुपपत्तिः । एवं स्थिते कृतौ शक्तिरित्यस्योक्तिसंभव एव नास्ति कृतेरपि व्यापारविशेषतया प्रायेण धातुत एव लाभात् । जानातीत्यादौ आश्रयत्वं प्रत्ययस्यार्थ इति स्वीकृत्य यत्नार्थत्वस्य त्वयापि त्यक्तव्यत्वात् । नहि यत्नमंतरेण ज्ञानं नोदेतीति कश्चिदभ्युपैति । यस्मात्कृतां तिङां च वैलक्षण्यं दुर्लभमिति कर्त्रर्थकत्वमभ्युपेयम् ॥ एतेन कर्त्रधिकरणे आख्यातवाच्यत्वं कर्तुर्निरस्य जंजभ्यमनाधिकरणे यङन्ताद्विहितस्य जंजभ्यमान इति शानचः कर्तृवाचकत्वं स्वीकुर्वंतो मीमांसका अपि प्रत्युक्ताः । यत्तु तैरुक्तं शानजंशे कर्त्तरि कृदिति व्याकरणं शक्तिग्राहकमस्तीति तन्न ॥ कृद्वाक्यशेषोऽप्ययमर्थाकांक्षायामनिर्दिष्टार्थेषु ण्वुलादिष्वेवोपतिष्ठते आकांक्षितविधानं ज्यायइति न्यायान्नतु शानजादिषु । स्थानिभूतलकारार्थेनैव तेषां निराकांक्षत्वात् । अन्यथा भावे कर्मणि च शानचो दौर्लभ्यापत्तेः । ततश्च शय्यमाने आस्यमाने चायं गत इत्यादि प्रयोगो भावे न स्यात् कर्मणि तु क्रियमाण इत्यादि प्रयोगो न स्यात् । यत्तु भट्टपादा आहुः ॥ कर्त्तरि यदेकत्वं तत्र तिप् कर्त्तरि यत् द्वित्वं तत्र तस् इत्यादिक्रमेण लः कर्मणीत्यस्य द्व्येकयो रित्यादेश्च एक वाक्यतया व्याख्यानान्नकर्तुर्बोध्यता सूत्रादायातीति । तच्चिंत्यम् । तान्येकवचनेति विहितद्विवचनादिसंज्ञा हि तिबाद्यादेशनिष्ठा ततश्च द्विचनादिसंज्ञकतिबादिविधिना द्व्येकयोरित्यस्यैकवाक्यताऽस्तु । नच तिबादिविधौ कर्त्तरीत्यस्ति यद्द्वित्वैकत्वादिविशेषणतया कथं चिन्नीयेत ॥ ननु लः कर्मणीति सूत्रे कर्त्तरि कृदित्यतो नुवृत्तं कर्तृग्रहणं तिबादिविधावस्त्येव लविधितिबादिविध्योरप्येकवाक्यतास्वीकारादिति चेत्, सत्यम् ॥ वाक्यैकवाक्यता हि सा न तु पदैकवाक्यता लःकर्मणीतिविहितलकारानुवादेन तिबाद्यादेशविधेः प्रवृत्तत्वात् । तथा च लविधौ श्रूयमाणं कर्तृग्रहणं कथं संख्यां विशिनष्टु । न हि यत्र कर्तृग्रहणं तत्र संख्योपस्थापकमस्ति ॥ लकारस्य द्विवचनादिसंज्ञाविनिर्मुक्तत्वात् ॥ ततश्च कर्तरियदेकत्वमिति व्याख्या कथमपि न संभवत्येव ॥ स्यादेतत् लः कर्मणीति सूत्रे लइत्यकारानुबंधकयोर्लङ्लटोः सामान्यग्रहणं न भवति किंतूत्सृष्टानुबंधकलकाराणां सामान्यग्रहणमिति निर्विवादम् ॥ तत्र लइति जसंतं मा भूत् । किंतु ङसंतमस्तु लः परस्मैपदमितिवत् ॥ आदेशापेक्षाचेयं षष्ठी ॥ तस्य य आदेशः सकर्मणि चेत्यादि । नचाविहितस्य लस्यानुवादो न संभवतीति वाच्यम् । वर्तमाने लडित्यादिभिरेवलविधानात् । तथाच लस्य स्थाने य आदेशः स सकर्मकात्कर्मणि कर्त्तरि च यदेक-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

त्वं तत्र स्यादकर्मकाङ्गावे कर्तरि चेत्याद्यर्थः सुलभ इति भट्टपादोक्तयोजनिका निर्बाधैवेति चेत् । अत्राहुः । लइत्यस्य षष्ठ्यंतत्वे आदेशानामेवार्थ उक्तः स्यात्सोपि तिबादीनामेव न तु ताआदीनाम् तेषांद्विवचनादिसंज्ञाविरहात् द्वेत्रकयोरित्यादिनास्यैकवाक्यतायाभवद्भिरुक्तत्वात्। न च भवदुक्तरीत्या कर्तरिकृदित्यनेन निर्वाहः भावे कर्मणि च शानचो दौर्लभ्यापत्तेरुक्तत्वात् । न च शानच् विधिना सहात्मनेपदव्यवस्थापकानामेकवाक्यतया भावकर्मणो रित्यनेनेष्टसिद्धिः सकर्मकादपिभावे शानजापत्तेः । किं च जसंतत्वे श्रुतेनैव संबंधषष्ठ्यंतत्वे त्वादेशइत्यध्याहारान्गौरवमित्यादि । अत्रेदं बोध्यम् ॥ भावे चाकर्मकेभ्य इति अकर्मकग्रहणेनाविवक्षितकर्माणोपि गृह्यंते ॥ अत एव णेरणाविति सूत्रे नेह पच्यते नेह भुज्यते इति भावे लकार इति हरदत्तः ॥ अत्यंताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणम् ॥ नेह पच्यत इत्यादौ तु कर्मण्येव लकारः गम्यमानत्वाच्च कर्म न प्रयुज्यते इति मतांतरमेतच्च गतिबुद्धीत्यादिसूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् ॥ यत्तु कैश्चिदुक्तमिह अविहितकर्मणां भावेलकार इति प्रसादकृतोक्तं भाष्यादिविरोधादयुक्तमिति तच्चिंत्यम् ॥ पक्षद्वयस्यापि भाष्यकैयटादिग्रन्थारूढत्वात् प्रत्युताविवक्षितकर्माणोऽप्यकर्मका इति पक्ष एव प्रबलः । तथाहि समानकर्तृकेषु तुमुन् इति सूत्रे इच्छता क्रियते इति भावे लडुक्तो हरदत्तेन ॥ णेरध्ययने वृत्तमिति कैयटहरदत्तादिभिरपि नपुंसकेभावेक्तोऽकर्मकेभ्य एव । तयोरेव कृत्यक्त खलर्थाः इत्यत्र क्तमात्रग्रहणात् ॥ तत्र भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्त्तनात् । अन्यथा घटं कृतमिति प्रसज्येतेति सिद्धान्तितम् ॥ एवंस्थिते यद्यपि विवक्षितकर्माणोपीह सूत्रे अकर्मकग्रहणेन न गृह्येरन् तर्हि पीतागावो भुक्ता ब्राह्मणा इत्यादौ भावे क्तांतादर्शआद्यजित्यादिकर्मणिक्त इति सूत्रे हरदत्तेन वक्ष्यमाणं कृतपूर्वीत्यत्र भावेक्त इति कैयटाद्युक्तं च कथं संगच्छतां कथं च गतंतिरश्चीनमित्यादिप्रयोगाः संगच्छेरन् । गतिबुद्धीति सूत्रे त्वकर्मकग्रहणेना विवक्षितकर्माणो न गृह्यन्ते इत्युक्तम् । तेनाणौयः कर्त्तासण्यंते कर्म न भवतीति देवदत्तेन पाचयति इति सिद्धम् ॥ गत्यर्थसूत्रेपि न गृह्यंते तेन हि सूत्रे कर्त्तर्यपिक्तो विधीयत इति दत्तवान् पक्कवानित्याद्यर्थे दत्तः पक्कइत्याद्यापत्तेः । इह सूत्रे त्वविवक्षितकर्मणामकर्मकत्वेन ग्रहणे न कोपि दोष इत्यास्तांतत् । लस्य-वर्णग्रहणे प्रत्ययग्रहणपरिभाषा अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा च न प्रवर्तते इति लुनाति चूडाल इत्यादौ तिबाद्यादेशः कुतो न भवतीति चेत् । अत्राहुः ॥ लः कर्मणीति सूत्रे निर्दिष्टानां कर्त्राद्यर्थाना मनुवृत्तेः । कर्त्राद्यर्थे विहितस्य लकारस्य

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

ग्रहणमिति अतोपि ति बाद्यादेशानुवादेन कर्त्राद्यर्थविधिरितिकल्पना निरस्ता लस्थानिकतिबादीनां कर्त्राद्यर्थविधानं कर्त्राद्यर्थे विहितस्य लस्य तिबादिविधानमित्यन्योन्याश्रयापत्तेः । यद्वा धातोरित्यधिकाराद्धातोर्विहितस्यैव लस्येहग्रहणमिति नोक्तातिप्रसंगः । लस्येत्संज्ञातु न भवति । फलाभावात् । न च लित्स्वरः फलं । णलोलित्वेन तदभावस्य ज्ञापनात् ॥ नाप्यश्रवणमेव फलं । तदुच्चारणस्यानर्थक्यापत्ते रादेशविधिनैवाश्रवणलाभाच्च । लस्यतिबादिस्थानित्वा भ्युपगमे तु लः परस्मैपदमित्यादिस्वरसतः संगच्छत इति दिक् ॥ तिप्तस् झि ॥ समाहारे द्वन्द्वः । इट इकार आगमलिंगं न भवति ॥ सप्तदशभिरादेशैः समभिव्याहारात् ॥ किंतु इटोदिति विशेषणार्थः परदित्युच्यमाने एधे व एधेहि एधेमहीत्यत्रापि स्यात् ॥ वर्णग्रहणेप्रत्ययग्रहणार्थवद्ग्रहणपरिभाषयोरप्रवृत्तेः ॥ केचित्तु इटोदित्यत्रलिङ्इत्यनुवर्तनाल्लिङादेशस्येति सामानाधिकरण्येन व्याख्याने एधेव एधे हि एधेमहीत्यादावति प्रसंगोनास्त्येव ॥ नहि तत्र इकारमात्रमादेशो भवति तेनेटोदित्यत्र टकारः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं ॥ एवेत्याहुः तच्चिन्त्यम् । इकारस्य विशेषणत्वे विशेषणेन तदन्तग्रहणादिवर्णांतस्य लिङो ऽत्स्यादित्यर्थप्रसक्त्यतिप्रसंगस्य तदवस्थत्वात् । वहिमहीत्यस्यापि स्थानिवत्वे लिङ्त्वात् ॥ महिङोङकारस्तङ्तिङिति प्रत्याहारार्थः । स च समुदायानुबन्धो नत्ववयवानुबन्धो व्याख्यानात् । तेनेषिः कर्मणि आशीर्लिङि एषिषीमहीत्यत्र गुणनिषेधोन ॥ तथाह्वश्चतेः पृच्छतेश्चकर्मणिलिटि वव्रश्चिमहेपप्रच्छिमहे इत्यत्र ग्रहिज्येति संप्रसारणं न ॥ तङानौ ॥ लस्येत्यस्यानुवृत्ते र्लादेशएवानोग्रह्य तेइत्याशयेनाह ॥ शानच्कानचौ चेति ॥ तेन परस्मैपदिभ्योपि ताच्छील्यवयोवचनेति चानश् भवत्येव । कतीह निघ्नानाः ॥ अनुदात्तङितः ॥ अनुदात्तश्च ङश्च अनुदात्तङौ तौ इतौ यस्य सः अनुदात्तङित् ॥ द्वन्द्वातेश्रूयमाणइच्छब्दः प्रत्येकं संबध्यते दत्तचानुदात्तांशेततंतविधिः फलाभावात् अंशान्तरे एव तदन्तग्रहणमित्याशयेनाह ॥ अनुदातेतइत्यादि ॥ उपदेशेजनुनासिकइत्यतो ऽनुवृत्तमुपदेशग्रहणमपि ङिदंशे एव संबध्यते नान्यत्र अव्यभिचारात्तदाह ॥ उपदेशेयोङिदिति ॥ विशेष्यमन्तरेण तदन्तविधिरिह दुर्लभ इत्यतआह ॥ धातोरिति । हलस्येति । नन्विहानुवृत्तेरभावादुभयमपि दुर्लभम् भूवादयइति सूत्रान्मंडूकप्लुत्याऽनुवृत्तस्य धातवइत्यस्य विभक्तिविपरिणामात्कथं चिद्धातोरिति पदे लब्धेपि लस्येत्येतन्न लभ्यत इति चेत् ॥ अत्राहुः ॥ इकोझलित्यसपनाधातोरिवेहात्मनेपदे नलकारधात्वोराक्षेपो बोध्यः ॥ तिङां लादेशत्वाल्लस्य च धातोर्विधानादिति ॥ उपदेशे-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

इति किं ॥ चुकुटिषति ॥ गाङ्कुटादिभ्य इति सन आतिदेशिकं ङित्वम्। धातोः किं। चङ्ङभ्यां मा भूत्॥ अदुद्रुवत्॥ अवोचत्॥ ननु लावस्थायामेववृतादिभ्यः स्यतासीत्यादिनास्यप्रत्यये कृते व्यवधानादात्मनेपदपरस्मैपदरूपनियमाप्रवृत्तावपि लकारसामान्याश्रयत्वेनान्तरंगत्वात्स्य प्रत्ययात्पूर्वमेव लस्यतिवादिषु सत्सु परस्मैपदं पक्षे चात्मनेपदं सिध्यत्येवेति वृद्भ्यः स्यसनोरिति सूत्रे स्यग्रहणं व्यर्थं सत्तेनैव स्यग्रहणेन विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति ज्ञापितं॥ तेनानुदात्तेत्वाद्वर्त्तिष्यत इत्येवं नियमात्मनेपदेप्राप्ते वृद्भ्यः स्यसनोरिति परस्मैपदमपि पक्षे भवति। तथा च विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वाच्चङ्ङोर्नदोषः विकरणात्प्रागेव परस्मैपदप्रवृत्तेरिति चेत्॥ सत्यम्॥ स्यग्रहणं विकरणव्यवधानेपि नियमप्रवृत्तिं ज्ञापयतीति पक्षे चङ्ङोर्दोषः स्यादेव। अयं च पक्षः शदेः शित इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः। स्पष्टः किं च तदन्तविधिलाभार्थमपि धातुग्रहणमावश्यकम्॥ धातोरेकाच इत्यादिनायङ्। बोभूयते ऋतेरीयङ्। ऋतीयते। शेतेन्हु, त, इत्यत्र तु व्यपदेशिव द्भावेन ङिदंतत्वम्॥ नमोवरिवश्चित्रङ इति क्यचि चित्रीयते इत्येतत्कथमिति चेत्॥ अत्राहुः। अवयवेऽचरितार्थो ङकारः क्यजन्तस्य विशेषणं भवति॥ तथा च समुदायानुबन्धो ङकार इति व्यवदेशिवद्भावेनैव ङिदन्तत्वं बोध्यमिति॥ स्वरितञितः॥ पूर्ववदिच्छब्दः प्रत्येकं संबध्यते॥ कर्त्तारमभिप्रैति गच्छतीति कर्त्रभिप्रायम्॥ कर्मण्यण्॥ धातोरिति॥ धातोर्लस्येत्यर्थः। लकारधात्वोराक्षेपः पूर्ववद्बोध्यः॥ तिङस्त्रीणित्रीणि॥ तिङः षट्त्रिकाः संज्ञास्तु तिस्र इति यथासंख्यं न प्राप्नोतीत्यत आह॥ उभयोरिति॥ परस्मैपदमात्मनेपदमिति चानुवर्त्तते तेन पदद्वये प्रत्येकं त्रयस्त्रिका इति यथा संख्यं संज्ञाः प्रवर्त्तंत इति भावः॥ ननु प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमावित्येवं कृतैकशेषाणां प्रथमादीनां प्रथमौ च मध्यमौ चोत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति द्वंद्वेभ्युपगते त्रिकद्वयस्य यथासंख्यं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञाः स्युः नत्वेवैकस्येति णलुत्तमोवेति सूत्रं विरुध्येत॥ णलउत्तमसंज्ञकत्वालाभात्॥ ततश्च प्रथममध्यमोत्तमा इत्यत्र कृतद्वंद्वानां प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्चेत्येकशेष आश्रीयताम्॥ तथा हि सति संज्ञा अपि षडिति परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्तिक्लेशं विनैवेष्टसिद्धिरिति चेत्। मैवम्। एकशेषाश्रयणे गौरवाद्वैयर्थ्याच्च॥ त्वयापि हि परस्मैपदात्मनेपदग्रहणमनुवर्त्यमेव॥ अन्यथा शतृक्वसोः सावकाशापरस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञयाबाध्येत॥ ततश्च क्राम्यति क्रामतीत्यादौ क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घो न स्यात्॥ आक्रामन्नित्यादौ तस्य सावकाशत्वात्॥ परस्मैपदा-

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

नामिति विहितस्य णलो णलुत्तमो वेति णित्वविकल्पविधानाज्ज्ञापकात् परस्मैपदसंज्ञाप्रथमादिसंज्ञयान बाध्यते इति ब्रूषे तर्हि सुतरामं प्रतिपत्तिगौरवम् ॥ तान्येकवचन ॥ तानीत्यस्य व्याख्यानं लब्धेत्यादि ॥ अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात्प्रथमादिसंज्ञानामेकवचनादिसंज्ञानां च पर्यायः स्यात् ॥ इष्टापत्तौ तु अत्ते र्लोटो मेर्निरिति कृते एकत्वविवक्षायामुत्तमसंज्ञाभावादाडुत्तमस्येत्यस्याप्रवृत्त्या आनीत्यादिप्रयोगोपि साधुः स्यादिति भावः । प्रत्येकमिति । यत्तु प्राचा एकैकश इत्युक्तं तदयुक्तम् ॥ शसैववीप्साया उक्तत्वेन द्विर्वचनायोगात् येननाप्राप्तिन्यायेन द्विर्वचनापवादः शसितिसिद्धान्तात् ॥ तथा सुप इति सूत्रेप्येकैकश इति प्राचोक्तमयुक्तमेव ॥ एतच्चमनोरमा ग्रन्थानुरोधेनोक्तम् ॥ अन्ये तु एकैकमेवैकैकशः स्वार्थे शस् नत्वचवीप्सायाम् ॥ न च स्वार्थेयः शस् स आकरग्रन्थान्नावगम्यते इति वाच्यम् । एकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वोदत्वेति भाष्यात् शसंतस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेन कैयटेन व्याख्यानं तिङ् वाच्यकारकवाचिनीति ॥ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् । स्थानिनीत्यस्य व्याख्यानाच्च स्वार्थिकस्यापि शसोऽवगम्यमानत्वात् ॥ ततश्च एकैकश इति प्राचोक्तमयुक्तमिति यदुक्तंतदेवायुक्तमित्याहुः ॥ युष्मदि ॥ सामानाधिकरण इत्यस्य व्याख्यानमप्रयुज्यमाने इति । सामानाधिकरणे किं ॥ त्वां पश्यति । त्वयाक्रियते तुभ्यंददाति ॥ प्रहासेच । मन्योपपद इति ॥ सप्तम्यंतस्यानुगुणत्वेन व्याचष्टे ॥ तस्मिन् प्रकृतिभूते सतीति ॥ तस्माद्धातोर्लस्य स्थानेत्यर्थः ॥ अस्मदि ॥ तथा भूते इति । तिङ्वाच्यकारकवाचिनि प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमाने चेत्यर्थः ॥ तिङ् शित् सार्व ॥ धात्वधिकारोक्ता इति किं ॥ हरीन् । शसः सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वे वे ङतीति गुणः स्यात् ॥ लिहः श्रियः इत्यादिशसंतेषु सार्वधातुकेयगिति यक् च स्यात् । के चित्तु वारिणी इत्यत्र नुमिकृतेपि लघूपधगुणः स्यादित्याहुस्तन्न ॥ क्ङितीति निषेधात् इगन्तत्वप्रयुक्तस्य नुमः गुणप्रयोजकत्वे सन्निपातपरिभाषाविरोधाच्च ॥ कर्त्तरि शप् ॥ सार्वधातुकेयगित्यतः सार्वधातुक इत्यनुवर्त्तते धातोरेकाच इति सूत्रात् धातोरिति च तदाह ॥ कर्त्रर्थ इत्यादि ॥ झों तः ॥ तकारादकारउच्चारणार्थः । आयनेयीनीति सूत्रात्प्रत्ययग्रहणमनुवर्त्तते नत्वादिग्रहणमेकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञानात् ॥ तस्यापि अनुवृत्तौ तु शयांते इति न सिध्येत् ॥ शीङोलट् । लेटोडाटावित्यंतरङ्गत्वादं तादेशा त्प्रागटि कृते तस्यादित्वाभावा तदनेन प्रत्युक्तम् । देतदाह ॥ प्रत्ययावयवस्येति ॥ प्राचा तु प्रत्ययादेर्झस्येत्युक्तं ॥ इह मनोरमायामादिग्रहणं निवृत्तमित्युक्तं तदापाततः ॥ अन्यत्र प्रवृत्तस्यादिग्रहणस्य निवृत्तत्वा-

योगात् ॥ निवृत्तमित्यस्याननुवृत्तमित्यर्थं इति वा कथंचित् व्याख्येयं ॥ यत्तु प्रत्ययादेरिति ग्रन्थसमर्थनाय व्याचक्षते । आडागमे कृते तत्सहितोऽपि प्रत्ययोऽस्तु नाम ॥ न तु तत्सहित एव प्रत्यय इति नियमोऽस्तीति तन्न ॥ अवयवविनिर्मुक्तस्यावयवित्वायोगात् । अन्यथा भूयास्तामित्यादौ तामादीनामिडागमापत्तेः । ननु अङ्गात्परस्य प्रत्ययस्य इट्यासुडतं तु नाङ्गमिति चेन्न ॥ आगमविनिर्मुक्तस्यापि प्रत्ययत्वमिति वदतां मते भावमिभविष्यामीत्यादौ विकरणां तस्यैव तदादिग्रहणबलेन यासुट् तस्याप्यंगतायां दुर्वारत्वात् ॥ किं च लविशीयेत्यत्र विशेषविहितत्वात्सीयुटि कृते लिङः स्थाने इट् तस्यागमेनादित्वविघातात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्याशंक्य प्रत्ययस्वरे कर्त्तव्ये आगमा अविद्यमानवदित्यतिदेश आद्युदात्तश्चेति सूत्रे भाष्यादौ स्वीकृतः ॥ न चैतत्केवलस्यापि प्रत्ययत्वे युज्यते ॥ न च तन्मते आगमसहितस्यापि प्रत्ययत्वादिकारस्याप्युदात्तः स्यात्तद्वारणाय प्रत्ययस्वरे कर्त्तव्ये इत्यादिग्रन्थः स्वीकर्त्तव्य एवेति नास्त्येवकारग्रन्थविरोध इति वाच्यम् ॥ आगमा अनुदात्ता इति विशेषवचनेनागमस्याप्यनुदात्तत्वे कृते आद्युदात्तत्वस्य तत्राप्रवृत्तेरिति दिक् । भ्रस्येति ॥ इकारादकार उच्चारणार्थः । अतोगु इति ॥ अतो दीर्घो यञीति तु न प्रवर्तते ॥ स्थान्यलादेशविधौ स्थानिवत्वनिषेधादिति भावः ॥ अतो दीर्घो ॥ तुरस्तु शम्यः इति सूत्रात्सार्वधातुक इत्यनुवर्तते ॥ सार्वधातुके किं । केशवः । अंगना । अतआ इति वक्तव्ये दीर्घं ग्रहणाद्दीर्घ एव यथा स्यादित्येतदर्थं अन्यथा ऽपाचीरोदनं देवदत्त। ननु पचामि भोरित्यत्रानन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति प्लुतः स्यात् ॥ केचित्तु अत आदिति सुवचं तपरकरणसामर्थ्याद्विकारनिवृत्तिर्भवेदिति प्लुतस्याप्रसङ्गात् ॥ उदात्तस्थाने उदात्त आकारः अनुदात्तस्थाने अनुदात्त आकार इत्यादि स्थानेन्तरतम इत्यनेनैव सिद्धम् । अत एव वृषाकप्यग्नीति सूत्रे वृषाकपिशब्दो मध्योदात्त एक एवोदात्तत्वं प्रयोजयत्यग्न्यादिषु तु स्थानेन्तरतम इत्येव सिद्धमिति मनोरमादावुक्तम् । ततश्च प्रयोजनाभावात्तपरकरणमनर्थं विध्यर्थमिति नाशङ्कनीयमेव । यदि तु ऋल्व्यावृभ्य इत्यत्र आ आविति वत् अत आ इत्यत्रापि आ आ इति प्रश्लेषः क्रियते तदा तपरकरणं विनापीष्टसिद्धिरित्याहुः । प्रहासे चेति सूत्रस्योदाहरणमाह । एहि मन्ये इति । ओदनं भोक्ष्य इति त्वं मन्यसे इत्यर्थः । एतम् एतवेति । एतं मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे एत मन्ये ओदनं भोक्ष्यध्वे इत्यन्वयः । भोक्ष्यावहे इति । युवां मन्येथे भोक्ष्यामह इति यूयं मन्यध्वे इति चार्थः ॥ परोक्षे लिट् ॥ यद्यप्यधिश्रयणादिव्यापाररूपा क्रिया सर्वा परोक्षैवा उक्तं हि भाष्ये। क्रियानाम-

यमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूतानिदर्शयितुमिति तथापि तदनुकूलशक्तिमतां व्यापाराविष्टानां साधनानां पारोक्ष्यमिह विवक्षितं तेन क्रियानाविष्टसाधनमात्रप्रत्यक्षेपि लिट् भवत्येव। अयं पपाच त्वं पेचिथ। ननु क्रियाशब्दवाच्याधिश्रयणाधःश्रयणादिव्यापाराणांयुगपत्प्रत्यक्षाविषयत्वेपि क्रमशः प्रत्यक्षविषयत्वमस्ति यत्र तु क्रमशोपि प्रत्यक्षविषयत्वं नास्ति तत्र हि पारोक्ष्यं क्रियायाः। ततश्च लिडुत्तमपुरुषो दुर्लभ इति चेदत्राहुः। स्वव्यापारस्यापि वर्त्तमानतादशायां व्यासङ्गादिना स्वयमप्रतिसंधाने ततः कार्येणानुमितौ भवत्येव। बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहमितिवदिति ॥ लिट् च ॥ आर्द्धधातुकसंज्ञ एवेति। लङः शाकटायनस्येति सूत्रादेवकारोनुवर्त्तत इति भावः॥ परस्मैपदानाम्॥ अत्र थशब्दस्य अकारो विधीयमानः अन्तस्य प्राप्नोति न चाकारस्याकारविधौ निरर्थकत्वमिति वाच्यम्। यथासंख्यसंपादनेन कृतार्थत्वात्। अत्राहुः। धातोरित्यधिकारादादेः परस्येति व्यञ्जनमात्रस्य कृते द्वयोरतो गुणइति पररूपम्। यद्वा द्वयोरकारयोः पररूपेण सूत्रे निर्देशस्तथा चानेकाल्त्वात् सर्वादेशे सिद्धमिष्टमिति। ननु सुबन्तानामेवद्वन्द्वस्तत्र त्वकारद्वयकल्पनायां सवर्णदीर्घ एव स्यादिति चेन्मैवम्। आदेशानां स्थान्यर्थेनैवार्थवत्त्वात् थशब्दस्य विधीयमानमकारद्वयं प्रत्येकमर्थवन्न भवतीति समुदितस्य प्रातिपदिकत्वेनातो गुणइति पररूपस्यैवप्रवृत्तेः॥ भुवो वुक्॥ अचि श्नुधात्विति सूत्रादचीत्यनुवर्तते तदाह। लुङ्लिटोरचीति। अचीति किम्। अभूत् इत्यत्र वुकि सति लोपो व्योरिति लोपं बाधित्वा परत्वाद्धल्ङ्यादिलोपः स्यात्। ननु हल्ङ्यादिलोपादन्तरङ्गत्वाल्लोपो व्योरिति लोप एव भविष्यति तथा च मव्यतेर्यङ्लुङन्ताल्लङि तिप्सिपोरमामद् अमामइत्यत्रलोपोव्योरेव माधवादिभिः स्वीकृतः। एवं चाज्ग्रहणं मादुपधायाइत्युत्तरार्थमनुवर्त्तमानमिहाप्यु,परञ्जकतया वृत्तिकारादिभिर्योजितं न त्वावश्यकतयेत्येव निष्कर्ष उचित इति चेद् अत्राहुः। भुवो वुगित्यस्याङ्गत्वाद्बहपेक्षत्वेन हल्ङ्यादिलोपस्यैव वुकोपि बहिरङ्गतया असिद्धत्वेसति वलिलोपस्य प्राप्तेरेवाभावादज्ग्रहणमिहार्थमपीत्येवयुक्तमिति। अयं च शंकाग्रन्थः समाधानग्रन्थश्च मनोरमायां स्थितः। अर्वाचीनव्याः। मव्यतेर्यङ्लुगन्त एव नास्ति अमामदित्यादि रूपं तु दूरादपास्तमेव यकारवकारान्तानामूठ्भाविनां यङ्लुङ् नास्तीति छ्वोः शूडिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं कैयटेन स्पष्टीकृतम्। इदं च छ्वोरिति यत्रोठ् तद्विषयकं ज्वरत्वरेत्यूठ्भाविनोः स्त्रिविमव्योस्तु यङ् लुगस्त्येवेतिन्याय्यं माधवादिसंमतं च। मव्यबन्धने अयं यान्तऊठ्भावीति सूत्रेवच्चप्रमाणत्वात्। तथाच तद्ग्रन्थेन सहास्त्यमनोरमाग्रन्थो विरुध्यत इत्याहुः।

यदि तु भवतेर्यङ्लुगन्तादिति मनोरमायां पठ्येत तदा तत्र पूर्वापरग्रन्थविरोधो नास्तीति दिक् । अजादेरिति । यदि बहुव्रीहेः षष्ठी तदा इन्द्रमात्मन इच्छति इन्द्रीयति इन्द्रीयितुमिच्छति इन्दिद्रीयिषतीत्यत्र दकारस्य नन्द्रा इति द्वित्वनिषेधः स्यात् किं तु अच्चासावादिश्चाजादिस्तस्मादिति कर्मधारयादेषा पञ्चमी तदाह । आदिभूतादचः परस्येति । भूव्भूव्इति । यद्यप्यत्र धात्ववयवत्वं प्राथम्यं च न संगच्छते तथापि व्यपदेशिवद्भावेन तद्बोध्यम् । नन्विह चत्वार एकाचः तत्रावयवास्त्रयः तत्र भ् ऊ ऊव् इति ।भूविति समुदायश्चतुर्थः । तथा चानियमेन यस्य कस्य चिद्द्वित्वं स्यान्मैवम् । समुदायस्यैकाच एव द्विर्वचनस्य न्याय्यत्वात् तस्मिन् हि द्विरुच्यमाने अवयवा अपि द्विरुच्यन्त एव वृक्षचलनेन सर्वावयवचलनवत् ॥ अत्रेति । एकाचो द्वे इति प्रकरणे ॥ हलादिः ॥ अभ्यासस्येति जातिपरो निर्देशस्तेन आततुः आटतुरित्यादौ तकारादिनिवृत्तिः सिद्ध्यति क्व चिदभ्यासे आदेर्हलः सत्वमाश्रित्य, सर्वत्रानादेर्लोपविधानात् ॥ भवतेरः ॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्येति सूत्रादभ्यासपदमनुवर्तते । अत्र प्राचोक्तम् । भवतेरिति कर्तृनिर्देशाद्भावकर्मणोर्नात्वमिति केचित् । व्याख्यातं च तत्पौत्रेण कर्त्रर्थयोः श्तिप्शपोर्निर्देशादित्यर्थः इति तन्न । धातुनिर्देशमात्रे श्तिपो विधानात् शपश्च विकरणत्वेनानर्थकत्वात् कर्त्रर्थके परे विहितस्यापि तस्य श्तिपः शित्त्वसामर्थ्यादिवेह प्रवृत्तेः । अन्यथा त्वदुक्तरीत्या उपसर्गात्सुनोतिसुवतीत्यादीनामपि भावकर्मणोरप्रवृत्तौ सर्वोपप्लव एव स्यात् । अपसिद्धान्तश्चायमिति स्पष्टमेवाकरदृशाम् । प्रयुञ्जते च कर्मण्यपि अकारं कवयः तस्यातपत्रं बिभरांबभूवे विभावरीभिर्बिभरांबभूविरे इत्यादि ॥ एतत् प्रक्रियाप्रसादग्रन्थदूषणं मनोरमायां स्थितम् ॥ अत्र नव्यैः श्तिपः शित्त्वसामर्थ्यादिवेह शपः प्रवृत्तिरिति यदुक्तम् । तन्न । पिबतिः ग्लायतिरित्यादौ पिबाद्यादेशप्रवृत्त्या आत्वनिवृत्त्या च शित्त्वस्य चरितार्थत्वात् । एवं च उपसर्गात् सुनोतिसुवति भवतेरः ध्यायतेः संप्रसारणं चेत्यादिनिर्देशात् अकर्तृवाचिन्यपि परे शबादय इत्येव व्याख्येयम् । अन्यथा इक्श्तिपाविति सूत्रे वक्ष्यमाणस्वग्रन्थेन सह विरोधापत्तेः ॥ केचित्तु शित्त्वाच्छ्तिपः सार्वधातुकत्वेन भवतिरित्यादौ आर्धधातुकस्येड् वलादेरितीडागमनिवृत्त्या, ब्रवीतिरित्यत्र ब्रुव ईडिति ईडागमप्रवृत्त्या च, शित्वं चरितार्थमिति व्याचख्युः ॥ तच्चिन्त्यम् । तितुत्रेत्यनेनेण्निषेधादार्धधातुकत्वेऽपि इत्यभावात् । ब्रुव ईडित्यत्र ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईडागम इत्येतन्मात्रस्य मूले व्याख्यातत्वात् सार्वधातुकस्येति विशेषणाभावेऽपि इत्यभावात् । न च हलादेः पित्प्रत्ययस्य सार्वधातुक-

स्येति विशेषणाभावे ब्रुवो लिटि वच्यादेशे सिपः थलि उवक्थेत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादिति वाच्यम्। थलोऽत्र पित्त्वाभावात्। न च स्थानिवद्भावेन पित्त्वम् अशः शानचः शित्त्वेन लिङ्गेन क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति तन्निषेधात्॥ तस्मात् पूर्वोक्तरीत्यैव श्तिपः शित्त्वसामर्थ्यादकर्त्तर्यपि शपः प्रवृत्तिरिति ग्रन्थो निराकर्त्तव्य इत्याहुः॥ तदपरे न क्षमन्ते। थलः पित्त्वाभावे हि असंयोगाल्लिट् किदिति कित्त्वात् वचिस्वपीति संप्रसारणे सति उवचिथ उवक्थेति न सिद्ध्येत् किंतु ऊदिथ ऊक्थेति स्यात्। तस्मात् स्थानिवत्त्वेन थलः कित्त्वेऽभ्युपगते उवक्थेत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय पितः सार्वधातुकस्य ईडागम इति व्याख्यातव्यमेव। तथा च ब्रवीतिरित्यत्र ईडागमप्रवृत्त्या शित्त्वं चरितार्थमिति कैश्चिदुक्तं तदपि सम्यगेवेति॥ असिद्धवदत्राभात्॥ वत्करणं प्रतिपत्तिलाघवाय। अन्यथा सिद्धे असिद्ध इति,प्रयुज्यमानमनुपपन्नं सत् सामर्थ्यादसिद्धवदिति कल्पनीयं स्यात्। यथा राजभिन्ने पुरोहिते राजायमिति प्रयोगो राजवदिति कथंचित् कल्पयति। राजवदयं पुरोहित इत्युक्ते तु लघुप्रतिपत्तिर्भवति॥ तथा चागत्या षत्वतुकोरसिद्ध इत्यत्रासिद्धवदिति कल्प्यते। असंयोगाल्लिट् किदित्यत्रापि किद्वदित्यगत्यैव कल्प्यत इति ज्ञेयम्॥ आभादित्यभिविधावाङ्॥ भाधिकारमभिव्याप्येत्यर्थः॥ अधिकारश्चायम्॥ अत्रग्रहणं समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थम्। आभाद्ग्रहणं विषयनिर्देशार्थम्। भाधिकारस्यावधिलाभस्तु अङ्गस्य प्रत्ययः परश्चेत्यादाविव व्याख्यानेनैव सिद्ध्यति। एवं च अनुदात्तोपदेशेत्यत्रास्योपस्थाने सत्ययमर्थो भवति एषामनुनासिकस्य लोपः स्यात् झलादौ क्ङिति परे स चासिद्धो भवति। अत्र झलादिकिदाश्रित्यैव यदाभीयं प्राप्नोति तस्मिन् कर्तव्ये इति जङ्गहि जङ्घहि अतो हेरिति लुग् न भवति। अनुनासिकलोपस्य हिशब्दाश्रितत्वेनासिद्धत्वात्॥ नन्वस्याधिकारत्वे यत्र यत्रोपस्थानं तत एवारभ्य यदाभीयम् तस्मिन्नेव कर्तव्ये असिद्धत्वं स्यात् न तु ततः पूर्वस्मिन्नपि। ततश्च घ्वसोरित्येत्वं पूर्वस्मिन्नपि धित्वे कर्त्तव्ये नासिद्धं स्यादिति चेद्॥ भवेदयं दोषः शब्दाधिकारे। अर्थाधिकारश्चायम्। ततश्चेह श्नान्नलोप इत्यवधिर्निर्णीतः। स एव प्रतिसूत्रमुपतिष्ठते। तदेतत् सकलमभिप्रेत्याह इत ऊर्ध्वमिति। अत्रापि शास्त्रासिद्धत्वमेव आकरे स्थितम्। एतेन एधि शाधीत्यत्र स्थानिनो झलन्तत्वबुद्धेरनिवर्तितत्वात्तन्निबन्धनं हुझल्भ्यो हेर्धिरिति धित्वं सिध्यति। प्राचोक्तकार्यासिद्धत्वपक्षे तु न सिद्ध्यति। देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य जीवनं नेति न्यायेन एत्वविधिना झल्बुद्धौ निवर्तितायां पश्चादेत्वबुद्धिनिवर्तनेऽपि धित्वकार्यस्याप्रवृत्तेरित्याहुः॥ समानाश्रये इति किम्।

पपुषः, चिच्युषः, लुलुवुषः, । इह पाधातोः, चिञो, लूञश्च, परस्य वसोर्यत्संप्रसारणं तत् आतो लोप इटि चेत्यालोपे, एरनेकाच इति यण्वुवङि च कर्तव्ये नासिद्धम् । आलोपादीनि हि क्वसौ संप्रसारणं तु विभक्ताविति व्याश्रयत्वात् । न च बहिरङ्गत्वेनासिद्धतास्त्विति शङ्क्यम् । नाजानन्तर्येति निषेधात् । वाह ऊठ् सूत्रस्थबहिरङ्गपरिभाषाया अप्याभीयत्वेन आलोपादिषु कर्तव्येष्वसिद्धत्वाच्च । न चोक्तपरिभाषाया आलोपादीनां च समानाश्रयत्वं नेति शङ्क्यम् । वसोः संप्रसारणे कृते ह्यजाद्याश्रयेणालोपादीनि प्रवर्तन्ते, तेषु कर्त्तव्येषु संप्रसारणस्यासिद्धत्वाय तद्विषये बहिरङ्गपरिभाषापि प्रवर्तत इति तेषां तत्सत्त्वादिति दिक् ॥ विषयलाभार्थम् आभाद्ग्रहणं किम् । आभीयं प्रत्येवाभीयमसिद्धं नान्यं प्रातीति यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन अभाजि राग इत्यत्र भञ्जेश्च चिणि रञ्जेश्च घञि च भावकरणयोरिति नलोपे कृते तस्यासिद्धत्वाभावात् अतःउपधाया इति वृद्धिर्भवतीत्याहुः ॥ स्यादेतत् । देभतुः देभुरित्यत्र श्रन्थिग्रन्थिदम्भीति वक्ष्यमाणवचनेन लिटः कित्त्वान्नलोपेप्येत्वाभ्यासलोपौ न स्यातां तस्यासिद्धत्वात् ॥ अत्राहुः॥ श्नसोरल्लोप इति तपरकरणाल्लिंगात् आभीयासिद्धत्वमनित्यमिति नास्त्यत्र दोषः । तपरकरणं हि आस्तामित्यत्र आडागमस्य लोपो मा भूदित्येतदर्थम् । यद्याडागमः श्नसोरल्लोपं प्रत्याभीयत्वेनासिद्धः स्यात्तर्हि किं तेन तपरकरणेन । एवं च दम्भेश्चेति वक्ष्यमाणं नापूर्ववार्तिकम्, किं त्वनित्यत्वबललभ्यमेवेति ॥ वुकः वुक्शास्त्रस्य । एवमग्रेपि । युट उदाहरणं तु दिदीये ॥ बभूवेति । अत्र प्राचा इन्धिभवतिभ्यां चेति सूत्रं पितोपि लिटः कित्वार्थमिति व्याख्यायाचो ञ्णितीति वृद्धिप्राप्तौ क्ङिति चेति निषेध इत्युक्तम् । तदुपेक्षितम् । इग्लक्षणयोरेव गुणवृद्ध्योर्निषेध इति सिद्धान्ताद् । अन्यथा इक्स्थानिकयोर्निषेधे लैगवायन इत्यत्रापि वृद्धिर्न स्यात् । न चात्र कित्त्वसामर्थ्यादनिग्लक्षणाया अपि वृद्धेर्निषेध इति वाच्यम् । थलि उत्तमे णलि च गुणनिषेधेन कित्त्वस्य चरितार्थत्वात् । सूत्रं तु प्रत्याख्यातमेवाकरे । तथाच वार्तिकम् । इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद् भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यमिति ॥ यद्यपीह शब्दान्तरप्राप्त्या वुको नित्यत्वं नास्ति । तथापि कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणापि क्वचिन्नित्यता स्वीक्रियत इति पक्षोप्यस्मादेव वार्तिकादवगम्यते । तेन रन्धेर्णिचि परामपि उपधावृद्धिं बाधित्वा नित्यत्वाद् रधिजभोरचीति नुमि कृते रन्धयतीति सिद्धम् ॥ नन्वेवमपि संयोगात् परस्य लिटः कित्त्वार्थमिन्धेश्चेत्यंशोपेक्षित एव । अन्यथा समीधे दस्युहन्तममित्यत्र इन्धेर्नलोपो न स्यात् ॥ मैवम् । छन्दस्युभयथेति सूत्रेण हि सार्वधातुकसंज्ञार्धधातुकसंज्ञा च

विधीयते । तेन सार्वधातुकमपिदिति लिटो ङित्त्वे स्यादेव नलोप इति वार्त्तिकाश्रयात् ॥ अत्र नव्याः बभूवेत्यत्र द्विर्वचनेचीत्यजादेशस्य निषेधाद् गुणवृद्धिभ्यां प्रागेव वुकः प्रवृत्त्या भुवो वुको नित्यत्वादिति वार्तिके नित्यत्वादिति हेतूपन्यासो निष्प्रयोजनः । शब्दान्तरप्राप्त्या वुको नित्यत्वं नास्तीत्याशङ्क्य कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणापि क्वचिन्नित्यत्वं स्वीक्रियते इत्यादिसमाधानमपि व्यर्थमेवेत्याश्रित्य स्वयमेव समादधुः । षाष्ठद्वित्वप्रकरणान्ते हि वार्त्तिककृता पूर्वविप्रतिषेधः पठ्यते । द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य इति । तथा च द्विर्वचनेचीति सूत्रं नारम्भणीयमित्याशयेन नित्यत्वादिति हेतुरुपन्यस्त इति ॥ द्विर्वचनेचीति सूत्रेण अजादेशस्य स्थानिवद्भावो विधीयत इति पक्षे तु द्वित्वात् प्रागेव वृद्ध्याद्यादेशस्य स्वीकृतत्वादादेशानन्तरमपि वुकः प्रवृत्तिरस्तीति भुवो वुको नित्यत्वात् इत्यादिग्रन्थः सम्यगेव ॥ न चैवमपि, नामधातुषु त्वापयति मापयतीत्यत्र मपर्यन्तस्य त्वमौ पररूपात् पूर्वं नित्यत्वाट्टिलोप इति ग्रन्थः कथं संगच्छेतेति वाच्यम् । प्रकृत्यैकाजिति सूत्रभाष्ये प्रत्याख्यातमित्याशयेन तत्प्रवृत्तेः ॥ अत एव त्वादयति मादयतीत्येव न्याय्यमिति तत्रोक्तमिति दिक् ॥ आर्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ नेड्वशि कृतीत्यत इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं निषेधसंबद्धस्येटो निवृत्त्यर्थम् । वस्तुतस्तु समर्थानां प्रथमाद्वेत्यनुवृत्तस्य पदत्रयस्य मध्ये प्राग्दिश इत्यनन्तरं समर्थानां प्रथमादिति निवृत्तम् वेति त्वनुवर्तत इति व्याख्यानमिव नेति निवृत्तम्, इडित्यनुवर्तत इति व्याख्यातुं शक्यत्वादिड्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यम् ॥ तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तत् स्वीकृतमिति बोध्यम् ॥ आर्धधातुकस्येति किम् । आस्ते शेते ॥ वलादेः किम् । एधनीयम् ॥ ननु रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यनेन सार्वधातुकस्य यदि इड् भवति, तर्हि रुदादिभ्य एवेति नियमादास्ते शेते इत्यत्र न भवेदिति आर्धधातुकस्येति व्यर्थम् । न च रुदादिभ्यः सार्वधातुक एवेति विपरीतनियमाद्रोदितेत्यत्र न स्यात्, आस्ते शेते इत्यत्र तु स्यादिति शंक्यम् । रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्चेति क्त्वासनोः कित्त्वस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् ॥ त्वदुक्तरीत्या क्त्वासनोरिडागमाभावेन न क्त्वा सेट् इति निषेधाप्रवृत्त्या क्त्वाप्रत्यये औपदेशिककित्त्वस्य सुस्थत्वात् । हलन्ताच्चेति झलादिसनः कित्त्वाच्च । तस्माद्विपरीतनियमासंभवेन आर्धधातुकग्रहणं व्यर्थमेव ॥ ननु तद्ग्रहणाभावे वलादेरित्यस्य अंगस्येति यदधिकृतम्, तद्विशेषणं स्यात् । ततश्च अडाटाविव इडागमोपि अंगस्य स्यात् ॥ मैवम् । कृतेप्यार्धधातुकग्रहणे वलाद्यार्धधातुकस्य यदंगं तस्येडागम इति व्याख्यानापत्त्या उक्तदोषताद-

दवस्यात् । अकृतेपि तद्ग्रहणे अंगस्य यो वलादिरंगनिमित्तं तस्येट् इति व्याख्यानादिष्टसिद्धेश्च तस्मादुभयथापि व्याख्याने शरणीकर्तव्ये आर्द्धधातुकस्येत्यस्य त्याग एव श्रेयान् ॥ नन्वेवं केशवः अंगना वृक्षत्वमित्यत्रेट् स्यात् ऋत इद्धातोरित्यतः धातोरित्यनुवर्तनादधातोः परस्य न भवति इति परिहारसंभवेपि लूभ्यां पूभ्यामित्यत्र दुर्वार एवेडागमः विहितविशेषणेनाप्ययं वारयितुमशक्यः क्विबन्तादू धातुत्वं न जहतीति लूभ्यां लूभिरित्यत्र भ्यामादेर्धातोर्विहितत्वानपायात् । किंच जुगुप्सत इत्यादौ गुप्तिज्किद्भ्यः सन्निति धातोर्विहितस्य सनः इट् दुर्वारः स्यात् । न चेह धातोः परत्र विहितस्य वलादेरिति व्याख्यानलाभाय धातोरिति पञ्चम्यन्तमपेक्षितम् । तच्च दुर्लभम् । ऋत इद्धातोरिति षष्ठ्यन्तत्वात् । तथा च वृक्षत्वमित्यादावपि इडागमप्रसंग इति वाच्यम् । शब्दाधिकारपक्षे स्वरितत्वेन तत्सदृशशब्दोनुमीयत इति पञ्चम्यन्तलाभात् । अस्तु वा षष्ठ्यन्तत्वम्, विहितत्वं षष्ठ्यर्थ इति व्याख्यायामिष्टसिद्धेः ॥ तस्माज्जुगुप्सत इत्याद्यवतिप्रसंगवारणार्थमार्द्धधातुकस्येति ग्रहणम् ॥ केचित्तु धातोरिति आवर्त्य धातोरित्युच्चार्य विहितो यः प्रत्ययः तस्य इट् इति यदि व्याख्यायेत, तदा लूभ्यां जुगुप्सत इत्यत्रातिप्रसंगाभावादार्धधातुकस्येति व्यर्थमित्याहुः ॥ बभूविवेति । न चात्र श्र्युकः कितीति इण्निषेधे वुगागमोपि न स्यादिति शंक्यम् । क्रादिनियमादिटः प्रवृत्तेः ॥ अनद्यतने ॥ अतीताया रात्रेः पश्चार्धेन आगामिन्याः पूर्वार्धेन सहितो दिवसोद्यतन इति कालोपसर्जने च तुल्यमित्यत्र स्थितम् ॥ आर्धधातुकम् ॥ धात्वधिकारोक्त इति। धातोरेकाच इत्यतः धातोरित्यनुवर्तमाने पुनर्धातोरित्यधिकारसूत्रारम्भादिदं लभ्यते । एतच्च तत्रैव मनोरमायां स्पष्टम् ॥ धातोरिति विहित इति किम् । लूभ्यां जुगुप्सते ॥ अनेकव्यवहितस्येति । सार्वधातुकादिकमिको विशेषणं, न त्वङ्गस्येति भावः ॥ तासस्त्योः ॥ सः स्यादार्धधातुक इत्यतः सीत्यनुवर्तते । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य सीत्यनेन विशेषणात् यस्मिन् विधिरिति तदादिविधिस्तदिदमाह । सादाविति । एवं रादावित्यत्राप्यूह्यम् ॥ प्राग्वदिति । तासेर्लोप इत्यर्थः । अस्तिस्तु नेह संबध्यते, ततो रादिप्रत्ययस्यासंभवात् ॥ लृट् शेषे च ॥ तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति प्रागुक्तम् ततोन्यः शेष इत्याह । असत्यामिति ॥ हरदत्तस्त्वाह अस्वरितत्वादेव क्रियार्थायां क्रियायामिति नानुवर्तते । एवं च शेषे चेति सुत्यजमिति ॥ तच्चिंत्यम् । शयिष्यत इति स्थीयत इत्यादौ तुमुना लृटो बाधापत्तेः । त्वात्युट्तुमुन्ण्वुलर्थेषु वासरूपविधेरभावात् । अत्र च ज्ञापकं प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु

कृत्याश्चेत्यत्र लोटा बाधा मा भूदिति पुनः कृत्यविधिरित्यादि कृदन्ते वक्ष्यति ॥ इदमपि ज्ञापकमित्यन्यदेतत् ॥ यत्तु प्राचा भविष्यतीति व्रजतीत्युदाहृतम् ॥ तदापाततः। तुमुन्विषयेपि लृट् भवति तुमुना लृण्न बाध्यते इत्येतत्प्रतिपादनाय तस्यानुपयोगात्। न हि भविष्यतीत्यत्र कर्तरि तुमुनः प्राप्तिरस्ति। भावे हि सः समानकर्तृकेषु एवेति च वक्ष्यते। लृडित्येतावत्सूत्रकरणेपि भविष्यतीति व्रजतीत्ययं सिध्यत्येवेत्यास्तां तावत् ॥ लोट् च ॥ विधिनिमन्त्रणेत्याद्यनुवर्तते तदाह। विध्यादिष्विति ॥ आशिषि लिङ्लोटौ ॥ ननु विध्यादिसूत्र एव संप्रश्नप्रार्थनाशीःष्वित्युच्यतां किमनेन पृथक्सूत्रकरणेनेति चेत् ॥ अत्राहुः। इह हि क्तिच्क्तौ चेत्युत्तरसूत्रार्थमाशिषीति तावदावश्यकम्। लिङ्लोटावपि इहैव विधेयौ विध्यादिसूत्रे आशीर्ग्रहणे हि स्मे लोडित्यादिना स्वविषये परत्वाद्बाधः स्यात्। सिद्धान्ते परत्वादेष विधिः स्मे लोडित्यादेर्बाधक इति महान् विशेष इति ॥ तुह्योस्तातङ् ॥ यद्यपि तिह्योस्तातङ् इति वक्तुं शक्यम् तथापि लाघवाभावादतिप्रसङ्गवारणाय हिशब्दसाहचर्याश्रयणे लोट इत्यनुवर्तने वा गौरवाच्च तुह्योरित्युक्तम् ॥ लोटो लङ्वत् ॥ लोटः इत्युपमेये षष्ठीदर्शनादुपमानादपि षष्ठ्यन्तादेव वतिस्तदाह। तेनेति ॥ अडाटौ तु नातिदिश्येते, न हि तौ लङः क्रियेते, किं त्वङ्गस्येति भावः ॥ नन्वेवमपि यान्तु वान्तु इत्यत्र लङः शाकटायनस्येति जुस् स्यात्, जुह्वतु विन्दन्त्वित्यत्र तु सिजभ्यस्तेति जुस्स्यात् ॥ अत्राहुः विदो लटो वेति वाग्रहणमिहानुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणान्न जुस् ॥ यद्वा लङः शाकटायनस्येति सूत्रे नित्यं ङित इत्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेः लङ्ग्रहणमतिरिच्यते, लुङि सिचा लृङि स्यप्रत्ययेन च व्यवधानात्। लिङि तु झेर्जुस् इति जुसो विहितत्वाच्च। ङित इत्यस्य लङ्येव पर्यवसानात्। ततो लङ्ग्रहणं विभज्यते नियमस्यायं लङेव यो लङ् तस्यैव झेर्जुस्, न तु लङ्वद्भावेन यो लङ् तस्येत्यतो नोक्तदोष इति ॥ तच्चिन्त्यम्। अदुरित्यत्र सिजभ्यस्तेति नित्यजुसं बाधित्वा परत्वात् शाकटायनस्येति विकल्पप्रसङ्गात्। तस्माल्लङ्ग्रहणं शाकटायनसूत्रे कर्त्तव्यमेव। न तु तदतिरिच्यते। न च आत इति सूत्रेण अदुरित्यत्र नित्यं जुस्स्यादिति वाच्यम्। तस्य नियमार्थत्वेन विध्यर्थत्वायोगात्। अन्यथा अभूवन्नित्यत्र सिजभ्यस्तेति जुस् दुर्वार एव स्यादिति नव्याः ॥ यदि त्विह आत इति सूत्रमावर्त्य विध्यर्थतां नियमार्थतां च व्याख्यायेत। तदा तु उक्तदोषाभावाद् यद्वेति समाधानमपि सम्यगेव। शाकटायनस्येति जुसो वैकल्पिकत्वात्। तदभावपक्षे पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिजभ्यस्तेति

जुसि स्वीकृते तु सुतरां सम्यगेव । परं तु जुहृतु विन्दत्वित्यत्र जुस्वारणाय व्यवस्थितविभाषा तु श्राश्रयणीयैवेति दिक् ॥ सकारान्तस्येति । ङिल्लकारोत्तमसकारस्येति प्राचो व्याख्यानं त्वयुक्तम् । भूयासमित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥ ङिदुत्तमस्येति । ङिल्लकारोत्तमस्येत्यर्थः । तेन भवाव: भवाम इत्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥ सोपिच्चेति । एवं च पित्त्वेनानुदात्तस्य सिपः स्थाने यो हिरादेशः, स तु स्थानेन्तरतम इत्यनुदात्तो न भवति ॥ जहि शत्रून् । स्तुहि श्रुतम् ॥ भवतादिति । लुगपेक्षया परत्वाद्धेस्तातङ् । अन्तरङ्गमेव लुक् बाधते, न तु परमिति भावः ॥ स पिच्चेति । स इति तच्छब्देन यस्याऽडागमः स परामृश्यत इत्याहुः ॥ इतश्च ॥ इतश्च लोप इति सूत्रात्परस्मैपदेष्वित्यनुवृत्तं षष्ठ्येकवचनान्ततया विपरिणमय्य इतेइत्यनेन विशेष्यते, तदाह । परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्येति । प्राचा तु परस्मैपदेष्विकारस्य लोप इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । भवेदित्यादावतिव्याप्तेः ॥ ननु अतो येय इत्यत्र ईय् दीर्घादिरस्तु । एवं च नोक्तातिव्याप्तिः । इतश्चेति तपरकरणात् । अत एव अबोभवीदित्यादावपि न दोष इति चेत् ॥ मैवम् । दरिद्रेर्लिङि अदरिदितामित्यादौ दोषश्चौव्यादिति मनोरमायां स्थितम् । विधिनिमन्त्रण ॥ द्योत्येषु वाच्येषु वेति । पक्षद्वयस्यापि आकरे स्थितत्वादिति भावः ॥ अत्र आद्ये त्वित्थमुपपत्तिः विध्यादीनां प्रत्ययार्थत्वमनुचितम् । तथाहि सति कर्त्रादीनामर्थानां लकारान्तरे चरितार्थानां विध्यादयोर्थां बाधकाः स्युः । तथा च लिङः कर्त्राद्यभिधायकत्वं न स्यात्, ततश्च द्विवचनबहुवचने न स्यात्, शबादयश्च न स्युः, पुरुषव्यवस्था च न स्यात्, अभिहितत्वप्रयुक्तस्तृतीयादिविरहश्च न सिध्येदिति ॥ द्वितीये त्वित्थमुपपत्तिः विध्यादिभिः कर्त्रादयो न बाध्यन्ते, परस्परविरोधाभावात् । तथा च लः कर्मणीत्यत्र ल इति बहुवचननिर्देशेन सर्वलकाराणां संग्रहात् लिङादीनामपि कर्त्रादयोर्थां भवेयुः ॥ किं च कर्त्रादयोपि निरवकाशाः ॥ न च लङादयोवकाशाः । न्यायसाम्येन विध्यादिवद्वर्त्तमानत्वभूतत्वादेरपि तत्तल्लकारवाच्यत्वात् ॥ नचैवम् पचतीत्यादौ धात्वर्थं प्रति वर्तमानत्वादेः प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्वं स्यात् तथा चैककर्तृका वर्तमाना पचिक्रियेत्यादिशाब्दबोधवर्णनमयुक्तं स्यादिति वाच्यम् । प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्वापादानस्य कर्त्रादावपि तुल्यत्वात् ॥ ननु प्रत्ययार्थः प्रधानम्, प्रकृत्यर्थो विशेषणमित्यौत्सर्गिकमाख्याते त्यज्यते । भावप्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तानुरोधादिति चेत् ॥ तर्हि तत एव नोक्तदोष इति दिक् ॥ प्रवर्तनायामिति ।

प्रवर्तनात्वस्य विध्यादिषु चतुर्षु, अनुस्यूतत्वादिति भावः ॥ अत्र वदन्ति । प्रवृत्तिः प्रवर्तना चोभयमपि व्यापारः स च धात्वर्थः । फलव्यापारयोर्धातुवाच्यत्वस्वीकारात्त-दाश्रयस्तु लकारार्थो व्यापारत्वेन प्रवर्तनाया धात्वर्थत्वेपि प्रवर्तनात्वेन प्रवर्तना तु लिङ्त्वादिरूपेण लकारवाच्या द्योत्या चेति पक्षद्वयम् । प्रवृत्तिः पुरुषनिष्ठा आर्थी भावनेत्युच्यते । प्रवर्तना तु विधिः मां प्रेरयतीत्यनुभवाल्लिङादिनिष्ठा शाब्दी भावनेत्युच्यते वेद एव लिङादिनिष्ठा वक्तुरभावात् लोके तु पुरुषनिष्ठा इति केचिदभ्युपगच्छन्ति ॥ प्रवर्तनाया अस्याः पुरुषप्रवृत्तिरेव भाव्या, पुरुषप्रवृत्तेस्तु यजनदानादि भाव्यम् । एवं च धातूपात्तव्यापारस्य विषयविषयिभावेन द्वेधान्वये तात्पर्यग्राहका लिङादय इति द्योतकतापक्ष एव ज्यायान् ॥ लिङ्त्वादिरूपेण लकारस्य प्रवर्तनायां शक्त्यन्तरकल्पने गौरवात् ॥ एवं णिच्यपि । इयांस्तु विशेषः णिच्प्रत्ययद्योत्या प्रेरणा सर्वस्मिन्नपि मते पुरुषादिनिष्ठैव, न तु णिज्निष्ठा । लिङादिद्योत्या तु मतभेदेन लिङ्निष्ठा वा पुरुषनिष्ठा वेति ॥ स्यादेतत् लिङादिद्योत्या प्रवर्तना लोके पुरुषनिष्ठेति मते पाचयत्योदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इतिवत् पचेदोदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इति प्रयोगः स्यात् । प्रवृत्त्याश्रयः प्रवर्तनाश्रयस्य लकारेणोक्त इति कर्तरि तृतीया न भवति किं तु प्रथमैवेति चेत्, तर्हि ओदनं देवदत्तो यज्ञदत्तः पचेत् इति प्रयोगः स्यात् । अत्राहुः ॥ पुरुषनिष्ठेति मते प्रवर्तना लिङादिवाच्यैव न तु धातुवाच्या । तथा च लिङुपात्तव्यापाराश्रयस्य पुरुषस्य कर्तृत्वाभावान्नोक्तदोषः । देवदत्तेन पाचयति यज्ञदत्त इत्यादौ तु णिजन्तस्य धातुत्वाद्धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वेन प्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयोरपि कर्तृत्वाल्लकारेणाऽनुक्ते प्रयोज्ये कर्तरि तृतीयेति वैषम्यमिति ॥ कौस्तुभादौ तु हेतुमति चेति सूत्रे प्रयोजकव्यापारस्य णिज्वाच्यत्वपक्ष एव मुख्यत्वेन स्थापितः । व्यापारद्वयस्यापि णिच्प्रकृत्यर्थत्वे तु अभीत्यस्य णिजर्थविशेषकत्वे अभिसावयति, प्रकृत्यर्थविशेषकत्वे तु उपसर्गात् सुनोतीति षत्वमभिषावयतीति सिद्धान्तस्य स्वारस्यभङ्गापत्तेरिति ॥ तथा गतिबुद्धीति सूत्रे अणिकर्त्तेति विशेषणमव्यावर्त्तकं स्यात् । त्वन्मते प्रयोजकव्यापारस्यापि णिच्प्रकृत्यर्थत्वे प्रयोजकस्याप्यणौ कर्तृत्वादिति दिक् ॥ प्रार्थनं याच्ञा ॥ क्वचिदिति । ज्ञापनफलं तु वक्ष्यमाणेत्यादौ टिड्ढाणञित्यत्र ङीबभाव इति टिड्ढा इति सूत्रे एवोक्तम् ॥ रुयादित्यादौ उतो वृद्धिर्लुकि हलीति न प्रवर्तते, भाष्ये पिच्च ङिन्न, ङिच्च पिन्नेति व्याख्यानाद्विशेषविहितेन ङित्त्वेन पित्त्वस्य बाधादित्यदादौ वक्ष्यमाणतया यासुटो ङित्वं न ज्ञापकमित्यपरितोषादाह । शः शानचः शित्वमिति ॥

सुट् तिथोः ॥ तकारादिकार उच्चारणार्थः ॥ लिङःसलोपो ॥ रुदादिभ्य इति सूत्रात् सार्वधातुक इत्यनुवर्त्तते सेति लुप्तषष्ठीकम् अनन्त्यस्येत्यनेन विशेष्यते तदाह । सार्वधातुकलिङोनन्त्यस्येति ॥ सकारद्वयस्यापीति । अवयवावयवोपि समुदायं प्रत्यवयव इत्याश्रयणात्सुटोपि लिङ्भक्तत्वादिति भावः ॥ आशीर्लिङीति । भूयास्तामित्यादौ ॥ ननु सुटि कृते अनचि चेति द्वित्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव स्कोरिति यासुटः सकारो लुप्यते झलि परे यः संयोगस्तदादित्वात् । तथा चैकसकारकं रूपं तुल्यम् सुडभावे यासुटः सकारस्य द्वित्वे कृते तु सुटि स्कोरिति सलोपात्सुट एव सकारस्य द्वित्वे च द्विसकारकमपि रूपं तुल्यमेवेति सुटो विधानं व्यर्थमित्यपरितोषादाह । स्फुटतरं त्विति । एधिषीष्टेत्यादाविति भावः ॥ मध्येपवादन्यायेनेति ॥ रुदादिभ्य इति सूत्रात् सार्वधातुक इत्यननुवृत्तावयं न्यायः प्रवर्तत इति भावः ॥ अन्तरङ्गत्वादिति । प्रत्ययमात्रापेक्षत्वाददतो येय इत्यस्य त्वाङ्गत्वात्प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वादिति भावः ॥ नन्वपदान्ताकारस्य जुसश्चाश्रयणात्पररूपस्याप्युभयसापेक्षत्वमस्त्येवेति चेत्॥ मैवम् । अनेकाश्रयत्वेपि प्रत्ययमात्राश्रयतया प्रकृतेरनाश्रयणात् ॥ व्याख्येयमिति । एतच्च द्विप्रतिषेध सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ आर्धधातुकसंज्ञ इति । लङः शाकटायनस्यैवेत्यत एवकारोनुवर्तनीयः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतत्वेन सार्वधातुकसंज्ञापि स्यात् । ततश्च पक्षे शबादिः स्यात् ॥ किदाशिषि ॥ ङित्त्वेनैव गुणवृद्धिप्रतिषेधे सिद्धे किद्वचनमिज्यादित्यादौ संप्रसारणार्थम्, जागर्यादित्यत्र गुणार्थं च, जागर्त्तेर्गुणो हि ङिति पर्युदस्यते । ङित्त्वं चेह विशेषविहितेन कित्त्वेन बाध्यते ॥ सलोप इति । झल्परसंयोगादित्वेन यासुटः सस्य लोपः, सुटस्तु पदान्तसंयोगादित्वेनेति भाव इति मनोरमायां स्थितम्, तदसंबद्धमिति मत्वा अत्र निष्कर्षमाहुः । भूयास्तां भूयास्तं भूयास्तेत्यत्र झल्परसंयोगादित्वेन यासुटः सस्य लोपः । भूयादित्यत्र सुट इव यासुटोपि सस्य लोपः पदान्तसंयोगादित्वेनैव । अन्यथा झल्परसंयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोप एव स्यात् । भृष्ट इत्यादौ सावकाशस्य झल्परसंयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपाबाधकत्वादिति ॥ ङिन्निमित्ते इति । किति गिति ङिति परे इको गुणवृद्धी न स्त इति न व्याख्यातं, छिन्नं भिन्नमित्यत्र लघूपधगुणस्यानिषेधप्रसङ्गात् । न चारम्भसामर्थ्यं शङ्क्यम् । चितं स्तुतमित्यादावव्यवहिते किति चरितार्थत्वादिति भावः ॥ अन्ये तु क्ङितीति प्रत्ययग्रहणात् प्रत्ययेन संनिधापितस्याङ्गस्य क्ङिति पर इति व्याख्याने तु छिन्नं भिन्नमित्यादि सिध्यत्येव ॥ न

SGDF

चैवं भवाम इत्यादावतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अन्तरङ्गं गुणं प्रति बहिरङ्गस्य निषेधस्याप्रवृत्तेरित्याहुः ॥ क्ङितीति सूत्रे चर्त्वेन गकारोपि प्रश्लिष्यत इत्याशयेन गित्किन्ङिन्निमित्त इत्युक्तम् ॥ गिति किम् ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः जिष्णुः । किति त्वस्मिन्स्थास्नुरित्यत्र घुमास्थेतीत्वं प्रसज्येत । न च स्नोर्गित्त्वे भूष्णुरित्यत्र इण्निषेधो न स्यात् ग्लाजिस्थश्चेति चकाराद्भुवश्च ग्स्नुर्भवतीति स्नोकारादिति वाच्यम्, श्रुग्रकः कितीत्यत्रापि चर्त्वेन गकारं प्रश्लिष्य गित्कितोरिण्न स्यादिति व्याख्यानात् । न चैवं चर्त्वस्यासिद्धतया श्रुग्रक इत्यत्र विसर्जनीयो न लभ्यत इति हशि चेत्युत्वमेव स्यादिति वाच्यम् । सौत्रत्वात् न सु न इत्यत्र नेति योगविभागेनासिद्धत्वाभावाद्वा इष्टसिद्धेः ॥ वामनस्तु ग्लाजिस्थ इति सूत्रे स्था आ इति प्रश्लेषात् स्थास्नुरित्यत्र घुमास्था इतीत्वं न भविष्यतीति गकारप्रश्लेषाभावान्न श्रुग्रकः कितीत्यत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वाभावसमर्थनक्लेश इत्याह । इग्लक्षणे इति । इक इत्येवं विहिते इत्यर्थः ॥ इग्लक्षणे किम् । लैगवायनः लिगोर्न्नडादित्वात्फक् इक्षादिवृद्धेरोर्गुणस्य च वस्तुगत्या इक्स्थानिकत्वेपि न निषेधः । न चेक इत्युक्तेपि किति चेत्यारम्भसामर्थ्यादत्र निषेधो न भवेदिति शङ्क्यम् । नाडायनादौ तस्य चरितार्थत्वात् ॥ भूयादिति । इह स्को इति लोपस्यासिद्धत्वात्तकारस्य संयोगान्तलोपः प्राप्तः पदान्तसंयोगादिलोपेनानवकाशेन बाध्यते ॥ नन्वेवमपि संयोगादिलोपस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वाज्झल्ड्यादिलोपः स्यादपदान्ते संयोगादिलोपस्य भ्रट् भ्रडित्यादौ नावकाशत्वादिति चेत् ॥ अत्राहुः । सुट्यासुटोः सतोस्ताभ्यां विशिष्टस्यैव प्रत्ययत्वेनापृक्तत्वाभावाद् हलन्तायाः प्रकृतेः परत्वाभावाच्चोक्तदोषशङ्कैव नास्तीति ॥ सर्वलकारापवाद इति । मास्त्वित्यादौ निषेधार्थकमाशब्दोऽन्य एव, न तु माङित्याहुः ॥ च्लि लुङि ॥ इकार उच्चारणार्थ इति मनोरमा ॥ न च मन्त्रे घसेति सूत्रे लेरिति स्थाने ल इत्युच्यमाने च्लिभिन्नस्यापि लकारस्य लुक् स्यादिति शङ्क्यम् ॥ गातिस्थेति सूत्रात्सि च इत्यनुवर्त्य सिच्स्थानिनः स्यान्नर्हस्य लस्य लुगिति व्याख्यायामतिप्रसङ्गाभावात् ॥ विभाषानुवृत्तेर्लुको वैकल्पिकतया छन्दसि रूपान्तरस्यानापाद्यतया च सिजनुवृत्तिं विनापि नातिप्रसङ्ग इत्याहुः ॥ शबाद्यपवाद इति । आदिशब्दात्तत्तद्गणप्रयुक्तानां श्यन्नादीनां ग्रहणम् ॥ इत्वावितावितिति ॥ तत्र इदित्त्वे प्रयोजनममंस्तेत्यत्र अनिदितामित्युपधालोपाभावः ॥ गातिस्था ॥ इह व्यवहितोपि लुगनुवर्त्तते । न तु स्नुः, व्याख्यानादित्याशयेनाह । लुगिति ॥ गापाविति । गातीति श्तिपा विकरणशून्यस्य निर्देशाल्लुग्विकरण इणादेशो

गृह्यते । लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति परिभाषया पिबतिर्गृह्यते, न तु पातिरित्यर्थः ॥ भूसुवोः ॥ षूङ् प्राणिगर्भविमोचने सुवति सूत्योस्तु न ग्रहणं तिङो विकरणेन व्यवधानात् ॥ अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ अत्र प्राञ्चः । अस्तिश्च सिच्चेति समाहारद्वन्द्वे अस्तिसिच् तस्मादिति विग्रहं मत्वा अस्तेः सिचश्च परस्येति व्याचख्युस्तच्चिन्त्यम् । तत्र समासान्तस्यानित्यत्वाश्रयेण द्वन्द्वाच्चुदषहान्तादिति प्राप्तस्य टचः परिहारेपि समुद्राभ्राद् घ इति निर्देशात् अल्पाच्तरमित्येतदनित्यमित्याश्रित्य सिच्छब्दस्य परत्वसमर्थनेपि अस्तेर्भूः इति भूभावस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य तत्राप्राप्तस्य हल ईडागमस्य दुर्वारत्वात् । तथा गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचो लुक्यपि स्थानिवद्भावेन सिचः परत्वानपायादगादस्थादभूदित्यादौ अतिप्रसङ्गाच्च । तदेतद् ध्वनयन् व्याचष्टे । सिचास् चेति । सौत्रं भत्वमिति । तेनात्र कुत्वजश्त्वे न भवत इति भावः ॥ विद्यमानादिति । सिचोस्तेश्च विद्यमानविशेषणेन लुप्तात्सिचः कृतभूभावादस्तेश्च नेति भावः ॥ भाष्यकारास्त्वाहुः । अस्तिसिचोऽपृक्त इति द्विसकारकोयं निर्देश इति ॥ अत्र माधवः, अस् सेति समुदायस्याधातुतया इक्श्तिपौ धातुनिर्देश इति श्तिप्प्रत्ययो न स्यादिति ॥ अत्र वदन्ति । द्विसकारकनिर्देशे श्तिप् न स्यादिति यदुक्तम् ॥ तद्भ्रमोक्तिमात्रम् । इत्थं हि भाष्याशयः । सिच इत्यस्यानन्तरं सकारः प्रश्लिष्यते, न तु श्तिपः प्राक् । अत एव 'सिचोऽपृक्त इति द्विसकारकोयं निर्देश इत्युक्तं भाष्ये । अन्यथा अस्तीति निर्देशो द्विसकारक इत्येव ब्रूयात्, ॥ एवं च सान्तादस्तेः, सान्तात्सिच इति चार्थो निर्बाध एव ॥ द्वितीयस्य सकारो लुप्यते संयोगान्तस्य पदान्तस्येति व्याख्यानात् । व्यपदेशिवद्भावेन पदान्तत्वाद्द्वितीयसकारस्य । न च संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् अतो रोरित्युत्वं दुर्लभमिति वाच्यम् । संयोगान्तलोपो रोरुत्व इति वार्त्तिकेनासिद्धत्वनिषेधात् । संयोगान्तं यत्पदमिति व्याख्याने तु नेह संयोगान्तलोपः । किंतु सकारद्वयस्यापि रुत्वे कृते अतो रोरित्यनेन एक एव उकारो भविष्यति । विधेयविशेषणस्यैकत्वस्य पशुवदेकत्ववद्विवक्षितत्वात् । न च स्थानिभेदेन उकारद्वये सत्यपि न क्षतिः, सवर्णदीर्घानन्तरमाद्गुणे सति समीहितरूपसिद्धेरिति वाच्यम् । एकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वादाद्गुणे पश्चादवादेशप्रवृत्त्या सिचोऽपृक्त इति रूपासिद्धेः ॥ तस्मादुक्तरीत्या एक एवोकार इति स्वीकर्तव्यम् ॥ अत एव विधेयगतैकत्वस्य विवक्षितत्वाद् एकः पूर्वपरयोरित्यत्र एकग्रहणं भाष्यादौ प्रत्याख्यातम् ॥ नन्वति परे यो रुः स त्वतः परो न भवति, अतः परस्तु अति पू-

SGDF

वौ न भवतीति रुद्वयस्थाने कथमुकारः स्यात्॥ मैवम्। रोरिति जातिपरनिर्देशेनातः परत्वस्य पूर्वत्वस्य च संभवात्। न चैवमपि परत्वात् हशि चेति प्रथमस्यैव रोरुः स्यादिति वाच्यम्। रुत्वस्यासिद्धतया हश्परत्वाभावात्। न चाश्रयासिद्धत्वमिति वाच्यम्। स्थान्यंशे तथात्वेपि निमित्तभूतहशंशे तदसंभवात्॥ यद्यपि सत्वजातेरेकत्वादुभयोरपि एक एव रुर्भवतीति व्याख्यायां नायं क्लेशः॥ तथापि रुत्वविधौ पदस्येत्यनुवर्तनादेकपदान्तत्वं न संभवति द्वितीयसकारस्य पृथक्पदत्वादित्याहुः॥ अपृक्तहल इति। अपृक्तसार्वधातुकस्येति प्राचोक्तं तु अयुक्तम्। एधिषि इत्यादावतिव्याप्तेः। सार्वधातुकग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च॥ आतः॥ सिज्ग्रहणमनुवर्त्तते, झेर्जुस् इति च। सिच आकाराच्च परस्य झेर्जुस्। तत्र प्रत्ययलक्षणेन सिचः परत्वम्, आकारात्तु श्रुत्या, एवं स्थिते फलितमाह। सिज्लुकीति। गातिस्थेति सूत्रेणेत्यर्थः। सिजभ्यस्तेति पूर्वसूत्रेणैवादन्तादपि सिद्धे नियमार्थोयमित्याह। आदन्तादेवेति॥ हेतुहेतुमद्भावादीति। अत्र केचित् आदिशब्देनाशंसावचनं गृह्यतइति व्याख्याय आशंसावचने लिङो यन्निमित्तं तत्रापि क्रियातिपत्तौ भविष्यति लृङ् गुरुश्चेदायास्यत् आशंसिष्ममध्येष्ये इत्याद्युदाहरन्ति॥ अन्ये तु भविष्यति मर्यादेत्यादिना भविष्यतीत्युपक्रम्य यो यो लिङ् विहितः तन्निमित्त एव क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति नान्यत्रेत्याहुः॥ लिङ्निमित्तमिति। हेतुहेतुमतोर्लिङिच्छार्थेषु लिङ्लोटावित्यादि लकारार्थप्रक्रियायां स्फुटीभविष्यति॥ अनिष्पत्ताविति। सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यदिति तत्रैवोदाहरिष्यति॥ प्रागेवेति। न परतः नापि व्यवहित इत्यर्थः॥ अत एव छन्दसि परेपि व्यवहिताश्च इति सूचितम्॥ आनि लोट्॥ नि लोडित्येव वक्तव्ये आनिग्रहणमागमशास्त्रस्यानित्यतां ज्ञापयितुम्। तेन सागरं तर्तुकामस्य जप्त्वा स्तोत्रमित्यादि सिध्यति। लोट्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्। न च प्रकृष्टा वपा येषां तानि प्रवपाणि मांसानीत्यत्राप्यनेन नित्यं णत्वं स्यादिति वाच्यम्। उपसर्गग्रहणादर्थवद्ग्रहणाच्चास्याप्रवृत्तेः॥ प्रातिपदिकान्तेति वैकल्पिकं णत्वं तु इष्यत एव॥ दुरः षत्वेति॥ दुरः परस्य णत्वं नेति केचिदिति प्राचोक्तं त्वयुक्तम्। एवं हि सिद्धान्ते णत्वं स्यात् तच्चाकरविरुद्धमिति भावः॥ अन्तर्धेति। आतश्चोपसर्ग इत्यङ् टाप्॥ अन्तर्धिरिति। उपसर्गे घोः कि रन्तःशब्दस्याङ्विधावुपसर्गत्वमुपसंख्यायते, तत्तु प्रकृतानुपयोगादुपेक्षितम्। भिदादिपाठेन प्रज्ञाश्रद्धेति निपातनेन वा गतार्थत्वाच्च॥ शेषे विभाषा॥ नेर्गदनदेति सूत्रोक्तापेक्षया शेष इत्याह। गदनदादेरन्यस्मिन्निति॥ उपदेशे किम्। प्रनिचकार प्रनि-

SGDF

स्यादेत्यत्रापि निषेधो यथा स्यात् ॥ अषान्तेति किम् । प्रनिपिनष्टि । उपदेशग्रहणात् प्रनिपेक्ष्यति, चक्षिङः ख्याञ् प्रनिचख्यौ, इत्यत्रापि निषेधः ॥ शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥ णत्वशास्त्रे संहितायामित्यधिकारात् संहितायामविवक्षितायां णत्वाभावः । संहितायां तु णत्वमिति विकल्पसिद्धेः किमनेन विभाषाग्रहणेनेत्याशङ्का न कार्येत्याह । इहोपसर्गाणामित्यादि । एकपद इत्यनेनैव सिद्धे समासग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेनेति बोध्यम् । वाक्ये त्विति ॥ सा संहिता विवक्षाधीना, न त्वत्र नित्येत्यर्थः ॥ उपलक्षणमिति । एतच्च सत्ताद्यर्थनिर्देशं कृतवतो भीमसेनस्यापि संमतमित्यत्र कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेवेत्येवकारो ज्ञापकः । सेधतेर्गताविति सूत्रे गतावित्येतदपि षिध गत्यामित्याद्यर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्व एव घटते नान्यथेति दिक् ॥ उत्पद्यत इत्याद्यर्थादिति । एवं च उपसर्गं विनाप्युत्पत्त्यर्थप्रतीतेरुद्भवतीत्यादौ प्रयुज्यमानोप्युपसर्गः द्योतक एव, न तु वाचक इति भावः ॥ उपसर्गेण धात्वर्थ इति । अत एवाऽमरेणाप्युक्तम् स्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थकं वचः । अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ॥ विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः । सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निन्हवः इति ॥ टित आत्मने ॥ ननु शानचोपि लस्थानिकात्मनेपदत्वात्पचमानो यजमान इत्यत्र टेरेत्वेन भवितव्यमिति चेत् ॥ अत्राहुः । प्रकृतेस्तिबादिभिरात्मनेपदानां विशेषणान्न दोषः । एवं तु टितस्तङां टेर इत्येव वक्तुमुचितमिति ॥ थासः से ॥ एकारोच्चारणं ज्ञापनार्थमिति लिटस्तझयोरित्यत्र स्फुटीभविष्यति ॥ अतो गुणे इति । इट एत्वे कृते आद्गुणं बाधित्वा हठौ प्राप्तायामनेन पररूपमित्यर्थः ॥ इजादेश्च ॥ धातोरेकाच इत्यतो धातुग्रहणं कास्प्रत्ययादित्यत आम् लिटी ति चाऽनुवर्तत इत्याह । इजादिर्यो धातुरित्यादि ॥ गुरुमान् किम् । इयेष । उच्छेस्वानर्छ ॥ आमः ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च नेह । आम । आमतुः ॥ परस्य लुगिति । मन्त्रे घस इत्ति सूत्राल्लेरित्यनुवर्त्य लेलुगिति काशिकादौ व्याख्यातम् । तदत्रोपेक्षितं व्यावर्त्यालाभात् । तिङोपवादत्वाल्लावस्थायामेवायं लुक् । तेन आमन्तस्याऽतिङन्तत्वाद् देवदत्तादिपदात् परत्वेपि तिङ्ङतिङ इति न निघातः । आमन्तात् परस्य निघातश्च । न चातिङ्ङन्तत्वे पदत्वाभावादामन्तात्परस्य निघातो न सिध्यतीति शङ्क्यम् । लिटः कत्वात् प्रत्ययलक्षणेन कृदन्ततया प्रातिपदिकत्वे सोरुत्पत्तावामन्तस्याव्ययत्वात्सुपो लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्ततया पदत्वात् ॥ कृञ् चानुप्रयुज्यते॥ कथं तर्हि तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकारेति ॥

प्रमाद एवायम् ॥ न च विपरीतप्रयोगनिवृत्तिमात्रे सूत्रस्य तात्पर्यात्पश्चात्प्रयोगो व्यवहितोपि न दुष्यतीति वाच्यम्, विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च इति वार्तिकविरोधात् ॥ अन्यस्यापीति । यदि इह कृञ्शब्देन एक एव धातुर्गृह्येत, तदा धात्वन्तरस्य प्राप्त्यभावात् आम् प्रत्ययवदिति सूत्रेऽनुप्रयुज्यमानस्य कृञ इति विशेषणं व्यर्थं स्यादिति भावः । न चात्र कृञ् चेति चकारेणैवाऽनुप्रयोगोन्यस्यापीति ज्ञायत इति शङ्क्यम् । धातोराम् स्यात् अनुप्रयुज्यते च लिट्परः कृञित्यर्थसमर्पकतया तस्योपक्षीणत्वात् ॥ अभेदान्वय इति । सामान्यविशेषयोरभेदान्वयो लोकसिद्ध इति भावः ॥ एवं चैधांचक्रे एधांबभूवेत्यादौ एककर्तृकभूतानद्यतनपरोक्षा वृद्धिरभिन्ना क्रियेति तुल्यो बोधः । ननु करोतिः सकर्मकः, भवतिस्त्वकर्मक इति कथमिह तुल्यतेति चेत् ॥ अत्राहुः । यदा हि करोतिरुत्पादनार्थकः स्वातन्त्र्येण प्रयुज्यते घटं चक्रे, राज्यं चकारेति, तदा नियमेन सकर्मकत्वम् । यदा तु क्रियान्तरसमानाधिकरणः करोतिः प्रयुज्यते जुहवांचकारेत्यादौ, तदा यत्समानाधिकरणः करोतिस्तस्य सकर्मकत्वाकर्मकत्वाभ्यां स्वयमपि तथाभावं भजते । एवं भ्वस्त्योरप्याम्प्रकृतिसामानाधिकरण्येन क्वचित्सकर्मकत्वं बोध्यम् । अत एवानुप्रयुज्यमानाद्भवतेः सकर्मकत्वात्कर्मणि लिट् । तथाच माघः तस्याऽतपत्रं विभरांबभूवे इति । श्रीहर्षश्च तपर्तुपूर्तावपि मेदसां भरा विभावरीभिर्विभरांबभूविरे इति । अत्रेदमवधेयम् । जुहाव जुहवांचकार जुहवांबभूवेत्यादौ केवले केवलो होमो गम्यते, इतरत्र तु होमरूपा क्रियेति बोधः । फले तु न कश्चिद्विशेषः । घटमानय, द्रव्यं घटमानयेत्यत्र यथा । एवं चाम्प्रकृत्यर्थगतकारकसंख्याविशेषाभिव्यक्तिरनुप्रयोगस्य फलमिति ॥ अनन्वितेति । संपद्यर्थस्याम्प्रकृत्यर्थस्य चाभेदान्वयो न संभवति उभयोरपि विशेष्यरूपत्वादिति भावः ॥ आम्प्रत्ययवत् ॥ आम्प्रत्ययान्तस्यात्मनेपदाभावादाह । अतद्गुण इति ॥ आम् प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानादिति । तृतीयान्ताद्वतिः । अनुप्रयोगस्येत्यत्र कर्मणि घञ् इति भावः ॥ अनुदात्तङित इत्यतोऽनुवर्तनादाह । आत्मनेपदं स्यादिति । एवमप्राप्तस्य विधानेपि प्राप्तस्य निवारणमनेनैव सूत्रेण न संभवतीत्यत आह । वाक्यभेदेनेति । अत्र च प्रमाणम् आम्प्रत्ययवदिति वचनमेव । अन्यथा पूर्ववदित्यनुवृत्त्यैवाऽनुप्रयोगस्य कृञः आमः पूर्वेण तुल्यमित्यर्थलाभादिष्टसिद्धेः किं तेन आम्प्रत्ययवदित्यनेन ॥ लिटस्तझयोः ॥ एशिति शकारकरणमकारविशिष्टतकारस्यादेशत्वाय ॥ असंयोगात् ॥ असंयोगादिति किम् । ममन्थे । अत्र नलोपो न ॥ द्विर्वचनेचि ॥ अचा सामानाधिकरण्यलाभाय द्विर्वचनशब्दस्य

तन्निमित्ते लक्षणा स्वीक्रियते । यद्वा । उच्यते इति वचनं द्विर्वचनं यस्मिन्नचि तद्विर्वचनम् । अथवा द्विर्वचनमस्मिन्नस्तीत्यर्शआद्यच् । तदेतदाह । द्वित्वनिमित्ते ऽचीति । इह यचः परस्मिन्निति त्यतोऽच इति स्थानिवदादेशइत्यस्मादादेश इति, नपदान्तेत्यतो नेति चानुवर्त्तते तदाह । अच आदेशो न स्यादिति ॥ यद्यपीह वृत्त्यादौ अजादेशः स्थानिवत् स्यादिति रूपातिदेशपक्षः स्वीकृतः फलं चोभयत्र तुल्यम् ॥ तथाप्यादेशनिषेधपक्षोऽपि भाष्यारूढ इति स एवाव ॥ किं च आदेशमंगीकृत्य पुनः स्थानिरूपाश्रयणापेक्षया निषेधपरतया व्याख्यानमेव लघु । प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायात् । न पदान्तेति निषेधानन्तरं पाठोऽप्येवं सत्यनुगृह्यत इति श्रेयानयं पक्षः । इष्टानुरोधेन द्विर्वचन इत्याः वर्थं कालावधारणपरतयापि व्याचष्टे । द्वित्वे इति । कृते तु द्वित्वे यथायथमादेशः स्यादेवेति भावः । द्वित्वनिमित्ते किम् । दुद्यूषतीत्यत्र द्वित्वात् परत्वादूठि कृते यदि यणः पूर्वमेव द्वित्वं स्यात्, तदा दिद्यूषतीत्यनिष्टं रूपं स्यात्तन्माभूदिति द्वित्वनिमित्तेइत्युक्तम् । न तूठ् द्वित्वनिमित्तम् ॥ अचीति किम् । जेघ्नीयते । देध्मीयते । शाशय्यते । इह ई घ्राध्मोरिति ईकारः अयङ् यिक्ङितीत्ययङादेशश्च निषिध्येत स माभूदिति प्राञ्चः ॥ अन्ये त्वाहुः । अचीति व्यर्थं घ्रीय्ध्मीय्शय्य इति द्वितीयाज्वधिकस्यैवाचः कार्यितया यङो द्वित्वनिमित्तत्वाभावादिति ॥ अचः किम् । अप्युपत् । इह स्वापेश्चङीति यत्संप्रसारणं तन्निमित्ते निषिद्धे ऽभ्यासे उवर्णो न श्रूयेत । नच द्वित्वे कृते पुनः संप्रसारणे स्वापेरवयवत्वाविशेषादभ्यासे तदुत्तरखण्डे च उकारश्रवणं भवेदिति वाच्यम् । परस्य संप्रसारणे कृते यून इत्यत्रेव न संप्रसारणे इति पूर्वस्य यणः संप्रसारणनिषेधात् ॥ स्यादेतत् । चक्रतुरित्यत्र अच आदेशस्य निषेधाप्रवृत्त्या यण् स्यादेव । अतुसो द्वित्वनिमित्तत्वेऽपि अकारस्याऽतथात्वात् । न च द्विर्वचनेचीत्यस्य वैयर्थ्यम् । चक्रे इत्यादौ सावकाशत्वात् । तथा चैकाच्त्वाभावात् लिटि धातोरितीह द्वित्वं न स्यादिति चेन्मैवम् । इह द्वित्वनिमित्तशब्देन साक्षाद्वा समुदाय घटकतया वा यत् द्वित्वप्रयोजकं लक्षणानुरोधेन तस्य सर्वस्य ग्रहणात् । एतच्च ढ्लोक इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । तथाच ऊर्णोतेः सनि सनीवन्तेतीट्पक्षे विभाषोर्णोरिति ङित्त्वविरहे ऊर्णुनविषतीति सिद्धम् । सन्नन्तस्य द्वित्वविधाने सनो द्वित्वप्रयोजकत्वेन तस्मिन्परे प्राप्तयोर्गुणावादेशयोर्द्वित्वे कर्तव्ये निषेधात् । अत एवाहुस्तद्भावभावित्वमात्रमेवेह निमित्तत्वमिति । एवं च द्वित्वनिमित्तघटकतया सन इडागमो तुसो ऽकारश्च द्वित्वनिमित्तमिति स्थितम् ॥ नन्वेवमृधातोः सनि स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनीति इटिकृते ऋधातोः शब्दनि-

मित्तकस्य गुणस्य द्विर्वचनेऽचीति निषेधे अजादेर्द्वितीयस्येति द्वित्वप्रसङ्गादरिरिषतीति न सिध्येत् । रिस्शब्दस्य द्वित्वे तु यद्यपि सिध्यति । तथापि गुणनिषेधे रिस्शब्द एव दुर्लभ इति चेद् ॥ अत्राहुः । गुणे रपरे कृते रिस्शब्दस्यैव द्वित्वम् । नच द्वित्वनिमित्ते ह्यचि गुणस्य निषेधः इस्शब्दस्तु नेह निमित्तम् । कार्यित्वात् । न हि कार्यी निमित्ततयाऽऽश्रीयते । स्थण्डिलाच्छयितरि व्रत इतिज्ञापकात् । अन्यथा शीङो ङित्वेन क्ङिति चेति गुणनिषेधाच्छयितरीति रूपस्यासिद्ध्यापत्तेः । न च किति ङिति परे गुणवृद्धी नेति व्याख्यायामुक्तार्थं शयितरीति न ज्ञापकमिति वाच्यम् । तद्व्याख्यायां छिन्नं भिन्नमित्यत्र गुणनिषेधो न स्यादित्यादिदोषस्य क्ङिति च इति सूत्र एवोपपादितत्वात् । न चैवं कार्यिणो निमित्तत्वानाश्रयणे सन्नन्तस्य कार्यित्वात्सनि परतः प्राप्तयोः गुणावादेशयोरनिषेधादूर्णुनविषतीत्यपि न स्यादिति वाच्यम् । मत्वर्थीयेनेनिना कार्यमनुभवत एव कार्यित्वलाभात् ऊर्णोतिर्हि नुशब्द एव द्वित्वरूपकार्यमनुभवति न तु सन् । अरिरिषतीत्यत्रतु रिस्शब्दः कार्यभागिति वैषम्यादिति । उभयान्वयीति । मध्ये पाठाद्देहलीदीपन्यायेन पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यत इत्यर्थः । तत्रोत्तरान्वयस्य कर्तुं गन्तुमित्यादाविण्निषेधः फलम् । णित्स्वरेण संप्रत्युदात्तत्वात् ॥ पिपचति बिभत्सतीत्यादाविण्निषेधस्तु पूर्वान्वयस्य फलम् । द्वित्वे कृते अनेकाच्त्वात् ॥ नन्वेकाच इत्युक्ते ह्युपदेशपदेनाप्यन्वयः स्वीकर्तव्यस्तदेव मास्तु उपदेशेऽनुदात्तादित्यनेनैवेष्टसिद्धेरिति शङ्कते । एकाचः किमिति ॥ पिपक्षतीत्यादाविव यङ्लुक्यपि इण्निषेधः स्यादेवेत्याशङ्कायामाह । स्मरन्ति हीति । श्तिपेत्यादि । श्तिपा यथा स्यतिहन्तियातिवातिद्रातीत्यादि । तेन प्रन्यजन्वनीदित्यादौ नेर्गदेति णत्वं न ॥ शपा यथा भरेति । तेन बिभर्तेः भरतेः (यङ्लुगन्तात्) सनि बभरिषतीत्यत्र सनीवन्तर्धेतीड्विकल्पो न, किंतु नित्यमेवेट् एकाचेति निषेधाप्रवृत्तेः ॥ अनुबन्धेन निर्देशो द्विधा स्वरूपेणेत्संज्ञकत्वेन च । स्वरूपेण यथा । शीङः सार्वधातुके गुणः दीङो युडचीति । शेशीतः । देदितः । तसि तप्रत्यये चेमे क्रमेणोदाहरणे ॥ इत्संज्ञकत्वेन यथा । अनुदात्तङित तेन स्पर्ध शीङादिभ्यः अनुदात्तङित इत्यात्मनेपदं न । पास्पर्धीति । शेशयीति ॥ गणेन यथा । बेभिदीति । रुदादिभ्यः इति अम् न ॥ एकाच्ग्रहणं प्रकृतसूत्रे । तेन बेभेदिता चेच्छेदितेत्यादाविण्निषेधो न ॥ एतच्चेति । न च श्तिपा शपाद्यंशे कथमिदं ज्ञापकमिति शङ्क्यम् । एकदेशानुमतिद्वारा सर्वत्र ज्ञापनस्य उपपदमतिङित्यादौ दृष्टत्वात् । अत एव तत्र गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समास-

वचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः इति सिद्धमित्युक्तम् ॥ अनन्यार्थैः स्वतिहन्तिभरेत्यादिभिः प्रतिबादिभिरेव ज्ञापनसंभवाच्च। अपरस्परा इति सूत्रे सातत्यग्रहणेन एकदेशानुमत्या लुम्पेदवश्यमः कृत्य इत्यादिपूर्वाचार्यश्लोको ज्ञापितः इति तु तन्नावोचाम। मनोरमायां तु एकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्यपठितपरिभाषायाः ज्ञापनस्य गतिकारकोपपदानामित्यादौ दृष्टत्वादित्युक्तम् तदयुक्तमिति नव्याः। गतिकारकोपपदानामित्याद्येव हि पूर्वाचार्याणां परिभाषा, न च तज्ज्ञापनं तत्रैव दृष्टमिति युज्यते वक्तुमिति ॥ तद्वत इति। न च मत्वर्थलक्षणायां मानाभावः। वसत्यादीनामनुदात्तपाठस्यैव तत्र मानत्वात्। न चेदानीमनुदात्तपाठः परिभ्रष्टः, आधुनिकायां वसतिशक्तित्यादिपाठस्तु अनार्षत्वान्न मानमिति शङ्क्यम्। पाणिनिना पठितानामेवानुदात्तधातूनामाधुनिकैर्व्याख्यातृपरम्परया संगृहीतत्वात्। अन्यथा एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिश्रिलाभार्थमेकग्रहणे कृतेप्यनुदात्तपाठस्य परिभ्रष्टत्वात् वसतिशक्तित्यादयोऽनुदात्ताः, न तु भेधादय इति निर्धारणं न स्यात् ॥ एकग्रहणेति। नन्वेकाज्ग्रहणं यङ्लुग्व्यावृत्त्यर्थमित्युक्ता पुनरेकग्रहणसामर्थ्यादित्युक्तौ परस्परव्याघातः स्याद् इति चेत् ॥ अत्राहुः। एकाच्शब्देन एकाज्ग्रहणं यङ्लुग्व्यावृत्त्यर्थमिति नार्थः किं तु वस्तुगत्यैवैकाज्ग्रहणं तत्रैकग्रहणं विनैव लभ्यत इत्यदोष इति ॥ वधेरिति। यस्तु तद्व्यावृत्तये अनिट्कारिकासु अदन्तपर्युदास उक्तो व्याघ्रभूतिना। स एव प्राचाऽनुसृतः अदूदृदन्तयुरुक्ष्णुशीयुनुक्षुश्विडीङ्श्रिभिः। वृङ्वृञ्भ्यां च विनैकाचः स्वरान्ता धातवोऽनिट इति। स चादन्तपर्युदास इहोपेक्षितः। सूत्राऽननुगुणत्वात्। तथाहि सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन कृञित्यादेः करित्यादेशस्तस्य यथास्थान्युपदेशं गृहीत्वा कर्ता इतेत्यादौ निषेधः प्रवर्तते तथैव वधादेशेपि प्रवर्तमानः केन वार्यताम्। अदन्तपर्युदास सामर्थ्यादिति चेन्न। सूत्रेणापर्युदस्तत्वादिति भावः ॥ इणः षीध्वम् ॥ इण्कोरित्यधिकारेपि पुनरिण्ग्रहणं कवर्गात्परस्य माभूदित्येतदर्थम्। तेनेह न। पक्षीध्वम् ॥ अङ्गात् परेषामिति। विहितानामित्युक्तौ तु दाओ लुङि अदिढ्वमित्यत्राव्याप्तिः स्यात्, लिड्दुहनहां ढत्वघत्वधत्वेषु लिक्षीध्वं धुक्षीध्वं नत्सीध्वमित्यत्राऽतिव्याप्तिश्च स्यादिति बोध्यम् ॥ अङ्गात् किम्। वेविषीध्वम्। यद्यप्यर्थवतः षीध्वमित्यस्य ग्रहणात् कषीढ्वमित्यादावेव भवेत्। तथापि अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा क्वचिन्न प्रवर्तत इति ज्ञापनार्थमिदमुक्तम्। तेन अनिनस्मन्ग्रहणानीति सिद्धम् ॥ एधांबभूवेत्यादि। आम्प्रत्ययवदिति सूत्रे तज्ग्रहणाद

अनुप्रयोगान्तरे तङ् नेति शेषात्कर्तरीति परस्मैपदमेव। भावकर्मणोस्तु स्या-देव । एधांबभूवे ईक्षांबभूवे इति । अस्तेस्तु भावकर्मणोस्तङि कृते एधि इटि च रूपे विप्रतिपद्येते । तथाहि । उभयत्रापि ह एतीति हादेशे कृते एधामहि ईक्षामहीति केचित्। तासिसाहचर्यादिट्येव हत्वं न त्वेशीत्यन्ये ॥ तत्साहच-र्यादेव सार्वधातुक एव एति हत्वम् । तथा च कर्मव्यतिहारे तङि व्यतिहे इ-त्यत्रैव भवति न तूत्तदयेपि । तेन एधामासे ईक्षामासे इत्येव रूपमित्यपरे ॥ कृभ्वितीति। यद्यपि कृञ इत्युक्तौ लाघवमस्ति। तथापि धातुद्वयस्यैव लाभार्थं प्रत्याहाराश्रयणे क्लेश इति भावः ॥ पररूपापवाद इति। अपवाद इत्ययं ग्रन्थो नामधातुप्रक्रियास्थस्वग्रन्थेन सह विरुध्यते। तत्र हि अ इवाचरति अति। प्रत्य-यग्रहणमपनीय कास्यनेकाच इत्युक्तेर्नाम्। औ। अतुः। उः। इत्वम्। अतो गु-णे। अत आदेरिति दीर्घः। णल औ। वृद्धिरित्युक्तत्वात्। हलादिः शेषात् प्रागेव परत्वात् अत आदेरिति दीर्घे कृते तु पररूपशङ्कापि तत्र नास्तीति चिन्त्योयं ग्रन्थ इति नव्याः ॥ आडजादीनाम् । एतच्च अजादीनामटा सिद्धमिति वार्ति-ककृता प्रत्याख्यातम् ॥ ननु अटि सति वृद्धिरेचीत्यनेन ऐधतेत्यादिसिद्धावपि ऐन्ददित्यादि न सिध्येत् । किं चातो गुण इति पररूपप्रवृत्त्या ऐधतेत्याद्यपि न सिद्ध्येत् । यदि तु अटश्चेति क्रियेत तर्हि अस्वपोऽहसद् इत्यत्र वृद्धिः स्यात् । रुदश्च पञ्चभ्यः अट्गार्ग्यगालवयोरिति अडागमस्य सत्त्वादतो रोरप्लुतादिति रो-रुत्वे सति अच्परत्वाच्चेति चेत्, न । उपसर्गादृतीति धाताविति पञ्चम्याजादौ धाताविति व्याख्यानात् । न च अस्वपोस्तीत्यादावोकारस्यान्तवद्भावेनाट्त्वा-त्परत्राजादिधातुमत्त्वाच्चोक्तदोषस्तदवस्थ इति वाच्यम् । आदित्यनुवर्त्य अकार-रूपादटोऽचि परे वृद्धिरिति व्याख्यानात् । एतेनाटश्चेत्युक्तावट गतावित्यस्माल्-ल्युटि अटनमित्यत्रापि प्रसङ्गः स्यादित्येतदपि निरस्तम् ॥ न चैवमपि आतद् आतोद् इत्यादि न सिध्यति । अटश्चेत्यस्य ऐन्ददित्यादौ सावकाशतया पर-त्वादिह अतो गुणस्यैव प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । चकारोच्च पुनर्वृद्धिविधानार्थ इत्य-भ्युपगमादन्तरङ्गत्वाद्वा अटश्चेत्यस्यैव प्रवृत्तेः॥ स्यादेतत् । आडजादीनामिति सूत्राभावे आस्तामासन् इति कथमटा सिध्यति । श्नसोरित्यल्लोपेन अटश्चेति तत्र वृद्ध्यप्रवृत्तेः । मैवम्। अन्तरङ्गत्वात् प्रागेवाडागमे कृते वृद्धौ च कृतायां पश्चात् श्नसोरल्लोप इत्यस्याप्रसक्तेः । न च वार्णादाङ्गं बलीय इति वृद्धेः प्रागल्लोप एव स्यादिति शंक्यम् । व्याश्रयत्वात्, वार्णादाङ्गमिति परिभाषाया अनित्य-त्वाद्वा । तत्र हि श्नसोरल्लोप इति तपरकरणमेव लिङ्गम्। यदि वृद्धेः प्रागेवा-

ल्लोपः स्यात्, तर्हि किं तेन तपरकरणेनेति ॥ यद्यपि वैदिकप्रक्रियायामानट् आव इत्यादौ छन्दस्यपि दृश्यत इत्याडागमस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदर्थमाट्सूत्रं कर्तव्यम् तथाप्याटं विनैवाड्व्यत्ययेन आङ्पूर्वकत्वेन वा तत्र कथंचिद् व्याख्येयमिति स्थितस्य गतिमाहुः ॥ सलोप इति ॥ लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येत्यनेन ॥ एधेयातामिति । सीयुटः सलोपे आद् गुणः ॥ एधिषीध्वमिति ॥ इणः परत्वेपि इण्णन्तादङ्गात् परत्वाभावात् इणः षीध्वमिति ढत्वं न भवति ॥ आत्मने । झोन्त इत्यतो झ इति अदभ्यस्तादित्यस्मात् अदिति चानुवर्तते तदाह । झस्यात्स्यादिति ॥ आत्मनेपदेषु किम् । अदन्ति । सुन्वन्ति ॥ अनतः किम् । एधन्ते । प्लवन्ते ॥ इड्भिन्न एवेणिति । विभाषेट इति इटो विशिष्य ग्रहणाद्गोबलीवर्दन्यायेन केश्चिदिड्भिन्न एवेणिह गृह्यत इति भावः ॥ ऊदॄदन्तैरिति । ऊदॄदन्तैर्विना यौत्यादिभिर्विना वृङ्वृञ्भ्यां विना च अन्ये ये एकाचोऽजन्तास्ते निहताः अनुदात्ता इत्यर्थः । तथा च दाता धाता चेता स्तोतेत्यादिषु इण् न भवति । ऊदन्ताः भूलूप्रभृतयः । ॠदन्ताः कॄतॄप्रभृतयः । यु मिश्रणादौ । रु शब्दे रुङ् गतिरेषणयोरित्युभयोर्ग्रहणम् । निरनुबन्धपरिभाषया लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोरिति परिभाषया च । नच साहचर्याल्लुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति शङ्क्यम् । तस्या अनित्यत्वात् ॥ क्ष्णु तेजने । शीङ् स्वप्ने । स्नु प्रस्रवणे । णु स्तुतौ । टुक्षु शब्दे । टुओश्वि गतिवृद्ध्योः । डीङ् विहायसा गतौ । श्रिञ् सेवायाम् । वृङ् संभक्तौ । वृञ् वरणे ॥ नन्वेतद्भिन्नानामेकाचामेवानुदात्तत्वे ऊर्णुतः ऊर्णुतवानित्यादि न सिध्येदिति चेत् । मैवम् । ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्य इति वक्ष्यमाणवार्तिकेनेष्टसिद्धेः । अत एव ऊर्णोनूयते इत्यत्र धातोरेकाच इति यङ् । ऊर्णुनावेत्यत्रामेकाच्त्वेन प्रवृत्तस्यामोभावश्च सिध्यति । उक्तं च भाष्ये वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् । आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहाद् ॥ इति । विभाषा गुणेऽस्त्रियामिति हेताविय पञ्चमी । हेतुरिह फलम् । एतच्च कैयटे स्पष्टम् । उपग्रहः प्रतिषेधः । इट्प्रतिषेधार्थमित्यर्थः । एवं च णुवद्भावेनैकाच्त्वात् श्युकः कितीति निषेधप्रवृत्तेरूर्णुत इत्यादि सिध्यति । एकाच उपदेशे इतीण्निषेधस्तु न प्रवर्तते । णुवद्भावेनैकाच्त्वेप्यनुदात्तत्वाभावात्, ऊर्णुधातोर्णुधातोश्च उदात्तत्वात् तथा चोर्णुविता और्णावीदित्याद्यपि सिद्धम् ॥ वसतिशक्लृघस्लृभ्य इति प्राचो ग्रन्थस्थं पाठमुपेक्ष्य हलन्तेषु कादिक्रमेणाह । शक्लृ इति । कान्त एकः ॥ चान्तेषु पच् मुच्रिच्वच्विच्सिचः षट् ॥ डुपचष् पाके । पचि व्यक्तीकरणे । द्वावपि पचित्यनेन गृह्येते । मुच्लृ मोचने ॥ रिचित्यनेन रिचिर् विरेके ।

SGDL

रिच वियोजनसंपर्चनयोरिति यौजादिकश्च गृह्यते ॥ वचित्यनेन तु वच परिभाषणे ब्रुवो वचिरपि । वचिर्यौजादिकोपि गृह्यते ॥ विचिर्त्वरणभावे । षिच चरणे ॥ छान्तेषु प्रच्छिरेकः ॥ जान्तेषु त्यज्निजिर्भज्भञ्जभुज्भ्रस्ज्मस्ज्यज्युज्रुज्रञ्जविजिर्स्वञ्जसञ्जसृजः पञ्चदश ॥ भुजित्यनेन भुज पालनाभ्यवहारयोः, भुजो कौटिल्ये इति च गृह्यते ॥ युजित्यनेन युजिर् योगे, युज समाधाविति च गृह्यते ॥ केचित्तु व्याघ्रभूतिश्लोके भाष्ये च युजित्येतत् युजिर् योग इत्येकदेशोच्चारणमित्याहुः ॥ तन्मते युज् समाधौ सेट् ॥ सृजित्यनेन तु सृज् विसर्गे दिवादिस्तुदादिश्च गृह्यते ॥ दान्तेषु अद्क्षुद्खिद्छिद्तुदनुद्पद्यभिद्विद्यतिविनद्शद्सद्स्विद्यस्कन्दहदः पञ्चदश ॥ खिदित्यनेन खिद दैन्ये खिद्यतिः खिन्दतिः खिनत्तिश्च गृह्यन्ते ॥ विद्यतीति । विद सत्तायाम् ॥ विनर्दीति विद विचारणे ॥ धान्तेषु क्रुध् क्षुध्बुध्यबन्ध्युध्रुध्राध्व्यध्शुध्साध्सिध्या एकादश । रुधित्यनेन रुधिर् आवरणे । अनो रुध कामे इति दिवादिः गृह्यते ॥ नान्तेषु मन्यहनौ द्वौ ॥ मन ज्ञाने दिवादिः ॥ पान्तेषु आप्छिप्क्षुप्तप्तिप्तृप्यदृप्यलिप्लुप्वप्शप्स्वप्सृपस्त्रयोदश ॥ छिपित्यनेन छिप् प्रेरणे छिप्यतिः छिपतिश्च गृह्यते ॥ क्षुप स्पर्शे । तपित्यनेन तप संतापे, तप ऐश्वर्ये दिवादिः, तप दाहे इत्यपि णिजभावपक्षे गृह्यते ॥ तिपृ क्षरणे तृप्यतिदृप्यत्योर्वेट्कत्वेपि अनुदात्तस्य चर्दुपधस्येत्यमर्थोयं पाठः ॥ भान्तेषु यभ्रभ्लभस्त्रयः ॥ मान्तेषु गम्नम्यम्रमश्चत्वारः ॥ शान्तेषु क्रुश्दंश्दिश्दृश्मृश्रिश्रुश्लिश्विश्स्पृशो दश । रिश् रुश् हिंसायाम् । लिशित्यनेन लिश् अल्पीभावे दिवादिः, लिश् गतौ तुदादिश्च गृह्येते । षांतेषु कृष्त्विष्तुष्द्विष्दुष्पुष्यपिष्विष्शिष्शुष्श्लिष्या एकादश । कृषिति भौवादिकतौदादिकौ गृह्येते । विषित्यनेन विष्लृव्याप्तौ तिष्विष्मिषिति दण्डकस्थोपि गृह्यते । शिषित्यनेन शिष्लृ विशेषणे कष खष शिषेति दण्डकस्थश्च गृह्यते । विषिति विष्लृ व्याप्ताविति जौहोत्यादिक एव गृह्यते न दण्डकस्थः ॥ शिषित्यनेनापि शिष्लृ विशेषण इति रौधादिक एव न तु दण्डकस्थ इति बोपदेवादयः ॥ सान्तेषु घस्लृवसती द्वौ, घस्लृ अदने, लुङ्सनोर्घस्लृ इत्यत्तेरादेशस्य तु स्थान्यनुदात्तत्वेनापि सिद्धम् ॥ हान्तेषु दहदिहदुहमिहनहरुहलिहवहोष्टौ ॥ दुहित्यनेन दुहिरिति भौवादिको न गृह्यते किंतु दुह प्रपूरणे इति भ्वादादिक एवेति प्राञ्चः ॥ इह मनोरमायां संग्रहश्लोक उक्तः कचच्छजा दधनपा भमशाः षसहाः क्रमात् । कचकाणपटा खण्डौ गघजाष्टखजा स्मृता इति । तत्र पूर्वार्धोपात्ता ये चतुर्दश वर्णास्तदन्ता धातवः उत्तरार्धोपात्तकादिक्रमेण ये

वर्णास्तत्संख्याका बोध्या इत्यर्थः । अत एव कान्त एकः । चान्ताः षट् । छान्त एकः । जान्ताः पञ्चदशेत्यादि व्याख्यानम् । क इत्येकस्य, च इति षण्णां, ण इति पञ्चदशानां संज्ञेत्याद्यभ्युपगमात् ॥ पान्तेषु द्वयोः श्नना निर्देशस्य फलमाह । तुदादाविति । तृप्दृपी मतभेदेन तुदादौ स्थितौ । चुरादौ तु तृपिः सर्वमते स्थितः; दृपिस्त्वेकीयमतेनेति विवेकः ॥ अत एव वक्ष्यति । तृप तृम्फ तृप्तौ । द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये । दृप दृम्फ उत्क्लेशे । प्रथमः प्रथमान्तः द्वितीयो द्वितीयान्त इत्येके इति च तुदादौ ॥ चुरादौ तु तृप तृप्तौ । तृप दृप संदीपन इत्येके इति च ॥ अन्यनिवृत्तये इति । निवर्तनीयास्तु ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः । पद स्थैर्ये । षिध गत्याम् । षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । बुधिर् बोधने । इति भौवादिकाः । मनु अवबोधने तानादिकः । पुष पुष्टौ भौवादिकः क्रैयादिकश्च । श्लिष दाहे भौवादिकः । वस आच्छादने आदादिकः, एते अनुदात्तत्वराहित्यात् सेटः । युज् बन्धने क्रैयादिकोऽयमनुदात्त इत्यनिट् । श्नना निर्देशेन संग्राह्यास्तु ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । पद गतौ । षिधु संराद्धौ । बुध अवगमे । मन ज्ञाने । पुष् पुष्टौ । श्लिष आलिङ्गने । वस निवासे एतेऽनिटः ॥ यु मिश्रणामिश्रणयोः । अयं सेट् ॥ शमी तथेति । णिजिर् शुद्धौ । ओविजी भयचलनयोः । शक मर्षणे । इत्येषां क्रमेण आदादिकतौदादिकदैवादिकानां व्यावृत्तये सानुबन्धा निर्दिष्टा इत्यर्थः ॥ विन्दतिरिति । विद्लृ लाभे ॥ इष इति । अनिट्त्वेनेति शेषः । भाष्यानुक्ता इति । भाष्यकृताऽनुक्ताः न तु प्रत्याख्याता इति नास्तीह तद्विरोधः । ततश्च व्याघ्रभूत्यादिग्रन्थानुरोधात् शुष्क वृष्टौ क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् इत्यादि सौत्रप्रयोगादत्तुं प्रतिपत्तुमित्यादिसार्वलौकिकव्यवहाराच्च उपलक्षणतयैव भाष्यं नेयमिति भावः ॥ अकर्मक इति । अत्र केचित् । अभिभवेच्छा धात्वर्थः । तथा च स्पर्धार्थकस्य सकर्मकता दृश्यते; आह्वास्तमेरावमरावतीयेति । उदाहरिष्यते च स्पर्धायामाङ इत्यत्र स्वयमेव कृष्णश्चाणूरमाह्वयते, स्पर्धत इत्यर्थ इति । श्रीहर्षोऽपि प्रायुङ्क्त तन्नासत्ययुगान्तं वा चेता स्पर्धितुमर्हति इति । अतोऽस्य सकर्मकत्वं न्याय्यमित्याहुः ॥ शर्पूर्वाः ॥ अतद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः । तेन शरो न शेषः, किं तु खयामेव । इह स्पर्ध इत्यत्र रेफस्यापि द्वित्वं भवति, द्वितीयस्यैकाचः संबन्धिरेफस्यैव न न्द्राः इति निषेधादिति बोध्यम् ॥ गाधृ । ऋकारो नाग्लोपिशास्वृदिताम् इति निषेधार्थः । अजगाधत् । आस्पदं स्थापना अवस्थानं वा प्रतिष्ठा । एकत्र स्थापनं, संदर्भो वा ग्रन्थः ॥ नाथृ नाधृ । उपतापो रोगः ॥ अनुदात्तत्वादेव सिद्धे नियमार्थं वार्तिकमित्याहुः । आशिषे-

वेति ॥ अत एकहल्मध्ये ॥ एकशब्दोऽत्रासहायवचनः ॥ एकयोर्हलोर्मध्ये इ-त्यर्थः । तद्व्याचष्टे असंयुक्तेति । इष्टानुरोधेन । लिटीत्यावश्यं आदेशविशेषणम्, एत्वस्य निमित्तं च क्रियत इत्याह । लिण्निमित्तेति ॥ किति लिटीति च । यद्यपि गमहन इति सूत्रे कितीति वर्तते । तथापि प्रयोजनाभावात् ङितीत्ये-तन्नानुवर्तत इति भावः ॥ किति किम् । ननाद ॥ लिटि किम् । पापच्यात् । चकणतुरिति । न चैवमपि बभणतुरित्यत्र अभ्यासे चर्चं इत्यस्यासिद्धत्वादेत्वाभ्या-सलोपौ स्त एवेति वाच्यम् । फलभजग्रहणेन एत्वविधिं प्रति तत्सूत्रस्य सिद्धत्व-ज्ञापनात् । एवं च आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एव गृह्यते इति व्याख्यानमवश्यं कर्तव्यमेवेति दिक्॥मदि स्तुति । मोदः संतोषः मदो गर्वः॥ स्वप्न आलस्यम् ॥ न शस-दद ॥ शसु हिंसायाम् दन्त्यांतः॥सूत्रेऽवयवाऽवयविभावः षष्ठ्यर्थः।तथा च शसद-दवादीनांयोऽकारः इत्यन्वयसंभवेपि अकारस्य गुणरूपत्वाद्धेदनिबन्धना षष्ठी न संभवतीत्याशङ्क्य तन्निर्वाहार्थं व्याचष्टे । गुणशब्देन भावितस्येति । भावितत्वं च साक्षात् परम्परासाधारणम् । तथा च शशरतुः पपरतुरित्यादौ गुणशब्देन क्रि-यमाणो योऽर् तदवयवोऽकारः, लुलविथेत्यादौ तु गुणशब्देन क्रियमाणो य ओ-कारस्तत्स्थानिकस्यावादेशस्यावयवोऽकार इत्यर्थान्नास्त्यत्रानुपपत्तिः ॥ ददद इति । शशसतुः । शशसुः । ववमतुः । ववमुरित्यादावपि निषेधो बोध्यः ॥ ष्वद स्वर्द । अयमिति । प्रत्येकाभिप्रायेणोक्तमित्याहुः ॥ सकर्मक इति । स्वदस्व इ-त्यान्यनुभवेत्यर्थः । अकर्मक इति । अपां हि तृप्ताय न वारिधारा, स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा इति श्रीहर्षः । न स्वदते, न रोचते इत्यर्थः ॥ धात्वादेः ॥ धातुग्र-हणं किम् । षट् षड् । आदेः किम् । लषति ॥ उपधायां च । सिपि धातोः इत्यतः धातोरित्यनुवर्तते । र्वोरुपधाया इत्यतः र्वोरिकः दीर्घः इति । हलि चेत्यतो हलीति च तदाह । धातोरित्यादि ॥ धातोः किम् । ऊङुतः कुरुः । कुर्वौ कुर्व इत्यत्रेको दीर्घो माभूत् । न चात्र रेफस्य प्रातिपदिकोपधात्वेपि प-दोपधात्वाभावादेव दीर्घो न भवेदिति धातोरित्यनुवर्तनमिहानावश्यकमिति वा-च्यम् । पदस्येत्यनुवृत्तौ तु कूर्दते खूर्दते इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु पूर्व-त्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्वीकारात् अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वस्य निषेधाभ्यु-पगमेपि कार्यकालपक्षे असिद्धं बहिरङ्गमिति परिभाषाया प्रवृत्तेर्बहिरङ्गस्य यणो-सिद्धत्वात् कुर्वौ कुर्व इत्यत्र उपधायां चेति दीर्घो न भवेदिति धातुग्रहणानुव-र्तनस्य नात्यन्ताक्श्यकता पदस्येत्यननुवृत्त्या कूर्दते इत्यादौ दीर्घः सिध्यत्येवेत्या-हुः ॥ रेफवकारयोः किम् । पुष्यति ॥ हल्परयोः किम् । चिरिणोति जिरि-

घोति ॥ इकः किम् । अर्च्यते नर्दति । ननु हलि चेत्यत्र रेफवकारयोर्हल्परयोरिको दीर्घः स्यादिति व्याख्यायां कूर्दते गूर्दते इत्यादि सिध्यत्येवेति सूत्रमिदं व्यर्थमिति चेत् । हलि चेत्यत्र धातुग्रहणमनुवर्तनीयमेव । अन्यथा दिवमिच्छति दिव्यतीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात् । तथा च उपधायां चेति सूत्राभावे उपधाभूतयोः वोर्ः परतो दीर्घो न स्यात्, किं तु रेफवान्तयोरेव धात्वोर्हलि चेति सूत्रेण स्यादित्येतत्सूत्रमावश्यकमेवेति ॥ सूदते इति ॥ स्रवतीत्यर्थः ॥ ननु स्वर्देतिवत् स्वंद सूदेति दन्त्यादय एव धातवः पठ्यन्ताम् । षोपदेशान् पठित्वा सत्वविधौ गौरवात् । मैवम् । तथाहि सति ण्यन्ताच्चङि असिष्वदत् असूषुददित्यादौ, लिटि सुषूदे सिषेधेत्यादौ चादेशप्रत्यययोरिति षत्वं न स्यात् । इणः परस्य सकारमात्रस्य षत्वविधौ तु सुपिसौ सुपिस इत्यादावपि स्यादिति धातुपाठे पाणिनिना तालव्यदन्त्यादिपाठवत् षोपदेशा अपि व्यवस्थयैव पठिताः । स च पाठ इदानीं परिभ्रष्टः साधादिषु सादिपाठस्यैव दृश्यमानत्वादतो लक्षणमुखेन तान् व्यवस्थापयति । सेगित्यादि । दन्त्यश्च अच् दन्त्याचौ, तौ अन्तौ अव्यवहितपरौ यस्य स दन्त्याजन्तः, दन्त्याजन्तश्चासौ सश्च दन्त्याजन्तसः, स आदिर्येषां धातूनां ते दन्त्याजन्तसादयो जन्तसादयश्चैकाचः षोपदेशा बोध्याः । तथा च साधादौ सांप्रतं पठ्यमानः सकार उपदेशे न स्थित इत्यनुमेयमिति भावः ॥ दन्त्येत्यादि किम् । चुस्कन्दे ॥ एकाचः किम् । सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । सूचिसूत्री चुरादावदन्तौ ॥ उक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिं वारयितुमाह । सेगिति । सेकृ गतौ । स्रम्भु गतौ । सृ गतौ । स्तृञ् आच्छादने । सृज विसर्गे । स्तृञ् आच्छादने । स्त्यै शब्दसंघातयोः । एभ्यो न्ये ॥ पूर्वेण केषांचिदसंग्रहादाह । ष्वष्केति । ष्वष्क गतौ । ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । स्वद आस्वादने । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । ञिष्वप् शये । ष्मिङ् ईषद्धसने । एते षोपदेशा इत्यन्वयः ॥ स्वाद आस्वादने इत्यादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह । दन्त्यः केवलदन्त्य इति । तथा च असिस्वददित्यादौ षत्वं नेति भावः ॥ ल्हादी सुखे च ॥ चादव्यक्ते शब्दे । ईकारः श्वीदितो निष्ठायमितीण्निषेधार्थः । प्रल्हन्नः, प्रल्हन्नवान् । इह ल्हादो निष्ठायामित्युपधाह्रस्वः ॥ श्लाघायामिति । अविद्यमानगुणसंबन्धख्यापनं श्लाघा ॥ आततुर्दति । हल्मध्यस्थत्वाभावादेत्वं न ॥ इट ईटि ॥ संयोगान्तस्य लोप इत्यतो लोप इति रात्सस्येत्यतः सस्येति चानुवर्तते तदाह । लोपः स्यादिति ॥ इटः किम् । अहार्षीत् ॥ ईटि किम् । आतिष्टाम् । आतिषुः ॥ सिज्लोप इति । अत्र वन्दन्ति । सलोप इति वक्तव्ये सिज्ग्रहणं झलो झलीत्यादिसूत्रत्रयं सिज्विषयकमिति ज्ञापनार्थम् । तेनेह न । सोमसुत् ।

स्तोता । द्विष्टराम् । द्विष्टमाम् । धि चेति सूत्रे तु वामनमते सिचो लोपः । भाष्यमते तु सस्येति भेदो बोध्य इति ॥ वदव्रज ॥ अवादीत् । अव्राजीत् । अतो-हलादेरिति विकल्पं बाधित्वा अनेन नित्यं वृद्धिः ॥ हलन्तस्योदाहरणमपाक्षी-त् अधाक्षीदिति । तदन्तविधिनैव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । हलो च इत्युक्ते त्वजन्तांगस्य हलः स्थाने वृद्धिरिति कदाचिदाशंकेत । अच इति तु इक्-परिभाषाया अनुपस्थानार्थम् । अन्यथा अभैत्सीदित्यत्र स्यात् न त्वपाक्षीदित्यादौ ॥ नेटि ॥ प्रागुक्तं नेति । हलन्तत्वादेव सिद्धे वदव्रजोर्विशिष्य विधानान्न निषेधः । किं तु हलन्तलक्षणाया एव वृद्धेर्निषेधः । तस्यानिडादौ सिचि चरितार्थत्वा-त् । अमुमेवार्थं मनसि निधाय क्वचित् पुस्तकेषु हलन्तलक्षणा वृद्धिर्नेत्येव पठ्य-ते ॥ इर इत्संज्ञेति । इकारस्योपदेशेऽजनुनासिक इति, रेफस्य तु हलन्त्यमिति प्रत्येकमित्संज्ञायामिदित इति नुम् स्यादिति भावः ॥ एतस्य वैयर्थ्यं दक्षिङ्व्य-ाख्यायां वाचीत्यत्र स्फुटीभविष्यति ॥ श्चुश्च्योतेति । शपूर्वाः खयः ॥ यकाररहि-तोप्ययमिति । तथा च प्रयुज्यते मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतमिति ॥ मन्थ । अयं क्र्यादावपि ॥ षिध गत्याम् । अयमुदिदिति केचित् । तत्तु, सिद्ध्रतिबुद्ध्रत्योः श्यना निर्देशात् सिधितं बुधितमिति वृत्तिग्रन्थविरुद्धम् । उदित्त्वे तु उदितोवेति क्त्वा-यामिड्विकल्पान्निष्ठायामिड्न स्यात्, यस्य विभाषेति निषेधात् ॥ सिषेधेति । आदे-शेति षत्वम् ॥ उपसर्गात् ॥ सुनोति सुवतीत्यादि श्तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । तेन अभिसोषवीति, अभिसोषोनीत्यादौ षत्वं नेति प्राञ्चः । स्यादिष्वेवाभ्या-सस्य षत्वं, नतु सुनोत्यादिष्विति नियमान्नेह षत्वप्राप्तिरिति व्यर्थः प्रतिषेध इ-ति मनोरमादौ स्थितम् ॥ सेनयेति णिजन्तो नामधातुः, सेनया अभियाति अ-भिषेणयति । सेधेति शपा निर्देशाद्भौवादिकस्य ग्रहणम्, न तु सिध्यतेः । परिसि-ध्यति ॥ स्तृहा दारा इत्यत्रेव तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमित्याह । उपसर्गस्थादिति । नि-मित्तादिति । इण्रूपात् । कवर्गस्तु नेह संबध्यते । असंभवात् । न च निःषुणो-ति निषेधति निःषिञ्चतीत्यादौ व्यवधानेन इणः परत्वाभावात् सस्य षत्वं न स्या-दिति शङ्क्यम् । षत्वविधौ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपीत्यधिकारात् । इसन्तादुप-सर्गादिति व्याख्याने तु, स्यादेवाव्याप्तिः । दुरः षत्वणत्वयोरित्युपसर्गत्वप्रति-षेधात् दुःसुनोति दुःसेधतीत्यादौ तु षत्वेन न भवितव्यमिति दिक् । मूर्द्धन्यादेश-फलितमाह । सस्य षः स्यादिति ॥ स्थादिषु ॥ प्राक्सितादित्यत्र क्रमज्ञानस्यापे-क्षितत्वात्तेनैव क्रमेण षत्वसूत्राणि व्याचष्टे । सदिरप्रतेः ॥ अप्रतेः किम् । प्रतिसी-दति । षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्याह सदेरिति ॥ स्तन्भेः ॥ सौत्रस्येति । स्तम्भु स्तुम्भुति

सूत्रे निर्दिष्टस्य रोधनार्थस्य, न तु ष्टभि प्रतिबन्धे इत्यस्येति भावः। एवं जृस्तम्भित्यङ्विधायकसूत्रेपि सौत्रस्यैव ग्रहणमिति बोध्यम्। एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते। सौत्रो हि धातुर्नकारोपध इति प्रतिपदोक्तः। इदित्त्वान्नुमि ष्टभिर्लाक्षणिकः। तेन विस्तम्भते इत्यादौ षत्वं न। उदः स्थास्तम्भोरिति सूत्रे मकारोपधग्रहणेन उभयोरपि ग्रहणादुत्तम्भते इति द्वयोरपि रूपं तुल्यम्। मकारस्योभयत्रापि लाक्षणिकत्वात्। उत्तरार्थं इति। उत्तरसूत्रे स्तन्भेरेवानुवृत्त्यर्थं इति भावः॥ ननु सदिस्तन्भ्योरिति सूत्रितेपि एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् कथंचिदनुवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह। किं चेति। नानुवर्तेत इति। तथा च स्तन्भेरित्यत्राऽननुवृत्तये योगविभाग आवश्यक इति भावः॥ अवाच्चा॥ चकारश्चिन्त्यप्रयोजन इत्याहुः। आलम्बनमाश्रयणम्। यथा यष्टिमवष्टभ्य आस्ते। तामाश्रित्य तिष्ठतीत्यर्थः॥ आविदूर्यं सामीप्यम्। तच्च प्रयोगोपाधिः। अवष्टब्धा गौः। निरुद्धा सती समीपे आस्ते इत्यर्थः॥ एतयोः किम्। अवस्तब्धो वृषलः शीतेन॥ केचिदिह अविदूरशब्दात् स्वार्थे ष्यञ्। आविदूर्यमनतिदूरमीषद्दूरमित्यर्थः। तथा च अविदूरशब्दात् नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादिति निषेधे प्राप्ते अत एव निपातनाद्भावप्रत्यय इति मनोरमाग्रन्थोक्तिर्नातीवोपयुज्यत इत्याहुः॥ वेश्च॥ विष्वणति। सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः। अट्कुप्वाङिति णत्वम्। एवमवष्वणति। व्यष्वणत्। विषष्वाण। स्थादिष्वभ्यासेनेति षत्वम्॥ भोजने किम्। विस्वनति वीणा॥ परिनिविभ्यः॥ सेवेत्यत्र अकार उच्चारणार्थः। न च यङ्लुग्निवृत्तये शपा निर्देश एवास्त्विति शङ्क्यम्। वकारान्तानामूठ्भाविनां यङ्लुग्नास्तीति वक्ष्यमाणत्वात्। षेवृ सेवायाम्। परिषेवते॥ षिञ् बन्धने क्तान्तः सितशब्दः एरजन्तः पचाद्यजन्तो वा सयशब्दः, विषितः। विषयः॥ प्रत्ययविशिष्टग्रहणं किम्। विसिनोति॥ षिवु तन्तुसंताने। परिषीव्यति॥ षह मर्षणे। परिषहते॥ सुडागमः परिष्करोति। स्तुस्वञ्जोरुपसर्गात्सुनोतीत्येव सिद्धे परिनिविभ्यः परयोरेतयोः सिवादीनां वाड्व्यवायेपीति विकल्पार्थं पुनर्वचनम्॥ प्राक् सितात्॥ उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना विहितं षत्वमड्व्यवाय एवेति भ्रमनिवारणार्थमपिशब्दस्योपादानम्॥ तेषामिति। पञ्चदशानामित्यर्थः॥ अभ्यषुणोदित्यादीन्युदाहर्तव्यानि॥ स्थादिषु॥ इह द्वे वाक्ये आद्यं षत्वविध्यर्थम् द्वितीयं तु नियमार्थमित्याशयेनाह। व्यवायेपि षत्वमेषामेव चेति। स्थादीनां दशानामेवाभ्यासस्य षत्वमित्यर्थः॥ तत्फलं तु षू प्रेरणे अभिसुसूषति। अत्रोक्तनियमादभ्याससकारस्य न षत्वम् द्वितीयस्य तु स्तौतिण्योरिति नियमान्न भवति। अभिसिषासतीत्यत्र

तु षणोऽभावादभ्यासात् परस्य षत्वम् पूर्वस्य तु उक्तनियमान्नेति बोध्यम् ॥ स्यादेतत् । निषिषेधेत्यादौ अभ्यासस्य उपसर्गात्सुनोतीत्यनेन सिद्धम्, अभ्यासात् परस्य तु आदेशप्रत्यययोरित्यनेनेति किमाद्यवाक्येन ॥ अत्राहुः । फलत्रयार्थमाद्यं वाक्यम् । अषोपदेशार्थम् । तथाहि । सेनया अभियातुमिच्छति अभिषिषेणयिषति । अवर्णान्ताभ्यासार्थं च । अधीसनं गोत्रभिदोऽधितष्ठौ । षणि प्रतिप्रसवार्थं च । अभिषिषिक्षति । षिच क्षरणे स्तौतिण्योरेवेति नियमात् षभूते सनि निवर्तितमपि षत्वमुपसर्गमाश्रित्य अत्र भवतीति ॥ सेधतेर्गतौ ॥ श्तिपा निर्देशाद्गत्यर्थादस्माद्यङ्लुकि न निषेधः । तेन उपसर्गमाश्रित्य षत्वं भवत्येव । विषेषिधीति । नच सेधेति शपा निर्देशाद्यङ्लुकि उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं न भवेदिति शङ्क्यम् । दैवादिकनिवृत्त्यर्थतया शपा निर्देशस्य चारितार्थ्यात् । अन्यथा सेधतेरिति श्तिपादिनिर्देशस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति दिक् ॥ षिधू शास्त्रे । माङ्गल्यं मङ्गलक्रिया । स्वार्थे ष्यञ् ॥ स्वरतिसूति ॥ स्वृ शब्दोपतापयोः भ्वादिः ॥ ननु स्वरतिसूधूदितो वेति सूत्र्यतां किमनेन सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणेन ॥ मैवम् । तथाहि सति निरनुबन्धकपरिभाषया षू प्रेरणे इति तौदादिकस्यैव ग्रहणं स्यान्न त्वादादिकदैवादिकयोरेतयोः । नचैवं षूङ् इति पठ्यतामिति वाच्यम् । लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोरिति परिभाषया अलुग्विकरणस्य सूयतेरेव ग्रहणप्रसङ्गात् । अस्याश्च परिभाषायाः सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणमेव ज्ञापकमित्याहुः ॥ धूञ् कम्पने स्वादिः क्र्यादिश्च । सानुबन्धनिर्देशो धू विधूनने इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । इट् सनि वेत्यतो वेति वर्तमाने पुनर्वाग्रहणं लिङ्सिचोर्विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥ झषस्तथोः ॥ अध इति किम् । धत्तः ॥ असैत्सीदिति । अस्तिसिच इति ईडागमः । वदव्रजेति वृद्धिः । ततः षत्वम् ॥ झलो झलि ॥ संयोगान्तस्येत्यतो लोप इति रात्सस्येत्यतः सस्येति चानुवर्तते तदाह । सस्य लोपः स्यादिति । पदस्येत्यधिकारात् प्रत्यासत्तेर्झलो झलि सस्येति निर्दिष्टानां त्रयाणामेकपदसंबन्धित्वे लोपोयम् । तेन सोमसुत् स्थानमित्यत्र न भवति ॥ झलः किम् । अनैष्टाम् ॥ झलि किम् । असैत्सीत् ॥ असेधीदिति । नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः । गुणः ॥ खादृ । ऋकार इदिति । तेन नाग्लोपीति निषेधे अचखादत् । अतउप ॥ अतः किम् । तुतोद ॥ उपधायाः किम् । गणयति । इह अतो लोपं बाधित्वा परत्वाद्वृद्धिः स्यात् । अतो हलादेः ॥ इह सिचि वृद्धिरिति सूत्रमनुवर्तते नेटीति सूत्रादिटि इति ऊर्णोतेर्विभाषा इत्यतो विभाषाग्रहणं च, तदाह । इडादावित्यादि ॥ अतः किम् । अदेवीत् ॥ हलादेः

किम्। माभवानतीत्। षटीत्॥ लघोः किम् अगदीत्। अरचीत्॥ इडादौ किम् अपाचीत्॥ परस्मैपदे किम्। अयतिष्ट अयतिषाताम्॥ अचकासीदित्यत्र चकारादकारस्य वृद्धिवारणाय येन नाव्यवधानमिति न्यायेन यद्येकवर्णव्यवधानमेवाश्रीयते तदा त्वरचीदित्यत्रापि प्रसक्त्यभावात् लघोरिति शक्यमकर्तुमित्याहुः॥ तपरकरणं स्पष्टार्थम्॥ पवर्गीयादिरिति। दन्त्योष्ठ्यादित्वे तु नशसददेत्येत्वाभ्यासलोपनिषेधाद् बेदतुः बेदिथेत्यादि न सिध्येदिति भावः॥ नेर्गदनद॥ गदादीनां चतुर्णां शपा निर्देशः स्यत्यादीनामेकादशानां श्तिपा निर्देशश्च यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः। तेन प्रनिजागदीति प्रनिनानदीति प्रनिसासेति प्रनिजंघनीतीत्यादौ णत्वं न। घुशब्देन घुसंज्ञका दाधादयः षट् गृह्यन्ते। डुदाञ् प्रणिददाति। दाण्। प्रणियच्छति। दो प्रणिद्यति। देङ् प्रणिदयते। धेट् प्रणिधयति। डुधाञ् प्रणिदधाति॥ माशब्देन मेङ्माङोरेव ग्रहणं घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा भाष्यादौ तथा व्याख्यानात्॥ णो नः॥ धातोरिति। धात्वादेः षः स इत्यतोऽनुवर्तनाद्धात्वादेरित्येव। नेह। अणति॥ णोपदेशान् पर्युदासमुखेनाह। णोपदेशास्त्विति। नर्द शब्दे। नट अवस्यन्दने चुरादिः। यस्तु नट नृत्तौ इति घटादिः स नेह गृह्यते नाटीति दीर्घनिर्देशात्॥ नाथृ नाधृ याच्ञादौ टुनदि समृद्धौ। नक्क नाशने। नॄ नये। नृती गात्रविक्षेपे। एभ्योऽष्टभ्यो भिन्ना इत्यर्थः॥ तवर्गेति। तेषां तु पञ्चभ्योभिन्ना णोपदेशाः॥ उपसर्गाद॥ समासेऽङ्गुलेः सङ्गः इत्यतोऽनुवर्तनात्समास एव स्यादित्यसमासग्रहणम्। कृते तु तस्मिन्नसमास एव स्यादित्यपेग्रहणं कृतम्॥ प्रणिनदतीति। नेर्गद इति णत्वम्। धातुनकारस्य तु उपसर्गादसमासे इति णत्वं न भवति अडादिभिन्नेन व्यवधानात्॥ तस्मात्तच्छब्देन कृतदीर्घाकारः परामृश्यत इत्याह। दीर्घीभूतादिति॥ खर्द। दन्दशूकस्य सर्पत्वात्तद्वाचित्वे धातुत्वं न संगच्छत इत्यत आह। दन्दशूकक्रियायामिति। दन्दशूककर्तृकायामित्यर्थः। आनन्तेति। इदित्त्वान्नुम् तस्मान्नुट्द्विहल इति नुट्॥ वदनैकदेश इति। तत्क्रियायामित्यर्थः॥ आदिर्ञिटुडवः॥ उपदेशेऽजनुनासिक इत्यतोऽनुवर्तनादाह। उपदेशे इति॥ उपदेशे किम्। ञिकारीयति॥ ञिष्वप् ञीतः क्तः। सुप्तः। ट्वितोऽथुच् नन्दथुः। ड्वितः क्त्रिः। कृत्रिमम्॥ क्लिदि परिदेवने अनुदात्तेत्सु पठितस्येह पाठः परस्मैपदार्थः। क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेपि परस्मैपदार्थं स्वरितेत्सु अयं न पठितः। शुन्ध शुद्धौ। अयं शौचकर्मणि युजादौ। माङ्गलिक एधतिस्तवर्गीयान्तस्तदनुरोधेन कतिचित् तवर्गीयान्ताः पठिताः॥ इदानीं लोकप्रसिद्धकादिपाठक्रमेणाह। अथेत्यादि॥

सुकुके इति । परमपि गुणं बाधित्वा नित्यत्वात् असंयोगात् इति कित्त्वम् ॥ सु-ब्धात्वित्यादि । सुब्धातोरुदाहरणानि । षट् दन्ता अस्य षोडन् तमाचष्टे णिचि टिलोपः। षोडयति । एवं षण्ढं करोत्याचष्टे वा षण्ढयति । षण्ढीयतीत्यत्र षण्ढ-शब्दात् क्यचि ईत्वं बोध्यम् ॥ एतच्च वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि । धात्वादेः इति सूत्रे उपदेशे इति वर्तते । न च सुब्धातूनामुपदेशोऽस्ति । ष्ठिवुष्व-ष्कती तु यकारादी । लोपो व्योः इति यलोपः ॥ प्रनिकखतीति । शेषे विभाषा इत्यत्र अकखादाविति पर्युदासान्न णत्वं नेति भावः ॥ असवर्णेचीति ॥ असवर्णे किम् । ऊखतुः ॥ अचि किम् । इयाज । उवाय ॥ उवोखेति । द्विर्वचनेचि इति निषेधात् पूर्वं द्वित्वं पश्चादुकारस्य लघूपधगुणे कृते अभ्यासस्योवङ् । एवमियेषे-त्यत्रेयङ् । असवर्णग्रहणसामर्थ्यादियङादौ कर्तव्ये गुणोऽत्र न स्थानिवदिति बो-ध्यम् । संनिपातपरिभाषयेति । आमि सति लिट्परत्वं धातोर्न सिध्येदिति भा-वः ॥ अन्ये तु इजादेः इति सूत्रे गुरुमानिति नित्ययोगे मतुप् ततश्च नित्यं यो गु-रुमान् एध वृद्धौ इत्यादिस्तस्यैव स्यादिति नात्र आमः प्रसक्तिरित्याहुः ॥ ऊखतु-रिति ॥ कित्त्वाद् गुणाभावे अभ्यासस्यासवर्णे इति उवङ् न भवति ॥ ननु इयेष उवोषेत्यत्रापि अन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घे कृतेऽच्परत्वाभावादियङुवङौ न स्त इति इष्टरूपासिद्धेः किं तत्रासवर्णग्रहणेनेति चेद् ॥ अत्राहुः । वार्णादाङ्गं बलीयः इति परिभाषाज्ञापनार्थमेवासवर्णग्रहणं कृतम् । तेन भवतीत्यत्रान्तरङ्गमपि यणं बाधित्वा गुणो भवति । तथा करोतेर्घञि कार इत्यत्र यणं बाधित्वा वृद्धिर्भवति । न चैवं सिवेरौणादिके नप्रत्यये स्योन इत्यत्र च्छ्वोः शूड् इत्यूठि कृते लघूपगुणं बाधित्वा यण् न स्याद् इति वाच्यम् । समाना-श्रय एव वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् । इह तु निमित्तभेदेन व्याश्रयत्वमिति ॥ अभ्यासग्रहणेनेति । पूर्वस्यान्तवत्त्वे नेत्यर्थः ॥ पर्जन्यवल्लक्षणेति । उपयोगानुपयो-गविचारेण प्रवर्तमानं शास्त्रं कृत्स्नं प्रवर्तयतीत्यर्थः । तथा चैकस्मिन् लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तत इति न तस्य पुनः प्रवृत्तिरिति भावः ॥ आङ्गं बलीय इति । ननु कृत्स्नसवर्णदीर्घयोर्निमित्तभेदात् समानाश्रयत्वाभावे कथमाङ्गस्य बलीयस्त्वमिति चेत् ॥ सत्यम् । इष्टानुरोधेन स्थानिनमादाय क्वचित् समानाश्रयत्वाभ्युपगमात् । अत एव उङ् शब्दे इत्यस्माल्लिटि ऊवे ऊवाते इत्यादीष्टं सिध्यति । उवङः प्राक् सवर्णदीर्घप्रवृत्तौ तन्न सिध्येदिति दिक् ॥ परत्वाच्चेति । आपाततोयं हेतुः कृत्स्नस्या-ङ्गत्वेन बहिरंगत्वादन्तरंगसवर्णदीर्घं प्रति परत्वोपन्यासस्यायुक्तत्वात् ॥ उंखती-ति । इदित्त्वान्नुम् । लिटि उङ्खांचकार । आशिषि उङ्ख्यात् ॥ ववखतुरिति ।

वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न ॥ एखति ॥ इङ्खति । इङ्खांचकार ॥ ईङ्खति । ईङ्खांचकार ॥ इंगति । इंगांचकार ॥ त्वगि कम्पन इति । अयम् उख उखीति दण्डके गतौ पठितस्य गतिविशेषे वृत्तिं बोधयितुं पठ्यते । अत एवानतिप्रयोजनत्वाद्बहुषु पुस्तकेषु न पठितः ॥ सेवने चेति । यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते इत्यादौ सेवन्ते इत्यभियुक्तैर्व्याख्यातत्वात् । स्वरितेत्सु षच समवाये इति वक्ष्यते ॥ लोचृ । ऋदित्त्वात् नाग्लोपि इति ह्रस्वनिषेधः । अलुलोचत् ॥ पचि व्यक्तीकरणे । पचि विस्तारवचने इति चुरादौ ॥ ऋज गति । अर्जनं प्राधान्येन, उपार्जनं तु प्रासंगिकम् ॥ नुड्विधावित्यादि । नुड्विध्यादेशविनामेषु प्रतिविधेयम् इति वचनान्नुडादिविधिषु वर्णैकदेशस्य वर्णत्वेन ग्रहणादिति भावः ॥ यद्वा द्विहल्ग्रहणं भाष्यादौ प्रत्याख्यायते । न च आट आटतुरित्यत्रातिप्रसंगः । अश्नोतेश्च इत्यनेन अवर्णोपधस्य यदि भवति तर्ह्यश्नोतेरेवेति नियमात्सिद्धमिष्टमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ऋजिभृजी । भर्जनं जलं विना तण्डुलादेः संतापविशेषः । ईदित्त्वात् श्वीदितो निष्ठायाम् इति नेट् । भृक्तः । भृक्तवान् ॥ एजृ भ्रेजृ भ्राजृ । भ्राजेरृदित्करणमनुदात्तेत्त्वमात्रफलम् । भ्राजभास इत्यादिना चङ्परे णौ उपधाह्रस्वस्य विकल्पितत्वात् । अबिभ्रजत् । अबभ्राजत् ॥ परस्मैपदिन इति । चवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः । पूजायां त्विति । नाञ्चेः पूजायाम् इति निषेधादिति भावः ॥ जॄस्तन्भु ॥ स्तन्भुः सौत्रः । अजरत् । अजारीत् । अस्तभत् । अस्तम्भीत् । अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् । अश्वयीत् । विभाषा धेट्श्व्योः इति चङि अशिश्वियत् ॥ अर्च पूजायाम् । अयं पूजादौ स्वरितेत् । इह पाठस्तु कर्तृगेऽपि परस्मैपदार्थः । दीर्घाभावादिति । स्वाभाविक ह्रस्वस्थानिकदीर्घाभावादित्यर्थः । मुखसुखार्थमिति । कृतह्रस्वस्थानिकदीर्घाकारात् परस्यापि नुट् भवत्येवेति भावः ॥ युच्छ प्रमादे । युच्छतीति । अन्तरंगत्वात् छे च इति तुकि लघूपधत्वाभावान्न गुणः । न च वार्णादांगं बलीय इति वाच्यम् । आंगवार्णयोर्युगपत्प्रवृत्तावेव आंगस्य बलीयस्त्वात् । न च युच्छेति चकारछकारावुच्चार्येतां किमनेन तुग्विधिनेति शङ्क्यम् । बहुषु धातुरूपेषु चकारछकारयोरुच्चारणे गौरवात् । छे च इत्यस्य शिवच्छायेत्यादावावश्यकत्वाच्च ॥ अजेर्व्यं ॥ वी इति च्छेदः । तेन संवीतः सवीतिरित्यादि सिध्यति ॥ आर्धधातुकविषय इति । तेन वीभावोत्तरं यङि वेवीयते इत्यादि सिध्यति । परसप्तम्यां तु हलादित्वाभावाद्यङ् न स्यादिति भावः ॥ यङ्लुक् तु अस्मान्न भवति । लुका यङोपहारे आर्धधातुकविषयत्वाभावान्नार्धधातुकाभिव्यक्तिरिति वीभावस्यैवाप्रसक्तेः । एतच्च न लुमता इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥ अघवपोः कि

म् । समाजः । समुदोरजः पशुषु इत्यप् समजः ॥ विव्यतुरिति । एरनेकाच इति यण् ॥ लोपाजादेश एवेति । एतच्च न पदान्त इति सूत्रे एवाऽस्माभिरुपपादितम् ॥ एकाच इतीति । अजेरुदात्तत्वेपि वीभावोऽनुदात्तः ऊदॄदन्तादिभिन्ना एकाचोऽजन्ताः सर्वेप्यनुदात्ता इत्यभ्युपगमात् ॥ कृसृभृ ॥ डुकृञ् करणे । कृञ् हिंसायाम् । इह निरनुबन्धकग्रहणादेकानुबन्धद्व्यनुबन्धयोरुभयोर्ग्रहणम् ॥ एवमग्रेपि भृञ् भरणे डुभृञ् धारणपोषणयोः इत्युभयोर्ग्रहणम् । सृ गतौ । वृङ् संभक्तौ । वृञ् वरणे । इह निरनुबन्धग्रहणाद्भिन्नानुबन्धयोरप्युभयोर्ग्रहणम् । कृ सृ भृ एषामनुदात्तत्वात् एकाच उपदेशे इति प्रकृत्याश्रये निषेधे प्राप्ते, वृङ्वृञोस्तूदात्तत्वात् श्र्युकः किति इति प्रत्ययाश्रये निषेधे प्राप्ते नियमोऽयमित्याह । क्रादीनां चतुर्णामिति । इह हि स्तुद्रुादीनां चतुर्णां ग्रहणस्य भारद्वाजनियमप्रापितेण्निषेधोपि प्रयोजनमिति बोधयितुमष्टानां ग्रहणमिति नोक्तम् । इण्निषेध इति । नेड्वशि इति प्रक्रमादापादितस्यैवाभावस्य नियमो, नतु विभाषाबललभ्यस्यापि ॥ अनन्तरस्य इति न्यायादपि संनिहितस्यैव उचितः । तेन सिषेधिथ । सिषेद्ध । सिषिधिव । सिषिध्व । इत्याद्युभयं भवति ॥ नान्येभ्य इति । तेन पेचिव बभूविवेत्यादि सिद्धम् । न चैवं क्रादिनियमेनैव नेड्वशि कृति इति निषेधस्याप्यप्रवृत्तौ सेदिवान् जक्षिवानित्यादि सिध्यत्येवेति वस्वेकाजाद्घसाम् इतीड्विधानं किमर्थमिति शङ्क्यम् । तस्य नियमार्थत्वेन व्याख्यास्यमानत्वात् । अन्यथा बभूवानित्यत्रापीडागमः स्यादिति ॥ नन्विह क्रादिभ्यश्चेदिण् न स्यात्तर्हि लिट्येवेति विपरीतनियमः किं न स्यात् । तथा च कर्त्ता अकार्षीदित्यादाविडागमः स्यादिति चेत् । मैवम् । कृते ग्रन्थे तमधीष्टो भृतः परिवृतो रथः इत्यादिनिर्देशविरोधापत्तेः ॥ वमादिष्विति । आदिशब्देन सेध्वे वहिमहीनां ग्रहणम् । तुष्टुषे तुष्टुध्वे । तुष्टुवहे इत्यादि ॥ स्यादेतत् अस्तु प्रकृत्याश्रयनिषेधस्य नियमः, प्रत्ययाश्रयस्य तु न संभवति । वृग्रहणस्य ववर्थेत्यत्राप्राप्तनिषेधप्रापकत्वात् । न ह्यत्र प्रत्ययाश्रयो निषेधः प्राप्नोति थलोकित्त्वात् । नापि प्रकृत्याश्रयः, वृञ उदात्तत्वात् । न चैवमपि वृङो नियमार्थत्वमस्त्विति वाच्यम् । तस्य विशिष्याग्रहणात् । यद्यपि विशिष्य ग्रहणं वृञोपि नास्ति । तथाप्यप्राप्तनिषेधप्राप्तिफलकत्वात् वृ इति वृञ एव ग्रहणं भवेत् विधिनियमयोर्विधिरेव ज्यायानिति न्यायात् । एवं च बभूविवेत्यादौ श्र्युकः किति इति इण्निषेधो दुर्वार इति चेत् ॥ अत्राहुः । बभूयाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे इति सूत्रेण छन्दसि ववर्थेति निपातनाद्भाषायां वृञस्थल इटः स्वीकर्तव्यतया वृग्रहणस्य थल्विषयत्वायोगाद्वमादीनां च

कित्वेन नियमस्य मुख्यत्वादिति ॥ अचस्तास्वत् ॥ उत्तरसूत्रात् उपदेशे इत्यपकृष्य-ते तच्चाजन्तस्य विशेषणमित्याह । उपदेशेऽजन्त इति । धातुरित्याक्षेपाल्लभ्यते न ह्यधातोस्थल् संभवति । नित्यग्रहणमनिटो विशेषणम् । क्व च नित्यमनिडित्यपेक्षायां संनिधानात्तासावेवेति विज्ञायते तासि च क्लृपः इति संनिहितं वानुवर्तते । न वृद्भ्यः इत्यस्मान्नेत्यनुवर्तते, तदाह । तासौ नित्यानिट् ततः परस्येति । तासाविव तास्वदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः, यथा तासौ न भवति एवं थल्यपीत्यर्थः ॥ अच इति किम् । बिभेदिथ । रुरोधिथ ॥ उपदेशे इति किम् । जहर्थ । इह परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरत्वे च कृते अजन्तत्वाभावादेतस्याप्रवृत्ताविट् प्रसज्येतेत्युपदेश इत्युक्तम् ॥ थलीति किम् । पपिम ॥ नित्यमनिटः किम् । सस्वरिथ । सस्वर्थ । नायं तासौ नित्यमनिट् स्वरतिसूति इति विकल्पितेट्त्वात् । इह तासीति न इति चानुवृत्तेरभीष्टे सिद्धे तास्वत् इत्येतन्नातीवोपयुज्यत इति केचित् ॥ अन्ये तु यस्य तासौ विद्यमानत्वं तस्मादेव परस्य थल इण्निषेधः इत्येतल्लाभार्थं तत् । तेन उवयिथ । जवसिथेत्यत्र न निषेध इत्याहुः ॥ उपदेशेत्वतः ॥ पपक्थ । इयष्ठ ॥ उपदेशे किम् । कर्ष्टा । चकर्षिथ ॥ अकारवत इति किम् । भेत्ता । बिभेदिथ ॥ तपरकरणं किम् । राद्धा । रराधिथ ॥ तासौ किम् । जिघृक्षति । जग्रहिथ । सनि ग्रहगुहोश्च इति सनि नित्यमनिट् । क्रान्तः । चक्रमिथ । ऊदित्त्वेन क्त्वायां वेट्त्वाद् यस्य विभाषा इति निष्ठायां नेट् ॥ नित्यानिटः किम् । अञ्जा । आञ्जिता । किं च नित्यग्रहणानुवर्तनाच्चक्रमिथेत्यपि सिध्यति । न हि क्रमिस्तासौ नित्यानिट् स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते इति परस्मैपदे सेट्कत्वात् ॥ ऋतो भारद्वाजस्य ॥ तपरकरणात् कॄस्तॄप्रभृतिषु दीर्घान्तेषु नायं निषेधः प्रवर्तते । ह्रस्वान्तेषु हृञ्धृञादिषु अचस्तास्वदित्येव सिद्धम् । वृञ्वृङौ यद्यपि सेटौ तथापि वृङः थलेव नास्ति आत्मनेपदित्वात् । वृञस्तु छन्दसि ववर्थेति निपातनाद्ववरिथेति भाषायामिटा भाव्यम्, तस्मान्नियमोयमित्याह । ऋदन्तादेवेति । जहर्थ । दधर्थ ॥ अन्यस्य स्यादेवेति ॥ एवं च भारद्वाजमते स्यात् । अन्यमते न स्यादिति विकल्पः फलितः ॥ पपिथ । पपाथ । पेचिथ । पपक्थ । इयजिथ । इयष्ठ ॥ अकारवानिति । ह्रस्वाकारवानित्यर्थः ॥ ईडगिति । यस्तास्यनिट् स ऋदन्तः थलि नित्यानिट् भवतीत्यर्थः ॥ ननु स्नुद्रुस्रुश्रुवामपि थलि भारद्वाजनियमादिट् स्यात् । न चैवं क्रादिसूत्रे तेषां पठनं निरर्थकं स्यादिति वाच्यम् । तत्पठनस्य वमादिष्वनिवृत्त्यर्थतया सफलत्वात् । अन्यथा क्रादिनियमात्तत्र इडागमो दुर्वारः स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ योगद्वयेति । क्रादियोगप्रापितस्य तु न निवर्तक इति भावः ॥ कुत इत्याशङ्कायामाह ।

अनन्तरस्येति । नचैवम् उपदेशेऽत्वतः इत्यस्यैव बाधः स्यादिति वाच्यम् । अत्वत्सु धातुषु ऋदन्तत्वादर्शनेन यद्यत्वतः थलि इण्निषेधः, तर्हि ऋदन्तादेवेति नियन्तुमशक्यत्वात् ॥ ननु तर्हि अचस्तास्वत् इत्यस्यैव बाधोऽस्तु तत् कथं योगद्वयमापितस्य इत्युक्तम् ॥ अत्राहुः उपदेशेचस्तास्वदित्येवं सूत्रे कृतेपि तास्वत्थलीत्यादिपदानामिवोपदेशपदस्याप्यनुवृत्तिसंभवे अत्वत इति सूत्रे उपदेशपदस्य, अचः इति पूर्वसूत्रे तु तास्वत्थलीत्यादेश्चाकरणादुभयोः समानयोगक्षेम इति ज्ञायते । तस्मादिष्टानुरोधाच्च योगद्वयमपि भारद्वाजनियमेन बाध्यते । यदि तु उपदेशेऽत्वतः। अतोऽचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् इति एको योगः स्वीक्रियते, तदा अत नाख्येत्र शङ्कालेशोपीति बोध्यमिति ॥ अन्ये तु व्याचक्षते अचस्तास्वत् इति सूत्रान्तरमेव ऋतो भारद्वाजस्य इति पठनीयं द्वयोरनन्तरमस्यारम्भादिह तास्वत्थल्यनिटो नित्यं तासीत्यनुवर्त्य योऽयं तासि नित्यानिटस्थलि इति निषेधः, स भारद्वाजमते ऋकारान्तस्यैव इति व्याख्यायते । तेन सर्वेष्टसिद्धिः । यद्वा क्रादिसूत्रे स्तुप्रभृतीनां ग्रहणमेवेड्द्वयस्यापि बाधकमस्तु । पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् । अनाश्रितविधानविशेषमिण्मात्रमनारभ्याधोतेन प्रतिषेधेन यथा बध्येतेत्येतदर्थो हि स आरंभः । असुमेवार्थं सिद्धवत्कृत्य ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थम् इति सूत्रेप्युपनिबद्धमिति॥ विव्यिव विव्यिमेति । क्रादिनियमान्नित्यमिट् ॥ सिचि वृद्धिः ॥ इको गुणवृद्धी इति परिभाषोपस्थानादाह । इगन्तेति ॥ परस्मैपदेष्विति किम् । अच्यविष्ट । अचोष्ट । सिचि किम् । एति । बिभर्ति । गुणं बाधित्वा वृद्धिः स्यात् ॥ खज मन्थे । कजेति केचित्पठन्ति ॥ एजृ कम्पने । दीप्तौ त्वात्मनेपदी गतः ॥ टुओस्फूर्जा । ट्वितोऽथुच् । स्फूर्जथुः । ओदितश्च इति निष्ठानत्वार्थमोकारः । स्फूर्णः स्फूर्णवान् । आकारस्तु आदितश्च इति निष्ठायामिटो निषेधार्थो विभाषा भावादिकर्मणोः इति विकल्पार्थश्च ॥ स्फूर्णम् । स्फूर्जितमनेनेत्यादि । उपधायां च इति दीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिह दीर्घोपदेशः तेन स्फुर्छति मुर्छति इत्यपि भवतीति केचित् ॥ चि चये । अजन्तेष्वस्य पाठो युक्तः । चि निवासगत्योः इति तुदादौ ॥ अकृत्सार्व ॥ दीर्घग्रहणेन अचश्च इति परिभाषोपस्थानादाह । अजन्तेति । यादौ प्रत्यय इति । अयङ् यि क्ङिति इत्यतो यीत्यनुवर्त्य अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्तेन विशिष्यते । विशेषणेन तदादिविधिः यस्मिन्विधिरिति परिभाषोपस्थानादिति भावः॥ न ल्यिति । कृत्यकारे । प्रकृत्य । प्रहृत्य । उच्चैःकृत्य । तुकं बाधित्वा परत्वाद् दीर्घः स्यात् । तुग्विधिः सोमसुद इत्यादौ चरितार्थः । ल्यपः पित्त्वमपि अनुदात्तार्थ-

तया चरितार्थमित्याहुः ॥ सार्वधातुकयकारे तु चिनुयात् कूजिनेति । अर्थैक्या-देकत्र पाठ उचित इति भावः ॥ लज लजि । लज्यात् । लञ्ज्यात् । लज प्रकाशने इति कथादौ ॥ भर्त्सने चेति । चाद् भर्जने ॥ तुजि पालने । भाषार्थोयं युजादौ ॥ गज गजि । गञ्जा तु मदिरागृहम् ॥ गज मदने च । मदनं मदः चित्तविकारः ॥ वज व्रज । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । ववजतुः । वव्रजतुः । आडव्रज्या इति । आङ् स्वा-घायाम् इत्यन्ता इत्यर्थः ॥ टोपधोयमिति । तथा च चर्त्वे ष्टुत्वशास्त्रस्यासिद्धत्वा-त् न न्द्राः इति द्वित्वनिषेधेन दकारं विहाय टिशब्दस्य द्वित्वे पश्चाद् दकारस्य ष्टुत्वे च अट्टिटिषते आट्टिटदित्यादि सिध्यति । टोपधत्वे तु अटिट्टिषते । आटिट्ट दिति स्यादिति भावः ॥ तोपध इति । अस्मिंस्तु पक्षे अतिट्टदित्यादि बोध्यम् । हलादिः शेषेण टकारनिवृत्तौ तन्निमित्तस्यापि ष्टुत्वस्य निवृत्तत्वादिति नव्याः ॥ मनोरमायां तु पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति ष्टुत्वस्यासिद्धत्वाभावाट्टकारद्वयस-हितस्य द्वित्वे हलादिः शेषे अटिट्टिषते आटिट्टदित्यादि सिध्यतीत्युक्तम् ॥ निमि-त्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः इति त्वनित्यमिति तदाशयः ॥ आनट्टे इति । न न्द्राः इति निषेधो न । तत्र द्वितीयस्येत्यनुवर्तनाद् द्वितीयैकाच एव नदराणां निषे-धात् ॥ घट्ट चलने । अयं चुरादावपि ॥ स्फुट । अयं कुटादावपि ॥ आनण्टे इति । तस्मान्नुड् द्विहलः इति नुट् ॥ वण्ठत इति ॥ सहायं विना चरतीत्यर्थः ॥ मडि च । पृथक्पाठादयं वेष्टनेपीत्याहुः । मडि भूषायाम् इत्यग्रे परस्मैपदिषु । यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् इत्यमरः ॥ शडि । शण्डोऽसुरपुरोहि-तः । द्राड् । विशरणमवयवविभागः ॥ शाड् । डलयोरैक्यात् शालते इति काश्यपः ॥ शौटृ गर्वे । अस्योणादिषु ईरन्वक्ष्यते । तदेतदतिशौटीर्यमीडुलोमिर्न मृष्यति इति कल्पतरुः । कटे ॥ ह्म्यन्तक्षण । अग्रहीत् । टुवम् । अवमीत् । ह्वय गतौ । अह्व-यीत् ॥ क्षणु हिंसायाम् । अक्षणीत् ॥ श्वस प्राणने । अश्वसीत् ॥ जागृ निद्राक्षये । अजागरीत् ॥ एयन्ते छन्दसि नोनयतिध्वनयति इत्यादिना चङि निषिद्धे औन-यीदिति उदाहरणम् । टुओश्वि अश्वयीत् ॥ इडादौ सिचीति ॥ इडादौ किम् । दह भस्मीकरणे । अधाक्षीत् ॥ किट खिट । इट किट इति किटिर्गतौ पठिष्यते । इह पाठस्त्वर्थभेदात् ॥ जट झट । जेटतुः जझटतुः । इह त्वादेशादित्वादेत्वाभ्या-सलोपौ न । खट । अशूप्रुषिलटिखटिकणि विशिभ्यः क्वन् खट्वा ॥ णट नृत्तौ । प्रणटति । णोपदेशपर्युदासे नाटीति सहद्विकनिर्देशेन नट अवस्यन्दने इति चौरा-दिकस्यैव ग्रहणादयं णोपदेश एव । हट दीप्तौ । हाटकं सुवर्णम् । संज्ञायां चेति ण्वुल् । बाहुलकादस्त्रियामपि ॥ षट । पचाद्यजन्तात् टाप् सटा जटाकेसरयोः ॥

चिट। सर्वधातुभ्यः इति औणादिक इन्। चेटिः कृदिकारात् इति ङीष्। चेटी। विट। इगुपधलक्षणः कः। विटः। इयायेति। द्वित्वे कृते णलि वृद्धौ सत्यामायादेशः। अभ्यासस्यासवर्णे इति इयङ्॥ ईयतुरिति। द्वित्वे कृते एरनेकाच इति यणं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घः। ततः अचि श्नुधातु इतीयङ्। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन अभ्यासग्रहणेन ग्रहणात् अभ्यासस्यासवर्णे इत्यनेनेत्येके। केचित्तु वार्णादाङ्गं बलीयः इति दीर्घं बाधित्वा यण्। न चेह समानाश्रयत्वं नेति वाच्यम्। अभ्यासोत्तरस्येकारस्य सवर्णदीर्घयणौ प्रति स्थानित्वेन तयोः समानाश्रयत्वात्। अत एव ईयतुरित्यत्र इणो यण् इति यणि ततो दीर्घ इणः किति इत्यभ्यासदीर्घो विधीयते। अन्यथा सूत्रमिदं निर्विषयं स्याद् अभ्यासाभावादित्याहुः॥ स्यादेतत्। णल्थलोस्त्वभ्यासस्येयङ् दुर्लभः। तस्मिन्कर्तव्ये अचः परस्मिन् इति वृद्धिगुणयोः स्थानिवद्भावेन असवर्णे इति प्रतिषेधादिति चेत्॥ मैवम्। असवर्णग्रहणसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वस्याप्रवृत्तेः। ननु नास्ति सामर्थ्यम् इयर्ति इयृत इत्यादौ सावकाशत्वादिति चेद्॥ अत्राहुः। न ह्येकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति। अन्यथा हि अभ्यासस्यर्तौ इति ब्रूयात्॥ एवं चान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे कृते ततो वृद्धिगुणयोः सतोः णलि आय थलि एथ। इट्पक्षे तु अयियेति स्यादित्याशङ्कापि न कार्या। अभ्यासस्यासवर्णे इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति॥ एता। एष्यति अकृत्सार्व इति दीर्घः। ईयात्। ऐषीत्॥ कुडि। वैकल्यमविवेकः। तुड्। तोडनं दारणं हिंसनं च॥ वोड् लोड्। उन्मादश्चित्तविभ्रमः॥ गडि वदनैकदेशे। टवर्गीयप्रकरणादिह पाठस्तु उचितः। मन्तव्यादिषु तु पक्षे ते न तिङ्विषया इति मतान्तरं बोधयितुं प्रसङ्गादुपन्यस्तम्॥ तिपृ तेपृ॥ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु॥ इको झल् हलन्ताच्च इति वर्तते असंयोगाल्लिट् कित् इत्यतः किदिति च तदाह। इक्समीपादित्यादि॥ इकः किम्। यक्षीष्ट। सति कित्त्वे संप्रसारणं स्यात्॥ आत्मनेपदेति किम्। अद्राक्षीत्। कित्त्वे सति सृजिदृशोर्झल्यमकिति इत्यम् न स्यात्। आत्मनेपदपरत्वं सिच एव विशेषणम् न तु लिङः, लिङ्स्थानिकस्यात्मनेपदस्य लिङः परत्वासंभवात्॥ तेपृ कम्पने च। चकारात्क्षरणार्थस्य लाभादस्य पूर्वत्र पाठस्त्यक्तुं शक्यः। केचित्तु तिपृ देपृ इति पठन्ति॥ टुवेपृ। वेपथुः॥ केपृ गेपृ ग्लेपृ च। योगविभागात्पूर्वोत्तरार्थौ चकारेणानुकृष्येते। तदाह। चात्कम्पने गतौ चेति। योगविभागसामर्थ्यादेव अर्थद्वयलाभे चकारो व्यर्थ इत्यन्ये॥ पुनः पाठ इति। दैन्ये पठितस्य कम्पनाद्यर्थलाभार्थमिति भावः॥ तृफल॥ ऋतेरकारस्य गुणशब्देन भावितत्वात्फलभजोर्वैरूप्यसंपादकादेशादित्वात् त्रपतेस्त्वेकहल्मध्य-

SGDF

ष्यत्वाभावादप्राप्ते विधिरयम् ॥ तेरतुः । तेरुः फेलतुः । फेलुः । भेजतुः । भेजुः ॥ अबि शब्दे । अस्माद् गुरोश्च हल इति अप्रत्यये अम्बाशब्दः । तिस्रः अम्बा अकारोकारमकारात्मकाः शब्दा यस्य इति बहुव्रीहौ शेषाद्विभाषा इति कप्रत्यये त्र्यम्बक इत्येके ॥ केचित्तु त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्येति विगृह्णन्ति ॥ अभिरभी इति । सर्वधातुभ्योऽसुन् इत्यधिकारे उदके नुम्भौ च इति वक्ष्यमाणत्वाद् धात्वन्तरेणापि अम्भःशब्दः सिध्यतीति बोध्यम् । अम्भस्तोयम् । तस्यापत्यमाम्भिः भीष्मः । अम्भसो लोपश्चेति बाह्वादिपाठादिञि सलोपः । तद्वीह्वं तु इति । पूर्वसवर्णप्रवृत्तेः षत्वाप्रवृत्तेश्च बीजमित्यर्थः ॥ रधिजभोरचि ॥ रन्धयति । परापि वृद्धिर्नित्येन नुमा बाध्यते ॥ अचीति किम् । रद्धा । जब्धा ॥ सनाद्यन्ताः ॥ सनादय इति ॥ सन्क्यच्काम्यच्क्यङ्क्यषोऽथाचारक्किप् णिज्यङौ तथा ॥ यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामी सनादयः ॥ धातुत्वादिति । प्रत्ययविशिष्टस्य धातुत्वादित्यर्थः । सुप्तिङन्तमित्यनेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणं नास्ति इति ज्ञापितत्वाद्विशिष्टस्य धातुसंज्ञालाभाय अस्मिन् सूत्रे अन्तग्रहणं कृतम् । भूवादयो धातवः इत्यस्यानन्तरं सनाद्यन्ताश्च इति न सूत्रितम् । सनादयो द्वादश एव इति निर्धारणाभावापत्तेः । सनाद्यन्ता धातवः इत्यस्यानन्तरं तु भूवादयश्च इति पठित्वा धातव इत्येतत्त्यक्तुं शक्यम् ॥ आयादयः ॥ आयीयङ्णिङ इत्यर्थः । विवक्षायामिति । परसप्तम्यां तु आर्धधातुकोपदेशकाले यददन्तम् इत्यनुपदं वक्ष्यमाणं न संगच्छेतेति भावः ॥ अन्ये तु गुपू रक्षणे इत्यस्मात् क्तिनि पश्चादायप्रत्यये गोपायतिरित्यनिष्टं प्रसज्येत । विवक्षायामित्युक्ते तु आयप्रत्यये कृते क्तिनं बाधित्वा अप्रत्ययात् इत्यकारप्रत्यये टापि च गोपाया धूपायेति सिध्यतीत्याहुः ॥ कास्प्रत्यया ॥ अमन्त्रे किम् कृष्णो नोनाव ॥ अच्छन्दसीति तु नोक्तम् । मन्त्रभिन्ने छन्दसि आम इष्टत्वात् । यथा पुत्रमामन्त्रयामास । प्रत्ययान्तत्वादाम् । अथाह शुनःशेप ईक्षांचक्रे । इजादेश्च इत्याम् ॥ इह चुलुम्पचकासृदरिद्रादिभ्य आमो प्राप्तौ कास्यनेकाच् इति वार्तिकमारभ्यते ॥ प्रत्ययग्रहणमपनीयेति । अन्यथा अ इव आचरति अति अस्य लिटि औ अतुः इत्यादि वक्ष्यमाणं न सिध्येदिति भावः ॥ अन्ये तु भाष्यवार्तिकयोः प्रत्ययग्रहणमपनीय इत्यनुक्त्या प्रत्ययान्तादेकाचोप्याम् भवत्येव । अ इवाचरति इत्याचारे क्विपि लिटि आंचकार, आंचक्रतुरित्यादीत्याहुः ॥ अतो लोपः ॥ अनुदात्तोपदेश इति सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्तते तदाह । आर्धधातुकोपदेशे इत्यादि ॥ उपदेशे इति किम् ॥ अय पय गतौ । आभ्यां क्विपि वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन इति वार्तिकात् लोपो व्योः इति यलोपे अतो

लोपः इति लोपो माभूत्। यत् यत्। इह ह्रस्वस्य पिति इति तुक्॥ आर्धधातुके पर इति किम्। कथयति। इह्वौ कर्तव्यायाम् अचः परस्मिन् इति स्थानिवत्त्वं यथा स्यात्॥ गोपायामिति॥ नन्विह आयप्रत्ययस्यादन्ततामाश्रित्य लोपकरणे फलाभावादुच्चारणार्थ एव तत्राकारोऽस्त्विति चेत्॥ अत्राहुः। गोपायतं न इत्यत्र गोपायशब्दस्य धातुत्वात् धातोरन्त उदात्तो भवति, ततः शबकारेणैकादेशेऽपि एकादेश उदात्तेन इत्युदात्त एव, तकाराकारस्तु तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशात् इत्यनुदात्तः। ततश्च उदात्तादनुदात्तस्य इति स्वरितो भवति। स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति न इत्यस्य एकश्रुतिः आयप्रत्ययस्य अनदन्तत्वेनेदमिष्टं सिध्यतीति॥ स्तुताववेति। भट्टिस्तु व्यवहारेऽपि प्रायुङ्क्त न चोपलेभे वणिजां पणायामिति॥ वणिजां व्यवहारमित्यर्थः। अप्रत्ययादित्यायप्रत्ययान्तादकारप्रत्यये टाप्। चकासि इति। इह अनुनासिकस्य क्विझलोः इति उपधादीर्घो न कृतः। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति स्थितस्य गतिमुत्प्रेक्षयन्ति॥ कमु कान्तौ॥ अस्य णिङभावे उदितो वा इति क्त्वायामिड्विकल्पः। कमित्वा। कान्त्वा। निष्ठायां तु यस्य विभाषेति निषेधात्कान्तः॥ अयामन्ता॥ नामन्तेति सूचितेऽपि णेरनिटि इति वक्ष्यमाणलोपस्य निषेधे गुणायादेशयोः सतोः कामयांचक्रे इत्यादिरूपाणि सिध्यन्त्येव। तथापि ल्यपि लघुपूर्वादित्येवमर्थमायादेशवचनम्। प्रस्तनय्य। संगमय्य। न ह्यत्र गुणायादेशौ लभ्येते॥ आम् कारयामास॥ अन्त गण्डयन्तो मण्डयन्तः। दृभूवह्विवसिसाधिगडिमडिजिनन्दिभ्यश्चेत्यौणादिको झच्। झोऽन्तः॥ स्पृहिगृहीत्यालुच्। स्पृहयालुः॥ श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्यः इत्यौणादिक आय्यः। स्पृहयाय्यः। स्तनिहृषिपुषीत्यौणादिक इत्नुच्। स्तनयित्नुः॥ णेश्छन्दसि इति इष्णुच्। वीरुधः पारयिष्णवः॥ णिश्रिद्रु॥ चलेः सिचोपवादः॥ णेरनिटि॥ णेरिति णिङ्णिचोर्ग्रहणम्॥ एवमन्यत्रापि बोध्यम्। अनिटीत्यनेनाधिकृतम् आर्धधातुके इत्येतद्विशेष्यते। यस्मिन्विधौति तदादिविधिः। अतो लोपः इत्यस्माल्लोपेति चानुवर्तते तदाह। अनिडादावित्यादि॥ यणि प्राप्तेति॥ ननु परत्वादियङ्यणादिविधयो यथासंभवमत्र सन्तु नाम, तेषु स्थानिवद्भावाश्रयग्रहणेन ग्रहणाल्लोपो भविष्यतीति चेन्नैव शंक्यम्। इयङादेशे ह्यन्त्यलोपः प्रसज्येतेति दोषः स्यादेत चातो लोप इति सूत्रे भाष्ये स्थितम्॥ न चात्र कारणा कारक इत्यादौ गुणवृद्ध्योः कृतयोरन्तरङ्गत्वादयायादेशयोः कृतयोरन्त्यस्य लोपः प्राप्नोतीति कथमियङादेश एव दोष उक्त इति वाच्यम्। वार्णादाङ्गं बलीयइत्ययायौ बाधित्वा णिलोपो भविष्यतीति भाष्याशयात्॥

ण्यल्लोपाविति। णिलोप इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन। अल्लोपस्तु वृद्धिदीर्घाभ्यामिति विवेकः॥ णिलोपस्य निरवकाशत्वेन वार्तिकस्योक्तिसंभव एव नास्तीत्यत आह। पाक्तिरित्यादि क्तिजन्तमिति। तत्र तितुत्र इतीण्निषेधादिति भावः॥ वचनसामर्थ्यादिति॥ अयं भावः णे रित्येतावति सूत्रे कृतेपि आर्द्धधातुकेत्यनुवृत्त्या आर्धधातुके परतः प्रवर्तमानो णिलोपेयङ्यणादिभिर्बाधितः सन् परिशेषात् क्तिच्येव स्यादिति अनिटीत्यस्य वैयर्थ्यं प्रसज्येत। तथा चानिडाद्या-र्धधातुकं सर्वमप्यस्य विषयो न तु क्तिजन्तमेवेति। अयमिति॥ णिलोपइत्यर्थः। अलोपांशे तु वचनमपेक्षितमेव। तेन चिकीर्षकेत्यत्र वृद्धिः चिकीर्ष्यादित्यत्र अकृत्सार्व इति दीर्घं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन अतो लोपइति लोपो भवतीत्याह॥ णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः॥ उपधायाः किम्। अचकाङ्क्षीत्॥ सन्वल्लघुनि॥ चङ्परे इत्येतावतैव णिरिति न लभ्यते। श्रिद्रुस्रुवामपि चङ्परत्वादत आह। अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परमिति॥ अङ्गस्याभ्यासेति। अङ्गस्य ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोभ्यास इत्यर्थः॥ अंगस्येति नावर्ततइति। अस्मिंस्तु व्याख्याने चङ्परइत्येतावतैव णिरिति लभ्यते। श्रिद्रुस्रुषु परेषु अंगत्वासंभवादतो व्याचष्टे। चङ्परे णौ यदंगमिति चङ्परेत्यस्यैव व्याख्यानं णाविति ज्ञेयम्॥ अनग्लोपे किम्। अचकथत्॥ सन्यतः॥ अत्र लोपोभ्यासस्येत्यतः अभ्यासस्येति भृञामिदित्यत इद्ग्रहणं चानुवर्तते तदाह। अभ्यासस्येत्यादि॥ तपरकरणं किम्। पापच्यते सन्। पापचिषते॥ न च सनि योभ्यासः सन्निमित्तेति विज्ञानात्तपरकरणाभावेपि नोक्तातिप्रसंगः। अभ्यासस्येह यङ्निमित्तत्वादिति वाच्यम्। तादृशविवक्षायामधीषिषति प्रतीषिषतीत्यादावव्याप्तेः॥ न हि कार्यी निमित्तत्वेनाश्रीयते। यद्याश्रीयेत तर्हि द्विर्वचनेचीति निषेधेन रिस्शब्दस्य द्वित्वाप्रवृत्तावरिरिषतीत्यादि न सिध्येत्॥ नन्वेवं पिपक्षतीत्यादावव्याप्तिरभ्यासस्य सन्परत्वाभावात्। न च येन नाव्यवधानन्यायेन सन्प्रवृत्त्या व्यवहितेप्यभ्यासस्येत्वं स्यादेवेति वाच्यम्। प्रतीषिषतीत्यादावभ्यासस्याव्यवहितसन्परत्वसंभवादुक्तन्यायप्रवृत्तेरिति चेत्॥ अत्राहुः। सना धातुमाक्षिप्य सनि यो धातुः सन्नन्तस्तदीयाभ्यासस्येति व्याख्याने नोक्तदोषः। न च सनि परे अभ्यासस्येति यथाश्रुतं परित्यज्योक्तव्याख्याने किं मानमिति वाच्यम्। तपरकरणस्यैव तत्र मानत्वात्। किं च अकारग्रहणमपि तत्र मानम्। अन्यथा सनीत्येव ब्रूयात्। तावताप्यधीषिषतीत्यादावित्त्वप्रवृत्तिसिद्धेरिति॥ दीर्घो लघोः॥ लघोरभ्यासस्येति॥ ननु अज्झल्समुदायस्याभ्यासस्य लघुसंज्ञा दुर्लभा ह्रस्वं लघु इति सूत्रितत्वात्॥ नैष दोषः। इमे हि न समानाधि-

करणे षष्ठी, किं तु व्यधिकरणे । तथा चाभ्यासावयवस्य लघोर्दीर्घ इत्यर्थः ॥ लघुनि चङ्परेनग्लोपइति सर्वमिहानुवर्तते॥ तच्च प्राग्वदेव द्वेधा व्याख्येयं तदाह । न्वद्भावविषयेति ॥ हलादेरिति प्राचोक्तमिहोपेक्षितम्, निष्प्रमाणत्वात् । न हि सुनित्रयोक्तिं विना हलादेरिति व्याख्यातुमुचितम् । न चैवमौन्दिदत् आट्टिटदित्यादौ दीर्घः स्यादिति शङ्क्यम् । अङ्गलघ्वोरुभयोरपि णिचं प्रति विशेष्यत्वे दीर्घस्य तत्राप्राप्तेः । चङ्परे हि यदंगम् उन्द इति न तदीयोभ्यासः, न वा चङ्परणिच्परं यल्लघु तत्परः एतेन आट्टिटदित्यादिभाष्योदाहरणमेव हलादेरिति व्याख्याने प्रमाणमिति केषांचिदुक्तिश्चापि प्रत्युक्ता ॥ दीर्घप्राप्त्यैवोदाहरणसौष्ठवस्योक्तत्वात् ॥ लघोः किम् । क्षणु हिंसायाम् । अचिक्षणत् ॥ शास्त्रेऽस्मिन् कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमिति पक्षद्वयमप्यस्ति जातिव्यक्तिपक्षवत् । तथा च पूर्वोभ्यासइत्यस्य सन्वल्लघुनीत्यादिना सह पक्षद्वयेप्येकवाक्यता समानेव । तथापि कार्यकालपक्षे पदैकवाक्यता । यथोद्देशपक्षे तु वाक्यैकवाक्यता इत्यस्ति विशेषः ॥ तत्रेदानीं कार्यकालपक्षपाति माधवमतं तावद्व्याचष्टे । संज्ञायाइत्यादिना श्लोकद्वयेन । अंगं यत्रेति । अयं भावः । सन्वल्लघुनि, दीर्घो लघोरिति सूत्रद्वये अंगस्येत्यनुवर्तते । अभ्यासस्येति च । तेनांगस्य ये द्वे तयोः पूर्वोभ्याससंज्ञकस्तस्येति फलितम् । द्वे इत्यत्र च उच्चारणे इति विशेष्यसमर्पकमध्याह्रियते । तच्च कृदन्तं तद्योगादंगस्येति कर्मणि षष्ठी । तेन यत्रांगं द्विरुच्यते तत्रैव पूर्वस्य दीर्घसन्वद्भावौ स्तः इति । अचीकरत् । अपीपचत् ॥ युक्तं चैतत् । अंगस्येति षष्ठ्या कारकविभक्तित्वसंभवे तदुपेक्ष्य शेषषष्ठीत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ॥ नांगं द्विरुच्यते इति । एवं चाचकासत् आर्थथपत् औणुनवद् इत्येव भवतीति भावः ॥ अवयवः कश्चिदिति । हलादेः प्रथमावयवो द्विरुच्यते अनादेस्तु द्वितीयावयवइत्यर्थः ॥ अङ्गं यत्र द्विरुच्यते तत्र पूर्वस्य दीर्घसन्वद्भावौ एकाच्त्वे फलितौ । किं च । अस्मिन्पक्षे एकाचः इत्यंगस्य विशेषणं शब्दतोपि सुलभम् एकाचो द्वे इत्यधिकारादित्याशयेनाह । तस्मादेकाच्चिति । स्यादेतत् । उक्तरीत्या क्रमह-लादिशेषचुत्वादीन्यपि अनेकाच्सु न स्युः । न चेष्टापत्तिः । दिद्रासति । दिदरिद्रासति जिगणयिषतीत्यादिलक्ष्यस्य सर्वसंमतत्वात् । तन्निर्वाहार्थं यथोद्देशपक्ष आश्रीयत इति चेत् तर्हि इहापि स एवोचितः । अर्थाधिकारपक्षस्यैवाभ्यर्हितत्वाद् द्व्यादिषु स्वीकृतत्वाच्चेति अभिप्रेत्याह । वस्तुत इति॥ ऊर्णौ दीर्घ इति । स्यादित्यपकृष्यते । औणुनवत् इह सन्वद्भावस्तु नोपयुज्यते णौ कृतस्यादेशस्य स्थानिवद्भावेन निषेधेन वा नुशब्दस्य द्वित्वे सति अभ्यासे अवर्णाभावादिति भा-

वः ॥ अर्थापयताविति । अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णिच्यापुगागमे ततश्च च्लेश्चङि दीर्घस्य सन्वतितीत्वस्य च प्रवृत्तौ आर्तीथपदित्येव भवतीति भावः ॥ अर्थं उपयाच्ञा-यामित्यस्य तु चङ्परे णौ आर्तथतेति भवति, न तत्र दीर्घसन्वद्भावयोः प्रवृत्ति-रिति चुरादौ स्फुटीभविष्यति ॥ उभयमिति । दीर्घः सन्वच्चेत्येतद्द्वयमित्यर्थः ॥ न स्यात् स्याच्च व्यवस्थयेति । चङ्परे णौ यल्लघु इति व्याख्याने न स्यात् । च-ङ्परे णौ यदङ्गम् इति व्याख्याने तु स्यात् । एवं च अचचकासत् । अचीचकास-दिति व्याख्याभेदेन रूपद्वयमित्यर्थः ॥ ननु यथा चङ्परे णौ यल्लघ्विति व्या-ख्याने येन नाव्यवधान न्यायेन अपीपचदित्यादावेव उभयं भवति न त्वनेकव्य-वाये अचचकासदित्यादौ तथा न्यायसाम्येन लघुनि योऽभ्यासः इत्यत्राप्येकेनैव व्यवायस्य स्वीकार्यत्वादचिचणदित्यादौ सन्वदितीत्वं न स्यादिति चेत् । अत्राहुः । अ-त्स्मृदृत्वर इतीत्वापवादेन अत्ववचनेन तुल्यजातीयापेक्षेण संयोगस्य व्यवधानेऽपि इ-त्वस्य ज्ञापितत्वान्नोक्तदोषः । अत एव दीर्घो लघोरिति सूत्रे लघोः इति सार्थकम् ॥ माधवोऽपि जागृ धातौ इत्थमेवाह । एवं च वदन् यथोद्देशपक्षमेवाशिश्रियत् ॥ तथा च ऊर्णु धातोः यत्तेनोक्तमौर्णुनवदित्यत्र दीर्घो लघोः इत्यभ्यासस्य दीर्घो न भवति चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासः इति सूत्रार्थात् । अत्र तु अङ्गावयव-स्याभ्यासो न त्वङ्गस्येत्यादि ॥ तत्र तस्यापि आग्रहो नास्तीति गम्यते ॥ अत एव चकास्तावचीचकासदित्युदाजहार ॥ तथा च मतभेदा-भिप्रायेण पूर्वापरग्रन्थविरोधः समाधेय इति ॥ कातन्त्रपरिशिष्टे त्वित्वदीर्घयोः अजीजागरदित्युदाहृतम् ॥ तन्मतद्वयमप्यसंभ-वादुपेक्ष्यम् ॥ व्यवस्थामेव विवृणोति । णेरिति । संनिहितमिति हेतुगर्भविशेषणं लघुनीत्येतत् णेर्विशेष्यं भवति । संनिहितत्वादित्यर्थः ॥ अङ्गमेवेति । अस्य चङ्परे इत्यत्र आदेशरूपचङंशे आकाङ्क्षाभावेऽपि णाविति प्रत्ययांशे उत्थिता-काङ्क्षत्वादिति हेतुः स्पष्ट एवेति भावः ॥ कैयटेनेवेति । तथा च एकं हरदत्तम-तम् । अपरं तु, कैयटमतमिति विषयविभागेन व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः ॥ चङ्पर इत्यावर्त्य अग्लोपविशेषणतयापि योजितम् । तस्य फलमाह । णेरिति । श्रिद्रुस्रुषु परतो अग्लोपित्वासंभवादिहापि चङ्पर इत्येतावतैव णाविति ल-भ्यते इति बोध्यम् ॥ अगितामपीति । पचिकमिशकिप्रभृतीनामित्यर्थः । नही-त्संज्ञकादौ लोपो णिचं प्रतीक्षत इति भावः ॥ नोपदेशफलमिति । अनुस्वार इत्यर्थः । दंदशन्तीति । नुगतोऽनुनासिकान्तस्येत्यभ्यासस्य नुक् ॥ गत्यादिष्विति । गतिशब्दसंभक्तिष्वित्यर्थः ॥ मीमृ । ऋदित्फलं तु नाग्लोपीति निषेधः । अ-

SGDF

मिमीमत् ॥ ष्ठिवुक्लमु। ष्ठीवति। क्लाम्यति॥ आङि चम इति। ष्ठिवुक्लमुआचमामिति वृत्तिकारोक्तपाठोऽयुक्त इति भाव: ॥ जिमिं केचिदिति। तथा च जेमनमिति भोजने प्रयुञ्जते ॥ वा भ्राश ॥ उभयत्रविभाषेयम्। अनवस्थानार्थो भ्रमि:, क्लमित्रसी च दिवादी ॥ तेभ्यो नित्यं प्राप्ते चारम्भात् ॥ भ्राम्रृ भ्लाम्रृ दीप्तौ। फणादावेतौ ॥ भ्रमु चलने भ्वादि: ज्वलादि: फणादिरपि मनोरमायां पठ्यते, तद्द्भ्रमसादिति नव्या: ॥ भ्रमु अनवस्थाने। दिवादि: पुषादि: शमादि:, तत्र भ्वादे: भ्रम्यति भ्रमति। शमादेस्तु श्यनि दीर्घे भ्राम्यतीति वैरूप्यम्। क्लमु ग्लानौ। त्रसी उद्वेगे। त्रुट छेदने। लष कान्तौ ॥ क्रम: ॥ ष्ठिवुक्लमुचमामित्यतोऽनुवर्तनादाह। परस्मैपदे शितीति। परस्मैपदे किम्। उपक्रमते। पराक्रमते ॥ स्नुक्रमो: ॥ अनात्मनेपदनिमित्ते इति। आत्मनेपदनिमित्ताभावे इत्यर्थ: ॥ अन्ये तु द्विवचनस्थाने व्यत्ययेन एकवचनम् अनात्मनेपदनिमित्तयोरित्यर्थ इत्याहु: ॥ उभयोरपि भावकर्मकर्मव्यतिहारास्तङ्निमित्तं क्रमेस्तु वृत्तिसर्गादयोपीति बोध्यम् ॥ स्नुक्रमोरुदात्तत्वादिटि सिद्धे नियमार्थोयमित्याह। अत्रैवेडिति ॥ अनात्मनेपदेति किम्। उपस्नोष्यते जलेन। उपक्रंस्यते ॥ निमित्तइति किम्। स्नौतीति स्नविता स इवाचरति स्नवित्रीयते। इह क्यङ् आत्मनेपदनिमित्तं न तु स्नौतिरित्याहु: ॥ लुङ्लिटां धस्येति ॥ लिटि। लिलिह्द्विवे लिलिह्ध्वे ॥ अथ कथमिति। शानचा भाव्यमिति शङ्कितुराशय: ॥ क्नूयी शब्दे उन्दे च। उन्द: क्लेदनम् ॥ लिङ्याङोश्च ॥ यङि पेपीयते ॥ दीपजन ॥ दीपी दीप्तौ। जनी प्रादुर्भावे। बुध अवगमने। पूरी आप्यायने। एते दिवादय: ॥ चिणो लुक् ॥ परस्य लुक्स्यादिति। तशब्दस्येति कैश्चित्पठ्यते। तदार्थिकार्थकथनम्। तशब्दे परत: च्लिणि विहिते चिण: परस्य जायमानो लुक् प्रत्ययस्य प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुप इति वचनात्तशब्दस्यैवेति स्पष्टत्वात् ॥ अयमिति। षेव्व धातु:। भाष्यविरुद्धमिति। यदि सोपदेश: स्यात्तदा स्त्यायतिरिवायमपि षोपदेशलक्षणे पर्युदस्येत तदकरणान्नास्ति सोपदेश इति भाव:। प्लवगताविति। केचित् प्लव इति धात्वन्तरमित्याहु: ॥ तद्धि मनोरमायां दूषितम्। प्लवेति धात्वन्तरत्वे विभाषाङि रुप्लुवो: इत्यत्र प्लु व: पचे घञ्विधानं व्यर्थं स्यात् ॥ प्लवेत्येतस्माद्धञि आप्लावशब्दस्य सिद्धत्वात्। तथा स्रवतिश्रृणोति इति सूत्रेण प्लवतेरभ्यासोकारस्य इत्त्वविधानमपि व्यर्थं स्यात्। तद्धि पचे अपिप्लवदिति रूपसिद्धयर्थं क्रियते। तच्च रूपं प्लवधातो: सन्यत इत्यनेन सिद्धमिति किं तदुपादानेनेति ॥ ममव्येति। यस्य हल इति लोपस्तु न भवति यस्येति संघातग्रहणमिति सिद्धान्तितत्वात्। वर्णग्रहणे

SSDF

त्वर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्त्या पुत्रकाम्येत्यादावपि लोपः स्यादिति दिक् ॥ लुटि मव्यिता । आशिषि मव्यात् हलो यमामिति धातुयकारस्य लोपः । सूर्च्य ईर्च्य । णलि । सुषूर्च्य । ईर्च्यां चकार । ईर्ष्यांचकार ॥ एभ्यः क्विपि लोपो व्योरिति लोपे स्कोरिति कलोपे जश्त्वचर्त्वयोः । सूट् । ईट् । संयोगान्तलोपस्त्विह न भवति रात्सस्येति नियमात् सूर्च्य आदर इति वक्ष्यते । तस्यापि सूट् इत्येव रूपम् ॥ हय गतौ । जहाय । हय्यात् ॥ शिथिलीकरणमिति । सोममभिषुणोतीत्यादौ दर्शनात् ॥ सुराया इति । तत्प्रकरणे संधानं स्यादभिषव इत्यमरोक्तेः ॥ अतो ल्रान्तस्य ॥ यद्यवयववचनेनान्तशब्देन बहुव्रीहिरङ्गं चान्य पदार्थः । तत्पक्षे विशेषणेन तदन्तविधेः सिद्धत्वादन्तग्रहणमनर्थकम् । अश्वल्लीदित्यत्रातिव्याप्तिश्च । समीपवाचिना अन्तशब्देन षष्ठीसमासपक्षे रपिरणिशल्लप्रभृतिष्वतिव्याप्तिः, अङ्गस्यातः ल्रोः समीपत्वात् ल्रस्य तदन्तश्चेति समीपवाचिनान्तशब्देन कर्मधारयपक्षे त्वन्तशब्दस्य विशेषणत्वात् पूर्वनिपातः स्यादत आह । लुप्तषष्ठीकमिति ॥ अन्तशब्दः समीपवाचीत्यभिप्रेत्याह । अतः समीपाविति । अतो वृद्धिः स्यादिति । इह अतेत्यस्य तन्त्रावृत्त्यादिकं स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा प्रयोजनाभावात् इक्परिभाषानुपस्थानेपि अलोन्त्यपरिभाषया अन्त्यस्य स्यादिति भावः ॥ यद्यपि अतोल्रस्येत्युक्तेपि ल्रान्तस्याङ्गस्य अतः सिचि परे वृद्धिरित्यर्थे स्वीकृते येन नाव्यवधानन्यायेनेष्टं सिध्यति तथापि अङ्गस्य सिचि परे अतो वृद्धिः इत्यर्थोपि प्रतीयेत । ततश्चाश्वल्लीदित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात् । तद्वारणाय सूत्रे अन्तग्रहणं कृतमिति ॥ तदनुरोधेनान्तशब्दस्य समीपवाचित्वमत इत्यस्य चानुवृत्तिः स्वीकृतेति बोध्यम् ॥ अतः समीपाविति किम् । अखोरीत् । अमीलीत् ॥ ल्रान्तस्याङ्गस्य किम् । श्वल्ल आशुगमने । अश्वल्लीत् । अत्र अकारसमीपो यो लकारः स नाङ्गस्यान्तः, यस्त्वङ्गस्यान्तः स तु नाकारसमीपः ॥ ननु ल्रेत्यस्य लुप्तषष्ठीकत्वाभ्युपगमेप्यन्तशब्दस्यावयववाचित्वं स्वीकृत्य अङ्गस्यान्तं यत् ल्रं तस्यातः तत्समीपस्यातो वृद्धिरिति व्याख्याने त्वत इत्यस्यावृत्तिर्नापेक्षितेति चेत् ॥ अत्राहुः । हलन्त्यमिति सूत्रे मनोरमायां सामीप्यं षष्ठ्यर्थः इति पक्षस्य निराकरणात्तदनुरोधेनाचात इत्यस्यावृत्तिराश्रितेति ॥ अत्र केचित् । अतो ल्रान्त इति ल्रेति लुप्तसप्तमीकम् । अथवा अतो ल्रान्त इति व्यस्तमेव सूत्रयितुं शक्यम् । तथा च अङ्गस्यान्तं यद् ल्रं तस्मिन् परेऽव्यवहितस्यातो वृद्धिरिति व्याख्यानसंभवात्र तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणक्लेशः । न चाङ्गस्य विशेष्यत्वेनैवान्वयो युज्यते, न तु विशेषणत्वेन पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्येति परिभाषायाः पदम-

ङ्गं च विशेष्यं भवतीत्यभिप्रायवर्णनादिति वाच्यम् । अल्लोपोन इति सूत्रे अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थान इत्येवं भाष्यकारादिभिर्विशेषणतया व्याख्यानात् क्वचिद्विशेषणत्वेप्यङ्गस्य न क्षतिरित्याहुः । नेटीत्यादि । यद्यपि पुरस्तादपवाद न्यायेन नेटीत्यस्यापवादो न तु विकल्पस्यापि । तथापि बाध्यसामान्यचिन्तायां स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यत इति पुरस्तादपवादन्यायोऽत्र न प्रवर्तत इति भावः ॥ मील ॥ संकोच इति । नेत्रसंकोचे तु प्रचुरप्रयोगः ॥ तिल गतौ । तिल स्नेहने इति चुरादौ ॥ दल विशरणे । विशरणमवयवानां विभागः ॥ धोर्ऋ । धोरितकमश्वानां गमनविशेषः । निष्ठान्तात्संज्ञायां कन् ॥ त्सर । छद्मना कपटेन गतिः छ्मगतिः ॥ क्मर ह्वर्छने । ह्वर्छनं कौटिल्यम् ॥ ष्ठिवु निरसने । अस्य ल्युटि ष्ठेवनम् । ष्ठीवनाऽसृक्शकृन्मूत्ररेतांस्यप्सु न निक्षिपेदित्यत्र पृषोदरादित्वात्पक्षे दीर्घ ईकार इत्याहुः ॥ सन्लिटोर्जेः ॥ सन्लिण्निमित्त इति । यदि तु सनि लिटि च परे योभ्यास इति प्राचो व्याख्यानमाद्रियेत तदा येन नाव्यवधानन्यायेन प्रकृतिव्यवधानं सोढव्यमेव । परं तु यङ्लुगन्तात्सनि जेजयिषतीत्यत्र कुत्वं स्यात् । न च तन्माधवग्रन्थसंमतमिति भावः ॥ धिन्विकृण्व्योर च ॥ अलोन्त्यस्येति वकारस्याकारादेशः । चकारेण तु उप्रत्ययोनुकृष्यते । बोपदेवेन त्वनयोस्तनादित्वं स्वीकृतम् । तन्मते तु चकारं विनाप्युप्रत्ययलाभः ॥ अतो लोप इति । यद्यपि उपदेशेऽदन्तत्वं नास्ति । तथाप्यार्द्धधातुकोपदेशे तदस्त्येव धिन्विकृण्व्योर चेति श्रुतत्वाद् अकारादेशे कृते चानुकृष्टस्य पश्चाज्जायमानत्वादिति भावः ॥ लोपश्च ॥ यः प्रत्ययोकार इति । असंयोगपूर्वो यः प्रत्यय इति प्रत्ययविशेषणं तु न कृतम् । अक्ष्णुवः अक्ष्णुम इत्यादावनिष्टाभावेपि अश्नुवहे इत्यादावतिप्रसङ्गात् । एवम् उतश्चेति सूत्रेपि अक्ष्णुहीत्यत्र दोषाभावेपि अश्नुहीत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादिति असंयोगपूर्वेति प्रत्ययविशेषणं न कृतमित्याहुः ॥ अश्नुहीति परस्मैपदं यद्यपि लोके दुर्लभं तथापि वेदाभिप्रायेण तत्प्रयोगस्य साधुत्वं बोध्यम् । आप्नुहीति पाठस्तूचितः ॥ कृवि । अयमिति । कृणोतीत्यादिरित्यर्थः । स्वादौ हि कृवोत्ययं धातुः न पठ्यते, किं तु कृञ् हिंसायामिति । तस्य च परस्मैपदेषु सार्वधातुके कृणोतीत्यादीनि रूपाणि तुल्यानीति फलितोर्थः ॥ अव रक्षणे । एकोनविंशतिरर्थाः । कान्तिः शोभा, दीप्तिस्तेज इत्याहुः, तृप्तिरिच्छानाशः । स्वाम्यर्थः स्वामित्वम् । हिंसा हननम् । आदानं ग्रहणम् । न चात्र दानमेवार्थोस्त्विति वाच्यम् । भागे वृद्धौ ग्रहे वंध इत्येवमर्थानां विशिष्य बोपदेवेन गणितत्वात् ॥ भिक्ष ।

याज्ञालाभालाभास्तयोर्थाः ॥ स्वामी तु क्लेशे व्यक्तायां वाचि चेति पठित्वा इमावपि भिन्नधातोरर्थाविति मन्यते ॥ क्लिश उपताप इति दिवादौ । क्लिशू विबाधन इति क्र्यादौ ॥ दीच्च । पञ्चार्थाः ॥ ईष गति । गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये टाप् । ईषा । मनस ईषा मनीषा । शकन्ध्वादिः । मनीषामभिनिविष्टं मनीषितम् । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्चेति णिचि तदन्तात् क्तः । ईष उञ्छ इति तु परस्मैपदिषु ॥ कृस्रादयस्त्रयः इष गतौ दिवादिः । इष इच्छायाम् तुदादिः । इष आभीच्ण्ये क्र्यादिः ॥ कासांचक्रे इति । कास्प्रत्ययादित्याम् ॥ भासृ दीप्तौ । अस्य ऋदित्वं भ्राजतेरिव तङ्मात्रफलकम् । भ्राजभासेत्यादिनोपधाह्रस्वस्य विकल्पितत्वात् ॥ णस कौटिल्ये । लिण्निमित्तादेशादित्वाभावादेत्वम् । नेसे ॥ आङः शसि । शंसु स्तुताविति तु परस्मैपदिषु वक्ष्यते ॥ ग्रसु ग्लसु । उदितो वेति क्त्वायां वेट् । ग्रसित्वा । ग्रस्त्वा । यस्य विभाषा इति नेट् । ग्रस्तः ॥ वेहृ ॥ आद्य इति । वेहतेरति प्रत्यये वेहत्शब्दो निपातितः । पोटायुवतीति सूत्रे इति भावः ॥ वेहत् गर्भोपघातिनी ॥ अन्त्य इति । बाहुशब्दस्य भुजपर्यायस्य क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेतिनिपातितस्य बाढशब्दस्य च निर्विवादत्वादिति भावः ॥ दन्त्योष्ठ्यादौ । उभावपीत्यनुषज्यते । अनुदात्तेत्त्वकृतमात्मनेपदमनित्यम् । तेन ववाह रक्तं पुरुषास्ततो जाताः सहस्रश इति सिद्धम् । न चात्रार्थासंगतिः, । धातूनामनेकार्थत्वात्प्रस्रवणार्थकत्वे बाधकाभावादित्याहुः ॥ ऊह । कथं तर्हि अनुत्तममप्यूहति पण्डितो जन इति । अत्राहुः । अनुदात्तेत्त्वलक्षणस्य तङोऽनित्यत्वान्न दोष इति ॥ गाहू । ऊदित्वादिड्वा । इडभावे ढत्वम् । एकाच इति भष्भावः । षढोः कः सीति कः । कात्परस्य षत्वम् । जघाचे ॥ विभाषेट इति वा मूर्धन्यः । जगाहिढ्वे । जगाहिध्वे । इडभावेतु भष्भावः ॥ ढो ढे लोपः ॥ जघाढ्वे ॥ ढे किम् । ऊढः । इह पूर्वं ढलोपो माभूत् । कृते तु ढग्रहणे ष्टुना ष्टुरित्यस्य आश्रयात् सिद्धत्वं भवतीति सिद्धमिष्टमित्याहुः ॥ अगाढेति । झलो झलीति सलोपः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । सिचो लोपात्पूर्वं भष्भावस्तु न, असिद्धत्वात् । भष्भावस्तु सिज्लोपानन्तरमपि न भवति सकारपरत्वाभावात् ॥ न च कृतेपि सलोपे प्रत्ययलक्षणेन सिच्परत्वाद्भष्भावो दुर्वार इति शङ्क्यम् । वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावात् । अन्यथा गवे हितं गोहितमित्यत्रावादेशः स्यादिति दिक् ॥ जगृहे इति । किस्वात्परत्वात्पुगन्त इति गुणे प्राप्ते ऋदुपधेभ्यः इति वार्तिकात्किस्वे गुणाभावः ॥ शल इगुपधा ॥ शल इति धातोर्विशेषणादन्तलाभः ॥ शल इति किम् । अतिप्त । इगिति किम् । अगाढ ॥ अनिटः

किम् । औहिष्ट ॥ क्सस्याचि ॥ अजादाविति । अङ्गाच्चिप्रत्ययोत्र विशेष्यः । तङि इति तु केषांचित्प्रक्षिप्तस्य काशिकादावनुक्तत्वादित्याहुः । अन्ये तु लुग्वा दुह इत्यतः आत्मनेपदे इत्यपकर्षणात्तङीति लभ्यते । तेन दृशेः क्सः इति वार्तिकोक्तक्सप्रत्ययस्य लोपो न भवति । सदृक्षाः अन्यादृक्षा इत्यत्रेत्याहुः ॥ युषि कान्तिकरणे । लुङि । अयुंषिष्ट । अयुंषिषाताम् ॥ अदुपधपाठे तु । अघाषीत् । अघषीत् ॥ अतक्षीदिति । नेटि इति वृद्धिनिषेधः । इडभावे तु अताक्षीत् ॥ प्रणिक्षतीति । उपसर्गादसमासेपि इति नित्यं णत्वम् । वा निंसनिक्षनिन्दाम् इति तु कृद्विषयम् । ण्वुल्तृचौ । प्रणिक्षकः । प्रनिक्षकः । प्रणिक्षिता । प्रनिक्षिता ॥ अवज्ञेत्यादि । सूर्क्षणमादरः ततोऽन्यदसूर्क्षणमित्यमरग्रन्थार्थः ॥ यदि तु सूर्क्षणमनादरः इति उच्यते । तर्हि असूर्क्षणमवज्ञापर्यायो न स्यात् इति भावः ॥ काक्षि । काङ्क्षा इच्छा । द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि । घोरवासितं घोरशब्दः ॥ वाशृ शब्दे । ध्वाङ्क्षतीति ध्वाङ्क्षः काकः । द्राक्षिधातोः गुरोश्च हलः इति अप्रत्यये द्राक्षा । यवादिगणे निपातनान्नलोपः । द्राक्षामान् । इह मतोर्वत्वं तु न भवति अयवादिभ्यः इत्युक्तेः ॥ तूष तुष्टौ । दिवादौ तु ऋस्वोपधः । मूषस्तेये । संज्ञायां क्वुनि मूषकः । क्र्यादौ तु ऋस्वोपधोऽयम् ॥ भूष अलङ्कारे । अयं चुरादावपि ॥ ईष उञ्छे । गुरोश्च हलः इत्यप्रत्यये ईषा लाङ्गलदण्डः ॥ कष खष । षान्ते शिष इत्ययमप्यनिट्कः न तु रौधादिक एव । संकोचे मानाभावादित्यभिप्रेत्योदाहरति । शेष्टा । अशिक्षदित्यादि ॥ तषीसह ॥ इष इच्छायाम् । षह मर्षणे । लुभ गार्ध्ये । रुष रिष हिंसायाम् । एषिता । एष्टा । सहिता । सोढा । लोभिता । लोब्धा । उवोषेति । पुगन्त इतिगुणः । अभ्यासस्यासवर्णे इति उवङ् ॥ घृषु संघर्षे । त्रुटि घर्षणम् ॥ घस्लृ अदने । अयमिति । यद्ययं सार्वत्रिकः स्यात् । तदा लिट्यपि प्रयुज्येत ततश्च लिट्य यतरस्याम् इति विकल्पेनादेशविधानं व्यर्थं भवेदिति भावः ॥ अत्रैव पाठ इति । भ्वादौ परस्मैपदे पाठ इत्यर्थः । क्मरचीति । सृघस्यदः क्मरच् इति सूत्रे ॥ सःस्यार्ध ॥ सः, सि इति च्छेदः ॥ सादौ किम् । घस्मरः ॥ आर्धधातुके इति किम् । वस्से ॥ आशिषोति । आशीर्लिङीत्यर्थः । एतच्च कर्तरि प्रयोगमभिप्रेत्योक्तम् । कर्मणि तु यग्विषये प्रयोगो नेति बोध्यम् ॥ पुषादिद्युता ॥ पुष धातुर्भ्वादौ दिवादौ क्र्यादौ चुरादौ च पठ्यते, यदि तु पुष पुष्टौ इति भौवादिकधातुमारभ्य पुषादिगणो गृह्येत, तदा द्युतादिग्रहणमनर्थकं भवेत् पुषेरुत्तरत्र द्युतादीनां पाठात् । नापि क्र्याद्यन्तर्गणः । तत्र हि पुषधातोरर्षे मुषस्तेये खच भूतप्रादुर्भावे हेठ च ग्रह उपादाने इति चत्वार एव पठन्ते । य-

दि तु ते एव जिष्टचिताः स्युस्तर्हि लाघवाल्लृदित एव क्रियेरन्। अहेः स्वरितेत्त्वेपि लृकारेणैव तन्निर्वाहादनेकानुबन्धासङ्गगौरवशङ्काया अपि अभावात्। नापि चुरादिः। णिचा व्यवधानेन ततोऽनन्तरस्य च्लेरसंभवात्। अतः परिशेषाद् दिवादय एव गृह्यन्त इत्याह ॥ श्यन्विकरणपुषादेरिति ॥ केचित्तु दिवाद्यन्तर्गण एव पुषादिर्गृह्यते व्याख्यानादित्याहुः। चुरादीनां सर्वेषां णिज्विकल्पः इति पक्षे चौरादिकपुषादेरपि परः च्लिः संभवतीति तेषामाशयः ॥ नन्दिग्रहिपचादिभ्यः इतिवत् पुषादिद्युताद्युलृदितः इति सूत्रयितुमुचितम् ॥ ननु पुषादयो द्युतादयश्च लृदित एव कुतो न कृता इति चेत्। अत्राहुः। निरनुबन्धेषु सानुबन्धेषु च प्रत्येकं लृकारपाठे विपरीतगौरवं स्यात्। न च अनुबन्धान्तरस्य यत्प्रयोजनमात्मनेपदं तत्तु लृदित्करणेपि सिध्यतीति अनेकानुबन्धासंगगौरवदोषो नास्तीत्यपि शङ्क्यम्। आदितामोदितामूदितां च तेषु सत्त्वात् लृकारेण तत्तत्कार्याणामनिर्वाहादनेकानुबन्धासंगगौरवस्य दुर्निवारत्वादिति ॥ जर्ज चर्च झर्झ। एषां परिभाषणादिभिः सह यथासंख्यं नास्ति व्याख्यानादित्याहुः ॥ परिभाषणं सनिन्दोपालम्भः ॥ त्रयाणामपि चवर्गीयान्तेषु पाठ उचितो न त्विहोष्मान्तेषु ॥ णिश समाधौ। समाधिरन्तःकरणनिरोधः ॥ प्रणेशतीति । उपसर्गादसमासेपि इति णत्वम् ॥ रोषकृते चेति । चकारात्समाधौ ॥ शश प्लुतगतौ। न शसदद इति प्रतिषेधसूत्रे सान्तस्य ग्रहणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे। शेशतुरिति। प्राचा तु शशसतुरित्युक्तं तदयुक्तमिति भावः ॥ अचहीदिति । ह्म्यन्त इति न वृद्धिः ॥ रह त्यागे। अयं कथादावपि। ज्ञपमिच्च इति । मित्प्रकरणेप्ययमेकीयमतेन पठितः ॥ नेच्छन्तीति । व्याख्यानमेवात्रावलम्बनम् ॥ मा भवानुहदिति। न माङ्योगे इत्याडभावः। इरितो वा इत्यङ् ॥ अथ द्युतादिः ॥ द्युत दीप्तौ ॥ द्युतिस्वाप्योः ॥ स्वापीति णिजन्तग्रहणम् ॥ दिद्युते इति। संप्रसारणे कृते संप्रसारणाच्च इति पूर्वरूपम्। स्वापेरुदाहरणं तु सुष्वापयिषति। इह स्वापेर्णिजन्तस्याऽभ्यासनिमित्तप्रत्ययेनानन्तर्ये सति संप्रसारणमिष्यते ॥ तेनेह न। स्वापेर्ण्वुल् स्वापकः, तमिच्छति स्वापकीयति, ततः सन् सिष्वापकीयिषति ॥ द्युद्भ्यो लुङि ॥ बहुवचननिर्देशात् शौण्डः इत्यत्रेव तदादिग्रहणम्। तदाह ॥ द्युतादिभ्य इति। द्युतादयो घट चेष्टायाम् इत्यवधिकाः । ङः सि इत्यत्रेव लुङीति सप्तम्याः षष्ठ्यर्थतेत्यभिप्रेत्याह। लुङः परस्मैपदमिति ॥ ञिमिदा ॥ मिदेर्गुणः। ष्ठिवुक्लमुचमाम् इत्यतः शितीत्यनुवर्तते । तत्र शश्चासौ इश्चेति कर्मधारयात्सप्तमी अंगाच्चिप्रत्ययस्तु विशेष्यः तेन यस्मिन्विधिः इति तदादिविधिः प्रवर्तते। तदाह ॥ इत्संज्ञकशकारा-

दाविति ॥ आदिशित्त्वाभावादिति । मेद्यति मेद्यत इत्यादौ दिवादिभ्यः इति श्यन आदिशित्त्वाद्गुणो भवत्येव ॥ मिमिदे इति । शितीति बहुव्रीहौ त्विह स्यादेव गुणः । तथा पपे तस्थे इत्यादौ पिबादयोपि स्युरिति भावः ॥ ञिष्विदा । अनिट्कारिकायां स्विद्यतिरिति श्यना निर्देशादयं सेट् । स्वेदिता । स्वेदिष्यते॥ ञिक्ष्विदा चेति । पूर्वोक्तयोरेवार्थयोरयमिति बोध्यम् ॥ हरये इति । रुच्यर्थानाम् इति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी ॥ घुट। परिवर्तनमितस्ततो भ्रमणम् ॥ जुघुटे इति । असंयोगात् इति कित्त्वाद् गुणाभावः ॥ क्षुभ । संचलनं प्रकृतिविपर्यासो मन्थनं च । क्षोभते । क्षुभ्यतीति दिवादौ । क्षुभ्नातीति क्र्यादौ ॥ नासस्यदिति । नाभ्रंसदित्यपपाठ एव । न चेदं लङो रूपम् । तत्र परस्मैपदासंभवादिति भावः॥ वृतादयः पञ्च ॥ न वृद्भ्यः ॥ गणकार्यत्वादुभयोर्यङ्लुक्यप्रवृत्तिः । वर्वर्तिषति । चतुर्ग्रहणफलं तु स्फुटीभविष्यति । सेऽसिचि इति सूत्रात्से इत्यनुवर्तते तदाह ॥ सकारादेरिति । इण् न स्यादिति । स्यन्देरूदित्वाद्विकल्पे प्राप्ते इतरेषां नित्यमिटि प्राप्ते निषेधोयम् ॥ तङानयोरिति । जिगमिषिता । जिगमिषितारौ इत्यादौ तृचि परतः सन इडागमसिद्धये गमेरिट् परस्मैपदेषु इत्यत्र परस्मैपदग्रहणं तङानयोरभावं लक्षयतीत्यभ्युपगम्यते । तच्चात्रापि तथैवानुवर्तते अर्थाधिकाराश्रयणात् । तेन परस्मैपदाभावेपि तृचि विवृत्सिता । विवृत्सितारौ इत्यत्र अतोहेः इति हेर्लुकि त्वं विवृत्स इत्यत्र च सन इण्निषेधः सिध्यतीति भावः । अत्र भाष्यवार्तिकयोः वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड्वचनादन्यत्र निषेधः इति स्थितम् । तेन विवर्तिषते विवर्धिषते इत्यादाविट् भवति । विवृत्सितेवाचरति विवृत्सिचीयते इत्यत्र त्वात्मनेपदोत्पत्तेः पूर्वं तत्समानपदस्थत्वाभावादन्तरङ्गोऽयं निषेधः प्रवर्तते । स च पश्चात्तङि कृतेऽपि न निवर्तते॥ चतुर्ग्रहणसामर्थ्यादिति ॥ अत्र व्याचख्युः । पञ्चभ्यः इति वक्तुमुचितम् । एवं च तासि च इत्येव सूत्रं कर्तव्यम् । न च वृतादिष्वतिव्याप्तिः तङानयोः सत्त्वादिति॥ अस्यन्ते। अत्र अनिदिताम् इति नलोपो न भवति । सिज्लोपस्यासिद्धत्वेनानुपधात्वात् ॥ अनुविपर्यभिनिभ्यः॥ एभ्य इति । पञ्चभ्य इत्यर्थः ॥ षत्वं भवत्येवेति । प्राण्यप्राणिकर्तृकस्याप्यप्राणिकर्तृकत्वानपायादिति भावः ॥ असमर्थसमासवाक्यभेदापत्तिदोषाभ्यां प्रसज्यप्रतिषेधो न सूत्रेऽभिप्रेत इत्याशयेनाह ॥ प्राणिषु नेत्युक्ताविति । कृपू सामर्थ्ये । भाष्यकृतां व्याख्यामाह ॥ कृपउ इति । कृपो रो लः इत्यर्वाचीनपाठस्तु नादर्तव्य इति ध्वनयति ॥ कपिर्क्ष कारस्येत्यादिना । वर्णैकदेशस्य वर्णग्रहणेनाग्रहणादाह ॥ रेफसदृश इति । एवं चात्र कृपेर्ल्वं[illegible]

स्वीकर्तव्या। तथा च लुटि च क्लृपः इत्यादिसौत्रनिर्देशोऽप्युपपद्यत इति भावः॥ तासि च क्लृपः॥ चकारात्सार्वधातुकं गृह्यते॥ क्लृप्सीष्टेति। लिङ्सिचावात्मनेपदेषु इति कित्वान्न गुणः॥ वृदिति। वृतु वर्तने इत्यस्मात् क्विप्॥ ञित्वरा संभ्रमे इत्यस्यानन्तरं घटादयः षितः इत्युक्तत्वात् त्वरत्यन्तास्त्रयोदशैव षितो न तु फणान्ताः सर्वेऽपि इति सिद्धम्। तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमाह॥ षितश्चेति॥ प्रयोजनं तु षिद्भिदादिभ्यः इत्यङि टाप्। घटा, व्यथेत्यादिरूपसिद्धिः॥ घट चेष्टायाम्। ये धातवोऽन्यत्राधीतास्तेषामिह पाठोऽर्थनियमार्थः। ये त्विहैव पठ्यन्ते, तेषामुपसर्गादिनाऽर्थान्तरपरत्वेपि मित्त्वमस्त्येवेति धातुवृत्त्यादिषु स्थितम्। तदेव ध्वनयन्नुदाहरति॥ विघटयतीति॥ व्यथो लिटि॥ हलादिःशेषापवाद इति। हलादिःशेषप्रकरणादिति भावः। एवं च उत्सर्गसदेशस्यापवादः इति परस्यैव संप्रसारणं भवति न पूर्वस्येति कैयटाद्युक्तो न संप्रसारणे इति निषेधोऽत्र नापेक्षितः। केचित्तु हलादिःशेषेण यकारनिवृत्तावपि वकारस्य सत्त्वात्सूत्रमिदं सावकाशमिति अपवादत्वं न संभवतीति मत्वा संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत् इति वचनाद्धलादिः शेषं बाधित्वा परस्य संप्रसारणे पूर्वस्य निषेधः। संप्रसारणं तदाश्रयं च इति वचनाभावे तु व्यथो लिटि इति संप्रसारणस्य धातुविशेषाश्रयत्वेन इग्यणः इति संज्ञाविशेषद्वयाश्रयत्वेन बह्वपेक्षस्य बहिरंगत्वात् संप्रसारणं बाधित्वा हलादिःशेषे जाते वकारस्य संप्रसारणं स्यादित्याहुः॥ यस्येति। संप्रसारणस्याभ्यासान्तर्गतयकारनिवृत्तेरपवादत्वदम्, न तु थकारनिवृत्तेरिति भावः॥ लिटीति किम्। विव्यथिषते। इह सन्यतः इति इत्वम्। वाव्यथ्यते वाव्यथीति॥ क्रप कृपायां गतौ। चकाराभावेपीहार्थद्वयमित्येव बोध्यमित्याहुः॥ क्रदि क्रदि। क्रन्दयति। अक्रन्दि अक्रान्दि। क्रन्दं क्रन्दम् क्रान्दम् क्रान्दम्॥ ञित्वरा। आदित्त्वमिह व्यर्थम् ङस्योच्चारणेनापि आत्मनेपदसिद्धेः। न च निष्ठायाम्, आदितश्च इतीट्प्रतिषेधार्थमिति शङ्क्यम्। रुष्यमत्वर इति निष्ठायामिटो विकल्पितत्वात्। तूर्णः। त्वरितः॥ ज्वर रोगे। णौ। ज्वरयति। अज्वरि। अज्वारि। ज्वरं ज्वरम्। ज्वारं ज्वारम्॥ गड सेचने णौ गडयति। अगडि अगाडि। गडं गडम्। गाडं गाडम्। एवमन्यत्राप्यूह्यम्॥ हेड वेष्टने। उत्सृष्टानुबन्ध इति। तेन वेष्टनेपीति निषेधशङ्कैव नास्तीति भावः॥ णोपदेश एवेति। प्रणटयति। नाटीत्यस्य तु प्रनाटयति॥ वृद्धिर्निपात्यत इति। तेन मितां ह्रस्वः इति न प्रवर्तते इति भावः॥ निपातनात्परत्वादिति। निपातनविषयीभूत मितां ह्रस्व इत्यस्मात्परत्वात् मितां ह्रस्वः इत्येतदेव निपातनेन बाध्यते, न तु ततः परं चिण्णमुलोः इत्येतदित्य-

र्थः॥ वन च। संभक्तौ पठितस्य हिंसायां मित्त्वार्थोऽनुवादः। वनति। णौ। वनयति। अवानि। वनं वनम्। वानं वानम्। तानादिकस्येति। वनु याचने इत्यस्येत्यर्थः॥ सामर्थ्यादिति। अनुवादे तु तत्र कृतेनोदित्त्वेन क्त्वायामिड्विकल्पस्य निष्ठायामिट्प्रतिषेधस्य च सिद्धेः पुनरुदित्करणं व्यर्थं स्यादिति भावः॥ वनतीत्यादीति। णौ। वनयति। तानादिकस्य तु वनुतेः वानयति। मित्त्वविकल्पः इति। ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा। ग्लास्नावनुवमां चेतिगणसूत्रेण॥ णप्रत्ययार्थमिति। ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः इति ज्वलादिभ्यो णप्रत्ययार्थम्॥ दृभये। धातोरनेकार्थत्वाद्भयार्थकत्वम्। दृणाति। दरयति। तत्रेतीति। माधवस्यायमाशयः। सूत्रे दीर्घान्त एव पाठः सर्वसंमतस्तेन घटादावपि दीर्घान्त एव सर्वैः पठ्यते। यद्ययं ह्रस्वान्तो भवेत् तर्हि शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा इति ह्रस्वविकल्पविधायके सूत्रे दॄग्रहणमनर्थकं स्यात्। धातुद्वयेन दद्रतुः ददरतुरिति रूपद्वयसिद्धेः। न च विदारणे रूपद्वयलाभार्थं दॄग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम्। धातूनामनेकार्थत्वात्समीहितसिद्धेरिति॥ नॄ नये। नृणाति। नरयति। अनरि। अनारि। नरं नरम्। नारं नारम्॥ श्रै इति अयं हि वक्ष्यमाणो भौवादिकः॥ लुग्विकरणेति। अत्र व्याचक्षते। स्वरतिसूतीति सूत्रे सूङ् इति पठितेपि द्वयोर्ग्रहणे सिद्धे सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणं व्यर्थं सदिमां परिभाषां ज्ञापयति। न च लुग्विकरणं बलीय इति वैपरीत्यं किं न स्यादिति शङ्क्यम्। इष्टानुरोधात्। सूङः इति पठिते स्वरतिसाहचर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणं स्यान्न तूभयोरित्यपि न शङ्क्यम्। साहचर्यस्यानित्यत्वात्। तस्मात् पृथग्ग्रहणं व्यर्थं सत् ज्ञापकमेवेति। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा तु न्यायसिद्धा। लाक्षणिकं हि विलंबितोपस्थितिकं प्रतिपदोक्तं तु शीघ्रोपस्थितिकमिति॥ परिभाषाभ्यामिति। यद्यपि उक्तपरिभाषयोः परस्परविरोधेनाप्रवृत्ताव पीष्टं सिध्यति तथाप्यविशेषादुभयोः प्रवृत्तिरप्यत्र युक्तैवेति भावः॥ मारणतोषण। निशामनमित्यस्य शम आलोचन इत्यस्मान्निष्पन्नत्वादाह॥ चाक्षुषं ज्ञानमिति। एष्वर्थेष्विति। पशुं संज्ञपयति मारयतीत्यर्थः। विष्णुं विज्ञपयति। संतोषयतीत्यर्थः। संज्ञपयति रूपम्। माधवमते दर्शयतीत्यर्थः मतान्तरे तु बोधयतीत्यर्थः। प्रज्ञपयति शरम्। तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः। स्यादेतत्। निशामनं ज्ञापनमात्रमिति वदतां मते शाघङ्कुङ्क्ष्या इति सूत्रे ज्ञीप्स्यमानो बोधयितुमभिप्रेत इति वृत्तिग्रन्थः संगच्छतां नाम। माधवमते तु तद्ग्रन्थस्य का गतिरित्यत आह॥ ज्ञपमिच्चेति ज्ञापनमिति। एवं च वृत्तिग्रन्थो माधवमतेपि संगच्छत इति भावः॥ मारणादिकं चेति। एतच्च मतान्तराभिप्रायेणोक्तम्। चुरादिषु तु ज्ञपमिच्च अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्त्तते, इति

वक्ष्यमाणत्वात् ॥ कथमिति । ज्ञाधातोर्ज्ञपधातोश्च णौ मित्त्वाद् ह्रस्वेन भवितव्यमिति भावः । मित्त्वाभावादिति । एवं च बोधने ज्ञाधातौ ज्ञापयति, ज्ञपधातोस्तु ज्ञपयतीति रूपद्वयं माधवमते बोध्यम् ॥ छदिरूर्जने । ऊर्ज बलप्राणनयोः । अत्र च्छदिर्मित् । चुराद्यन्तर्गणो यौजादिकः स्वार्थे ॥ णिजभाव इति । आ धृषाद्वा इति वैकल्पिकत्वादिति भावः ॥ लडयति जिह्वामिति । जिह्वां ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ जिह्वयेति । जिह्वया पदार्थान्तरं ज्ञापयतीत्यर्थः । जिह्वाव्यापारे उदाहरणमाह ॥ लडयति शत्रुमिति । शत्रुमुद्दिश्य गालनादि करोतीत्यर्थः ॥ लडयति दधीति । उन्मथ्नाति, विलोडयतीत्यर्थः ॥ केचित्तु जिह्वाव्यापारे लडयति दधि, उन्मथने तु लडयति शत्रुमिति व्यत्यासेन योजयन्ति ॥ लाडयति पुत्रमिति । शर्करादिदानेन अनुकूलयतीत्यर्थः ॥ ध्वनिरणी उदाहृताविति । ध्वनिरव्यवधानेनोदाहृतः । रणिस्तु कण रण गतौ इत्यत्रेत्यर्थः ॥ स्वन अवतंसने । अवतंसनं भूषणम् ॥ स्वनयतीति । भूषयतीत्यर्थः । अस्वानीत् । अस्वनीत् अस्वनि । अस्वानि । स्वनं स्वनम् । स्वानम् स्वानम् ॥ घटादयो मितः ॥ मित्संज्ञा इत्यर्थ इति । अन्ये तु मकारानुबन्धा इति व्याचक्षते । घट चेष्टायामिति प्रत्येकं पाठे गौरवादेकत्रैव सर्वेषां मित्संज्ञा मकारानुबन्धकत्वं वाऽनेन सूत्रेण विधीयते इति भावः ॥ जनीजॄष् । जनी प्रादुर्भावे । जॄष् वयोहानौ । क्नसु ह्वरणदीप्त्योः । त्रयोपि दिवादयः । रञ्ज रागे दैवादिको भौवादिकश्च । अमन्ताः क्रमिगमीत्यादयः ॥ जनयति । जरयति । क्नसयति । रञ्जयति मृगान् । रञ्जयति पक्षिणः । क्रमयति । गमयति । रमयति ॥ ज्वलह्वल । एषांमित्त्वमिति । मित इत्यनुवृत्तस्येह भावप्रधानता । अनुपसर्गादिति तु षष्ठ्यर्थे पञ्चमीत्येवं क्लेशेन व्याख्येयमिति भावः ॥ नमोऽनुपसर्गाद्वा इति पाठान्तरम् तत्र न कश्चित् क्लेशः ॥ प्राप्तविभाषेति । ज्वल दीप्तौ । ह्वल ह्मल चलने इति त्रयाणां पूर्वपठितत्वात्, नमेस्तु अमन्तत्वादिति भावः ॥ कथं संक्रामयतीति । क्रमिः नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिप्रतिषेधाद् घञि क्रम इत्येव भवति । न तु क्राम इति पूर्वोक्तसमाधानस्यात्रासंभवात् पृथक् प्रश्नः ॥ व्यवस्थितविभाषेत्यादि । क्वचित् णौ मितां ह्रस्वो न प्रवर्तत इति भावः ॥ वृत्तिकृदिति । केचित्तु घञन्तात् क्रमशब्दात् प्रज्ञाद्यणि क्रामशब्दं स्वीकृत्य तस्मात् तत् करोतीति णौ संक्रामयतीति समादधत इति भावः ॥ इतरयोः प्राप्ते इति । वनेः पूर्वं पाठात्, वमेरमन्तत्वाच्चेति भावः । ग्लापयति ग्लपयति । स्नापयति । स्नपयति । वनयति । वानयति । वमयति । वामयति ॥ शाम्यतिवदिति । यथा शाम्यतिर्निशामय-

मीत्यादौ दर्शने प्रयुज्यते, तथा चुरादिः श्रमधातुरपि श्रवणे भविष्यतीत्यर्थः ॥ यमोऽपरिवेषणे । यच्छतिरिति । यम उपरम इत्ययं धातुः । भोजनाशब्दो ण्यासश्रन्थो युच् इति युजन्तो ज्ञेयः । परिवेषणमिह भोजनानुकूलव्यापारः । ततोऽन्यस्मिन्नर्थे मिन्निषेधः ॥ नियमयन्निति । नियमवच्छब्दाण्णिचि विन्मतोर्लुकि शतरि शप्रत्यये गुणे च ज्ञेयम् ॥ व्यत्यासः फलित इति । स्वामिमते त्वपरिवेषणे आयामयति । परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् । अवादिपूर्वस्य स्खदेरवस्खदयति, प्रपूर्वस्य तु प्रस्खादयतीत्येवं व्यत्यासो ज्ञेयः ॥ उपेक्ष्यमिति । न पादम्या इति सूत्रे आयामयतइत्युदाहृत्य वृत्तावुक्तं यमोऽपरिवेषण इत्यनेन मित्त्वं प्रतिषिध्यत इति ॥ न्यासेपि तत्र न कम्यमीत्यतो नेत्यनुवर्तत इत्युक्तम् ॥ एवं हि निषेधानन्तरं पाठ उपपद्यते ॥ अन्यथा न कमीत्यतः प्रागेव त्रिसूत्रीं पठेदिति भावः ॥ फण गतौ । फणति । लुङि अफाणीत् । अफणीत् । णौ तु चिण्णमुलोरिति वा दीर्घः । अफाणि । अफाणि । फणं फणम् । फाणं फाणम् ॥ असंभवादिति । मित्त्वप्राप्तिं विना निषेधासंभवादिह नेत्येतन्न संबध्यते किन्तु मित्संज्ञैव तदेतदाह ॥ फणयतीति ॥ सामर्थ्यादिति । फणादिषु पाठसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ तत्र हीति । षत्वविधौ हीत्यर्थः । तथा च विभ्राट् । विभ्राड्भ्याम् । पूर्वपठितस्य तु विभ्राक् विभ्राग्भ्यामित्यादि सिध्यतीति भावः॥ अस्यमीदिति । मान्तत्वान्न वृद्धिः ॥ अथ ज्वलादिः ॥ अज्वालीदिति । अतो ल्रान्तस्येति वृद्धिः । वैक्लव्य इति । वैक्लव्यं भयादिजनितोद्विग्नता । तद्व्यापार इति । बन्धुतानुकूलो व्यापारः ॥ पतः पुम्॥ मित्त्वादन्त्यादचः परः ॥ अक्रथीदिति । एदित्त्वान्न वृद्धिः । एवम् अपथीत्, अमथीदित्यत्रापि ॥ टुवम् । केचिदमुमुदितं पठित्वा वान्त्वा, वमित्वेत्युदाहरन्ति । तत्तु वामनेन विरुध्यते । तेन हि आदितश्चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य वान्त इत्यत्र इडभावः साधितः । उदित्त्वे तु यस्य विभाषा इत्यनेनैव वान्त इति सिद्धे स्तदसंगतं स्यात् । एवं च क्त्वाप्रत्यये वमित्वेत्येव साधु ॥ निपातनादिति । अन्यथा गुणे सति उद्गरण इति स्यात् । यद्यपि अर्थनिर्देश आधुनिकस्तथापि पृषोदरादित्वमित्यत्रैव तात्पर्यं बोध्यम् ॥ इत्याद्यप्युदाहृतमिति । वेमुश्च केचिद्रुधिरमित्यादिप्रयोगानुरोधेन तथोदाहृतमित्याहुः ॥ ननु वादित्वेन निषेधादेत्वाभ्यासलोपौ कथमिह स्यातामिति चेत् ॥ अत्राहुः । न शसददवादिगुणानामिति सूत्रेऽपि वेत्यकारान्तसंघातग्रहणेन दृष्टसिद्धेरादिग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम् । एकाल्मा अनुबन्धा इति च स्वीक्रियते तथा च नायं वादिः, किं तु ट्वादिरिति ॥ अन्ये तु

वमेरादौ लोपो व्योरिति लोपेन यकारः प्रश्लिष्यते । ततश्चोपदेशे वादित्वाभावान्निषेधो नेत्याहुः ॥ भ्रमु चलने । मण्डलाकारेण,चलनमेव धात्वर्थो, न तु चलनमात्रम् । तदभाववद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानं च धात्वर्थः । शुक्तिं पश्यन् रजतमिति भ्रमतीति प्रयोगात् । उदितो वेति क्त्वायां वेट् । भ्रमित्वा भ्रान्त्वा । यस्य विभाषा इति निष्ठायां नेट् । भ्रान्तः ॥ नन्वस्य ज्वलादिगणे पाठः किमर्थः । न चात्र णप्रत्ययार्थमेव पाठ इति वाच्यम् । पचादेराकृतिगणत्वादच्प्रत्ययेनापि भ्रम इति रूपसिद्धेः । नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधात् णप्रत्यये अच्प्रत्यये च रूपस्य तुल्यत्वादच्प्रत्ययः स्यात्, तर्हि अभ्रम इत्यत्र अच्कावशक्ताविति नञः परमन्तोदात्तं स्यात् । णप्रत्यये त्विह तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्याद्युदात्तमेव भवतीति ॥ वा जृभ्रमुत्रसाम् ॥ अप्राप्तविभाषेयम् ॥ अभ्रमीदिति । मान्तत्वान्न वृद्धिः ॥ अचारीदिति । हलन्तलक्षणाया वृद्धेः नेटीति निषेधे अतो ल्रान्तस्येति वृद्धिः ॥ षह । अपराधे सत्यपि कोपानाविष्करणं मर्षणम् ॥ सहिवहो ॥ इह रेफलोपस्यासंभवाद् ढ्रलोपे पूर्वस्येत्यतो ढलोप एवानुवर्तते तदाह ॥ ढलोप इति ॥ ढलोपे किम् । सहते । वहते ॥ सोढः ॥ षत्वं नेति । न रपरेति सूत्रान्नेत्यनुवर्तत इति भावः ॥ सिवादीनाम् ॥ सिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जः सिवादयः । पर्यषीव्यत् । पर्यसीव्यत् । पर्यष्करोत् । पर्यस्करोत् । न्यष्टौत् । न्यस्तौत् । व्यष्वजत् । व्यस्वजत् ॥ रम क्रीडायाम् । अमुमुदितं मत्वा, रत्वा रमित्वेति केचिदुदाजह्रुः । तन्माधवादयो न सहन्ते । तथा च क्त्वायां रन्त्वेत्येव साधु ॥ रेमिषे इति । क्रादिनियमादिट् । पचाद्यचि टाप् । रमा । घञि तु रामः । अमन्तत्वेन मित्त्वात् णौ ह्रस्वः । रमयति ॥ षद्लृ । विशरणमवयवानां विश्लेषः । अवसादनं नाशः ॥ पाघ्राध्मा ॥ पा पाने । पा रक्षण इति तु न गृह्यते । लुग्विकरणत्वात् ॥ दृष्टीति केषांचित् पाठस्तत्र सृजिदृशोरित्यम् । अतो त्यादौ ऋच्छादेशाद्यभाव इव सौत्रत्वात् पश्यादेशाभाव इति बोध्यम् । दृश्यतीति पाठस्तु निर्दुष्ट एव ॥ पादीनामिति । एकादशानामेषां यथासंख्यमेकादश पिबाद्यादेशाः स्युरित्यर्थः ॥ ष्ठिवुक्लमुचमामित्यतः शितीत्यनुवर्तते, स च कर्मधारय इत्यभिप्रेत्याह । इत्संज्ञकशकारादाविति । शकारादाविति किम् । पपे । जघ्रे । दध्मे । शितीति बहुव्रीहिरित्यभ्युपगमे त्विह पिबाद्यादेशाः स्युरेव ॥ सेदिथेति । उपदेशेत्वत इति क्रादिनियमप्राप्तस्येटो निषेधेपि भारद्वाजनियमादिट् । सदेः परस्य ॥ सदेरिति षष्ठी । फलितमाह ॥ अभ्यासात्परस्येति । स्थादिष्वभ्यासेन चेति प्राप्तिः ॥ लिटीति

किम् । निषिषत्सति । सदिष्वञ्ज्योरिति वृत्त्यादिरूढोपि पाठ इहोपेक्षितः, भाष्याननुगुणत्वात् ॥ निषसादेति । सदिरप्रतेरित्यत्राप्रतेरिति पर्युदासात्प्रतिससादेत्यत्राभ्यासस्यापि षत्वं नेति बोध्यम् ॥ शदॢ । विशीर्णतायामिति वक्तव्ये शातन इत्युक्तिरसंगतेत्याशङ्क्य कथंचित्समाधत्ते ॥ शातनं त्विति । शदेरेव हि णिचि शदेरगतौ इति तत्वे ल्युटि च शातनमिति रूपम् । तथा चास्यैव धातोरिदं रूपं प्रसिद्धं चेत्यभिप्रेत्य तन्निर्देशः कृतः ॥ यथा गम्लृ गतौ डुपचष् पाक इत्यादाविति भावः ॥ कुच सम्पर्चनेत्यादि । कुच शब्दे तार इति चवर्गीयान्तेषु पठितस्य पुनरिह पाठः संपर्चनादावेव ज्वलादित्वप्रयुक्तो णप्रत्ययो यथा स्यादिति मनोरमादौ स्थितम् ॥ अत्र नव्याः अनेनैव ग्रन्थेन पाणिनिनापि क्वचित् क्वचित् अर्थनिर्देशः कृत इत्यनुमीयते । अन्यथात्वयमन्यस्वारस्यभङ्गापत्तेरित्याहुः ॥ बोधितेति । बुध्यतेरेवानिट्कारिकासु पठितत्वादयं सेडिति भावः ॥ अकासीदिति । हलन्तलक्षणाया वृद्धेः नेटीति निषेधेपि अतो हलादेरिति वैकल्पिको वृद्धिः ॥ वृदिति । अत्र नव्याः ज्वलितिकसन्तेभ्य इति निर्देशाद्वृत्करणमिहानार्षमित्यनुमीयते । अन्यथा ज्वलादिभ्यो ण इत्येव सूचयेदित्याहुः ॥ अञ्चु गतौ । अनिदितामिति नलोपः । अच्यात् । अचीत्येकीयमते तु इदित्त्वादञ्च्यात् ॥ मेधृ संगमे च । चात् पूर्वोक्तार्थे । प्रजायै गृहमेधिनामित्यत्र गृहैर्दारैर्मेधन्ते संगच्छन्त इति विग्रहः । सुप्यजाताविति णिनिः ॥ ऋधु मृधु । क्लेदनमिति । आर्द्रीभाव इत्यर्थः । ऊदित्वात्क्त्वायां वेट् । शर्धित्वा । शर्द्ध्वा ॥ बुधिर् ॥ पूर्वोत्तरेति । दैवादिकैर्नित्यात्मनेपदिभिश्च साहचर्यात्तथाभूतस्यैव ग्रहणमित्यर्थः ॥ उबुन्दिर् । बुन्दित्वा । बुन्त्वा । निष्ठायां बुन्नम् ॥ निशामनं चाक्षुषं ज्ञानम् ॥ वेणृ । गत्यादयः पञ्चार्थाः । वाद्यभाण्डस्य वादनार्थं ग्रहणं वादित्रग्रहणम् । वेणिः, वेणी, वेणुः इत्यादिरूपाण्यस्यैव धातोः ॥ नान्तोपीति । उत माता महिषमन्ववेनत् इत्यत्र नान्तदर्शनादिति भावः ॥ खनु ॥ खनित्वा । खात्वा ॥ निष्ठायाम् । खातः ॥ गमहन । अचि श्नुधातुभ्रुवाम् इत्यतो अचीत्यनुवर्तते । ऊदुपधाया गोहः इत्यत उपधाग्रहणं च । तदाह । एषामुपधाया इत्यादि । जग्मतुः । जग्मुः । जघ्नतुः । जघ्नुः । जघ्ने । जघ्नाते । जक्षतुः । जक्षुः । अनङीति किम् । अगमत् ॥ चीवृ । चीवरं वस्त्रम् । चीवरपीवरमीवर इत्युणादिषु निपातितोऽयम् ॥ व्यय गतौ ॥ वित्तत्यागे तु नित्यमात्मनेपदी गत इति मनोरमा । न कुत्रापि गत इति चिन्त्यैव सा ॥ अव्ययीदिति । यान्तत्वान्न वृद्धिः ॥ स्पश बाधनस्पर्शनयोः णिश्रि इति च्लेश्चङि अपस्पशत्

अत्स्मृदृत्वरप्रथ इत्यादिना अभ्यासस्यात्त्वं सन्वदित्त्वापवादः। पस्पशा यङन्तादच्चियङोऽचि च इति लुक् अजाद्यतः इति टाप् दीर्घोऽकितः इत्यभ्यासस्य दीर्घस्तु न भवति संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादित्याहुः॥ जपजभदहदशभञ्जपशां च इत्यत्र पशेति सौत्रो धातुः। पसतीत्यादि। यङ्लुकोस्तु जपजभ इत्यनेनैवाभ्यासस्य नुक्। यङि पंपस्यते। लुकि पंपसीति। पंपस इति कण्ड्वादिः। पंपस्यति॥ ऊदुपधायाः॥ गुणहेताविति। एतच्च गोह इति विकृतनिर्देशाल्लब्धम्। अचि श्नुधातु इत्यतोऽनुवृत्तेनाचीत्यनेनाङ्गाक्षिप्तप्रत्ययो विशिष्यते, विशेषणेन तदादिविधिस्तदाह॥ अजादावित॥ दन्त्ये तङीति। दन्त्यादौ तङीत्यर्थः॥ अदुग्ध। अधुक्षत। अदिग्ध। अधिक्षत। अलीढ। अलिक्षतेत्यादि॥ रिङ्शयग्लिङ्क्षु॥ अय ङ्किति इत्यतोऽनुवृत्तं यीत्येतल्लिङ एव विशेषणं शेऽसंभवाद्यकि तु वैयर्थ्यात्। तथा असार्वधातुकयोः इत्यनुवृत्तमपि लिङ एव विशेषणमित्यभिप्रेत्याह॥ यादावित्यादि। शे म्रियते। तुदादिभ्यः इति शः। यकि क्रियते। म्रियते॥ उश्च॥ इको झल् इत्यतो झल्ग्रहणं लिङ्सिचौ इति पूर्वसूत्रं चानुवर्तते तदाह॥ ऋवर्णादित्यादि॥ अभाषीदिति। सिचि वृद्धिः इति वृद्धिः॥ ह्रस्वादङ्गात्॥ ह्रस्वात् किम्। अच्योष्ट। अप्लोष्ट। अङ्ग्रहणादिह रात्सस्य इत्यतः सस्येत्यनुवृत्तावपि प्रत्ययस्यैव। तत्रापि इष्टत्वात् सिच एव लोपो भवति॥ तेनेह न। अस्त। द्विष्टमाम्॥ केचित्त्विह अङ्ग्रहणाभावे अयाविष्टाम्, अलाविष्टामित्यादावपि अतिप्रसङ्गः स्यादित्याहुः। तदपरे न क्षमन्ते। सन्निपातपरिभाषयापि परिहारसंभवादिति। झलीति किम्। अभृषाताम्। अभृषत॥ हृञ् हरणे। चत्वार इहार्थाः। भारं हरति। प्रापयतीत्यर्थः॥ अंशं हरति। स्वीकरोतीत्यर्थः। स्वर्णं हरति। चोरयति॥ पापं हरति। नाशयति। धृञ्। दधार। दध्रतुः। दधर्थ। दध्रे। दध्राते। धर्ता ध्रियात्॥ णीञ्॥ निर्णयेति॥ भारद्वाजनियमाद्विकल्पः॥ आदेच उपदेशेऽशिति॥ लिटि धातोः इत्यतो धातोरित्यनुवृत्तमेचा विशिष्यते तदाह॥ एजन्तस्य धातोरिति॥ उपदेशे किम्। चेता। स्तोता। ननु लाक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेद्॥ अत्राहुः। वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयते इति ज्ञापनार्थमुपदेशग्रहणम्। तेन क्रीङ्जीनां णौ इति कृतात्त्वे क्रापयतीत्यादौ पुक् सिध्यतीति मनोरमाकृत्॥ धातोः किम्। गोभ्याम्। नौभ्याम्। अस्ति ह्यत्रापि गमेर्डो ग्लानुदिभ्यां डौ इत्युपदेशे एच्॥ अशितीति प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह॥ न तु शितीति। पर्युदासे तु जग्ले, मम्ले इत्यादौ द्विर्वचनेऽचि इति निषेधादात्त्वं न स्यात्, अभ्यासे इ-

SGDF

कारस्य श्रूयेत ॥ किं च सुग्ल इत्यत्र आतश्चोपसर्गे इति कः, सुग्लइत्यत्र आतश्चोपसर्गे इति स्त्रियामङ्, सुग्लान इत्यत्र आतो युच् इति युच् न स्यात् । प्रत्ययनिमित्तं ह्यात्वम्, आदन्ताच्च प्रत्ययः इत्यन्योन्याश्रयात् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु न कोपि दोषः । ह्वावामश्च इति सूत्रेण कबाधनार्थं पुनरण्विधानं च प्रतिषेधपक्षे ज्ञापकम् । तदाहुः अनैमित्तिकमात्त्वं शिति तु प्रतिषेधः इति । नन्वेवमपि एशः शित्त्वाज्जग्ले इत्यादि न सिध्यतीति चेद् ॥ अत्राहुः । यदि तु शितीति बहुव्रीहिः स्यात्तदात्र स्यादेव दोषः । किं तु कर्मधारयोयम् । तथा च अशिति इत्यत्रेत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे नेत्यर्थः । धातुग्रहणाच्छिन्नप्रत्ययस्य शितीति कर्मधारयेण विशेषणाद्विषयसप्तम्यां तु इत्संज्ञकशकारादिभिन्नप्रत्ययविषये आत्त्वमित्यर्थात् पर्युदासेऽपि न चातिरिति ॥ आत औ णलः ॥ इह अङ्गस्येत्यनुवर्तते, धातोरिति तु फलितार्थकथनम् । आदन्तादङ्गादित्यर्थः ॥ आतो लोप इटि च ॥ आर्धधातुके इत्यनुवर्तते, दीडो युडचि क्ङिति इत्यतोऽचि क्ङितीति च । तदेतत्फलितमाह । अजाद्योरार्द्धधातुकयोरिति । अजाद्योः किम् । ग्लायते । यक् ॥ जाग्लायते । यङ् ॥ दासीय । डुदाञो लिङुत्तमैकवचनमिट् ॥ आर्द्धधातुकयोः किम् । यान्ति । वान्ति । व्यतिरे । रा दाने । कर्मव्यतिहारे धातोर्लडुत्तमैकवचनमिट् ॥ दधिथेति ॥ एवं च अजाद्यार्द्धधातुकस्य क्त्त्वेन दधिव दधिमेत्यादिषु आतो लोपसिद्धावपि दधिथ पपिथेत्यादिरूपसिद्धये सूत्रेस्मिन् इटि इति ग्रहणमावश्यकमिति ज्ञेयम् । यदि तु इडागम एवात्र गृह्यते व्याख्यानात् । तदा अचिक्ङिति इत्येतदार्द्धधातुकस्यैव विशेषणं न तूभयोः ॥ दाधा घ्वदाप् । इह दारूपाश्चत्वारः । डुदाञ् दाने । दाण् दाने दो अवखण्डने । देङ् रक्षणे । धारूपौ तु दो डुधाञ् धारणपोषणयोः । धेट् पाने । अनुबन्धानामनेकान्तत्वात् आदेच उपदेशे इत्यात्त्वे दोदेङ्धेटामनुकरणे दाधारूपत्वमस्ति । एवं च दाश्च दाश्च दाश्च दाः । धाश्च धाश्च धौ च दाधाः इति विग्रहः ॥ दाप्दैपौ विनेति । दाप् लवने, दैप् शोधने, एतद्भिन्ना इत्यर्थः । दैपः पित्त्वमिह प्रतिषेधार्थं न त्वनुदात्तार्थम् । अनुदात्तौ सुप्पितौ इति प्रत्ययस्यैव पितोनुदात्तत्वात् । न च दैपो लाक्षणिकत्वान्नास्य प्रतिषेध इति शङ्क्यम् । पित्करणस्य आनर्थक्यप्रसङ्गात् । इदमेव दैपः पित्त्वं गामादाग्रहणेष्वविशेषः इति परिभाषायां ज्ञापकमित्याहुः ॥ अदाबिति किम् । दातं बर्हिः । लूनमित्यर्थः । इह दो दद्घोः इति दद्भावो न । अवदातं मुखम् । शुद्धमित्यर्थः । इह तु अच उपसर्गात् इति तादेशो न । एर्लिङि ॥ माघ्वादीनामिति । माघ्वागापाजहातिसाम् इत्यर्थः । मा माने । गामादाग्रहणेष्वविशेषेपि

माङ्मेङो नेह गृह्येते लिङि कित्त्वासंभवात् । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । गै शब्दे । गाङ् गतौ इति तु न गृह्यते लिङि कित्त्वासंभवादेव ॥ पा पाने । ओहाक् त्यागे । षोऽन्तकर्मणि ॥ देयात् । स्थेयात् । गेयात् । पेयात् हेयात् । अवसेयात् ॥ आर्धधातुके किम् । मायात् । मायाताम् । मायुः । कितीति किम् । दासीष्ट । इह दीङो युडचि इत्यतः क्ङितीत्यनुवर्तमानेऽपि प्रकृतोपयोगितया कितीत्यस्यैवानुवृत्तिः कृता ॥ विभाषा धेट् ॥ च्लि लुङि इत्यनुवर्तते । णिश्रि इत्यस्मात् कर्तरीति चङ्ङिति च तदाह ॥ च्लेश्चङ् वेत्यादि ॥ अदधदिति । चङि आतो लोपः । श्वयतेरुदाहरणमशिश्वियत् ॥ विभाषा घ्रा ॥ इह ण्यक्षत्रियार्ष इत्यतो लुगनुवर्तते गातिस्थेत्यतः सिचः परस्मैपदेष्विति च तदाह ॥ सिचो लुग्वेत्यादि ॥ अघ्रुरिति । आतः इति झेर्जुस् ॥ परस्मैपदे किम् । व्यत्यघ्रास्त ॥ यमरमनमा ॥ इह आर्धधातुकस्येड्वलादेः इतोऽनुवर्तते अञ्जेः सिचि इत्यतः सिज्ग्रहणम् स्तुसुधूञ्भ्यः इत्यतः परस्मैपदग्रहणं च तदाह ॥ एभ्यः सिच इडित्यादि । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् ॥ व्यरंसीत् व्यरंसिष्टाम् । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् परस्मैपदेषु किम् । उदायत भारम् । अरंस्त अरंसाताम् ॥ वान्यस्य ॥ अन्यस्य किम् । स्थेयात् ॥ दो न्यकरणे । द्यायति । दद्यौ अद्यासीत् ॥ घुमास्थेत्यत्रेति । व्याख्यानात्तन्त्रान्तरे जहातिस्यतीनाम् इति श्यनानिर्देशाच्चेति भावः ॥ विभाषाघ्रेति । श्यन्विकरणाभ्यां शाच्छाभ्यां साहचर्यादिति भावः ॥ एवं शाच्छासा इति युग्विधावपि स्यतेरेव ग्रहणमिति बोध्यम् । तेनास्य अर्तिह्रीति पुगेव । साययति ॥ पै ओवै । पायति । वायति । शुष्यतीत्यर्थः । ओदितश्च इति निष्ठानत्वम् । वानम् । शुष्के वानमुभे त्रिषु इत्यमरः ॥ अदन्तत्वादिति । केचित्तु अङ्गवृत्तपरिभाषयापि गुणाभावं समर्थयन्ति ॥ घ्रा गन्धोपादाने । गन्धोपादानं गन्धग्रहणम् ॥ नन्वेवं कर्मणो धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकत्वेन जिघ्रति कुसुमम् इत्यादिप्रयोगो न सिध्येदिति चेद् ॥ अत्राहुः । यद्धात्वर्थेन कर्तृनिष्ठकर्मण उपसंग्रहस्तस्यैव धातोरकर्मकत्वम् नान्यस्य भवति हि जीवतिनृत्यतीत्यादेरकर्मकत्वम् । तदर्थोपसंगृहीतकर्मणः कर्तृनिष्ठत्वात् । घ्राधातोः कर्मणस्त्वतथात्वात् नाकर्मकतेति ॥ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । शब्दशब्देन तदनुकूलो वायुरिह गृह्यते । तेन शङ्खं धमतीतिवत् मृदंगं धमतीति प्रयोगो नेत्याहुः ॥ अग्निसंयोगे सुवर्णं धमति । संयुनक्तीत्यर्थः ॥ स्थेयादिति ॥ एर्लिङि इति नित्यमेत्त्वम् । लुङि । अस्थात् ॥ म्ना अभ्यासे । मनति विद्याम् । अभ्यस्यतीत्यर्थः । मम्नौ । अम्नासीत् ॥ अदादिति । गातिस्था इति सिचो लुक् ॥ ऋतश्च । संयोगादेः किम् । चक्रतुः चक्रुः । तपरकरणं

स्पष्टार्थम् ॥ स्तृञ् इत्यादेर्लिटि तस्तरतुरित्यादौ ऋच्छत्यृताम् इति गुणस्य जायमानत्वात् ॥ चकारो मन्दप्रयोजनः । दयतेर्दिगि लिटि इत्यतोनुवर्तनादाह ॥ गुणः स्याल्लिटीति । अवृद्धिनिमित्ते लिटि इति प्राचो व्याख्यानं तु नादर्तव्यम् । न च स्वविषये वृद्धिर्बाधिकेति फलितार्थकथनपरतया तदुक्तिः संगच्छत इति वाच्यम् । परत्वेन गुणस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः ॥ गुणोर्ति ॥ अर्तीति भ्वादिह्वाद्योर्ग्रहणम् । लुका निर्देशस्तु सौत्रः । ऋग्रहणे कर्तव्ये श्तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः ॥ रीङ् ऋतः इत्यस्माद्दृत इति वर्तते तच्च संयोगादित्वेन विशेष्यते तदाह ॥ संयोगादेरिति । अर्तिसंयोगाद्योरः इत्यकारे विधेयि गुणग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । अयङ्यि क्ङिति इति सूत्रात् यीत्यनुवर्तते, तच्च लिङो विशेषणं रिङ् शयग्लिङ्क्षु इति सूत्राद्यग्रहणस्य लिङ्ग्रहणस्य चानुवर्तनादित्यभिप्रेत्याह ॥ यकि यादाविति । आर्धधातुक इत्येतत् अकृत्सार्वधातुकयोरित्यनुवृत्तिपर्यालोचनया फलितार्थकथनमिति ज्ञेयम् ॥ संयोगादेरिति किम् । संस्क्रषीष्ट । आर्धधातुके किम् । इयृयात् ॥ स्वृ ॥ उपतापो रोगः ॥ श्रुकः किति ॥ एकाच उपदेश इत्यतः एकाच इत्यनुवर्तते, तच्च उको विशेषणमित्याह ॥ एकाच उगन्तादिति । श्रितः श्रितवान् । श्रित्वा । भूतः । भूत्वा । भूतिः ॥ गित्युदाहरणम् । भूष्णुः ग्लाजिस्थश्चेति ग्स्नुः । स च गित् भवति, न कित् । स्थास्नुरित्यत्र घुमास्था इति ईत्त्वप्रसङ्गात् ॥ एकाच इति किम् । जागरितः । जागरितवान् । ऊर्णोतिस्तु नुवद्भावेन ऊर्णुतः । ऊर्णुतवान् इति सिध्यति ॥ उगन्तात् किम् । शयितः । शयितवान् ॥ पुरस्तादित्यादि ॥ आर्धधातुकस्येड्वलादेरित्यादिविधिकाण्डात् प्रागेव नेड्वशि कृतीत्यादि प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ निषेधे प्राप्ते इति । स्वृतः । सूतः । धूतः इत्यादौ यथेति भावः ॥ सृ गतौ । सरति । सरिष्यति ॥ सर्तिशास्त्यर्तिं । परस्मैपदेष्विति न संबध्यते । पुषादियोगादस्य पृथक्करणात् । आङः शासु इच्छायामित्यस्यात्र न ग्रहणम्, किं तु सर्त्यर्तिभ्यां साहचर्यात् परस्मैपदिनः शासेरेवेत्याहुः ॥ असरत् । अशिषत् । आरत् ॥ प्राग्वदिति ॥ किदर्थमारब्धोपि गुणः परत्वाण्णल्यपि भवति । रपरत्वम् । तत उपधावृद्धिरित्यर्थः ॥ नित्यमिट् स्यादिति । विभाषा सृजिदृशोरित्यतो विभाषा नानुवर्तते इति भावः ॥ ध्वृ हूर्च्छने । हूर्च्छनं कौटिल्यम् ॥ स्रु गतौ । यद्यपि सामान्येन गतिरुक्ता, तथापि द्रवद्रव्यस्यैव गतिरिह ज्ञेया । स्रवति घृतम् ॥ प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यादावभ्यनुज्ञानार्थदर्शनात् ॥ स्तुसुधूञ्भ्यः ॥ परस्मैपदेषु किम् । अस्तोष्ट । अधोष्ट ॥

श्रुवः शृ च । यद्ययं श्रुधातुः स्वादौ पठ्येत, तर्हि चकारो न कर्तव्य इति लाघवमित्याहुः ॥ हुश्नुवोः । जुह्वति । सुन्वन्ति । हुश्नुवोः किम् । योयुवति । नोनुवति ॥ सार्वधातुके किम् । जुहुवतुः । जुहुवुः ॥ असंयोगपूर्वेति किम् । अक्ष्णुवन्ति ॥ असंयोगपूर्वग्रहणमोर्विशेषणं न तु श्नुप्रत्ययस्य, तेन आप्नुवन्तीत्यत्रापि यण्निषेधः सिध्यति । प्रत्ययविशेषणत्वे तु अक्ष्णुवन्तीत्यत्रैव निषेधः स्यादिति भावः ॥ स्यादेतत् । यङ्लुकश्छान्दसत्वाद्योयुवतीत्यादौ प्रत्ययस्य छन्दस्युभयथा इत्यनेन आर्धधातुकत्वाश्रयणे यणादेशो न भवेदिति किमनेन हुश्नुग्रहणेन । न च युवन्ति नुवन्ति इत्यत्रातिप्रसङ्गवारणार्थं तद्ग्रहणमिति वाच्यम् । अनेकाच इत्यस्यानुवर्तनेनोक्तदोषाभावादिति चेद् ॥ अत्राहुः । दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतु इति छन्दसि निपातनाद्भाषायां यङ्लुकि बोभवीतीत्यादौ भूसुवोरिति गुणनिषेधो न प्रवर्तते । अत एव भाषायामपि यङ्लुक् सिद्ध इति वक्ष्यमाणत्वात्॥ योयुवतीत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय हुश्नुग्रहणं कर्तव्यमेवेति हुश्नुग्रहणाज्ज्ञापकाद्भाषायामपि क्वचिद्यङ्लुक् भवतीति भाष्यकाराः॥ एवं च सार्वधातुकपरयोर्हुश्नुवोरनेकाच्त्वाव्यभिचारादनेकाच इत्यस्यानुवृत्तिरिह किमर्थेत्याशङ्काया निरवकाश एव ॥ तदनुवृत्त्यभावे हुश्नुग्रहणस्य ज्ञापकत्वासंभवादिति दिक् ॥ दुदविथेति । भारद्वाजनियमादिट् ॥ दुद्रोथ । दुद्रुवेति । क्रादित्वाल्लिटि नेट् ॥ गाङ् गतौ । गाते गाते गात इति । पूर्वं शपा सह सवर्णदीर्घे कृते आतो ङित इति न प्रवर्तते, आत्मनेपदेष्वनत इति तु प्रवर्तते इति तातांझेषु तुल्यरूपमित्याहुः ॥ गे । गावहे । गामहे । जगे । जगाते । गाताम् गाताम् गाताम् । गास्व । उत्तमे तु । गै । गावहै । गामहै । अगाताम् । अगात् ॥ न त्वस्येति । गाते इत्यादौ तङं प्रवर्त्य ङकारस्य चरितार्थत्वात् । आदेशङकारस्तु न चरितार्थः स्थानिवद्भावेन ङित्त्वादेव तङः सिद्धत्वाद् इति भावः ॥ आदादिकोयमितीति । एवं च गाते, गाथे इत्यादावातामाथामोः परतः आतो ङित इत्यस्य प्रवृत्तिशङ्कैव नास्ति इति भावः ॥ फले तु न भेद इति । न च गाते, गाथे इत्यादौ शपा सह सवर्णदीर्घे कृतेऽपि पूर्वस्मात्परस्य विधौ कर्तव्ये स्थानिवत्त्वादतः परत्वेन ङितामाकारस्य इय् स्यादिति शङ्क्यम् । पञ्चमीसमासपक्षस्यानित्यत्वाभ्युपगमादिति भावः ॥ जुहुवे इति । कुहोश्चुरिति ङस्य जः ॥ क्लुङ् इति । अस्मात्पचाद्यचि विक्लवः वबयोरभेदाद्विक्लब इत्यन्ये ॥ मेङ् ॥ प्रणिमयत इति ॥ ननु नेगद इति कथमिह णत्वं स्यात्, शिद्विषये आत्त्वाभावेन माद्रूपाभावादशिद्विषये कृतात्त्वेऽप्यस्मिन् णत्वं दुर्लभमेव । प्रतिपदोक्तस्यैव माधातोर्ग्रहणे

चित्वात्, न त्वस्य लाक्षणिकस्य । गामादाग्रहणेष्वविशेषः इत्यभ्युपगमे तु मीनातिमिनोत्योरात्त्वे कृते प्रनिमाता प्रणिमास्यतीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादित्यत आह । तत्रेति । इष्टत्वादिति । अयं भावः । घुसंज्ञासूत्रे प्रणिदयते प्रणिधयतीत्यादौ णत्वसिद्धये भाष्यकारैरित्थं सिद्धान्तितम् ॥ नेर्गदनदेति णत्वविधौ घुमा इत्यस्य स्थाने घुप्रकृतिमाङिति पठनीयम् । घुश्च प्रकृतिश्च माङ् चेति द्वन्द्वः । प्रकृतिश्च कस्येत्याकाङ्क्षायां संनिधानात् पूर्वोत्तरयोरेव । तेन न व्याप्त्यव्याप्तिः । नापि मा मान इत्यत्र, मीनातिमिनोत्योश्चातिव्याप्तिः माङिति ङकारानुबन्धकस्यैव पठितत्वादिति ॥ दिग्यादेशेनेति । दयतेर्लिटि परे द्वित्वं प्राप्तम्, दिग्यादेशश्च, तत्र विशेषविहितेन दिग्यादेशेन द्वित्वशास्त्रस्य बाधः । न चैवं प्यायः पी चङ्चिङः ध्याञिति पीव्यायोरपि विशेषविहितत्वात्ताभ्यां द्वित्वबाधः स्यादिति वाच्यम् । विषयसप्तमीमाश्रित्य लिडुत्पत्तेः प्रागेव तयोः प्रवृत्तत्वात् । दिग्यादेशविधौ तु लिटीति परसप्तम्येव न तु विषयसप्तमी, लक्ष्यानुरोधात्तदेतत्सूचयति ॥ इष्यत इति । दयतेर्लिटि द्वित्वे प्राप्ते तद्बाधित्वा परत्वाद्दिग्यादेश इति तु नोक्तम् । परस्परलब्धावकाशयोरेव परस्य बलीयस्त्वात् । दिग्यादेशं विना द्वित्वस्य सावकाशत्वेपि द्वित्वं विना दिग्यादेशस्य तदभावादिति दिक् ॥ स्थाघ्वोरिच्च ॥ इह लिङ्सिचोरिति सूत्रादात्मनेपदेष्विति नानुवर्तितम् । परस्मैपदेषु गातिस्था इति लुकः प्रवृत्ते र्व्यावर्त्यालाभात् ॥ अस्थित । अस्थिषातामित् ॥ भाव्यमानोण् क्वचित्सवर्णान् गृह्णातीत्यत्र इदमपि तपरकरणं लिङ्गमित्याहुः ॥ अत्र वदन्ति । विधीयमानस्य सवर्णग्राहकत्वेपि तपरकरणमिह व्यर्थम् । न चात्र दीर्घः स्यादिति वाच्यम् । घुमास्था इत्यनेनैव तत्सिद्धौ विधिवैयर्थ्यापत्तेः। न चैवमपि प्लुतः स्यादिति वाच्यम् । प्लुताऽप्लुतप्रसङ्गे प्लुतस्य विषये स्मृत इति सिद्धान्तादिति ॥ डोङ् । विहायसा आकाशेन । विहायसामिति पाठस्त्वनाकर इत्याहुः ॥ ऋत इद्धातोः ॥ किरति । गिरति । कीर्णः । स्तीर्णः ॥ धातोः किम् । मातॄणाम् ॥ इत्त्वोत्त्वाभ्यामिति । परत्वाद्गुणवृद्धी भवत इति वक्तव्ये किमिदं वार्तिकमिति चेत् । अत्राहुः । परादप्यन्तरङ्गं प्रबलमिति इत्त्वे प्राप्ते वार्तिकमिदमारब्धमिति ॥ वृतो वा ॥ इहार्धधातुकस्येडित्यत इडित्यनुवर्तते, ग्रहोलिटीत्यतोऽलिटि दीर्घ इति च तदाह ॥ इटो दीर्घो वेत्यादि ॥ सिचि ॥ न लिङीत्यतो नेत्यनुवर्तनादाह ॥ इटो दीर्घो नेति ॥ मान्बध ॥ आभ्यासस्येति च्छेदः । अभ्यासस्य विकार आभ्यासः । स चात्र सन्यत इतीत्त्वमेव । यदि तु इत्त्व इत्येव गृह्येत तर्हि तद्धितनिर्देशो व्यर्थः स्यात् । तदेतदाह ॥ अभ्यासेकार-

स्येति ॥ वृत्तिकाराद्युपनिबद्धार्थान् दर्शयति । गुपेर्निन्दायामित्यादिना ॥ सन्यङोः ॥ सप्तमीमाश्रित्य सनि यङि च पर इति व्याख्यायां प्रतिषिषति, अटाट्यते इत्यादि न सिध्येत् । सन्यङोः प्रकृतिभागस्यैव द्वित्वप्रसक्तेरत आह ॥ सन्नन्तस्येति ॥ ननु सप्तमीपक्षेपि सन्यङोरेव द्वित्वं स्यात्, न तु प्रकृतिभागस्य ॥ अपोऽकारेणैव जुगुप्सते, तितिक्षते इत्यादिरूपसिद्धेः । तयोरकारोच्चारणस्य अजादेर्द्वितीयस्य इति द्वित्वार्थत्वात् । यद्यपि निमित्तस्य कार्यित्वस्वीकारे आट, आटतुरित्यादौ लिटि परतः पूर्वभागमात्रस्य द्वित्वं न सिध्येत्, तथाप्यकारोच्चारणसामर्थ्यात् सन्यङोः कार्यित्वमभ्युपगन्तुं शक्यमिति चेत् ॥ मैवम् । अकारफलानां बहूनां सत्त्वात् । तथा हि दित्स्यं धित्स्यमित्यत्र अचो यदिति यति कृते यतोनाव इत्याद्युदात्तः सिध्यति । अकाराभावे तु ऋहलोरिति ण्यतीष्टस्वरो न सिध्येत् ॥ किं च पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीत्यत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाज्झलन्तलक्षणो नुम् न भवति । अकाराभावे तु स्यादेव नुम् । अपि च पापाचक इत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् अत उपधाया इति वृद्धिर्न प्रवर्तते । अपि च यस्य हल इत्यत्र यस्येति संघातग्रहणमहयीदित्यादौ यलोपव्यावृत्त्यर्थमिति सर्वसंमतम् ॥ तथा च अपापचिष्टेत्यादौ यलोपोप्यकारफलमिति सन्यङोरिति षष्ठ्येव युक्ता । एवं हि यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद् द्वित्वं सिध्यति । परसप्तम्यां तु द्वित्वस्याङ्गकार्यत्वात् न लुमता इति निषेधः प्रवर्ततेति दिक् ॥ दानशानौ चेति । आर्जवनिशानार्थाविति भावः ॥ अर्थान्तरे त्विति । धातुपाठोपात्ते गोपनादिरूपेऽर्थे इत्यर्थः ॥ अननुबन्धका इति । सानुबन्धकत्वे तु केवलेऽचरितार्थत्वात् । अनुबन्धस्य सन्नन्तादिव अकर्त्रगफलाद् ण्यन्तादपि तङ् स्यादिति भावः ॥ एवं चाऽनुपूर्वीमात्रसाम्येपि श्वादयश्चुरादिभ्यो भिन्ना एवेति फलितम् । इड्गुणौ नेति । यद्यपि हलन्ताच्चेति सनः कित्त्वेनापि गुणाभावः सुसाधुः । तथापि इडभावार्थमुक्तहेतुरेवाश्रयणीय इति किं हेत्वन्तराश्रयणेनेति भावः ॥ केचित्तु, अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया इच्छासन एव हलन्ताच्चेति सूत्रे ग्रहणमिति नास्य स्वार्थसनः कित्त्वमित्याहुः॥ रभ राभस्य इति । राभस्यमुपक्रमः । लिटि । रेभे । रेभाते । लुङि । अरब्ध । अरप्साताम् ॥ डुलभष् । ड्वितः क्त्रिः । लप्त्रिमम् । षिद्भिदादिभ्य इत्यङ् । लभा । लिटि । लेभे । लुङि । अलब्ध ॥ वेः स्कन्देर्निष्ठायाम् ॥ सिवादीनामित्यतो वेति वर्तते ॥ अषोपदेशत्वाद् अप्राप्ते विभाषेयम् ॥ माधवादिग्रन्थानुरोधेनाऽऽह ॥ क्त्वेवेदमिति । प्राचा तु विष्कन्दतीत्युदाहृतम् । तत्र मूलं मृग्यमिति भावः ॥ न संबध्यत इति । अत एव तिङन्तेपि सत्व-

सुदाहरन्ति। परिष्कन्दतीति॥ णम प्रह्वत्वे। केचिदमुमुदितं पठन्ति। तत् प्रामादिकमित्याहुः॥ जग्मतुरिति। गमहनेत्युपधालोपः। अनुदात्तस्य॥ आदेच उपदेशेऽशितीत्यत उपदेश इत्यनुवर्तते॥ उपदेशे किम्। स्रप्तुम्, तुमुनि उदात्तः॥ ऋदुपधस्य किं, कर्त्ता॥ झलीति किं, ससर्प॥ अकितीति किम्। सृप्तः॥ असृपदिति। लृदित्वादङ्। सृपिसृशीति सिज्विकल्पवार्तिके सृपं प्रक्षिप्य अस्राप्सीदिति केचिदुदाहरन्ति, तत् प्रामादिकमित्याहुः। अयंसीदिति। यमरमेति इट्सकौ॥ निसस्तपता। मूर्धन्य इत्यनुवर्तमाने फलितमाह॥ षःस्यादिति। आसेवने तु निस्तपति। पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः॥ विभाषा सृजिदृशोः। क्रादिनियमान्नित्ये प्राप्ते विभाषेयम्॥ सृजिदृशोः। झलि किम्। ससर्ज। ददर्श॥ अकिति किम्। सृष्टः। सृष्टवान्। दृष्टः। दृष्टवान्॥ अदाङ्क्षीदिति। वदव्रजेति वृद्धिः। अदांष्टाम्। अदाङ्क्षुः॥ क्रष्टा। कर्ष्टेति। अनुदात्तस्य चेत्यम् वा॥ धक्ष्यतीति। घत्वषत्वभष्भावाः॥ अधाक्षीदिति। अस्तिसिच इतीट्। वृद्धिः। घत्वादि प्राग्वत्॥ मिह। सेचनमिह मिश्रीकरणकं विवक्षितम्। न तु सेचनमात्रम्। मेढ्रं मेहनशेफसी इत्यमरः॥ कित निवासे। कितेर्व्याधिप्रतीकारादावेव सन्नित्युक्तं तदुदाहरति॥ चिकित्सतीति। रोगमपनयतीत्यर्थः॥ यत्तु चिकित्सति। निगृह्णातीत्यर्थः। चैत्रे व्रणं चिकित्सति। अपनयति नाशयति वेत्यर्थः। अर्थान्तरे चुरादिरित्युक्तं, तदुदाहरति॥ केतयतीति। षच समवाये॥ समवायः संबन्धः॥ भेजतुरिति। तॄफलभजेत्येत्त्वम्॥ भक्ष्यतीति। कुत्वषत्वे॥ त्विष दीप्तौ॥ अत्विषतेति। शल इति क्सः। कत्वषत्वे॥ अत्विक्षातामिति। क्सस्याचीति लोपः॥ यज देव। देवपूजा त्विह देवोद्देशेन विधिबोधितो द्रव्यत्यागः॥ लिट्यभ्यासस्यो॥ वच्यादयो वचिस्वपियजादयः। ग्रह्यादयस्तु ग्रहिज्यावयोत्यादयः॥ यद्यपि ग्रहिपृच्छतिभ्रज्जतीनामभ्यासस्य संप्रसारणे कृतेऽकृते च विशेषो नास्ति, तथापि पर्जन्यवल्लक्षणं प्रवर्तते॥ जग्राह। पप्रच्छ। बभ्रज्ज। व्रश्चतेस्तु विशेषोस्ति। संप्रसारणस्याकरणे वव्रश्चेत्यत्र वकारस्य संप्रसारणं स्यात्। कृते तु संप्रसारणे न संप्रसारण इति निषेधप्रवृत्तिरिति॥ लिटीति किम्। विवक्षति। यियक्षति॥ वचिस्वपि॥ आगणान्ताद्यजादयः। यजिर्वपिर्वहिश्चैव वसिर्वेञ् व्येञ् इत्यपि। ह्वेञ्वदी श्वयतिश्चेति यजाद्याः स्युरिमे नव॥ कितीति किम्। इयष्ट॥ डुवप्। ड्वितः क्त्रिः उप्त्रिमम्॥ शासिवसिघसीनां च॥ धातुसकारस्याप्राप्ते विधिरयम्॥ ननु सुपिस इत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय धातोः सकारस्य चेदेषामेवेति नियमार्थतां स्वीकृत्य आदेशप्रत्यययोरिति सूत्रं

त्यज्यतामिति चेद् । अत्राहुः । आदेशावयवस्य षत्ववारणाय आदेशस्येत्यंशस्त्वावश्यकः । तद्ग्रहणे कृते धातुभिन्नसकारस्य चेद्भवति आदेशरूपस्यैवेति नियमप्रसङ्गवारणाय प्रत्ययग्रहणमपि कर्तव्यमेवेति ॥ अवात्सीदिति । वदव्रजेति वृद्धिः । सः सीति तः । अस्तिसिच इतीट् ॥ उच्चारणार्थ इति । इत्संज्ञायाम् इदित इति तु नुम् स्यादिति भावः ॥ उवायेति । ग्रहिज्या इत्यत्र वयिग्रहणात् वेञ इति निषेधोऽत्र न प्रवर्तते इत्याहुः ॥ ग्रहिज्यावयि ॥ गृह्णाति । गृह्णीतः । जिनाति । जिनीतः । जीनः । ङिति वयेरुदाहरणं नास्ति, किति तु वचिस्वपियजादीनामिति सिद्धम्, यजादिषु वेञः पाठात् । अत एवाभ्याससंप्रसारणमपि सिद्धम् । वेञ इति संप्रसारणनिषेधस्तु लिटि वयो य इति निषेधारम्भान्न प्रवर्तते । तस्माद् ग्रहिज्यादिषु वयिग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति बोध्यम् ॥ वश्चास्या ॥ अस्येत्यनेन वयो य इति परामृश्यते तदाह ॥ वयो यस्येति । वो वा किति इत्येव सुवचम् । लिटि वयो यः इति प्रकृतत्वात् ॥ उपदेशेऽत्वतः इति निषेधमाशङ्क्याह ॥ वयेस्तासावभावादिति । ननु स्थानिनस्तासौ विद्यमानत्वात् स्थानिवद्भावेन तासौ विद्यमानत्वं सुलभमिति चेद् ॥ अत्राहुः । शास्त्रीयकार्ये हि स्थानिवद्भावो न तु लौकिके अचस्तास्वदिति निषेधस्य शास्त्रीयत्वेपि सोऽत्र नातिदिश्यते । अचः इत्युक्तेरल्विधित्वादिति ॥ वेञः । लिटि किम् । उतम् । उतवान् ॥ न व्यो लिटि । लिटि किम् । व्याता । व्यास्यति । हलादिशेषं बाधित्वेति । हलादिःशेषे तु वस्य संप्रसारणं स्यादिति भावः ॥ अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेड् भवतीत्याशङ्कायामाह ॥ नित्यमिडिति ॥ वीयादिति । संप्रसारणे अकृत्सार्व इति दीर्घः ॥ ह्वेञ् । शब्दे इति सामान्योक्तावपि आकारणरूपशब्द एवात्र गृह्यते इत्याहुः ॥ तथा च माघे यातोऽन्यतः प्लुतकृतस्वरमाशु दूरादुद्बाहुना जुहुविरे मुहुरात्मवर्ग्याः इति कर्मणि प्रयोगः ॥ ह्वः संप्रसारणमभ्यस्तस्य च इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे ॥ अभ्यस्तस्य चेति । पूर्वयोगस्तु णौ च संश्चङोर्विषये प्रवर्तते । जुहावयिषति । अजूहवत् ॥ अभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेञ इति । अभ्यस्तनिमित्ते प्रत्यये परे द्विर्वचनात् प्रागेव ह्वेञः संप्रसारणमिति फलितोऽर्थः । अभ्यस्तमस्यास्तीति अभ्यस्तः सनादिस्तस्य यो ह्वेञ् तत्प्रकृतिभूतस्तस्येत्यादि व्याख्यानस्य स्वीकारात् । तेन जिह्वायकियिषतीत्यत्र ह्वेञः संप्रसारणं भवति ण्वुलो द्वित्वनिमित्तत्वाभावाद् । अत एव णिचो द्वित्वनिमित्तत्वं नेति ह्वः संप्रसारणम् इति योगविभागः क्रियते । एतच्च आकरे स्पष्टम् ॥ लिपिसिचि । लिप उपदेहे । षिच क्षरणे । अलिपत् । असिचत् ॥ अच्छ वदतीति । अच्छेत्यस्य वदयोगे गतित्वादा-

SGDF

तोः प्राक् प्रयोगः ॥ विभाषा श्वेः ॥ लिटि यङि चेति । लिड्यङोश्च इति पूर्वसूत्रमिहानुवर्तते इति भावः ॥ उभयत्र विभाषेयं लिडंशे अतुसादौ नित्यं प्राप्ते णलादावप्राप्ते यङंशे त्वप्राप्तविभाषा । शोशूयते । शेश्वीयते ॥ संप्रसारणं नेति । अन्यथा शुश्वायेत्यादि स्यादिति भावः ॥ श्वयतेरः ॥ अलोन्त्यपरिभाषालभ्यमाह ॥ इकारस्येति । पररूपमिति । अतो लोपस्तु न भवति आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तम् इति व्याख्यातत्वात् । इयङ्ङिति । लघूपधगुणापेक्षया अन्तरङ्गत्वादिति भावः ॥ अश्वयीदिति ॥ नन्विह अन्तरंगत्वाद् गुणाऽयादेशयोः कृतयोर्यान्तत्वादेव वृद्धिनिषेधो भवेदिति किमनेन णिश्विग्रहणेनेति चेद् ॥ अत्राहुः । न सिच्यन्तरंगमस्ति इति ज्ञापनार्थं णिश्विग्रहणम् । तेन चिरिणोतिजिरिणोत्योः यङ्लुगन्तानां विनिप्रभृतीनां च, सिचि बहिरंगा वृद्धिरेव भवति । अचिरायीत् । अजिरायीत् । अवेचायीत् । अनेनायीत् । इति ॥ तेनेति । उक्तं च वार्तिककृता कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम् इति ॥ चुलुम्पतीति । लुम्पतीत्यर्थः । चुलुम्प लोपे इति कविकल्पद्रुमे उक्तत्वात् ॥

इति भ्वादयः ॥

ऋतेरीयङ् ॥ तान्तोऽयं धातुरिकारनिर्दिष्टो, न त्विकारान्तः । वश्चिलुञ्च्यृतश्च इति निर्देशात् ॥ केचित्तु ईयङ् इति दीर्घोच्चारणात्तान्तोयमिति ज्ञायते, इदन्तत्वे हि सवर्णदीर्घेणैव सिद्धेरियङमेव कुर्यादित्याहुः, तच्चिन्त्यम् । इदन्तत्वे तु एरनेकाचः इति यणा सवर्णदीर्घस्य बाधात् । न च ऋतेर्यङ्विधौ अकृत्सार्व इति दीर्घोपपत्ते रीयङ्विधानं तान्तत्वे लिंगं भवत्येवेति वाच्यम् । यङ्विधौ सन्यङोः इति द्वित्वापत्तेः । कृपायां चेति । अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थकाः इति जुगुप्सा करुणा घृणा इति चामरः ॥ हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ जुहुधि । घसिभसोर्हलि इत्यतो हलीत्यनुवर्त्य हलादेरिति व्याख्यानाद् रुदिहि स्वपिहि इत्यादाविडादेर्हेर्धिर्न भवति ॥ अत्तादित्यत्र तु धित्वात्परत्वात्तातङि कृते स्थानिवद्भावेन पुनर्धित्वं तु सकृद्गतौ इति न्यायान्नेत्याहुः ॥ अन्ये तु हेर्धिरित्यत्र स्थान्यादेशयोर्द्वयोरपि इकारः उच्चारणार्थ इति हकारस्य धकार आदेशः । तेन हलीत्यनुवृत्तिर्न कर्तव्या, नापि तातङो धित्वप्रसंग इति सकृद्गतिन्यायाश्रयणमपि मास्त्वित्याहुः ॥ अदः सर्वेषाम् ॥ अड्गार्ग्यगालवयोः इत्यतः अडित्यनुवर्तते । गार्ग्यगालवयोरित्यस्य त्वनुवृत्तिशङ्कां निवारयितुं सर्वेषामग्रहणम् ॥ लुङ्सनोः ॥ जिघत्सति ॥ प्रणिहन्तीति नेर्गद इति णत्वम् ॥ अनुदात्तोपदेश । यद्यत्र एतेषाम् अनुनासिकलोपः इति व्याख्यायेत तदा मन्यतेर्नम्नहमिहमुचमस्जादीनां च

अनन्त्यस्यापि लोपः स्यात् । तथा च मतः नतः नद्धः मीढः मुक्त इत्यादि न सिध्येदत आह ॥ लुप्तषष्ठीकमिति ॥ वनतोतरेषामिति । वनतेरव्यभिचाराद्विशेषणं व्यर्थमिति भावः ॥ वतिः । इह क्तिनि तितृत्र इति इण्निषेधाज्झलि क्ङितिनलोपः ॥ लोपः स्यादिति । अलोन्त्यस्येति भावः । अनुनासिकान्तानुदात्तोपदेशान्दर्शयति ॥ यमिरमीति । तनोत्यादीनप्यनुनासिकान्तान् दर्शयति ॥ तनुषणुचणुक्षिखिति । करोतिवर्जितास्तनोत्यादयो नव । तन्मध्ये सनोतेः जनसनखनाम् इत्यात्वं वक्ष्यतीति न स परिगणितः । ततः चतः क्षित इत्यादीन्युदाहरणानि। तनोत्यादीनामुदित्त्वात् क्त्वायामिड्विकल्पनान्निष्ठायां नेट् ॥ अनुनासिकान्तानामिति किम् । शक्तः । रुग्णः ॥ झलीति किम् । गम्यते । नम्यते ॥ क्ङितीति किम् । गन्ता । मन्ता ॥ जघान जघ्नतुरिति । यद्यप्यत्र अभ्यासाच्च इत्यस्यापि प्रवृत्तिरस्ति । तथाप्यन्तरंगत्वाद् हो हन्तेः इत्युपन्यस्तम् ॥ आभीयतयेति ॥ सन्निपातपरिभाषयापि हेर्लुग् नेति वक्तुं शक्यमिति केचित् ॥ तन्मन्दम् । अतो हेरित्यारम्भसामर्थ्यात्तस्या अप्रवृत्तेरिति नव्याः ॥ वधादेशोऽदन्त इति । तेन आदेशोपदेशे अनेकाच्त्वात् अवधीदित्यत्र एकाचः इतीण्निषेधाप्रवृत्ताविडादौ सिचि अतो हलादेरिति प्राप्ता वृद्धिरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नेति भावः ॥ दुह प्रपूरणे । प्रपूरणं त्याजनम् ॥ लङ्वदपीति । अदुग्ध । अदुग्धाः । अदुग्ध्वम् । अदुह्वहि ॥ दिह । उपचयो वृद्धिः ॥ प्रणिदेग्धीति । नेर्गदेति णत्वम् ॥ अलिक्षतेति । शल इगुपधा इति क्सः । अलिक्षाताम् । अलिक्षन्त ॥ अलीढेति । लुग्वा दुह इति वा लुक् । अलीढाः । अलीढ्वम् ॥ चक्षिङ् ॥ दर्शनेपीति । विश्वा रूपा अभिचष्टे शचीभिः इत्यत्र दर्शनार्थत्वेन व्याख्यातत्वादिति भावः ॥ युजर्थं इति । अनुदात्तेतश्च हलादेः इति युच् ॥ अन्तेदित इति । इदितः इति नुम्विधौ गोः पादान्ते इत्यस्मादन्ते इत्यनुवर्तत इति भावः ॥ एवं च नुमागमशंकानुत्थानाय चक्षिङ इकारस्थाने अकार एव आसक्तुमुचितः । अनुदात्तेत्त्वेनैव तङि सिद्धे ङकारो व्यर्थं इत्याशंकयाह ॥ ङकारस्त्विति ॥ स्फायन्निति । स्फायी वृद्धौ इत्यनुदात्तेतो लटः शत्रादेशः ॥ चष्टे इति । स्कोः इति कलोपः, ष्टुत्वम् ॥ ख्शादिरिति । तेन पुंख्यानमित्यत्र पुमः खय्यमपरे इति रुत्वं नेत्यादि पूर्वार्द्धे एवोक्तम् ॥ असिद्धकाण्डे इति । णत्वप्रकरणानन्तरमिति शेषः । तेन पर्याख्यानमित्यत्र शकारेण व्यवधानात् कृत्यचः इति णत्वं न । तथा सुप्रख्येन निर्वृत्तं सौप्रख्यं तत्र भवः सौप्रख्यीयः । यत्वस्यासिद्धत्वाद्धु धन्वयोपधात् इति वुञ् न, किं तु छ एवेति बोध्यम् ॥ आचष्टेति । स्कोः इति कलोपः ष्टुत्वम् ॥ अस्यतिवक्ति ॥ ख्यातीत्यत्र विधिसामर्थ्यादत्वं

नासिद्धम् । स्वतन्त्रस्य ब्याधातोः सार्वधातुकमात्रविषयतायाः वक्ष्यमाणत्वात् । अस्यतेः पुषादिपाठादङि सिद्धे तङर्थं ग्रहणमित्यादि पुषादिषु वक्ष्यति । वक्तीति ब्रुवो वचिः वच परिभाषणे इति उभयोर्ग्रहणम् ॥ ईर् ॥ ईरिता । ईरिष्यते । लङि । ऐर्त । ऐराताम् । ऐरत । ऐरि । ऐर्वहि ॥ ऐर्महि ॥ ईशः से ॥ यथाश्रुतसूत्रन्यासे ईशो ध्वेशब्दे परे ईशिध्वमिति न सिध्येदत आह । ईशीड्जनामिति । वैचित्र्यार्थं इति । ध्वे इत्यस्य पूर्वत्रापकर्षः । से इत्यस्योत्तरत्रानुवृत्तिरित्येवं विचित्रबोधार्थमित्यर्थः । इह काशिकादौ जनेरुदाहरणमुक्तम् । तथा हि । जनी प्रादुर्भावे इत्यस्मात् श्यनश्छान्दसो लुक् उपधालोपाभावश्च । जनिषे । जनिध्वे । जनिष्व । जनिध्वम् । जन जनने इति श्लुविकरणस्याप्युपधालोपे व्यतिजज्ञिषे । व्यतिजज्ञिध्वे । कर्तरि कर्मव्यतिहारे इति तङ् ॥ नमोवाकमिति । नमस्ते रुद्र मन्यवे इत्यादि नमोवचनम् । वचेर्घञ् । चजोः इति कुत्वम् ॥ ववसे इति । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न ॥ णिसि चुम्बने ॥ बभ्रामेति । नुम्विसर्जनीय इति सूत्रे वृत्तिपदमञ्जर्यादिभिरुक्तं नुमादिभिः प्रत्येकं व्यवाये षत्वमिष्यते तेन निंस्से निंस्स्वेत्यत्र न भवति इति । तच्चास्य सान्तत्वे युज्यते, शान्तत्वे तु व्रश्चादिषत्वे षढोः इति कत्वे कवर्गात्परत्वे षत्वं दुर्वारमिति प्रत्युदाहरणमिदं न संगच्छत इति भावः ॥ णिजि शुद्धौ । अनिट्केषु णिजिर् इति जौहोत्यादिकस्य ग्रहणादयं सेडिति ध्वनयति ॥ निञ्जितेति ॥ शिजि अव्यक्ते शब्दे । क्तप्रत्यये शिञ्जितम् । आवश्यकणिन्यन्तात् ङीपि शिञ्जिनी । भूषणानां तु शिञ्जितम् । मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुण इति चामरः ॥ सुषुविषे इति । स्वरतिसूति विकल्पं बाधित्वा श्रुयुकः कितीति निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् ॥ शीङ् स्वप्ने ॥ क्ङिति चेत्यस्येति । अन्यत्र सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यनेन सिद्धमिति भावः ॥ शीङो रुट् । झोन्त इत्यतो झ इत्यनुवर्तते । अदभ्यस्तादित्यतोऽदिति च । तथा चेष्टानुरोधेनाऽदिति प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्य व्याचष्टे ॥ झादेशस्याऽत इति । झस्यैव रुडागमे तु अदादेशो दुर्लभ इत्यादित्यस्याप्यनुवृत्तिः कृता ॥ शिश्ये इति । एरनेकाच इति यण् । शेताम् । शयाताम् । शेरताम् । शेष्व । शयाथाम् । शेध्वम् ॥ उतो वृद्धिः ॥ नाभ्यस्तस्याचि पितीत्यतो निषेधानुवृत्तेराह ॥ न त्वभ्यस्तस्येति ॥ उतः किम् । एति । एषि ॥ लुकीति किम् । सुनोति । जुहोति ॥ हलि किम् । यवानि । यवाव । आडुत्तमस्येत्याडागमः पित् ॥ पिति किम् । युतः । रुतः ॥ नाभ्यस्तस्येति किम् । योयोति । रोरोति ॥ सार्वधातुके किम् । यूयात् । न चात्र ङिच्च पिन्नेति व्याख्यानान्निर्वाहः शङ्क्यः किदाशिषीति या-

टः कित्त्वात्। केचित्तु युयात् स्तुयात् इत्यादावपि ङिच्च पिन्नेत्येतदाश्रित्य व्याचक्षते संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वृद्धिर्न भवति। अन्यथा उत औदित्येव वदेदिति॥ तुरुस्तु॥ तुः सौत्रो धातुरिति वक्ष्यति॥ अपिदर्थमिति॥ एभ्यः परस्य पितः सार्वधातुकस्येति प्राचो व्याख्यानं प्रामादिकम्। रुवतीः स्तुवीत इत्याद्यसिद्धप्रसक्तेरिति भावः। शम्यमोरुदाहरणं तु शमीध्वम्। अभ्यमीति अभ्यन्ति। शम्यमोश्छन्दसि विकरणस्य लुकि सति हलादिसार्वधातुकमनन्तरं संभवतीति काशिकायामुक्तम्॥ आपिशलास्तु तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके छन्दसीति पठन्ति॥ तन्मते सूत्रमिदं छन्दस्येव॥ ऊर्णोतेर्विभाषा॥ उतो वृद्धिरिति नित्ये प्राप्ते विभाषेयम्॥ हलादौ किम्। ऊर्णवानि॥ पिति किम्। ऊर्णुतः॥ सार्वधातुके किम्। ऊर्णूयात्। ऊर्णोतेराम्नेति॥ ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्य इति वक्ष्यमाणस्य आमभावोऽपि फलमिति भावः॥ नन्द्राः॥ अजादेरिति वर्तते स च कर्मधारयः आदिग्रहणस्य तु प्रकृतेऽनुपयोगस्तदेतदाह॥ अचः परा इति। उन्दिदिषति। अड्डिडिषति। अर्चिचिषति॥ न्द्रा इति किम्। ईक्षतेः सनि ईचिक्षिषते॥ संयोगादयः किम्। प्राणिणिषति। अरिरिषति॥ अचः पराः किम्। इन्द्रीयितुमिच्छतीति क्यजन्तात् सनि इन्दिद्रीयिषति। इह नकारस्य द्वित्वाभावेऽपि दकारस्तु द्विरुच्यत एवाचः परत्वाभावात्॥ नुशब्दस्येति। उपदेशे नकार एव। णत्वं तु रषाभ्यामित्यनेनेति भावः। पूर्वत्रासिद्धीयमिति। अत्र द्विर्वचनशब्देन षाष्ठमाष्टमिकं चोभयं गृह्यते। तत्र षाष्ठस्य ऊढिमाख्यत् औडिढत् इत्युदाहरणम्। आष्टमिकस्य तु द्रोग्धाद्रोग्धा द्रोढाद्रोढेति। इह त्रिपादीस्थघत्वढत्वादिकं द्विर्वचने सिद्धमेव। असिद्धत्वे तु त्रिपादीस्थकार्यात् पूर्वमेव द्रोह्ता इत्यस्य द्वित्वे पश्चात् वाद्रुहेति घत्वढत्वयोः प्रवृत्तौ द्रोग्धा द्रोढेत्यपि द्विर्वचनं कदाचित् स्यात् न तु द्रोग्धा द्रोग्धेति समानजातीयस्यैव नियमेन द्विर्वचनं सिध्यति। किं च षट् सन्त इत्यत्र डस्य चर्त्वे टकारस्य द्वित्वं पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इत्युक्तेरिति मनोरमादावुक्तम्। अत एव सुद्धुग्रपास्य इत्यत्र धस्य जश्त्वेन दकारे व्यक्तिभेदात् दकारस्यापि द्वित्वं सुवचमेवेत्याहुः॥ अनित्यमिति। अत एव हतिशब्दस्य द्वित्वमौजिढदित्यपि नामधातुषु वक्ष्यति॥ उभौ साभ्यासस्येति। अनितेरित्यनेन णत्वं कृत्वा द्विर्वचने कृते प्राणिणत् प्राणिणिषतीति सिद्धमिति सूत्रमिदं ज्ञापकमित्यर्थः। एवं च प्रणिनायेत्यादौ द्वितीयस्य णत्वाभावः सिद्धः॥ विभाषोर्णोः॥ गाङ्कुटादिभ्य इत्यतो ङिदिति विज इडित्यत इडिति चानुवर्तते इत्याशयेनाह॥ इडादिप्रत्यय इत्यादि। तेन गुण-

विकल्पे पक्षे उवङ् ॥ गुणोऽपृक्ते ॥ नाभ्यस्तस्याचीत्यतः पिति सार्वधातुके
इति उतो वृद्धिर्लुकि हलीत्यतो हलीति वर्तते । तदाह ॥ हलादावित्यादि ॥
ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ सिचि वृद्धिरिति सूत्रं नेटीत्यत इटीति चानुवर्तत इत्याशये-
नाह ॥ इडादावित्यादि ॥ स्तवोतीति । तुरुस्तुशम्यम इति इड्वा ॥ स्तु-
सुधूञ्भ्य इत्यत्र परस्मैपदेष्वित्युक्तेरात्मनेपदे तु नेट् । अस्तोष्ट । अस्तोषाताम् ॥
ब्रुवः पञ्चानाम् । विदो लटो वेत्यतो लटो वेति वर्तते । ब्रुव इत्येतदादिमं पञ्च-
म्यन्तम्, अन्तिमं तु षष्ठ्यन्तमित्याशयेनाह ॥ ब्रुवो लट इत्यादि ॥ चत्वमिति ।
प्रक्रियालाघवात् आहस्त इत्येव सुवचमित्याहुः ॥ ब्रुव ईट् ॥ हलादेः किम् ।
ब्रवाणि ॥ पितः किम् । ब्रूतः ॥ झलीति यत्वविधानादिति । ईडागमे कृते
झलादित्वाभावादिति भावः ॥ इण् गतौ ॥ इयङोऽपवाद इति । येन नाप्राप्ति-
न्यायेनेति भावः । गुणवृद्धी तु परत्वादस्य बाधिके । अयनम् । आयकः ॥ दीर्घ
इणः किति ॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतोऽभ्यासस्य इत्यनुवर्तते, व्यथो लिटीत्यतो
लिटीति च ॥ किति किम् । इयाय । अत्र वदन्ति । इह दीर्घे कृतेऽपि अभ्यास-
स्यासवर्णे इतीयङा रूपसिद्धेः कितीति व्यर्थम् । न च दीर्घस्येयङि दीर्घवि-
धानं व्यर्थमिति वाच्यम् । ईयुरित्यत्र वार्णादाङ्गं बलीय इति यणि कृते दीर्घ-
विधेरावश्यकत्वात् । किं च लिटीत्यनुवर्तनमपीह व्यर्थमेव व्यावर्त्याभावादिति ॥
एता । एष्यति । एतु । इतात् इताम् । यन्तु । इहि । उत्तमे तु अयानि । अयाव ।
अयाम । लङ्मध्यमे ऐः । ऐतम् । ऐत । उत्तमे तु आयम् । ऐव । ऐम ॥ ईया-
दिति । अकृत्सार्वेति दीर्घः ॥ एतेर्लिङि ॥ इह आर्द्धधातुक इति स्वरूपकथनार्थं
प्रक्षिप्तम् । किति लिङीत्येतावतैवेष्टसिद्धेः ॥ उभयत आश्रय इति । अन्ता-
दिशब्दौ अवयवविशेषवाचिनौ । तत्र यदि पूर्वस्य अवयवबुद्ध्या एकादेश आश्री-
यते, तदा तस्यैव परस्य कथमादिवद्भावः । एवं परस्यादिवत्त्वे पूर्वस्यान्तवद्भावो
न स्यादेकस्योभयापेक्षया पारतन्त्र्यविरोधादिति भावः ॥ नन्वेवं रामौ इत्यस्य
सुप्तिङन्तमिति पदत्वं न स्यात्, परादित्वे रामेति प्रकृतेरभावात् यस्मात् प्रत्य-
यविधिस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति स्वीकाराद्राम इत्यस्य प्रकृतित्वात् । पूर्वा-
न्तत्वे तु परत्र प्रत्ययाभावात् ॥ अत्राहुः । पूर्वं पदसंज्ञा पश्चादेकादेश इति
नोक्तदोषः । इह च ज्ञापकं सुपिस्थूतिसमा इति ॥ विध्यादौ समीयादिति न भव-
त्येव । आशीर्लिङि तु अकृत्सार्वेति दीर्घे कृतेऽपि ह्रस्वत्वेन भाव्यमित्याशङ्क्या-
ह ॥ भौवादिकस्येति । इटकिटकटी इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य ईधातोराशीर्लिङि
इदं रूपम् । वीगतीत्यत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यत इति मते तु विध्यादि-

लिड्यपि भवत्येवेति बोध्यम् ॥ गाङ् लिटि ॥ लावस्थायामिति । वार्तिकमते एकादेशात् प्रागेव गाङादेशे द्विर्वचनेऽचीति सूत्रं न प्रवर्तते द्वित्वनिमित्ताचोऽभावात् ॥ विवक्षित इति । भाष्यमते तु सुतरां न प्रवर्तते, अनैमित्तिकत्वादिति भावः ॥ निर्देशान्न भवतीति । वार्णादाङ्गं बलीय इति समाधानं तु न प्रवर्तते व्याश्रयत्वादिति भावः ॥ अध्यैयतेति । आत्मनेपदेष्वनत इति झस्य अत् । लङ्मध्यमे तु अध्यैथाः । अध्यैयाथाम् । अध्यैध्वम् । अध्येषीष्टेति । लिङः सीयुट् । अध्येषीयास्ताम् । अध्येषीरन् ॥ गाङ्कुटादिभ्यो ॥ इह गाङ् गतावित्यस्य न ग्रहणम् । तङर्थतया ङकारानुबन्धस्य तत्र चरितार्थत्वात् । आदेशङकारस्त्वचरितार्थः । स्थानिवद्भावेनैव तङः सिद्धत्वादत आह ॥ गाङादेशादिति । कुटादिस्तुदाद्यन्तर्गणः । केचित्तु कुट आदिर्येषां ते कुटादयः । कुटस्य आदिः कुटादिः कुटादिश्च कुटादयश्च कुटादयः इति समासद्वयमाश्रित्य कुटपूर्वस्य लिखधातोरपि ग्रहणाल्लिखनमिति प्रयोगः सिद्ध इत्याहुः । तच्च रलोव्युपधादिति सूत्रस्थेन लिखित्वा । लेखित्वा ॥ लिलिखिषति । लिलेखिषतीति वृत्तिग्रन्थेन शकुनिष्वालेखन इति सौत्रप्रयोगेण च विरुध्यते ॥ अञ्णिदिति किम् । घञि कोटः पोटः । णलि चुकोट पुपोट ॥ चुमास्था ॥ दीङो युडचीत्यतः क्ङितीत्यनुवर्तते । आर्धधातुक इति चाधिक्रियत एव ॥ क्ङिति किम् । दाता धाता ॥ हलादौ किम् । ददतुः । ददुः । अन्यथा आतो लोपात्परत्वादीत्वं स्यात् ॥ आर्धधातुके किम् । मातः । माथः ॥ अध्यगीष्टेति ॥ सिचो ङित्त्वादीत्वम् । इक् स्मरणे । ककार इह इरवदिक इति विशेषणार्थः । एरित्युक्ते तु इटकिटकटीत्यत्र प्रश्लिष्टस्य इधातोरपि ग्रहणं स्यादित्याहुः ॥ केचित्तु इति । आर्द्धधातुकाधिकारे वार्तिकपाठात्तदधिकारोक्तानामेव कार्याणामुपस्थितत्वादतिदेश इति भावः ॥ अधीयन्निति । स्मरन्नित्यर्थः । राघवयोरित्यत्र अधीगर्थदयेशां कर्मणीति षष्ठी ॥ वीगति ॥ अडागमात्परत्वादियङ् ॥ अवियन्निति ॥ अडागमे सतीति । कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण अटो नित्यत्वादिति भावः ॥ अत एवापरितोषात् असिद्धवदत्राभादिति समानाश्रये यणि कर्तव्ये अटोसिद्धत्वादियङेवोचित इत्याशयेन वा केचिदित्युक्तम् । लावस्थायामेवाडागम इति पक्षे तु यणेवेति बोध्यम् । ईकारोपीति ॥ प्रयुञ्जते च न हि तरणिरुदीते दिक्पराधीनवृत्तिः इति ॥ व्याख्यातं च मनोरमायाम् । कर्मव्यतिहारे तङ् ॥ न च न गतिहिंसार्थेभ्य इति निषेधः शङ्क्यः । उत्पूर्वस्याविर्भावार्थत्वादिति ॥ अत्र वदन्ति । व्यतिशब्दं विना कर्मव्यतिहारकल्पनं क्लेशावहम् । परकीयकर्म च कर्मव्यतिहारेऽपेक्ष्यते तच्चात्र नोपात्त-

म्। परस्परकरणं तु न संभवत्येव। ततश्च उदीत इति भावे निष्ठा ज्ञेया। तथा चोदये दिक्पराधीनवृत्तिस्तरणिर्नेत्यर्थः सुगम इति॥ प्रणिदातीति। शेषे विभाषा इति णत्वविकल्पः॥ अदासीदिति। अघुत्वान्न सिज्लुक्। नमः ख्यात्रे इति॥ यद्ययमार्धधातुकेपि प्रयुज्येत, तर्हि तृजन्तेस्मिन् परे शर्पर विसर्जनीय इत्यस्याप्रवृत्त्या कुप्वोरिति जिह्वामूलीयो दुर्वारः स्यादेवेति तद्भावः। ख्शादित्वे प्रयोजनमिति वार्तिककाराद्युक्तिर्व्याकुप्येतेति भावः॥ संपूर्वस्येत्यादि। संख्यातीत्यादिप्रयोगो नास्त्येव। संख्येति प्रयोगस्तु ख्याञादेशस्येति न्यासकाराशयः॥ मा माने। नास्येति। घुप्रकृतिमाङिति पाठात् ङितामेव तत्र ग्रहणम्। ततश्च शेषे विभाषा इति विकल्प एव प्रवर्तत इत्याह॥ प्रणिमातीत्यादि॥ वच परिभाषणे। उवाच। वक्ता। वक्ष्यति। वक्तु। वक्तात्। अवक्। अवक्ताम्॥ अयमन्तिपर इति। तथा च वचन्ति। वक्ष्यन्ति। वचन्तु। अवचन्। अवोचन्। अवचन्नित्येतेसाधवः॥ बहुवचनपर इति। अस्मिन् पक्षे लटि मध्यमे। वक्थः। उत्तमे तु। वच्मः। लिटि। ऊचुः। मध्यमे। ऊच। उत्तमे तु। ऊचिम। लुटि वक्तारः लिटि वच्यासुः। उच्यासुरित्यादयोप्यसाधवः॥ झिपर इति। अस्मिंस्तु पक्षे। वक्थः। वच्मः। ऊच। ऊचिमित्यादयः साधव इति दिक्॥ विदो लटो वा॥ पञ्चमीयं न तु षष्ठी। तेन वित्तिविन्दत्योरव्यवहितपरस्य लटोभावान्नैते आदेशास्तदाह॥ वेत्तेरिति॥ लोटो लुगिति। आम इति सूत्रे मन्त्रे घसेत्यतो लेरिति अनुवर्त्य आमः परस्य लेर्लुगिति व्याकुर्वतां मतेनेदमुक्तम्॥ निष्कर्षे तु तेनैव लुगिति बोध्यम्। पुरुषवचने इति। प्रथमपुरुषो बहुवचनं चेत्यर्थः। परस्मैपदमप्यविवक्षितमेवेति केषांचिन्मते कर्मव्यतिहारे तङ्। व्यतिविदाङ्कुरुताम्। व्यतिविदाङ्कुरुताम्। व्यतिविदाङ्कुर्वातामित्यादि ज्ञेयम्॥ तेनेति। विश्वसेदित्यत्र श्नपो लुगभावः सिद्ध इति भावः। एवमप्यविश्वस्तमित्यत्रेड्भावः कथमिति चेदागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिति गृहाण॥ अत उत्सार्व॥ क्ङिति किम्। करोषि। लुकोसिद्धत्वादिति। सार्वधातुकग्रहणमुत्तरार्थमेव तत्रावश्यकम्। इह भूतपूर्वगत्या सार्वधातुकपरत्वमाश्रीयते इति वृत्तिमते त्वसिद्धवर्णनस्योपयोगलेशोपि नास्तीति ज्ञेयम्॥ दश्च। सिपि धातोरुर्वा इत्यनुवर्तते पदस्येति, झलां जशोन्ते इत्यस्मादन्त इति च तदाह॥ धातोर्दस्येत्यादि। सिपि किम्। तिपि। अवेत्। दान्तस्य धातोः सिपि रुर्वेत्येतावतैवेष्टसिद्धौ पदान्तानुवृत्तिर्मन्दप्रयोजनेत्याहुः॥ तच्चिन्त्यम्॥ वेत्सीत्यत्रातिप्रसङ्गात् चर्त्वस्यासि-

द्धत्वेन दान्तत्वात् ॥ श्नसोरल्लोपः ॥ अत उत् इति सूत्रादत इत्यनुवर्त्य अद्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥ श्नसोरिति । शकन्ध्वादित्वात् पररूपमित्याह ॥ श्नस्यास्ते-श्चेति । श्नस्योदाहरणम् । रुन्धन्तीत्यादि ॥ क्ङितीति किम् । रुणद्धि । अस्ति । तपरकरणमास्तामासन्नित्यत्र स्याडागमे कृते तस्य लोपो मा भूत् इत्येतदर्थम् । निष्कर्षस्तु अनुपदं स्फुटीभविष्यति ॥ घ्वसोरेद्धा ॥ एत्त्वमल्लोन्त्यस्य लोपस्तु शित्त्वात्सर्वस्येति भाष्यादौ स्पष्टम् । देहि । धेहि ॥ असिद्धत्वादाडिति । नन्वेवमाटोऽसिद्धत्वात् श्नसोः इत्याल्लोपो न भवेदिति तपरकरणं तत्र व्यर्थमिति चेद् ॥ अत्राहुः । आभाच्छास्त्रस्यानित्यताज्ञापनाय तपरकरणम् । तेन देभतुरित्यादि सिद्धमिति ॥ स्यादेतत् । अत्र केचित् । अद्ग्रहणस्य निष्फलत्वे तपरकरणस्य ज्ञापनार्थत्वं न सिध्येत् । न च अत उत् इति सूत्रस्थतपरकरणमेव ज्ञापनार्थमस्त्विति वाच्यम् । अस्त्वेत्युक्तौ गौरवादर्धमात्रालाघवाय तत्र तपरत्वमिति सुवचत्वात् । तस्मादुक्तज्ञापनार्थमद्ग्रहणमावश्यकमित्याहुः ॥ उपसर्गप्रादुर्भ्याम् ॥ प्रादुरस्त्वे ति ॥ प्रादुस् इति सान्तमव्ययम् । प्रादुषश्च इति पाठे प्रादुर्भ्याम् इति निर्देशो न युज्यते इति प्राचां षान्तपाठः प्रामादिकः ॥ परस्येति । अयमस्तेः सस्य विशेषणं न त्वस्तेः, तेन प्रादुरस्तीत्यत्र न षत्वम् ॥ उपसर्गेत्यादि किम् । दधि स्यात् ॥ अस्तेः किम् । परिसृजति ॥ मृजू शुद्धौ । अयं न षिद् भिदादिपाठसामर्थ्यात् ॥ मृजेर्वृद्धिः ॥ गुणापवादः । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम् इत्याह ॥ धातुप्रत्यये इति ॥ धातुप्रत्यये किम् । कंसपरिमृड्भ्याम् ॥ क्ङित्यजादाविति । एतच्चान्येषां वैयाकरणानां मतमिक्तौ गुणवृद्धी इति सूत्रे भाष्यकृता स्वीकृतम् ॥ मृड्ढीति । हुझल्भ्य इति हेर्धिः । षत्वष्टुत्वजश्त्वानि ॥ वलादेः सार्वधातुकस्येति । वलादेः किम् । रुदन्ति ॥ सार्वधातुके किम् । रुदिता ॥ धित्वं नेति । सकृद्गतौ इति न्यायात् । हेर्धिरिति स्थान्यादेशयोरिकार उच्चारणार्थ इत्यादिप्रागुक्तसमाधानाद्वेति भावः ॥ रुदश्च ॥ पञ्चभ्यः किम् । जागर्तेर्लङि अजागः ॥ प्रकृतिप्रत्ययेत्यादि । हलादिपित्सार्वधातुकाप्रक्तापिद्धलाच्च बहिरङ्गत्वमडीटोः ॥ अरुददिति । इरितो वा इत्यङ् ॥ अरोदीदिति । अस्तिसिचः इतीट् । रुदश्च इत्यनेन तु न सिचा व्यवधानेन रुदादेः परत्वाभावात् ॥ सुषुपतुरिति । वचिस्वपि इति संप्रसारणम् । ततो द्वित्वम् ॥ सुषिस्सूतिसमा इति ॥ सूतीति क्तिन्नन्तः । समेति । पचाद्यजन्तः ॥ सुषुप्तिः । सुषूतिः । सुषमा । विषमः । प्राग्द्विर्वचन इति ॥ तेन षत्वसहितस्य द्वित्वम् । सुपिरूपाभावादिति । एकदेशविकृतमनन्यवत् इति तु न प्रवर्तते । तस्य स्थानिवत् सूत्रशेषत्वात् । षत्वस्य त्रैपादिकत्वेन तत्कार्यं प्रति स्थानिवद्भावाभावाद-

त्याहुः ॥ वस्तुतस्तु स्थानिवदादेशः इत्येतं प्रति त्रिपादी सिद्धेत्युक्तम् । तस्मादिह समाधानान्तरमूह्यमित्यन्ये ॥ अनितेः ॥ उपसर्गादसमासेपीत्यत उपसर्गादिति वर्तते रषाभ्याम् इत्यतो नो ण इति तदाह ॥ उपसर्गस्थादित्यादि ॥ अन्तापवाद इति । झोन्तः इत्यस्य अदादेशोऽपवादः । अस्य त्वपवादो जुशिति ज्ञेयः ॥ बभ्रामेति । अक्षन् क्रीडन् रममाण इत्युपनिषदि जक्षादित्वस्य निर्विवादत्वात् । नाभ्यस्ताच्छतुः इति निषेधेन जक्षन् इति नुमश्छान्दसत्वेपि जक्षादित्वस्य तत्कल्पनाया अन्याय्यत्वात् । धातुवृत्त्यादौ जक्षादिपाठाच्च ॥ जाग्रोऽविचिण्णल् ॥ ङिद्भ्योन्यस्मिन्निति । जागृविः । विशब्देन वादिप्रत्ययो गृह्यते, इकारस्तु उच्चारणार्थः इति वदतां मते क्वसावपि न भवति । जजागृवान् । जजागृवांसौ ॥ चिण् अजागारि ॥ णल् । जजागार ॥ ङित् । जागृतः । जागृथः ॥ वृद्धिविषये इति । ण्वुलि । जागरकः । घञि । जागरः । णिचि । जागरयति । न चैतेषु गुणे कृतेपि अत उपधायाः इति वृद्धिः स्यात् इति वाच्यम् । गुणविधेश्चिण्णल्प्रतिषेधस्य चाऽनर्थक्यापत्तेः ॥ जुसि च ॥ चकारः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः । क्ङ्स्याचि इत्यतोऽचीत्यनुवर्तत इत्याह । अजादाविति ॥ जागृयुरिति । एवं शृणुयुः चिनुयुरित्यादावपि गुणो नेति बोध्यम् । यासुटो ङित्त्वात् शृणुयुरित्यादौ गुणो न इति प्राचामुक्तिस्तु मनोरमायां दूषिता । जुसि च इति गुणस्य निषेधापवादत्वादिति ॥ केचित्तु जुसि च इत्यत्र उसीत्यावर्त्य उसृरूपे जुसीति व्याख्यानान्नोक्तदोष इत्याहुः ॥ अजादौ जुसीति समाधानं तु भाष्यारूढम् । जागर्तेः सिच इटि कृते यणादिप्राप्तिक्रमं दर्शयति । जागृ इस् इत्यत्रेति ॥ तत्र कृते इति । हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्जागर्तिगुणेन बाधस्तेन हलन्तत्वसंपादनात् । या हि गुणवृत्तिसमये वृद्धिः, सा बाध्यते नान्येति भावः । अजागरिष्ट । अजागरीरित्यादि ॥ दरिद्रा ॥ इद्दरिद्रस्य ॥ इद्दरिद्रः इति वक्तुमुचितम् ॥ श्नाभ्यस्त । क्रीणन्ति । क्रीणते । पुनन्ति पुनते । दधति । दधते ॥ क्ङितीति किम् । क्रीणाति । पुनाति । दधाति ॥ अतः किम् । बिभ्रति ॥ औ इत्येव सिद्धे इति । प्रथमत्यागे मानाभावादिति भावः ॥ निर्मूलमेवेति ॥ यत्तु व्याख्यातृभिः समर्थ्यते आमोऽभावे आतो लोपे कृते आदन्तत्वाभावादौत्त्वं नेति ॥ तन्न । आत औ णलः इत्यत्र प्राथम्यादोकारे कर्तव्ये औकारविधानं दरिद्रातेरालोपेपि अवणार्थं सत् आमभावे लिङ्गमिति हरदत्तमाधवादिग्रन्थैः स्वग्रन्थेन च विरोधात्, तत्कथमौत्त्वस्याप्रवृत्तिर्भवेत् । यदप्युक्तम् । ओकारौकारयोर्द्विमात्रत्वाविशेषादौकारविधानमिति ॥ तदपि क्षोदीयः । तस्मिन् पक्षे आमो दुर्वारत्वप्रसङ्गात् । विवक्षित इति । तेन दरिद्रातीति दरिद्र इति प-

चाय्यजेत्र भवति । परस्मिन्नम्यां तु श्याद्व्यधा इत्यादन्तलक्षणो णः स्यात् । सति तु तस्मिन् आतो युक् चिण्कृतोरिति युकि दरिद्राय इति स्यादिति भावः । सनि खल्वीति । एतेष्वाल्लोपो नेत्यर्थः । दिदरिद्रासति । दरिद्रायकः । दरिद्राणम् ॥ अदरिद्रुरिति । सिजभ्यस्त इति झेर्जुस् लङः शाकटायनस्यैव इत्यादन्तलक्षणो विकल्पस्तु न भवति परत्वात् श्नाभ्यस्तयोः इत्याल्लोपे अकारान्तस्यैवाभावात् । ई हल्यघोः इत्यात ईत्वमिह न शङ्क्यमेव झेर्जुसि हलादिपरत्वाभावादिति भावः ॥ ननु दरिद्रा झि इति स्थिते जुसः प्रागेव आल्लोपात् परत्वादपवादत्वाच्च ईत्वं स्यात् ॥ मैवम् । अकृतव्यूहपरिभाषाया जागरूकत्वाद् ईत्वनिमित्तं हलादित्वं तच्च विनाशोन्मुखं जुसो भावित्वात् ॥ झस्य अदिति । अदभ्यस्तात् इत्यनेन ॥ तिप्यनस्तेः ॥ पदान्तस्य किम् । चकास्ति ॥ सस्येति किम् । वशेर्लङि तिपि अवट् ॥ तिपि किम् । क्विपि चकाः ॥ अनस्तेः किम् । सर्वमा इदम् । आ इति लङि तिपि अस्तेे रूपम् बहुलं छन्दसि इति ईट् न ॥ शास इदङ्हलोः ॥ अङि । अशिषत् । अशिषताम् । क्तिति । शिष्टः । शिष्टवान् शिष्यात् । शिष्यास्ताम् । अङ्साहचर्यात् परस्मैपद एवेत्त्वम् । नेह । आशास्ते ॥ अन्ये तु यस्मात् क्विसेरङ् संभवति तस्यैवेत्वमिति व्याख्याय व्यतिशिष्टे व्यतिशिड्ढ्वे इत्यात्मनेपदेपि इत्त्वं स्वीकुर्वन्ति ॥ शा हौ ॥ पूर्वसूत्रे उपधापदान्वयानुरोधेन शासः इत्यवयवषष्ठ्यपि इह स्थानषष्ठ्येव, उपधायाः इत्यस्य निवृत्तत्वादित्याह ॥ शास्तेः शादेश इति । धि च इति सलोपेन शाधीति रूपे सिद्धेपि सलोपस्यासिद्धत्वात् शास इदिति इत्त्वं स्यात् । तद्वारणाय शाविधानमित्याहुः ॥ योवर्णयोः ॥ य्योरित्युक्तेऽपीष्टसिद्धौ यकारेकारयोरिति स्फुटप्रतिपत्तिर्न स्यादिति वर्णग्रहणं कृतम् । यिश्च इवर्णश्च यीवर्णौ तयोः । यिश्चेतीकार उच्चारणार्थो न तु विवक्षितस्तदाह ॥ यकारे इवर्णे चेति । यिवर्णयोरिति पाठस्तूचितः ॥ लोपं बाधित्वेति । लोपस्य तु उदाहरणम् आदीध्य गतः । आवेव्य गतः । दीधिता । दीधिष्यते । वेविता । वेविष्यते ॥ यीयर्णयोरिति किम् । आदीध्यनम् । आवेव्यनम् ॥ षस । अवदिति । तिप्यनस्ते इति दत्वम् ॥ अस इति । श्तिपि धातो इति वा । पचे दः । सन्तीति । इदित्वान्नुमि सन्सत्ति इति स्थिते स्को इति सलोपे झरो झरि सवर्णे इति तकारस्य वा लोपः ॥ संस्ति, संस्त इति । इहापि पूर्ववत्तलोपो वा बोध्यः ॥ वश कान्तौ । भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यते । वष्टि भागुरिरल्लोपम् जयाय सेनान्यमुशंति देवा इति ॥ चर्करीतं च ॥ गणसूत्रमिदम् । चर्करीतमिति यङ्लुगन्तस्य पूर्वाचार्याणां संज्ञा ॥ अदादौ बोध्य-

मिति। तेन यङ्लुगन्तेषु अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुग्भवतीति भावः॥ प्राचा तु चर्करीतमिति यङ्लुगन्तं परस्मैपदमित्युक्तम्। तच्चेहाप्रकृतत्वादुपेक्षितम्॥

इत्यदादयः॥

हु दाना॥ यद्यपि स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वोत्पादानमेव दानं, तथापि प्रयोगमनुसृत्य व्याचष्टे। प्रक्षेप इति॥ वैध इति। आहवनीयादौ॥ हविष इति। विधिबोधितद्रव्यस्येत्यर्थः॥ स्वभावादिति। तेन आहवनीये पुरोडाशे प्रक्षेप्तव्ये प्रमादेन कोपेन वा पाषाणः प्रक्षिप्तः पुरोडाशो वा गर्तादौ स तु प्रक्षेपो न होम इति ज्ञेयम्॥ परस्मैपदेन इति। तेन होष्य इति केषांचित् प्रयोगोऽसाधुरेव। स्मराग्नौ जुह्वाना इत्यानन्दलहरीप्रयोगस्तु साधुरेव। शानचोऽप्रवृत्तावपि चानशन्तत्वात्॥ आटीति। आडुत्तमस्येत्यनेन॥ परत्वादिति। हुश्नुवोरिति यणपेक्षया परत्वादित्यर्थः॥ भियोऽन्यतरस्याम्। सार्वधातुके किम्। भीयते। बेभीयते॥ हलादौ किम्। बिभ्यति॥ क्ङिति किम्। बिभेति। केचिदत्र हलादौ क्ङितीत्येतन्नातीवोपयुज्यते। ह्रस्वविधानस्य बिभित इत्यादौ चरितार्थत्वात्। बिभ्यति, बिभेतीत्यादौ यणादेः प्रवृत्तिसंभवादित्याहुः॥ अर्तिपिपर्त्योश्च॥ अर्तेरुदाहरणमियर्तीति वक्ष्यति॥ उदोष्ठ्य॥ अङ्गावयवेति किम्। ऋ गतौ क्रयादिः, तस्मात् क्तप्रत्यये श्र्युकः क्कितीति इण्निषेधात् समीर्ण इति भवति। अन्यथा तु समूर्ण इति स्यात्॥ शृदृप्राम्। शृ हिंसायाम्। दृ विदारणे। इमौ क्रयादौ॥ पक्षे गुण इति। ऋच्छत्यॄतामित्यनेन॥ पप्रतुरिति। ह्रस्वपक्षे यण्॥ ननु ह्रस्वग्रहणमिह मास्तु, गुणानुवृत्त्या तस्यैव विकल्पोऽस्तु। तथा च यणादेशेन पप्रतुः शश्रतुरित्यादि सिध्यत्येव। गुणपक्षे तु पपरतुः शशरतुरित्याद्यपि सिध्यतीति चेत्। मैवम्। गुणाभावपक्षे ऋत इद्धातोरिति इत्त्वप्रसङ्गात्। न चान्तरङ्गत्वाद्यणेव स्यादृ इति वाच्यम्। वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात्॥ डुभृञ्। ड्वितः क्त्रिः भृत्रिमम्॥ श्लावित्॥ निजां त्रयाणामित्यतोऽनुवर्तनादाह। एषां त्रयाणामिति। केचित्तु कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रयाणामिति लभ्यत इत्याहुः॥ त्रयाणां किम्। जहाति॥ श्लौ किम्॥ बभार॥ ई हल्यघोः॥ श्नाभ्यस्तयोरिति। लुनीते॥ क्ङितीति किम्। लुनाति॥ अघोः किम्। धत्तः। दत्तः॥ मिमीते इति। घुमास्थेतीत्त्वमिह न प्रवर्तते, तत्रार्धधातुक इत्यनुवृत्तेः। अन्यथा मातः माथः। गाते। गाते इत्यादावतिप्रसङ्गात्। अत एव काशिकायामुक्तम् आर्धधातुक इत्यधि-

कारे न ल्यपि इति योगं यावद् इति ॥ जहातेश्च ॥ क्ङितीति किम् । जहाति ॥ सार्वधातुके किम् । हीयते ॥ चादिदी तापिति । अत एव भट्टिः प्रायुङ्क्त जहिहि जहीहि रामभार्याम् इति ॥ लोपो यि । सार्वेति किम् । हेयात् ॥ प्रणिददातीति । नेर्गद इति णत्वम् ॥ दत्त इति । श्नाभ्यस्तयोः इत्यालोपः । अघोरित्युक्तत्वात् ईत्त्वं तु न ॥ अदादिति । गातिस्था इति सिचो लुक् ॥ दधस्तथोश्च ॥ दध इति कृतद्विर्वचनाभ्यासकार्यो धाञेव गृह्यते, न तु दध धारणे इत्ययमिति व्याचष्टे ॥ द्विरुक्तस्येति । झषन्तस्य किम् । दधाति ॥ नन्वेवं धत्त इत्यादावपि न स्यादल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनाझषन्तत्वादत आह ॥ वचनसामर्थ्यादिति ॥ निजाम् ॥ श्लाविति किम् । निनेज ॥ नाभ्यस्तस्य ॥ अभ्यस्तस्य किम् । द्वेषाणि ॥ अचि किम् । देदेष्टि । पिद्ग्रहणम् उतो वृद्धिर्लुकि हलि इत्युत्तरार्थम् ॥ सार्वेति किम् । निनेज ॥ बहुलं छन्दसि ॥ इतीत्वमिति । एतच्च पूर्वोक्तान्वयि ॥ इयर्तीति । अभ्यासस्येयङ् । अभ्यासादुत्तरस्य तु गुणः । इयूरतीति । अदभ्यस्तात् इत्यत् ॥ अर्यादिति । गुणोर्तीति गुणः ॥ आरदिति । सर्तिशास्ति इत्यङि ऋदृशोऽङि इति गुणः ॥ बब्ध इति । तसस्तकारस्य झषस्तथोः इति धत्वम् ॥ तुतूर्त इति । हलि चेति दीर्घः ॥ धन धान्ये । धान्यार्जन इत्यर्थः ॥ दधन्त इति । छान्दसत्वात् अनुनासिकस्येति नेह दीर्घं इत्याहुः ॥ जनसनखनाम् । जन जनने जनी प्रादुर्भाव इत्युभयोरपि ग्रहणम् । झलादौ सनि सिषासति । जज्ञतीति । गमहनेत्युपधालोपः । जायादिति । ये विभाषेति वा आत्त्वम् । एवं जायादित्यत्रापि ॥ जिगातीति । बहुलं छन्दसीति इत्त्वम् ॥

इति जुहोत्यादिः ॥

दिवु क्रीडा । उदित्करणं क्त्वायामिड्विकल्पार्थं निष्ठायामनिडर्थं च । देवित्वा । द्युत्वा । द्यूतम् । क्रीडायां दीव्यन्ति माणवकाः । विजिगीषायां शत्रुं दीव्यति । विजिगीषते इत्यर्थः । कान्तिरिच्छा, द्युतेः पृथग्ग्रहणात् ॥ षिवु ॥ परिषिषेवेति । स्थादिष्वेवाभ्यासस्येति नियमो नेह प्रवर्तते । तत्र प्राक् सितात् इत्यनुवृत्तेः । अस्य चाप्राक्सितीयत्वात् । तेनाभ्यासस्य षत्वं परिनिविभ्य इत्यनेन भवत्येव ॥ न्यषेवीदिति । सिवादीनां वा इति विकल्पः ॥ नृती । ईदित्करणं श्वीदितः इति निष्ठायामिण्निषेधार्थम् । यद्यपि सेऽसिचि इति इटो विकल्पितत्वाद् यस्य विभाषा इत्यनेनैवेष्टं सिध्यति । तथापि यस्य विभाषा इत्यस्य अनित्यत्वज्ञापनार्थमीदित्करणम् । तेन धावितमिभराजधिया इत्यादि सिद्धम् ॥ से-

ऽसिचि ॥ नर्तिष्यति । नर्त्स्यतीति । निनर्तिषति । निनृत्सति । कर्तिष्यति । कर्त्स्यति । चिकर्तिषति । चिकृत्सति इत्यादि ज्ञेयम् ॥ अनतीदिति । असिचि इत्युक्तत्वादिड्ढदित्यमिट् ॥ त्रेसतुरिति । वा जृभ्रमुत्रसाम् इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ ॥ कुथ । पूतीभावः पवित्रभवनं वा । कुथ्यति भूमिः । पवित्रीभवतीत्यर्थः ॥ पुष्प विकसने । कालात्साधुपुष्प्यत् इति शत्रन्तः । पचाद्यचि पुष्पम् । संज्ञायां कन् । पुष्पकम् ॥ व्रीड । गुरोश्च हलः इत्यप्रत्यये टाप् व्रीडा । घञि तु व्रीडः । अत एवव्रीडमावहति मे स संप्रति इति कालिदासः । व्रीडादिवाभ्यासगतैर्विलिल्ये इति माघश्च ॥ षह षुह । परिनिविभ्यः इत्यत्र सहेत्यकार उच्चारणार्थः इति षत्वमिह भवति ॥ परिषह्यति । तोषसह इतीड्विकल्पस्तु नास्य भवति । सह इति शबन्तनिर्देशात्, किं तु षह मर्षणे इत्यस्यैव स इत्यात्रेयादयः ॥ सहेति निर्देशस्योभयत्र तुल्यत्वे तीषसह इत्यत्र शपा निर्देशः । परिनिविभ्यः इत्यत्र तु नेत्यर्धजरतीयमिदं हेयमेव ॥ तत्त्वं तु प्रयोगमनुसृत्य महद्भिरेव निर्धार्यम् ॥ नपुंसके भावे क्तः सुहितं तृप्तिः । अत एव पूरणगुण इति सूत्रे सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः इति व्याख्यातम् ॥ जेरतुरिति । ऋच्छत्यॄताम् इति गुणे कृते न शस इति गुणशब्देन भावितस्य निषेधात् अत एकहल्मध्ये इत्यप्रवृत्तौ वा जृभ्रमुत्रसाम् इत्येत्त्वाभ्यासलोपविकल्पः ॥ षूङ् । प्रसव उत्पत्तिः । मृत्पिण्डो घटं सूयते इत्यादिप्रयोगाभावात् प्राणीत्युक्तम् ॥ स्वादय ओदितः इति वक्ष्यमाणत्वात् ओदितश्च इति निष्ठातस्य नत्वं प्रसूनम् ॥ विकल्पमिति । परमपीति शेषः ॥ निषेधे प्राप्त इति । पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादिति भावः ॥ दीङो ॥ पञ्चमीत्यभिप्रायेण व्याचष्टे ॥ परस्येति । ङः सि इत्यत्रेव उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् इति सप्तम्याः षष्ठीकल्पनम् ॥ अचि किम् । देदीयते ॥ क्ङितीति किम् । उपादानम् ॥ आभीयत्वेनासिद्धत्वमाशङ्क्याह ॥ वुग्युटाविति ॥ दिदीये इति । परमपि यणं बाधित्वा नित्यत्वादादौ युट् । सति तु यणि ईकारस्य श्रवणं न स्यादिति युटः सिद्धत्वमुक्तम् ॥ मीनाति ॥ मीञ् हिंसायाम् । डुमिञ् प्रक्षेपणे । प्रमाय उपदाय । प्रमातव्यम् । उपदातव्यम् ॥ एज्निमित्त इति । विषयसप्तमी । तेन आदावात्त्वं पश्चात् घञ् । आतो युक् इति युक् । उपदाय इति सिध्यति । अन्यथा एरचि कृते आत्त्वे उपदाः इति स्यात् ॥ अदास्तेति । दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरिच्च इति न घुत्वमित्यदितेति रूपं न भवतीत्येके ॥ अन्ये तु स्थाघ्वोरिच्च इत्येतत्तु न भवति दीङोऽनुकरणे दारूपासंभवेन अघुत्वात् । अत एव प्रनिदातेत्यादौ नेर्गद इति णत्वमपि न भवति इत्याहुः ॥ अयं भावः दो अवखण्डने इत्यादेर्दारूपत्वं संभवति ।

SGDF

आदेच उपदेशे इत्यस्य अनैमित्तिकत्वात्। दीङस्तु, एज्निमित्तप्रत्ययविषये आत्त्वं दाइत्यनुकरणे एजनिमित्तस्याभावित्वान्न घुत्वम्। एवं च घुप्रकृतित्वमपि नास्तीति णत्वस्याप्रसक्तिरिति॥ डीङ्। डीनः। डीनवान्। स्वादिषु पाठसामर्थ्यान्निष्ठायामिण्न। इटि हि सति व्यवधानाद् ओदितश्च इति नत्वं न स्यादिति। स्वादिषु पाठसामर्थ्यादिड्व्यवधानेऽपि णत्वमस्त्विति न शङ्क्यमिष्टानुरोधात्॥ डयित इति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य। निष्ठा शीङ् इत्यत्र निष्ठेति योगविभागादकित्त्वे गुण इत्याहुः॥ मीङ् हिंसायाम्। मीञ् इति क्र्यादौ। प्राणवियोग इति। मीयते प्राणैर्वियुज्यत इत्यर्थः॥ लीङ्। ली श्लेषणे इति क्र्यादौ॥ यकेति॥ सार्वधातुके यक् इति विहितेन॥ न तु श्नेति। अन्यथा लीङ् इत्येव ब्रूयाद् इति भावः॥ यका निर्देशस्य फलमाह॥ लीलीङोरिति॥ ल्यपि। विलाय। विलीय॥ व्रीङ्॥ वृणोत्यर्थो वरणम्। वृञ् वरणे इति स्वादौ पठिष्यमाणत्वात्। वरणे इति वक्तव्ये वृणोत्यर्थे इति वचनं वैचित्र्यार्थम्। व्री वरणे इति क्र्यादौ॥ माङ्॥ मायत इति। घुमास्था इतीत्त्वं तु न। तत्रार्द्धधातुक इत्यधिकारात्॥ षो न्त। अन्तकर्म नाशनम्॥ राघव स्य शरैर्बाणैर्घोरं रावणमाहवे इति। राघवेति संबुद्ध्यन्तम्। स्येति लोण्मध्यमैकवचनम्॥ अभिष्यतीति। उपसर्गात्सुनोति इति षत्वम्॥ अभ्यष्यदिति। प्राक् सितादड्व्यवा येऽपि इति षत्वम्॥ अभिससाविति। स्थादिषु इति नियमान्न षत्वम्॥ दो अवखण्डने। अवेत्युपसर्गप्रयोगो वैचित्र्यार्थः। खण्डने इत्येतावत्युक्तेपि इष्टसिद्धेः॥ प्रणिदातेति। नेर्गद इति णत्वम्॥ देयादिति। एर्लिङि इत्येत्त्वम्॥ अदादिति। गातिस्था इति सिचो लुक्॥ ज्ञाजनोर्जा॥ जानाति॥ शितीति किम्। ज्ञाता। ज इति ह्रस्वोच्चारणेपि अतो दीर्घो यञि इति दीर्घे सिद्धे जाग्रहणमङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापनार्थम्। तेन पाधातोः पिबादेशे कृते गुणो न भवति॥ पिबादेशस्यादन्तत्वाश्रयणं तूपायान्तरमित्याहुः॥ ञिति णिति कृति चेति। ञिति कृत्युदाहरणं घञि जनः णिति कृति तु जनकः। जनयतीत्यत्र उपधावृद्धौ सत्यां जनीजृष् इति मित्त्वात् मितां ह्रस्वः॥ दीपी दीप्तौ। ईदित्त्वान्निष्ठायामिण्न। दीप्तः। एवं पूरीत्यादेरीदित्त्वात्पूर्ण इत्यादि ज्ञेयम्॥ केचित्त्विति। तेषां मते ऐश्वर्ये तप्यते इत्येव प्रयोगो न तु तपतीति॥ न्यविचतेति। निपूर्वाद्विशतेर्लुङि शल इगुपधा इति क्सः। नेर्विशः इति तङ्॥ वाशृ शब्दे। मन्दिवाशि इत्युरच्। वाशुरा रात्रिः॥ तितिक्षायामिति। गुप्तिज्किद्भ्यः इति सन्। तत्र हि तिजेः क्षमायामित्युक्तम्॥ ईश्चिर्। ईदित्वान्नेट् शक्तम्। क्लिन्नमित्यर्थः॥ ननद्धेति। नहो धः इति धत्वम्॥

SGDF

चिण् ते पदः ॥ तशब्द इति । सामर्थ्यादात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनम् ॥ तशब्दे किम् । अपत्याः ॥ प्रख्यपादीति ॥ चिणो लुक् इति तशब्दस्य लुक् । नेर्गद इति णत्वम् । अबोधीति । दीपजनबुध इति चिण् ॥ अनो रुध कामे । अनोः परो रुधधातुः कामे । काम इच्छा । दिवादिषु पाठसामर्थ्यात् रुधादिभ्यः इति श्नम् बाधित्वा श्यन् ॥ नाप्यमिति । सृजिदृशोर्झल्यमकिति इत्यकित्येव विधानात् ॥ लिश । आतपादिनानल्पस्य अल्पभावोऽल्पीभावः ॥ लिक्षीष्टेति । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु इति कित्त्वान्न गुणः ॥ अलिक्षतेति । शल इगुपधेति क्सः ॥ राधोऽकर्मकात् । भिन्नक्रमं दर्शयति । अकर्मकादेवेति । राधो वृद्धावेव श्यन्निति व्याख्यायामकर्मकादिति विशेषणं व्यर्थं स्यात्, वृद्धावस्याकर्मकत्वात् । अकर्मकात् किम् । शत्रुमपराध्नोति हिनस्तीत्यर्थः । राध संसिद्धौ इति स्वादौ । राधो हिंसायामित्यनुवादादहिंसायामपि श्यम् ॥ उदाहरणमाहेति । अकर्मकत्वप्रयोजकस्य कस्यचिदर्थस्येति भावः । अकर्मके श्यन्नन्तस्य प्रयोगान् दर्शयति ॥ यन्मह्यमित्यादिना ॥ कृष्णायेति । राधीक्ष्योरिति चतुर्थी ॥ अपुषदिति । ङित्त्वाद् गुणाभावः ॥ शुष । शोष्टा । शोक्ष्यति ॥ श्लिष आलिङ्गन इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे ॥ श्लिष इति । अनिटश्च्लेः क्स इति । एतच्च च्लेः सिच् शल इगुपधात् इत्यतोऽनुवर्तते इति भावः ॥ अनिटः किम् । श्लिषु दाह इति भौवादिकस्य सेटो माभूत् । अश्लेषीत् । शल इगुपेति सिद्धे पुनः क्सविधेः फलमाह ॥ पुषाद्यङ इति ॥ सामर्थ्यादिति । यदि हि श्लिष इति प्राप्त एव क्सो नियम्येत, तर्हि योगविभागो व्यर्थः स्यादिति भावः ॥ शल इगुपधादित्यस्यापीति । तेन कर्मख्यातात्प्रभृतिष्वनालिङ्गने सिजेव भवति न तु क्सः । समाश्लिक्षत जन्तूनि काष्ठैरिति क्सप्रत्यये सति तु समाश्लिक्षन्तेति स्यादिति भावः । प्रत्यासत्ताविति । आलिङ्गनं हि प्राणिकर्तृकं न तु काष्ठादिकर्तृकमिति भावः ॥ श्लिष श्च्लेरालिङ्गन एव क्स इति व्याख्यानफलं दर्शयति ॥ कर्मणीत्यादिना । अश्लिक्षातामित्यादौ यद्यपि क्ससिचोर्विशेषो नास्ति क्सस्याचीत्यकारलोपात् तथापि थासादावस्त्येव विशेष इति ध्वनयन्नुदाहरति ॥ अश्लिष्ठाः । अश्लिड्ढ्वमिति ॥ न्यासकारादय इति । तथा च तन्मते ञीतः क्त इति वर्तमाने क्तो भवति । आदित्त्वान्निष्ठायां नेट् । खिन्नः । विभाषा भावादिकर्मणोः । खिन्नम् । खेदितमित्यादि ॥ षिधु । संराद्धिर्निष्पत्तिः । उदितो वेति क्त्वायामिड्विकल्पः । इट्पक्षे रलो व्युपधात् इति वा कित्त्वम् । सिधित्वा । सेधित्वा सिद्ध्वा ॥ प्रामादिक इति । उदित्त्वे त्वनुदात्तेषु सिध्यतेः पाठो व्यर्थः

स्यादिति भावः ॥ रधादिभ्यश्च । स्वरतिसूतीत्यतो वेत्यनुवर्तते । योगविभागो वैचित्र्यार्थः । गणनिर्देशाद्यङ्लुकि रारधितेत्येव, न तु रारद्धेति ॥ नेट्यलिटि ॥ इटीति किम् । रन्धकः ॥ अलिटीति किम् । ररन्धिव । नुमि कृते संयोगात् परत्वेनाकित्त्वान्नलोपो न ॥ नंष्टेति । नशेर्वेति कुत्वमिह न शङ्क्यम् । पदान्त एव तद्विधानात् । अन्यथा नष्टं नष्टिरित्यादि न सिध्येत् ॥ प्रणश्यतीति । उपसर्गादसमासेपीति णत्वम् ॥ नशेः ॥ न भाभूपूकमिगमीत्यतो नेत्यनुवर्तते तदाह ॥ णत्वं न स्यादिति । षस्येत्युक्तेपि पदस्येत्यस्य विशेषणेन षान्तस्येति लाभादन्तग्रहणं व्यर्थं सत् ज्ञापयतीत्याह ॥ भूतपूर्वेति ॥ काष्ठानामिति । करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥ तत्रप्थेति । अनुदात्तस्य चर्दुपधस्येति विकल्पेन अमागमः ॥ रधादय इति । रधनशतृपदृपद्रुहमुहष्णुहष्णिह इत्यर्थः ॥ शमु । उदित्त्वात्क्त्वायां वेट् । शमित्वा । शान्त्वा । यस्य विभाषेति निष्ठायामनिट् । शान्तः । भ्रमु अनवस्थाने ॥ शेषमिति । श्यनि दीर्घो, लुङि अङ् च विशेष उक्तस्ततोऽन्यदित्यर्थः ॥ चक्षमेति । म्वोश्चेति मस्य नत्वे कृते णत्वम् ॥ शमादिपाठ इति । शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ शमादय इति । शम्तम्दम्श्रम्भ्रम्क्षम्क्लम्मद इत्यर्थः ॥ यसोऽनुप ॥ अत्र वदन्ति । यस इत्येवास्तु । ततः समः, नियमार्थमिदम् । सोपसर्गाद्यसश्चेत् संपूर्वकादेवेति । एवं च पूर्वसूत्रे अनुपसर्गादिति ग्रहणम् । उत्तरत्र च यसश्चेति ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति ॥ दाहे पठित इति । अस्मिन्नेव गणे पठित इत्यर्थः ॥ अङर्थमिति । दाहे पठितस्य तु सिद्धैव । अव्योषीत् ॥

इति दिवादयः ॥

षुञ् ॥ सुन्व इति । लोपश्चास्येत्युकारस्य वा लोपः । सुनवानीति । आडुत्तमस्येत्याटि कृते हुश्नुवोरिति यणं बाधित्वा परत्वाद् गुणः ॥ सुनोतेः स्यसनोः ॥ न रपरेत्यस्मान्नेत्यनुवर्तनादाह ॥ षो न स्यादिति । सनि तु अभिसुसूः । सन्नन्तादस्मात् क्विप्यतो लोपे रुत्वे दीर्घः । सुसूषतीत्येतत्तु नोदाहरणम् । स्तौतिण्योरेव षणीति नियमेनैव षत्वाभावसिद्धेः । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥ चिञ् । चयनं रचनाविशेषः ॥ विभाषा चेः ॥ चजोरिति सूत्रात्कुरित्यनुवर्तते सन्लिटोर्जेरित्यतः सन्लिटोरिति च । सन्युदाहरणं चिकीषति । चिचीषति ॥ ऋतश्च संयोगादेः ॥ इट् सनि वेत्यत इट् वेत्यनुवर्तते, लिङ्सिचोरिति सूत्रादात्मनेपदेष्विति च, तदाह ॥ इड् वा स्यात्तङीति ॥ तङि किम् । अस्तार्षीत् ॥ बभूथाततन्थ ॥ भूधातोस्तनोतेश्च थलि इड-

भावो निपात्यते । त्वं हि होता प्रथमो बभूथ । येनान्तरिक्षमुर्वी ततन्थ । भाषायां तु बभूविथ । तेनिथ । जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । भाषायां जगृहिम । वृणोतेस्थलि क्रादिसूत्रेण इण्निषेधे सिद्धेऽपि निगम एव निषेधो नान्यत्रेति नियमार्थं ववर्थग्रहणम् । ववर्थ त्वं हि ज्योतिषाम् । भाषायां ववरिथ । ववृषे ॥ लिङ्सिचोः ॥ वृत इत्यनुवर्तते ॥ आत्मनेपदेषु किम् । अवारीत् । अवारिषुः । सिचि च परस्मैपदेष्विति निषेधादिह वृतो वेति न दीर्घः ॥ हिनुमीना ॥ प्रमीणाति ॥ हेरचङि ॥ जेघीयते ॥ अचङीति किम् । अजीहयत् । इह ण्यन्तस्य धात्वन्तरत्वात् केवलस्य त्वभ्यासनिमित्तप्रत्ययपरत्वाभावात् कुत्वप्राप्तिरेव नास्तीति अचङीति निषेधो व्यर्थः सन् ज्ञापयति । ण्यधिकस्यापि कुत्वं भवतीति । तेन जिघापयिषतीत्यादि सिद्धम् ॥ आप्नुहीति । संयोगपूर्वत्वात् उतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुङ् न ॥ राधो हिंसायाम् ॥ अत इत्यनुवर्तमानेपि सामर्थ्यादकारमात्रं स्थानित्वेनाश्रीयते ॥ अश्नोतेश्च ॥ तस्मान्नुडित्यनुवर्तत इत्याह । दीर्घादिति । श्नुविकरणनिर्देशः किम् । क्र्यादेः अश भोजन इत्यस्य मा भूत् । आश । आशतुः ॥ जिधृषा । धृष्णोति प्रगल्भते इति धृष्णक् । धृष्णषी । ऋत्विग्दधृगिति क्विनो विधानादन्यत्रापि पदान्तविषये कुत्वम् ॥ दम्भु । लोकवञ्चनाय विहितकर्मानुष्ठानं दम्भः ॥ तृप । अयं सेट्कः । अनुदात्तेषु श्यना निर्देशात् ॥ अह व्याप्तौ । अस्मात् ऋत्वलोर्ण्वादिति ण्यति अह्य इति तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वमित्यत्राख्याभिरुपपादितम् ॥ अन्ये त्वाहुः । शतचक्रं योऽह्योवर्तनि इत्यत्र अह्य इति षष्ठ्यन्तमेव । वेङितीति गुणस्तु अह्निशब्दस्य छान्दसत्वान्नेति ॥ रिक्षि । एते षड् धातवः । एक एव षजादिरिति मते तु पञ्च धातवः ॥

इति स्वादयः ॥

तुदतीति । परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वात् श इत्येके ॥ अकृतव्यूहपरिभाषया गुणो न प्रवर्तत इत्यन्ये ॥ भ्रस्ज पाके ॥ भर्जनरूपः पाकोऽत्र धात्वर्थो, न क्लेदनादेः पाकः, तत्र प्रयोगाभावादित्याहुः ॥ भ्रस्जो इति केषांचित् पाठे तु ओदितश्चेति निष्ठानत्वप्रसक्त्या भृष्टः भृष्टवानिति न सिध्येत् ॥ भ्रस्जो रोपधयोः ॥ रम्यकार उच्चारणार्थः । रमित्यस्य अन्त्याचः परत्वे रोपधयोरिति षष्ठीनिर्देशस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह ॥ मिद्वत्तिरिति ॥ अयं भावः । स्थानविशेषलाभाय मित्त्वस्य करणात्र रोपधयोः स्थाने रम् भवति । यत्र ह्यनिर्धारितः स्थानषष्ठ्या निर्दिश्य विधीयते स तत्स्थाने भवति । यथा

इको यणचीत्यादौ यथादिः । प्रकृते तु रमो निर्दिष्टस्थानिकत्वाद्रोपधयोः स्थाने न भवति । एवं चास्य आदेशागमत्वे भवतो यथा श्नमः प्रत्ययागमत्वे इति ॥ अन्ये त्वेतादृग् व्याख्यानमयुक्तमिति मत्वा सनः क्लिचीत्यतो लोपमनुवर्त्य भ्रस्जो रोपधयोर्लोपः, रम् तु आगम एवेत्याहुः ॥ अपरे तु भ्रस्जो रसरन्यतरस्यामित्येव सूत्रमस्तु । रसः ऋ इति च्छेदः । रस इति रेफाकारसकाराणां यः संघातस्तस्य ऋ इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । ततश्च अक्ङिति भर्जको भर्जनं बभर्जेत्यादि सिध्यति । ऋकाराभावपक्षे तु भ्रज्जको भृज्जनं बभृज्जेत्यादि । क्ङिति तु ऋकारपक्षे भृष्टिः भृज्यादित्यादि । तदभावे संप्रसारणे सति तदेव रूपम् । एवं च बरीभृज्यत इत्यादौ रीको रेफस्य निवृत्तिं वारयितुम् अनुदात्तोपदेशेत्यत उपदेशग्रहणमनुवर्त्यम् । इदानीं तु नानुवर्त्यं क्ङिति रमागमं बाधित्वा संप्रसारणमिति पूर्वविप्रतिषेधश्च न कर्तव्य इति महदेव लाघवमित्याहुः ॥ इदं च रसोर्वचनात्सिद्धमिति वार्तिकाशयवर्णनमेव, न त्वपूर्वम् । र्वचनादित्यस्य वा ऋवचनादिति च्छेदः । भाष्यकारैस्तु सूत्रं भिद्यते यथान्यासमेवास्तु इति वदद्भिरस्यां कल्पनायां दुष्टत्वं सूचितम् । तच्च मनोरमायां स्पष्टमेव । तथा हि रेफाकारसकारसमुदायस्य ऋभावे पञ्च दोषाः । अपिल्लिटि बभर्जतुः बभर्जुरित्यादीष्यते । बभृजतुर्बभृजुरित्यादि स्यात् । न चात्र गुणेन निर्वाहः । ऋभावे सति असंयोगाल्लिट् किदिति कित्त्वप्रवृत्त्या तन्निषेधात् ॥ सनीवन्तेति इड्विकल्पाद्बिभर्क्षतीत्यादि स्यात् । ऋभावे हलन्ताच्चेति सनः कित्त्वप्रवृत्तेः । लिङ्सिचोस्तङि भर्क्षीष्ट । अभर्ष्टेत्यादीष्यते । भृक्षीष्ट, अभृष्ट, इत्यादि स्यात् लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति कित्त्वात् । णिजन्ताच्चङि अबभर्जदितीष्यते अबीभृजदित्यपि स्यात् । इररारामपवादत्वेन उऋदिति ऋत्त्वप्रवृत्तौ सन्वल्लघुनीति सन्वद्भावात् सन्यत इतीत्त्वे दीर्घो लघोरिति प्रवृत्तेः । यद्यपि उऋदित्यस्य वैकल्पिकत्वादबभर्जदिति सिध्यत्येव, तथापि पक्षे अबीभृजदित्यनिष्टं स्यादिति बोध्यम् ॥ ऋजि भृजी भर्जन इति भ्वादेस्तादृशं रूपमिष्टमिति चेत् ॥ मैवम् । भर्जनार्थे हि तादृग्रूपमिष्टं न तु पाकसामान्ये । उभयोरेकार्थत्वाभ्युपगमेऽपि प्राचोनाश्चत्वारो दोषास्तु दृढा एव । न हि तेऽपि धात्वन्तरेण सुपरिहाराः । अपिल्लिटि भृजेरपि धातोर्गुणाभावादनुदात्तत्वेन आत्मनेपदित्वाच्च बभर्जतुरित्यादिरूपस्य तेनाप्यसिद्धेः । तथा भृजेरुदात्तत्वेन ततः परेषां सँल्लिङ्सिचामिडागमध्रौव्यात् । बिभर्जति भर्क्षीष्ट अभर्ष्टेत्यादिरपि तेन न सिध्यति । एतेन भ्रस्जेर्भृजिरादेश इति पक्षोऽपि निरस्तः । पूर्वोक्तदूषणगणप्रसङ्गात् । किं च अस्मिन्

SGDF

पक्षे यङ्लुकि अधिको दोषः। वधादेशवत्साभ्यासस्य भृज्जादेशे पुनर्द्विर्वचनस्य दुर्लभत्वात्। स्थानिवत्त्वेन अनभ्यासस्येति निषेधात्। स्वीकृतेपि द्विर्वचने उभयोरभ्यासस्य स्युरेवेति रुगादिरहितं बाभर्जिष्यतीत्यादि रूपं नैव सिध्येत्॥ यदि तु लाघवे पक्षपातेन स्वातन्त्र्यं चिकीर्ष्यते। तर्हि भ्रस्जि रसोरिति पठित्वा रसिति समुदायस्य अरेव विधीयतां तथा च न कोपि दोष इति॥ अयमत्र संग्रहः॥ रस इत्येव दपिक्लिट्सन्लिङ्सिच्चङ्परयोस्तु ते। दोषो भृस्जेर्भृजौ चैव दोषो यङ्लुकि चाधिकः॥ साभ्यासस्य हि भृज्भावो भवेद्वल्लेर्वधिर्यथा। द्वित्वं पुनर्न लभ्येत स्थानिवत्त्वाद्वधेरिव॥ तस्मादस्तु यथान्यासं स्वातन्त्र्येऽस्तु रसोरिति॥ पूर्वविप्रतिषेधेनेति। नित्यत्वादित्यपि सुवचम्। न च संप्रसारणात् पूर्वं धातो रेफस्य, पश्चात्तु रमागमे रेफस्येति शब्दान्तरप्राप्त्या संप्रसारणस्य नित्यत्वं नेति शङ्क्यम्। लक्ष्यानुरोधेन कृताकृतप्रसङ्गित्वेनापि क्वचिन्नित्यत्वस्वीकारात्॥ विज इट्॥ इह इड्ग्रहणस्य इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्या यस्यादिरिति अनुवर्तते, तेन इडादिप्रत्ययो लभ्यत इति मनोरमायां स्थितम्॥ नव्यास्तु इह इडित्यनेन उत्तमैकवचनं न गृह्यते। तथा च सति विजिषीयेत्यत्रैव स्यान्न तूद्विजितेत्यादौ। ततश्चेट्सिद्ध्यर्थमिडागमो गृह्यते तस्य तु ङित्त्वं व्यर्थम्। तन्निमित्तगुणस्याप्राप्तेः। अतोलक्षणया इड्वान् गृह्यते। इट्प्रत्ययस्यादिरिति फलितार्थकथनम्॥ इडादिप्रत्ययो ङिद्वदिति। एवं च इडादिरिति लाभाय यस्यादिरित्यनुवर्तनक्लेशो व्यर्थ एवेत्याहुः॥ इह ओविजीति तुदादिः रुधादिश्च गृह्यते, न तु विजिर् पृथग्भाव इति जुहोत्यादिर्व्याख्यानात्। यत्त्वत्र हरदत्तेन जुहोत्यादेरग्रहणे हेतुरुक्तः तस्यानिट्कत्वादिति॥ तदयुक्तम्। क्रादिनियमेन लिटि इट्संभवात्। न च तत्र कित्त्वेन गतार्थत्वादिटो ङित्त्वं व्यर्थमिति वाच्यम्। अपित्लिटः कित्त्वेऽपि विवेजिथेत्यस्य पित्त्वेन ङित्त्वाभावात्॥ वव्रश्चेति। अत्र नव्याः। वव्रश्चेत्यादौ लिट्यभ्यासस्येत्यभ्यासावयवयोर्द्वयोरपि यणोः संप्रसारणप्रसक्तौ पूर्वस्य यणो निषेधाय न संप्रसारण इति सूत्रं स्वीक्रियते। ततश्च अत एव ज्ञापकात् परस्य प्रथमं संप्रसारणमिति परिकल्प्य आपादपरिसमाप्तेरङ्गाधिकार इति पक्षमभ्युपगम्य उरदत्त्वस्याङ्गाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वस्वीकाराद् अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावप्रवृत्त्या संप्रसारणपरत्वमाश्रित्य वकारस्य संप्रसारणनिषेधः कथंचिदुपपाद्यते परस्य संप्रसारणम् परस्य यणः संप्रसारणं इति वा सूत्रिते परस्यैव संप्रसारणं न तु पूर्वस्य यण इत्यर्थलाभादुक्तक्लेशं विनैव वव्रश्च यून इत्यादि सर्वं सिध्यति॥ नचैवं लिटि वयो य वेञ इत्यत्र संप्रसारणनिषेधाय नञोऽनुव-

त्तिर्न लभ्येतेति वाच्यम् । न लिटि वयो य इति सूत्रकरणे बाधकाभावात् न संप्रसारणे इति यथाश्रुतसूत्रप्रणयने त्वन्ततो गत्वा मात्राद्वयस्याधिक्याच्च । एवं च लघूपायेनेष्टसिद्धौ न संप्रसारणे इति सूत्रारम्भो ज्ञापयति निमित्तभेदाभावेऽपि स्थानिभेदे पुनरपि कार्यं प्रवर्तत इति। तथा च सुध्युपास्य इत्यादौ उकारात्परस्य धकारस्य द्वित्वे कृते पुनरुकारात्परस्य दकारस्यापि द्वित्वमिति प्रक्रियाकारादिव्याख्यानं सूत्रकाराभिप्रेतमेव ॥ यदि स्थानिभेदेऽपि निमित्तैक्ये कार्याप्रवृत्तिः क्वचिद् दृश्यते, तत्र तु ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति स दोषः परिह्रियतामित्याहुः ॥ अव्रश्चीदिति । ऊदित्त्वात् पक्षे इट् वदव्रजेति वृद्धिः नेटीति निषेधः ॥ अव्रक्ष्यदिति । स्कोरिति सलोपः व्रश्च इति षः । षढोरिति कः । ततः सस्य षत्वम् । न चात्र सकारस्य कथं लोप इति वाच्यम् । धातुपाठे सकारस्य पाठात् । तदाहुः । नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजः शकारश्च षाट्टवर्गस्तवर्गजः इति ॥ व्यच । व्याजीकरणं छद्मकरणम् ॥ पर्युदासेनेति । प्रसज्यप्रतिषेधे हि वाक्यभेदोऽसमर्थसमासश्च प्रसज्येतेति भावः ॥ कृन्मात्रविषयत्वादिति । तेन उद्विचिता उद्विचितुमित्यत्र संप्रसारणं भवति । व्यचितेत्यादौ तु तिङ्विषये न भवति । विव्याचेत्यत्र कुटादित्वे जातेऽपि न क्षतिः । गाङ्कुटादिभ्य इति सूत्रे अञ्णितः प्रत्यया ङितः स्युरिति उक्तत्वात् । उत्तमे णलि तु णित्त्वाभावपक्षे ङित्त्वात् संप्रसारणे विव्यचेति न सिध्येदिति अनसीति पर्युदास आवश्यक इति बोध्यम् ॥ उछि उञ्छे । उछी विवासे । इमौ भ्वादिगणे व्याख्यातौ । इह पाठस्तु उञ्छतीत्यत्र आच्छीनद्योरिति नुम्विकल्पार्थः । पूर्वपाठस्तु स्वरार्थः । तथा हि । उञ्छति उच्छतीत्यादौ पिद्वचने शप्तिबादीनां पित्त्वात् अनुदात्तत्वे धातुस्वरेण आद्युदात्तं पदम् । शे तु प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तमिति । न च सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वक्ष्यमाणत्वात् कथमिह मध्योदात्ततेति वाच्यम् । कुरुत इत्यादौ तसादेर्विकरणात् परत्वेन तत्स्वरस्योदात्तस्य विकरणस्वरापेक्षया प्रबलत्वेऽपि शस्य धातोः परत्वेन धातुस्वरापेक्षया शस्वरस्योदात्तस्य प्रबलत्वात् ॥ उपलक्षणत्वादिति । अत एव अदुपधस्य चेट् अश्नोतेरेवेति नियममाश्रित्य द्विहल्ग्रहणं भाष्यकारैः प्रत्याख्यातम् ॥ अन्यथा तन्न संगच्छेतेति भावः ॥ आनर्छेति । अन्र्च्छ इति पयुदासान्नाम् ॥ नव्यास्तु ऋच्छत्यृतामिति लिटि परे गुणविधानसामर्थ्यादामभावः सिद्ध इति इजादेरिति सूत्रे अन्र्च्छ इत्येतत्स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्याहुः ॥ अन्ये तु ऋच्छत्यृतामित्यत्र तौदादिकऋच्छेरिति सर्वैरेव

व्याख्यातत्वात् गणान्तरेऽपि ऋच्छिरस्तीत्यनुमीयते तद्धातोस्तु लिट्याम्निवारणाय ऋच्छ इत्येतदावश्यकमित्याहुः ॥ मिच्छ । उत्कटः क्लेशः उत्क्लेशः ॥ ऋच स्तुतौ । ऋच्यते स्तूयते देवतादिकमनयेति ऋक् । बाहुलकादिह करणे क्विप् ॥ लोभिता । लोब्धा । तीषसहेति वेट् ॥ शिशुं न विप्रा इति । नशब्द इवार्थे । विप्रा ब्राह्मणाः शिशुमिव मतिभी रिहन्ति हिंसन्ति न्यूनीकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ चृती हिंसाग्रन्थनयोः । ईदित्करणं श्वीदितो निष्ठायामिति इण्निषेधार्थम् । यद्यप्यस्य वेट्कत्वान्निष्ठायामिण्निषेधः सिध्यति । तथापि यस्य विभाषा इत्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुमीदित्करणम् । तेन धावितमिभराजधिया इत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥ कुर शब्दे । करोतेरेवेति । सुप्रसिद्धत्वात् । कुर्यादित्युक्ते हि लोकानां कृञ एवोपस्थितिर्भवति न त्वस्येति भावः ॥ मुर संवेष्टने । इगुपधलक्षणः कः । मुरो दैत्यः मुरारिर्विष्णुः ॥ क्षुर विलेखने । विलेखनं छेदनम् । केशान् क्षुरति । इगुपधेति कः । क्षुरः शस्त्रम् ॥ तिल स्नेहने ॥ तिलति । इगुपध इति कप्रत्यये तिलः । तिल गतौ तेलति शपि ॥ लिख अक्षरविन्यासे । लिखितुं लिखिष्यतीति प्रयोगः प्रामादिकः ॥ यत्तु, केचित् कुटस्यादिः कुटादिः, कुट आदिर्येषां ते कुटादयः, कुटादिश्च कुटादयश्च कुटादयः इत्येकशेषं स्वीकृत्य लिखितुमित्यादि समर्थितम् ॥ तदसत् । लेखिता लेखिष्यतीत्यादौ गुणनिषेधापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । वृत्तिकारहरदत्तादिग्रन्थविरोधात् । गाङ्लिखादिभ्य इत्येव सूत्रितव्ये कुटादिभ्य इति पठनस्य स्वारस्यभङ्गापत्तेश्च । किं च शकुनिष्वालेखन इति सौत्रप्रयोगोऽपि विरुध्यत इति प्रागेवोक्तमित्यास्तां तावत् ॥ लिखाययतीति प्रयोगस्तु मनोरमायामित्थं समर्थितः । आयनम् आयः प्राप्तिः लिखस्यायो लिखायस्तं करोति । स्फुट विकसने । स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति स्फोटः । स च पदस्फोटवाक्यस्फोटादिभेदेन अनेकविधः ॥ कड मदे । कुटादिकार्याभावेऽपि डान्तानुरोधेनायं कुटादौ पठितः । भ्वादौ पठितस्य पुनरत्र पाठः शतरि नुम्विकल्पार्थः । पूर्वः पाठस्तु उच्कतीत्यादाविव कडतीत्यादौ आद्युदात्तार्थः ॥ स्फुरतिस्फुलत्योः ॥ सिवादीनामित्यतो वेत्यनुवर्तनादाह । षत्वं वा स्यादिति । परिणूतेति । श्युकः कितीतीण्निषेधः ॥ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ चात् शित इति अनुकृष्यते तदाह । शितश्च प्रकृतिभूतादिति ॥ तङिति । आत्मनेपदमित्यर्थः । तेन म्रियमाण इति सिद्धम् । स्वरार्थमिति । मा हि धृदित्यत्र तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमित्यनेन ङितः परस्य लादेशसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते धातुरुदात्तः । ङि-

स्वाभावे तु प्रत्ययस्योदात्तत्वे धातुरनुदात्तः स्यात् । न च सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् ङितः परत्वं लसार्वधातुकस्य दुरुपपादत्वमिति तस्य कथमनुदात्तता स्यादिति शङ्क्यम् । ङित्वसामर्थ्यात् शिज्लोपस्यासिद्धत्वं नेति सुवचत्वात् । अभूतेत्यत्राडागमस्यैवोदात्तत्वात् भूङो ङित्त्वस्य न किंचित् प्रयोजनमिति भ्रमनिवारणाय मा हि भूतेति माङः प्रयोगे तिङ्ङतिङ इति तिङन्तनिघातेऽपि ङित्त्वं व्यर्थमेव स्याद् इति हिशब्दप्रयोगे तु हि चेत्यनेन, तिङन्तनिघातनिषेधादिष्टस्वरः सिध्यतीति बोध्यम् ॥ रि पि गतौ । रपरत्वाल्लघूपधगुणः स्यादित्याशङ्कायामाह । अन्तरङ्गत्वादिति ॥ किरतौ लवने ॥ उपात् प्रतियत्नेति सूत्रादुपादिति वर्तते ॥ लवने किम् ॥ उपकिरति ॥ हिंसायां प्रतेश्च । चादुपात् ॥ उरो विदारं प्रतिचस्करे नखैरिति माघः । कर्मणि लिट् । ऋच्छत्यॄतामिति गुणः ॥ दृङ् आदरे । तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपीति श्रीहर्षः ॥ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । ज्ञातुमिच्छा ज्ञीप्सा । अत्र ज्ञपिर्ज्ञाने । आप्ज्ञप्यृधामीदत्र लोप इत्यभ्यासलोपः । ण्वुलि । प्रच्छकः ॥ पृच्छाशब्दात् तत्करोतीति णिजन्तात् ण्वुलि तु पृच्छकः । पृच्छाशब्दस्तु भिदादेराकृतिगणत्वादङि संप्रसारणे बोध्यः ॥ किरादयो वृत्ता इति । एते च भूषाकर्मकिरादिसनामिति वक्ष्यमाणयक्चिणादिनिषेधवार्तिके उपयोक्ष्यन्ते । किरश्च पञ्चभ्यः इत्यत्र पञ्चभ्य इत्येतदुत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थमिति बोध्यम् ॥ ससर्जिथेति । विभाषा सृजिदृशोरिति थलि वेट् ॥ विच्छ गतौ । तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययान्तादपि शो, न तु शप् । तेन विच्छायती, विच्छायन्ती इति नुम्विकल्पः । केचित्तु तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययस्य पाक्षिकत्वं स्वीकृत्य विच्छती, विच्छन्ती इति नुम्विकल्पम् विच्छति विच्छतः विच्छन्तीत्यादिरूपाणि चोदाजहुस्तेषां तु मते तुदादिपाठस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्ताच्छबेव । तेन विच्छायन्ती इति नित्यमेव शप्श्यनोरिति नुम् ॥ पठितस्येति । अस्मिन्नेव गणे परस्मैपदिषु पठितस्येत्यर्थः ॥ तङर्थं इति । पूर्वपाठस्तु संक्षेपेण कर्त्रभिप्रायेपि परस्मैपदार्थः ॥ षिच क्षरणे । षिचिरिति केचिदिरितं पठन्ति । तत्तु फलाभावादुपेक्ष्यम् । इह लिपिसिचिह्वश्चेति च्लेरङ् विधीयते स चाप्राप्तविधिः । इरित्त्वे तु विकल्पेन प्राप्तौ नित्यार्थो विधिरिति फलाभावः ॥ पिंशत्विति । दीपयत्वित्यर्थः ॥

इति तुदादयः ॥

रुधादिभ्यः श्नम् ॥ प्रत्ययत्वेऽपि मित्त्वादन्त्यादचः परः । प्रत्यय-

संज्ञाफलं तु ग्रस्येत्संज्ञा । ग्रस्योच्चारणं तु श्नसोरल्लोप। श्नाल्लोपः इत्यत्र विशेषणार्थं न तु सार्वधातुकसंज्ञार्थं फलाभावात् । न चापित्सार्वधातुकस्य ङित्वे गुणनिषेधः फलमिति शङ्क्यम् । इगन्तस्याङ्गत्वाभावात् ॥ श्वत्त इति । सिपि दश्चेति रुर्वा । एवमभिन इत्यत्रापि ॥ उछृदिर् । उकारः क्त्वायामिड्विकल्पार्थः । छृत्वा । छर्दित्वा । इट्पक्षे न क्त्वा सेडिति किच्चनिषेधाद् गुणः ॥ श्नान्नलोपः ॥ अस्य मुख्योदाहरणम् । अनक्ति । श्नादित्युत्सृष्टमकारानुबन्धस्य श्नमो ग्रहणमित्याह । श्नमः परस्येति । एवं च यजयाचेति विश्नशब्दस्यामि नुटि विश्नानामित्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तप्रत्ययग्रहणपरिभाषयोः प्रवृत्त्या नलोपशङ्कैव नास्तीत्याहुः ॥ इन्धे । इन्त्से । श्नमो नकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ । तृणह इम् ॥ तृह इति वक्तव्ये सश्नमो ग्रहणं विशिषविहितेन इमा श्नमो बाधो मा भूदित्येवमर्थम् । न च तौदादिकस्य तृह इत्यस्य व्यावृत्त्यर्थमेवास्त्विति शङ्क्यम् । ततः परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य विकरणेन व्यवधानात् । नाभ्यस्तस्याचि पितीत्यतः पितीति उतो वृद्धिरित्यतो हलीति च वर्तते तदाह ॥ हलादौ पितीति । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति सूत्रस्थभाष्यकारीयनिष्कर्षे तु हलीति नानुवर्तते, किं तु पितीति अनुवर्तत एव । तेन तृढ इत्यत्र नातिप्रसङ्गः । न च हलीत्यननुवृत्तौ तृणहानीत्यत्रातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अचि नेत्यनुवर्तनात् ॥ उन्दी । क्लेदनमार्द्रीभावः ॥ अञ्जू । व्यक्तिर्विवेचनम्, म्रक्षणं स्निग्धता ॥ अञ्जेः सिचि ॥ नित्यमिट् स्यादिति । विभाषाग्रहणं नानुवर्तते इति भावः ॥ सिचि किम् । अङ्क्ता ॥ पृची । ईदित्त्वान्निष्ठायां नेट् । पृक्तः । अपृक्त एकालित्यत्र नञ्पूर्वः ॥

इति रुधादयः ॥

अतनिष्ट अतानिष्टेति । तस्थस्थमिपामिति तादेशः । अतो हलादेरिति वा वृद्धिः ॥ अततेति । तनादिभ्यस्तथासोरिति सिज्लुक्यनुनासिकलोपः ॥ अतनिष्टेति । लुगभावपक्षे इट् ॥ षणु दाने । नान्तोऽयम्, णकारस्तु लाक्षणिकः । तेन यङ्लुकि संसन्ति इत्यादावनुस्वारपरसवर्णौ ॥ क्षणु हिंसायाम् क्षिणु च ॥ इमावपि लाक्षणिकणकारौ तेन चंक्षन्ति । चिक्षेन्ति इत्यत्रानुस्वारपरसवर्णौ ॥ सिचो लोप इति । न चास्मिन् पक्षे प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्या अक्षतेत्यत्र गुणः स्यादिति वाच्यम् । उश्चेति सिचः किच्चेन तन्निषेधात् ॥ संपर्युपेभ्य इति वृत्तिस्थपाठं विहाय भाष्यवार्तिका-

SGDF

नुसारेणाह ॥ संपरिभ्यामिति ॥

इति तनादयः ॥

एवं भस्याद्भाव इति । आत्मनेपदेष्वनतः इत्यनेन ॥ सौत्रा इति । नकारोपधा इत्यपि ज्ञेयाः ॥ विष्टभ्नोतीति । अनिदितामिति नलोपः । स्तम्भेरिति षत्वम् ॥ वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ॥ सिवादीनां वेत्यतो वेति नानुवर्तते इति ध्वननार्थमिह नित्यग्रहणम् ॥ विष्कभ्नोतीति । स्कभ्नातेरित्यत्र श्नाविशिष्टं रूपं न विवक्षितम्, किं तु धातुमात्रम् । अन्यथा विष्कभितमित्यादावपि षत्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः । माधवादिग्रन्थविरोधादिति भावः ॥ हलः श्नः ॥ स्तभानेति । अतो हेः इत्यारम्भसामर्थ्यात् संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्हेर्लुक् । अत एव जहीत्यत्र हिलोपवारणायेयं परिभाषा नोपन्यस्तेत्याहुः ॥ यत्तु केचित् शानजादेशो धातुपाठपठितेभ्यः परस्य श्नो भवति, न तु सौत्रेभ्य इति व्याख्याय स्तभ्नीहीत्युदाहृतं तन्निष्प्रमाणं माधवादिग्रन्थविरुद्धं च ॥ प्वादीनां ह्रस्वः । ष्ठिवुक्लमुचमाम् इत्यतः शितीत्यनुवर्तत इत्याह ॥ शिति पर इति ॥ न लिङीति ॥ अनेन वृत इटो लिङि दीर्घो नेति स्मारितम् । उदोष्ठ्य । दन्तोष्ठ्योपि ओष्ठ्यग्रहणेन गृह्यत इत्याह ॥ वूर्यादिति ॥ वरिषीष्टेति । लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु इति वेट् ॥ वूर्षीष्टेति । उश्च इति लिङ्सिचोः किर्त्वाद् गुणाभावे सत्युत्त्वम् ॥ हलः ॥ संप्रसारणस्य इत्यनुवर्तते, अङ्गस्य इत्यवयवषष्ठी । हल इति पञ्चमी तदेतदाह । अङ्गावयवादिति ॥ अंगावयवात् किम् । निरुतं दुरुतम् ॥ तदन्तांगस्य किम् । विध्यति ॥ ज्रीष् हिंसायाम् ॥ षित्वादङ् । ज्रिया । हेति ज्रियायाम् ज्रियाशीः इत्यादौ ज्रिया धर्मव्यतिक्रम आचारभेदः इति वक्ष्यति॥ दीर्घनिर्देशसामर्थ्यादिति । ननु दीर्घग्रहणेन अंगवृत्तपरिभाषा ज्ञाप्यत इत्याकरे स्थितम् । अन्यथा ब्राजनोर्जं विदध्यात् । अतो दीर्घो यञि इति दीर्घसिद्धेः । तथा च दीर्घनिर्देशसामर्थ्यस्योपक्षयात् कथमिह ह्रस्वाभावसिद्धिरिति चेद् ॥ अत्राहुः । ह्रस्वाभावे सत्येव दीर्घनिर्देश उक्तपरिभाषायां ज्ञापकः । सति तु ह्रस्वे पुनरंगकार्यं प्रवृत्तमेवेति न ज्ञापकः । तथा च ह्रस्वाभावसिद्धौ न किंचिद्बाधकमिति । किं च अंगवृत्तावविधिः इत्येव परिभाषाशरीरं तच्चोक्तज्ञापकात्सिद्धम् । यदि तु भ्यसोभ्यम् इति सूत्रे भाष्ये परिनिष्ठितस्य इत्येव पाठस्तर्हि स्वतन्त्रमेवेदं वचनं, न तु ज्ञापकसिद्धमिति पक्षोऽपि युष्मदस्मच्छब्दगतमनोरमाग्रन्थादवगम्यते । तस्मिंस्तु पक्षे दीर्घग्रहणसामर्थ्यं नोपक्षीणमिति सम्यगेवायं ग्रन्थ इति ॥ केचित्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वान्न ह्रस्व इति व्याख्येयमित्याहुः ॥ बध्नातीति । अ-

निदिताम् इति नलोपः ॥ अभान्त्सीदिति । वदव्रज इति वृद्धिः । भष् भावः ॥ अबान्द्धामिति । झषस्तथोः इति तस्य धत्वम् । झरो झरि इति वा लोपः ॥ हञ् संभक्तौ । भक्तिर्भजनम् ॥ अन्य । कित्त्वपक्षे इति । श्रन्थिग्रन्थिदम्भीनां लिटः कित्त्वं वा इति व्याकरणान्तरमित्युक्तत्वात् ॥ निरः कुषः । स्वरति इति सूत्रादेत्यनुवर्तते आर्द्धधातुकस्येट् इत्यधिक्रियत एव तदाह । वलादेरित्यादि ॥ निरः किम् । कोषिता । कोषितुम् ॥ निरकुषदिति । एडभावे क्सः ॥ सहिना साहचर्यादिति । यद्यपि षह षुह चक्यर्थे इति दिवादिरपि सहिरस्ति तथापि सहेति शपा निर्देशाद् भौवादिकेनैव सहिना साहचर्यमित्याहुः ॥ श्यन्प्रत्ययादिति । बहुव्रीहिरयम् । श्यन्प्रत्ययवत इषेस्तकारे परत इड्विकल्पप्रतिषेध इति वार्तिकार्थः । तथा च दैवादिकाद्विकल्पो नेति फलितम् । एवं च तीषसह इत्यत्र इष्णातेरपि ग्रहणमिति बोध्यम् ॥ पोषितेति । अनिट्केषु पुष्येति श्यना निर्देशादयं सेडिति भावः ॥ चक्षोः शूडनु ॥ चक्षोरिति सतुक्कस्यानुकरणम् ॥ श्चुत्वेन तकारस्थाने चकार इत्याह । सतुक्कस्येति । एवं च सूत्रे छकारात् पूर्वसकारो ज्ञेयः ॥ सतुक्कस्य किम् । विच्छप्रच्छाभ्यां नङ्प्रत्यये छकारस्य शकारे कृते तुकोऽश्रवणं यथा स्यात् । अकृतव्यूह परिभाषा त्वनित्या अस्मादेव सतुक्ग्रहणात् । तेनातिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानित्यादि सिद्धमित्याहुः ॥ सूत्रस्थेन चशब्देन क्विझलोः क्ङिति इत्यनुकृष्यत इत्याह । क्वावित्यादि ॥ ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥ एकाचः किम् । जाग्रहिता । जाग्रहिष्यति इत्यादौ यङ्लुकि मा भूत् ॥ विहितस्येति किम् । ग्राहितम् । न चात्र णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् ग्रहेः परत्वं नेति वाच्यम् । दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात् । चैपादिकदीर्घविधावेव स्थादिवत्त्वनिषेध इत्यभ्युपगमे तु विहितविशेषणं व्यर्थमेवेत्याहुः ॥ प्रकृतस्येटो ग्रहणाद् ग्राहिता ग्राहिष्यत इत्यादौ चिण्वदिटो न दीर्घः ॥ ग्रहीषीष्टेति । वृतः इत्यनुवृत्तेः न लिङि इति दीर्घनिषेधो न प्रवर्तते ॥ अग्रहीषातामिति । लुङात्मनेपदद्विवचनम् ॥

इति क्र्यादयः ॥

सत्यापपाश ॥ एतस्योदाहरणानि अग्रे नामधातुषु स्फुटीभविष्यन्तीति नास्माभिरुपपाद्यन्ते । त्वचशब्दोऽकारान्तः ॥ प्रपञ्चार्थमिति । सत्यापग्रहणं तु आपुगर्थमिति ज्ञेयम् ॥ अन्ये त्वाहुः । सापेक्षेभ्योपि णिजर्थमेषामुपादानम् । अन्यथा रमणीयं घटं करोति इत्यादाविव रमणीयं रूपयति इत्यादावपि णिज् न स्यादिति ॥ अचूचुरदिति । अत प्राचा व्याख्याता सन्वल्लघुनि इति सन्वद्भाव

इत्युक्तम् ॥ तद्वत्सात् । सन्वद्भावविषये हि जायमानो दीर्घः सन्वद्भावं नापेक्षत इति ॥ सामान्यापेक्षमिति । सर्वेऽपि चुरादयो विकल्पेन णिचं लभन्ते इत्येतदर्थकमित्यर्थः । न चैवम् आधृषाद्वा इति व्यर्थमिति वाच्यम् । ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात् । एवं चास्मिन् पक्षे आधृषीयाणामेवैच्छिको विकल्पः । अन्येषां तु शिष्टप्रयोगादव्यवस्थित इत्यर्थः ॥ जगाण । जगणतुरिति ॥ वृत्तौ चकाण, चकणतुरिति प्रचुरः पाठः तस्मिंस्तु पाठे नास्त्येव प्रकृतार्थसिद्धिः ॥ केचित्तु णिजभावे गणयामासेत्यादिरूपाभावेऽपि गणधातोरदन्तत्वाद्गणामासेत्यामा भवितव्यमिति जगाणेत्यादिपाठश्चिन्त्य इत्याहुः ॥ न वैयर्थ्यमिति । वैयर्थ्यशङ्कापि नेत्ययमेव पक्षो युक्त इति भावः । न च पूर्वोक्तपक्षस्य शिथिलत्वे जगाण जगणतुरिति वृत्तिप्रयोगः कथं संगच्छतामिति शंक्यम् । भ्वादेराकृतिगणत्वात् । तत्रत्यधातोस्तद्रूपसिद्धेः ॥ तच्चिन्त्यमिति ॥ यन्नितन्निमन्त्रादिषु इकारो व्यर्थ एव, न तु ज्ञापनार्थः। तेषां संयोगान्तत्वात् । यन्तन्तमन्त इति नकारे पठितेऽपि अनिदिताम् इति लोपो न लभ्यते, नकारस्यानुपधात्वात् चिन्त्यादित्यत्र तु चिन्तस्मृत्याम् इति नकारोपधपाठे नलोपः स्यादेवेति तद्वारणाय क्रियमाण इकारस्तु ज्ञापक इति भावः ॥ लड ॥ स्नेहपूर्विकासेवोपसेवा । लाडयति पुत्रम् । लडयोरभेदाल्लालयति ॥ ओकार इदित्येक इति । ओदित्करणम् ओदितश्च इति धातोरव्यवहितस्य निष्ठातकारस्य नत्वार्थमिति तद्बलान्नेडित्येके । लण्डणः ॥ ओदित्त्वादिड्व्यवधानेऽपि नत्वमित्यन्ये । लण्डिनः ॥ पीड अवगाहने ॥ भ्राजभास इति ह्रस्वपक्षे सन्वद्भावविषयत्वात् दीर्घो लघोः इत्यभ्यासस्य दीर्घः । ह्रस्वाभावपक्षे तु न दीर्घ इत्याह । अपीपिडदित्यादि ॥ पॄ पूरणे दीर्घोच्चारणमित्यादि । पारयतीत्यादिरूपाणि ह्रस्वोच्चारणेऽपि सिध्यन्तीति परतीत्याद्यर्थं दीर्घोच्चारणमित्यर्थः ॥ अत्र वदन्ति । धातुपाठकृता पाणिनिना विशिष्यैव उदात्ता अनुदात्ताश्च पठिताः । न हि ॠकारान्ताः सेट्काः इति । तेन परिभाषितम् येनेत्थं तस्याश्रयः कल्प्येत । कविकल्पद्रुमे त्वस्य नित्यसेट्त्वमुक्तमिति ॥ एवं चास्मिन् पक्षे दीर्घोच्चारणं व्यर्थमिति फलितम् ॥ अन्ये तु दीर्घोच्चारणं परिता परीतेत्यादौ वृतो वा इति इटो दीर्घविकल्पार्थम् । ततश्च णिज्विकल्पः सिद्ध एवेति परतीत्यादिरूपमाहुः ॥ ऊर्ज । ऊर्जयति । बलवान् भवति जीवति वेत्यर्थः ॥ उर्ऋत् ॥ जिघ्रतेर्वा इत्यतो वेति वर्तते ॥ इररारामिति । ऋकारोपधे उपधायाश्च इत्यचीकृतदित्यादौ इर् प्राप्तः । अमीमृजदित्यत्र मृजेर्वृद्धिरार् प्राप्तः । इतरेषाम् ऋदुपधानां गुणेन अपीपृथदित्यादावर् इति विवेकः ॥ नन्विह उरित्यनुवर्तमानः सवर्णान् गृह्णाति

ऋदिति विधीयमानस्तु, न गृह्णाति । तथा च अचीक्लृपदित्यत्र उर्ऋत् इत्यनेन ऋवर्णे सति अचीकृपदिति प्रसज्येतेति चेत् ॥ मैवम् । लत्वस्यासिद्धत्वेन प्रथमम् उर्ऋत् इत्यस्य प्रवृत्तौ पश्चात् कृपो रो लः इत्यनेन ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेशविधानादिष्टसिद्धेः । न च चलीक्लृप्यते इत्यादौ रीगागमादेर्लत्वार्थं कृपो रो लः इत्यस्यावश्यकत्वेऽपि कृपूधातुः क्लृपू सामर्थ्ये इत्येव पठ्यताम् । एवं हि प्रक्रियालाघवं लभ्यते ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेश इति व्याख्यानक्लेशोपि न भवतीति वाच्यम् । अचीक्लृपदित्यत्र उर्ऋदित्यस्य प्रवृत्तावनिष्टरूपप्रसङ्गात् । कृपो रो ल इत्यनेन ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेश इत्यभ्युपगमे तु उक्तव्याख्यानक्लेशध्रौव्यात् । इदं च कैयटरीत्योक्तम् ॥ नन्विदं चोद्यमसम् । ऋत उदित्यनेन तपरकरणेन लृवर्णग्राहकत्वे रूपसिद्धेः स्पष्टत्वात् ॥ अयं दोपध इति । टोपधत्वे त्वाटिट्टदिति स्यादिति भावः ॥ शठ श्वठ । शाठयति । असंस्कृतो भवति गच्छति वेत्यर्थः ॥ स्माययत इति । आत्त्वं तु नेह भवति । नित्यं स्मयतेरिति निर्देशेन ष्मिङ् ईषद्धसन इति भौवादिकादेव हेतुमण्णौ तद्विधानात् ॥ श्रण दाने । विश्राणनं वितरणम् ॥ चुद संचोदने । व्यासग्रन्थ इति युचि चोदना ॥ वज मार्ग । वाजयति । मार्गयति ॥ केचित्तु मार्गेति न धात्वन्तरं, किं तु वजेत्येक एव धातुर्मार्गसंस्कारे गतौ चेति व्याचख्युः ॥ ज्ञप मिच्च । चान्तताविव्येके । ज्ञपधातुर्णिचं लभते मित्संज्ञकश्चेत्यन्ये ॥ ज्ञाने ज्ञापने चेति । प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतना । प्रच्छ ज्ञीप्सायामित्यत्र ज्ञाने । श्लाघह्नुङ् सूत्रे ज्ञीप्स्यमानो बोधयितुमिष्यमाण इति व्याख्यया ज्ञापने च प्रयोगदर्शनादिति भावः ॥ वेष्टनमिति । परिवेषस्तु परिधिरित्यमरः ॥ न त्वित्यादि । अयं भावः । घटादौ यमोऽपरिवेषण इति पठितः तत्र परिवेषणमिति हेतुमण्ण्यन्तस्य हि भोजना वेष्टना चार्थः । तथा च अपरिवेषण इत्यनेन भोजनातो वेष्टनातश्चान्यत्र मित्त्वनिषेधेऽपि तयोरर्थयोरत्वमन्तत्वादेव मित्त्वसिद्धेरिति । यद्यपि घटादौ यच्छतिर्भोजनातोऽन्यत्र मिन्नेति व्याख्यातम् । तथाप्यत्रत्यग्रन्थानुगुण्येनोपलक्षणतया तथा व्याख्येयमित्याहुः ॥ अत्रेदं बोध्यम् । घटादौ यमोऽपरिवेषण इत्यत्र परिपूर्वकस्य विषेर्णिजन्तस्य ल्युटि रूपम् । यम च परिवेषण इत्यत्र तु केवलस्यैव ल्युटि रूपम्, न तु णिजन्तस्य । तथा च भोजनावद्वेष्टनाया अपि परिवेषणशब्दार्थत्वादुभयत्राप्यमन्तत्वेनैव मित्त्वं सिध्यति । वेष्टने तु अपरिवेषणे इत्यनेन अमन्तत्वप्रयुक्तमित्त्वस्य निषेधेपि यम च परिवेषण इत्यनेन मित्त्वं सिध्यतीति दिक् ॥ चिस्फुरोर्णौ ॥ वादेव उ-

पदेश इत्यत आदित्यनुवर्तते विभाषा लीयतेरित्यतो विभाषाग्रहणं च तदाह । आत्वं वा स्यादिति ॥ अर्तिह्री ॥ परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च आदौ पुक् पश्चाद् गुणः । अर्पयति । ह्रेपयति । व्लेपयति । रेपयति । यलोपः । क्नोपयति । क्ष्मापयति । स्थापयति ॥ चपयतीति । वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तते । आतोनुपसर्गे इति कबाधनाय ह्वावामश्चेत्यारम्भादिति भावः । ज्ञपादिभ्य इति । मुख्यमते पञ्च ज्ञपादयः मतान्तरे तु सप्त ॥ पूर्णेत्येके । पुणेत्यन्ये इति । ईदृशेषु पाठशुद्धिर्निर्णेतुमशक्या । अत एव क्षीरस्वामिनोक्तम् । पाठेऽर्थे चागमभ्रंशान्महतामपि मोहतः । न विद्मः किं जहीमोऽत्र किमुपादद्महे वयमिति ॥ पूल पूर्णादिषु पाठे भ्रंशः, वजधातोर्मार्गसंस्कारोर्थः, उत संस्कार एवेत्यर्थे भ्रंशः । आगमभ्रंशात् शास्त्रभ्रंशात् ॥ चूर्ण संकोचने । प्रेरणे पठितस्य पुनः पाठोऽर्थभेदकृतः ॥ मर्च चेति । क्वचिद्धातुपाठेऽस्यादृष्टत्वेपि नायमप्रामाणिक इति मन्तव्यम् । मिदचोऽन्त्यात् पर इति सूत्रे कैयटेनास्योपन्यस्तत्वात् । मर्त्तौ मर्तम् । मर्चयति हयेनेति प्रयोगदर्शनाच्च ॥ उपधायाश्च ॥ ऋत इद्धातोरिति वर्तते तदाह । धातोरुपधाया इति ॥ ननु ऋत इद्धातोरिति सूत्रे धातोर्ऋत इति वैयधिकरण्येन व्याख्याने सिद्धमिष्टमिति किमनेन सूत्रेणेति चेत् ॥ मैवम् । तथा हि सति ऋकारीयतीत्यत्रापि इत्त्वप्रसङ्गात् ॥ अर्दन इत्येके इति । अत्र वदन्ति । अर्दने लुबितुबी भ्वादौ पठितौ तयोरत्र पाठो वृथा स्यात् । इदित्त्वादेव लुम्बति तुम्बतीत्यादिरूपसिद्धेः । अदर्शने त्वर्थेऽर्थभेदात् भ्वादिपाठः सार्थक इत्यर्दनार्थत्वं चौरादिकयोरयुक्तमित्यस्वरसादेक इत्युक्तमिति ॥ म्रक्ष म्लेच्छने । म्रक्षणेप्ययम् । तच्च तैलादिनाऽभ्यञ्जनम् । म्रक्षयति । अमम्रक्षत् । गुर्द पुर्व निकेतने । गूर्दयति । पूर्वयति । केचित्तु पूर्वनिकेतने इति पठित्वा गुर्दधातुः पूर्वनिवासे वर्तते इति व्याचक्षते ॥ जसु हिंसायाम् । क्त्वायामिड्विकल्पार्थमुदित्करणमिति तत्सामर्थ्यादस्य णिजनित्यः । जासयति । जसति । जसित्वा । जस्त्वा । जस्तम् । चित । संचेतने मूर्च्छाद्यवस्थानिवृत्त्युत्तरकालिकं ज्ञानम् ॥ दंशतीति । इह दंशसञ्जेति नलोपमाशङ्क्याह । सञ्जिसाहचर्यादिति ॥ स्पश । स्पाशयते । अत् स्मृदृत्वरेत्यादिनाऽभ्यासस्य अत्त्वम् । इत्त्वापवादः । अपस्पशत् ॥ तर्ज भर्त्स तर्जने । भर्त्सयते । तर्जयन्निव केतुभिरिति प्रयोगस्तु णिजन्तादस्माच्चौरादिकात् तर्जतेर्वा हेतुमण्णिचि बोध्यः ॥ भ्रूण । भ्रूणयते । भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगर्भे

इत्यमरः। गूर उद्यमने। दीर्घोपधोयम्। गूरयते। ह्रस्वोपधस्तु दिवादौ तुदादौ चेति मनोरमायां स्थितम्। यद्यपि तुदादौ गुरी उद्यमन इति पाठाद्ध्रस्वोपध एव। तथापि दिवादौ घूरीगूरी हिंसागत्योरिति पाठान्नास्ति ह्रस्वोपध इति नव्याः॥ श्रम लच॥ ननु निशामय तदुत्पत्तिमित्यत्र शामय इत्येतत् शमु उपशम इत्यस्माण्णिचि रूपं चेद्॥ अमन्तत्वान्मित्त्वे सति ह्रस्वेन भाव्यमित्याशङ्क्य कथमनेन सिद्धमिति वदन्ति। आकुस्मीयत्वात्तङि निशामयस्वेति रूपस्य सर्वसंमतत्वादिति चेद्॥ अत्राहुः। स्वार्थण्यन्तादस्माद्वेतुमण्णिचि निशामयेति रूपम्। न चार्थसंगतिः। निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते॥ इति सिद्धान्तादिति॥ कुत्स अवक्षेपणे। यूनश्च कुत्सायामिति निर्देशादङ्। कुत्सा। ण्यासश्रन्थेति युच्। कुत्सना॥ भल। आभण्डनं निरूपणमित्याहुः॥ वञ्चु प्रलम्भने। ल्युटि। वञ्चनम्। उदित्करणस्य क्त्वायामिड्विकल्पार्थत्वाण्णिजनित्यः। वञ्चयति। वञ्चति। वचित्वा। वञ्चित्वा। क्त्वा। वञ्चिलुञ्च्यृतश्चेति सेटः क्त्वः कित्त्वविकल्पनात् पक्षिको नलोप इडभावे तु नित्यम्। निष्ठायां तु वक्तम् यस्य विभाषा इति इण्निषेधः॥ नाम्नो वेति वाशब्दं व्याचष्टे। अथवेति॥ प्रातिपदिकमिति। अन्येष्वपि दृश्यत इति सूत्रे अन्येभ्योपीति वक्ष्यमाणत्वात्कुपूर्वात् स्मयतेर्डप्रत्यये टिलोपे कुगतीति समासे च निष्पन्नमित्यर्थः। यद्यपि कुपूर्वस्य स्मिङो लडादिषु कुस्मयते इत्यादि सिद्धम्। तथापि प्रकुस्मयते इत्यादि न सिध्येदुपसर्गस्य धातुना व्यवधानायोगात्। कुस्मयाञ्चक्रे इत्याद्यर्थमपि कुस्मेति पाठोऽर्थवान्॥ इत्याकुस्मीयाः॥ चर्च। सर्वोपि चुरादिर्णिच् पाक्षिक इति पक्षे गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः। चर्चा॥ कण निमीलने। एकनेत्रनिमीलन एवायं शब्दस्वभावात्। काणः॥ काण्यादीनामिति। एते हेतुमण्ण्यन्तेषु वक्ष्यन्ते॥ हन्त्यर्थाश्च। तेन घातयति हन्तीत्येतौ समानार्थौ। अर्ज। प्रतियत्नो गुणाधानम्। अर्जयतीति। संगृह्णातीत्यर्थः। क्ष्विद्। अविशब्दनं प्रतिज्ञानम्॥ निषेधाल्लिङ्गादिति॥ क्षुधिरविशब्दन इति सूत्रेण अविशब्दने निष्ठाया इण्निषिध्यते विशब्दनार्थादेतस्मादनन्तरा निष्ठा नास्त्येव णिचा व्यवधानात् यतो क्षुधिरविशब्दन इति भौवादिकादेव निष्ठाया इण्निषेधो भवेदिति किं विशब्दनप्रतिषेधेन। ततश्चानेनैव विशब्दनप्रतिषेधेनानित्योस्य णिजिति ज्ञाप्यते इति भावः॥ इदित्करणादपि णिज्विकल्पः सिध्यतीति केचित्॥ प्रयोग इति। क्रियाकौशलं शिल्पम्॥ यत निकारोपस्कारयोः। यत्नो वा

प्रेषो वा निकारः । निराकारोपस्कारयोरिति पाठान्तरम् । क्रियानिघण्टौ च ॥ यत्ने प्रेषे निराकारे यातयेदप्युपस्कृतौ । निसोयं धान्यधनयोः प्रतिदाने इत्युक्तम् । अस्यार्थः यत्नाद्यर्थेषु चतुर्षु यतधातुं प्रयुञ्जीत । निसः परभागे चेत् प्रयुज्यते, तदायं धान्यधनयोः प्रतिदाने वर्तत इति ॥ ऋणं निर्यातयति । प्रतिददातीत्यर्थः ॥ अस्तु विशेषणे । विशेषणं व्यावर्तनम् ॥ भुवोवकल्कने । भूधातोर्णिच् स्यात् ॥ भावयतीति । मिश्रीकरोति चिन्तयति वेत्यर्थः ॥ कुपेश्च । कुपेर्णिच् स्यात् अवकल्कने ॥ आ स्वदः । अभिव्याप्त्येति । आकुस्मात्पूर्वत्र, आधृषादागर्वादिति परत्र च आङोभिविध्यर्थतायाः सर्वसंमतत्वेन तन्मध्यपतितेत्रापि तथैव व्याख्यानमुचितमिति भावः ॥ अन्ये त्वाङ्पूर्वकात् स्वदः सकर्मकाण्णिजिति व्याचख्युः । आस्वदीयेषु धातवः सर्वे सकर्मकाः । घाटयतीति । अयं चुरादावेव संघाते गतः । पुनः पाठस्तु अर्थभेदात् । स्वाद इत्येक इति । अस्मिन् मते पूर्वत्रापि आस्वादः सकर्मकादिति पाठ्यम् । ननु दीर्घपाठो व्यर्थः । ह्रस्वपाठेप्युपधावृद्ध्या स्वादयतीति रूपाणां तुल्यत्वादत आह । दीर्घस्य त्विति । सः स्विदिस्वदिसहीनां चेति सूत्रेण अभ्यासेणः परस्य सस्य सकारो न तु षत्वमिति वक्ष्यमाणत्वात् । सन्नन्तेपि सिस्वादयिषतीत्यादि रूपं तुल्यमेवेत्यभिप्रेत्याह ॥ असिस्वददिति । इत्यास्वदीयाः ॥ आधृषाद्वा । व्याख्यानाद् योग्यताबलाद्वा णिजिति संबध्यते । अयौचोर्दिति । णिजभावपक्षे अनिट्कोयमिति भावः ॥ ली द्रवीकरणे । लिनातिलीयत्योर्यका निर्देश इति भाष्यकारोक्तत्वाद् विभाषा लीयतेरित्यात्त्वमिह न प्रवर्तते इति ध्वनयति ॥ लेतेति ॥ वरीतेति । वृतो वेति दीर्घः । लिङि वूर्यात् । आत्मनेपदे तु वृषीष्ट । लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्विति वेट् । न लिङीति इटो दीर्घनिषेधः । इडभावपक्षे उश्चेति कित्त्वान्न गुणः । लुङि अवारीत् अवारिष्टाम् । अवारिषुः । सिचि च परस्मैपदेष्विति दीर्घनिषेधः । आत्मनेपदे तु अवरीष्ट । इडभावे सिचो लोपः । अवृत ॥ रिच । णिजभावे अयमनिड्त्याह ॥ रेक्तेति ॥ अरिचदिति । शल इगुपधेति क्सः ॥ तृप । अनिट्त्व श्यना निर्देशादयं सेडिति ध्वनयति ॥ तर्पितेति ॥ कृदी । ईदित्त्वान्निष्ठायामनिट् । ऋवर्णान्नस्य णत्वं कृण्णः । कृण्वान् ॥ ह्रस्वश्चेति । धुञ् कम्पन इत्यर्थः ॥ अवाचोदिति । अस्यतिवक्तीति लुका निर्देशादङ् नेति भावः ॥ वचिस्वपीति संप्रसारणम् । उच्यात् । धृष प्रसहने । केचित्त्वादितमाहुः । तन्मते धृष्टः, मुख्यमते धृषितः । नन्वत्र निष्ठा शीङित्यादिना सेण्निष्ठायाः

वित्वनिषेधात् गुणेन भाव्यमिति चेद् ॥ अत्राहुः । आदित्साहचर्यादादित एव ञिधृषेत्यस्य तत्र ग्रहणात् । न च आदितो निष्ठाया इड् दुर्लभ इति वाच्यम् । विभाषा भावादिकर्मणोरिति तत्संभवादिति ॥ इत्याधृषीयाः ॥ अथादन्ता इति । वक्ष्यमाणेषु धातुषु अन्त्यावयवोकारः, न तूच्चारणार्थः इत्यर्थः ॥ स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिरिति । अचः परस्मिन्निति सूत्रेणेत्यर्थः । न च स्थानिनि सति यत् कार्यं तदेव स्थानिवदित्यनेनातिदिश्यते, न त्वादेशप्रयुक्तं वार्यते । अन्यथा नायकः पावकः इत्यादि न सिद्धेदिति वृद्धिरत्र दुर्वारेति वाच्यम् । अचः परस्मिन्नित्यत्र स्थानिवदित्यनुवर्त्य शब्दाधिकारपक्षाश्रयेण भावाभावावप्यतिदिश्येते इति सिद्धान्तात् । स्थानिनि सत्यभवन्त्या वृद्धेरादेशेप्यभावात् । स्थानिनि सति यन्न भवति तदादेशेपि न भवतीत्यत्र तु नपदान्तेति सूत्रस्थयलोपादिग्रहणमेव लिङ्गमिति दिक् । ई च गणः ॥ अत् स्मृदृत्वरेत्यत्र योत् स चकारेण समुच्चीयते । स्तन गदी ॥ गदीत्यत्र इका निर्देशादतो लोपः । अनेकाच्त्वेनाषोपदेशत्वात् षत्वं न । तिस्तनयिषति । स्तनिहृषिपुषीति णेरिष्णुचि अयामन्तेत्ययादेशः । स्तनयित्नुर्बलाहकः । पत गतौ वा । गणसूत्रमिदम् ॥ कृपयतीति । कृपो रो ल इति न प्रवर्तते तत्र कृपू सामर्थ्ये इत्यस्य ग्रहणात् । कृपूप्रकृतिकणिजन्तस्य तु धात्वन्तरत्वात् । स्पृह । आप्तुमिच्छा ईप्सा ॥ अबभामदिति । आल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् णौ चङीत्युपधाह्रस्वो न ॥ सूच । पिशुनो दुर्जनस्तस्य कर्म पैशुन्यम् ॥ अषोपदेशत्वादिति । अनेकाच्त्वादिति भावः ॥ साम सान्त्वने इत्यतीतस्य त्विति । अयं धातुः इतः प्राङ् मूलपुस्तके न कुत्रापि दृष्टः पुस्तकान्तरेषु मृग्यः । केचित्तु साम सान्त्वन इत्यस्य क्वाप्यपठितत्वेपि षान्त्व सामप्रयोग इति प्राक् पठितमेव । तत्र च षान्त्व सामेति धातुद्वयं प्रयोगे वर्तते । प्रयोगस्य सान्त्वप्रयोगपरः । स च सान्त्वनमेवेत्येवं ग्रन्थकाराशयं वर्णयित्वा स्थितगतिं समर्थयन्ते ॥ गवेष । मार्गणमन्वेषणम् ॥ ऊन परिहाणे । अस्माण्णौ चङि द्वित्वात् परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च अल्लोपेन अजादेर्द्वितीयस्येति णिचा सह द्वित्वे औनिनदित्यनिष्टं प्रसज्यते, किं तु औननदित्येवं रूपमिष्टम् । तच्च नशब्दस्य द्वित्वं विना न संभवति । न च द्विर्वचनेचीति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् निषेधाद्वा नशब्दस्य द्वित्वं सिध्यतीति वाच्यम् । णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावादत आह ॥ ओः पुयण्जीत्यादि । संपूर्णसूत्रं लिङ्गमिति केषांचिद् भ्रमं निवर्तयितुमाह ॥ पययोरिति । अयं भावः । विपूङ्

रुज्ज्वयां सनि सनीवन्तर्धेति सूत्राभ्यां पूर्वेति सूत्राभ्यां परस्य सन इडागमे कृते द्विर्वचनेऽचि इति स्थानिवद्भावादादेशनिषेधाद्वा उवर्णान्तस्यैव द्वित्वमिति पुपविषते । पुपविषतीत्यनिष्टं प्रसज्येत । ततश्च अभ्यासोवर्णस्येत्त्वार्थं पययोरित्यपेक्षितम् । अन्यथा पिपविषते, पिपविषतीति न सिद्ध्येद् इति ॥ वर्गप्रत्याहारेत्यादि । पुयण्जि इति वर्गादिग्रहणफलं तु अबभीवत् अमीमवत् अरीरवत्, अलीलवत् अजीजवत् बिभावयिषति मिमावयिषति रिरावयिषति लिलावयिषतीत्यादिरूपसिद्धिरिति वाच्यं तद् दुरुपपादम्, णिति परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च वृद्ध्यादौ कृते द्वित्वे सत्यभ्यासे उवर्णस्य दुर्लभत्वादकारस्य सन्यतः इतीत्त्वे न रूपसिद्धेश्च । ततो वर्गादिग्रहणं व्यर्थं सदुक्तार्थे ज्ञापकमिति भावः ॥ ज्ञापनफलं तु यत्र ओः पुयण्जि इत्यस्याप्राप्तिस्तत्र बोध्यम् । तद्यथा । चुच्चावयिषति । चङ्यचुच्चवत् । उडुरिवाचरति उडवति । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः इत्याचारे क्विप् तदन्ताद्धातोर्णौ सन् । उड्डावयिषति । चङि औडुडवत् । तु इति सौत्रो धातुस्ततो णौ सन् । तुतावयिषति । चङि अतूतवत् । नुनावयिषति । अनूनवत् । पुस्फारयिषति । अपस्फुरत् । चिस्फुरोर्णौ इति वात्वम् । अपुस्फरदित्यादिष्वभ्यासे उकारश्रवणं भवति ज्ञापनात् । अन्यथा चिचावयिषतीत्यादि प्रसज्येत । तदेतत्सकलमभिप्रेत्य वार्तिककृतोक्तम् ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्य इति ॥ स्थानिवद्भावः प्रतिषेधस्याप्युपलक्षणम् ॥ अच आदेशो न स्यादिति । प्रतिषेधपक्षो मुख्य इत्यभिप्रेत्येदमुक्तम् । प्रतिषेधः स्थानिवद्भावस्याप्युपलक्षणमिति बोध्यम् । नन्वेवं कॄत संशब्दने इति धातोर्णौ चङि इरादेशात् प्रागेव, कॄत इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे च अचकीर्तदिति स्यान्न तु अचिकीर्तदित्यत आह ॥ यत्र द्विरुक्ताविति ॥ आद्योजिति । चङ्सहितस्योत्तरखण्डत्वमभ्युपेत्येदमुक्तम् ॥ अन्ये तु आद्यग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं धातोरवयवस्यैकाचो द्वित्वे सत्यभ्यासोत्तरखण्डे अज्द्वयासंभवादित्याहुः ॥ औजढत् औननदित्यादौ परिनिष्ठिते अवर्णस्यालाभादाह । प्रक्रियायामिति । चुच्चावयिषतीत्यादौ प्रक्रियायामवर्णो न लभ्यते इत्याह । परिनिष्ठिते रूपे वेति ॥ वाशब्दोऽनास्थायाम् । क्वचिदवर्णपरत्वं विवक्षितं न तु समुदायेनेत्याग्रह इति भावः ॥ सजातीयापेक्षत्वादिति । पुयण्जो ह्यभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णपरा भवन्ति । अतस्तथैव ज्ञापकमित्यर्थः । अत एव भाष्यकृता पवर्गादेरन्यस्मिन् अपि हलि अवर्णपरे एव स्थानिवत्त्वमिति अचिकीर्तदित्यादौ नातिव्याप्तिरिति सिद्धान्तितम् ॥ ननु ओः पुयण्जि इति सूत्रे णिचि इति नास्ति, तथा च णिच्येव आदेशो न स्यात् इत्यर्थं कथमिदं ज्ञापकं भवेत् । न च

सामान्यतो द्वित्वे कार्ये अच आदेशो न स्यात् इत्येव ज्ञाप्यतामिति वाच्यम् । दिदवनीयिषति निनवनीयिषतीत्यादावभ्यासे उकारश्रवणप्रसङ्गादिति चेद् ॥ अत्राहुः । येन नाव्यवधानम् इत्येकेन प्रत्ययेन द्वित्वनिमित्तप्रत्ययस्य व्यवधानमाश्रीयते तच्च णेरेव संभवतीति णिज्विषयकमेव ज्ञापकम् ॥ दिदवनीयिषतीत्यत्र तु ल्युटा क्यचा च व्यवधानमिति न तद्विषयं ज्ञापनमिति अस्मिन् मते णाचारक्विबन्तात् द्वनशब्दात्सनि दुदवनिषतीति स्यात्, तच्च नेष्यते णौ स्थानिवद्भावस्य ज्ञापकम् इति वार्तिकोक्ते स्थानिवत्त्वेन प्रतिषेधेन वा णाविवाभ्यासे उकारेण भवितव्यम् । अतो वार्तिककारवचनादेव णौ स्थानिवदिति स्वीकर्तव्यम् । तथा च न पूर्वोदाहरणेषु दोष इति दिक् ॥ फलितमाह । प्रकृते त्विति ॥ औननदिति । नोनयतिध्वनयति इति चङ्निषेधस्त्विह न तत्र च्छन्दसि इत्यनुवृत्त्या मात्वायतो जरितुः काममूनयीः इत्यादावेव तन्निषेधात् ॥ यद्यपि परिनिष्ठित एव अवर्णपरत्वमित्याशयेन उवर्णादेश एव स्थानिवत् स्यान्नान्यः इति वदतां बोपदेवादीनां मते औननदित्येव भाव्यम् । अवर्णादेशस्य स्थानिवत्त्वे तु परिनिष्ठितरूपे अवर्णपरत्वाभावात् ॥ तथापि अचिकीर्तदित्यादौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्य उत्तरभागे अवर्णाभावात् इति भाष्यकारोक्तपरिहारपर्यालोचनया उवर्णादेश एव स्थानिवदिति नियमो नास्तीत्यौननदिति रूपं निर्बाधमेव । किंच उवर्णादेश एवेति नियमे लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य इति सूत्रे अपीप्यदित्यत्र पिबतेर्णौ शाच्छासा इत्यादिना युकि चङि उपधालोपे तस्य स्थानिवत्त्वात् पाप्शब्दस्य द्वित्वम् इति वृत्तिग्रन्थो विरुध्येत । अपि च शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजढत्तथा इति वैयाघ्रपद्यवार्तिकस्थ औजढदिति प्रयोगोपि विरुध्येत । एतद्धि पूर्वत्रासिद्धम् इत्यस्य प्रयोजनकथनवार्तिकम् । तद्यथा शुष्किकेत्यत्र उदीचामातः इति ह्रस्वविकल्पो न । शुषः कः इति कत्वस्यासिद्धत्वेन यकपूर्वत्वाभावात् ॥ शुष्कजङ्घेत्यत्र कत्वस्यासिद्धत्वादेव न कोपधायाः इति पुंवद्भावनिषेधो न । क्षामिमान् इत्यत्र तु मादुपधायाः इति वत्वं न । क्षायो मः इति मत्वस्यासिद्धत्वात् । वहेः क्तान्ताण्णिचि चङि औजढदित्यत्र ढत्वस्यासिद्धत्वाण्णौ कृतस्य टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च ऊतशब्दस्य द्वित्वं कुहोश्चुः अभ्यासे चर्च सन्वदित्त्वं तु अनग्लोपीति प्रतिषेधान्न भवति ॥ एवं काशिकायामपि पूर्वत्रासिद्धम् इति सूत्रे औजढदित्युदाहृत्य ऊढिमाख्यदौजिढदित्येतत्तु क्तिन्नन्तस्य ऊढिशब्दस्य भवतीत्युक्तम् । तदपि विरुध्येत । उवर्णादेश एव स्थानिवद् इति नियमे णौ कृतस्य टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावेन ऊतशब्दस्य वा द्वित्वासंभवात् । एवं चाङ्कधातोर्णिच्यङ्गोवे बकि

स्थानिवत्त्वात् कशब्दस्य द्वित्वे आचिकदिति रूपमेव सर्वमतम्, न त्वाचिकदिति बोपदेवोक्तमिति बोध्यम् ॥ नन्वचिकीर्तदित्यादौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्य उत्तरभागे अवर्णाभावात् इति वदन् भाष्यकारो न बोपदेवग्रन्थस्य प्रतिकूलः उत्तरभागे परिनिष्ठितरूपे अवर्णपरत्वमुवर्णादेशस्यैव संभवति नान्यस्येत्यनेनैव भाष्यकारेण तथोक्तमिति वक्तुं शक्यत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । तथा हि सति यत्र ओः पुयण्जि इत्यस्य प्राप्तिस्तत्राप्युवर्णादेश एव स्थानिवत्। ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादित्येवमेव भाष्यकारो वदेत् । ऋजुमार्गेण सिध्यतोऽर्थस्य वक्रेण साधनायोगाद् इति दिक् ॥ संकेत ॥ चत्वारोऽत्र धातवः ॥ पाठान्तरमिति ॥ संकोचने इत्येतत्पर्यन्तम् ॥ अनेकाच्त्वेनाषोपदेशत्वात्षत्वं नेति ध्वनयति ॥ अतिस्तेनदिति ॥ गृहयत इति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः । लुङि अजगृहत् । अग्लोपान्न सन्वद्भावः ॥ मृगयते इति ॥ मार्गयति मार्गतीति तु मार्ग अन्वेषण इत्याधृषीयस्य ॥ अर्थ । अर्थयत इति । वृद्धेर्लोपो बलीयान् इत्यल्लोपान्न वृद्धिः ॥ बोपदेवस्तु, वृद्धौ कृतायां पुकि चाऽर्थापयते इति रूपमाह ॥ तद् रभसात् । न च अर्थवेदसत्यानाम् इत्यापुक् स्यादेवेति वाच्यम् । तत्र प्रातिपदिकस्य ग्रहणात् ॥ अदन्तत्वसामर्थ्यादिति । कथादिषु उपधावृद्धिदीर्घसन्वद्भावविरहेण सारभामप्रभृतीनामुपधाह्रस्वस्य गृहमृगप्रभृतीनामुपधागुणस्य च व्यावर्तनेन अदन्तत्वं सार्थकम् । इह त्वदन्तत्वे प्रागुक्तफलाभावात् णिचः पाक्षिकत्वं ज्ञापयतीति भावः ॥ ननु अदन्तत्वसार्थकत्वाय वाल्लोप इति प्राचोक्तमेवाभ्युपगम्यतामिति चेद् ॥ अत्राहुः । चिन्तयतेरितीत्त्वं सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति मते इह अदन्तत्वस्य फलं स्पष्टमेव । विशेषापेक्षं ज्ञापकमिति तु तत्र तत्र आकार इकार ईकार उकार ऊकाराद्यनुबन्धाः यथा ज्ञापकतया स्वीकृताः । तथा अदन्ततापि णिज्विकल्पमेव ज्ञापयितुं क्लृप्तेनैव णिज्विकल्पेन कृतार्थत्वे अपूर्वस्य लोपबाधस्य कल्पनाया अन्याय्यत्वात् । तथा हि सति मतद्वयेऽप्येकरूपमेव फलं लभ्यते इति ॥ अससूत्रदिति । अनेकाच्त्वान्न षत्वम् ॥ प्रातिपदिकादिति । यदि सुबन्तान्णिच् स्यात्, तदा स्रजयतीत्यादौ कुत्वं स्याद् इति भाव इति केचित् । तन्न । इष्टवद्भावेन भत्वे कुत्वस्याप्रसक्तेः ॥ अत्र बहुलं णिच् स्यात् स च णिच् इष्टवत् भवतीति अन्वयात् पक्षे वाक्यमपि भवतीत्याह । पटुमाचष्ट इति । धात्वर्थे इत्यनेन कारणाख्यानादिर्गृह्यते इति भावः ॥ तेन वल्गून्याचष्टे भावयतीत्यत्र इष्टस्य यिट्च इति णिचोऽपि यिट् स्याद् । अत्राहुः । टेः इति सूत्रे णाविष्टवत् प्रातिपदिकस्य इति वार्तिके प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्ययकार्याणामतिदेशो मा भूदित्येवमर्थम् । तेनात्र

णिचो यिट् न भवति तदभावे भूभावेनापि न भवितव्यं संनियोगशिष्टत्वात् । किं तु बहयतीत्येव भवितव्यमिति मतान्तरम् ॥ एतच्च तत्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टमिति ॥ अन्ये त्वाहुः इष्ठवत् इति हि सप्तम्यन्तादतिः णौ इत्युपमेये सप्तमीदर्शनात्तेन इष्ठनि परे पूर्वस्य यत् कार्यं तदतिदिश्यते न त्विष्ठनोऽपीति ॥ पुंवद्भावेति । अतिशयेन पट्वी पटिष्ठेत्यत्र भस्याढे तद्धिते इति पुंवद्भावः । ऋशिष्ठः द्रढिष्ठ इत्यत्र र ऋतो हलादेः इति रभावः । साधिष्ठ इत्यादौ टिलोपः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठ इत्यत्र विन्मतोर्लुक् इति विनो लुक् । अतिशयेन गोमान् गविष्ठ इत्यादौ मतुपो लुक् । स्थविष्ठ इत्यादौ स्थूलदूर इत्यादिना यणादिलोपः । प्रेष्ठ इत्यादौ प्रियस्थिर इत्यादिना प्रस्थाद्यादेशः ॥ तद्दर्शयन्नाह पुंवद्भावस्योदाहरणम् एणीमाचष्टे एतयति । टिलोपेनैव सन्नियोगशिष्टत्वान्नकारनिवृत्तौ सिद्धायां पुंवद्भावग्रहणं दरदमाचष्टे दारदयतीत्यादिसिद्ध्यर्थमिति बोध्यम् । द्रढयतीत्यादौ रभावः । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयतीत्यत्र विनो लुक् । गोमन्तमाचष्टे गवयतीत्यत्र मतुपो लुक् । अङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धिरत्र न भवति । प्रियमाचष्टे प्राययति स्थिरमाचष्टे स्थाययतीत्यादौ तु वृद्धिर्भवत्येव । इयोरिति निर्देशेन तस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनादिति दिक् ॥ परत्वाद्वृद्धाविति । लोपः शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यः, वृद्धिरप्यनित्या, उभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धिस्तस्यां कृतायामौकारस्यावादेशात् प्रागेव परत्वाद्वारणादाङ्गस्य बलीयस्त्वाच्च लोप इत्यर्थः ॥ एवं चानग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ स्त इत्याह ॥ अपीपटदिति । इह टिलोपस्य स्थानिवद्भावेन व्यवधानाद्दीर्घसन्वद्भावौ नेति न भ्रमितव्यम् । स्थानिवत्त्वेऽप्यङ्गस्य णिच्परत्वानपायात् । चङ्परे णौ यल्लघु इति पक्षेऽपि अभ्यासस्य आदिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वमेव नास्तीति दीर्घसन्वद्भावौ स्त एव ॥ केचित्तु चङ्परे णौ यल्लघु इति पक्षे पटुशब्दोकारस्य वृद्धौ कृतायां णिपरं लघु दुर्लभमिति सन्वद्भावाप्राप्त्याऽपपटदित्येव रूपम् । प्रथमं टिलोपः पश्चाद्द्विर्वचनमिति मत्वा अभ्यासस्य आदिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वमेव नास्तीति मनोरमोक्तं यत्, तन्नादर्तव्यम् । णिच्यच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये इति निषेधपक्षस्य मुख्यतया प्रागुक्तत्वेन प्रथमं टिलोपस्य दुरुपपादत्वादित्याहुः ॥ तन्मन्दम् । अपीपटदित्यत्र द्वितीयाच्पर्यन्तस्य प्रथमावयवस्य द्वित्वमिति हि निर्विवादम् । तथा च द्वितीयस्याचो द्वित्वाकरणात् प्रथमं टिलोपः स्यादेवेति ॥ वृद्धेर्लोप इति । कृताऽकृतप्राप्तिमात्रेण लोपो नित्यः । वृद्धिस्त्वनित्या । टिलोपे सति स्थानिनः पूर्वत्र कर्तव्यायां लोपस्य स्थानिवत्त्वात् स्वविधौ स्वस्य स्थानिवत्त्वाभावाच्च ।

SGDF

अस्मिंस्तु पक्षे मुण्डमिश्र इति सूत्रे हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनस्य वैयर्थ्यमेव। यतः प्राक् टिलोपे सति अग्लोपित्वसंभवात्। तथा चादन्तत्वनिपातनसामर्थ्याट्टिलोपात् पूर्वं वृद्धिरेवेत्यनग्लोपित्वादपीपटदित्येव रूपं साध्विति प्रतीयते। भाष्यद्वयप्रामाण्याद्रूपद्वयमपि साध्विति बहवः॥ लडर्थस्त्विति। करोत्याचष्टे इति हि कर्तरि वर्तमाने लडेकवचनम्। लडर्थाविवक्षायां तु ण्यन्ताद् भावकर्मणोः भूतभविष्यतोर्द्वित्वबहुत्वयोश्च प्रत्ययो भवत्येवेति भावः॥ यद्यप्येकत्वादिसंख्या लडर्थो न भवति। तथापि लडादेशतिङर्थोऽपीह लडर्थत्वेन गृहीत इति ज्ञेयम्॥ तेनातिक्रामति। तृतीयाप्रकृतिभूतात् प्रातिपदिकाण्णिच्। तृतीयान्तात् णिजित्यन्ये। एवं तत्करोति इत्यत्रापि द्वितीयाप्रकृतिभूताद्द्वितीयान्ताद्वा णिच्। न च सुबन्ताण्णिचि वाचं करोत्याचष्टे वाचाऽतिक्रामति वाचयतीत्यत्र कुत्वं स्यादिति शङ्क्यम्। इष्ठवद्भावेन भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधात्। यशस्विनमाचष्टे यशसयति स्रग्विणमाचष्टे स्रजयतीत्यादौ विनो लुकि प्राप्तस्य पदकार्यस्य बाधार्थं भसंज्ञातिदेशस्य आवश्यकत्वात्। तत्करोति इत्यादिनिर्देशानुगुणत्वाच्च सुबन्ताण्णिजिति पक्ष एव ज्यायानित्याहुः॥ णिच्प्रकृतिरिति। वधशब्दो णिच्प्रकृतिः, इदानीं तु कृल्लुक्यवशिष्टभाग एव प्रकृतिरित्यर्थः॥ व्याख्यानात् कृत इति। यद्यपि वधशब्दः कृदन्तः, स आख्यानं न भवति। तथाप्याख्यानवाची कृदन्तश्च कंसवधशब्दो भवत्येव कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्॥ कृल्लुगिति। हनश्च वध इति विहितस्य अप्प्रत्ययस्य लुक्॥ प्रकृतिप्रत्यापत्तिरिति। विकारपरित्यागेन स्वरूपेणावस्थितिरित्यर्थः। तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह। कंसं हन् इति स्थिते इति॥ कंसविशिष्टस्येति। तस्मादेव णिचो विधानादिति भावः॥ दोष इति। कशब्दात् पूर्वमडागमः कंस् इत्यस्य द्विर्वचनं स्यादित्यर्थः॥ किं चेति। एवं च कंसमजीघनदिति इष्टं न सिध्येदिति भावः॥ तत् प्रत्यये। धातोर्विहितप्रत्यये। तेन वार्त्रघ्नमित्यत्र हनस्त इति तत्वं न भवतीति ज्ञेयम्॥ उक्तदोषान् परिहरति॥ सत्यमिति। प्रकृतिवच्चेति चकारोऽनुक्तसंग्रहार्थ इत्याह। चात् कार्यमिति। यद्यप्यन्यतरातिदेशेनाप्यड्द्विर्वचने सिध्यतः। तथापि धातावनन्तर्भूतद्वितीयान्तादिलाभाय कारकातिदेशः। कार्यातिदेशस्तु कुत्वतत्वादिलाभायेति विवेकः॥ इह भारतभागवतादिप्रसिद्धे कंसवधाद्युपाख्याने एव णिजिति नाग्रहः, किं तु उपाख्यानमात्रे। तेन राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीत्यादि सिध्यति। इह कृत् प्रकृतौ राज्ञः कर्तृत्वेऽपि गमेर्हेतुमण्णौ गतिबुद्धीत्यनेन तस्य कर्मत्वमिति द्वितीयान्तमेव क-

प्रातिदेशबलात् स्वीक्रियते । देवदत्तः पाकमाचष्टे देवदत्तेन पाचयतीत्यत्र तु देवदत्तस्य कर्तृत्वानपायात् तृतीयैव भवति । रुक्मिणीहरणमाचष्टे इत्यादौ हृकोरन्यतरस्याम् इति विकल्पात् रुक्मिणीं रुक्मिण्या वा हारयतीति प्रयोगः ॥ कर्तृकरणादिति । कर्तृग्रहणाभावे चक्षुषा पश्यति चक्षयतीत्यादावेव स्यात्, न तु करिभिरवबध्नाति अवकरयतीत्यादौ । लोके इन्द्रियाणामेव करणत्वेन सुप्रसिद्धत्वादतः तस्य ग्रहार्थं कर्तृग्रहणमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ नव्यास्तु साधकत्वेन विवक्षितं यत् तत् करणशब्देन गृह्यते न तु लोकप्रसिद्धकरणमेव । अन्यथा कर्तृकरणयोस्तृतीया इत्यादावपि लोकप्रसिद्धकरणप्रसक्त्या बाणेन हत इत्यादि रूपं न सिध्येत् । तथा च कर्तृग्रहणं विनाप्यवकरयतीति रूपसिद्धौ न किंचिद्बाधकमिति व्याख्याय कर्तृकरणात् इत्यत्र समाहारद्वन्द्वं मत्वा देवदत्तेन पाचयति देवदत्तयतीत्युदाजह्रुः ॥ कदाचिद्दर्शने । चित्रकरणकदाचिद्दर्शनयोः इति सुवचम् ॥ अदन्तेषु पाठबलादिति । अदन्तस्य फलान्तराभावादतोलोपं बाधित्वा वृद्धिरित्यर्थः ॥ संग्राम । संग्राममिति युद्धवाचि प्रातिपदिकं करोतीत्यर्थे णिचं लभते ॥ अनुदात्तेदिति । एतच्च भ्वादिभ्यो भुवि इति सूत्रे कैयटेनोक्तम् ॥ अकारप्रश्लेषादिति । तेन प्रश्लिष्टस्येत्संज्ञा, प्रकृत्यकारस्य तु इष्ठवत् इति टिलोपः । तथा च अग्लोपादससंग्रामतेत्यत्र नोपधाह्रस्वः ॥ सुख दुःख । तच्छब्देन सुखदुःखे प्रातिपदिकार्थौ परामृश्येते । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इत्येव सिद्धे अनयोः पाठः सोपसर्गात्प्रत्ययार्थं इत्येके ॥ ॥ सुखदुःखाभ्यां तत्क्रियायामेव णिच् स्यान्न त्वाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे इत्येतदर्थः पाठ इत्यन्ये ॥ पुच्छादिष्विति । भीमसेनस्य वाक्यम् ॥ ग्रन्थान्त इति । भू सत्तायाम् इत्यादिधातुपाठस्यान्त इत्यर्थः ॥

इति चुरादयः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ तच्छब्देन स्वतन्त्रः कर्ता इति पूर्वसूत्रोपात्तः कर्ता परामृश्यते । तस्य कर्तुः प्रयोजकः प्रेरकः तद्व्यापारानुकूलव्यापारवानित्यर्थः । चकारः एकसंज्ञाधिकारबाधनार्थः । तदाह ॥ हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्चेति । हेतुसंज्ञायाः प्रयोजनं भीस्म्योर्हेतुभये भियो हेतुभये षुक् इत्यादौ प्रयोजकस्य हेतुत्वेन व्यवहारः । कर्तृसंज्ञायास्तु लः कर्मणि च भावे चेति सूत्रेण प्रयोजके वाच्ये लकारादयः ॥ हेतुमति च ॥ स्वनिष्ठाधारादिरूपाधेयतासंबन्धेन हेतुर्यत्रास्ति स हेतुमान् व्यापारः । तस्मिन् वाच्ये णिजित्याह ॥ प्रयोजकव्यापार इति । प्रयोजकश्चेतनाचेतनसाधारण्येन विवक्षितः । स च क्वचित्सिद्धः, क्वचित् फलरूपः । देवदत्तः पाचयति गमयतीत्यादौ सिद्धः । भिक्षा वासयति संग्रामो वासयती-

त्यादौ तु फलरूपः॥ प्रेषणादाविति। भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणा। आज्ञेत्यर्थः। आदिशब्देन अध्येषणानुमत्यादीनामुपादानम्॥ समानस्याधिकस्य वा ऋत्विगाचार्यादेः प्रवर्तना अध्येषणम्। प्रार्थनेत्यर्थः॥ अनुमतिस्तु राजादेः संमतिः तां विना यागादिक्रिया न निष्पद्यत इत्यनुमतिमात्रेण राजादिः प्रयोजकः॥ अनुमत्यादिशब्देनात्रोपदेशानुग्रहयोरुपादानम्। ज्वरितः कषायं पिबेत् इत्युपदेशमात्रेण वैद्यादिः प्रयोजकः। यस्तु केनचिद्धन्तुमिष्टं पलायमानं निरुणद्धि, सोऽपि हन्तुरनुग्राहकत्वेन प्रयोजकः। सर्वेऽप्येते विशेषाः कथं णिच्प्रत्ययगम्या इति चेद्॥ अत्राहुः। सर्वानुगतं प्रवर्तनासामान्यं णिचोऽर्थः विशेषास्तु अर्थप्रकरणादिगम्या इति॥ नन्वेवं णिचो लोडादीनां च पर्यायता स्यात्। ततश्च इदानीं पृच्छतु भवानिति वक्तव्ये प्रच्छयतीति णिजपि प्रयुज्येतेति चेत्॥ मैवम्। कर्तुः प्रयोजको हि हेतुः प्रैषविषयो यः संबोध्यो देवदत्तादिः स तु नाद्यापि प्रश्नकर्तृत्वेनावधारितः॥ तथा च प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिता या प्रयोजकनिष्ठप्रवृत्तिः सा णिजर्थस्तदनुपहिता प्रयोजकप्रवृत्तिस्तु लोडर्थ इत्युभयोर्भेदः॥ उक्तं च॥ द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छादेर्लोड् विधीयते। सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो णिचः इति। अस्यार्थः। कर्तृत्वेनानवधारितस्य देवदत्तादेस्तु प्रैषे प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् इत्यादेर्लोट् भवति प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहितप्रवृत्त्याश्रयस्य प्रयुक्तिस्तु यदा सा णिचो विषय इति॥ किं च प्रयोक्तृनिष्ठा प्रयुक्तिर्लोडर्थः प्रयोक्तृप्रयोक्तृकर्तृका तु णिजर्थः। पच देवदत्तेत्यत्र हि वक्तैव प्रेरकः, पाचयतीत्यादौ वक्तृभिन्नः, पाचयामीत्यादौ तु वक्तेति दिक्॥ ओः पुयण्जि। पुयण्जीति समाहारद्वन्द्वात्सप्तम्येकवचनम्। अपरे इति बहुव्रीहिः। अत्र लोपोऽभ्यासस्य इत्यतः अभ्यासस्य इत्यनुवर्तते, भृञामित् इत्यत इद्ग्रहणं, सन्यतः इत्यतः सनीति च, अङ्गस्य इति तु अधिक्रियत एव तदेतदभिप्रेत्याह॥ सनि परे यदङ्गमित्यादि। अपरे किम्। बुभूषति॥ पवर्गयण्जीति किम्। ऊर्णुनविषति॥ अबीभवदित्यादि। भू सत्तायाम्। पूङ् पवने। मूङ् बन्धने। यु मिश्रणादौ। रु शब्दे। लूञ् छेदने। जु गतौ। सौत्रोऽयं धातुः जुचंक्रम्य इत्यत्र निर्दिष्टः। ननु भू भू इति द्वित्वोत्तरं वृद्ध्यावादेशौ भवतस्ततः क्तस्य णौ चङि इति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावेन लघुपरत्वाभावात्सन्वद्भावाप्रवृत्त्याबीभवदित्यादावभ्यासोवर्णस्येत्त्वं दुर्लभमिति चेद्॥ अत्राहुः॥ आरम्भसामर्थ्यादेव न स्थानिवत्त्वमिति॥ स्रवतिशृणोति। अपरे इत्यनुवर्तते। ननु पुयण्जीति, पवर्गजकारयोरसंभवाद्यणः संभवेऽपि अव्यभिचारात्तदाह॥ अवर्णपरे धात्वक्षरे इति। अक्षरशब्दोऽत्र वर्णपरः॥ अवर्णपरे किम्। शुश्रूषति। शु-

णौत्यादेरुदाहरणं तु अशिश्रवत्। अशुश्रवत्। अदिद्रवत्। अदुद्रवत्। अपिप्रवत्। अपुप्रवत्। अचिच्यवत्। अचुच्यवत्॥ अडुढौकदिति। ढौकृ गतौ। चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरः इति पक्षाश्रयेणाह॥ अचोचकासदिति॥ मतान्तर इति। अङ्गं यत्र द्विरुच्यते इति मते, चङ्परे णौ यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्याभ्यासः इति मते चेत्यर्थः॥ सुब्धातुप्रकरण इति। अतितिरायत्। अससम्रायत्। अविविश्वद्रायत्। अदिदेवद्रायदित्याद्युदाहरिष्यदित्यर्थः॥ वृद्धिं बाधित्वेति। ण्यल्लोपावियङ् इत्यादिवचनात्खिलोपांशप्रत्याख्यानपक्षे अपवादत्वाद्वेत्यर्थः॥ असंभव इति। तथा च अचुचोरदित्येव रूपमिति भावः॥ ण्याद्वति-निर्देशादिति। चङ्परे णावित्यत्र चङ्परे णित्वे इत्यर्थस्तेन णिद्वये सत्यपि णित्वं चङ्परमस्तीति ह्रस्वदीर्घयोरस्ति संभव इति भावः। एतेन अवीवदद्वीणां परिवादकेनेत्यादौ सन्वद्भावो व्याख्यातस्तत्रापीत्थमेव पूर्वपक्षसिद्धान्तयोस्तुल्यत्वात्॥ णौ च॥ विभाषा श्वेः इत्यनुवर्तते संश्चङोरिति णावित्यस्य विशेषणम्, ह्वः संप्रसारणम् इत्यतः संप्रसारणमनुवर्तत एवेत्याह॥ सन्परे चङ्परे चेत्यादिवचनादिति। इयं च परिभाषा लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् इत्यत्र वच्यादीनां ग्रह्यादीनामनुवृत्तेरवेष्टसिद्धावुभयेषांग्रहणसामर्थ्यात् लभ्यते। अन्यथा वव्रश्चेत्यत्र हलादिःशेषे कृते वस्य संप्रसारणं स्यादित्याहुः॥ स्तम्भुसिवु॥ स्तम्भुः सौत्रः। षिवु तन्तुसंताने। षह मर्षणे। स्तम्भतेः स्तन्भेः इत्यनेन प्राप्तिः, अन्ययोस्तु परिनिविभ्यः इत्यनेनेति विवेकः॥ आटिटत्। आशिशदिति। णिचा सह द्वित्वात् सन्वद्भावो नेति तद्विषये विहितो यो दीर्घो लघोः इति दीर्घः स न प्रवर्तते॥ ऋदित्करणाल्लिङ्गादिति। यदि पूर्वं द्विर्वचनं भवेत्। तदा णिशब्दस्य द्वित्वे सत्युपधाह्रस्वस्याप्राप्तेस्तत्प्रतिषेधार्थमृदित्करणं व्यर्थं स्यादतस्तदुक्तार्थे ज्ञापकमेव॥ एजादावेधतावविति। एत्येधत्यूठ्सु इति सूत्रे एजाद्योरेत्येधत्योरिति व्याख्यातत्वादिति भावः। न च मा भवान् प्रेदिधद् इत्यत्र णौ चङि इति ह्रस्वे कृते नायमेधतिरिति वृद्धेरप्रवृत्तौ किमेधतेरजादिविशेषणेनेति वाच्यम्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। न चैवमपि अजादेर्द्वितीयस्येति धिशब्दस्थाने धिधिशब्दादेशेसति वस्नसोरिव प्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोह इति वाच्यम्। द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम् इति भाष्ये सिद्धान्तितत्वात्। अन्यथा इहैव प्रेदिधदित्यत्र णिलोपो न स्यात्। जिघांसतीत्यादौ सनः सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं च न स्यादिति दिक्॥ उद्ज आर्जव इति। अयमुपध्मानीयोपध इति वार्तिककृतोक्तम्। तस्य झलां जश् झशि इति जश्त्वेन बकारे कृते उब्जिता। उब्जितमिति रूपम्। ए-

तथायोगवाहानां ग्रहणं पाठस्य फलम् ॥ भाष्यकारादयस्तूपध्मानीयोपधपाठे उब्जिजिषतीति रूपं न सिध्येत्। यदि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इत्याश्रित्य बकारोत्तरं द्वित्वं क्रियते, यदि वा अस्यानित्यतामाश्रित्य बकारात् पूर्वमेवोपध्मानीयस्य द्वित्वम् उभयथापि इष्टरूपासिद्धिः, आद्ये उबिब्जिषति, द्वितीये तूपध्मानीयस्याच्त्वात्तदादेः अजादेर्द्वितीयस्य इति द्वित्वे हलादिःशेषे द्वितीयोपध्मानीयस्य जश्त्वेन बकारे पश्चात् प्रथमस्यापि तथैव बकारे उबब्जिषतीत्यापत्तेस्तत्रेष्टसिद्धये दकारोपधोयं स्वीकार्यः। भुजन्युब्जाविति निपातनादुपधदकारस्य बो भवतीति वाक्यं कल्प्यते, तच्च स्तोः श्चुना श्चुः इत्यस्याग्रे। तदायमर्थः। श्चुना योगे उद्जेर्दकारस्य बकार इति। अभ्युद्गः समुद्गः इत्यत्र तु उब्जिता उब्जितुमित्यत्रेव चवर्गयोगो नास्तीति न बकारः। दकारोपधे चास्मिन् स्वीकृते न न्द्राः इति निषेधाज्जिशब्दस्य द्वित्वे ततो बकारे च उब्जिजिषतीति सिध्यति रूपम्। न च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति बकारोत्तरं द्विर्वचने सति स्यादेवानिष्टमिति वाच्यम्। द्विर्वचने हि त्रैपादिकं सिद्धं, न तु तन्निषेधेऽपि। तथा च निषेधे त्रिपादीस्थस्यासिद्धत्वात् न न्द्राः इति निषेधः प्रवर्तते। यद्वा। तादृशवाक्यमिह न कल्प्यते, किं तु भुजन्युब्जौ इति निपातनेन दस्य ब इति। न चैवं बकारसहितस्य द्वित्वप्रसंगः। धातौ दकारोच्चारणसामर्थ्यात्। न चाभ्युद्ग इत्यादावपि बकारश्रवणप्रसंगः। श्चुत्वविषय एव बकारनिपातनाभ्युपगमात्॥ यद्वा। अभ्युद्ग इत्यादिरूपं दगुपसर्गाद्गमेर्डप्रत्यये ज्ञेयम्। उद्जेस्तु घञि अनभिधानात् प्रयोगाभाव इति वदन्ति॥ तदेतद्भाष्यादिमतमभिप्रेत्याह। उपदेशे दकारोपध इत्यादि॥ न न्द्राः इत्यत्र अजादेरित्यनुवर्तते। तेन आदिभूतादचः परा एव नदरा द्विर्नोच्यन्ते नान्ये इत्यर्थः॥ ननु लावस्थायामेव अट् इति भाष्यकारोक्तपक्षे अदिद्रपदित्यत्र अजादिमस्त्येव नान्याश्च प्रथममट्परत्वादन्तरंगत्वाच्चेति चेद्॥ अत्राहुः। द्वितीयस्येत्यप्यत्रानुवर्तते। तत्सामर्थ्याच्च नित्यं द्वितीयस्येति तदर्थः। तेन लावस्थायामटि कृतेऽपि धातुसंज्ञाप्रवृत्तिकाले अजादित्वाभावान्नोक्तदोषः। नित्यं द्वितीयस्यैकाचो ये नदरास्तेषामेव। न चैवं नित्यं द्वितीयस्येति व्याख्ययैव इष्टसिद्धावजादेरित्यस्यानुवृत्तिर्मास्त्विति वाच्यम्। इन्द्रिदीयिषतीत्यत्र दकारस्यापि द्वित्वनिषेधापत्तेः। अजादेरित्युक्तौ त्वादिभूताचः परत्वं दकारस्य नेति सिद्धमिष्टम्। न च अजादेरित्युक्तावपि चन्दिद्रीयिषतीत्यत्र दोषः स्यादेव आद्यवयवस्य हल्त्वान्नकारस्य द्वित्वनिषेधाप्रसंगादिति वाच्यम्। अजादेरिति कर्मधारयात् पञ्चमीत्युक्तत्वात्। इह च एकदेशे स्वरितत्वं प्रतिज्ञाय अच इत्येवा

नुवर्त्यताम् । अथवा आदेरित्यस्याप्यनुवर्तनमस्तु । तस्य नावयवपरत्वं किं तु पूर्ववर्तिमात्रपरत्वं शब्दाधिकाराश्रयणादिति ज्ञेयम् ॥ नन्वेवमुत्तरार्थतया द्वितीयस्येति ग्रहणस्य सार्थकत्वे स्थिते द्वितीयस्येति न वक्तव्यमिति भाष्यं विरुध्येतेति चेत् ॥ मैवम् । यस्मिन् सूत्रे पठितं तत्र माऽस्त्विति तदाशयात् । न च अजादेरित्येतावत्युक्ते यस्य कस्यचिदेकाचो द्वित्वं स्यादिति वाच्यम् । प्रथमस्यैकाचः पूर्वेणैव सिद्धेः पुनरारम्भो द्वितीयस्य द्वित्वार्थमिति सुवचत्वात् ॥ रभेरशब्लिटोः ॥ रधिजभोः इत्यतोऽचीति इदित इत्यतो नुमिति चानुवर्तते ॥ अचि किम् । आरब्धम् ॥ अशब्लिटोः किम् । रभते । रेभे ॥ लभेश्च ॥ योगविभाग आङो यि इत्यत्र लभेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यादिति ॥ काण्यादीनामिति । कण निमीलने । रण शब्दे । भण शब्दे । श्रण दाने । लुप्लृ छेदने । हिठ विबाधायाम् । षट् ॥ ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च । वण शब्दे । लुठ प्रतिघाते । लुप्लृ छेदने लोपीति णिजन्तनिर्देशः । लापयः इति पाठान्तरे लप व्यक्तायां वाचि ॥ केचित्तु लपहठ इति पठन्ति ॥ न्यासे चत्वारः ॥ चण दाने । लुठ स्तेये । भ्वादिः । चुरादौ दण्डकपाठे भाषार्थकोपि ॥ अचीकणत् । अरराणत् । अबीभणत् । अबभाणत् । अशिश्रणत् । अशश्राणत् । अलूलुपत् । अलुलोपत् । अजीहिठत् । अजिहेठत् ॥ स्वापेश्चङि ॥ चङि किम् । स्वापयति ॥ असूषुपदिति । इह संप्रसारणोत्तरं द्वित्वम् ॥ शाच्छासा । शो तनूकरणे । छो छेदने । षोऽन्तकर्मणि । ह्वेञ् स्पर्द्धायाम् । व्येञ् संवरणे । वेञ् तन्तुसंताने । पा पाने लुग्विकरणालुग्विकरण इति परिभाषया पा रक्षणे इति नेह गृह्यते । तस्य तु पालयतीति रूपमनुपदं वक्ष्यति ॥ शाययति । अशीशयत् ॥ छाययति । अचिच्छयत् ॥ साययति । असीषयत् । ह्वाययति ॥ आविह्वयत् । व्याययति । अविव्ययत् ॥ वाययति । अवीवयत् ॥ पाययति । अपीप्यत् ॥ इह शाच्छासादीनां कृतात्वानां निर्देशः पुकः प्राप्तिं ध्वनयितुं तत्प्रयोजनं त्वस्मिन्प्रकरणे लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषाया अप्रवृत्तिः । तेन ध्यापयति ज्ञापयतीत्यादि सिद्धम् ॥ ह्वः संप्र ॥ णौ च संश्चङोः इति वर्तते तदाह । सन्पर इत्यादि । अजूहवत् अजुहावदिति ॥ काण्यादीनां वा इति ह्रस्वविकल्पः ॥ अपीप्यदिति । उपधालोपस्य द्वित्वे कर्तव्ये प्रतिषेधात्, कृते लोपे स्थानिवद्भावाद्वा पायशब्दस्य द्वित्वे हलादिःशेषे ईकारः । स च अनभ्यासविकारे इति निषेधादन्त्यस्यादेशः । इहाग्लोपित्वादलघूपधत्वाच्च सन्वद्भावदीर्घयोरप्राप्तावित्वं विधीयते ॥ व्लेपयतीत्यादि । व्ली वरणे । रीङ् क्षये । क्नूयी शब्दे उन्दे च । क्ष्मायी विधूनने ॥ तिष्ठतेरित् ॥ तकारो मन्दप्रयोजनः । श्तिपा निर्देशो यङ्-

लुङ्निवृत्त्यर्थः । अतास्थपत् लटि तास्थापयीति । तास्थापेति ॥ ऊर्ज्ञ त् । चुरादौ व्याख्यातम् ॥ अचीक्कतदिति । ऋदादेशाभावपक्षे उपधायाश्च इतीत्त्वे रपरत्वम् । उपधायां चेति दीर्घः । पुक्कोपवाद इति । आदन्तत्वात्पुकः प्राप्तिः । एवं च लुगागमस्य पुङ्निवृत्तिरेव फलम् । पालयतीति रूपस्य पाल रक्षणे इति धातुनापि सिद्धेरिति भावः ॥ वो विधू । लुग्विकरणालुग्विकरण परिभाषया ओवै शोषण इत्यस्यैव ग्रहणम् । न तु वा गतिगन्धनयोः इत्यस्य । लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषा त्वस्मिन् प्रकरणे न प्रवर्तते इत्युक्तं प्राक् । ओवै शोषणे इत्यस्य रूपमिति वदन् वामनोप्यत्रानुकूलः । वज गतौ इति धातुना वाजयतीति रूपे सिद्धे जुगागमस्य पुग्निवृत्तिरेव इहापि फलम् ॥ वातेरिति । वायतेरिति वक्तुं युक्तम् । आत्त्वविधायकसूत्रं स्मारयति । विभाषा । लीयतेरिति लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना । अन्यथा विभाषा लीङ इत्येवावक्ष्यत् । तेन लीलीङोरुभयोरप्यात्त्वं भवति ॥ लीलोः ॥ लीङ् श्लेषणे दिवादिः । ली श्लेषणे क्र्यादिः । लाग्रहणेन ला आदाने अदादिः, कृतात्वौ लीलीङौ च त्रयोपि गृह्यन्ते ॥ लीयतेरिति ॥ औचित्यादिहापि यका निर्देश इत्युभयोरपि ग्रहणम् । न च निरनुबन्धकपरिभाषया सूत्रेपि लीङो न ग्रहणमिति वाच्यम् । इयं हि परिभाषा वामदेवाडड्यड्यौ इत्यत्र डित्त्वेन ज्ञापिता । ज्ञापनं च उत्सर्गतः सजातीयापेक्षमिति प्रत्ययग्रहणविषयत्वमस्याः कल्प्यते । यथा ॥ सद्व्ययतव्यसमानाधिकरणे न इत्यत्र तव्यस्यैव ग्रहणं न तु तव्यतः । अत एव जूव्रश्चोः क्त्वि इति सूत्रे जृणातिजीर्यत्योरुभयोर्ग्रहणमिति न्यासकृतोक्तम् । अतोत्र लीलीङोर्ग्रहणमिति सम्यगेव । नचैवं दिव औत् इत्यत्र निरनुबन्धकपरिभाषया दिविति प्रातिपदिकस्यैव ग्रहणं न तु धातोरिति ग्रन्थः कथं संगच्छते इति वाच्यम् । उत्सर्गतः प्रत्ययग्रहणविषयत्वेन क्वचिदन्यत्रापि प्रवृत्तौ बाधकाभावादिति वदन्ति ॥ विलीनयतीति । लीलीङोरीकारान्तयोर्नुकि रूपम् ॥ विलाययतीति । लुगभावपक्षे तयोरेव रूपम् ॥ विलालयतीति । लातेः कृतात्त्वयोर्लीलीङोश्च लुकि रूपम् ॥ विलापयतीति । लुगभावपक्षे आदन्तानां तेषामेव रूपम् ॥ लोहंविलाययतीति । नुग्लुकोरभावादात्त्वपक्षे युक् । आत्त्वाभावे तु वृद्ध्यायादेशौ ॥ प्रलम्भनेति । प्रलम्भनं वञ्चनम् । अणिति किम् । लीयते । लिनाति ॥ लियः संमान । चात् प्रलम्भने ॥ बिभेतेर्हेतुभये ॥ हेतुः प्रयोजकः । इह आदेच उपदेशे इत्यत एच आदित्यनुवर्तते, विभाषा लीयतेः इत्यतो विभाषा चिस्फुरो रित्यतो वाविति च तदाह ॥ बिभेतेरेच इत्यादि ॥ भीस्म्योः ॥ व्यत्ययेन षष्ठीत्याह ॥

भ्यामिति । णेरणौ इत्यतो णेरित्यनुवृत्तेर्ण्यन्ताभ्यामेव विधिरकर्त्रभिप्रायार्थः ॥ ईकारान्तस्येति । तेन आत्त्वपक्षे भापयते इत्येव, न त्वत्र पुगित्यर्थः ॥ करणादेवेति । तथा च करणात् स्मये आत्त्वाभावेन पुग् दुर्लभ इति भावः ॥ प्रयोज्यकर्त्रीति । यद्यपि प्रथमणिजर्थं प्रति मनुष्यवागेव प्रयोजिका अत एव आत्त्वं प्रवृत्तम् । तथापि द्वितीयणिजर्थाभिप्रायेणेदमुक्तमिति मनोरमायाम् ॥ केचित्तु प्रयोज्यस्य कर्त्री प्रयोजककर्त्रीति यावदिति प्रथमणिजभिप्रायेणैवेदं सुयोजमित्याहुः ॥ ण्यन्तावेवेति । राजा विस्मयते तं मनुष्यवाक् विस्मापयते तया सिंहो विस्मापयन् इत्यर्थः । एवं च प्रथमणिचि हेतुर्मनुष्यवागिति आत्त्वपुकावुपपन्नौ ॥ क्रीङ्जीनाम् ॥ डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । इङ् अध्ययने । जि जये । अचिक्रपत् । अजीजपत् ॥ अध्यजीगपद् इति । नात्र णिज्निमित्तस्य गाङो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवद्भावो निषेधो वा शङ्क्यः । यत्राभ्यासोत्तरखण्डे आद्योजवर्णोऽस्ति तत्रैव स्थानिवद्भावो निषेधो वेत्युक्तत्वात् । इह तु गाङः पूर्वं सति हि द्वित्वे अजादेर्द्वितीयस्य इति णिच एव द्वित्वं भवेत्ततश्चङ्परणिज्निमित्तो गाङ् । ततश्च प्रक्रियायां परिनिष्ठितरूपे वा अवर्णवदुत्तरखण्डे दुर्लभं कीर्तयितास्यादिति नोक्तशङ्कावकाशः ॥ अध्यापिपदिति । पिशब्दस्यात्र द्वित्वम् ॥ सिध्यतेरपार ॥ श्यना निर्देशाद्दैवादिकस्याग्रहणम् ॥ तत्त्वं निश्चिनोतीति । तत्त्वनिश्चयश्चात्मविषयकः । स च परलोके उपयुज्यते ॥ प्रजने ॥ वीयतेरिति वी गतिप्रजनादौ आदादिकस्य यका निर्देशः । अत्र केचिदुत्प्रेक्षयन्ति । वीतेः इति वक्तव्ये यका निर्देशात् व्येञोऽपि ग्रहणम् । तस्यापि यकि संप्रसारणे वीधातुना समानरूपत्वात् । अतो द्वयोरपि प्रजनेर्थे आत्त्वं वा स्यात् । तत्र आत्त्वे तदभावे च यद्यपि व्येञः व्यापयतीति रूपं तुल्यं शाच्छासा इति पुकोऽपवादतया युग्विधानात् । तथापि णिजन्तात् क्विपि व्याः व्यौः व्याः । आत्त्वाभावपक्षे व्यैः व्यायौ व्यायः इत्यस्ति विशेषः विभाषाविधानसामर्थ्यात् पक्षेऽपि आदेच उपदेशेऽशिति इति न प्रवर्तते । अनेकार्थत्वाच्च धातूनां व्ययतेरपि प्रजनोऽर्थ इति ॥ दोषो णौ । दुष वैकृत्ये दिवादिः ॥ णौ किम् । दोषः । चित्तमिति । चिती संज्ञाने इत्यस्मात् क्तः ॥ दूषयति । दोषयति वेति । चित्तं दुष्यति ध्यानसंध्यादौ विरक्तं भवति । तत् प्रयुङ्क्त इत्यर्थः ॥ जॄणातेस्त्विति । अघित्त्वादस्य मित्त्वं नेति भावः ॥ आखेटकमिति । मृगयेत्यर्थः ॥ रजयतीति । रजन्ति मृगाः ग्रहणमरणाद्यनुकूलव्यापारविषया भवन्ति, तान् मृगान् तादृग्व्यापारविषयान् करोतीत्यर्थः ॥ शपादिश्चिञ् इति । तेन मित्त्वाद्ध्रस्व इति भावः।स्वादिगणस्थस्य तु मित्त्वं नेत्यु-

SCDF

दाहरति ॥ चापयतीत्यादि ॥ अपुस्फुरदिति । द्वित्वे कर्तव्ये अजादेशस्य स्थानिवत्त्वान्निषेधाद्वा स्फुरित्युकारवतो द्वित्वं ततः चिस्फुरोर्णौ इति वा आत्त्वम् ॥ उभौ सा । रषाभ्याम् इति सूत्रे नः इति षष्ठ्यन्तं प्रथमाद्विवचनान्ततया विपरिणम्यते इत्याह ॥ उभौ नकाराविति । ननु साभ्यासस्य इत्युक्त्या उभयोरपि भविष्यतीत्युभौग्रहणं व्यर्थमिति चेद् ॥ अत्राहुः । साहित्यमात्रं विवक्षितं न तुल्ययोग इत्यभ्युपगमे द्वयोर्युगपन्न सिध्येदित्युभौग्रहणम् । न च तुल्ययोगाविवक्षायां तेन सहेति तुल्ययोगे इति समासोऽत्र न स्यादिति शङ्क्यम् । तुल्ययोगग्रहणं प्रायिकं, सकर्मकः सलोमक इत्युक्तत्वादिति । कैयटे तु उभावित्यस्मिन्नसति साभ्यासस्यानितेर्णो भवतीत्युच्यमाने वचनसामर्थ्याच्च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इत्यनाश्रीयमाणे अकृतणत्वस्य द्विर्वचने कृते अनन्तरस्य अनितेः इति पूर्वेणैव णत्वस्य सिद्धत्वात् व्यवहितनकारार्थमिदं णत्वं स्यात् । अनन्तरस्य तु तक्रकौण्डिन्यन्यायेन न स्यादिति उभावित्युच्यत इति स्थितम् ॥ साभ्यासस्येति किम् । प्राणनमति । असत्यस्मिन् अनितेः इति षष्ठी संबन्धसामान्ये स्यात्तत्रानन्तर्यादिसंबन्धोऽपि गृह्येत । सति तस्मिन् अवयवावयविभावसंबन्धो लभ्यते । अतोऽर्थवत्साभ्यासग्रहणम् । यदि क्लिष्टानुरोधेन अनितेः इति षष्ठी अवयवसम्बन्धे व्याख्यायते । अनितेश्च नकारद्वयाभावात्सामर्थ्याद्द्विर्वचनं प्राप्त एवानितिर्गृह्येत । तदा साभ्यासस्य इति मन्दप्रयोजनम् । इह पूर्वं णत्वं कृत्वा द्वित्वे कृते प्राणिणदित्यादिसिद्धावयमारम्भः पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन ऊर्णुनावेत्यत्र णत्वात् पूर्वमेव नुशब्दस्य द्वित्वादभ्यासोत्तरखण्डे णत्वाभावः सिद्धः ॥ प्रत्याययतीति । प्रतिपूर्वस्येणो ज्ञानार्थता । लुङि प्रत्यायियत् । इह इणो णिचि कृते इणो यण् इति यणं बाधित्वा परत्वाद् वृद्धिः । न च ओः पुयण्जि इति ज्ञापकात् पूर्वं द्वित्वं पश्चाद् वृद्धिरिति शङ्क्यम् । अजादेर्द्वितीयस्य इति णिचोऽभ्यासोत्तरखण्डस्यावर्णपरत्वाभावात् ॥ इति वार्थ इति । व्याख्यानद्वयमप्याकराऽऽरूढमिति भावः ॥ यकारस्येति । रेफस्य तु न न्द्राः इत्यनेन निषेधादिति भावः ॥ द्वितीये त्विति । तृतीयस्यैकाचः इति पक्षे सन्नन्ते प्रवर्तते इति वचनसामर्थ्यादिति भावः । ऐर्घ्यियदिति । तृतीयव्यञ्जनस्य इति पक्षे इदमुदाहरणम् ॥ ऐर्घिष्यदिति रूपस्यासाधुत्वमाशङ्क्योपपादयति ॥ द्वितीयव्याख्यायामित्यादिना । द्वितीयस्यैवेति । एकाच इति शेषः ॥ अप्रवृत्तेरिति । किं तु सन्नन्त एव प्रवर्तते । अत्र ह्यनुपदम् ईर्घ्यियिषति इत्युदाहरिष्यति । अर्थ उपयाच्ञायाम् इत्यस्य आगर्वीयत्वादात्मनेपदेन भाव्यमिति प्रार्थयन्तीति माघकाव्यादिप्रयोगो-

ऽसाधुरित्याशङ्क्य तत्समर्थनायाह ॥ निवृत्तप्रेषणादिति । उक्तं च । निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेर्थे णिजुच्यते इति । तेनेत्यादि । प्रार्थनां कुर्वन्तीति विवेचितार्थं प्रयोगः सिद्ध इति भावः ॥ केचित्तु परस्मैपदसिद्ध्यर्थं प्रार्थनं प्रार्थः तं कुर्वन्ति प्रार्थयन्तीति व्याचक्षते ॥ तदसत् । धातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्यये चिकीर्षिते उपसर्गाणां पृथक्करणस्य वक्ष्यमाणतया अर्थवेद इत्यापुगागमस्य दुर्वारत्वात् ॥

इति ण्यन्तप्रक्रिया ॥

धातोः कर्मणः ॥ इषिकर्मण इत्यादि । इच्छायामिति । श्रुतत्वात्कर्मत्वं कर्तृत्वं च तदपेक्षमेव गृह्यत इति भावः । पठितुमिच्छतीति । एकनिष्ठा पाठगोचरा वर्तमानेच्छेत्यर्थः ॥ यिसनोरिति । तृतीयव्यञ्जनस्य इति पक्षे यकारस्य द्वित्वम् ॥ तृतीयस्यैकाचः इति पक्षे तु सन इत्यर्थः ॥ रुदविद ॥ रुदसाहचर्याद् वेत्तेरेव ग्रहणम् । इह रुदविदमुषाणां ग्रहणं रलो व्युपधात् इति विकल्पे प्राप्ते, ग्रहेः न क्त्वा सेट् इति निषेधात् क्त्वायां अप्राप्ते, स्वपिप्रच्छ्योस्तु क्त्वः कित्त्वस्याप्राप्तौ वचनम् ॥ रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । एतेषु गुणाभावः कित्वस्य फलम् । गृहीत्वा । सुप्त्वा । पृष्ट्वा । एतेषु संप्रसारणमपि फलम् ॥ सनि ग्रहगुहोश्च ॥ ग्रहेर्नित्यं गुहेर्विकल्पेन प्राप्ते निषेधोयम् ॥ सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद् भष्भाव इति । कत्वस्यासिद्धत्वाद् भष्भावः इत्येव सुवचम् । केचित्तु ढत्वे सति भष्भाव इत्यध्याहारेण योजयन्ति । तथा च जगृह्स इति स्थिते इणः परत्वेन सस्य षत्वं प्राप्तं तस्यासिद्धत्वाड्ढत्वे भष्भावः । ततश्च कत्वे, कवर्गात् परस्य षत्वमिति विधिक्रमः ॥ अन्ये तु षत्वे ढत्वे च कृते पश्चाद्भष्भावे कर्तव्ये सकारपरत्वाभावाद् भष्भावो न स्याद् इत्याशङ्कायां सनः षत्वस्यासिद्धत्वात् इति ग्रन्थः प्रवृत्त इति कार्यासिद्धिपक्षावलम्बनेन व्याचक्षते ॥ जिघृक्षतीति । गुहेर्जुघुक्षति । सूत्रे चकारात् अयुकः किति इत्यत उक इति अनुकृष्यते । उगन्तात् बुभूषति । लुलूषति । अयतिस्तु नानुकृष्यते । तस्य सनीवन्तर्ध इति विकल्पविधानात् ॥ किरश्च पञ्चभ्यः ॥ पञ्चग्रहणमुत्तरार्थं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् । एवं च प्रच्छधातोरनन्तरं गणपाठस्थं वृत्करणं त्यक्तुं शक्यम् । अत्रत्य पञ्चभ्यः इत्यनेनैव वृत्करणं यत् तदपाणिनीयमिति व्याख्येयमित्याहुः ॥ केचित्तु, भूषाकर्मकिरादिसनाम् इति वार्तिके किरादिज्ञानार्थं वृत्करणमावश्यकमित्याहुः ॥ अनेट इति । वृतो वा इति प्राप्ते भाष्यकारेष्टिरियम् ॥ भौवादिकयोरिति । तथा च अज्झनगमाम् इति वक्ष्यमाणेन दीर्घ इति भावः ॥ इको झल् ॥ रुदविद इत्यतः सन्ननुवर्तते सनाक्षिप्तो धातुरिका विशेषणेन च तदन्तविधिरित्याह ॥ इगन्तादिति । इगन्तात् किम् ।

SGDF

पिपासति । तिष्टासति ॥ झलिति किम् । शिशयिषते ॥ कित् स्यादिति । असंयोगाल्लिट् कित् इत्यतः किदनुवर्तते इति भावः ॥ एज्विषयत्वाभावादिति । कित्त्वेन गुणाप्राप्तेरित्यर्थः ॥ अत एवेति । यद्येज्विषयादन्यत्राप्यात्त्वं भवेत् तदा मीग्रहणं तत्र न कुर्यान्मामादाग्रहणेष्वविशेषादिति भावः ॥ हलन्ताच्च । इगित्यनुवर्तते तदवयवत्वं हलो न सम्भवतीति समीपवाच्यन्तशब्द इत्याशयेन व्याचष्टे ॥ इक्समीपादिति । सौत्रत्वाद्विशेषणस्यान्तशब्दस्य परनिपातः ॥ तितृक्षतीति । कित्वे सति अनिदिताम् इति नलोपः ॥ अज्झनगमाम् ॥ गमः सामान्येन ग्रहणे गम्लृ गतौ इत्यस्मात् संजिगंसते इत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादतः सनि च इङश्च इति सूत्राभ्यां विहितस्येणिङोरादेशस्य इणवदिकः इति इक आदेशस्य च ग्रहणमित्याशयेनाह ॥ अजादेशगमेरिति । एतच्च सूत्रेजग्रहणाल्लभ्यते । तथा हि । इह सनि इत्येव सूत्रं कर्तव्यं दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाच इत्यनेनाङ्गस्य विशेषणादजन्ताङ्गस्य दीर्घः । चिचीषति । ततो हनिगम्योः इत्यपरं कर्तव्यम् । एवं चाज्ग्रहणमतिरिच्यमानं प्रवृत्तिभेदेन गमेर्विशेषणार्थम् । अजन्तस्य दीर्घो भवति ॥ अजादेशगमेश्चेति । झलादाविति किम् । जिगमिषति । गमेरिट्परस्मैपदेषु इति इट् ॥ सनि च । णौ गमिरबोधने इत्यतोबोधन इत्यनुवर्तते । प्रतीषिषतीति । तक्रकौण्डिन्यन्यायस्यानित्यत्वात्सन्रूपस्याभ्यासस्येत्त्वम् । अनित्यत्वे लिङ्गं तु नित्यं कौटिल्ये गतौ इत्यत्र नित्यग्रहणमिति वक्ष्यते ॥ संजिगंसते इति । समो गम्यृच्छिभ्याम् इति तङ् पूर्ववत्सनः इति सन्नन्तादपि भवति ॥ रलो व्युपधा ॥ न क्त्वा सेट् इत्यतः सेडिति वर्तते । चकारेण क्त्वायाः संग्रहः । असंयोगात् इत्यतः किदिति नोपधात् इति वेति चानुवर्तते तदाह ॥ क्त्वासनावित्यादि । सेट् किम् । भित्त्वा । छित्त्वा । बुभुत्सते ॥ आप्ज्ञप्यृ ॥ सनि मीमा इत्यतः अचः इत्यनुवर्तते, सः स्यार्धधातुके इत्यतः सीति च तदाह ॥ अच ईत्स्यात्सादाविति ॥ सीत्यस्य सनो विशेषणात्सादाविति लाभः ॥ ईप्सतीति । अजादेर्द्वितीयस्य इति सशब्दस्य द्वित्वम् ॥ बिभ्रज्जिषतीति । इटि तदभावे च रमागमविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि ॥ सुस्वूर्षतीति । अज्झनगमाम् इति दीर्घे सत्युत्त्वम् ॥ यियविषतीति । द्विर्वचनेचि इत्यादेशनिषेधाद् द्वित्वे कृते अभ्यासस्येत्त्वम् ॥ ऊर्णुनूषतीति । इडभावे अज्झनगमाम् इति दीर्घः । इट्पक्षे तु विभाषोर्णोः इति वा ङित्त्वम् ॥ न चेह सन्निति । किं तु नुशब्द इत्यर्थः ॥ कित्त्वान्न गुण इति । णिचः स्थाने इत्यर्थः ॥ श्वा मुमूर्षतीति ॥ एकश्वविषया मरणशङ्केति बोधः । मरणशङ्काविषयो भवतीत्यन्ये । पूर्ववत्सनः इत्यात्मनेपदमिह न शङ्क्यम् । शदेः इत्यादिसूत्रद्वये

सनो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयमिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ सनि मीमा ॥ सः सि इत्यतः सीत्यनुवर्तते, तस्य सनो विशेषणत्वात् सादौ सनीति लाभः ॥ मीरूपाविशेषादिति ॥ ननु मिनोतेर्मीरूपस्य लाक्षणिकत्वात् मीग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । यत्र लक्षणाभिनिर्वृत्तत्वेन शब्दरूपमपेक्ष्यते, तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषोपस्थानम् न तु यत्र प्रयोगाश्रयणं तत्र इति इको झलिति सूत्रे कैयटेनोक्तत्वात् । तस्यायमाशयः । मीरूपमात्रस्य प्रयोगोऽत्राश्रितः विभाषा दिक्समासे इत्यत्र तु लक्षणाभिनिर्वृत्तस्य समासशब्दस्याश्रयणात् दिङ्नामान्यन्तराले इति प्रतिपदोक्त एव समास आश्रीयते इति ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वात् क्वचिदुपतिष्ठते, क्वचिन्नोपतिष्ठते इति तुष्कृष्टोर्थः ॥ मित्सतीति । हलन्ताच्च इति कित्त्वान्नोपधागुणः ॥ शिक्षतीति ॥ ननु निरनुबन्धपरिभाषया शक मर्षणे इत्यस्यैव ग्रहणमुचितमिति चेद् ॥ अत्राहुः । इयं हि परिभाषा प्रत्ययग्रहणविषया । अत एव जॄव्रश्च्योः इत्यत्र जॄजृषोरुभयोर्ग्रहणमिति न्यासकारेणोक्तमतोऽत्रापि स्वादिदैवादिकयोर्ग्रहणं युक्तमेवेति ॥ मुचोकर्मकस्य । हलन्ताच्च इति कित्त्वेन गुणाभावे प्राप्ते विधिरयम् ॥ विहत्सतीति । वृद्भ्यः स्यसनोः इति विकल्पेन परस्मैपदम् ॥ इट् सनि वा ॥ चिकीर्षतीत्यादौ अज्झनगमाम् इति दीर्घे कृते नेदं प्रवर्तते ॥ एकाच उपदेशे इत्यतः उपदेश इत्यनुवर्त्य उपदेशे ऋकारान्तादिति व्याख्यानात् । अत एवेटं विनैवोदाहरति । दुध्रूर्षतीति । ध्वृ कौटिल्ये । अज्झन इति दीर्घः । उदोष्ठ्यपूर्वस्य इत्युत्त्वं रपरत्वं हलि च इति दीर्घः । स्मिपूङ् ॥ ङकारानुबन्धग्रहणात् पूञः पुपूषतीत्येव सनि ग्रह इतीण्निषेधात् ॥ सिस्मयिषत इति । स्मिङ् ईषद्धसने अस्यानिट्त्वादिडागमस्याप्राप्तिः । स्तौतिण्योरेव इति नियमान्न षः ॥ अरिरिषतीति । अस्याप्यनिट्त्वादिडागमस्याप्राप्तिः ॥ रिस्शब्दस्येति । सन इटि गुणे च कृते अरिस इति स्थिते अजादेर्द्वितीयस्य इति रिस्शब्दस्य द्वित्वमित्यर्थः ॥ अञ्जिजिषतीत्यादि । अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणादौ । अशू व्याप्तौ । अनयोरुदित्त्वाद्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट् । अश भोजने इति क्र्यादिस्तु नित्यं सेडेव ॥ सूत्राभ्यामिति । एकं द्वितीये परं तु षष्ठे तत्राद्येन गाङादेशोऽपरेणासंप्रसारणम् । ह्वः सम्प्रसारणम् । इदं च णिजन्तेषु व्याख्यातम् । इह तु स्मारितम् ॥ जिजीवयिषतीति । सौत्रो धातुश्चङ्क्रम्येत्यत्रोक्तः ॥ शुश्रूषते इति । ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः इत्यात्मनेपदम् ॥ स्तौतिण्योरेव ॥ एवं च सिषाधयिषेति प्रयोगस्य साधुत्वं न तु सिसाधयिषेत्यस्येति ज्ञेयम् ॥ उपसर्गे त्विति । मध्येपवादन्यायात् स्तौतिण्योरिति नियमेन आदेशप्रत्यययोः इ-

ति षत्वमेव बाध्यते न तु स्थादिष्वभ्यासेन च इत्युत्तरेण विहितमिति भावः ॥ सुषुप्सतीति । रुदविद इति सनः कित्त्वान्न गुणः ॥ प्रतीषिषतीति । इह षभूते सनीण् गताविति धातोः परस्य सस्य षत्वं भवत्येवेत्यर्थः ॥ नियमान्नेहेति । न चात्र नियमादेव निषेधे सुनोतेः स्यसनोरिति सूत्रं सन्विषये निर्विषयं स्यादिति वाच्यम् । अभिसुसूषतेरप्रत्ययः । अभिसुसूरित्यत्र षत्वनिषेधाय तस्यावश्यकत्वात् । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥ शैषिकेति । एतच्च श्लोकवार्तिकमिति केचित् । भाष्यमिति बहवः । शेषे भवः शैषिकः । अध्यात्मादित्वाठ्ठञ् । मतुबर्थे भवो मतुबर्थीयः । गहादित्वाच्छः । मतुबर्थोऽस्यास्तीति मतुबर्थिकः अत इनिठनौ इति ठन् ॥

॥ इति सन्नन्तप्रक्रिया ॥

धातोरेकाचो ॥ क्रियासमभिहारे इत्युक्ताद्धातोरेव स्यान्न तु प्रातिपदिकादिति पृच्छति । धातोः किमिति ॥ ब्रुवो वचिः इत्यादौति । वावच्यते । चाख्यायत इत्यादिरूपसिद्धिः प्रयोजनमित्यर्थः । धातुग्रहणाभावे धिगित्यव्ययादपि स्यात्तस्य क्रियावाचित्वादेकाच्त्वाच्चेति तद्वारणार्थमपि धातुग्रहणमावश्यकमित्याहुः ॥ यस्य हलः ॥ संघातग्रहणमिति । तेन ईर्ष्यिता अहयोंदित्यादौ यलोपो न । संघातग्रहणेन चार्थवद्ग्रहणपरिभाषोपस्थित्या पुत्रकामेरत्यादौ नातिप्रसङ्गः । वर्णग्रहणे तु उक्तपरिभाषाया अनुपस्थित्या स्यादेवात्र यलोप इति भावः ॥ हलः किम् । लोलूयिता । पोपूयिता ॥ दीर्घोऽकितः ॥ अकितः किम् । यंयमते । रंरमते ॥ ननु दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाचा अत्र लोपोभ्यासस्य इत्यतोनुवृत्तमभ्यासस्येत्येतद्विशिष्यताम् । ततश्चाजन्ताभ्यासस्य दीर्घो भवतीत्यर्थात् पापच्यत इत्यादावेव दीर्घो भवेन्न तु यंयमते जङ्घनीतीत्यादौ । तत्र हि परत्वान्नुकि कृतेभ्यासस्याजन्तत्वाभावाद्दीर्घस्य प्रसक्तिरेव नास्तीति किमनेन अकितः इत्यनेन । न चाभ्यासावयवस्याचो दीर्घ इति वैयधिकरण्यान्वये स्वीकृते किद्ग्रहणं प्रयोजनवदिति वाच्यम् । संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् । येन नाप्राप्तिन्यायेन नुको दीर्घापवादत्वस्वीकाराच्च । तस्मात् अकितः इति व्यर्थमिति चेद् ॥ अत्राहुः । डोढौक्यते इत्यत्राभ्यासह्रस्वं बाधित्वा परत्वात् दीर्घोकितः इति दीर्घे कृते डोढौक्यत इति स्यात् । तस्माद् अभ्यासविकारेषु उत्सर्गविधीन् बाधका न बाधन्ते इति ज्ञापनाय अकितः इति ग्रहणं कर्तव्यमिति । तथा चोक्तज्ञापकनिर्वाहाय दीर्घोकितः इत्यत्राभ्यासस्याच इति वैयधिकरण्यपक्षस्याश्रयणात् यंयमत इत्यादौ दीर्घात् प्रागेव नुकि कृतेपि दीर्घः स्यात् तद्वा-

रणार्थमकित इत्यावश्यकमिति दिक् ॥ अटाट्यत इति । इह ट्यशब्दस्य द्वित्वम् ॥ यङि च इह गुणोर्तिसंयोगाद्योः इत्येतत्सर्वमप्यनुवर्तते ॥ यकारपररेफस्येति ॥ यदि भाष्योदाहरणं सामान्यापेक्षं ज्ञापकं स्यात्, तदार्यमाख्यत् आरर्यदित्यादि सिध्यति ॥ नित्यं कौटिल्ये ॥ नित्यंशब्दो अवधारणार्थक इत्याह कौटिल्ये एवेति । तच्चकौण्डिन्यन्यायेनैवेष्टे सिद्धे नित्यग्रहणं तस्य न्यायस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन गतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च इति वर्तमाने क्तेनबाधनात् पूजार्थेभ्यो भूतेक्तः सिध्यति । ततश्च क्तस्य च वर्तमाने इति षष्ठी न प्रवर्तत इति पूजितो यः सुरासुरैः इति तृतीया साधुरेव ॥ इत्यादिती । जंजभ्यते । दंदश्यते । दंदह्यते बंभज्यते । पश्चात् दन्त्यन्तः सोचो गत्यर्थ इति स्पश बाधनस्पर्शनयोः इत्यत्र माधवः ॥ यंयम्यते । काशिकायां तु तालव्यान्तः क्वचिद्दृश्यते । एवं जञ्जपीति । जञ्जभीति । दन्दहीतीत्यादि यङ्लुकि उदाहर्तव्यम् ॥ ग्रो यङि ॥ कृपो रोलः इत्यतो रो ल इति वर्तते तदाह रेफस्य लत्वमिति ॥ चेक्रीयते इति । परत्वाद्रीङी कृते द्विर्वचनम् । सञ्चेस्क्रीयते इति । रीङि द्वित्वे च सुट् । न च सं कृ इत्यस्यामवस्थायां द्वित्वात्परत्वात्सुटि कृते संयोगादित्वेन रीङ्प्रवृत्तेः प्राक् गुणः स्यादिति वाच्यम् । अडभ्यासव्यवायेपि इत्यस्यारम्भे अडभ्यासयोः कृतयोरेव सुट् न तु ततः प्रागिति सिद्धान्तात् ॥ एतेन सुटो बहिरङ्गत्वान्न संयोगादित्वेन गुण इति कथंचित् समाधानं परास्तम् ॥ अभ्यासात् परस्य सुटि कृते साभ्यासस्याङ्गस्य संयोगादित्वमृदन्तत्वं च नास्तीति गुणप्राप्तेरभावात् ॥ ननु अडभ्यासव्यवायेपि, सुट् कात् पूर्वः इति वर्तिकप्रत्याख्यानाय पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इति पक्षं स्वीकृत्य भाष्यकृता संचस्करतुरित्यादावन्तरङ्गत्वात् सुटि ससुट् कस्यैव द्वित्वाभ्युपगमात् संचेस्क्रियते इति न सिध्येत् । तत्र हि सुट्कृते रीङं बाधित्वा परत्वाद् यङि च इति गुणे सञ्चास्कर्यत इत्यनिष्टरूपप्रसङ्गात् ॥ यदि तु इष्टानुरोधेन पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते, पश्चादुपसर्गेण इति मताश्रयणेन रीङादेशं द्वित्वं च कृत्वा पश्चात्सुटि इष्टं रूपं सिध्यति । तर्हि अडभ्यासव्यवायेऽपि इति वचनं स्वीकर्तव्यमेव स्यादिति चेद् ॥ अत्राहुः । अडभ्यास इत्यादिवार्तिकं विनापि संचस्करतुरित्यादिरूपसिद्धये भाष्यकृता पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इति पक्ष आश्रितः । संस्क्रियते इत्यादि सिद्धिस्तु वार्तिकायत्तैवेति ॥ सिचो यङि ॥ अभ्याससकारस्य उपसर्गात्सुनोति इति ततः परस्य तु स्थादिष्वभ्यासेन च इति षत्वे प्राप्ते निषे-

धोयम् ॥ यङि किम् । अभिषिषिचति । न कवतेर्यङि । इह कौरित्येव वाच्ये कवतेरिति शपा निर्देशात् कुङ् शब्दे इति भ्वादिरेव गृह्यते न तु कु शब्दे इति अदादिः कुङ् शब्दे इति तुदादिश्चेत्याशयेनाह कौतिकुवत्योस्त्विति ॥ ननु कौरित्युक्तेऽपि कूङः प्रसङ्गो नास्ति दीर्घान्तत्वाल्लुग्विकरणपरिभाषया च कौतेरपि प्रसङ्गो नास्तीति चेद् ॥ अत्राहुः । कौरित्युक्ते तु निरनुबन्धपरिभाषाया अपि जागरूकत्वादुभयोर्ग्रहणं स्यादिति कौतिव्यावृत्त्यर्थं शपा निर्देशः कर्तव्यः । कृते च तस्मिन् कुवतिमपि व्यावर्तयतीत्यत्र तात्पर्यमिति ॥ कुङित्येवात्र सुवचम् ॥ इत्यादीति । दनीध्वस्यते । बनीभ्रस्यते । चनीकस्यते । पनीपत्यते । पनीपद्यते । चनीस्कद्यते । एवं वनीवञ्चीति । सनीस्रंसीति । दनीध्वसीतीत्यादि यङ्लुक्युदाहर्तव्यम् ॥ घ्नीभाव इति ॥ घ्नीभावे कृतेऽपि अभ्यासाच्च इति कुत्वेन जेघ्नीयत इति सिध्यति । तथापि प्रक्रियालाघवाय घ्नी इत्युक्तमिति मनोरमा ॥ अन्ये तु सेर्ह्रिर्निरिति इकारोच्चारणसामर्थ्याद्यथा एर्हरित्युत्त्वं न भवति, तथा ह्नीभावे हि कृते अभ्यासाच्च इति कुत्वं न स्यादित्याशयेन घ्नीभावः कृत इत्याहुः ॥ अत्र च दिग्यादेशेनेव घ्नीभावेन द्वित्वं न बाध्यते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति केचित् ॥ वस्तुतस्तु यङन्तावयवस्य द्वितीयाजवधिकस्य द्वित्वं घ्नीभावस्तु प्रकृतिमात्रस्येति विषयभेदाद्द्वित्वं निर्बाधमेव ॥ रीगृदुपधस्य च ॥ ऋदिति किम् । चेकीर्त्यते । णिजभावपक्षे एकाच्त्वाद्यङ् ॥ स्वपिस्यमि ॥ यङि किम् । स्वप्नक् । सेसिम्यते इति । स्यमु शब्दे दन्त्याजन्तसादित्वाभावेनाषोपदेशत्वान्न षः । वेवीयते इति । हलः इति वा अकृत्सार्व इति वा दीर्घः । चायः की ॥ यङि परे चायः की स्यात् ॥ दीर्घोच्चारणं यङ्लुगर्थम् । अत एव न लुमता इति निषेधोऽपि न प्रवर्तते इति यङ्लुक्यपि चायः कीस्यादेव । चेकीतः ॥ ई घ्राध्मोः ॥ दीर्घोच्चारणं प्राग्वत् जेघ्रीतः । अस्य च्वौ इत्याद्यर्थं दीर्घग्रहणमिति तु सुवचम् ॥ शाशय्यते इति ॥ परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चायङादेशे कृते द्वित्वम् ॥

॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥

यङोऽचि च ॥ यङा साहचर्यादचीति प्रत्ययो गृह्यते न तु प्रत्याहारः । एरचत्रियार्ष इत्यतोऽत्र लुगनुवर्तते । तदाह । अच्प्रत्यये लुक् स्यादिति । चकारेण बहुलं छन्दसि इत्यतो बहुल मित्यनुकृष्यत इत्याह । बहुलं लुक् स्यादिति केचित्तु छन्दसि इत्यनुकर्षन्ति । तेषामपि क्वचिन्ना-

षायां यङ्लुग् भवत्येव। भूसुवोः इति गुणनिषेधे सिद्धे बोभूतु इति छन्दसि निपातनाज्ज्ञापकात्। एतच्च मूले एव स्फुटीभविष्यति॥ अनैमित्तिकोऽयमिति। अचप्रत्यये विधीयमानो यङ्लुक् तु तन्निमित्त एव। तेन लोलुवः पोपुव इत्यादौ न धातुलोप इति निषेधः सिध्यति॥ यङन्तत्वादिति। सन्यङोः इति षष्ठी, न तु सप्तमी। अन्यथा यङो लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तेर्द्वित्वं न स्यादिति भावः। न चाङ्गाधिकारविहितकार्यस्यैव न लुमता इति निषेधाद् द्वित्वमत्र स्यादेवेति सप्तमीपक्षोऽपि निर्दुष्ट इति वाच्यम् न लुमता इत्यत्राङ्गाधिकारी न गृह्यते, किं तु आङ्गमनाङ्गं वा प्रत्यये परतः पूर्वस्य विधीयमानं सर्वम् इति सिद्धान्तात्। अन्यथा राजपुरुष इत्यादौ नलोपो न स्यात्। त्वदुक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तौ भत्वेन पदत्वबाधात्। यद्यपि एकाचः इति विधीयमानद्वित्वं श्तिपा इत्यादिना निषिध्यते तथापि तत्स्यादेव। गुणो यङ्लुकोः रुग्रिकौ च लुकि इत्याद्यभ्यासकार्यविधिभिर्द्वित्वानिषेधस्य ज्ञापनात्॥ प्रत्ययेति। प्रत्यये ङित्वं दृश्यते ऋतेरीयङ् इत्यादिषु, अप्रत्ययेऽपि दृश्यते चित्रङ्ङादिषु। एवं च यङो लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङाश्रितङित्त्वप्रयुक्तकार्यमात्मनेपदमत्र न शङ्क्यमिति भावः॥ ङितः इत्यनुबन्धनिर्देशादिति परिहारस्त्वत्र नोक्तः। शीङादीनामिव भूइत्यादिधातूनामनुबन्धेनानिर्दिष्टत्वाद् यङो ङकारस्य प्रत्ययानुबन्धत्वेन समुदायाननुबन्धत्वात् यङन्तोऽपि धातुरनुबन्धेनानिर्दिष्ट इति बोध्यम्॥ सुदृषदिति। शोभना दृषदोऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ दृषच्छब्दो जसन्तः॥ दीर्घो नेति। असिति प्रत्ययोऽप्रत्ययश्चास्तीति प्रत्ययस्यासाधारणरूपानाश्रयणात् प्रत्ययलक्षणेनासन्तत्वाभावादिति भावः॥ तेभ्योऽपीति। ये त्वनुदात्तेतः प्रत्ययलक्षणं विनैव ङितश्च तेभ्यो पीत्यर्थः। अदादौ पाठादिति। तथा च अदिप्रभृतिभ्यः शपः इत्यनेन यङ्लुगन्तात्परस्य शपो लुगित्यर्थः॥ यङो वा नाभ्यस्तस्याचि इति सूत्रात्पिति सार्वधातुक इति उतो वृद्धिः इत्यतो हलीति चानुवर्तते, ब्रुवईडित्यतईट् च। तदेतदाह॥ यङन्तादिति। यङो लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनाच यङन्तत्वम्॥ एतेन यङन्ताद्धलादिपित्सार्वधातुकं न संभवति यङ्शब्देन यङ्लुगन्तं लक्ष्यत इति व्याख्यानं परास्तम्। उक्तरीत्या यङन्तत्वानपायात्। किं च यङन्ताद्धलादिपिन्न संभवतीति यङ्शब्देन यङ्लुगन्ते लक्षितेऽपि सन्यङोः इति द्वित्वस्य यङन्ते चरितार्थतया यङ्लुगन्तलक्षणायां बीजाभावाद्यङ्लुकि द्वि-

त्वाभावप्रसङ्गादिति दिक् ॥ छन्दसि निपातनादिति ॥ गुणनिषेधे सिद्धे निपातनमिदं छन्दस्येव गुणनिषेधो नान्यत्रेति नियमार्थमित्यर्थः । बोभूत्विति समुदायस्यातिरिक्तत्वाद् भूसुवोः इति गुणनिषेधो न प्राप्नोतीति निपातनमिदं न नियमार्थमित्याशङ्कायामाह । न चेति ॥ द्विःप्रयोग इति । तथा च प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् इत्येतन्न्यायसिद्धं नापूर्वं वचनमिति भावः । बोभुवतीति । अदभ्यस्तात् इत्यत् ॥ अबोभूवीदिति ॥ केचिदिह भुवो वुक् इति सूत्रे ओः सुपि इत्यतो ओरित्यनुवर्तते । तथा च उवर्णान्तस्य भुवो वुक् इत्यर्थाद् गुणे कृते वुकः प्राप्तिर्नास्तीत्यनित्यो वुक् । स च पराभ्यां गुणवृद्धिभ्यां बाध्यते । तेन अबोभवीत् इति रूपमाहुः ॥ तच्चिन्त्यम् । भुवो वुको नित्यत्वात् इति भाष्यग्रन्थविरोधात् । तस्माद्वुको नित्यत्वमाश्रित्य इन्धिभवतिभ्यां च इति सूत्रं प्रत्याख्यातवतो भाष्यकृतः ओरित्यनुवर्तनमसंमतमेव ॥ आतः इति नियमाज्जुसभावमाशङ्क्याह । अभ्यस्ताश्रय इति ॥ अयं भावः । सिजभ्यस्त इति सूत्रेण सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस् प्राप्तस्तस्यैवायं नियमो न त्वभ्यस्ताश्रयस्य जुस इति । जुसि च इति गुणमाशङ्क्याह । नित्यत्वाद्वुगिति ॥ अबोभूवुरिति । न चात्र परत्वात् अदभ्यस्तात् इति अदादेशः स्यादिति वाच्यम् । अभ्यस्ताश्रयजुसोऽदादेशापवादत्वात् ॥ पास्पर्धीतीति । स्पर्ध संघर्षे । दीर्घोऽकितः इत्यभ्यासस्य दीर्घः । यङो वा इति ईड्विकल्पः । ईडभावपक्षे झषस्तथोः इति धत्वं झरो झरि सवर्णे इति वा धलोपः ॥ लिटि पास्पर्धाञ्चकार ॥ लुटि पास्पर्धिता । लृटि पास्पर्धिष्यति । लोटि पास्पर्धीतु पास्पर्द्धु पास्पर्धात् । पास्पर्धन्तु ॥ पास्पर्धीति । हेर्धित्वे वा धलोपः ॥ लङि ईडागमपक्षे अपास्पर्धीत् ॥ रुत्वपक्षे इति । पक्षान्तरे तु अपास्पर्त् । अपास्पर्द् ॥ लिङि पास्पर्ध्यात् । पास्पर्ध्याताम् । पास्पर्ध्यास्ताम् ॥ लुङि । अस्तिसिचोऽपृक्ते इति नित्यमीट् इट ईटि इति सलोपः । अपास्पर्धीत् । अपास्पर्धिष्टाम् । अपास्पर्धिषुः ॥ लृङि । अपास्पर्धिष्यत् ॥ जागाधीति । गाधृ प्रतिष्ठादौ ईट्पक्षे तु जागाधीति ॥ जाघात्तीति । एकाचः इति भष्भावः । धस्य चर्त्वम् ॥ लोटि । जागाधीतु । जागाद्धु । जागाद्धाम् । जागाधतु । लङि अजागाधीत् । अजाघात् । अजागाद्धाम् । अजागाधुः ॥ लुङि अजागाधीत् । अजागाधिष्टाम् ॥ नाधृ नाधृ याच्ञादौ ॥ नानात्तीति । ईट्पक्षे नानाधीति ॥ दध धारणे । ईट्पक्षे दादधीति । लुङि अतो हलादेः इति वा वृद्धिः ॥ चोस्कुन्तीति । स्कुदि आप्रवणे । इदितः इति नुम् । ईड

भावे झरो झरि सवर्णे इति वा लोपः । लङि । ईट्पक्षे अचोस्कुन्दीत् । लुङि तु अस्तिसिचः इति नित्यमीट् । अचोस्कुन्दीत् । अचोस्कुन्दिष्टाम् ॥ मोमोमुदीति । मुद हर्षे । नाभ्यस्तस्याचि इति लघूपधगुणनिषेधः ॥ मोमोदितेति । न चात्र न धातुलोपे इति गुणनिषेधः शङ्क्यः । बहुलग्रहणेन प्राप्तस्य यङ्लुकोनैमित्तिकत्वात् ॥ लुङि गुण इति । सिज्निमित्तकोयं गुणस्तेन नाभ्यस्तस्याचि इति निषेधो न शङ्कनीय इति भावः ॥ चोकूर्दीति । कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायाम् । लङि तिपि । ईट्पक्षे अचोकूर्दीत् । अजोगूर्दीत् ॥ पक्षे अचोकूरिति । दश्च इति रुत्वपक्षे इत्यर्थः ॥ वनीवञ्चीतीति । वञ्चु गतौ । नित्यं कौटिल्ये गतौ इति यङ् । नीग्वञ्चु इत्यभ्यासस्य नीगागमः । यङो लुका लुप्तत्वात् न तदाश्रितो नलोपः ॥ वनीवक्ति इति । तसो ङित्त्वादिह स्यादेव अनिदिताम् इति नलोपः । लोटि वनीवञ्चीतु । वनीवङ्क्तु । वनीवक्तात् । वनीवक्ताम् । वनीवचतु । वनीवग्धि । वनीवञ्चानि ॥ जङ्गमीतीति । नुगतोऽनुनासिकान्तस्य इति नुक् ॥ जंग्मतीति । गमहन इत्युपधालोपः ॥ अजङ्गन्निति । ईट्पक्षे त्वजङ्गमीत् । अजङ्गताम् । अजङ्ग्मुः । अजङ्गमीः । अजङ्गन् । अजङ्गतम् । अजङ्गत । अजङ्गमम् । अजङ्गन्व । अजङ्गन्म ॥ सामान्यापेक्षेति । अयं भावः । एकाचो द्वे इत्यत्रैकाज्ग्रहणाद्यङ्लुकि द्विर्वचनं न कुत्रापि प्राप्नोति । तथा च गुणो यङ्लुकोः इत्यभ्यासस्य विधीयमानो गुणो द्विर्वचनं विना निवेशमलभमानः सन् श्तिपा शपा इति सर्वेषामपि निषेधानां क्वचिद्यङ्लुक्यप्रवृत्तिं ज्ञापयतीति । तथा च प्रयुज्यते राजा हतं जङ्घनत् इत्यादि ॥ द्वित्वं तु न भवतीति । वध्यात् अवधीदित्यत्र कृतद्विर्वचनस्य हनो वध लिङि लुङि च इति वधादेशात्पुनर्द्वित्वं न भवतीत्यर्थः ॥ तत्र हेतुमाह । स्थानिवत्त्वेनेति ॥ आङ्पूर्वादिति । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादिति भावः ॥ चञ्चूर्तीति । चरतिर्गतौ भक्षणे च । चरफलोश्च इत्यभ्यासस्य नुक् । उत्परस्यातः इत्युत्त्वम् । हलि च इति दीर्घः । अचञ्चूरित्यत्र तु पदान्तविषयत्वाद् र्वोरुपधायाः इति दीर्घः ॥ चङ्खनीति । खनो अवदारणे । चङ्खात इति । यत्तु, केचित् धातुग्रहणेन कृतं कार्यं यङ्लुकि वा इति जनसन इत्यात्त्वाभावे अनुनासिकस्य क्विझलोः इति दीर्घोऽपि न भवति क्विप्साहचर्याद्धि झलादिः कृदेव तत्र गृह्यते न तु तिङिति अभ्युपेत्य चङ्खन्त इति रूपमाहुः ॥ तदयुक्तम् । धातुग्रहणेन कृतस्य यङ्लुक्यप्रवृत्तौ मानाभावात् । सत्यपि प्रमाणे आत्त्वं वेति विकल्पोक्त्या चङ्खात

इति रूपं केन वार्यताम् ॥ यच्चोक्तम् अनुनासिकस्य इति सूत्रे क्विप्साहचर्याज् झलादिरपि कृदेव गृह्यत इति ॥ तदप्ययुक्तमेव । यदि हि कृदेव क्विप्स्यात् तदा साहचर्योक्तिः संगच्छेत किं तु कृद्भिन्नोपि अस्त्येवाचारक्विप् । अत एव राजानति चर्माणति इत्यादौ माधवादिभिः क्विन्निमित्तो दीर्घ उक्तः ॥ चङ्क्षाहीति । हेरपित्वेन ङित्त्वात् जनसन इत्यात्त्वम् ॥ चङ्क्षानीदिति । अतो हलादेः इति वा वृद्धिः ॥ जाहे तीत्यादि । हाङ्हाकोस्तुल्यानि रूपाणि । ङित्त्वप्रयुक्तस्यात्मनेपदस्य यङ्लुक्यप्रवृत्तेः । भृञामित् इति हाङ् इत्यस्य श्लुनिमित्ताभ्यासस्यैव विहितत्वाच्च । न च अकितः इति निषेधेन हाकोऽभ्यासस्य दीर्घो दुर्लभ इति कथमुभयोस्तुल्यरूपतेति । अकितः इत्यत्र हि न विद्यते किद्यस्याभ्यासस्येति बहुव्रीहिराश्रीयते तेन द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमित्यभ्युपगमाद्धातोः कित्त्वे अभ्यासस्य कित्त्वेपि वनीवच्यीतीत्यादाविव कित्त्वाभावान्न दोषः । किं च द्वित्वाभावे केवलस्यार्थवत्त्वेपि द्वित्वे सति समुदाय एवार्थवानिति हि सर्वसंमतम् तथा कित्त्वमपि समुदायस्यैवास्तु न तु प्रत्ययावयवमिति नास्त्येव दीर्घे प्रतिबन्धः ॥ जाहीयादिति । ई हल्यघोः इतीत्त्वम् ॥ लुका लुप्त इति । सर्वविधिभ्यो लुग्विधिर्बलीयस्त्वात् अकृतव्यूह परिभाषया च लुकः पूर्वं न ग्रहणमेवेति भावः ॥ उत्त्वं नेति । फलितार्थकथनमिदम् । स्वपिस्यमि इत्यादिना विधीयमानं यत्संप्रसारणं तन्नेत्यर्थः ॥ असास्वापीदिति । अतो हलादेः इति विकल्पेन वृद्धिः ॥ रुग्रिकौ च । चकारेण रीगृदुपधस्य इत्यतो रीगनुकृष्यते, रुक उकार उच्चारणार्थः ॥ ऋतश्च । ऋतानुवर्तमानमङ्गं विशेष्यते । ऋदन्तस्यांगस्य योभ्यासस्तस्येत्यर्थः । ऋदन्ताद्धातोः इति पाठस्तु फलितार्थकथनपरतया नेयः । लोटि । वर्वृतीतु ३ । वर्वर्तु ३ । वर्वृतात् ३ । वर्वृताम् ३ । वर्वृतत ३ । वर्वृद्धि ३॥ अङ्गेति । पुषादिद्युतादि इत्यनेन ॥ चर्करीतीति ॥ डुकृञ् करणे ॥ चर्कृयादिति । सार्वधातुकत्वात् अकृत्सार्व इति न दीर्घः ॥ लुङि । सिचि वृद्धिः इति वृद्धिः । अचर्कारीत् ३ । अचर्कारिष्टाम् ३ । अचर्कारीः ३ । चाकर्तीति । ईट्पक्षे चाकरीति । लोटि । चाकरीतु । चाकर्तु । चाकीर्तात् । चाकीर्ताम् । चाकिरतु । चाकीर्हि ॥ लङि अचाकरीत् । अचाकः । अचाकीर्ताम् । अचाकरुः । लिङि । चाकीर्यात् । आशिषि तु चाकीर्यास्ताम् । लुङि । अचाकारीत् । अचाकारिष्टाम् । एवं तातरीतीत्यादि ॥ अर्तेरिति । भौवादिकजौहोत्यादिकयोर्ग्रहणम् ॥ उरदत्त्वमिति । केचित्तु गुणो यङ्लुकोः इत्यभ्यासस्य गुण-

माहुः । फले तु न विशेषः ॥ रिग्रीकोस्त्विति । एवं च अरियर्तीति रूपमुभयोस्तुल्यमिति भावः ॥ आरतीति । रो रि इति लोपे ढ्रलोपे इति दीर्घः । दीर्घो कितः इति दीर्घस्तु न भवति कित्त्वात् ॥ अरियृतीति । परत्वात्पूर्वमियङ् ततो यण् । रिग्रीकोस्तुल्यमिदम्, मध्यमोत्तमयोस्तु अरर्षि । अरियर्षि । अररीषि । अरियरीषि । अर्ऋथः । अरियृथः । अरर्मि । अरियर्मि । अररीमि । अरियरीमि । अर्ऋवः । अरियृवः ॥ लिटि अरराञ्चकार । रिग्रीकोस्तु । अरियराञ्चकार ॥ लुटि । अररिता । रिग्रीकोस्तु अरियरिता । अरिरिष्यति ३ । अरियरिष्यति । अरर्तु । अरियर्तु अर्ऋतात् । अरियृतात् । अर्ऋताम् । अरियृताम् । अरियृतु । अर्ऋहि । अरियृहि । अरराणि । अरियराणि । अरराव । अरियराव । लङि । आरः । आरियः । आररीत् । आरियरीत् । आर्ऋताम् । अरियृताम् । आररुः । आरियरुः । आरियः । आररीः । आरियरीः । आर्ऋतम् । आरियृतम् । आर्ऋत । आरियृत । आररम् । आरियरम् । आर्ऋव । आरियृव । विधिलिङि अर्ऋयात् । अरियृयात् । अर्ऋयाताम् । अरियृयाताम् । अर्ऋयुः ॥ लिङीति । आशीर्लिङीत्यर्थः । अरियिरियादिति । रिग्रीकोः अरियृ इति स्थिते लिङि रिङ् । बहिरंगत्वेन रिङोसिद्धत्वाद्यलोपो न भवति अचः परस्मिन् इति स्थानिवत्त्वाच्च । न च न पदान्त इति निषेधः शङ्क्यः । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपरूपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तत्वात् । न च अकृतव्यूह परिभाषाया इयङ् नेति शङ्क्यम् । रिङः स्थानिवत्त्वेन निमित्तविनाशाभावाद् उक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । अत एव अरियृतीत्यपि सिद्धम् । तत्रापि यणः स्थानिवत्त्वेन निमित्तविनाशाभावात् तत्परिभाषाप्रवृत्तेरियङो निर्बाधत्वात्॥ क्वचित्तु मूलपुस्तकेषु परत्वाच्च पूर्वं रिङि कृते इयङोप्रवृत्तिरित्याशयेन अरिरियात् आरीरियादिति पठ्यते ॥ तदापाततः । अरियृतीति रूपासिद्ध्या पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्विरोधापत्तेः ॥ लुङि । आरारीत् । आरियारीत् ॥ लृङि आरिरिष्यत् । आरियरिष्यत् ॥ जर्गृहीतीति । नाभ्यस्तस्याचि इति गुणनिषेधः मध्यमोत्तमयोस्तु जर्गृहीषि ३ । जर्घर्क्षि ३ । जर्गृढः ३ । जर्गृहीमि ३ । जर्गर्ह्मि ३ । जर्गृह्वः । जर्गृह्मः ३ । जर्गृहाञ्चकार । जर्गर्हिता । जरीगर्हिता । इद्दानुबन्धनिर्देशादूदिल्लक्षण इड्विकल्पो न । जर्गृहीतु । जर्गर्ढु । जर्गृढात् । जर्गृहतु ३ । जर्गृढि ३ । मिपि । जगृंहाणि ३ । लङि । अजर्गृहीत् ३ । ईडभावे एकाचः इति भष्भावः । अजर्घर्ट् ३ ॥ यद्यपि इह यत्रैकाज्ग्रहणं च इति निषेधाद्भष्भावो दुर्लभः । तथापि गुणो यङ्

SGDF

लुको: इत्यनेन श्तिपा शपा इत्यादिनिषेधस्यानित्यत्वज्ञापनाद्धष्भावोऽत्र प्रवर्त्तते इत्याहु:॥ अजर्घ्र्ढाम् ३। अजर्घ्र्हो: । अजर्घट् ३। अजर्घ्र्ड्ढम् ३। अजर्घ्र्ड्ढ ३। अजर्घ्र्ह्म् ३। अजर्घ्र्ह्व ३। जर्घ्र्ह्यात् ३। अजर्गर्हीत्। अजर्गर्हिष्टाम् ३। अजर्गर्हिष्यत् ३। जाग्रहीतीति। ग्रह उपादाने यङो लुका लुप्तत्वात्तन्निमित्तं ग्रहिज्या इति सम्प्रसारणमिह नेति भाव:॥ जाग्र्ढ इति। उरत्। दीर्घोऽकित:॥ तत्रैकाच इति॥ ग्रहोऽलिटि इत्यत्र एकाच: अनुवर्त्तत इति एकाचो द्वे इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तत्वादिति भाव:॥ माधवस्त्विति। अयं भाव:। ग्रहोऽलिटि इति सूत्रे यङ्लोपे चोक्तमिति वार्तिकतदीयभाष्यकैयटादिपर्यालोचनया जरीगृहितेत्यादिषु ग्रहेर्यङन्तात्तृचस्तासेर्वा य इट् तस्य दीर्घाभावे युक्तिद्वयं लभ्यते। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इत्येके। ग्रहेर्विहितो य इट् तस्य दीर्घ इत्यपरे। तत्राद्य: पक्षो भाष्यवार्तिककाररीत्या। ताभ्यां हि पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् इत्यवष्टभ्य दीर्घादिग्रहणस्य प्रत्याख्यानात्। त्रैपादिकदीर्घातिरिक्तदीर्घेऽस्मिन् कर्तव्ये स्थानिवद्भावस्य तन्मते सुवचत्वात्॥ द्वितीयस्तु सूत्ररीत्या तेन तु सामान्यतो दीर्घविधौ स्थानिवद्भावस्य निषिद्धत्वात्। तन्मते स्थानिवद्भावस्य वक्तुमशक्यत्वात्। एवं च यङ्लुकि दीर्घप्रवृत्तौ न किंचिद् बाधकं यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वात्। अज्झलादेशत्वाच्च स्थानिवद्भावायोगात्। द्वि:प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम् इति सिद्धान्ताद्यङ्लुगन्ताद् ग्रहातेर्विहितस्य ग्रहेर्विहितत्वानपायाच्च॥ तद्भाष्यादिविरुद्धमिति। आदिशब्देन कैयटहरदत्तौ गृह्येते। विरोधस्त्वत्र मनोरमायामुपपादित:। तथा हि एकाचो द्वे प्रथमस्य इति सूत्रे ग्रहेरङ्गादिति भाष्यमुपादाय कैयट आह। तृचो हि जरीगृहीत्यंगं न तु ग्रहि:, विशेषणसामर्थ्याद्धि यथाश्रुतरूपाश्रयणमिति॥ यद्यपि तत्र यङन्तं प्रक्रम्येदमुक्तम्।तथापि युक्तिसाम्याद्यङ्लुगन्तेऽपि न दीर्घ इतिलभ्यते॥एकाज्ग्रहणमनुवर्तयन् हरदत्तोप्यत्रानुकूल:। न ह्यस्मिन्पक्षे यङ्लुकि दीर्घस्य प्रसक्तिरस्ति। एवं च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव: इति ग्रहेर्विहितस्य दीर्घ इति च प्रागुक्तसमाधानमुपायस्योपायान्तरादूषकत्वादिति न्यायेन यङन्तांशे उपायान्तरपरतया नेयम्। न च ग्रहिति यथाश्रुतरूपाश्रयणे गृहीत इत्यादाविटो दीर्घो न स्यादिति वाच्यम्। अङ्गसंज्ञाप्रवृत्तिवेलायां यथाश्रुतरूपस्यैव सत्त्वात्। ग्राहितमित्यादौ तु नैवम्। एकाच: इति समाधानं तु णिज्भिन्नविषयकमेव निष्ठायां सेटि इति णिलोपे ग्राहितमित्यादावेकाच्त्वानपायात्॥ तद्दित्थम्।यङ्लुगन्ताणिजन्ताच्च यङन्ताच्च ग्रहेरिट:। द्विधा त्रिधा चतुर्धा च दीर्घप्राप्ति: समाहिता॥

अस्यार्थः यङ्लुगन्ताद्दीर्घे प्राप्ते समाधानद्वयम् । अहेरङ्गात् इति व्याख्यानम्, एकाचः इत्यनुवृत्तिश्चेति । णिजन्तात्तु अहिस्वरूपाभावः विहितविशेषणम्, स्थानिवद्भावश्चेति समाधानत्रयम् ॥ यङन्तात् समाधानचतुष्टयम् । एकाच इत्यनुवृत्तिः, पूर्वोक्तसमाधानत्रयं चेति । अजर्घा इति । गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । इह अपदान्तस्यापि रेफस्य रो रि इति लोपो भवत्येव । तत्र मण्डूकप्लुत्या पदस्य इत्यनुवर्तनात् ॥ पाप्रष्टीति । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । व्रश्च इति षः । पाप्रच्छिष्यति । पाप्रष्टु । पाप्रष्टात् । पाप्रष्टाम् । पाप्रच्छतु । पाप्रड्ढि । पाप्रच्छानि । अपाप्रट् । अपाप्रच्छुः । अपाप्रच्छीः । अपाप्रट् । अपाप्रष्टम् । अपाप्रष्ट । अपाप्रच्छम् । अपाप्रश्म ॥ भाष्ये ध्वनितमिति । च्छ्वोः शूड् इति सूत्रे भाष्ये किद्ग्रहणमनुवर्तते, न वा इति विकल्प्य कांश्चिद्दोषानुद्भाव्य परिहृत्य चोक्तम् एतावानेव विशेषः । अनुवर्तमाने किद्ग्रहणे च्छः षत्वं वक्तव्यम् इति ॥ अननुवर्तमाने तु छः शत्वे कृते शान्तत्वादेव षो भविष्यतीति प्रष्टा प्रष्टुमित्यादिसिद्धये व्रश्चादिसूत्रे छग्रहणं न कर्तव्यमिति भावः ॥ एवं हि वदता भाष्यकृता ऊठ्भाविभ्यो यङ्लुक् नास्ति इत्युक्तप्रायम् ॥ अन्यथा दिवेर्यङ्लुकि ईडभावपक्षे देदेति देदेषि इत्यादौ ऊठो भावाभावाभ्यां महान् विशेषः स्यात् । तत्र किद्ग्रहणाननुवृत्तावूठः प्रवृत्त्या देद्योति देद्योषीत्यादिरूपविशेषलाभात् । ततश्च एतावानेव इत्येवकारो विरुध्येत ॥ जास्रिविमव्योस्त्विति । स्रिवु गतिशोषणयोः मव बन्धने ॥ जाहामीति । ईट्पक्षे जाहयीमि । लोटि । जाहयीतु । जाहतु । जाहतात् । जाहयानि । जाहयाव । जाहयाम । लङि अजाहयीत् । अजाहत् । अजाहताम् । अजाहयुः । अजाहयीः । अजाहः । अजाहतम् । अजाहत । अजाहयम् । अजाहाव । अजाहाम । जाहयात् ॥ ह्म्यन्तक्षण इति वृद्धिनिषेधः । अजाहयीत् । अजाहयिष्यत् ॥ ज्वरत्वर ॥ ज्वर रोगे । ञित्वरा संभ्रमे। अत्र वृत्तौ झलादौ क्ङिति इत्युक्तम् तत्र क्ङितीत्येतद्भ्रमसक्तमेवेत्याह । क्ङितीति नानुवर्तत इति ॥ अवतेस्तुनीति । ज्वरत्वर इत्युपधावकारयोरूठि गुणे च कृते ओतुरिति सिध्यति नान्यथा । तेनात्र क्ङितीति नानुवर्तनीयमिति भावः ॥ अवतेरिति । उपधावकारयोरूठि गुणे च कृते मन्प्रत्ययस्य टिलोपे चोमिति सिध्यतीत्यर्थः । ज्वरादेरुदाहरणं क्विपि जूः जुरौ जुरः । झलादौ तु जूर्तिः । जूर्णः । जूर्णवान् । त्वर । तूः तुरौ तुरः । तूर्तिः तूर्णवान् ॥ स्रिवि । स्रूः स्रुवौ । स्रुवः । स्रूतिः ॥ अवि । ऊः उवौ । उवः । ऊतिः ॥ मव । मूः । मुवौ । मुवः । मूतिः । मामोषि इत्यादि । ईट्पक्षे मामवीषि । मामवीमि । मामवीतु । अमामवीत् । अमामवीरिति बोध्यम् ॥ राल्लोपः ॥ च्छ्वोः शूड् इ-

त्यत: च्छ्वोरित्यनुवर्त्तते । क्वावुदाहरणम् । तूः । तुरौ । तुरः ॥ धुर्वी । धूः धुरौ धुरः ॥ मुर्छा । मूः । मुरौ । मुरः ॥ न धातुलोप ॥ आर्धधातुके धातुलोपो नास्तीति लक्षणया व्याचष्टे । धात्वंशेति ॥ यद्यपि दुरिणो लोपश्च इत्यौणादिके र कप्रत्यये धातुलोपः प्रसिद्धः । तथापि प्रयोजनवानप्रसिद्धः । इणो लुप्तत्वादेव गुणाप्रसङ्गात् । प्रत्ययसंनियोगेन धातुलोपविधानात् । आर्धधातुकस्य निमित्तत्वमपि नास्ति । अत एव दूरमित्यत्र ढ्रलोपे इति दीर्घे कर्तव्ये धातुलोपस्य स्थानिवत्त्वं नास्ति ॥ इह धातोर्लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः, विशेष्यं चार्द्धधातुकमित्याशयेनाह । लोपनिमित्ते इति ॥ गुणवृद्धी न स्त इति ॥ यद्यपि क्ङिति च इति सूत्रे लैगवायन इत्यत्र गुणनिषेधो मा भूदिति इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्त इति व्याख्यातम् । तथापि इह प्रयोजनाभावात् इक्लक्षणे इति नोक्तम् ॥ धात्विति किम् । लूञ् । लविता । पूञ् पविता ॥ नन्वत्रानुबन्धलोपनिमित्तमार्धधातुकं न भवतीति इरंगविकलमिदमिति चेद् ॥ अत्राहुः । धातुग्रहणे सति धातोर्लोपो यस्मिन् इति बहुव्रीहिलाभात् लोपनिमित्ते इत्यर्थो लभ्यते । तदभावे तु लोपे सत्यार्द्धधातुके इत्यर्थाल्लवितेत्यादौ दोषः स्यादेवेति ॥ यदा तु लोपयतीति लोपः, तस्मिँल्लोपनिमित्ते आर्धधातुके इको गुणवृद्धी न स्तः इति व्याख्यायते तदा धातुग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । उत्सृष्टानुबन्धस्य धातुत्वमिति कैयटादिमते तु धातुलोप इत्यत्र बहुव्रीह्याश्रयणं विनापि धात्ववयवलोपे सत्यार्धधातुके इति व्याख्यायां लवितेत्यादौ नातिप्रसंग इति बोध्यम् ॥ आर्धधातुके किम् । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति, रु शब्दे इत्यस्मात् धातोरेकाचः इति यङि तस्य लुक् । यङन्तस्य धातुत्वे यङो धात्ववयवत्वाल्लुप्तत्वाच्चात्रापि निषेधः स्यात् । तन्मा भूदिति ॥ नन्वत्र यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वादिको लोपनिमित्तपरत्वं नास्तीति इरंगविकलमिति चेद् ॥ अत्राहुः । आर्धधातुकग्रहणे सति अन्यपदार्थलाभाद् बहुव्रीहिर्लभ्यते, तदभावे तु अवयवलोपे सति गुणवृद्धी न स्तः इत्यर्थाद्रोरवीतीत्यत्र दोषः स्यादेवेति ॥ केचित्तु धातुं लोपयतीति धातुलोपः ढ्रलोपे इत्यत्रेव कर्मण्यण् इत्यभ्युपेत्य व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणं विनैव धात्ववयवलोपनिमित्ते गुणवृद्धी न स्तः इति व्याचक्षते ॥ इक इति किम् । रागः । अभाजि । घञि च भावकरणयोः इति रञ्जेर्नलोपे कृते वृद्धिः। अभाजीत्यत्र तु भञ्जेश्च चिणि इति नलोपे वृद्धिः ॥ निषेधः इति । सूत्रस्योदाहरणं तु लोलुवः पोपुवः मरीमृज इत्यादि बोध्यम् । तत्र लोलूयपोपूयशब्दाभ्यां पचाद्यचि यङोचि च इति यङ्लुकि कृते अच्प्रत्ययमाश्रित्य प्राप्तो गुणो निषिध्यते, मरीमृज इत्यत्र तु वृद्धिः ॥ ननु लोलूयादिभ्योऽच्प्रत्ययो

अतो लोपः इत्यल्लोपे यकारस्य यङोऽचि च इति लुक्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादचप्रत्ययनिमित्तः सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति गुणो, मृजेर्वृद्धिः इति वृद्धिश्च न भवेदिति किमनेन निषेधसूत्रेण ॥ न चैवमपि लोलुव इत्यादावुवङि कृते लघूपधगुणः स्यात् तद्वारणाय निषेधोऽयमावश्यकः । उवङ आदिष्टादचः पूर्वत्वेन लघूपधगुणे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावादिति वाच्यम् । स्थानिद्वारानादिष्टादचः पूर्वत्वेन उवङो दृष्टत्वात् । स्थानिद्वारा दृष्टत्वेपि स्थानिवद्भवतीत्येतत् न पदान्त इति सूत्रे सवर्णग्रहणेन ज्ञापितम् । न हि शिण्ढि इत्यत्र स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेनानुस्वारो दृष्टः किं तु स्थानिद्वारा । तथा च अनुस्वारस्य परसवर्णे कर्तव्ये श्नसोऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाय तत्र सवर्णग्रहणं कृतमितीह स्थानिवद्भावः सिद्धः । नोनावेत्यत्र तु लिडुत्पत्तेः प्रागेव बहुलग्रहणादकारविशिष्टस्य यङो लुकि स्थानिवद्भावाप्रसक्त्या न वृद्ध्यभावशङ्केति न धातुलोप इति सूत्रस्य न किंचित्प्रयोजनमिति चेत् ॥ सत्यम् । अत एव भाष्ये प्रत्याख्यातमिदमिति संक्षेपः ॥ तोतोर्त्तीति । यद्यप्यत्र लोपो व्योः इत्यनेन लोपः सिध्यति । तथापि तोतूर्तः इत्यादौ वलोपार्थं राल्लोपः इत्युपन्यस्तम् । अन्यथा तत्र लोपो व्योः इति लोपं बाधित्वा वस्य च्छ्वोः शूड् इति ऊठ् स्यात् ॥ तोथोर्ति इत्यादि । थुर्वी दुर्वी हिंसायाम् । मुर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः । मोमूर्च्छीषि । मोमोर्षि । मोमूर्थः । मोमूर्थ । मोमूर्च्छीमि । मोमूर्मि । मोमूर्च्छ्वः । मोमूर्मः । मोमूर्च्छाञ्चकार । मोमूर्च्छिता । मोमूर्च्छीतु मोमोर्तु । मोमूर्त्तात् । मोमूर्हि । अमोमूर्च्छीत् । अमोमोः । अमोमूर्च्छुः मोमूर्च्छ्यात् । अमोमूर्च्छीत् अमोमोर्च्छीष्टाम् । अमोमूर्च्छिष्टाम् । अमोमूर्च्छिष्यत् ॥

यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

सुप आत्मनः क्यच् ॥ धातोः कर्मण इति पूर्वसूत्रात् कर्मण इच्छायां वेत्यनुवर्तते । ततश्च संनिधानादिच्छाकर्मण एव भवतीत्याह । इषिकर्मण इति ॥ परस्य पुत्रमिच्छतीत्यत्रातिप्रसङ्गवारणाय सूत्रे आत्मशब्द उपात्तः । स तु स्वशब्दपर्यायः, स्वश्च क इत्याकाङ्क्षायामिच्छायाः संनिधापितत्वादेषितैव गृह्यते तदाह । एषितृसंबन्धिन इति ॥ सुबन्तस्योक्तविशेषणद्वयमर्थद्वारके बोध्यम् ॥ नः क्ये ॥ लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिभ्वितराणि इति वक्ष्यमाणतया हलन्तात् क्यष् दुर्लभ इत्यभिप्रेत्याह । क्यचि क्यङीति ॥ एवं चेह क्यषीत्यपि कैश्चिदुक्तं तदुपेक्ष्यम् । यस्य हलः इति लोपमाशङ्क्याह । संनिपातपरिभाषयेति ॥ यकारे परे वाक्यादिश्च विधानादकारो यलोपस्य निमित्तं न भवतीति भावः ॥ गव्यतीति । अत्रान्तर्वर्तिविभ-

त्वया पदत्वाल्लोपो दुर्वारः स्यादित्याशङ्क्याह। अपदत्वादिति ॥ इदं चसमाधान-स्य समाधानान्तरादूषकत्वादिति न्यायेन समाधिसौकर्यादुक्तम् । वस्तुतस्तु उक्त-रीत्या तु शङ्कैव नेति बोध्यम् । अन्ये तु वार्तिक एव प्रश्लेष इति द्वितीयपक्षमा श्रित्येदं सूत्रं वकारप्रश्लेषे लोपासंभवात् न हि कार्यीति न्यायात् । न च वली-ति निमित्तत्वेनाश्रयणात् तत्रापि लोपो भवत्येव । अन्यथा रलीत्येव कुर्यादिति वाच्यम् । वकारे परतो यकारलोपाय निमित्तत्वेनाश्रयणावश्यकत्वादिति द्विती-यकल्प एव युक्त इत्याहुः ॥ राजीयतीति । क्यचि च इत्यवर्णस्य ईत्वे कर्तव्ये पूर्व-त्रासिद्धम् इति नलोपोऽसिद्धो न भवति नलोपः सुप्स्वर इति नियमात् । यद्यपि नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति नलोपः सुप्स्वर इति सूत्रं राजीयती-त्यादिषु पठनीयम्, राजभ्यामित्यादौ तु पूर्वत्रासिद्धम् इति नलोपस्यासिद्धत्वेन दीर्घाद्यभावसिद्धेः । तथापि विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षाभ्युपगमेन हलन्तेषु राजभ्यां राजभिरित्यत्रैव पठितमिति ज्ञेयम् । न च विधिमुखप्रवृत्तिपक्षो निरा-लम्ब एवेति वाच्यम् । अनुपराभ्यां कृञः इति सूत्रस्थभाष्यग्रन्थपर्यालोचनया तत्पक्षावगमात् । यत्तु नलोपः सुप्स्वर इति सूत्रे मनोरमायामुक्तं नियमसूत्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रतात्पर्यसंकोचकता चेति पक्षस्य द्युद्भ्यो लुङि इति सूत्रे भाष्यकृता ध्वनितत्वादिति ॥ तच्चिन्त्यम् । तत्सूत्रस्य भाष्यकारैरस्पृ-ष्टत्वात् ॥ केचित्तु द्युद्भ्यो लुङि इत्यत्र ध्वनितत्वादिति वक्तव्ये सूत्रग्रहणं बहुव्री-हित्वलाभार्थम् । द्युद्भ्यो लुङि इति सूत्रं यस्मिन् प्रकरणे तद्द्युद्भ्यो लुङि इति सूत्रम् । परस्मैपदप्रकरणमित्यर्थः ॥ तत्र हि अनुपराभ्यामिति सूत्रं वर्तत इति तत्सूत्रे यद् ध्वनितं तत्तु परस्मैपदप्रकरणे ध्वनितं भवति ॥ यद्वा अनुपराभ्यां-कृञ इत्यत्र हि भाष्यकृता द्युद्भ्यो लुङि इति परामृष्टम् । तथा च द्युद्भ्यो लुङि इति सूत्रं यस्मिन् तत् द्युद्भ्यो लुङीति सूत्रम् । अनुपराभ्यां कृञः इति सूत्रमित्यर्थ इत्येव कविकृतिवत् कथंचित् स्थितस्य गतिः समर्थनीयेत्याहुः ॥ पू-र्गिरोः साम्यादिति । गॄ शब्दे । पॄ पालनपूरणयोरित्याभ्यां क्विपि ऋत इद्धातोः उदोष्ठ्यपूर्वस्य इति प्रवृत्तेरिति भावः ॥ प्रामादिक एवेति । दिवु धातोः क्विपि तु द्यूरिति स्यात् । ततः क्यचि तु द्युयतीति भवति । क्विपं विहाय विचि कृते लघू-पधागुणो वलोपश्च स्यात् । ततः क्यचि तु देवयतीति भवति । तथा च हलि च इ-ति सूत्रे वृत्तावपि धातोरित्येव नेह । दिवमिच्छति दिव्यति इत्येवोक्तमिति भावः ॥ आपत्ययकारस्य लोपं स्मारयति । क्यच्व्योश्चेति ॥ नः क्ये इति नियमेन पदत्वाभावात् कुत्वं नेत्याह । वाच्यतीति । एवं समिध्यतीत्यत्र जश्त्वं नेति बो-

ध्यम् ॥ मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधः इति वार्तिकस्य यथाश्रुतव्याख्याने पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि न स्यात् । पुत्री पुत्रान् वा इच्छतीत्यादावेव स्याद् अतो व्याचष्टे । मान्तप्रकृतिकादिति ॥ अशनायोदन्य ॥ क्यजन्ता इति उदकशब्दस्योदन्भावः । अन्ययोर्दीर्घ इत्यपि ज्ञेयम् । इह यः सद्य एव भोक्तुमशनमिच्छति, यश्च पातुमुदकम्, यश्च धने सत्यपि पुनर्धनम्, तत्रो दाहरणानि । यस्तु कालान्तरोपयोगार्थमशनमिच्छति, यश्च स्नातुमुदकम्, यश्च दरिद्रः सन् धनमिच्छति, तत्र प्रत्युदाहरणानि ॥ ननु उदन्या तु पिपासा तृड् इति निघण्टौ परस्परसामानाधिकरण्यं न स्याद् । उदन्याशब्दस्य उदकेच्छावाचित्वादिति चेद् ॥ अत्राहुः । अशनायतीत्यादिषु अविवक्षितप्रकृत्यर्थं बुभुक्षापिपासादिकमेवार्थस्तथा च नोक्तदोष इति ॥ अश्वक्षीर ॥ आत्मसेः इत्यतोसुगिति वर्तते ॥ अश्वस्यतीति । मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थः । एवं वृषमिच्छति मैथुनार्थं वृषस्यति गौः ॥ ननु इति रामो वृषस्यन्तीम् इति प्रयोगो मनुष्यविषये कथं संगच्छते इति चेद् ॥ अत्राहुः । अश्ववृषरूपप्रकृत्यर्थपरित्यागेन मैथुनेच्छैवात्रार्थः । अत एव वृषस्यन्ती तु कामुकी इति कोशोऽपि स्वरसतः संगच्छते इति । लालसायामिति । उत्कटेच्छायामित्यर्थः ॥ कामश्च ॥ उच्चारणसामर्थ्यान्न कस्येत्संज्ञा । मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधः इत्यस्यानुवृत्त्यभावं सूचयति । अयं स्यादेवेति ॥ आचरतीति ॥ व्यवहरतीत्यर्थः ॥ अधिकरणाच्चेति । सप्तम्यन्तरूपात् सुबन्तादित्यर्थः ॥ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ धातोः कर्मणः इति सूत्राद्वेत्यनुवर्तत इत्याह । क्यङ्वा स्यादिति । सेति लुप्तषष्ठीकं कर्तृविशेषणमित्याह । सान्तस्येति । चाकारस्तु अन्वाचये बोध्यः ॥ तद्वतीति । तथा च ओजायत इत्यत्र ओजस्वीवाचरतीति विग्रहो बोध्यः ॥ विद्वस्यत इति । नान्तस्यैव पदत्वात्तस्य रुत्वं न ॥ पुंवद्भावं स्मारयति । क्यङ्मानिनोश्चेति । सपत्नीवेति । त्रितयसाधारणं विग्रहवाक्यम् । सपत्नायत इति । शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादिङीनन्तात् क्यङि पुंवद्भावे अकृत्सार्व इति दीर्घे च रूपमिदम् ॥ सपतीयत इति । समानस्वामिकाभिधायिनो भाषितपुंस्कस्य नित्यं सपत्न्यादिषु इति नादेशे नान्तत्वान्ङीप् ततः क्यङि पुंवद्भावे च दीर्घः ॥ सपत्नीयतइति । विवाहजन्यसंस्कारविशेषनिमित्तकेन पतिशब्देन समासे सति नित्यस्त्रीत्वान्न पुंवत् ॥ युवायत इति । न च ङ्याप्सूत्रे भाष्ये युवतितरेत्युदाहरणाद्यौवनं जातिरिति जातेश्च इति निषेधे युवतीयत इत्युदाहरणमिहोचितमिति वाच्यम् । वयसोनित्यत्वेनाजातित्वात् । अन्यथा युवजानिरिति अचः परस्मिन् इति सूत्रस्थो भाष्यग्रन्थो विरुध्येत । युवतितरेति भाष्यस्य तु का गतिरिति चेद् ॥ अत्राहुः । तसिलादिषु इति पुंवद्भावे

प्राप्ते भाष्यनिर्देशादेव न पुंवदिति ॥ युवतीशब्दस्य तु तरपि घरूप इति ह्रस्वे युवतितरेति भवत्येव । पट्वीमृदूयत इति । पूर्वपदस्य क्यङ्परत्वाभावान्न पुंवत्। पाचिकायत इति । पुंवद्भावे सति कात् पूर्वस्येत्त्वं न श्रूयेतेति भावः। एवं पञ्चमीयते । स्त्रौघ्नीयते । सुकेशीयते । ब्राह्मणीयत इत्यादि ॥ आचारेऽवगल्भ ॥ गल्भ धार्ष्ट्ये । क्लीबृ अधार्ष्ट्ये । पोडृ अनादरे । क्यङ्पीति । अपिशब्दाद्वाक्यम् । तत्तु सर्वप्रातिपदिकेभ्यः इत्यत्र वाग्रहणाल्लभ्यते इत्याहुः ॥ क्विप्सन्नियोगेनेत्यादि । तेन क्यङ्सन्नियोगेनानुदात्तत्वानुनासिकत्वयोरभा वादित्संज्ञालोपौ न स्त इति अकृत्सार्वेति दीर्घे सति अवगल्भायते क्लीबायत इत्यादि भवति ॥ तेन तङिति । आत्मनेपदमित्यर्थः । तथा च अवगल्भमानः क्लीबमान इत्यादि सिध्यति ॥ माधवादय इति । केचित्तेषामाशयमाहुः आचारेऽवगल्भ इत्यत्र सुप इत्यनुवर्तते । तथा च केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टादवगल्भादिसुबन्तात् क्यङेव न तु क्विप् ॥ तङ् नेति तूचितमिति । उत्तरवार्तिकेन प्रातिपदिकमात्रात् क्विप् विधीयत इति एतेभ्योऽपि त्रिभ्यः क्विपि सिद्धे तत्सन्नियोगेनानुदात्तत्वानुनासिकत्वमात्रमच्प्रत्ययस्य आचारेऽवगल्भ इत्यवगल्भादिषु प्रतिज्ञायते लाघवात् । अन्यत्र तु गल्भप्रगल्भादिप्रातिपदिकेषु क्विपि परस्मैपदमेव भवति न तु तङिति भावः ॥ नन्वेवम् आचारेऽवगल्भ इत्यत्र वाग्रहणात् क्यङमनुवर्त्य अवगल्भादिप्रादिपदिकेभ्यः क्यङ्विधानेप्यन्यत्र सुबन्तादेव क्यङिति क्यङो विषय एव नास्ति । तथा च केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङप्युक्त इति चेद् ॥ अत्र वदन्ति । प्रातिपदिकेभ्यः क्विप् सुबन्तेभ्यः क्यङिति विषयभेदेनापि गल्भति गल्भायते प्रगल्भति प्रगल्भायते इत्यादि सिध्यत्येवेति ॥ स्यादेतत् । गल्भ धार्ष्ट्ये इत्यादीनामनुदात्तत्वादवगल्भते इत्यादिप्रयोगसिद्धावपि अवगल्भादिषूत्तरवार्तिकेन क्विपि सत्यवगल्भतीत्याद्यनिष्टप्रयोगः स्यात्तद्वारणार्थम् आचारेऽवगल्भ इति वार्तिकारम्भस्यावश्यकतया सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वाद् भूतपूर्वादप्यनेकाच आमित्येतत् अयुक्तमिति चेत् । सत्यम् । अत्र ह्ययमाशयः । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः इति वार्तिके वाग्रहणेन व्यवस्थितविभाषाश्रीयते । तथा च अवगल्भक्लीबहोडिभ्यः क्विपोभावादनिष्टयोगो न भविष्यतीति स्वीकृते सामर्थ्यं नोपक्षीणमिति दिक् ॥ पदकार्यं चेति । सवर्णदीर्घो यद्यपि पदमात्रकार्यं न भवति । तथापि पदस्य जायमानं कार्यं नेत्यत्र तात्पर्यं बोध्यम् । तनोतीति तत्, स इव आचरति ततति । अत्र जश्त्वं न । त्वगिव आचरति त्वचति । अत्र कुत्वं नेत्याद्यपि बोध्यम् ॥ द्वित्वमि-

ति । अङ्गणल् इति स्थिते द्विर्वचनेचि इति निषेधादतो लोपो न भवतीति भावः ॥ अतो गुणे इति । द्वित्वे कृतेप्यतो लोपो न भवति । अन्तरङ्गेणानेन बाधितत्वादिति भावः ॥ यद्यप्यत्र फले विशेषो नास्ति, तथापि शास्त्रप्राप्तिक्रममनुरुध्योक्तम् । यद्यप्येवं वार्णादांगं बलीयः इति परिभाषयातो लोप एवोचित इति चेत् ॥ मैवम् । तस्याः समानाश्रयेकारश्चकारेत्यादौ प्रवृत्तिस्वीकाराव तु व्याश्रयेपि । न च परत्वान्नित्यत्वाच्च अत आदेः इत्यनेनैव प्रथमं भाव्यमिति वाच्यम् । तस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वात् । न चापवादत्वात् अत आदेः इत्यनेन भाव्यमिति वाच्यम् । अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्हि अन्तरंगेण बाध्यते इत्युक्तत्वात् । आनर्देत्यादौ तस्य चरितार्थत्वात् । तत्र हलादिःशेषात् प्रागेव परत्वात् अत आदेः इत्यस्य प्रवृत्तेः । न च नित्यत्वाद्धलादिः शेष एव प्रथमं स्यादिति वाच्यम् । नित्यस्य अत आदेः इत्यत्रापि तुल्यत्वात् । एतच्च मनोरमानुसारेणोक्तम् ॥ केचिदत्र वदन्ति । अतो गुणे इति पररूपापवादस्य अत आदेः इत्यस्य आनर्देत्यादौ चरितार्थत्वादन्तरंगमेव भवतीति मनोरमोक्तं चिन्त्यम् । स्वविषयमध्ये एकत्रोदाहरणे चरितार्थस्योदाहरणान्तरेऽपि प्रवृत्त्यभ्युपगमात् । न हि गोद इत्यत्र आतोनुपसर्गे कः इति चरितार्थमिति गोप इत्यादौ न प्रवर्तते । तस्मादणं बाधित्वा कप्रत्ययो यथा स्वविषये सर्वत्र प्रवर्तते तथेहापि प्रवर्तते इति ॥ तदपरे न क्षमन्ते । सर्वत्राणः कस्य च प्राप्तिसम्भवे विनिगमनाविरहादणं बाधित्वा कप्रत्यय एव भवति । प्रकृते त्वानर्देत्यादौ हलादिःशेषात् प्राक् अतो गुणे इत्यस्य प्राप्त्यभावाद्वैषम्यमस्तीति ॥ ननु अत आदेः इत्यस्य पररूपापवादत्वमेधामासेत्यत्र यदुक्तं तत् कथं संगच्छते ।आन्धतुरित्यादौ आद्गुणः इति गुणस्यापि प्राप्तेः। न च यथा सवर्णदीर्घो यण्गुणयोरपवादस्तथायमप्युभयोरपवाद इति वाच्यम् । एवमप्यानर्देत्यत्रैव हलादिःशेषात् प्रागेवासेत्यत्रापि अत आदेः इत्यस्य प्रवृत्तौ किं तेन पररूपापवादत्वकथनेनेति चेद् ॥ अत्र केचिदाहुः । द्वन्द्वापवाद एकशेषः इति केषांचित् प्रवादे यथाऽपवादशब्दो बाधकपरः सरूपाणाम् इत्येकशेषानारम्भे हि स्वाद्युत्पत्तौ द्वन्द्वस्य प्रवृत्तेः । एकशेषसूत्रारम्भे तु पदान्तराभावेन तदप्रवृत्तेस्तथाऽत्राप्यपवादशब्दोऽपि बाधकपरः । अत आदेः इत्यनारम्भे हि हलादिःशेषे पररूपप्रवृत्तावेधामासेति स्यात् आरब्धे तु तत्सूत्रे परत्वाद्धलादिःशेषात् प्रागेव दीर्घप्रवृत्त्या पररूपस्याप्रसक्तेरिति ॥ यद्यप्यासेत्यादौ प्रथमतः अत आदेः इति दीर्घीकरणेपि हलादिःशेषे पररूपे च कृते तस्य पूर्वान्तवद्भावे सति

अभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद् अत आदेः इति दीर्घप्रवृत्त्या समिहितरूपसिद्धिः। तथाप्यानर्दंत्यादि न सिध्यत्येव । तत्र हि तस्मान्नुड् द्विहलः इति दीर्घीभूतादकारान्नुटि नकारोपर्यकारश्रवणाभावप्रसङ्गादिति दिक्॥ प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वात् क्विपोऽनुत्पत्तिमाशङ्क्याह । लिङ्गविशिष्टेत्यादि ॥ सिचि वृद्धिरित्यत्रेति । सिचा धातोराक्षेपात् अत इहलादेः इत्यतो धातोरित्यनुवर्तनाच्च धातुरेव यो धातुरिति व्याख्या लभ्यत इति ज्ञेयम् ॥ विरिवेति । विः पक्षी ॥ अनुनासिक ॥ अङ्गस्येति विशेष्यसन्निधानात् तदन्तलाभः । ढ्रलोपे इत्यतो दीर्घग्रहणं नोपधायाः इत्यत उपधाग्रहणं चानुवर्तते तदाह । अनुनासिकान्तस्येत्यादि॥ झलादाविति । एतच्च यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति परिभाषया लभ्यते । झलादौ क्किति शान्तो दान्त इत्युदाहरणम् । ङिति तु यङ्लुकि तसि शंशान्तः दन्दान्तः ॥ पथीनतीति । अन्तरङ्गत्वाद्दीर्घस्ततो न गुण इत्याहुः । इन्हन् इत्यनेन शाविवेति नियमाद् दीर्घाभावे गुणे सति पथेनतीत्येव रूपमित्यन्ये ॥ येषामिन्नादीनां शावुपधादीर्घः क्रियते परमदण्डीनीत्यादौ, तेषामेव दण्डिन्वृत्रहन्नादीनाम् इन्हन् इति नियमो न तु पथ्यादीनाम् । एतेषां तु शौ परतः सुपन्थानीत्यादावुपधादीर्घप्रवृत्तावपि इतोऽत्सर्वनामस्थाने इत्यत्त्वे कृते इन्हन् इति नियमाप्रवृत्तेः । अन्यथा पन्थानौ पन्थान इति न सिध्येत्।तथा च पथीनतीत्याद्येव साध्वित्यपरे ॥ देवतीति माधव इति ! अपदान्तत्वात् दिव उत् न ॥ अवेति । लघूपधगुणं बाधित्वान्तरङ्गत्वादूठि यण् तस्मिन् कर्तव्ये बहिरङ्गस्याप्यूठो नासिद्धत्वं नाजानन्तर्ये इति निषेधात् । न च वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाद्यणं बाधित्वा लघूपधगुणः स्यादिति वाच्यम् । व्याश्रयत्वात् । अत एव सिवेरौणादिके नप्रत्यये स्योनशब्दः सिध्यतीति भावः ॥ क इवेति । को ब्रह्मा । चक इतीति । नन्वेवमौ चतुरित्यत्रापि अत आदेः इति दीर्घं बाधित्वा अतो लोप एव स्यादिति चेद् ॥ अत्राहुः । णल्लोपौ इति वचनेन जायमानो योऽतो लोपः स तु सन्निहितमेव अकृत्सार्व इति दीर्घं बाधते अनन्तरस्य इति न्यायात् न तु व्यवहितमपि अत आदेः इति दीर्घमिति माधवाशयात् नानेन तद्ग्रन्थस्य विरोध इति ॥ अनाकारमेवेति । अनेकाच्त्वाभावादित्यर्थः । अन्ये तु भाष्ये प्रत्ययग्रहणमपनीय इत्यनुक्तत्वात् प्रत्ययान्ततया स्वामासेत्यादि रूपं शुद्धमेवेत्याहुः ॥ भृशादिभ्यो ॥ भुवीत्येतद् व्याचष्टे भवत्यर्थं इति ॥ भृश, शीघ्र, मन्द, पण्डित, दुर्मनस्,सुमनस्,उन्मनस् इत्यादयो भृशादयः । क्व दिवेत्यादि भाष्यकारीयं प्रत्युदाहरणं व्याचष्टे। ये राताविन्यादिना ॥ प्रातिपदिकमिति । न त्वयं धातुः असेरा च इत्यौणादिकेन मनुप्र-

त्ययान्ततया निष्पादितत्वादेव च वक्ष्यमाणज्ञापकं संगच्छत इति भावः ॥ अनुबन्ध इति । संग्रामेति मशब्दाकाराद् भिन्नोऽकारोऽनुबन्ध इत्यर्थः । तथा च अत अतो गुणे इति पररूपं ज्ञेयम् । यदि तु मकारादकारोनुबन्धः स्यात्तर्हि अससंग्रामतेत्यत्र णौ चङि इति उपधाह्रस्वः स्यात् । णिच्सन्नियोगेनानुबन्धाकरणे तु अनुदात्तेत्त्वलक्षणस्य आत्मनेपदस्याप्रवृत्त्या णिचश्च इति कर्त्रभिगामिनि क्रियाफल एव आत्मनेपदं स्यान्न तु परगामिनीति विवेकः ॥ सामर्थ्यादिति । केवलस्य ग्रामशब्दस्य युद्धे प्रयोगाभावादिति भावः ॥ क्रियायोगाभावादुपसर्गो नेत्यभिप्रेत्याह ।समानाकारमिति ॥ पूर्वपदमिति । तच्च समास एव संभवति तेन आन्दोलयित्वा प्रेङ्खोलयित्वेत्यादौ आप्रेत्यादीनां न पृथक्करणम् । अन्यथा तेन समासे सति ल्यप् स्यादिति भावः ॥ तेनेति । सुमिमनायिषतीत्यादौ मनश्शब्दस्य द्विर्वचनं पृथक्करणस्य फलमिति बोध्यम् ॥ अवागल्भतेति । आचारेऽवगल्भ इति क्विब्विधौ अवेत्यस्य पृथक्करणात् गल्भशब्दात् प्रागट् ॥ किं तत्साजात्यमित्यत आह । तेनेति ॥ उस्रामिति । माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गिणी इत्यमरः ॥ औस्रीयदिति । क्यजन्तादुस्राशब्दाल्लङि अङ्गस्याटि च कृते उस्यपदान्तात् इति पररूपं प्राप्तम् । न चानर्थकोऽयमुस् न ग्रहीष्यत इति वाच्यम् । छिन्द्युर्भिन्द्युरित्यादावप्युसोऽनर्थकत्वात् । आगमसहितस्यैवार्थवत्त्वात् । तथा च अयुः अपुः इत्यादावेव स्याद् । एवं चायमेवाडागमस्य उसि परे प्रतिषेधोऽर्थवद्ग्रहण परिभाषाया अत्राप्रवृत्तौ ज्ञापक इति स्थितम् ॥ अत एव उस्यपदान्तात् इत्यत्र अपदान्तात् किम् कोस्रा इति भाष्ये प्रत्युदाहृतम् ॥ औङ्कारीयदिति । ओमाङोश्च इति पररूपं प्राप्तम् ॥ आडागमस्याङि परे उदाहरणमाह । औढीयदिति । यण्वादेशेन अपहृतं तत्रापि यदि पृथक्कृतिः । तदा आङः परत्वाटा भाव्यमित्याडागमस्याङि परे पररूपनिषेधो व्यर्थः स्यात् । तथा च ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे प्रमाणमयमेव निषेध इति भावः ॥ चशब्दं प्रयुञ्जानः सूत्रकारोपि ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वेनुकूल इत्याह । चशब्देनेति ॥ षाष्ठे स्थितमिति । भाष्यकारोप्युक्तार्थे प्रमाणभूत इति भावः ॥ स्यादेतत् । अवधीरयतीत्यादाववशब्दस्य पृथक्करणमस्ति वा न वा । आद्ये बोपदेवेनावशब्दात् प्रागाडागमं वकारद्वित्वं च कृत्वा अडि आववधीरदित्युदाहृतम्, तन्न संगच्छेत । द्वितीये तु इतीव धारामवधीर्य मण्डलीक्रियाश्रियामखिडतुरङ्गमैर्मही इति श्रीहर्षप्रयोगो न संगच्छेतेति चेद् ॥ अत्राहुः । नायं धातुश्चुरादौ पठितः किं तु बहुलमेतन्निदर्शनम् इति बाहुलकादूहितः । ऊहश्च धीरेत्यस्यापि संभवति अवधीरेत्यस्यापि । प्रयोगद्वयप्रामाण्यात्

सुनिश्चयविरोधाभावाच्च । यदा त्ववधीरेति विशिष्टस्यैव धातुत्वं तदावधीरयित्वेति साधु, धीरेत्यस्यैव धातुत्वे तु अवधीर्येत्यस्य साधुत्वमिति ॥ तस्येति । आदिशब्दस्येत्यर्थः ॥ तस्यापीति । क्यषः ककारस्येत्यर्थः । एतेन नः क्ये क्यस्य विभाषा इति सूत्रद्वये क्यषोपि ग्रहणं वदन्तः परास्ताः ॥ लोहितीयतीति । क्यङि सति तङेव स्यात् । क्यङ्मानिनोश्च इति पुंवद्भावश्चेति भावः ॥ कष्टाय क्रमणे ॥ क्यङेवानुवर्तते स्वरितत्वात् न तु क्यष् ॥ कष्टाय इति निर्देशादेव चतुर्थ्यन्तं लभ्यते॥ क्रमणमुत्साहः । वृत्तिसर्गतायनेषु इति क्रमेरात्मनेपदविधायकसूत्रे सर्ग उत्साहः इति सर्वैर्व्याख्यातत्वात् । कष्टं कृच्छ्रगहनयोः कषः इतीडभावः । न च दुःखं कर्तुमुत्साहः संभवतीति तत्साधनं पापमिह गृह्यते इत्याह । पापं कर्तुमिति ॥ द्वितीयान्तेभ्य इति ॥ चिकीर्षायां द्वितीयान्तस्यैवान्वययोग्यत्वादेवमुक्तम् ॥ कर्मणो ॥ रोमन्थतपोभ्याम् इत्यनेन सामानाधिकरण्यात् कर्मण इति पञ्चमी प्रत्येकं संबन्धादेकवचनमित्याह।कर्मभ्यामिति ॥ वर्तनायां चरण इति॥सूत्रेव र्तीति ण्यन्तात् वृतेः ण्यासश्रन्थः इति युचं बाधित्वा अस्मादेव निपातनात् क्तिन् । चरतेस्तु संपदादित्वात् भावे क्विबिति भावः ॥ केचित्तु वर्तिशब्दो वर्तयतेः इक् श्तिपौ इति इकि रूपम् । लक्षणया चार्थलाभ इत्याहुः ॥ शब्दवैर ॥ कर्मण इत्यनुवर्तत इत्याह। एभ्यः कर्मस्य इति ॥ सुखादिभ्यः । कर्तृ इति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम् । विद चेतनाख्याननिवासेषु इति चौरादिकाद्युचि वेदनाशब्दो ज्ञानवाची, तदपेक्षमेव कर्तृत्वम्, कर्ता च सुखादिभिरन्वेति तदेतदाह । वेदनाकर्तुरेवेति ॥ परस्य सुखमिति । इह यन्निष्ठं सुखं तद्भिन्नो वेदनाकर्तेति वाक्यमेव ॥ सुखादयः। सुखदुःखतृप्तकृच्छ्रादयः ॥ नमो वरिवः । चित्रङः क्यज्विधानमीत्वार्थम् । ङित्करणं तु तङर्थम् । विस्माययत इत्यन्य इति । तथा च भट्टिः ततश्चित्रीप्रमाणोसी इति ॥ असौ मायामृगश्चित्रीयमाणः विस्मयमुत्पादयन्नित्यर्थः ॥ पुच्छभाण्ड । करणे इत्यनुवृत्तेरत्रापि क्रियाविशेषं दर्शयति । पुच्छादित्यादिना । ङकारोत्र णेरनिटि इति णिङ्णिचोः सामान्यग्रहणार्थो नित्यात्मनेपदार्थश्च ॥ उदपुपुच्छत ॥ मुण्डमिश्र ॥ कृञर्थ इति । क्वचित् क्रियासामान्ये, प्राचुर्येण तु क्रियाविशेषे ॥ व्रतादिति । पयो व्रतयति । अश्नातीत्यर्थः । शूद्रान्नं व्रतयति । वर्जयतीत्यर्थः ॥ वस्त्रादिति । वस्त्रसमाच्छादने यो वस्त्रशब्दस्तस्मात् करोत्यर्थे णिजित्यर्थः ॥ संवस्त्रयतीति । वस्त्राच्छादनं करोतीत्यर्थः ॥ अदन्तत्वमिति । अयमेव निपातो हलो सत्यां टिलोपः इत्यत्र ज्ञापकः । यदि पूर्वं लोपो भवेत्तदाग्लोपकार्यसिद्धौ किमनेन निपातनेन ॥ तथा च अपपटदिति सिध्यतीत्यादि चुरादिष्वे-

वोपपादितम् ॥ कृतयतीति । उपकारं स्वीकरोतीत्यर्थः ॥ पठितुं युक्ता इति । एकसूत्रकरणे लाघवमिति भावः ॥ सापेक्षेभ्योऽपीति । विधानसामर्थ्यादिति भावः। अन्यत्र तु रमणीयं पटुमाचष्टे इत्येव, न तु पटयतीति इति॥ सापेक्षत्वमेव दर्शयति। माणवकमित्यादिना ॥ अयं भावः । द्वितीयान्ताद्विधीयमानस्य णिचः पदविधित्वात् सापेक्षेभ्यो न भवेत् किं तु यदा प्रकरणादिना माणवकस्येति ज्ञायते तदैव मुण्डयतीति वृत्तिः स्यात् । न तु माणवकादिप्रयोगे । णिजन्तस्य सनाद्यन्तवृत्तित्वात्सविशेषणानां वृत्त्यभावाच्चेति ॥ घ इति। पुंसि संज्ञायाम् इत्यनेन ॥ पुंवद्भावादय इति । आदिशब्देन रभावटिलोपादयः । टिलोपेनैवैतयतीत्यादिरूपसिद्धौ पुंवद्भावग्रहणं दारदयतीति सिद्ध्यर्थमिति चुरादिष्वेवाभिहितम् । दरदोऽपत्यं दारदः । द्व्यञ्मगध इत्यण् । तस्य स्त्रियाम् अतश्च इति लुकि दरद्, तामाचष्टे दारदयति । इह पुंवद्भावाभावे टिलोपे सति दरयतीति स्यात् ॥ प्रथयतीति । र ऋतो हलादेः इति रभावः ॥ अपिप्रथदिति । चङि सत्यां टिलोपेनाग्लोपित्वात्सन्वद्भावे सति सन्यतः इतीत्त्वम्, चङः पूर्वं टिलोपे तु अपप्रथत्॥ पीपटदिति । इह टिलोपे सति णिच्सहितस्य द्वित्वे पश्चादभ्यासेऽकारो दुर्लभ इत्यत आह। ओः पुयण्जीत्यादि ॥ त्वमाविति । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च इत्यनेन ॥ अन्तरङ्गत्वादिति। न च वार्णादाङ्गम् इति टिलोपस्यैव प्रवृत्तिरुचितेति वाच्यम्। व्याश्रयत्वात् ॥ भाष्यस्येति । वृत्तिकारैर्हि प्रकृत्यैकाजिति सूत्रे प्रेयान् प्रेष्ठ इत्यादय उदाहृताः । ते च प्रस्थाद्यादेशविधायकस्य प्रियस्थिर इत्यादिशास्त्रस्य असिद्धवदत्राभात् इत्यसिद्धवद्भावेन प्रस्थादावकारोच्चारणसामर्थ्याद्वा भाष्ये प्रकृतिभावं विनैव साधिताः । स्रग्वान् स्रजिष्ठ इत्यादावपि टिलोपो न भविष्यति लोपापवादस्य विन्मतोर्लुकस्तत्र प्रवर्तनात् । एषैवानेकाचु पयस्वान् पयसिष्ठः चम्पकस्रजिष्ठ इत्यादिषु गतिः । न चैतावता प्रकृत्यैकाजिति सूत्रं प्रत्याख्यातमिति मन्तव्यम्। स्थापयतीत्यादौ तस्यावश्यकत्वाद् इति भावः ॥ युवामावामिति । युष्मानस्मानिति विग्रहेऽपि युष्मयति अस्मयतीत्येव रूपम् । न च द्वयोर्तौ युवावौ भवत इति विशेषः शङ्क्यः । विभक्तिपरत्वाभावात् ।न च प्रत्ययलक्षणम्। लुका लुप्तत्वात्। न च प्रागेवादेशौ स्त्विति वाच्यम्। अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते इति न्यायात्। अकृतव्यूह परिभाषाया जागरूकत्वाच्च ॥ येन नाप्राप्तीति । यत्र यत्र प्रकृत्यैकाच् इत्यस्य प्रवृत्तिस्तत्र टेः इत्यस्य प्रवृत्तिर्न तु नस्तद्धिते इत्यस्य । स्रजिष्ठ इत्यादौ तस्याप्रवृत्तेरिति भावः॥ अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा इति न्यायेनेत्यन्ये ॥ संप्रसारणमिति । न च टिलोपे सत्यनन्तत्वा

भावात् श्वयुवमघोनाम् इति कथमिह संप्रसारणप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् । स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाद्वा टिलोपेऽप्यन्नन्तत्वलाभात् । अतद्धिते इति हि तत्र पर्युदासो न तु प्रतिषेधः । तेन तद्धिते न विधिर्न निषेधः किं तु तद्धितभिन्ने परे विधिः।तद्धितभिन्नत्वं तु णिचोऽस्त्येवेति न संप्रसारणप्रतिबन्धः ॥ नापि दविष्ठ इत्यादौ इष्ठनि श्रोर्गुणो दृष्ट इति इहापि वृद्धिं बाधित्वा गुणः स्यादिति वाच्यम् । जातेऽपि गुणे पुनर्वृद्धौ रूपसिद्धेः ॥ अथवा टिलोपसम्प्रसारणयोर्गुणं प्रति असिद्धवदत्रा इत्यसिद्धत्वादिष्ठवद्भावेन नास्ति गुणप्रसङ्गः ॥ शुनयतीति । इष्ठवद्भावेन भत्वात् संप्रसारणम् । प्रकृत्यैकाच् इति प्रकृतिभावः ॥ नित्यत्वादिति । शब्दान्तरप्राप्त्या तु टिलोपस्यानित्यत्वमिति भावः ॥ उदीचयतीति । उपसर्गं पृथक्कृत्याचुशब्दादेव णिजिति प्रकृत्यैकाच् इति टिलोपो न । उदईत् इतीत्वम् ॥ अनिदिताम् इति क्विन्निमित्तो नलोपः ॥ उदैचिचदिति । लुङि द्विर्वचनेऽचि इति णिलोपस्य निषेधाच्चिशब्दस्य द्वित्वम् ॥ प्रतीचयतीति । अचः इत्यल्लोपे चौ इति पूर्वस्य दीर्घः ॥ प्रत्यचिचदिति । इह धात्वकारस्य अचः इति लोपे चिशब्दात् प्रागटि पूर्वस्य यण् । न चास्तामासन् इत्यादिवदल्लोपस्यासिद्धत्वादाट् स्यादिति वाच्यम् । व्याश्रयत्वात् । णिनिमित्तो हि लोपः लुङ्निमित्तस्त्वाट् ॥ आसन्नित्यादौ तु न तथेति वैषम्यम् ॥ तिरायियतीति । उपसर्गसमानाकारत्वाभावादिह तिरसः पृथक्करणं नास्ति । तेन प्रकृत्यैकाच् इत्यप्रवृत्तेष्टिलोपस्तदाह । अर्थ्वेरिति ॥ चिणो लुङ्न्यायेनेति । यथाऽपाचितरामित्यत्र चिणः परस्य तशब्दस्य लुकि पुनस्तरप्रत्ययस्य लुङ् न भवति प्रथमलुकोसिद्धत्वेन व्यवधानात्, तथेत्यर्थः ॥ पुनष्टिलोपो नेति । तिर्यादेशस्येकारस्य लोपो नेत्यर्थः ॥ अल्लोपित्वादिति । अनल्लोपिनोऽप्यल्लोपित्वस्वीकारादिति भावः ॥ देवद्र्यञ्चमिति । ननु आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे इति कारकस्य पृथक्करणादेवाञ्चयतीति प्रसज्येत । बलिबन्धनमाचष्टे बलिंबन्धयतीतिवत् । इष्यते तु देवद्रायतीत्येव रूपम् । किं च कारकस्य पृथक्करणेऽदिदेवद्रायदित्याद्यपि न सिध्येत् । न च पुराणप्रसिद्धायतीत्येव रूपम् । किं च कारकस्य पृथक्करणेऽदिदेवद्रायदित्याद्यपि न सिध्येत् । न च पुराणप्रसिद्धाख्यान एव कारकस्य पृथक्करणादिकमिति वाच्यम् । राजानमागमयतीत्यत्राव्याप्तेरिति चेद ॥ अत्राहुः । यत्राख्याने कृल्लुक्प्रयते तत्रैवेदं प्रवर्तते। कृल्लुगिति संनियोगशिष्टविधानात् । किं च । आख्यानग्रहणसामर्थ्यात् महाजनप्रसादविषयीभूतार्थविषयकमेव तत् । भाष्यादौ तादृशानामेवोदाहृतत्वात् । यदि तु देवाञ्चनमाचष्टे इत्यादौ महाजनप्रसिद्धिरस्ति तदा देवानञ्चयतीति भवत्ये

वेति ॥ आसुसुभायदिति । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इत्यसिद्धत्वनिषेधान्मुशब्दस्य द्वित्वम् ॥ अबोभवदिति । ओः पुयण्जीत्यभ्यासोवर्णस्येत्त्वम् । दीर्घो लघोः इति दीर्घः ॥ ननु परत्वात् प्रथमं दीर्घे कृते पश्चादित्वं स्यात् । न चैवं दीर्घो लघोः इत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अजूहवदित्यादौ तस्य सावकाशत्वादिति चेद् ॥ अत्राहुः विप्रतिषेधे परम् इत्यत्र परशब्दस्येष्टवाचित्वाल्लक्ष्यानुरोधेन दीर्घात् प्रागित्त्वमेव भवति । लक्ष्यभेदात् पुनरिकारस्य दीर्घो वा भवतीति ॥ अबुभ्रुवदिति। इहाभ्यासात् परो यः पवर्गः सत्ववर्णपरो न, यस्त्ववर्णपरो यण् नासावभ्यासात् पर इत्यभ्यासोकारस्येत्त्वं न । गां गावयति ॥ स्वश्वमिति । शोभनः अश्वः स्वश्वः। शोभनः अश्वो यस्येति बहुव्रीहिर्वा । स्वाशश्वदिति । उपसर्गसमानाकारस्य पृथक्करणाद् अजादेः इति द्वितीयस्य द्वित्वमाडागमश्च ॥ स्वयतीति । प्रकृत्यैकाच् इति प्रकृतिभावस्तु येन नाप्राप्ति न्यायात् टेः इत्यस्यैव बाधको न तु अव्ययानां भमात्रे टिलोपः इत्यस्येति भावः ॥ असस्वदिति । ओः पुयण्जि इति ज्ञापकेन द्वित्वे कार्येऽजादेशस्य स्थानिवत्त्वान्निषेधाद्वा स्वरशब्दस्य द्वित्वमिति मतेनेदम् । अनग्लोपित्वाभ्युपगमेप्यज्झलादेशेजादेशत्वव्यवहारो नास्तीति मते तु णिच्सहितस्यैव द्वित्वं तदाह। असिस्वदिति ॥ भावयतीति । बहोर्लोपो भू च बहोः इष्ठस्य यिट् च इति भूभावः । न चैवं यिडागमोपि णेरस्त्विति वाच्यम् । णावित्युपमेये सप्तमीनिर्देशात् इष्ठवत् इत्यत्र सप्तम्यन्तादतिरित्यभ्युपगमात् । एवं चेष्ठनि परे पूर्वस्य यत् कार्यं तदेवातिदिश्यते न त्विष्ठनोऽपि कार्यमिति स्थितम् ॥ बहयतीत्यन्य इति । यिडभावे तत्सन्नियोगशिष्टस्य भूभावस्यापि अभाव इति भावः ॥ नन्वेवमन्यमतत्वेन किमर्थमिदमुपन्यस्तमिति चेद् ॥ अत्राहुः । प्राधान्यात् इष्ठवत् इति कार्यातिदेशो न त्वयं शास्त्रातिदेशः । तथा चेष्ठनि दृष्टं भभावं स एवातिदेशो विधत्त इति नात्र संनियोगशिष्टपरिभाषायाः प्रवृत्तिः । इत्थं च भावयतीत्येव रूपं सम्यगिति ॥ स्रजयतीति । इष्ठवद्भावेन विन्मतोः इति लुक् । ननु अजादौ गुणवचनादेव इत्युक्तत्वादिष्ठन्प्रत्ययः स्रग्विन्शब्दाद्दुर्लभ इति इष्ठवद्भावोऽत्रायुक्त इति वाच्यम् । अस्मादेव लुग्वचनात् ज्ञापकाद्विन्नन्तात् मतुबन्ताच्च अजादौ भवत इत्यभ्युपगमात् ॥ श्रीमतीमिति । मतुपो लुक् । श्राययति ॥ अशिश्रयदिति । द्वित्वे णिनिमित्तगुणे सत्ययादेशः । एतेन स संचरिष्णुर्भुवनान्तरेषु यां यदृच्छयाशिश्रयदाश्रयः श्रियाम् इति माघश्लोके अशिश्रयत् इति प्रचुरः पाठो व्याख्यातः । श्रीमतीमकरोदित्यर्थादिति मनोरमायां स्थितम् । अत्र केचित् । सापेक्षाणां वृत्त्यभावान्मनोरमोक्तं यत्, तदयुक्तम् । न हि कश्चित् यं घट

करोति तमानयेत्यर्थे यं घटयति तमानयेति प्रयुङ्क्ते। अत एव तत् करोति इत्यनेनैव सिद्धे मुण्डादिग्रहणं सापेक्षेभ्योपि णिजर्थमिति पूर्वोक्तं संगच्छते। यद्यन्यत्रापि सापेक्षेभ्यो णिच् स्यात् तन्न संगच्छेत। न चात्र सापेक्षत्वं नेति विवदितव्यम्। यां दिशं श्येमतीमकरोदिति स्वयमेव व्याख्यातत्वात्। नापि सविशेषणानां वृत्त्यभावेपि विशिष्ययोगे स्यादेव वृत्तिरिति नात्रानुपपत्तिरिति श्येमतीमित्यर्थं प्रति दिशो विशेष्यत्वादिति वाच्यम्। विशेष्ये हि बहिर्भूते विशेषणानां वृत्तिर्नाङ्गीक्रियते। न हि कश्चित् श्रीमतो राज्ञ इदमित्यर्थे राज्ञः श्रैमतमिति वृत्तिमभ्युपैति। किं च माघश्लोके अश्विश्वियदित्येव पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते न त्वश्विश्रयदित्यलं शुद्धे ग्रन्थसमर्थनाभिनिवेशेनेत्याहुः॥ पयस्यतीति। इह विन्मतोर्लुकि अग्लोपात्सन्वदित्त्वादिकं च न। अनग्लोपेपि सन्वद्भावात् णौ चङीति सूत्रे अत्वरराजदिति भाष्यमिह प्रमाणम्। लुङि अपपयस्त्। एवं स्रग्विणमाख्यत् असस्रजदित्यत्रापि सन्वदित्त्वं न। गोमन्तं गवयति। लुङि। अजुगवत्। इहाग्लोपात् दीर्घो लघोः इति दीर्घो न। गां स्रजं पय इति विग्रहे तु अजुगवत्। असिस्रजत्। पययति। अपपयत्। टेर्लोपस्य बहिरङ्गत्वेन असिद्धत्वादिह वृद्धिर्न। अग्लोपित्वात्तु सन्वद्भावदीर्घौ न॥ तदपवादस्येति। येन नाप्राप्तिन्याये न टिलोपापवादो लुक्॥ स्थवयतीति। स्थूलदूर इति यणादिलोपो गुणश्च। न च गुणस्य अचो ञ्णिति इति वृद्धिः स्यादिति वाच्यम्। अङ्गकार्ये कृते पुनरङ्गकार्यस्याप्रवृत्तेः। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इति बहुलग्रहणाद्वा। लुङि। अतुस्थवत् दवयति इत्यादि। इहापि पूर्ववद्वृद्ध्यभावः। लुङि। अदूदवत्। अयूयवत्। अचीकनत्। नेदयतीति। अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ। टिलोपः। लुङि। अनिनेदत्। असससाधत्। प्रशस्यम्। प्राशस्यत्॥ पृथक्कृतेरिति। तेन विशिष्टस्य स्थानिनोभावात् नादेशाविमौ भवत इत्यर्थः॥ ज्यापयतीति। वृद्धस्य च इति ज्यादेशः। स च प्रियस्थिर इति वर्षादेशेन सह विकल्प्यत इत्याह। वर्षयतीति॥ लुङि अजिज्यपत्। अववर्षत्। प्रियम्। अपिप्रयत्। स्थिरम्। अतिस्थपत् सस्यादेशावयवत्वात् षत्वं न। स्फिरम्। अपिस्फरत्। उरुमिति। वरादेशे कृते संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्बाहुलकाद्वा माधवेन विकल्पेन उपधावृद्धिरुदाहृतेति स्वयमपि तथैवाह। वरयति॥ वारयतीति। अवीवरत्॥ बंहयतीति। अग्लोपित्वादबबंहत्॥ गरयतीति। अजीगरत्॥ त्रपयतीति। अतित्रपत्॥ द्राघयतीति अदद्राघत्॥ वृन्दयतीति। अववृन्दत्॥

SGDF

॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥

कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ धातोरेकाचः इत्यस्माद्धातोरिति वर्तते, वेति निवृत्तम् । अन्यथा कण्डूवतीत्यपि स्यात्तदाह । धातोर्नित्यमिति ॥ केचित्तु नित्यं कौटिल्ये गतौ इत्यतो नित्यमित्यनुवर्तत इत्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम् । तत्र हि नित्यग्रहणमेवकारार्थे वर्तते । तत्क्रौञ्चकुण्डन्यायस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिति प्राग् व्याख्यातत्वात् । किं च नित्यं कौटिल्ये गतौ इत्यत्रापि वेत्यनुवर्तते । अन्यथा गत्यर्थेभ्यो नित्यं यङ् स्यादिति ॥ स्वार्थ इति । कण्ड्वादिभ्यो यक् स्यात् कृदर्थे इति प्राचोक्तमयुक्तमिति भावः ॥ द्विधा इति । यकः कित्त्वेन धातव इति ज्ञायन्ते कण्डूञ् इति दीर्घपाठेन प्रातिपदिकान्यपीति । यदि तु धातव एव स्युस्तर्हि ह्रस्वान्ते पठितेऽपि यकि परे अकृत्सार्व इति दीर्घेण कण्डूयतीत्यादिसिद्धेः किं तेन दीर्घपाठेन ॥ द्वैविध्ये तु धातुभ्यो यकि गुणनिषेधेन कित्त्वं सार्थकम् । कण्डूरित्यादियग्रहितरूपसिद्ध्या दीर्घपाठोऽपि सार्थकः । अतएवोक्तं भाष्ये धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि । आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः इति । एतेन कण्डूं करोति कण्डूयति इति प्राचोक्तविग्रहोऽपि परास्तः । कण्ड्वादयः प्रातिपदिकान्येवेत्यनभ्युपगमात् । न च द्वैविध्याभ्युपगमेऽपि प्रातिपदिकादेव यक् स्यादिति वाच्यम् । तथा हि सति धातोर्लडादौ कण्डूवतीत्याद्यनिष्टप्रसङ्गात् । सुखदुःखादिप्रातिपदिकेभ्यो यकि अल्लोपासंभवेन सुख्यतीत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च । यत्तु कैश्चित् शब्दवैरकलह इति सूत्रात् करणे इत्यनुवर्तनात् कृदर्थे यगिति प्राचोक्तव्याख्यायां न किंचित् बाधकमित्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । अनुवृत्तौ मानाभावात् । अन्यथा णिजन्तेष्विव प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां व्यापारद्वयापत्तेरिति दिक् ॥ पूर्वभाव इति । पूर्वत्वमित्यर्थः । लोटिति । यस्य हलः इति यलोपः ॥ सुख्यतीति चुरादौ तु सुखदुःख तत्क्रियायाम् सुखयतीत्याद्युदाहृतम् ॥ सपर इति, यगन्तात् अ प्रत्ययाद् गुरोश्च हलः इत्यनेन वा अप्रत्यये टाप् । सपर्या । अरर । आरा । प्रतोदः । तत्करणकं कर्म आराकर्म ॥ अदन्तोऽयमिति । लेख्यति । आदन्तपक्षे तु लेखायति ॥ महीङ् । प्रेत्यस्वर्गे महीयते इति रामायणम् ॥ प्रस्तीर्विति । प्रस्तिं परिमाणविशेषः । प्रभूतभावे इति । बाहुल्य इत्यर्थः । प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु इत्यमरः । संभूयस्यति । असम्भूयसीत् । न त्वत्र संभूशब्दस्य पृथक्कृतिर्यच्च प्रातिपदिकाद्धातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययस्य विधानं तत्रैव पृथक्कृतिरित्याहुः ॥ आकृतिगण इति । तेन दुवस् इसंन्दीपने इत्यादि सिद्धम् । प्रयुज्यते च समिधाग्निं दुवस्यत इत्यादि ॥

इति कण्ड्वादिप्रक्रिया ॥

प्रथमस्येति ॥ अजादेस्तु द्वितीयस्य द्वित्वे प्राप्ते इत्यपि ज्ञेयम् । प्राचा तु यथेष्टं नामधातुषु इति प्राप्ते कण्ड्वादेस्तृतीयस्य इत्युक्तमित्यवतारितम । तदयुक्तम् । नामधातुत्वस्य निराकृतत्वात् । अत एव मूले नामधातून् समाप्य कण्ड्वादयः पृथगेवोक्ताः ॥ द्रोशब्दयिशब्दयोरिति । नकारस्य त्वचः परत्वाद् द्वित्वं नेति भावः । पिप्रापयिषतीति । णाविष्ठवद्भावेन प्रियशब्दस्य प्रियस्थिर इत्यादिना प्रादेशस्ततो द्वित्वादि ॥ सिसाधयिषतीति । इष्ठवद्भावादिह अन्तिकबाढयोः इति साधादेशः । षत्वं तु नास्तीति आदेशावयवत्वादिति भावः ॥ बोभूयिषयिषतीति । इह यङ्निमित्तद्वित्वे कृतेऽपि सन्निमित्तद्वित्ववारणाय लिटि धातोः इति सूत्रे अनभ्यासस्य इत्येतद् अवश्यं कर्तव्यम् । एवं च लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते इति अनभ्यासग्रहणं तत्र मास्त्विति भाष्यस्थं प्रत्याख्यानं प्रौढिवादमात्रमिति भावः ॥

॥ इति प्रत्ययमाला ॥

भावकर्मणोः ॥ भावे कर्मणि यो लकारस्तस्यात्मनेपदमित्यर्थः ॥ कर्तरि कर्म ॥ अन्यस्येति । शूद्रस्य योग्यं सस्यादिलवनं करोतीत्यर्थः ॥ परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः ॥ संप्रहरन्ते राजानः । पृथक्सूत्रारम्भादेव सिद्धे कर्तृग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ व्यतिस्ते इति । यच्परत्वाभावान्न षः ॥ व्यतिसे इति । उपसर्गप्रादुर्भ्याम् इति नेह षत्वम् । सकारस्यास्त्यवयवत्वाभावात् । आदेशप्रत्यययोः इति षत्वं तु सात्पदाद्योः इति निषिद्धम् । एकदेशविकृतन्यायेन प्रत्ययमात्रस्य पदत्वात् ॥ न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । कर्मव्यतिहारे यदात्मनेपदं तस्य निषेधः । अर्थग्रहणसामर्थ्याद् ये शब्दान्तरमनपेक्ष्य गतिहिंसयोर्वर्तन्ते त एवेह गृह्यन्ते । हरतिस्तु उपसर्गवशाद् हिंसायां प्रवर्तते इति हरतेरप्रतिषेधः इति वार्तिकमर्थग्रहणलभ्यमेवेत्याहुः ॥ इतरेतरा ॥ नन्वितरेतरादिशब्दैरेव कर्मव्यतिहारस्य द्योतितत्वात् तद्द्योतकमात्मनेपदं न प्राप्नोतीति किमर्थो निषेधः । अत्राहुः । लौकिके व्यवहारे लाघवानादरादात्मनेपदं प्रसज्येतेति निषेधोऽयमारभ्यते । अत एव व्यतिलुनीत इत्यादौ कर्मव्यतिहारद्योतनाय व्यतीत्युपसर्गावात्मनेपदं च समुच्चित्य प्रयुज्यत इति ॥ नेर्विशः ॥ नेः किम् । प्रविशति । अर्थवद्ग्रहण लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषाभ्यां नेरुपसर्गस्य ग्रहणम् । तेनेह न । मधूनि विशन्ति भ्रमराः ॥ इत्युक्त्वा मैथिली भर्तुरङ्के निविशती भयात् इत्यत्र तु अङ्गानि विशतीं इति पाठ्यम् । न च पदसंस्कारपक्षे त्वङ्के निविश-

तीति पाठेप्यदोष इति वाच्यम् । त्वं करोति भवान् करोषीत्यादिप्रयोगस्यापि तदुक्तरीत्या साधुत्वापत्तेः ॥ वा लिप्सायाम् इत्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेश्च ॥ स्यादेतत् । नवाम्बुदश्यामतनुर्न्यविक्षत इत्यत्रात्मनेपदं न स्यात् । अटा व्यवधानात् । न च साङ्गमव्यवधायकमिति वाच्यम् । अङ्गभक्तस्याटो विकरणविशिष्टस्यावयवत्वेपि धातोरनवयवत्वादिति चेद् ॥ अत्राहुः । लावस्थायामडागमः इति भाष्यमते न कश्चिद्दोषः । मतान्तरे तु उपसर्गनियमे अड्व्यवाये उपसंख्यानम् इति वार्तिकमस्तीति ॥ आङो दो ॥ अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । तेन व्यादत्ते विहगपतिर्मुखं स्वकीयम् इति प्रयोग आस्यविहरणेपि सिद्धः । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वविवक्षणात् ॥ शिक्षेर्जिज्ञासायामिति । शिक्ष विद्योपादाने इत्यस्य नेह ग्रहणम् । अनुदात्तेत्त्वादेवात्मनेपदसिद्धेः । किं तु शकेः सन्नन्तस्येति ध्वनयति । धनुर्विषय इत्यादिना ॥ नियमार्थमिति । नाथतेरनुदात्तेत्त्वं तु अनुदात्तेतश्च हलादेः इति युचि नाथन इति रूपसिद्ध्यर्थमिति भावः ॥ मातुरनुहरतीति । सादृश्यमात्रमत्र विवक्षितं न तु प्रकारताच्छील्ये ॥ गजोर्वकिरतीति ॥ अत्र हर्षे सत्यपि आलेखनाभावात् सुटोप्राप्तिः ॥ कृष्णाय शपते इति । श्लाघह्नुङ् इति संप्रदानसंज्ञा । नोर्वीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि इत्यत्र तु स्वाशयं प्रकाशयामीत्यर्थो विवक्षितो न तु शपथ इति न तङित्याहुः ॥ प्रकाशन ॥ प्रकाशनं ज्ञापनम् । स्थेयो विवादपदनिर्णेता । तिष्ठन्तेस्मिन् विवादपदनिर्णयार्थमिति व्युत्पत्तेः । बाहुलकादधिकरणे अचो यत् । स्थेयो विवादस्थानस्य निर्णेतरि पुरोहिते इति मेदिनी ॥ कर्णादिष्विति । अधिकरणे सप्तमी । तेषां स्थेयत्वं तिष्ठते इत्यात्मनेपदेन द्योत्यते, तमेवार्थमाह । कर्णादीनिति ॥ प्रकाशनेत्यादि किम् । चैत्रे तिष्ठति ॥ उदोनूर्ध्वकर्मणि ॥ स्थ इत्यनुवर्तते । ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलं यत् कर्म तदूर्ध्वकर्म । उदोनूर्ध्वे इत्युक्तेप्यनूर्ध्वक्रियायां वर्तमानादुत्पूर्वात्तिष्ठतेर्लस्यात्मनेपदमित्यर्थो लभ्यत एव । तथापि परिस्पन्दार्थलाभाय कर्मपदमित्यभिप्रेत्याह । ईहायामिवेति ॥ इच्छापूर्विका चेष्टा ईहा सा च ग्रामाच्छतमित्यत्र नास्ति ॥ उपान्मन्त्रकरणे ॥ मन्त्रः करणं यत्र, मन्त्रकरणं स्तुतिः । तत्र वर्तमानादुपपूर्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यात् । आग्नेय्येति । अग्निदेवताकया ऋचा आग्नीध्रमग्निविशेषं स्तौतीत्यर्थः । अत्र केचित् । श्लोकै राजानं स्तौतीत्यर्थे श्लोकैरुपतिष्ठत इति प्रयोगो नेष्यते । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते । आग्नेय्याग्नीध्रमिति वैदिकविषय एव; सर्वैरुदाहृतत्वात् । तथा च तिष्ठतेरर्थे यदा मन्त्रः करणं तदा तङिति व्याख्येयम् । उपतिष्ठते इत्यस्य तु

समीपावस्थानमेवार्थः । न च तत्र षष्ठ्यादिवन्मन्त्रस्य करणत्वं न सम्भवतीति वाच्यम् । उपस्थानस्वरूपे तस्योपयोगाभावेपि तत्कार्ये स्तुतावुपयोगादुपस्थानकरणत्वं मन्त्रस्य न विरुध्यते । आग्नीध्रमिति द्वितीया तु करणत्वान्यथानुपपत्तिलभ्येन स्तोतुमित्यनेनान्वेति । एवं चाग्नेय्या आग्नीध्रं स्तोतुं तत्समीपे तिष्ठतीत्येव वाक्यार्थः । आदित्यमुपतिष्ठते इत्यत्र तु तत्समीपावस्थानस्यासम्भवादादित्यं स्तोतुं तदभिमुखतया तिष्ठतीत्यर्थ इत्याहुः ॥ गङ्गा यमुनामिति । एतेन यमुनैव प्राचीना, गङ्गा तु पश्चाद्यमुनया सह मिलितेति प्रतीयते ॥ स्वाङ्गकर्मकाच्चेति ॥ चकारेणाकर्मकस्य संग्रहः ॥ न त्वद्रवमिति । अन्यथा चैत्रो मैत्रस्येत्यादि वक्ष्यमाणं न संगच्छेतेति भावः ॥ आङो यमहनः ॥ प्राप्येति । तथा च हन्तेरकर्मकतया आजघ्ने आहध्वमित्यात्मनेपदं युक्तमित्यर्थः ॥ भेत्तुमित्यादीति । एवं च स्वाङ्गोपपदस्याः प्रसक्तिरेव नास्तीति भावः । समीपमित्येति । विषमविलोचनस्य समीपमित्यवचः आजघ्ने । स्वकीयमेव वचो मल्ल इव सन्तोषातिशयादास्फालनं चक्रे इत्यर्थात् स्वाङ्गकर्मकत्वमस्त्येवेति भावः ॥ आत्मनेपदेष्विति ॥ तङीत्येव सुवचम् ॥ समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः इतिवृत्तिस्थं पाठमुपेक्ष्य भाष्यस्थं पाठमनुसरति । समो गम्यृच्छिभ्यामिति ॥ संगच्छत इति । संगतं भवतीत्यर्थः ॥ वा गमः ॥ असंयोगाल्लिट् कित् । इत्यतः किदनुवर्तते इको झल् इत्यतो झल्ग्रहणं लिङ्सिचौ इत्यतो लिङ्सिचाविति चानुवर्तते कित्त्वपक्षे अनुदात्तोपदेश इति मलोपः । समृच्छिष्यत इति । लृटः प्रयोगस्तु तौदादिकऋच्छेरेव ग्रहणं न तु ऋच्छादेशस्येति ध्वननार्थम् ॥ ग्रामं संगच्छतीति । तच्चैकं समगच्छत इत्यत्र तु एकं जातमित्यर्थादकर्मकत्वमेवेति तङ् । एकमिवैक्यम् । स्वार्थे ष्यञ् ॥ विदिप्रच्छि । परस्मैपदिसाहचर्यादाह । वेत्तेरेवेति । विन्दतिर्हि स्वरितेत् । सत्ताविचारणार्थयोस्तु अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धम् । न च निरनुबन्धपरिभाषयैव वेत्तेर्ग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोरिति परिभाषया तु विन्दतेर्ग्रहणप्रसंगात् । वेत्तेर्विभाषा ॥ शीङो रुट् इत्यतो रुडनुवर्तते अदभ्यस्तात् इत्यनुवर्त्य अत्रान्तत्वेन विपरिणम्यत इत्याह । अतो रुडागम इति ॥ अर्त्तिधौ त्विति । अर्तिमार्त्यति इति लुग्विकरणेन शासिना साहचर्यादिति भावः ॥ आसमृतेति । उश इति कित्त्वम् । माङ्योगादडभावः ॥ समार्तेति । ननु सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् आटश्च इति वृद्धौ कृतायां ऋत्वादंगात् इति सिज्लोपाप्रवृत्त्या समार्ष्टेति रूपं स्यात् । न च ऋत्वाद्विहितस्येति व्याख्यानादिष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । विहितविशेषणे मानाभावात् । उदायत आहते-

त्वाद्यसिद्धापत्तेश्च ॥ अत्र केचित् । सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः इत्यनेन पूर्वं सिज्लोपे पश्चात् वृद्धिर्भवति । एकादेश इति विषयसप्तम्याश्रयणात् । न चैवमध्यैष्टेति न सिध्येत्तत्राप्युक्तरीत्या पूर्वं सिज्लोपे वृद्धौ सत्यामध्यैतेति रूपप्रसङ्गादिति वाच्यम् । वार्णादाङ्गं बलीयः इति पूर्वमेव गुणे कृते सिज्लोपो न प्रवर्तते इटश्च इति वृद्धौ कृतायामध्यैष्टेति रूपस्य निर्बाधत्वात् । समार्तेत्यत्र तु उश्च इति कित्त्वेन गुणाप्रवृत्त्या पूर्वमेव सिज्लोपे पश्चात् आटश्च इति वृद्धिरिति वैषम्यमित्याहुः ॥ अन्ये तु सिज्लोपानन्तरं यत्र एकादेशः प्रसज्यते तत्रैव सिज्लोपः सिद्धो यथा अग्रहीदिति । न चात्र तादृशो विषयोऽस्ति । किं च वार्णादाङ्गं बलीयः इति पूर्वमेव गुणे कृते इत्यादि यदुक्तम् । तदसत् । समानाश्रये हि वार्णादाङ्गं बलीयः अन्यथा द्यौरिवाचरति द्यवति इत्यत्र यण् न स्यात् किं तु पुनन्तइति गुण एव स्यात् । तथा च समार्ष्टेत्येव वक्तव्ये समार्तेति लेखकप्रमाद इत्याहुः ॥ गन्धनं हिंसेति । गन्ध अर्दने अर्द हिंसायाम् इत्यनयोश्चुरादौ पाठादिति भावः ॥ सहसा वर्तते साहसिकः । ओजःसहोम्भसः इति ठक् । तस्य कर्म साहसिक्यम् । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् ॥ परदारानित्यादि । तां वशीकरोतीत्यर्थः । साहसिक्यं न धात्वर्थः । तथा हि सति परदारानिति कर्मणोऽनन्वयः स्यात् किं तु प्रयोगोपाधिरित्यभिप्रेत्याह । तेषु सहसेति ॥ एधोदकस्येति । एधशब्दोऽकारान्तः अवोदैधौद्म इति निपातितः । एधश्च उदकं च तेषां समाहारः ॥ यद्वा । एधःशब्दः सकारान्तः । तथा च एधांसि च दकं चेतिविग्रहः । दकशब्दोप्युदकवाची वेत्यर्थोत्र न भिद्यते उक्तं च हलायुधे । प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं चेति ॥ संमानन ॥ उपनयनपूर्वकेणेति । उपनयनं बटुसंस्कारः । तस्य परगामित्वात् परस्मैपदे प्राप्ते अनेनात्मनेपदं विधीयते । नह्युपनयनमात्रेण आचार्यत्वं भवति, किं तु तत्पूर्वकाध्यापनेनेत्याचार्यकरणस्य प्रयोगोपाधित्वं परम्परया ज्ञेयम् ॥ उपनीय ददद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः इति स्मृतिः ॥ कर्तृस्थे ॥ कर्मणोति ॥ आत्मगामिनि क्रियाफले इत्यर्थः ॥ वृत्तिसर्ग ॥ तायृ सन्तानपालनयोः । तायनं स्फीतता तदाह । स्फीतानि एति ॥ प्रवृद्धानीत्यर्थः ॥ वेः पाद । यद्यपि क्रमिः पादविक्षेप एवार्थस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वादेवमुक्तम् ॥ प्रोपाभ्याम् ॥ प्रोपाभ्यां प्रारम्भे इत्येव सुवचम् ॥ उपक्रामतीति । वृत्त्यादि ष्वर्थेष्वेव उपपराभ्याम् इति प्रवृत्तेर्नात्मनेपदं । प्रक्रमिति भावः ॥ वृत्त्यादौ त्विति । न च वृत्त्यादिसूत्रं सोपसर्गे चरितार्थमित्यनुपसर्गात् क्रमेर्वृत्त्याद्यर्थेपि विभाषैवास्त्विति वाच्यम् । उपपराभ्याम् इति नियमस्यो-

त्वात्। अकर्मकाच्च ॥ अनुपसर्गाज्ज्ञः इत्यनेनैव सिद्धे सर्पिषोऽनुजानीते इत्यादिसोपसर्गार्थमिदं सूत्रम्॥ भासनोपसंभाषा॥ एषु किम्। यत् किंचिद्वदति॥ अनुवदते कठ इति। अनुः सादृश्ये। तेन कलापस्येति तुल्यार्थयोगे शेषलक्षणा षष्ठी॥ विभाषा विप्रलापे॥ अप्राप्तविभाषा॥ स्वकरणं स्वीकार इति॥ स्वकरणमित्यत्र च्विर्न भवति समर्थानां प्रथमाद्वा इति विकल्पात्। स्वकरणशब्देन भार्यास्वीकारो गृह्यते इति वृत्तिकृत्॥ भट्टिस्तु स्वीकारमात्रेऽपि प्रायुङ्क्त उपायंस्त महास्त्राणि इति॥ गन्धनाङ्ग इति॥पूर्वविप्रतिषेधस्य नवेति विभाषेति सूत्रे भाष्ये उक्तः। नित्यं कित्त्वमिति। यमो गन्धने इति पूर्वसूत्रेणेत्यर्थः॥ ज्ञाश्रुस्मृ॥ अपह्नवे ज्ञः इत्यादिना ज्ञाधातोः अर्तिश्रुदृशिभ्यश्च इति श्रुदृशिभ्यां चात्मनेपदे कृते तस्मिन् विषये पूर्ववत्सन इत्यनेन सिद्धेऽपि विषयान्तरे सन्नन्तादनेन विधीयत इति ज्ञेयम्॥ निविविचत इति। नेर्विशः इत्यात्मनेपदविधानात् सन्नन्तादपि आत्मनेपदम्॥ सनो नेत्यनुवर्त्यते॥ नानोर्ज्ञः पूर्ववत्सनः इति सूत्राभ्यामिति शेषः॥ समः क्ष्णुवः॥ समो गमृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः इति पठनीये पृथगस्य पाठस्सकर्मकादपि विधानार्थ इति ध्वनयन्नुदाहरति। संक्ष्णुते शस्त्रमिति॥ भुजोनवने॥ अवनं पालनम् अदने इति वक्तव्ये अनवने इति पर्युदासस्य प्रयोजनद्वयम्। संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावधारणहेतुत्वाद्रौधादिकस्यैव भुजेर्ग्रहणमित्येकम्। अदनादर्थान्तरेष्युपभोगादौ आत्मनेपदं भवति इति द्वितीयं तदाह। बुभुजे पृथिवीपाल इति॥ इहेति। उपभोग इत्युपलक्षणमात्मसात्करणस्यापि। पृथिवीं बुभुजे। स्वाधीनां चकारेत्यर्थः। भुज पालनाभ्यवहारयोः इत्यस्य रुधादेरेव ग्रहणमिति भुज कौटिल्ये इत्यस्मात्तुदादेः परस्मैपदमेव। पाणिं विभुजति। मूलानि विभुजति॥णेरणौयत् कर्म॥ आत्मनेपदमित्यधिक्रियते। इहावान्तरवाक्यानि चत्वारि प्रतीयन्ते णेरात्मनेपदमित्येकंवाक्यं तच्च स्यादित्यन्तेन व्याख्यातम्॥ अणौ यत् कर्म णौ चेत् इति द्वितीयम्। कर्मशब्दः क्रियापरः कर्तरि कर्मव्यतिहारे इतिवत्।तथा च अणौ याक्रिया सैव ण्यन्ते चेदित्यर्थः॥एवं स्थिते फलितमाह। सैव चेद् ण्यन्ते नोच्यतेइति॥ स कर्ता इति तृतीयं वाक्यम्। अणावित्यादि चेच्छब्दान्तमिहानुवर्तते। कर्मशब्दश्चात्र कारकविशेषपरः शब्दाधिकाराश्रयणात्तदेतदाचष्टे अणौ यदित्यादिना स्यादित्यन्तेन॥अनाध्याने इति वाक्यान्तरं व्याचष्टे। न त्विति। आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम्॥ वस्तुतस्तु पर्युदास एव लाघवादाश्रयणीयः। तथा च अत्र वाक्यत्रयमेवेति बोध्यम्॥ विकल्प इति। परत्वात् प्राप्त इत्युत्तरेणान्वयः॥पूर्वविप्रतिषेधेनेति। विभाषोपपदेन इत्यस्यावकाशः

स्वं यज्ञं यजति । स्वं यज्ञं यजते इत्यादि । णेरणौ इत्यस्य तु दर्शयते राजेत्यादि । तथा अणावकर्मकात् इत्यस्य शेते कृष्णस्तं गोपी शाययतीत्यवकाशः । णेरणौ इत्यस्य तु लावयते केदारः स्वयमेवेति । तत्र हि लूयते केदार इति द्वितीयकक्षायामणावकर्मकत्वादिति भावः ॥ न च पश्यति भव इतिवत् द्वितीयकक्षायां लुनाति केदार इत्येव प्रयोग इति भ्रमितव्यम् । लवनस्य कर्मस्थक्रियात्वेन कर्मवत् कर्मणा इति यगात्मनेपदप्रवृत्तेः । नव्यास्तु अणावकर्मकात् इत्यस्य बाधे दर्शयते राजेति भाष्यप्रयोगो मानम् । तत्र हि निवृत्तप्रेषणपक्षे दृशेरणावकर्मत्वाच्चित्तवत्कर्तृकत्वाच्च परस्मैपदप्राप्तेः । विभाषोपपदेन इति विकल्पबाधे तु न किंचिन्मानम् । किं च अणावकर्मकात् इत्यस्य बाधेऽपि नास्त्येव प्रमाणम् । पूर्वोक्तभाष्यस्य परगामिनि क्रियाफले चरितार्थत्वात् । तथा च कर्तृगामिनि क्रियाफले परत्वात् अणावकर्मकात् इत्यस्य प्रवृत्तौ न किंचिद्बाधकमस्तीति पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यते इत्येतच्चिन्त्यमित्याहुः ॥ अस्मिन् पक्षे आध्यामभिज्ञे इत्यर्थे सति फलितो न त्वाध्याने इति नेयः ॥ कर्मवत् कर्मणा इत्यनेन गतार्थत्वशङ्कां निरस्यति । कर्तृस्थभावका इति ॥ अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो भावः । सपरिस्पन्दनसाधनसाध्या तु क्रिया । साधनं कारकं तत्साध्यत्वाद्धात्वर्थस्य ॥ ननु नृत्यन्तं भवं पश्यतीत्यत्र दृशेः कर्तृस्थभावकता न स्यात् किं तु कर्तृस्थक्रियाकतैव स्यात् । न च साधनशब्देन लकारवाच्यं कारकं विवक्षितमिति वाच्यम् । नृत्यन् भवः पश्यतीत्यत्र तद्दोषतादवस्थ्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः । आरोहणादौ सपरिस्पन्द एव देवदत्तादिर्यथा साधनं तथा दर्शनश्रवणादौ न भवति, किं तु स्पन्दनरहितोऽपीति नोक्तदोष इति ॥ कर्तृस्थभावकमुदाहरति । पश्यतीति ॥ प्रेरणांशेति ॥ सौकर्यविवक्षयेति भावः । तत इति । त्यक्तप्रेरणांशकात् धातोरित्यर्थः ॥ पुनर्ण्यर्थस्येत्यादि । न चैवं णिजपि गच्छतीति दर्शयते भव इति न सिद्ध्येत् इति वाच्यम् । उपायनिवृत्तावप्युपेयानिवर्तनादिति कैयटोक्तेः । एवं च स्वार्थ एव णिजिति पर्यवसानादाह । द्वितीयचतुर्थ्योरिति ॥ तुल्योर्थ इति । न्यूनाधिकभावरहितः ॥ तत्र तृतीयेति । प्रथमाद्वितीययोस्तु ण्यन्तत्वाभावात् तङः प्रसक्तिरेव नास्तीति भावः ॥ क्रियासाम्येऽपीति । प्रथमकक्षया सहेत्यर्थः ॥ द्वितीयामादायेति । अणौ या क्रिया सैव चेत् ण्यन्ते इत्यस्य न्यूनाधिकभावव्यवच्छेदपरत्वमभ्युपेत्येदमुक्तम् ॥ यदा त्वधिकव्यवच्छेदमात्रपरत्वमभ्युपगम्यते । तदा प्रथमामादाय तत्संभवति ॥ इदानीं कर्तृस्थक्रियाकमुदाहरति । एवमित्यादिना ॥ आरोहति हस्तीति । प्रेषणांशत्यागे उदाहरणमिदम् ॥ ततो णिजिति । निवृत्त

SGDF

प्रेषणाद्धातोः प्रेरणांशविवक्षायां णिजित्यर्थः ॥ पुनस्तदर्थस्याविवक्षायामुदाहरणमाह । आरोहयते इति ॥ एवं निवृत्तप्रेषणपक्षमुपपाद्येदानीमध्यारोपितप्रेषणपक्षमाह । यद्वेति ॥ हेतुत्वारोपादिति । प्रयोजककर्तृत्वारोपादित्यर्थः । अत्रापि सौकर्यविवक्षैव बीजम् ॥ पश्यत इति । पश्यतो भक्तान्, आरोहतो हस्तिपकानिति कर्मसंगार्थः ॥ आधिक्यादिति । अस्मिन् पक्षे णौ चेत्सा क्रियेत्यनेन आधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते न तु न्यूनत्वमपि । अन्यथा तृतीयकक्षायामपि तङ् न स्यात् । प्रकृत्युपात्तप्रेषणांशस्य त्यागेन न्यूनतायाः सत्त्वादिति भावः ॥ णेरिति किम् । पश्य आरोहतीत्यादिनिवृत्तप्रेषणान्मा भूत् । न च णौ चेदिति श्रुतत्वात् ण्यन्तादेव स्यादिति वाच्यम् । अणावित्यस्यापि श्रुतत्वात् । तस्याग्रिमयोगार्थमवश्यकर्तव्यस्य स्पष्टार्थमिहैव कर्तुमौचित्याच्च ॥ अणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्ते इति किम् । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्तीत्यध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां मा भूत् ॥ कथं तर्हि करेणुरारोहयते निषादिनम् इति माघप्रयोगः स संततं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधुबन्धुताम् इति भारविप्रयोगश्च संगच्छत इति चेत् ॥ अत्राहुः । णिचश्च इत्यनेन क्रियाफले कर्तृगामिनि तङ् न तु प्रकृतसूत्रेणेति ॥ अणौ यत् कर्मकारकं णौ चेत्स कर्तेति किम् । दर्शयन्ति भवमिति निवृत्तप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षायां मा भूत् ॥ स्मरति वनगुल्ममिति । पक्षद्वयेपीयं प्रथमकक्षा ॥ स्मरयति वनगुल्म इति । निवृत्तप्रेषणपक्षे चतुर्थकक्षेयम् । अध्यारोपितपक्षे तु तृतीयकक्षेति ज्ञेयम् ॥ केचित्तु एतत्सूत्रस्थे भाष्ये दर्शयते भृत्यान् राजा इत्युदाहरणम्, स्मरयत्येनं वनगुल्मः इति प्रत्युदाहरणं च दृश्यते । ततश्च अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामेवानेनात्मनेपदं भवति, न तु तृतीयकक्षायामिति प्रतीयते । तथा च कर्मपदमावर्त्य तस्य क्रियावाचित्वं स्वीकृत्य अणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्येत इति वाक्यान्तराभ्युपगमेप्येवकारेणाधिक्यं न व्यवच्छिद्यते किं तु न्यूनतैवेत्यस्मादेव भाष्यादवगम्यते । एवं च दर्शयते भवः आरोहयते हस्तीति कर्मप्रयोगरहितं मूलग्रन्थस्योदाहरणम्, स्मरयति वनगुल्म इति प्रत्युदाहरणं च भाष्यविरुद्धमेवेत्याहुः ॥ अन्यैस्त्वविवक्षितमिह कर्मेत्युक्तावत्यमूलग्रन्थाविरोधेनैव भाष्यग्रन्थः समर्थितः ॥ तेषामयमाशयः । गभीरायां नद्यां घोषः इत्यत्र गभीराभिन्ननद्यामिति गभीरनदीपदार्थयोरभेदबोधानन्तरं तीरलक्षणायां तीरस्य गभीरत्वाभावात्, नद्यास्तु गभीरत्वेऽप्येकदेशान्वयासंभवाच्च अनर्थकमपि गभीरायामिति पदं प्राथमिकबोधमादाय सार्थकम् । तद्वदिहापि अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां कर्मध्य-

SGDF

न्विते ततो णिजर्थस्यैव कर्मणोऽपि त्यागे णिचः कर्मपदस्य च प्राथमिकबोधमादाय सार्थक्यम् । स्वबोध्यसंबन्धो लक्षणेत्यभ्युपगमात् । विशिष्टवाक्यार्थस्य चेह बोध्यत्वेन तत्संबन्धस्य बोधकतारूपस्य वाक्ये सत्त्वात् । एषैवार्थवादैः प्राशस्त्यलक्षणाया गतिः । अन्यथा वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः इत्यादिविधिवाक्यस्य योऽर्थवादः वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति इत्यादिः । तत्र वायुमेव स्वेन भागधेयेन स एवैनम् इत्यादिरूपस्य विभक्तिभेदेन प्रयोगस्य वैयर्थ्यं स्यादिति ॥ नन्वेतत्सूत्रस्योदाहरणं च यथाश्रुतभाष्यानुसारेण सकर्मकमेवास्तु किमनेन विद्यमानकर्मणोऽविवक्षितत्वोपपादनक्लेशेनेति चेत् ॥ मैवम् । निवृत्तप्रेषणपक्षे दर्शयते भवः इत्याद्युदाहरणस्य प्रत्युदाहरणे च कर्मरहितस्य स्वीकर्तव्यतया तदेकरूप्यायास्मिन्नपि पक्षे ऽकर्मकोदाहरणप्रत्युदाहरणयोः सिद्धये कर्मणोऽविवक्षितत्वव्याख्याया उचितत्वात् ॥ किं च कर्मवत्कर्मणा इत्यनेनैव सिद्धे कर्तृस्थभावक्रियार्थं सूत्रमिति भाष्यग्रन्थस्वारस्यादप्यकर्मकभेदोदाहरणं प्रत्युदाहरणं चायाति । न च कर्मवत् कर्मणा इति सूत्रे तुल्यशब्देनापि कर्मस्थक्रियातो न्यूनतैव व्यवच्छिद्यते न त्वाधिक्यमिति स्वीकृते नास्ति भाष्यग्रन्थस्वारस्यभङ्ग इति वाच्यम् ॥ तथा हि सति कर्मवत् कर्मस्थक्रियः इत्युक्तेऽपि कर्मस्था क्रिया यस्य कर्तुः स कर्ता कर्मवदित्यर्थलाभात् तत्समीहितसिद्धौ कर्मणा तुल्यक्रियः इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । द्वितीयकक्षायां भवेद्धस्तिनि च विषयत्वापादानविषयकप्रेरणायाश्च न्यग्भवनविषयकप्रेरणायाश्च क्रमेण सत्त्वेऽपि विषयत्वापत्तिरूपाया न्यग्भवनरूपायाश्च कर्मस्थक्रियायाः सत्त्वात् ॥ यदि तु कर्मणा तुल्यक्रियः इत्येतत्सार्थक्याय तुल्यशब्देनात्र न्यूनाधिकव्यवच्छेदः क्रियत इत्युच्यते । तदा कर्मवत्कर्मणा इति सूत्रस्य द्वितीयकक्षायामप्रवृत्तेः कर्मवत्कर्मणा इत्यनेनैव सिद्ध इत्यादिभाष्यग्रन्थस्वारस्यभङ्गो भवत्येव । ततश्चाध्यारोपितप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षायामेवोदाहरणम् । न तु द्वितीयकक्षायामित्यभ्युपगन्तव्यम् ॥ एतेनाध्यारोपितप्रेषणपक्षे णौ चेत्सा क्रियेत्यनेनाधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते न्यूनत्वं नेत्यत्र विनिगमनाभावान्न्यूनत्वव्यवच्छेद एव स्वीकृते द्वितीयकक्षायां तद् दुर्वार इति न्यूनाधिकव्यवच्छेद एव ग्राह्यस्तेन कक्षाचतुष्टयपक्ष एव साधीयानिति वदन्तः परास्ताः । दर्शयते भृत्यान् राजेति भाष्योदाहरणबलेन अध्यारोपितपक्षस्यैव प्रबलत्वादिति दिक् ॥ गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ॥ अकर्त्रभिप्रायार्थ आरम्भः ॥ मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे ॥ इह करोतिरुच्चारणार्थत्वादकर्मकः । उच्चारणं निःसरणं यस्तस्योच्चारणप्रवृत्तिः सकर्मकः ॥ उच्चारयती-

SGDF

ति । निःसारयतीत्यर्थः । असकृदुच्चारणे तु धातोर्लक्षणा । आत्मनेपदं तु द्योतकम्, तेनैव द्योतितत्वात् नित्यवीप्सयोः इति न द्विर्वचनम् ॥ ऋत्विजो यजन्तीति । दक्षिणादिकं तु न यागफलम् । स्वर्गकामो यजेत इत्यादिना स्वर्गाद्युद्देशेन यागादिविधानात् स्वर्गादिरेव फलमिति भावः ॥ समुदाङ्भ्यो ॥ आङो यमहनः इत्येव सिद्धे आङ्पूर्वकस्य वचनं सकर्मकार्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति । वस्त्रमायच्छत इति ॥ अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ अकर्मकाच्च इत्येव सिद्धे सकर्मकार्थ आरम्भः ॥ विभाषोपपदेन ॥ उपपदेन फलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते तङोऽप्राप्तविभाषेयम् ॥ कर्तृगामिनि क्रियाफले नित्ये प्राप्ते प्राप्तविभाषेत्यन्ये ॥ स्वं यज्ञमिति । स्वमित्युपलक्षणम् । स्वार्थं यज्ञं यजति । आत्मार्थं यज्ञं यजति इत्याद्यपि बोध्यम् ॥ इत्यात्मनेपदम् ॥ शेषात्कर्तरि ॥ अनुदात्तङितः इत्यादिनात्मनेपदमेवेति नियमान्न तत्र परस्मैपदस्य संभवः । तथा च कर्तरि परस्मैपदम् इत्यनेन परस्मैपदमेवेति नियमिते तद्भिन्नानामेव तद् भविष्यतीति शेषग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्याहुः ॥ अनुदात्तङितः इत्यादिष्वेवात्मनेपदमिति नियमात् शेषात् कर्तरि इत्यनेन परस्मैपदमेव तत्र भविष्यतीति परस्मैपदग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति केचित् ॥ अस्य बाधादिति । अनुपराभ्याम् इत्यस्येत्यर्थः । अत एव कर्मवत् कर्मणा इति सूत्रे कार्यातिदेशोऽयमिति वक्ष्यति । शास्त्रातिदेशपक्षे कर्मवत् कर्मणा इत्यनेनात्मनेपदं न विधीयते । किं तु तद्विधायकम् भावकर्मणो रिति शास्त्रमतिदिश्यते तस्य च पूर्वत्वात् परेण अनुपराभ्याम् इत्यनेन बाधमाशङ्क्याह। शास्त्रातिदेशइत्यादि ॥ स्वरितेदिति । तथा च कर्तृगामिनि क्रियाफलेपि परस्मैपदार्थः सूत्रारम्भ इति भावः ॥ परेर्मृषः ॥ स्वरितेत्त्वात्पदद्वये प्राप्ते यमारम्भः ॥ परिमर्षतीति । आधृषाद्वा इति वैकल्पिकत्वाद् णिजभावः ॥ उपाच्च ॥ व्याङ्परिभ्यः इति नोक्तम् । उत्तरसूत्रे उपेत्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यादिति ॥ निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ निगरणं भक्षणम् । प्रुद्रुस्रूणां चलनार्थानामनेनात्मनेपदे सिद्धेप्यचलनार्थानां तत्सिद्धये पूर्वसूत्रे ग्रहणम् । अत एव तत्र विहृतं प्रापयतीत्यर्थः इत्यादिना ॥ कथं तर्हि इमां किमाचामयसे न चक्षुषी इति श्रीहर्षः । आङ्पूर्वाच्चामेरनेन परस्मैपदौचित्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः । आचामयेति पृथक् पदम् । ई लक्ष्मीस्तया सहिता सेस्तस्याः संबोधने हे स इति ॥ केचित्तु सा त्वम् । इने चक्षुषी इनचक्षुषी श्रेष्ठचक्षुषी आचामय किमिति व्याचक्षते ॥ अणावकर्मकात् ॥ क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वविवक्षायामात्मनेपदे परस्मैपदार्थमिदम् ॥ अणाविति किम् । हेमतुण्ण्यन्तादकर्मकात् परस्मैपदनियमो मा भू-

त् । आरोहयमाणं प्रयुङ्क्ते आरोहयते न्यग्भवन्तं प्रेरयतीत्यर्थः । णेरणौ इति सूत्रे उदाहरणत्वेन य आरोहयतिरकर्मको निर्णीतस्तस्मात् द्वितीये णिचि प्रत्युदाहरणमिदम् । केचित्तु अणाविति किम् । चुरादिण्यन्तात्परस्मैपदनियमो मा भूत् । तद्यथा पुट्ट चुट्ट अल्पीभावे । पुट्टयति । चुट्टयति । अल्पीभवतीत्यर्थः । अकर्मकाविमौ । ततो हेतुमिणचि पुट्टयते चुट्टयते इति प्रत्युदाहरन्ति । तद्भाष्यादिविरुद्धम् । तथा हि । बुधादिसूत्रादिह णेरिति वर्तते । बुधादिभ्यश्च हेतुमण्णिरेव संभवतीति तदन्तादेवायं विधिः । अणाविति प्रतिषेधोपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्यः । तेन चुरादिण्यन्ताद्धेतुमण्णौ परस्मैपदं भवत्येवेति भाष्यादौ स्थितम् ।तथा च हेतुमण्णेः प्राक् योकर्मको हेतुमण्ण्यन्तभिन्नः तस्माद्धेतुमण्णावात्मनेपदं नेति फलितोर्थः ॥ अकर्मकात् किम् । कटं यः करोति तं प्रयुङ्क्ते कटं कारयति ॥ चित्तवत्कर्तृकादिति किम् । शुष्यन्ति व्रीहयस्तान् शोषयते ॥ न पाद ॥ चित्तवत्कर्तृकाकर्मका इति । दिवादौ दमिः सकर्मक इत्युक्तम् । इह त्वकर्मक इति, पूर्वोत्तरविरोधो यद्यप्यस्ति, तथापि कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां दमिरत्राकर्मक इत्याहुः ॥ पाययत इति । शाच्छासा इति युक् ॥ आयामयते इति । यमोपरिवेषणे इति मित्त्वनिषेधः ॥ वासयते इति । वस निवासे इत्यस्य ग्रहणम् वस आच्छादने इत्यस्य तु न निषेधः । सकर्मकत्वेन तस्य प्राप्त्यभावात् कर्मकर्तृत्वविवक्षायामकर्मकत्वेपि लुग्विकरणपरिभाषया नात्र ग्रहणमित्याहुः॥ समीची इति । प्रथमाद्विवचनम् । वा च्छन्दसि इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ परस्मैपदं स्यादेवेति । अनन्तरस्य इति न्यायेन योगद्वयेन प्राप्तस्यैव परस्मैपदस्य प्रतिषेध इति भावः ॥

इति पदव्यवस्था ॥

सार्वधातुके यक् । धातोरेकाचः इत्यतो धातोरिति चिण् भावकर्मणोः इत्यतो भावकर्मणोरिति चानुवर्तते ॥ भावो भावनेति । उत्पत्त्यर्थात् भवतेर्णिजन्तात् एरच् इति भावः ॥ एरजण्यन्तानाम् इति त्वनार्षमिति तस्मिन्नेव सूत्रे कैयटः । भवतेरुत्पत्त्यर्थत्वं ण्यन्तस्य भवतेः शुद्धेन करोतिना तुल्यार्थत्वं च दर्शयति । उत्पादनाक्रियेति ॥ यथा करोति घटम् इत्यादावुत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः कुलालनिष्ठः । तथा भावयति घटम् इत्यादावपि ॥ भवति घट इत्यत्रापि घटनिष्ठ उत्पत्त्यनुकूलो व्यापारोस्त्येव परं तु फलसमानाधिकरणः सः । कुलालनिष्ठस्तु फलव्यधिकरण इतीयान्भेदः । अत एव फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्याद्भवत्यादिरकर्मकः । तयोस्तु वैयधिकरण्यात् करोत्यादिः सकर्मकः इत्याहुः ॥

SGDF

एतेन भावो भावनेत्यादिग्रन्थेन भूवादयो धातवः इत्यत्र क्रियावाचिनः किम् । विकल्पार्थकवाशब्दाद् भावे चिण् मा भूत् । अन्यथा भ्वादिगणे वाशब्दमात्रपठनादक्रियावाचिनोऽपि वाशब्दस्य धातुत्वे धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयत इति विकल्पस्यापि भावत्वापत्त्या तद्वाचकवाशब्दाल्लिट् स्यादेवेति केषांचिद्व्याख्यानं परास्तम् ॥ भावनावाचकादेव भावे लिटः स्वीकारात् । विकल्पस्य तु भावनाभिन्नत्वात् । अन्यथा क्रियावाचिन इति विशेषणे दत्तेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यात् । विकल्पवाचकाल्लिडभावेऽपि लडादयः स्युरिति तु न शङ्कनीयमेव । वर्तमानक्रियादिवृत्तेर्धातोरेव लडादीनां विधानात् । किमर्थं तर्हि क्रियावाचिनो भ्वादयः इति सर्वैरेव तत्र व्याख्यातम् । याः पश्यसीत्यत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया याशब्दस्य धातुत्वासंभवात् आतो धातोः इति तत्राल्लोपाप्रसक्तेरिति चेत् । अत्राहुः । कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् इति पक्षे आतो धातोः कार्यप्रदेशे भ्वादयो धातवः इत्युपतिष्ठते । भ्वादिषु याशब्दमात्रपठनाद्द्रव्यवाचकोऽपि याशब्दस्तत्रोपतिष्ठते । वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । आतो धातोः इत्यत्र त्वात इति वर्णग्रहणात् । तस्माद्द्रव्यवाचकस्य याशब्दस्य धातुसंज्ञा माभूदिति क्रियावाचिन इति विशेषणमवश्यं वक्तव्यमेवेति ॥ उत्पादना क्रिया इत्यनेन तु क्रियावाची धातुर्धात्वर्थः क्रिया इत्यन्योन्याश्रयोऽत्र दुष्परिहर इति केषांचिदाक्षेपो निरस्तः । उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य क्रियात्वात् । तदुक्तम् व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया इति ॥ धातुत्वेनेति । सकलधातुषु धातुत्वं जातिरखण्डोपाधिर्वेत्यन्यदेतत् ॥ तच्च वाचकतावच्छेदकम् । क्रियात्वं तु वाच्यतावच्छेदकमिति भावः ॥ धातुवाच्येति ॥ नन्वेवं पचतीत्यादावेककर्तृका वर्तमाना पचिक्रियेति क्रियाविशेष्यको बोधो न स्यात् । प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणताया औपगवादौ क्लृप्तत्वात् । तथा च भावना तिङ्प्रत्ययवाच्येति मीमांसकमतमेव रमणीयमिति चेत् ॥ अत्राहुः । प्रत्ययार्थः प्रधानम् इति उत्सर्गः । स चेह त्यज्यते क्रियाप्रधानमाख्यातमिति स्मरणात् । टाबाद्यर्थत्वेन मीमांसकैरभ्युपगतस्य स्त्रीत्वस्य पाचिकादौ विशेषणत्वाभ्युपगमात् प्रत्ययार्थः प्रधानम् इति नियमस्य प्रत्युक्तत्वाच्च । किं च भोक्तव्यमित्यादौ तिङं विनापि भावना प्रतीयते, कारकापेक्षा च दृश्यते, अस्ति च करोतिसामानाधिकरण्यम् । किं कर्तव्यम्, भोक्तव्यम्, किं कृतवान्, भुक्तवान् इति । न च कृतामपि तव्यदादीनां भावनावाचकत्वमस्त्विति वाच्यम् । नामार्थयोरभेदान्वयानुरोधेन कर्तरि कृत् इति तव्यदादयः कर्मादौ इति परैरप्यभ्युपगमात् । अन्यथा

पाचको देवदत्तः पक्तव्य ओदनः इत्यत्राभेदबोधो न स्यात् । तथा च धात्वाच्यत्वं भावनाया इत्येव मतं रमणीयतरमिति ॥ लकारस्य सामानाधिकरण्यं कर्तृकर्माऽभिधायिन एव संभवति, न भावाभिधायिन इत्याशयेन व्याचष्टे । सामानाधिकरण्याभावादिति । न चैवं युष्मदस्मद्भिन्नोपपदे समानाधिकरणे देवदत्तः पचतीत्यादाविव प्रथमपुरुषेण भाव्यमिति प्रथमपुरुषोऽप्यत्र न स्यादिति वाच्यम् । शेषे प्रथमः इत्यत्र मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् इति व्याख्यानात् ॥ तिङ्वाच्येति । घञादिवाच्यायास्तु सत्वरूपत्वमिष्टमेवेति पाकं पाकेनेत्यादौ यथायथं द्वितीयादयः प्रवर्तन्ते । अत एव भाष्यकृतोक्तं कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति द्रव्यधर्मान् लिङ्गसंख्याकारकादीन् गृह्णातीत्यर्थः ॥ एकवचनमेवेति । प्रायोवादोऽयम् । अन्यथा उष्ट्रासिका आस्यन्ते, हतशायिकाः शय्यन्ते इति भाष्ये धात्वर्थनिर्देशे ण्वुलि कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इत्यासिकाः शायिका इत्यत्र बहुवचनसिद्धावपि आस्यन्ते शय्यन्ते इत्यत्र तन्न सिध्येत् । न च कर्मण्येवात्र लकारोऽस्त्विति शङ्क्यम् । धातुद्वयस्याप्यकर्मकत्वेन तदसंभवाद् । अर्थसङ्गतिस्तु । अत्र उष्ट्राणां यादृशान्यासनानि,हतानां यादृशानि शयनानि तादृशानि देवदत्तादिकर्तृकान्यासनादीनीत्यर्थः । सादृश्यावगमादिह आख्यातवाच्यस्यापि भावस्य भेदावभासाद् बहुवचनम् । नचैवं संख्यान्वयित्वे असत्त्वरूपता न स्यादिति वाच्यम् । लिङ्गक्रियानाधारकारकयोगाभावमात्रेणासत्त्वरूपत्वमुपपद्यते इति कारकेषूक्तत्वात् ॥ केचिदिह उष्ट्रासिकाहतशायिकाशब्दयोस्तत्सदृशे लक्षणां स्वीकृत्य आस्यन्त इत्यादिना अभेदान्वयमाहुः ॥ मनोरमायां तु आसिकाः शायिका इति च द्वितीयाबहुवचनं क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वात् । न चैवं क्लीबत्वमेकवचनान्तत्वं च स्यादिति वाच्यम् । स्त्रियां क्तिन् इत्यधिकारात् स्त्रीत्वावधारणेन सामान्ये नपुंसकम् इत्यस्यावधारणेनैकवचनाप्रवृत्तेश्चेत्युक्तम् ॥ स्यसिच्सीयुट्तासिषु ॥ यद्यप्यजादयो द्वन्द्वे न निर्दिष्टाः । तथापि उपदेशे इत्यत्र एव विशेषणम् । न हनादीनाम् । अव्यभिचारात्तदाह । उपदेशे योऽजिति । उपदेशे अजन्तानामिति न व्याख्यातम् । तथा हि सति णिजन्तस्य न स्यात्तस्योपदेशाभावात् । उपदेशो हि साक्षादुच्चारणम्, न च ण्यन्तस्य तदस्ति ॥ चिण्वदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः । स्यसिच्सीयुट्तासिष्विति प्रतियोगिनि सप्तमीनिर्देशादतो व्याचष्टे । चिणीवेति ॥ ननु चिणि दृष्टमात्रस्य वृद्ध्यादिकार्यस्यातिदेशे घानिष्यते अध्यायिष्यते इत्यत्र हनो वधादेशः इणो गादेशः इङो गाङादेशोऽपि स्यादिति चेत् ॥ मैवम् । अङ्गाधिकारबलेन आङ्गस्यैव कार्यस्यातिदेशात् । न चैते हन्वि-

SGDF

ङ्ङादेशा आङ्गास्तदेतदाह । अङ्गकार्यं वा स्यादिति ॥ सीयुट इति । तथा च सीयुट्शब्देन तद्विशिष्टं लक्ष्यते इति भावः ॥ आर्धधातुके इत्यनेन व्यावर्त्यस्तु विधिलिङ् ॥ तेन भूयेतेत्यत्र न भवति । नचात्र लिङः सलोपः इति सलोपाद्वला-दित्वं नास्तीति वाच्यम् । तस्ये हानपेक्षणात् । यदाहुः चिण्वद्वृद्धिर्युक्च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति । इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्य-श्चायं वल्निमित्तो विघाती ॥ इति ॥ अस्यार्थः । चिण्वद् इत्यतिदेशस्य वृद्ध्यादि-कं प्रयोजनम् । तथा हि । भाविता भाविष्यते इत्यादौ वृद्धिः । दायिता दायि-षीष्टेत्यादौ युक् । घानिता घानिष्यत इत्यादौ घत्वम् । हेतुमण्ण्यन्तात् कर्मणि लकारे शामिता शमिता शमिष्यते शामिष्यते इत्यादौ चिण्णमुलोः इति मितामुप-धाया वा दीर्घः । अत्रैव शामितेत्यादौ स्यसिच्सीयुट् इत्यनेन कृत इट् आभीयत्वे-नासिद्धः । तेन अनिटिति निषेधो न प्रवर्तते इति णेर्लोपो भवति । भावि-ष्यते इत्यादौ भू स्य इति स्थिते परमपि वलादिलक्षणमिटं बाधित्वा चिण्वदिडेव भवति । यतोऽयं नित्यः । वल्निमित्तो विघातीत्यनित्यः । साप्तमिके तस्मिन् कृ-तेऽयं चिण्वदिट् भवति । अस्मिन् कृते तु स न भवति । वलादिनिमित्तस्य वि-हितत्वात् । एवं च नित्यत्वात्सेड्भ्योऽप्ययमेवेट् भवति । एतदभावपक्षे तु सेड्भ्यो वलादिलक्षण इट् भवतीति बोध्यम् ॥ चिण् भावकर्मणोः ॥ च्लेः सिच् इत्यतः च्लेरिति, चिण् ते पदः इत्यतस्ते इति चानुवर्तते । तत्रत्यं तु चिण्ग्रहणं न रुधः इति निषेधेन तिरोहितमिति पुनरत्र चिण्ग्रहणं कृतम् ॥ तशब्दे किम् । अ-भाविषाताम् ॥ चिण्वदिट् इति । ण्यन्तस्य धातोरुपदेशाभावेऽप्युपदेशे योऽजिति व्याख्यानाच्चिण्वदिडिह प्रवर्तत एवेति भावः ॥ परत्वादिति । चिण्वदिडपेक्षया ॥ नित्यत्वादिति । न च कृते चिण्वदिटि वृद्धिप्रवृत्त्या गुणस्य नित्यत्वं नेति शङ्क्य-म् । अचो ञ्णिति वृद्धिं बाधित्वा परत्वाद् गुणे रपरत्वे च पश्चात् अत उपधायाः इति वृद्धिप्रवृत्त्या गुणस्य नित्यत्वानपायात् ॥ उपदेशग्रहणादिति । तत्सामर्थ्या-दुपदेशे योऽच् तदन्तत्वम्धातोर्व्यपदेशिवद्भावेन यत् स्थितम् । तदादाय ण्यन्ता-दप्यारितेत्यादौ चिण्वदिट् प्रवर्तते इति भावः ॥ नन्वेवं स्मारितेत्यादि न सिध्ये-त् । स्मृ इत्यस्य उपदेशे योच् तदन्तत्वाभावात् । उपदेशेऽजन्तानामिति व्या-ख्याने तु ण्यन्तस्य न स्यादिति उक्तत्वादिति चेत् ॥ सत्यम् । अत एवापरितो-षान्मनोरमायामुक्तम् अस्तु वा उपदेशे यदजन्तं तस्येति व्याख्यानम् । अङ्गस्येति व्यधिकरणषष्ठी अङ्गावयवस्याजन्तस्येत्यर्थ इति । एवं च णिजन्तेऽपि शामिते-त्यादौ चिण्वदिट् सिध्यति । व्यपदेशिवद्भावेन णिजेव णिजन्तस्तदवयवकं शामी-

SGDF

त्यङ्गमित्याश्रयणात् ॥ आरिता स्मारितेत्याद्यपि सिध्यति । ऋधातुः स्मृधातुर्वोपदेशेऽजन्तस्तदवयवकं भवत्यार् स्मारित्यङ्गमिति दिक् ॥ नित्यग्रहणानुवृत्तेरिति । नित्यं छन्दसि इति सूत्रात् ॥ काशिकायां तु सुटो बहिरंगलक्षणत्वासिद्धत्वादभक्तत्वाद्वा संयोगादित्वमंगस्य नास्तीति गुणोऽत्र न प्रवर्तते इत्युक्तम् ॥ सुट् कात् पूर्वः इति विधीयमानः कभक्तो, न त्वंगभक्तस्तेनासंयोगाद्येव अंगमित्यभक्तत्वादित्यस्याशय: ॥तनोतेर्यकि॥विड्वनोः इति सूत्रादादिति, ये विभाषाइत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । यकि किम् । तन्तन्यते ॥ तपोनु ॥ चकारेण अचः कर्मकर्तरि इत्यतः कर्मकर्तरीत्येतदनुकृष्यते ॥ कर्मण्युदाहरणमिति ध्वनयति । अभ्याहृत इत्यर्थं इति ॥ भावेपीदमुदाहरणमित्याह । पापेन पुंसेति ॥ अविचार्य कर्म कृत्वा पश्चादशोचीत्यर्थः । कर्मकर्तरि तु तत्प्रक्रियायामुदाहरिष्यति ॥ आतो युक् ॥ अचो ञ्णिति इत्यतो ञ्णितीत्यनुवर्तते तच्च कृतो विशेषणम्, न तु चिणः । तस्य णित्त्वेनाव्यभिचारात् ॥ चिण्कृतोः किम् । चौडिः । बालाकिः । बाह्वादित्वादिञ् । ददौ ॥ ञ्णितीति किम् । पानीयम् । दानीयम् ॥ अदायिषातामिति । स्थाध्वोरिच्च इत्येतद् बाधित्वा परत्वात् चिण्वदिटि कृते घुमास्था इतीत्वं न भवति अजादित्वात् । स्थाघ्वोरिच्च इत्यपि पुनर्न भवति, अझलादित्वादित्याहुः । तेषामयमाशयः । इको झल् इति सूत्रात् झलनुवर्तते । तथा च झलादिरेव सिच् कित् । न त्वयमिडादिः सिच् । एवं च तत्संनियोगशिष्टत्वादिष्टत्वमप्यत्र न भवतीति । वस्तुतस्तु सत्यपि तस्मिन्नेह काचित् क्षतिः । कित्त्वेप्यनिग्लक्षणाया अनिषेधात् अचो ञ्णिति इति वृद्धया रूपनिष्पत्तेः ॥ आशीर्लिङीति । न तु लुङि । तत्र चिण्वद्भावात् आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् इति वधादेशस्यापि वैकल्पिकतया येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः ॥ आर्धधातुके सीयुडित्यादि । यद्यपि हनो वध लिङि इत्यत्रापि आर्धधातुकाधिकारादार्धधातुके लिङि इत्यपि समानम् । तथापि लिङिति पदद्वयसाधारणम् । सीयुट् तु आत्मनेपद एवेति विशेषविहितत्वमस्तीति भावः ॥ अहसातामिति । चिण्वदिटोभावे हनः सिच् इति कित्त्वात् अनुदात्तोपदेश इत्यनुनासिकलोपः ॥ चिणि वधादेशस्य दृष्टत्वाच्चिण्वद्भावेन स्यादिषु प्राप्तिमाशङ्क्य परिहरति । न चेत्यादिना ॥ अदर्शिषातामिति।न दृशः इतिक्सस्य निषेधादिह सिचि चिण्वदिट्॥ सिचः कित्त्वादिति । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु इत्यनेन ॥ लत्वमिति । अचि विभाषा इति गिरते रेफस्य लत्वे षट् ॥ ढत्वमिति । विभाषेटः इत्यनेन षण्णां ढत्वे द्वादश ॥ द्वित्वत्रयं चेति ॥ अनचि च इति द्वादशानां मध्ये षसां ढस्य षसां

षस्य च द्वित्वे चतुर्विंशतिः ॥ मय इति पञ्चमो, यण इति षष्ठी इति पक्षे वकारस्य द्वित्वे त्वष्टचत्वारिंशत् । अनचि च इति मकारस्य द्वित्वे षण्णवतिः ॥ ढवमानामिति । अचो रहाभ्याम् इति ढस्य द्वित्वे द्वयम् । द्वयोरपि वस्य यणो मय इति द्वित्वे चत्वारि । चतुर्णामपि अनचि च इति द्वित्वे त्वष्टौ ॥ चिण्णमुलोः ॥ शामितेत्यादौ जनीजॄष् इत्यादिना मित्त्वेन मितां ह्रस्व इत्युपधाया नित्यं ह्रस्वे प्राप्ते दीर्घोनेन विकल्प्यते ॥ ण्यन्ताण्णाविति । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन व्यवधानादिति भावः ॥ दीर्घः सिध्यतीति । न पदान्त इति निषेधादित्यर्थः । ननु त्रिपादीस्थे दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावः पूर्वत्रासिद्धम् इत्यनेनैव सिद्ध इति दीर्घग्रहणस्योपयोगाभावेपि ण्यन्ताण्णौ चिण्णमुलोरिति दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवद्भावनिवारणाय दीर्घग्रहणमावश्यकमित्यत आह । जातिपरो निर्देश इति ॥ इदं मास्त्विति । ह्रस्वविकल्पेनापीष्टं सिध्यतीति भावः ॥ वस्तुतस्तु चिण्णमुलोः इति सूत्रे दीर्घग्रहणं कर्तव्यमेव । तथा हि । हेडृ अनादरे घटादिः । मितां ह्रस्वे कर्तव्ये एच इक् । हिडयति । अत्र चिण्णमुलोः कृतयोर्ह्रस्वे विकल्प्यमाने अहिडि अहेडि इति स्यात् । दीर्घे तु अहिडि अहीडीति भवति ॥ एतच्चात्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥ शंशामितेत्यादि । चिणि । अशंशमि । अशंशामि । णमुलि शशमं शशाममित्यादि द्रष्टव्यम् ॥ दीर्घो नास्तीति । यङोऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन णित्परत्वाभावादुपधादीर्घस्योपधाह्रस्वस्याप्रवृत्तेः । तथा च फलभेदाद्दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानं न युज्यत इति भावः ॥ शम्यते मुनिनेति । अकर्मत्वाद् भावे लः ॥ नोदात्तोपदेशस्य ॥ ञिति कृति । शमः । दमः । घञ् ॥ णिति कृति शमकः दमकः । ण्वुल् ॥ उपदेश इति किम् । शमी । इह घिनुणि कृते वर्ण्यमानस्वरेण उदात्तत्वाभावान्निषेधो न स्यात् । कथं तर्हि हरेर्यदक्रामि पदैककेन खम् इति श्रीहर्षप्रयोग इति चेद् ॥ अत्राहुः । निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्रकृतेऽर्थे णिचि ततश्चिण् बोध्यः । तथा च णिचोऽकृत्त्वाद् वृद्धेरनिषेधः । मिताम् इति ह्रस्वस्तु न भवति वा चित्तविराग इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति घटादावुक्तत्वात् । किं च ह्रस्वे जातेऽपि न क्षतिः । चिण्णमुलोः इति दीर्घविकल्पनाद् इति ॥ कथम् अड उद्यमे । यम उपयमे इति प्रयोगः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभाव इति ज्ञेयम् । अथवा उद्यमोपयमशब्दौ घञर्थे कविधानाद्बोध्यौ ॥ णिङ्णिचोरप्येवमिति । णिङन्ताण्णिजन्ताद्वा कर्मणि चिणि णेरनिटि इति णिलोपे सति रूपं तुल्यमिति भावः ॥ विभाषा ॥ लभेश्च इत्यतो लभेरिति वर्तते । णमुलि । लभं लभम् । लाभं ला-

भम् । प्रादेस्तु प्रलम्भम्, प्रलम्भमित्येव ॥ अथ ये द्विकर्मकास्तेषु लकृत्यक्तखलर्थाः किं मुख्ये कर्मणि, उत गौणे, किं वोभयोरिति संदेहे व्यवस्थामाह।द्विकर्मकाणां त्विति ॥ दुह्यादेरिति। दुह्याच्पच इति श्लोके पूर्वार्द्धोपात्ता द्वादश दुह्यादयस्तेभ्यो गौणे कर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः ॥ अकथितं च इति सूत्रेण यस्य कर्मसंज्ञा तद्गौणम् ॥ गतिबुद्धि इति सूत्रेण ये द्विकर्मकास्तत्र व्यवस्थामाह। बुद्धिभक्षार्थयोरिति ॥ निजेच्छयेति । गौणे वा मुख्ये वा कर्मणीत्यर्थः । इह गतिबुद्धि इति सूत्रेण यस्य कर्मसंज्ञा तद्गौणम् ॥ प्रयोज्येति । अणौ कर्तर्यौ कर्मसंज्ञा यस्य तत् प्रयोज्यकर्म ॥ अन्येषामिति । गत्यर्थाकर्मकह्वकरोतीनाम् ॥ लादय इति । कृत्यक्तखलर्था आदिशब्देन ग्राह्याः । गौर्दुह्यते इति । देवदत्तेनेति शेषः। कृत्यादिषु गौर्दोग्धव्या दोहनीया पयः । गौः सुदोहा दुर्दोहा पयः। अजा ग्रामं नेतव्या। नयनीया। हर्तव्या। हरणीया। अजा ग्रामं नेया इत्याद्युदाहर्तव्यम् ॥ ग्रामं गम्यत इति। यज्ञदत्तेनेत्यध्याहारः ॥ माणवक इति। अयं प्रयोज्यः कर्ता । देवदत्तेनेति प्रयोजकस्त्वध्याहर्तव्यः ॥

इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

कर्मणस्त्विति । सौकर्यातिशयं द्योतयितुमित्यनुषङ्गः ॥ प्रायेणेति । ये भिदिच्छिदिप्रभृतय एककर्मकास्ते अकर्मकाः । ये तु द्विकर्मकास्ते सकर्मका इति भावः ॥ अकर्मकत्वस्य फलमाह। भावे कर्तरि चेति । भावे चाकर्मकेभ्यः इत्युक्तत्वादिति भावः । द्विकर्मकेषु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामुदाहरणम् मथ्नाति सागरोऽमृतम् । स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपस्नुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी इति प्रदुग्धे इत्यत्र कर्मवत् कर्मणा इति प्राप्तस्य सकर्मकाणामिति निषेधे दुहिपचोः इति प्रतिप्रसूतस्य यकी न दुहस्नुनमाम् इति निषेधः । उक्तप्रयोगानुरोधात् । द्विकर्मकेषु गौणस्यैव कर्मणः कर्तृत्वविवक्षा न मुख्यस्येत्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम् । अजा ग्रामं नयतीत्यत्र मुख्यकर्मणः कर्तृत्वविवक्षादर्शनात् ॥ एतेदमवधेयम् । अधिकरणत्वाविवक्षायां व्रजो गौणकर्मेति रुणद्धि व्रजो गां स्वयमेवेति भवति । यदा तु व्रजस्य न कर्मत्वं तदा मुख्यकर्मणोऽपि कर्तृत्वविवक्षा भवति । रुध्यते व्रजे गौः स्वयमेवेति । तथा गोरपादानत्वविवक्षायां गौर्दुह्यते पयः स्वयमेवेत्यादि ॥ कर्मवत् कर्मणा ॥ वत्करणं किमर्थम् । यथा ब्रह्मदत्ते प्रयुज्यमानो ब्रह्मदत्तशब्दः ब्रह्मदत्तवद् इत्यर्थं वर्त्तते तथा कर्मत्युच्यमानेऽपि कर्मवदित्यर्थलाभात्॥सत्यम् । कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता कर्मेत्युच्यमाने कर्मसंज्ञक इत्यर्थः स्यात् । तथा हि सति अकर्मकव्यपदेशाभावात् भावे लकारो न

स्यात् । किं तु कर्मणि स्यात् । पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठमिति । यद्यप्ययं प्रयोगः सिद्धान्ते दृष्ट एव । तथापि पच्यते ओदनेन भिद्यते काष्ठेनेति भावे न स्यादिति बोध्यम् ॥ कर्मशब्देनात्र कर्मस्थक्रिया लक्ष्यत इत्याह । कर्मस्थयेति । कर्मकारकस्थयेत्यर्थः । कर्तरि शप् इत्यतः कर्तरीत्यनुवर्त्य प्रथमया विपरिणम्यते स च विशेष्यस्तदाह । तुल्यक्रियः कर्तेति ॥ कार्यातिदेशोऽयमिति । यद्यपि शास्त्रातिदेशेपि लक्ष्यं सिध्यति । तथापि शास्त्रस्यापि कार्यार्थतया मुख्यत्वात् कार्यातिदेश एवाश्रितः ॥ भावे लकारे इति । तत्र कर्तुरनभिहितत्वादिति भावः ॥ द्विलकारकादिति । व्यत्ययो बहुलँल्लिङ्याशिष्यङ् इति संहितया पाठेनुस्वारस्य परसवर्णेन जाते लकारे तस्योपरि लद्वयमित्यर्थः । तेन लकारवाच्यः कर्ता कर्मवदित्यर्थलाभाद्यगादिकमेव भवति, न तु द्वितीयेत्यभिमतसिद्धिः ॥ यत्र लकारवाच्यः कर्ता तत्रैव कर्मवत्त्वमिति व्युत्पादनस्य फलमाह । अत एवेति ॥ न भवन्तीति । लकारेणैव कर्मकर्तुरुपस्थानात् कृत्यादीनां प्रसक्तिर्नास्त्युक्तार्थानामप्रयोगात् । लविधेः पूर्वं तु सुतरां नास्ति लकारोपस्थाप्यकर्तुरभावेन कर्मवत्त्वाभावादिति भावः॥अत्रेदं बोध्यम् । कृत्यक्तखलर्थाः इत्यत्र क्तग्रहणं त्यक्तुमुचितम् । तस्य कर्मकर्तरि इष्टत्वात् । भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेति । वक्ष्यति च स्वयमपि सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य इति वार्तिके सिनो ग्रासः स्वयमेव इति ॥ ननु गत्यर्थाकर्मक इत्यत्राविवक्षितकर्माणोऽकर्मका इति न गृह्यते दत्तग्रान् पक्वग्रान् इत्यर्थे दत्तः पक्वः इत्यापत्तेरिति चेद् ॥ अत्राहुः । सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य इति निष्ठातकारस्य नकारविधानसामर्थ्यादविवक्षितकर्माणोपि क्वचिद् गृह्यन्ते । अन्यथा निष्ठातकारस्तत्र न लभ्येत । तेन सिनो ग्रासः स्वयमेव भिन्नः कुसूलः स्वयमेव इत्यादि संगच्छते इति ॥ अत्र केचिद्वदन्ति । लकारवाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवत्त्वे कर्मवत् कर्मणा इत्यत्र वत्ग्रहणं व्यर्थम् । न च कर्तुः कर्मसंज्ञायां भावे लकारो न स्यादित्युक्तमिति वाच्यम् । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां धातुरकर्मक इत्यकर्मकात् कर्तरीव भावे लकारस्य निर्बाधत्वात् । लकारवाच्यस्य कर्मसंज्ञायामपि केवलकर्तुस्तदनभ्युपगमात् । न हि भावे लकारः कर्तारं वक्ति । न च वत्करणाभावे कर्तुः कर्मसंज्ञायां कर्तृव्यपदेशाभावात् नमते दण्डः इत्यत्र न दुहस्नुनमाम् इति यको निषेधेपि शप् न स्यात्, वत्करणे कृते तु कर्तृकार्यमपि स्यादिति वाच्यम् । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञाद्वयसमावेशाद्दिष्टसिद्धेरिति ॥ न तु तत्तुल्येति । तुल्यत्वं हि सादृश्यम् । तच्च भेदनिबन्धनम् । न च प्रकृते भे

SGDF

दोऽस्ति । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्मस्थफलरूपक्रियाया एव कर्तृस्थत्वात् । तथा च सूत्रमिदमसमञ्जसमिति भावः ॥ वास्तविकभेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदो-ऽस्तीत्याह । कर्मत्वेति । कर्मत्वकर्तृत्वावस्थयोर्भेदस्तद्धेदौपाधिकम् । अवस्था-भेदसमानाधिकरणं क्रियाभेदमाश्रित्येत्यर्थः । एवं चावस्थाभेदेन क्रियाभेदात् कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियत्वं कर्तुरस्तीति भावः ॥ करणाधिकरणाभ्यामिति । तुल्य क्रियः कर्ता इत्येतावत्युच्यमाने असिना भिनत्ति, स्थाल्यां पचति इत्यादौ करणा-धिकरणयोर्यो व्यापारः स एव इदानीम् असिश्छिनत्ति स्थाली पचति इत्यादौ कर्तृस्थ इत्यतिप्रसङ्गः स्यात् तन्मा भूदित्यर्थः । न च कर्मत्वावस्थायां विक्लित्त्या-दिरिव करणत्वाद्यवस्थायामपि असिस्थाल्योर्व्यापारो वस्तुतः सन्नपि धातुना नो-पात्त इति कथमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सादृश्यप्रतियोगिक्रियाया धातूपात्तत्वे-नाविशेषितत्वात् । न ह्येतस्मिन् सूत्रे धातूपात्तक्रियया तुल्यक्रियः इत्युक्तम-स्ति, येनातिप्रसङ्गो न भवेत् ॥ ननु तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद् भवतीत्युक्ते केने-त्याकाङ्क्षायामनेककारकोपस्थितावपि कर्मवदिति प्रत्यासत्त्या कर्मणेति लभ्यत एवेत्यत आह। किं चेति ॥ अधिगच्छति इत्यादिश्लोकस्योत्तरार्द्धं तु यत्कृपावशतस्त-स्मै नमोऽस्तु गुरवे सदा ॥ ननु फलं व्यापारश्च धात्वर्थः स एव क्रियाशब्दवा-च्यः । तत्र व्यापाराश्रयः कर्ता, फलाश्रयस्तु कर्म । एवं च पचिभिदिप्रभृतीनां गमिरुहिप्रभृतीनां च सकर्मकत्वे फलस्य कर्मनिष्ठत्वे च तुल्ये कर्तृस्थभावका गम्यादय इति कथं ज्ञातव्या इत्यत आह । यत्र कर्मणीति ॥ ग्रामेष्विति । आरूढानारूढहस्तिषु अधिगतानधिगतशास्त्रार्थेष्वित्यादावपि वैलक्षण्यं नोपल-भ्यते इति बोध्यम् ॥ कारिष्यते इति । स्यसिच्सीयुट् इति वैकल्पिकः चिण्वदि-ट् । पक्षे ऋद्धनोः स्ये इति इट् । करिष्यते एवं लृङि अकारिष्यत अकरिष्यत । सिचश्चिण्वदिटि अकारिष्ट । पक्षे अकृत । सीयुटश्चिण्वदिटि कारिषीष्ट । पक्षे कृषीष्ट । तासि तु कारिता कर्ता । यक्चिणोस्तु क्रियते घटः स्वयमेव ॥ अ-कारीत्यादि ॥ नैतत्सिध्येदिति । कर्मवत् कर्मणा इति कर्मवत्त्वं न सिध्येदि-त्यर्थः । एतेन पचति पाकं करोति इति विवरणादाख्यातस्य यत्ने शक्तिरिति नै-यायिकोक्तिः परास्ता । करोतेर्यत्नार्थत्वे तु यतते इतिवत् सकर्मकतापि न स्या-दिति ॥ एतेनेति । ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः ॥ यगभावादिति । सति तु यक्यनुव्यवसीयमान इति स्यादिति भावः । ओलोप इति । ओतः श्यनि इत्य-नेन । ननु कर्मवत्त्वाभावे कथमिह शानजित्यत आह । ताच्छील्यादाविति ॥ नत्विति । शानच् न भवतीत्यर्थः । देवदत्तयज्ञदत्तावन्योन्यं स्पृशतः इत्यत्र तयो-

रेव कर्मत्वं कर्तृत्वं चास्ति इति कर्तृस्थक्रियायाः कर्तृस्थत्वात् कर्मवद्भावप्राप्तिमाशङ्क्याह । सकर्मकाणामिति । न चात्र देवदत्तो यज्ञदत्तं स्पृशति यज्ञदत्तस्तु देवदत्तमिति क्रियाभेदोवश्यमाश्रयितव्यः । तथा च स्वनिष्ठां क्रियां प्रति कर्तृत्वम्, इतरक्रियां प्रति तु कर्मत्वं भवति । अन्यथा द्वयोरपि कर्तृस्थमेव स्याद् इमौ गङ्गां स्पृशत इत्यत्र यथा । एवं च कर्मस्थक्रियायाः कर्तृस्थत्वाभावात् कर्मवद्भावो न प्राप्नोति । न च संयोगस्य द्विष्ठत्वात् कर्मस्थफलस्य कर्तृस्थत्वमस्त्येवेति शङ्क्यम् । तत्तन्निरूपितसंयोगस्य भिन्नत्वात् । अन्यथा फलव्यापारयोरेकाश्रयत्वे सकर्मकत्वमेव न लभ्येत । किं च रुहिगम्योः कर्तृस्थक्रियत्वात् आरोहते हस्ती, गच्छति ग्रामः इत्यत्र कर्मवद्भावो नेति भाष्यकैयटादिसंमतम् । तथा च संयोगरूपफलस्य सर्वत्र तुल्यतया रुहिगमिभ्यां स्पृशेर्वैषम्यं दुरुपपादमिति नात्र कर्मवत्त्वप्रसक्तिरित्युदाहरणान्तरमाह । अजेति ॥ ग्रामं नयतीति । इह प्रतिषेधाभावे यक् स्यात्, क्रियाफलस्याकर्तृगामित्वेप्यात्मनेपदं स्यादिति भावः ॥ नन्विहापि कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो नोपलभ्यत इति कर्मस्थक्रियत्वं दुरुपपादमिति चेद् ॥ अत्राहुः । क्रियाकृतविशेषोपलम्भानुपलम्भेवदुद्देश्यतापि नियामिका । यत्र कर्मस्थांशस्योद्देश्यता, सा कर्मस्थक्रिया । यत्र तु व्यापारांशस्य, सा कर्तृस्थेति । तथा हि । दर्शनारोहणाभ्यां विषये न्यग्भूते च विशेषानुपलम्भात् कर्तृस्थता । उद्देशानुरोधाच्च । अहं पश्येयमित्युद्देशः, न त्वयं विषयो भवत्विति । एवमहमुपरिगच्छेयमित्युद्देशः, न तु हस्तिनो न्यग्भावो भवत्विति ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलव्यापारविशेष उपरिगमनं तदेव रुहेरर्थः । न तु न्यग्भावमात्रम् । वृक्षस्य शाखां हस्ताभ्यामवनयत्यपि भूमिष्ठे पुरुष आरोहतीत्यप्रयोगात् । अत एव हि यद्वितुपरं छन्दसि इत्यत्र भाष्ये रुहिर्गत्यर्थः इति । अत एव चारोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकास्तानारोहयति महामात्र इत्यादिप्रयोगेष्वणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वं संगच्छते ॥ पचिभिद्योस्तु विक्लित्तिद्विधाभवनरूपो विशेषः । कर्मणि दृष्टस्तदुद्देशेनैव कारकव्यापार इति कर्मस्थक्रियत्वात् पच्यते ओदनः, भिद्यते काष्ठम् इत्यत्र कर्मवद्भावो भवत्येव, अजाग्रामं नयति इत्यत्रापि कर्मस्थांशस्य संयोगस्योद्देश्यता, न तु व्यापारांशस्येति कर्मवद्भावे प्राप्ते प्रतिषेधोयमावश्यक इति दिक् ॥ दुहिपच्योरिति । द्विकर्मकत्वादनयोरेकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्मकत्वान्निषेधे प्राप्तेऽयमारम्भः गौः पयो दुग्धे इति । अत्र कर्मवद्भावेन आत्मनेपदं नित्यं गौणे कर्मणि दुह्यादेः इत्युक्तत्वात् मुख्यकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां पयो गां दुग्धे इति नोदाहृतमित्याहुः ॥ एवं च प्रधाने नो-

SGDF

इक्ष्वहाम् इत्युक्तत्वात् तुल्यन्यायेन न्यादीनां मुख्यकर्मण एव कर्तृत्वविवक्षेति फलितम्॥ अचः कर्म ॥ चिण् ते पदः इत्यतश्चिण्तेशब्दावनुवर्तेते दीपजन इत्यतोऽन्यतरस्यामिति च तदाह। अजन्तादित्यादि॥ अचः किम्। अभेदि काष्ठम्। अत्र नित्यं चिण्॥ कर्मकर्तरि किम्। अकारि घटः कुलालेन। अत्रापि नित्यमेव॥ दुहश्च ॥ कर्मकर्तरीत्येव। अदोहि गौर्गोपेनेत्यत्र तु नित्यम् ॥ उदुम्बरः फलमिति। कालः उदुम्बरं फलं पचतीति स्थिते गौणकर्मण उदुम्बरस्य कर्तृत्वविवक्षायामिह कर्मवद्भावः॥ ननु द्विकर्मकेषु पचेरप्रामाणिकः पाठः इति ये वदन्ति तेषामयं ग्रन्थः कथं संगच्छते इति चेद्॥ अत्राहुः। उदुम्बरः फलं पचतीत्यत्र कर्मवत् कर्मणा इत्यस्याप्राप्तौ दुहिपच्योः इत्यनेन कर्मवद्भावो बहुलं विधीयते, सृजियुज्योरिवेति न काऽप्यनुपपत्तिरिति॥ सृजियुज्योः श्यंस्तु। नित्त्वमाद्युदात्तार्थम्। यकि तु तास्यनुदात्तेत् इत्यादिना लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते यक उदात्तत्वं श्रूयेत॥ अत्रोपपन्न इति। अश्रद्धायुक्ते कर्तरि तु यगेव॥ भूषाकर्मेति। कर्मशब्दः क्रियावाचीत्याह। भूषवाचिनामिति॥ अन्यत्रेति॥ आत्मनेपदादन्यस्य निषेध आत्मनेपदमेव भवतीत्यर्थस्तदेतदाह। अवाकीर्ष्टेति। लिङ्सिचोः इति वेट्॥ आद्रियत इति। तुदादित्वाच्छः रिङ्शयग्लिङ्क्षु इति रिङि इयङ्॥ आदृतेति। उश्चेति कित्त्वम्। ह्रस्वादङ्गात् इति सिचो लोपः॥ न रुधः॥ चिण् ते पदः इत्यतश्चिणनुवर्तते। अचः कर्मकर्तरि इत्यतोऽनुवर्तनादाह। कर्मकर्तरीत्येवेति॥ अतप्तेति॥ तपस्तापस इत्यनुषज्यते॥ न दुहस्नु॥ ननु दोग्धिपर्यायत्वेन स्नौतेरपि द्विकर्मकत्वाद्गोरूपकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि पयोरूपकर्मणो विद्यमानत्वात् सकर्मकाणां प्रतिषेधेन यक्चिणोः प्राप्तिरेव नास्तीति चेद्॥ अत्राहुः। वत्सादियोगेन क्षीरप्रस्रवणानुकूला उत्कण्ठा स्नुधातोरर्थः सा च गोर्निष्ठा। स्नु प्रस्रवणे इत्यत्रापि करणे ल्युट्। प्रस्नूयतेऽनेनेति प्रस्रवणं सा चोत्कण्ठा॥ स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपस्नुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी इति प्रयोगे उपस्नुता उत्कण्ठितेत्यर्थः। वत्सो गां प्रस्नौति उत्कण्ठयति। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र स्नौतिः। गोः कर्तृत्वविवक्षायां प्रस्नुते गौरिति॥ प्रस्नाविष्टेति। चिण्वदिट्। न च चिणि निषिद्धे चिण्वदिडपि न स्यादिति शङ्क्यम्। चिण्वदित्यनेन हि चिणीव कार्यमतिदिश्यते। न च चिण् न इत्युक्त्या सोऽतिदेशो निषेद्धुं शक्यते, येन चिण्वदिटो निषेधः स्यात्॥ प्रास्नोष्टेति। स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते इति नियमाद्वलादिलक्षण इड् न॥ नमते दण्ड इति। इह नमितानमितयोर्विशेषदर्शनादुद्देशानुरोधाच्च कर्मस्थक्रियत्वमस्ति कर्मणांश-

स्य नमनस्य उद्देश्यता न तु तदनुकूलव्यापारस्येति कर्मवद्भावस्य प्राप्तिरस्तीति भावः ॥ अचीकरतेति । चिणि प्रतिषिद्धे णिश्रि इति चङ् ॥ णिश्रन्थि इति णेः सामान्यग्रहणस्य फलमाह । पुच्छमुदस्यतीत्यादि । पुच्छभाण्डइति णिङ् ॥ आत्मनेपदविधौ योऽकर्मकस्तमुदाहरति । विकुर्वते सैन्धवा इति॥ कुषिरञ्जोः ॥ न दुहस्नुनमाम् इत्यतो नेति वर्तते तदाह । न यगिति॥ किं तु श्यन्निति ॥ तस्मिन्नेव विषय इति भावः । न गिरा गिरेति ब्रूयात् इत्यादौ गिरं कृत्वा गेयमित्यत्र गिरापदं प्रतिषिध्य गिरापदं विधीयमानं गिरापदस्थान एव यथा भवति । एवमिहापि यकः प्रतिषेधं कृत्वा विधीयमानः श्यन् तदीये स्थान एव भवति अतो व्याचष्टे । यगविषये नास्येति । श्यना संनियोगशिष्टं परस्मैपदं श्यनभावे न भवतीत्यात्मनेपदमेवोदाहरति । कोषिषीष्टेति॥ कोषिष्यते । चुकुषे । अकोषिष्यत । रज्यते । ररञ्जे । अरञ्जि । अरङ्क्ष्यते । इत्याद्यपि ज्ञेयम् । श्यन्पक्षे कुष्यन्तीत्यत्र नित्यं नुम् । यक्पक्षे तु आच्छीनद्योः इति विकल्पः । स्वरे विशेषोऽप्यस्त्येव । इह प्रकरणे भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेति इत्यादौ प्रयुज्यते, तत्र स्वयंशब्दः करणार्थको ज्ञेयः । आत्मना करणेनेति । कर्मत्वे तु कर्मणि लः स्यात् । स्पष्टं चेदं कैयटादौ ॥

इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

अभिज्ञा ॥ भूते इत्यधिक्रियते अनद्यतने लङ् इत्यतः अनद्यतन इति । अभिज्ञास्मृतिः सा उच्यते बोध्यतेऽनेनेति विग्रहस्तदाह । स्मृतिबोधिनीत्यादि ॥ वत्स्याम इति । अवसामेत्यर्थः । पश्य मृगो धावतीत्यत्र वाक्यार्थरूपमृगकर्तृकधावनमिव स्मरसीत्यत्र गोकुलाधिकरणकास्मत्कर्तृकभूतानद्यतनवासो वाक्यार्थः कर्म, कृष्णेति संबोधनं स्मरणक्रियायां विशेषणम् ॥ तथा च पूर्वोक्तनिवासकर्मकं स्मरणमिति फलितोऽर्थः ॥ न यदि ॥ लटः प्रतिषेधे उत्सर्गो लङ् ॥ वासो लक्षणमिति । प्रसिद्धत्वाज्ज्ञापकमित्यर्थः । चारणं लक्ष्यमिति । सहसा वृक्षारोहणात् ज्ञाप्यम् ॥ पक्षे लङिति । वने वने अवसाम । गाः अचारयाम ॥ यच्छब्दयोगेऽपीति । अत एव न यदि इति योगात् पूर्वं विभाषा साकाङ्क्षे इति न कृतमिति भावः ॥ अत्यन्तापह्नवोपलापः । तत्र आत्यन्तिकत्वं नामेत्थं यदभियुक्तस्तद्धेतोरप्यपह्नुतिः ॥ नाहमित्यादि कलिङ्गो नाम निषिद्धो देशः । अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥ इति स्मरणात् । तस्मिन्देशे त्वया (गत्वा) चिरं स्थितम् इति केनचित् कश्चिदुक्तः सन्नाह नाहं क-

लिङ्गान् जगाम इति । न केवलमवस्थानमेव निषिध्यते, किं तर्हि तद्धेतुभूतं गमनमपीति भवत्यत्यन्तापह्नवः । यदा तु कलिङ्गेष्वगम इत्युक्तः स गमनमेवापलपति, न तदात्यन्तापह्नवे इति लङेव भवति न कलिङ्गेष्वगच्छमिति ॥ प्रश्ने । भूतानद्यतनपरोक्षे इति वर्तते । प्रश्न इत्यत्र कर्मणि लङित्याह । प्रष्टव्य इति ॥ आसन्ने ति । पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकालम् । पञ्चवर्षातीतं तु विप्रकृष्टकालमित्याहुः ॥ पृच्छ्यमान इति । आसन्नकालिके भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तिधात्वर्थे प्रष्टव्ये सतीत्यर्थः ॥ प्रश्ने किम् । भूतानद्यतनपरोक्षे लिडेव । जगाम चैत्रः ॥ लट् स्मे ॥ स्म इत्यव्ययं भूतकालद्योतकम् ॥ ननौ ॥ पृष्टस्य प्रतिवचनमिति विग्रहः । समाहारद्वन्द्वे तूभयत्र स्यात् । इष्यते च प्रतिवचने एव लट् तदाह । ननु करोमीति । न च पृष्टग्रहणं व्यर्थं यावता प्रश्नपूर्वकमेव प्रतिवचनं भवतीति वाच्यम् । विरुद्धमपि वचनं प्रतिवचनं वचनाभिमुख्यमपि प्रतिवचनमिति पृष्टग्रहणं कर्तव्यमिति कैयटे स्थितत्वात् ॥ नन्वोः । भूत इत्येव । पक्षे लुङ् । अनद्यतने तु लङ् ॥ पक्षे यथाप्राप्तमिति । लुङ्लटोरभावपक्षे लङ् । पारोक्ष्ये तु लिडित्यर्थः । भविष्यतीति । भविष्यति गम्यादयः इति सूत्रात् ॥ यावत्पुरा ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानित्येति निपातग्रहणेन ज्ञाप्यते । यावद्भुङ्क्त इति। निश्चितं भोक्ष्यते इत्यर्थः । यावद्दास्यत इति । अनद्यतनभविष्यति तु यावद्दाता तावद्भोक्तेति प्रत्युदाहर्तव्यम् ॥ विभाषा ॥ ननु अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् इत्यनद्यतने किमो र्हिल् विहितः । ततश्च कर्हियोगे लुटैव भाव्यमिति कथमुदाह्रियते कर्हि भोक्ष्यते इति ॥ अत्राहुः । भविष्यत्सामान्ये भोक्ष्यते इति लृट् । कर्हियोगे तु अनद्यतनावगतिर्लक्षणयेति ॥ भोक्तावेति ॥ ननु भविष्यत्सामान्येयं लृड्विहितः तस्य लुटा सह कथं विकल्पो विषयभेदाद् इति चेद् ॥ अत्राहुः । अनद्यतने लुट् इत्यत्र विभाषा कदा इत्यादीनि कानिचित् सूत्राणि इष्टानुरोधेन अनुवर्तन्ते । तेन लुड्विषयेपि लङ् भवति न त्वनद्यतने लुटा लङ् बाध्यत इति ॥ किंवृत्ते ॥ किमो वृत्तं किंवृत्तम् । केचित्तु यद्यपि कदाकुत्रेत्यादावपि किंवृत्तम् । तथापि तन्न गृह्यते । अनभिधानात् । तेन कदा भोजयिष्यसीत्यादौ भविष्यति लङ् नेत्याहुः ॥ लिप्स्यमानसिद्धौ लिप्सायाः सत्त्वात् पूर्वेण सिद्धेऽप्यकिंवृत्तार्थमिदमिति ध्वनयन्नुदाहरति। योन्नमिति ॥ लोडर्थ ॥ लोडर्थस्य लक्षणमिति षष्ठीतत्पुरुषः । कृष्णभोजनं लोडर्थगोचारणप्रैषस्य लक्षणम् । भोजनकाले गोचारणं त्वया कर्तव्यमित्यर्थः ॥ पक्षे लुडिति । कृष्णश्चेद्भोक्ता, कृष्णश्चेत् भोक्ष्यते त्वं गाश्चारयेत्यर्थः ॥ लिङ्चोर्ध्वं ॥ कालाट्ठञ् । तद्धितार्थोत्तरपद इत्यन

SGDF

दिक्संख्ये इत्यनुवर्तनादिह समासो दुर्लभ इत्याशङ्कायामाह। निपातनादिति॥ वर्तमान॥ स्वार्थे थजिति। अस्मादेव सामीप्ये इति निर्देशात् थजि सिद्धे चतुर्वर्णादिभ्यः इति वार्तिकं प्रपञ्चार्थमित्याहुः॥ न चात्र पूरणगुण इति निषेधात् षष्ठीसमासो न प्राप्नोति इति वाच्यम्। अनेनैव निर्देशेन तन्निषेधस्य अनित्यत्वाभ्युपगमात्। तेन बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम्॥ येनोपाधिनेति। धातुविशेषाद्युपाधिना। तथा हि। पूङ्यजोः शानन्विहितः स ताभ्यामेव धातुभ्यां भवति न तु धात्वन्तरात्। तच्छीलादिविशिष्टे कर्तरि अलंकृञ् इत्यारभ्य भ्राजभास इति यावद् ये इष्णुजादय उक्तास्तेऽपि कृञादिभ्यो धातुभ्यस्तस्मिन्नुपाधौ सत्येव भवन्ति॥ कदागतोसीति भूतकालेन प्रश्नवाक्यम्। आगच्छामीत्युदाहरणे भूतकालाभिव्यक्तयेयमिति प्रयोगस्त्विदानीमेवागतमिति वर्तमानसमीपभूतकालद्योतनाय। तेन ह्यागमनाविनाभूतं यद् रूपं धूलीधूसरताप्रस्वेदादियुक्तं तत्प्रतिनिर्दिश्यते॥ एवं कदा गमिष्यसीति भविष्यत्कालेन प्रश्नवाक्यं गच्छामीत्युदाहरणे भविष्यत्कालाभिव्यक्तये एष इति प्रयोगस्त्विदानीमेव गमिष्यामीति वर्तमानसमीपभविष्यत्कालद्योतनाय। तेन हि गमनाविनाभूतं यद् रूपं परिकरबन्धादियुक्तं तत् प्रतिनिर्दिश्यते॥ न च कदेति प्रश्ने उत्तरवाक्ययोः कालानुपादानादसंगतिः शङ्क्या। उत्तरवाक्यमेषशब्दाभ्यामिदानीमिति कालावगमात्॥ सामीप्ये किम् कदा आगतो भवान्। अस्मान्मासात् पूर्वस्मिन् मासे आगच्छम्। एतच्च सूत्रमाकरे प्रत्याख्यातम्। गङ्गासमीपे गङ्गात्वारोपवद् वर्तमानसमीपे वर्तमानत्वारोपसंभवात्॥ आशंसायाम्॥ आशंसनमाशंसा। अप्राप्तस्य प्राप्तुमिच्छा। आशंसायां वर्तमानत्वेपि तद्विषयस्य वर्षादेर्भविष्यत्कालसंबन्धाद्भविष्यतीत्युक्तम्॥ आशंसायां किम्। गमिष्यति॥ क्षिप्रवचने॥ वचनग्रहणं स्वरूपग्रहणनिरासार्थम्। तदाह। क्षिप्रपर्याय इति॥ पूर्वविषय इति। आशंसायामित्यर्थः। तेन पूर्वलकारापवादोयम्॥ आशंसावचने॥ भूतवर्तमानवत् प्रत्यययोरपवादः॥ न तु भूतवदिति। न वर्तमानवदित्यपि बोध्यम्॥ अधीयीयेति। एवं प्रार्थये अधीयीय इच्छामो वयमधीयीमहीत्यादि ज्ञेयम्॥ क्षिप्रमिति। क्षिप्रप्रयोगेऽपि परत्वाल्लिङिति भावः॥ नानद्यतन॥ भूतानद्यतने लङ्विहितः भविष्यत्यनद्यतने तु लुट्, तौ चानयोरर्थयोर्निषिध्येते तदाह। लङ्लुटौ नेति। एवं च भूते लुङित्याशयेनोदाहरति। अन्नं दास्यतीत्यादि॥ अग्नीनिति। आहवनीयादीन्॥ भविष्यति मर्यादा॥ अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थं चेदं वचनम्। नानद्यतनवदित्यनुवर्तते इत्याह। अनद्यतनव-

न्वेति । लुडत्र नेत्यर्थः । इह सूत्रे देशकृता मर्यादा, उत्तरत्र कालकृता, तत्र विशेषं वक्ष्यति।तस्य यदवरमिति । पाटलिपुत्रावधिकमार्गस्य यदवरं कौशाम्ब्याः सकाशादित्यर्थः । कौशाम्ब्याः पूर्वमिति यावत् ॥ भविष्यति किम् । योध्वा ऽतिक्रान्त आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तूनपिबाम ॥ मर्यादावचने इति किम् । योध्वा गन्तव्यो निरवधिकस्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून् पास्यामः ॥ अवरस्मिन्निति किम् । योध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यत्परं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून् पातास्मः ॥ कालविभागे च ॥ कालविभागः कालविशेषः । अनहोरात्राणामिति सम्बन्धषष्ठी ॥ पूर्वसूत्रमिति । तदयमर्थः । मर्यादोक्तौ कालविभागे भविष्यत्यनद्यतनवन्न, स चेत् कालविभागः अहोरात्रसंबन्धी न चेदित्यर्थः ॥ इह कालविभागे सत्यवरस्मिन् अनद्यतनवन्न इत्युक्ते कस्मादित्यपेक्षायामर्थात्कालविशेषादिति लभ्यते इत्येके ॥ केचित्तु कालविभागे इति पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याहुः ॥ उत्तरार्थं इति । परस्मिन् विभाषा इति सूत्रे कालमर्यादाया एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् ॥ भविष्यतीति किम् । यः संवत्सरोतीतस्तस्य यदवरं मासात्तत्र पयोपिबाम ॥ मर्यादायामिति किम् । यो निरवधिः समयस्तस्य यदवरं मासात्तत्र पयः पातास्मः ॥ पञ्चदशरात्र इति । नन्वत्र संख्यापूर्वं रात्रम् इति क्लीबत्वेन भाव्यम् । न च पञ्चदश रात्रयो यस्मिन् पक्षे इति बहुव्रीह्याश्रयणात् पुंल्लिङ्गः सिद्ध इति वाच्यम् । अहःसर्वैकदेश इत्यच्प्रत्ययस्याभावप्रसङ्गादिति चेत् ॥ सत्यम् । अत एव हि भाष्यप्रयोगात् क्लीबत्वं नेत्याहुः ॥ परस्मिन् ॥ भविष्यत्यनद्यतनवन्नेति विकल्पेन निषिध्यते ॥ वर्ज्यमिति ॥ णिजन्तादचो यदिति कर्मणि यत् ॥ वर्जमिति पाठे तु द्वितीयायां च इति णमुल् । अनहोरात्राणामित्येव ॥ योयं वत्सर आगामी तस्य यत् परं पञ्चदशरात्रात्तत्र पयः पातास्म इत्यादि ॥ लिङ्निमित्ते ॥ अतिपत्तिरनिष्पत्तिः ॥ भूते च ॥ लिङ्निमित्ते लृङ् स्यात् भूते भविष्यति च क्रियातिपत्तौ । अद्यतनानद्यतनसाधारणं भूतसामान्यमिह ज्ञेयम् ॥ अस्योदाहरणानि उताप्योः समर्थयोर्लिङ् इत्यारभ्य समानकर्तृकेषु तुमुन् इति विहाय सप्तसूत्र्यां बोध्यानि । ततः प्राचीनेषु वोताप्योः इत्यनेन विकल्पोक्तेः ॥ लृङ् चेति । लिङ्निमित्ते भूत एवायं विकल्पो भविष्यति तु नित्यमेव लृङ् ॥ गर्हायाम् ॥ अत्र वोताप्योः इति न संबध्यते । वर्तमाने लडुक्तः । कालत्रये तु न प्राप्नोतीति विधिरयम् ॥ कालत्रये इति । कालविशेषानुपादानादिति भावः ॥ परत्वादिति । निरवकाशत्वादित्यपि बोध्यम् ॥ अपि जायामिति । त्यजसि अत्याचारित्यादिविषयेपि त्यजसीत्यादिलडेवः प्रयुज्यत इति

भाव: । एवं यो जायां तत्याज अत्यजत् अत्याक्षीत् त्यक्ता त्यक्ष्यतीत्यादिविषयेपि योजायामपि त्यजति । जातुगणिकामाधत्तइति । लडेव कालत्रयलकारापवादतया प्रयोक्तव्य: । लिङ्निमित्ताभावादिह क्रियातिपत्तौ लृङ् न भवति ॥ कालत्रये लकारा इति । परोक्षानद्यतनभूते लिट् कथं धर्मं तत्यक्थ । भूतानद्यतने लङ् कथं धर्ममत्यज: । भूतसामान्ये लुङ् अत्याक्षी: । भविष्यत्सामान्ये लृट् कथं धर्मं त्यक्ष्यसे इत्यादि ॥ अत्रेति । क्रियातिपत्ताविति ज्ञेयम् ॥ किंवृत्ते ॥ लिङ्लृटौ कालत्रये स्त: ॥ नानुवर्तते इति । एवं चास्मिन् विषये निन्द्यति निन्दिष्यत्यनिन्ददिति कालत्रये लकारा: पक्षे न भवन्तीति भाव: ॥ प्राग्वदिति । क्रियातिपत्तौ भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वेत्यर्थ: ॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयो: ॥ लिङ्लृटावनुवर्तेते । तौ च कालत्रये भवतस्तेन सर्वलकाराणामपवादौ । किंवृत्तस्यानधिकारादेवाविशेषादुभयोर्भविष्यतीत्यकिंवृत्तेपीति न कर्तव्यम् । पूर्वनिपातार्हस्याल्पाच: परनिपातो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थ: । लृङ् प्राग्वदिति । भूते वा भविष्यति नित्यमित्यर्थ: । नाहं भावयामि चैत्रो हरिमनिन्दिष्यदित्याद्युदाहर्तव्यम् ॥ किंकिलास्त्यर्थेषु ॥ लिङ्लृटो: प्राप्तयोरिह लृड्ग्रहणाल्लिङ् निवर्तते इत्याशयेनाह । लिङोपवाद इति ॥ अस्तिभवतीति । त्वत्कर्तृकं शूद्रागमनमस्तीत्यादिरर्थ: ॥ लृङ् नेति । लिङो निवृत्तत्वेन तन्निमित्तत्वाभावात् ॥ जातुयदोर्लिङ् ॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयो: इति लिङ्लृटो: प्राप्तयोर्वचनमिदं लृटो बाधनार्थम् । तदाह । लृटोपवाद इति । अयं कालत्रये ॥ लृङ् प्राग्वदिति । क्रियातिपत्तौ भूते वा भविष्यति नित्यमित्यर्थ: । जातु भवान् हरिमनिन्दिष्यदित्याद्युदाहर्तव्यम् ॥ अगर्हार्थमिदम् । गर्हायां तु जातुयोगे लडुक्त: ॥ यच्चयत्रयो: ॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयो: इति वर्तते यथासंख्यमिह नेष्यते । अयमपि लिङ्लृटोरपवाद: । योगविभागस्तु उत्तरसूत्रद्वये यच्चयत्रयोरेवानुवृत्तिर्यथा स्यादित्येतदर्थ: ॥ क्रियातिपत्तौ लृङ् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा त्वमेवमकरिष्य: न श्रद्दधे न मर्षयामीत्यादि ॥ गर्हायां च ॥ कालत्रयेयं भवतीति सर्वलकारापवाद: ॥ लिङेव स्यादिति । गर्हायां विभाषा कथमि इति लृट् प्राप्तस्तत्रैव किंवृत्ते इति लृट् प्राप्तस्तयोरपवादो यच्चयत्रयोर्योगे विहितोयं लिङिति भाव: । लृङ् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रमयाजयिष्यस्तदन्याय्यमित्यादि ॥ चित्रीकरणे च ॥ अयमपि कालत्रये । लृङ् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रमयाजयिष्य: । आश्चर्यमेतत् ॥ शेषे ॥ सर्वलकारापवाद: ॥ सोधोयोर्तति । यदायद्योरुपसंख्यानात् जातुयदो: इति लिङ् । लिङ्निमित्ताभावादिह लृङ् न ॥ उताप्यो: ॥ धातोर्लिङ् स्यात् कालत्रये ॥ भूतेपि नित्य

इति । वाग्रहणस्य निवृत्तत्वाद् भविष्यतीव भूतेपि नित्यं लृङ् । उताहनिष्यद् एषु राजा । नाहन् न हनिष्यतीति गम्यते ॥ कामप्रवेदने ॥ लिङ् स्यादिति । कालत्रये सर्वलकारापवादः । कच्चिज्जीवतीति । कामो मे इत्यनुषञ्जनीयम् । वर्तमानसामीप्ये इति लट् ॥ संभावनेल ॥ प्रौढिरिति । पर्याप्तिरित्यर्थः ॥ प्रथमया सप्तम्या चेति । संभावने इति सप्तम्यन्तं प्रथमया विपरिणम्यते, अलमिति प्रथमान्तं सप्तम्येति संबन्धः ॥ संभावनेर्थे इति ॥ ननु प्रथमया विपरिणमितत्वात् कथमत्र सप्तम्यर्थलाभ इति चेद् ॥ अत्राहुः । संभावनेलम् इत्यावर्त्य द्वितीयस्यैव विपरिणामात्सर्वेष्टसिद्धिरिति । संभावनं क्रियासु योग्यताध्यवसायः । अलमितीति । तच्च संभावनं समर्थं इति चेद्भवति तदा लिङ् स्यादित्यर्थः ॥ सिद्धेति । सिद्धः अप्रयोगो यस्य तस्मिन्नलमि सति । यत्रालंशब्दो न प्रयुज्यते, तदर्थस्तु गम्यते, तत्रेति फलितोर्थः । मनोरमायां तु अलमिति संभावने सिद्धाप्रयोगश्चेत् इति सूत्रयितुमुचितमित्युक्तम् । तत्र सिद्धस्याप्रयोग इति विग्रहः । कस्याप्रयोग इत्याकाङ्क्षायामर्थादलंशब्दस्येति बोध्यम् ॥ अपि गिरिमिति । संभावनद्योतकोपिशब्दो गिरिविदारणे पर्याप्त इति संभावनात्र गम्यते । कालसामान्ये यं लिङ् । लृङ् प्राग्वत् । अपि गिरिं शिरसाभेत्स्यत् ॥ अलमिति चेत् किम् । प्रायेण गमिष्यति ॥ विभाषा धातौ ॥ संभावनमुच्यते येन तत्संभावनवचनं तस्मिन् धातौ । संभावनार्थकधाताविन्यर्थः ॥ भुञ्जीथास्त्वमिति । अत्र पूर्वेण नित्यो लिङ् ॥ धातौ किम् । संभावनवचनं स्वरूपग्रहणं मा भूत् । कृते तु संभावनवचने तद्वाचकधातोरप्रयोगादिह विभाषा न भवति । भुञ्जीत भवान् । पूर्वेणात्र नित्यो लिङ् ॥ हेतुहेतु ॥ विभाषा इत्यस्यानुवर्तनादाह । वा स्यादिति ॥ नमेच्चेदिति । कृष्णनतिः सुखप्राप्तौ हेतुः ॥ भविष्यत्येवेति । लिङित्यनुवर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति भावः ॥ हन्तीत्यादि ॥ ननु लक्षणहेत्वोः क्रियायाः इति हन्तेः शतृप्रत्ययः स्यात् । हननस्य पलायने हेतुत्वात् ॥ मैवम् ॥ देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः । मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥ इति शाच्छोरन्यतरस्याम् इति सूत्रे भाष्ये व्यवस्थापितत्वात् । व्याख्यातं च कैयटेन तत्रैव सूत्रे । देवत्रात इति संज्ञा । तत्र नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योन्यतरस्याम् इति न नत्वं भवति । देवत्राण इति, किंतु देवत्रात इत्येव । ग्रो यङि अचि विभाषा इति प्राप्ते योगे नित्यं लत्वम् । गलः । विषवाचके गर इत्यत्र न भवति । विभाषा ग्रहः इति णप्रत्ययो जलचरे भवति । ग्राहः । ज्योतिषि न । ग्रहः । लक्षणहेत्वोः इति सूत्रे नन्वोर्विभाषा इत्यतो

विभाषेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादितिशब्दयोगे सन्निधिः। शतृशानचौ न भवतः। हन्तीति पलायते। वातायने गवाक्षः। अन्यत्र त्ववङ् न भवति। गोक्षः। संशितव्रत इति बहुव्रीहिः। अत्र शाच्छोरन्यतरस्याम् इति संशात इति इत्वविकल्पो न भवति। अन्यत्र तु शातशितः। ते पूर्वोक्तनत्वादिविधयो मिथः परस्परम् एकविषये न विकल्प्यन्ते तत्तद्विधायकसूत्रे व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भावः॥ क्रियातिपत्तौ तु भूते भविष्यति च नित्यं लृङ्। यद्यवर्षिष्यत् सस्यमुदपत्स्यत्। इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ॥ एषूपपदेषु धातोरेतौ स्तः। सर्वलकाराणामपवादः। लिङ् च इत्यनेन समानकर्तृकेषु लिङो विधानादिह लिङ्लोटावसमानकर्तृकेषु भवत इति बोध्यम्॥ इच्छन् करोतीति। अत्रानभिधानात् समानकर्तृकेषु इति तुमुन् न॥ ननु कामप्रवेदने कच्चिति इत्यनेनैव लिङः सिद्धत्वादिह लिङ्ग्रहणं मास्तु, लोडेव विधीयतामिति चेत्। न। लोटा लिङो बाधा मा भूदिति लिङ्ग्रहणस्यावश्यकत्वात्। न चैवम् इच्छार्थेषु लोट् च इत्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम्। चकारेण लिङोनुकर्षे तत्संबद्धस्य विभाषाग्रहणस्यानुकर्षणप्रसक्त्या लकारान्तरमपि स्यादिति। न चैवमपि कालप्रवेदने इत्युपसंख्यानादनेनैव सिद्धे कामप्रवेदने कच्चिति इति सूत्रं मास्त्विति वाच्यम्। यत्रार्थप्रकरणादिना कामप्रवेदनं गम्यते, इच्छार्थकमुपपदं नास्ति तदर्थं तदारम्भात्॥ लिङ् च॥ समानकर्तृकेषु तुमुन् इत्यनेन इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ इति विहितयोर्लिङ्लोटोर्बाधे प्राप्ते लिङः प्रतिप्रसवार्थं सूत्रम्। न चात्र वासरूपविधिना लिङ्लोटोर्नित्यं बाधो नेति शङ्क्यम्। क्त्वुट्तुमुन्खलर्थेषु तदभावात्। अथापि वासरूपविधिः स्यात्। एवमपि लिङेव यथा स्यात्, लोट् मा भूदित्येवमर्थं तदारब्धव्यमेव। क्रियातिपत्तौ लृङ् प्राग्वत्॥ इच्छार्थेभ्यो॥ इच्छार्थेभ्यः किम्। पचति गच्छति॥ प्रैषातिसर्ग॥ प्रैषो विधिरिति। विधिग्रहणे कर्तव्ये प्रैषग्रहणं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमित्याहुः॥ लोटोनुकर्षणमिति। लोट् च इति योगस्येदमेव प्रयोजनम्। एकयोगत्वे तु लिङोप्यनुकर्षणं स्यात्। प्राप्तकालार्थमिति। प्रैषातिसर्गयोः पूर्वेणैव सिद्धत्वादिति भावः॥ लिङ् चोर्ध्वं॥ प्राप्तकालविशेषेप्राप्तस्य लिङो विधानार्थमिदं सूत्रम्। प्रैषातिसर्गयोस्तु पूर्वेण प्राप्त एव लिङ्। लोट्कृत्यानां कालविशेषेस्मिन् लिङा बाधा मा भूदिति चकारः॥ पूर्वसूत्रस्य विषय इति। प्रैषादय ऊर्ध्वमौहूर्तिके इति चानुवर्तते इति भावः॥ अधीष्टे च॥ लिङोपवादः। योगविभागस्तु ऊर्ध्वमौहूर्तिकाननुवृत्त्यर्थः॥ लिङ्यदि॥ कालसमयवेलासु चेति। उपपदेष्विति वचनविपरिणामेन संबध्यते। तुमुनोपवादः॥ यद्भुञ्जीतेति। यत्कालः

पचतीत्यत्र तु न। प्रैषादीनामनुवृत्तेः॥ अर्हे। योग्ये कर्तरि गम्यमाने कृत्यतृचो भवन्ति। त्वया कन्या वोढव्या। वहनीया। त्वं कन्यां वोढा॥ कन्यां वहेरिति। कन्योद्वहने योग्यस्त्वमित्यर्थः॥ नन्वर्हे किमर्थं कृत्यतृचो विधीयन्ते। यावता सामान्येन विहितत्वादर्हेऽपि भविष्यन्तीति चेद्॥ अत्राहुः। अर्हतायां द्योत्यायामप्राप्तो लिङ् विधीयते, तेन तु लिङा बाधा मा भूदिति कृत्यतृचोर्विधानम्। न च वासरूपविधिना समीहितसिद्धिः स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं तदप्रवृत्तेरिति॥ धातुसंबन्धे॥ इह धात्वोर्विशेषणविशेष्यभावादिसंबन्धोऽनुपपन्नः स्वार्थस्मारणेनोपक्षीणत्वात्। पदार्थसंसर्गो वाक्यार्थः कारकविशिष्टा क्रियेति स्वीकारात्। शब्दानुगमादृते न शाब्दोस्ति प्रत्ययः इत्यवष्टभ्य शाब्दबोधे शब्दोऽपि भासत इत्यभ्युपगमेऽपि शब्दस्य स्वार्थं प्रत्येव प्रकारत्वं न तु शब्दान्तरं प्रति। तथा च धातुसंबन्धो वाक्येन न बुध्यते इति तस्य वाक्यार्थत्वासंभवाद्धातुशब्देन धात्वर्थो लक्ष्यते। ननु धातोः कर्मणः समानकर्तृकात् इति सन्विधौ कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकं विशेषणमाश्रितम्। तथेहापि धात्वोरर्थद्वारकः संबन्धोऽस्त्विति चेत्॥ मैवम्। तथा हि सति परस्परसंबद्धार्थबोधकानेकधातुप्रयोग एव प्रत्ययाः स्युः। ततश्च गोमानासीत् गोमान् भवितेत्यादि न सिध्येत्। न ह्यत्र वसन् ददर्शेत्यत्र वर्तमानकालो वसिरिव वर्तमानकालोऽस्तिः प्रयुज्यते। न चाप्रयुज्यमानस्य धात्वन्तरेण संबन्धोऽस्ति। अर्थयोः संबन्धाभ्युपगमे धातुद्वयाभावेऽपि धात्वर्थद्वयस्य सत्त्वात् गोमानासीदित्यादौ नानुपपत्तिः। तदेतदभिप्रेत्याह। धात्वर्थानामिति॥ विषयबहुत्वापेक्षं बहुवचनम्। एकैकविषयापेक्षायां तु धात्वर्थयोरिति बोध्यम्॥ एतच्च मनोरमानुसारेण व्याख्यातम्। केचित्तु धात्वोरर्थद्वारकसंबन्धेऽभ्युपगते गोमानासीद्भवितेत्यादि न सिध्येदिति मनोरमोक्तं चिन्त्यमेव। तत् करोति तदाचष्टे इत्यत्रेव तदस्यास्त्यस्मिन् इत्यत्राप्येकत्ववर्तमानत्वयोरविवक्षितत्वात् प्रकृतसूत्रानपेक्षयैव तत्सिद्धेः। न ह्यत्र मतुब्विधौ वर्तमाने लट् इत्यादाविव कालविशेषपरिग्रहोऽस्तीत्याहुः॥ तद्भाष्यकैयटाद्यननुगुणम्। तथा हि भाष्ये प्रत्यय इत्यनुवर्तमाने पुनरत्र प्रत्ययग्रहणं किमर्थमित्याक्षिप्य अधातुप्रत्ययानामपि संबन्धे साधुत्वं यथा स्यात्। गोमानासीत् भविता वेति समाहितम्॥ कैयटेन तु तदस्यास्त्यस्मिन् इति मतुप् प्रत्ययो वर्तमानसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तो विहित इत्युक्तम्॥ तथा च मतुब्विधावस्तीत्यत्र एकत्वस्याविवक्षितत्वेऽपि वर्तमानत्वं विवक्षितमिति तद्ग्रन्थबलादवगम्यते॥ किं च दण्डिनमानयेत्युक्ते वर्तमानसत्ताविशिष्टदण्ड-

SCDF

युक्त एवाऽऽनीयते नान्यः। तथा च आसीत् भवितेति तिङन्तपदानुरोधेन गोमानित्यत्र गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्यतीतानागतसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्ते मतुप्प्रत्ययः प्रकृतसूत्रेणैव विधीयते न तु तदुक्तरीत्या लभ्यत इति दिक् ॥ ननु तत्तद्विधिवाक्यैरेव स्वविषये प्रत्ययाः सिद्धाः किमनेन सूत्रेणेत्यत आह। यत्र काल इति ॥ वर्तमानसामीप्ये इत्यारभ्य कालान्यत्वं प्रायेण प्रतिपाद्यते तदेव चेद्गृह्यत इति भावः ॥ वनानि पश्यन् ययौ इत्यादौ वर्तमानभूतकालादिप्रत्ययेषु को वा स्वकालात् प्रच्युतो भवतीत्याकाङ्क्षायामाह। तिङन्तवाच्येति ॥ प्रधानानुरोधेन गुणस्य नयनमुचितं न तु विपरीतमिति भावः ॥ प्रत्यया इति। कालान्तरभाजो भवन्तीत्यर्थः ॥ भूते लडिति। एवं च उषित्वा ददर्शेत्यर्थः ॥ अतीतेति। अतीतवासकर्ता यस्य दर्शनस्येति बहुव्रीहिः ॥ सोमयाजीति। करणे यजः इति भविष्यति णिनिः। अत एवाह सोमेन यक्ष्यमाण इति ॥ एवं च पश्यन् ययावित्यत्र दृशेर्भूते लट्। दृष्ट्वा ययावित्यर्थः। निवेदयिष्यतो मनो न विव्यथे इत्यत्र तु वेदतेर्भूते लृट् तस्य लृटः सद्वा इति शतृप्रत्ययः। निवेदनं कृतवत इत्यर्थ इत्याद्यूह्यम् ॥ स्यादेतत्। भावि कृत्यमासीत् इत्यत्र सूत्ररीत्या भाविशब्दस्य भूतकालत्वे स्वीकृते सत्यतीतं भवनमित्यर्थादासीच्छब्दस्याप्येककर्तृकमतीतं भवनमित्यर्थाद् भाव्यासीच्छब्दयोर्युगपत् प्रयोगो न स्यात्। भाविशब्दार्थस्य आसीच्छब्देनैव लाभात्। ततश्च तावन्तं कालं भावितया व्यवहृतं तदिदानीमासीदित्यर्थोऽत्रावश्यं स्वीकर्तव्यः। स्वीकृते तु गोमानासीद् इत्यत्रापि गोमानिति व्यवहारविषय आसीदित्यर्थोऽस्तु। वसन् ददर्शेत्यादौ भूते लक्षणया यथायथं लडादिः स्वीकर्तव्यः। सोमयाजीत्यत्र तु भूतएव णिनिप्रत्यये जातेपि भवितेति लुडन्तसमभिव्याहारे सति सोमयाजीति व्यवहरिष्यमाण इत्यध्याहारेण णिनेर्भविष्यदर्थे लक्षणया वा प्रयोगो भवेदिति किमनेन सूत्रेणेति चेद् ॥ अत्राहुः। अध्याहारलक्षणाप्रयुक्तक्लेशं विनैव प्रायशो निर्वाहार्थः सूत्रारम्भः। न हि भावि कृत्यमासीदित्यादौ क्वचिदध्याहारादिकमगत्याभवतीति सर्वत्र तत् स्वीकर्तुमुचितमिति ॥ क्रियासमभिहारे ॥ द्योत्य इति। क्रियासमभिहारो धातोरेवार्थः। लोट् तु द्योतक इति भावः ॥ तस्य च हिस्वौ स्त इति। ननु लोट इत्यनेन तिङो लक्षयित्वा तिङामेव हिस्वौ विधीयेताम्। तथा सति तिङन्तत्वात्पदत्वं लभ्यत इति गुणोप्यस्ति। वा च तध्वमोरिति वाक्यशेषोपि स्वरसतः संगच्छते। अन्यथा येन नाप्राप्तइतिन्यायेन हिस्वयोस्तिङपवादत्वे सति तध्वमोः स्थाने तयोर्विकल्पेन विधानासंभवादुक्तवाक्यशेषो दुरुपपाद इति चेद् ॥ अत्राहुः। लोट्शब्दस्य

तिङ्लक्षणा न न्याय्या । असंजातविरोधित्वेनोपक्रमस्य प्राबल्याद्विषयसप्तम्याश्रयणेन वाक्यशेषस्योपपन्नत्वाच्च । किं च तिङामादेशत्वे तिप्सिप्मिपां स्थाने विहितस्य हेः स्थानिवद्भावेन पित्त्वान्ङित्त्वाभावेन लुनीहीत्यत्र ईहल्यघोः इतीत्वं न स्यात् । ब्रूहीत्यत्र ब्रुव ईट् इतीडागमे ब्रवीमि इति स्यात् । तृण्ढीत्यत्र तृणह इम् इतीमागमे तृणेढीति स्यात् । किं च लादेशानामेव परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञे, न तु लादेशतिङादेशानामिति सर्वेषां तिङां द्वावपि हिस्वौ पर्यायेण स्याताम् । न तु तिबादीनां हिस्तङां स्व इति पदव्यवस्थया । ततश्च लकारस्यैवादेशौ हिस्वौ न तु तिङामित्यवश्यं स्वीकर्तव्यमिति ॥ नन्वेवं द्वयोरपि लः परस्मैपदसंज्ञा स्यात् । ततश्च परस्मैपदिभ्य एव हिस्वौ स्यातामत आह । तौ चेति ॥ अयं भावः । लोटो हिस्वौ इति वाक्ये क्रियासमभिहारे लोट् इति वाक्याल्लोडित्यनुवर्तते, तच्च हिस्वावित्यस्य विशेषणम् । न च हिस्वौ लोटौ भवत इति सामर्थ्याल्लोट्धर्मकावित्यर्थः संपद्यते । तत्रापि मुख्यलोट्संबन्धिनो धर्मस्य प्रत्ययत्वस्यातिदेशो व्यर्थः । स्थानिवत्त्वेनैव तत्सिद्धेः । किं तु स्थानिवद्भावलब्धलोड्व्यपदेशकौ तिङ्भूतौ यौ हिस्वौ तयोरेव धर्म इहातिदिश्यते ॥ केचित्तु क्रियासमभिहारे लोट् इत्यनन्तरं लाघवात् तस्य हिस्वौ इति वक्तव्ये लोट्ग्रहणसामर्थ्याल्लोड्धर्मकावेवहिस्वौ लोटः स्थाने भवत इत्यर्थः संपद्यते । तथा च पूर्वोक्तरीत्या तिङ्भूतौ यौ हिस्वौ तयोरेव धर्म इहातिदिश्यते इति सिद्धमिष्टम् । एवं च लोटो हिस्वौ इति वाक्ये पूर्ववाक्याद् लोट्ग्रहणं नानुवर्तनीयमित्याहुः ॥ तिङ्संज्ञौ चेति । तेन पदत्वं तिङ्ङतिङः इति च भवति ॥ हिस्वविधाने इति । यदि हि पुरुषवचनसंज्ञे अपि स्याताम्, तर्हि युष्मत्सामानाधिकरण्ये एकत्वे च सत्येव हिस्वाभ्यां भाव्यम् । तत्र च व्यर्थो हिस्वविधिरिति भावः ॥ हिः कर्तरि, स्वो भावकर्मकर्तृष्विति । उक्तं च कैयटेनापि हिशब्दस्य तु भावकर्मकर्तारः इति ॥ अत्र नव्याः । अल्पे ह्रस्वे इत्यादौ कप्रत्ययवत् क्रियासमभिहारे लोडयं स्वार्थिक एव । न त्वस्मिन् लोटि लः कर्मणि च इत्याद्यर्थो नाभ्युपेयः प्रयोजनाभावात् । यदि तु हिशब्दस्य कर्ता अर्थः स्यात् पुनःपुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थ इति वक्ष्यमाणग्रन्थः स्वरसतो न संगच्छेत । याहियाहीत्यादौ तु कर्त्रादिप्रतीतिर्यातीत्यादिसमभिव्याहारेण सुलभैव । यथा एधाञ्चक्रे इत्यत्र तङादेशात् प्रागेव आमः परस्य लेर्लुक्यामन्ते संख्याप्रतीत्यभावेपि चक्रे इत्यनुप्रयोगवशेन एककर्तृका वृद्धिरूपा क्रियेत्यविद्यमानापि संख्या प्रतीयते, तथैव हिस्वान्तेष्वपि कालकारकसंख्याप्रतीतिर्यातीत्याद्यनुप्रयोगबलेन

SGDF

भवतीत्याहुः ॥ स्यादेतत् । क्रियासमभिहारे हिस्वौ लोड्वा च तध्वमोः इति सूत्रमस्तु । तथा च हिस्वौ लोटौ भवत इति लोड्धर्मकावित्यर्थः पूर्वोक्तरीत्या स्यादिति सर्वेष्टसिद्धौ किमनेन लोट इति षष्ठ्यन्तकरणेनेति चेद् ॥ अत्राहुः । हिस्वयोर्यदि लोट्स्थानिकत्वं न स्वीक्रियते, तर्हि तयोर्लोडादेशवद्भावेन ईहल्यघोः इत्यादिप्रवृत्त्या लुनीहीत्यादिसिद्धावपि हिस्वान्तस्य लोडन्तत्वं न सिध्येत्। तथा च हन्त च इत्यनुदात्तविकल्पो न स्यात् । हन्त प्रलुनीहीत्ययं लुनाति । एवं च लोडन्तत्वलाभार्थं लोटौ हिस्वौ इति विधीयते ॥ यदि तु हिस्वौ लोट् इत्युक्तेपि लोड्वद्भावाश्रयेण लोट्कार्यं हन्त च इति स्वरविकल्पः सिध्यतीति ब्रूषे । तर्हि स्थानिवद्भावलब्धलोड्धर्मकौ हिस्वावित्यर्थस्यानाश्रयणाल्लोडादेशकार्याणि परस्मैपदात्मनेपदतिङ्संज्ञास्तु न सिध्यन्ति । तथा च पूर्वोक्तदोषस्तदवस्थः स्यात् । लोट् लोटो हिस्वौ इत्युक्ते तु स्थानिवद्भावेन हिस्वयोर्लोट्त्वात् लोडन्तकार्यं स्वरविकल्पः सिध्यति क्रियासमभिहारे लोट् इति वाक्यात् लोडित्यनुवर्त्य हिस्वौ लोट् इति प्रागेव व्याख्यातत्वात् लोडादेशवद्भावेन परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञादोन्यपि सिध्यन्तीति ॥ समुच्चय इति ॥ चिनोतेर्भावे एरच् इत्यच्। प्रागुक्तमिति । धातोर्लोट् लोटो हिस्वौ तध्वमोर्विषये वेत्यर्थः ॥ यथाविध्यनु ॥ पूर्वस्मिन् । क्रियासमभिहारविषये । अत्र संख्याकारकादीनां हिस्वान्तादप्रतीतेस्तद्बोधनायानुप्रयोगो न्यायत एव प्राप्तस्तदनुवादेन यथाविधीति नियम्यते । तथा च पक्षे प्राप्तस्य नियमनाद् याहियाहीति गच्छतीत्यादि न भवति । यद्यप्यन्यत्र इन्हन्पूषार्यम्णां शौ इत्यादौ नियमशब्देन परिसंख्या व्यवह्रियते सर्वनामस्थाने च इत्यादिना शौ तद्भिन्ने च दीर्घे प्राप्ते शेरन्यत्र तु तन्निवृत्तिपरत्वात् । तथापीह कदाचिद्यातीत्यस्य कदाचिद्गच्छतीत्यस्यानुप्रयोगे प्राप्ते यथाविधीत्ययमप्राप्तांशपरिपूरणाय व्रीहीनवहन्ति इत्यादिवद्विधीयत इति नियमविधिरेव ॥ एतेन मीमांसकप्रसिद्धनियमविधिः शब्दशास्त्रे प्रसिद्ध इति वदन्तः परास्ताः ॥ देवाद्य इति । वार्तिकमिदं हिरुक्तप्रक्रियायां व्याख्यातम् ॥ इतिशब्दस्त्विति ॥ ननु इतिशब्देन व्यवधानाद्यातीत्यस्यानुयोगत्वं कथमिति चेद् ॥ अत्राहुः। अनुशब्दस्येहानुवादित्वमात्रपरत्वाद्व्यवहितविपरितप्रयोगेष्टापत्तिः। एतच्च भाष्यकारीयोदाहरणसूत्रप्रत्याख्यानाभ्यां निर्णीयते ॥ न च समुच्चये सामान्यवचनस्य इति विशेषस्योक्तत्वात् सूत्रैकदेशस्य पूर्वस्मिन् इति पदस्य वैयर्थ्यमस्तु नाम । यथाविध्यनुप्रयोगः इति तु यथाविधीति नियमार्थं स्वीकर्तव्यमेव । अन्यथा याहियाहीति गच्छतीत्यादि स्यादिति वाच्यम् ॥ यस्मा-

न्लोड्विधिस्तत्प्रकृतिकतिङन्तस्यैवोपस्थितत्वेनानुप्रयोक्तुमर्हत्वान्न तूपस्थित-परित्यागेन यत्किंचिद्धातुप्रकृतिकतिङन्तस्यानुप्रयोगार्हतेति । अत एव स्वं रूपं शब्दस्य इत्यपि सूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्यकारेण । अग्नेर्ढक् इत्यादौ विधिवाक्यगतस्याङ्गारवाचकाग्निशब्दादेरुपस्थितत्वात् तत्परित्यागेनानुपस्थितवह्न्यादिशब्देभ्यो ढगादिर्न भवेदिति ॥ एवं चास्मिन् प्रत्याख्याते यथाविध्यनुप्रयोगसूत्रे मीमांसकप्रसिद्धनियमविधेः स्थितोदाहरणमन्यदन्वेषणीयमिति दिक् ॥ एवमिति । याहियाहीति यातः याहियाहीति यान्तीत्येवमूह्यमित्यर्थः ॥ पक्षे इति । वा च तध्वमोः इत्युक्तत्वात् हिस्वाभावपक्षे इत्यर्थः । तध्वमोः इत्यत्र तशब्देन मध्यमपुरुषबहुवचनं गृह्यते । ध्वंसाहचर्यात् । यद्यपि ध्वमित्यस्यात्मनेपदत्वमस्तीति तत्साहचर्येण प्रथमपुरुषैकवचनस्य ग्रहणं प्राप्नोति । तथापि बहुवचनत्वमध्यमत्वरूपधर्माभ्यां मध्यमपुरुषबहुवचनमेव गृह्यत इत्याशयेनोदाहरति । यातयातेति यूयमिति । अस्यापि लोटो लङ्वत्वात् तस्थस्थमिपाम् इति यात इत्यत्र थस्य तादेशः । विध्यादिलोट्विषये त्वनुप्रयोगेऽपि थस्य तादेशप्रवृत्तेर्यूयं यातेत्यनुप्रयोक्तव्यम् ॥ अधीध्वमधीध्वमिति । सवाभ्याम् इत्यम् ॥ अधीध्वे इति । विध्यादिलोड्विषये तु अधीध्वमित्येवानुप्रयोक्तव्यम् ॥ भावकर्मणोस्तु भूयस्वभूयस्वेति भूयते । पच्यस्वपच्यस्वेति पच्यते इत्याद्युन्नेयम् ॥ समुच्चयेऽन्यतरस्याम् इति सूत्रे क्रियासमभिहारे इत्यननुवर्तनात् द्वित्वमकृत्वैवोदाहरति । सक्तून् पिब धानाः खादेति ॥ अभ्यवहरथेति । विध्यादिलोड्विषये तु अभ्यवहरतेत्यनुप्रयोक्तव्यम् । एवं अभ्यवहरध्वे इत्यत्राप्युक्तविषये अभ्यवहरध्वमित्यनुप्रयोक्तव्यम् ॥ पक्षे हिस्वाविति । पिब खादेत्यभ्यवहरथ । भुङ्क्ष्व आस्वादस्वेत्यभ्यवहरध्वे ॥ लङित्युदाहार्यम् वनादीति । आदिशब्देन मोषणहरणे ग्राह्ये । अनुप्रयोगस्याभ्युपगमे बाधकमाह । लोडन्तस्येति ॥ भ्रम एवेति । पुरुषांशे वचनांशे च । लोडंशे तु प्रमैवेति भावः ॥ एवमुक्तोदाहरणेषु हिस्वान्तेषु तिङन्तत्वं यथायथं परस्मैपदात्मनेपदात्वं च सिद्धम् । पुरुषवचनसंज्ञे तु विधानसामर्थ्याद्धिस्वयोर्न स्त इत्युक्तमिति सर्वेष्टसिद्धिः ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवामनेन्द्रस्वामिचरणारविन्दसेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतौ सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिन्याख्यायां तिङन्तकाण्डम् ॥

समस्तजगतामीशौ जगदानन्दकारकौ । जगतोजनकौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ १ ॥ कृदतिङ् इति तिङ्भिन्नप्रत्ययस्य कृत्संज्ञाकरणात् कृतां तिङ्ज्ञानाधीनज्ञानत्वात्तिङ्निरूपणानन्तरमेव कृतां निरूपणमुचितमिति

तिङो निरूप्य कृतो निरूपयितुमाह । धातोः ॥ ननु तिङ्निरूपणात्प्रागेव स्तशोऽनुदके क्विन् ऋत्विग्दधृक् इत्यादिना क्विन्नादिनिरूपणं कृतमिति कथमियं भवदुक्तसंगतिः संगच्छते इति चेद् ॥ अत्राहुः । क्विन्नादिनिरूपणस्य तत्र प्रासङ्गिकत्वात् प्राधान्येन च कृतामत्रैव निरूपणाच्चोक्तशङ्कानवकाश इति ॥ यद्यपि धातोरेकाचो हलादेः इति सूत्राद्धातोरित्यनुवर्त्तत एव तथापि आर्द्धधातुकसंज्ञाया आश्रितशब्दव्यापारत्वलाभाय पुनर्धातोरिति ग्रहणं कृतम् । अन्यथा आर्धधातुकं शेषः इत्यनेन तिङ्शिद्भिन्नस्य धातोर्विहितप्रत्ययमात्रस्यार्धधातुकसंज्ञायां लूभ्यां पूभ्यामित्यादाविड्गुणौ स्यातां धातोर्विहितत्वेन भ्यामादेरार्द्धधातुकत्वात् । पुनर्धातुग्रहणे कृते तु तव्यत्तव्यादय इव धातोरित्येवमविधानाद्भ्यामादेरार्धधातुकत्वं नेति दिक् ॥ प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः इति पक्षोऽयुक्त इत्याशयेनाह । आतृतीयसमाप्तेरिति । तृतीयाध्यायसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । प्राग्लादेशात् इति पक्षे तु तिङ्शित्सार्वधातुकम् इत्यत्र धातोः इत्यधिकाराभावात् शित्प्रत्ययमात्रस्य सार्वधातुकत्वेन शसोऽपि सार्वधातुकत्वे सार्वधातुकमपित् इति ङित्वे च हरीनित्यादौ घेर्ङिति इति गुणः स्यादिति ज्ञेयम् ॥ स्यादेतत् । धातोर्लकारे सति तस्मिन् परतो नित्यत्वात्करिष्यतीत्यादौ प्रथमं स्यप्रत्ययप्रवृत्तौ तिबाद्यप्रसङ्गः । तत्र तु तिबाद्याश्रयो विकरणस्तत्रैव व्यवधानाभावाद्भवतीत्यादौ तिबादयः स्युरिति चेत् ॥ मैवम् । विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् इति स्वीकारात् । अथवा विहितविशेषणाश्रयणेन धातोर्विहितस्य लस्य इति व्याख्यानानादिष्टसिद्धेः ॥ नन्वेवं विहितविशेषणाश्रयणे विद्लृ लाभे इत्यस्माद्धातोर्विहितस्य लटः शब्विकरणव्यवायेऽपि विदो लटो वा इति णलादयः स्युरिति चेद् ॥ अत्र हरदत्तः । धातुनाऽत्र विहितं विशेष्यते, विदिना त्वानन्तर्यमिति ॥ तथा चायमर्थः संपद्यते । धातोर्विहितस्य विदोऽनन्तरस्य लटो णलादय इत्यभ्युपगमात् वेत्तेरेव विहितस्य लटो णलादयो भवन्ति, न तु विन्दतेर्लट इति दिक् ॥ विधेयानिर्देशात्स्वरितत्वाच्चाधिकारसूत्रमिदमित्याह ॥ अधिकारोऽयमिति ॥ तत्रोपपदमित्यादि । एतेन कृत्संज्ञोपपदसंज्ञयोरिह विधानसौष्ठवाय द्वितीयो धात्वधिकार आवश्यक इति ध्वनितम् ॥ अयं भावः । यदि द्वितीयधात्वधिकारो न स्यात्, तदा पूर्वधात्वधिकारेऽपि कृदुपपदसंज्ञे स्याताम् । इष्टापत्तौ तु सप्तमीनिर्दिष्टमात्रस्योपपदत्वेन च्लि लुङि इत्यादौ लुङन्ते उपपदे च्लिरित्येवमनिष्टोऽर्थः प्रसज्येत । तिङ्भिन्नधात्वधिकारप्रत्ययस्य कृत्संज्ञायां करिष्यतीत्यादौ स्यप्रत्ययस्य कृत्त्वेन कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात् औत्सर्गिकमेकवचनम्

इति सर्वसंमतत्वेन सुप्रत्ययप्रसङ्गाच्च । तस्मादधिकारविशेषे अनयोः संज्ञयोर्विधानार्थमयमधिकार इति ॥ वासरूपोऽस्त्रियाम् ॥ अपवादेन नित्यं बाधे प्राप्ते क्वचिदुत्सर्गस्यापि प्रवृत्त्यर्थमिदं सूत्रम् । अत एव अचो यद् ऋहलोर्ण्यत् इत्याद्यपवादविषये तव्यदादयोऽपि प्रयुज्यन्ते ॥ भव्यं भवितव्यम् कार्यं कर्तव्यं करणीयम् वाच्यम् वक्तव्यमित्यादि ॥ परिभाषेति । अधिकारसूत्रमिति स्वीकृते तु स्त्र्यधिकारेण विच्छेदाद् वासरूपसूत्राप्रवृत्त्या आसित्वा भुङ्क्ते, आस्यते भोक्तुमित्यादिरूपाणि न सिध्यन्ति । इह हि भोजनार्थत्वादासनस्य पूर्वकालता गम्यते । क्त्वाप्रत्ययस्य तुमर्थाधिकाराद्भावे भवति लकारोऽपि तत्रैवेति समानविषयत्वादुभयोर्बाध्यबाधकभावः स्यात् ॥ किं च वर्णात्कारः इत्युत्सर्गः । स च रादिफः इत्यनेन बाध्येत । न चेष्टापत्तिः । रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति इत्यादिप्रयोगविरोधात् । अमुमेवार्थं मनसि निधाय हरदत्तादिभिः परिभाषेयम् इत्युक्तम् ॥ एतेन शकि लिङ् च इति ज्ञापकात् वासरूपविधेरनित्यत्वेन स्त्र्यधिकारादुत्तरेषु क्त्वल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्ति इति सिद्धान्तः संगच्छत इति दिक् ॥ वासरूपः इत्यत्र असरूपः इतिच्छेदोऽन्यथा लाघवे विशेषाभावेनासन्देहाय सरूपो वा इति ब्रूयादित्याशयेनाह । असरूप इति ॥ असरूप इति किम् । कर्मण्यण् उत्सर्गः आतोऽनुपसर्गे कः इत्यपवादः स तूत्सर्गस्य नित्यं बाधको यथा स्यात् । गोदः कम्बलदः । न च क्तेऽप्यसरूपग्रहणे अण्कयोरप्यसरूपत्वादिष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । नानुबन्धकृतमसारूप्यमिति सिद्धान्तात् । अस्त्रियाम् इत्यत्र स्त्रीशब्दः स्वर्यते स्वरितेन चाधिकारावगतिरित्याशयेनाह । स्त्र्यधिकारोक्तं विनेति ॥ तेन स्त्रियां क्तिन् इत्युत्सर्गमप्रत्ययात् इत्यपवादो नित्यं बाधते । चिकीर्षा । जिहीर्षा ॥ ननु अस्त्रियाम् इत्यत्र स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञाय स्वरितेनाधिकारावगतिरित्यादिव्याख्यां विहाय स्त्रियामभिधेयायां वासरूपविधिर्न इति, स्त्रियामित्येवंशब्दमुच्चार्य विहिते वासरूपविधिर्न इति वा व्याख्यायतामिति चेद् ॥ अत्राहुः । स्त्रियां वाच्यायाम् इति पक्षे लव्या लवितव्येति यतो विषये तव्यो न स्यात्, द्वयोरपि इह स्त्रीत्ववाचकत्वात् । स्त्रियामितिशब्दोच्चारणपक्षे तु व्यावक्रोशी व्यावकृष्टिरिति कर्मव्यतिहारे णचो विषये क्तिन्न स्यात्, द्वयोरपि स्त्रियामित्युच्चार्य विधानात् । ततश्च स्त्र्यधिकारोक्तं विनेति व्याख्यैव ज्यायसीति दिक् ॥ कृत्याः ॥ अत्र प्रत्ययः इत्यादिवत् कृत्यः इत्यधिकारेणापीष्टसिद्धेर्बहुवचनमनुक्तप्रत्ययसमुच्चयार्थम् । तेन केलिमरादयो ज्ञापकसिद्धा इति नोपसंख्येया इत्याहुः ॥ ण्वुलः प्रागिति । ण्वुल्तृचौ इत्यतः प्रागित्यर्थः । रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्

इति नावधिः, प्रत्यासत्तिन्यायात्। अवधिविशेषे ज्ञापकं तु अर्हे कृत्यतृचश्च इत्यत्र कृत्यात्पृथक् तृचो ग्रहणमेव। न चैवं तृचोक्तत्वेपि ण्वुलः कृत्यत्वं दुर्वारं स्यात्। इष्टापत्तौ तु तयोरेव इति भावकर्मणोरेव ण्वुल् स्यान्न तु कर्तरीति वाच्यम्। भाष्ये एव ण्वुलः कृत्यत्वमाशङ्क्य योगापेक्षं ज्ञापकम् इति सिद्धान्तितत्वात्। वृत्तिकारस्तु सूत्रे प्राक् ण्वुलः इति प्रचिक्षेप ॥ तयोरेव ॥ तच्छब्देन भावकर्मणी परामृश्येते। एवकारस्तु कर्तृयोगव्यवच्छेदार्थस्तदाह। भावकर्मणोरेवेति। यद्यप्येतत्तक्रकौण्डिन्यन्यायेनैव लभ्यते तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवकार इत्येके ॥ तन्न्यायस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमित्यन्ये ॥ स्वरार्थाविति। तकारस्तु तित्स्वरितम् इति स्वरितत्वार्थः। रेफस्तु उपोत्तमं रिति इति मध्योदात्तार्थः ॥ कृत्यचः। उपसर्गात् इत्यनुवर्तते, रषाभ्याम् इति च। तत्र तत्स्थ्यात्ताच्छब्यमित्याह।उपसर्गस्थादिति ॥ कृत्स्थस्य नस्येति। अत्र उत्तरस्येत्यस्य कृतो विशेषणत्वे तु प्रयापणमित्यादौ न स्यादिति भावः ॥ प्रमग्न इति। टुमस्जो शुद्धौ ओदितश्च इति निष्ठानत्वं तस्यासिद्धत्वात् स्कोः इति सलोपः, चो कुः ॥ निर्विण्णस्येति। विदेः कृस्य रदाभ्याम् इति नत्वं पूर्वस्य दस्य च ॥ पयापणीयमिति। या प्रापणे णिचि अर्तिह्री इति पुक् णेरनिटि इति णिलोपः ॥ प्रयाप्यमाणमिति। यातेर्णिचि पुकि ण्यन्तस्य धातुत्वेन वर्तमाने कर्मणि लटि लटः शानच् तस्य शित्त्वेन तिङ्शित् इति सार्वधातुकत्वे सार्वधातुके यक् इत्यनेन यकि कृते णेरनिटि इति णिलोपे आने मुक् इति मुगागमे णत्वे च सिध्यति रूपम्॥ विहितविशेषणाकरणे तु यका व्यवधानेन ण्यन्तात्परत्वाभावान्न सिध्यति। न च अड्व्यवायेपि इति भविष्यतीति वाच्यम्। रषाभ्यां परस्य नस्य त्यंशे तस्मात् इति निर्दिष्टपरिभाषया प्रापितस्याव्यवधानस्य रामाणामित्यादिसिद्धये व्यवायेपि इति योगविभागेन बाधे सति आदर्शेनेत्यादावतिप्रसङ्गे प्राप्ते अट्कुप्वाङ् इत्यंशो नियमार्थः। आङ्ग्रहणं तु पदव्यवायेपि इति निषेधं बाधितुमिति स्थितम् ॥ णेर्विभाषा इत्यत्र तु ण्यन्तकृतोरव्यवधानस्यापेक्षा कथमड्ग्रहणेन निवार्येतेति भावः ॥ हलश्च ॥ इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचाराद्ल इत्यनेन तदादित्वं लक्ष्यत इत्याह। हलादेरिति ॥ प्रकोपणीयमिति। कुप क्रोधे ॥ प्रोहणीयमिति। ऊह वितर्के अत्र कृत्यचः इति नित्यमेव णत्वम् ॥ एवं प्रवपणीयमित्यत्रापि टुवप् बीजसंताने ॥ इजादेः सनुमः ॥ कृत्यचः इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह। सनुमश्चेदित्यादि। इह हलः इत्यनुवृत्तं तदन्तपरम्, न तु तदादिपरम्, इजादेर्हलादित्वासंभवात्तदाह।हलन्तादिति ॥ विहित इति। यदि तु विहितविशेषणं न व्याख्यायेत तर्हि नियमार्थता न लभ्येत। णिजन्ता-

हिहितस्यापि कृत्स्थनकारस्य णिलोप कृते हलन्तात्परत्वेन णेर्विभाषा इति विकल्पं बाधितुं विधेः संभवात् । इष्टापत्तौ तु अणिजन्तप्रकृतिकानीयर्प्रत्ययान्तप्रेङ्गणीयमित्याद्युदाहरणं न स्यात् किं तु णिजन्तप्रकृतिकमेवोदाहरणं स्यात् । किं च अस्य सूत्रस्य नियमार्थत्वाभावात्प्रमङ्गनीयमित्यत्र कृत्यचः इत्यनेन णत्वं स्यादतो विहितविशेषणमवश्यं स्वीकार्यमिति दिक् ॥ नन्वेवमपि नियमार्थता न युज्यते, प्रेन्वनमित्यत्र विध्यर्थत्वसंभवात्, नुम्नकारेण व्यवधानात् कृत्यचः इत्यस्याप्राप्तेरित्यत आह।नुम्ग्रहणमिति ॥ अट्कुप्वाङिति सूत्र इवात्रापि नुमानुस्वारो लक्ष्यते इति विध्यर्थत्वमिह न शङ्कनीयमिति भावः ॥ प्रोक्षणमिति । उक्ष पूरणे इत्यस्माद्भावे ल्युट् ॥ वा निंस । कृत्यचः इत्यतोऽनुवर्तनादाह। कृति पर इति ॥ ण्यन्तभादीनामिति । ण्यन्तस्य प्रकृत्यन्तरत्वादप्राप्ते वचनम् । ईरचङि इति सूत्रे अचङीति पर्युदासेन प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम् इति ज्ञापनादेतत्सिद्धमिति केचिदाहुः ॥ तद्भ्रमसात् । ज्ञापनं तु कुत्वमात्रविषयकमिति भाष्यादौ सिद्धान्तितत्वात् ॥ अचो यत् । धातोरिति वर्त्तते, अज्ग्रहणं च धातोर्विशेषणम् । विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह। अजन्तादिति ॥शक्यमकर्त्तुमिति । अत्र केचिदज्ग्रहणमजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यादित्येवमर्थमपेक्षितम् । तेन दित्स्यं धित्स्यमित्यत्र यति कृते यतोनावः इत्याद्युदात्तत्वं सिध्यति । ण्यति कृते तु तित्स्वरितम् इति प्रसज्येत । न च दित्स्यं धित्स्यमित्यत्र ऋहलोर्ण्यदिति ण्यतः प्रसक्तिरेव नास्तीति वाच्यम् । आर्धधातुकविवक्षायामेव अतो लोपे कृते हलन्तत्वेन तत्संभवादित्याहुः ॥ तदापाततः ।आर्धधातुके विवक्षिते यद्यतो लोपः स्यात्तदा ह्येदं संभवेत्, लोपस्तु आर्धधातुके पर एवोचितः । अन्यथा परनिमित्तत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावे गणयतीत्यादावुपधावृद्धिप्रसङ्गादिति भावः ॥ सुपठत्वादिति । द्वये धातवोऽजन्ता हलन्ताश्च तत्र हलन्तात् ण्यतं वक्ष्यतीति परिशेषादजन्तादेव यद्भविष्यतीति भावः ॥ तकिशसि ॥ तक हसने शसु हिंसायाम् चते याचने । यत्तु केचित् शसि इति सानुस्वारं पठन्ति । तदुपेक्ष्यम् । ईड्वन्दवृशंसदुहां ण्यतः इति सूत्राविरोधेन शंसेर्ण्यत एव स्वीकर्तव्यत्वात् ॥ हनो वा यदिति ॥ हन्तेर्वा यत्स्यात्, यत्संनियोगेन वधादेशस्तु नित्य एव । यद्यपि वधमर्हतीति वध्य इति शीर्षच्छेदाद्यश्च इत्यतो यदित्यनुवर्तमाने दण्डादिभ्यः इति तद्धितेन यतापि सिध्यति । तथाप्यसिवध्यो मुसलवध्य इति समासो न सिध्येत् । कृति पुनः कर्तृकरणे कृता इति सिध्यति । न चासिवधमर्हतीति विग्रहे कृतसमासादेव तद्धितोऽस्त्विति वाच्यम् । दण्डादिषु केवलस्य वधशब्दस्य पाठात्प्र-

त्ययविधौ तदन्तविधेश्च प्रतिषेधात्स्वरे भेदाच्च असिवधशब्दाद्यति हि सति तित्स्वरितम् इति स्वरितः प्रसज्येत । ण्यदन्तेन समासे तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वध्यशब्द आद्युदात्तः । अत एव वध्यशब्देन तद्धितान्तेन सह सुप्सुपा इति समास इत्यपि न वाच्यम् । आन्तोदात्तत्वप्रसङ्गादिति दिक् ॥ घात्य इति । हनस्तोऽचिण्णलोः इति तत्वम् । हो हन्तेः इति कुत्वम् ॥ पोरदुपधात् ॥ पोः किम् । पाक्यम् ॥ अदुपधात्किम् । कोप्यम् ॥ तपरकरणं किम् । आप्लृ व्याप्तौ । आप्यम् ॥ नानुबन्धेति ॥ अनुबन्धानामनवयवत्वात् तत्कृतमसारूप्यं नाश्रीयते । एकान्तत्वपक्षेपि ददातिदधात्योर्विभाषा इति विभाषाग्रहणात् लिङ्गान्नाश्रीयते । अन्यथा अनुबन्धकृतादसारूप्यादेव शविषये णो भविष्यतीति किं तेन विभाषाग्रहणेन । ततश्च पक्षद्वयेपि शप्यमित्यादौ ण्यन्न भवतीति भावः ॥ एतच्च ददातीत्यादिसूत्रे विभाषाग्रहणमनुबन्धानामनेकान्तत्वपक्षे शविषये णस्याप्राप्तौ विभाषा, एकान्तत्वपक्षे तु प्राप्तविभाषेति पक्षद्वयसाधारणं विभाषाग्रहणं लिङ्गं मनोरमायामेकान्तत्वपक्ष एवोपन्यस्तमिति तदनुसारेणेहाप्युक्तम् ॥ अनेकान्तत्वपक्षे त्वसाधारण्यं लिङ्गमुदीचां माङः इति सूत्रे माङो ग्रहणम् । मेङ इत्यत्र हि सत्यपि ङकारानुबन्धे तस्यानवयवत्वाद् एजन्तत्वमविहतमिति आदेच उपदेशे इत्यात्वस्वीकारादिति दिक् ॥ ण्यदेवेति । तेन तित्स्वरितम् इति स्वरिते सति आलभ्य इत्यत्र समासान्तोदात्तत्वं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स्वरितान्तत्वमिष्टं सिध्यति, यति तु यतो नावः इत्याद्युदात्तत्वं प्रसज्येत । तच्चानिष्टमिति भावः ॥ उपात्प्रशंसायाम् । यादौ प्रत्यये विवक्षिते उपपूर्वाल्लभेर्नुम् स्यात्प्रशंसायाम् । सा चेह गम्यमानतया विशेषणम् । धात्वर्थस्तु प्राप्तिरेव । तेन यस्य प्राप्तिर्यस्माद्वा प्राप्तिः प्रशंसाहेतुर्भवति तदिहोदाहरणम् । विपरीतं तु प्रत्युदाहरणम् । इहापि यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्यर्थान्नुमि कृते ण्यति सत्यन्तस्वरितत्वं भवति, यति तु सत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं स्यात् । प्राचा तु स्वरे विशेषमनालोच्य पोरदुपधात् इति यतमेव स्वीकृत्य यति परे नुमिति व्याख्यातम् । तदाकरविरोधादुपेक्ष्यमित्याहुः ॥ गदमद । व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमी । एभ्योनुपसर्गेभ्यो यत्स्यात् ण्यतोपवादः ॥ अनुपसर्गे किम् । न नैषधे कार्यमिदं निगाद्यम् इति श्रीहर्षः ॥ यमेरिति । पोरदुपधात् इत्यनेनैव सिद्धेरिति भावः ॥ नियमे साधुरिति । यमः समुपनिविषु च इति वैकल्पिकेप्प्रत्यये कृते तत्र साधुः इति तद्धितो यदित्यर्थः ॥ यद्यपि अस्मिन्पक्षे कृत्यानां कर्तरि वा इत्यस्याप्रवृत्तेः कर्तरि तृतीया दुर्लभा । तथापि त्वयेति तेनेति च करणत्वविवक्षया तृतीयेति स्थितस्य गतिर्बो-

ध्या ॥ केवलाद्यतं कृत्वा निशब्देन समास इत्यपरे। यद्वा यमोपरिवेषणे मित् इति मतमाश्रित्य पर्यवसितम् नियमयन् इत्यादाविव मित्त्वं स्वीकृत्य ण्यन्ताद्यत् बोध्यः। अथवा संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् ण्यत्येव वृद्धिर्न प्रवृत्तेति दिक् ॥ एवं च वार्तिकप्रयोगोप्यन्यथासिद्ध इति तद्बलेन निपूर्वाद्यदिति न कल्पनीयमिति भावः ॥ अनुद्यमिति। अत्र वदेः क्यबेव भवति। यजादित्वात्संप्रसारणम्। न लोपो नञः तस्मान्नुडचि ॥ व्यवहर्त्तव्येति। यद्यपि पणितव्यशब्दोर्थद्वयसाधारणः। तथापि निपातस्येह क्रय्यर्थत्वाद्व्यवहर्तव्य एवायं निपात्यते ॥ उक्तं च हरिणा। धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च। अनुबन्धविकाराणां कृत्यर्थे च निपातनम् इति ॥ अनुबन्धविकाराणां नियमस्य च प्राप्त्यर्थमिति पूर्वेणान्वयः ॥ अतेनेति। अतशब्दोनियमपरः। कन्याया वरणे वरयितॄणां नियमो नास्तीत्यर्थः ॥ वर्येति। संभक्तव्येत्यर्थः। वृङ् संभक्तौ इत्यस्येदं निपातनं तत्रैवानिरोधरूपस्यार्थस्य संभावादिति भावः ॥ अनिरोधेष्वित्यस्यानुक्तौ वृञोपि स्यादिति ध्वनयति। वृत्येति ॥ एतिस्तुशास् इत्यादिना वृञः क्यप्। इह सूत्रे वद्यादीनि निर्विभक्तिकानि पृथक्पदानि। तत्र वर्याशब्दष्टाबन्तोनुक्रियते न त्वयं द्वन्द्वेन जसन्तेन निर्देशः। तेन वर्येति स्त्रियामेव निपात्यते। अस्त्रियां तु वृङः ऋहलोर्ण्यत् वार्या ऋत्विजः। ऋत्विजामपि यज्ञमात्रे वरणीयत्वादनिरोधोस्ति। स्त्रीत्वं तु नास्तीति ण्यदेव भवति एतच्च वृत्तिकारमतम्। न चात्र एतिस्तु इति क्यप् शङ्क्यः। तत्र वृञ एव ग्रहणं न तु वृङ इति सिद्धान्तात् ॥ भट्टिस्तु द्वन्द्वाज्जसा निर्देशः इति मत्वा पुंल्लिङ्गेपि यतं प्रायुङ्क्त सुग्रीवो मम वर्योसौ इति ॥ वाह्यमिति। वहनकर्मेत्यर्थः ॥ उपसर्या ॥ उपपूर्वात्सरतेः सर्तेर्वा यन्निपात्यते। कालः प्राप्तोस्याः काल्या तदस्य प्राप्तम् इति वर्त्तमाने कालाद्यत् इति यत्। प्रजननं प्रजनः गर्भग्रहणं भावे। घञ्। जनिवध्योश्च इति वृद्धिनिषेधः ॥ उपसार्येति। कर्मणि ण्यत् ॥ कर्त्तरि यदिति ॥ तयोरेव इति भावे प्राप्ते कर्त्तरि यन्निपात्यते इति भावः ॥ संगतं चेदिति। नपुंसके भावे क्तः ॥ विशेष्यमिति। इहाजर्यमिति। समुदायस्य संगतं वाच्यमित्यर्थो न ग्राह्यः पर्यायाणां युगपत् प्रयोगासंभवेन अजर्यं सतां संगतम् इति प्रयोगानापत्तेः। तेन संगतम् इति भट्टिप्रयोगानुपपत्तेश्च ॥ वदेः सकर्मकत्वाद्भावे कृत्यप्रत्ययो दुर्लभः लः कर्मणि इति सूत्र इव तयोरेव इत्यत्रापि सकर्मकेभ्यः कर्मणि, अकर्मकेभ्य एव भावे इति सिद्धान्ताद् अत आह। भाव इत्याकृष्यते इति। भुवो भावे इत्यत्र अनुपसर्गे इत्यनुवर्तनात् निरुपसर्गस्य भवतेरकर्मकत्वात् तयोरेव कृत्य इति भावे कृत्यप्रत्ययसिद्धौ भावग्रह-

SGDF

णस्य वैयर्थ्यशङ्कायां भावग्रहणमुत्तरार्थमिति भाष्ये स्थितम्। तद्भाष्यस्वारस्यग्राहिणां मतमाह। कर्मणीति॥ सुप्यनुपसर्ग इति। सुपि किम्। हनस्तोचिण्णलोः। घातः॥ अनुपसर्गे किम्। प्रघातः। भावे घञ्॥ एतिस्तु॥ एभ्य इति॥ सुप्यनुपसर्गे भावे इति च निवृत्तमिति भावः। एतीतीण एव ग्रहणं नेङिकोः। तयोरधिपूर्वयोरेव ग्रहणादेतीति निर्देशानुपपत्तेः। तथा च रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम् इति भाष्ये यदेव प्रयुक्तः। केचित्तु इणवदिक इति वचनादिकोपि भवतीत्यधीत्या मातेत्युदाहरन्ति॥ इत्य इति। कथं तर्हि उपेयम् इति। ईङ् गतौ इति दैवादिकाद् यत्॥ न हुङ इति। ईडवन्द इति ज्ञापकात् तत्र हि ईडवन्दिभ्यां साहचर्यादात्मनेपदिनो हुङ एव ग्रहणमिति भावः॥ परस्यापीति। ओरावश्यके इति प्राप्तस्य॥ तस्यावकाशोवश्यं लाव्यमिति आवश्यकविवक्षायाम्। स्तुत्यादौ क्यपोवकाशः। अवश्यस्तुत्य इत्यादावुभयप्राप्तौ विप्रतिषेधे परम् इति ण्यत्स्यात् तन्माभूदिति पुनः क्यदुक्तिरिति भावः॥ अङ्पूर्वादञ्जेरिति। ननु ण्यत्येव नलोपः कस्मान्नोक्त इति चेन्न। कुत्वप्रसङ्गात्, तित्स्वरप्रसङ्गाच्च। तस्मात् क्यबन्त एवाज्यशब्दः॥ नन्वेवमवग्रहः प्राप्नोति। न चेष्टापत्तिः। आज्यं किमासीत् इत्यादौ पदकारैस्तदकरणादिति चेद्॥ अत्र भाष्यम्। न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैस्तु लक्षणमनुवर्त्यम् इति॥ सत्यपि अवान्तरपदत्वे ऋत्विजं पूर्वेभिः इत्यादाविव संप्रदायानुरोधेन क्वचिदवग्रहो न क्रियते इत्यादिस्तदाशयः॥ कृपिचृत्योस्त्विति। कृपू सामर्थ्ये चृती हिंसाग्रन्थनयोः॥ कल्प्यमिति। कृपेर्लत्वस्यासिद्धत्वात् ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यविधानाच्च ऋदुपधत्वम्॥ ह्रस्वः सुपठ इति। दीर्घं पठतः सूत्रकृतस्त्वयमाशयः। दीर्घनिर्देशः इतिप्रश्लेषार्थः तत्र द्वितीय इकारो ये विभाषा इत्यात्वबाधनार्थः। अन्यथा ये विभाषा इत्यस्यावकाशः खायते खन्यते, इत्वस्यावकाशः यस्मिन् पक्षे आत्वं नास्ति, आत्वपक्षे तु उभयप्रसङ्गे परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चात्वं स्याद्। ये विभाषा इत्यत्र हि ये इति विषयसप्तमी, तथा च यकारादौ बुद्धिस्थे एव प्राप्तमात्वमन्तरङ्गम्, ईकारस्तु क्यपा सह विधानाद्बहिरङ्गः॥ तथा चान्तरङ्गस्यात्वस्य बाधनाय प्रश्लेषेण द्वितीय इकारविधिरावश्यक इति ई च इति दीर्घोच्चारणं कृतमिति॥ दीर्घप्रत्याख्यानस्य भाष्यकृतस्त्वयमाशयः। इत्वमन्तरङ्गं परनिमित्तमनपेक्ष्य विधानात्, क्यप्संनियोगशिष्टं हि तत्। आत्वं तु बहिरङ्गं ये इति परसप्तम्याश्रयणात्। एवं इत्वेनात्वबाधो न्याय्य एवेति दीर्घो न पठनीयः। ह्रस्वपाठे मात्रालाघवमस्तीति तदनुरोधेन ये इति परसप्तम्याश्र-

णमपि युक्तमिति ॥ स्यादेतत् । द्व चेति कृस्वादेशाभ्युपगमे तस्यादेशस्य पूर्वेण सह आद्गुणे तस्यासिद्धतया ह्रस्वस्य पिति इति तुक् स्यात् षत्वतुकोरसिद्धः इति षत्वे तुकि च कर्त्तव्ये एकादेशशास्त्रस्यासिद्धत्वस्योकाराद-तो दीर्घ एव विधेय इति चेत् ॥ मैवम् । पदान्तपदाद्योरादेशोऽसिद्धो न त्वन्यो-ऽपीति सिद्धान्तात् । अन्यथा वृत्ते छत्रम् इत्यत्र ङावाद्गुणस्यासिद्धतया छे च इ-ति ह्रस्वाश्रयो नित्यस्तुक् स्यात् । इष्यते तु दीर्घात्पदान्ताद्वा इति वैकल्पिक इति दिक् ॥ भृञोऽसंज्ञायाम् इत्यसंज्ञाग्रहणसामर्थ्याद्भार्येत्यत्र सूत्रान्तरेणापि क्यप् न भविष्यतीत्यत आह । पुंसि चरितार्थ इति । भार्या नाम क्षत्रिया इत्यते-त्वर्थः ॥ तदनुबन्धेति । डुभृञ् इत्यनेकानुबन्धत्वात् बिभर्त्तेः क्यपोप्रसङ्ग इति भा-वः ॥ मृजेर्विभाषा ॥ ऋदुपधत्वान्नित्यं क्यपि प्राप्तेऽयमारम्भः ॥ चजोः । यथा-संख्यं नेह विवक्षितं तेन रक्तं रागात् इति लिङ्गात् इति कैयटहरदत्तादिभिरुक्तं तदालोच्याह । चस्य जस्य चेत्यादि ॥ घिति ण्यति च चस्य कुत्वम्, पिति ण्यति च जस्य कुत्वमिति विवेकः ॥ न्यङ्कुरिति । कणसाररुरुन्यङ्कुरङ्कुशम्बररो-हिषा इत्यमरः ॥ राजसूय ॥ यद्वेति । राजानं क्षीणन्ति इत्यादौ तथादर्शना-दिति भावः । षुञ् अभिषवे इत्यस्य ह्रस्वान्तत्वात्तदाह । निपातनाद्दीर्घ इति ॥ निपातनं च रूढ्यर्थमपि । तेनाद्यपक्षे अश्वमेधादौ, ज्योतिष्टोमादौ च नातिप्रस-ङ्गः ॥ उक्तमिति । तस्य परत्वाद् हलि च इति दीर्घ इति भावः ॥ नित्यं क्वचि-ति । तेन वदः सुपि क्यप् च इति यत् प्रत्ययो नेति भावः ॥ भिद्योद्ध्यौ ॥ क्वचि-ति । कर्त्तरीति शेषः ॥ उद्ध्य इति । तोयदागम इवोद्ध्यभिद्ययोर्नामधेयसदृशं विचेष्टितम् इति रघु ॥ पुष्यसिद्ध्यौ । नक्षत्रे किम् । पोषणं सेधनम् । अधिकरणे ल्युट् पुष्यसिद्ध्ययोः पर्यायरत्वेऽपि स्वरूपपत्वात्सूत्रे द्वन्द्वः । पुष्ये तु सिद्ध्यतिष्या-वित्यमरः । पापमिति वेति । तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः इत्युपक्रम्य ता-न्येव भावोपहतानि कल्कः इति भारते दर्शनात् कल्कः पापाशये पापे दम्भ-विट्किट्टयोरपि इति कोशाच्चेति भावः ॥ वक्तव्यमिति । वृत्तिकृता तु सूत्रे प्र-क्षिप्तम् । क्यप उदाहरणं तु छन्दस्येव । मत्तस्य न प्रतिगृह्यं तस्मान्नापिगृह्यम् । लोके त्विति । ण्यदेवेति भावः ॥ पदास्वैरि । एष्वर्थेषु ग्रहेः क्यप् स्यात् ॥ अवगृ-ह्यमिति । यस्य पदस्यावग्रहः क्रियते तत्पदम् ॥ अवग्रहो विच्छेदः, अवान्तरप-दसंज्ञां सूचयितुं पदपाठकाले किंचित्कालमवसानम् ॥ प्रगृह्यमिति । यस्य प्रग्र-हस्तत्पदम् ॥ प्रग्रहस्तु प्रकृतिभावाद्यणाद्यभावे परस्परमचोरसंनिकर्षः । यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विहिता तत्प्रगृह्यमिति वृत्तिः ॥ यद्यपि पदावयवस्य द्विवचनादेः प्र-

SGDF

गृह्यसंज्ञा, न तु पदस्य । तथाप्यवयवधर्मस्य समुदाये उपचारो बोध्यः । अवगृह्यप्रगृह्यशब्दौ प्रातिशाख्यादिषु पदविशेषपरतया निरूढौ ॥ अस्वैरीति । स्वेन ईरितुं शीलमस्य स्वैरी स्वतन्त्रः स्वादीरेरिणोः इति वृद्धिः । नञ्पूर्वस्तु अस्वैरी ॥ गृह्यका इति । अनुकम्पायाम् इति कन् । गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ये इत्यमरः ॥ विभाषा कृ । करोतेः क्यप्यप्राप्ते, वृषेस्तु ऋदुपधत्वान्नित्यं प्राप्तेऽयमारम्भः ॥ पत्रं वाहनमिति । पतत्यनेनेत्यर्थे दाम्नीशस इत्यादिना करणे ष्ट्रन् ॥ युग्यो गौरिति । यद्यपि तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् इति तद्धितयतापि इदं सिद्ध्यति । तथापि क्यपं व्यावर्तयितुमिदं सूत्रम् । अन्यथा हि योग्यो गौरिति स्यात् ॥ अन्ये त्वाहुः । युग्यो हस्ती इति हि वृत्तावुदाहृतम् । तत्तु तद्धितेन न सिध्यति, न हि हस्ती युगं वहति । कृता तु सिद्ध्यति युज्यते संबध्यते असौ कुथादिनेति ततश्चात्र वैयर्थ्यशङ्कैव नास्तीति दिक् ॥ वृष्टौ सत्यामिति । तेन अमावास्याया वा इति विहितस्तद्धितो ऽस्मिन्पक्षेऽपि सिद्ध्यति एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् ॥ यदि तु यत्प्रत्ययान्तस्येदं पाक्षिकं निपातनमित्याश्रीयेत तदा यता सुतेऽधिकरणे ण्यदेव तावद् दुर्लभः । अथापि बाहुलकाल्लभ्येत, एवमपि ण्यदन्तमनूद्य विहितस्तद्धितो यदन्तान्न स्यादिति दिक् ॥ ऋहलो ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ऋ इति ऋधातोर्न ग्रहणम्, किं तु ऋवर्णस्य हला साहचर्यात् परं कार्यम् इति निर्देशात् इडवन्द इत्यादिलिङ्गाच्च । ऋहलोः इत्येतदनुवर्तमानस्य धातोर्विशेषणम्, विशेषणेन तदन्तविधिस्तदेतदाह । ऋवर्णान्तादित्यादि । अत्रेदमवधेयम् । मूलपुस्तकेषु सर्वत्र विभाषा कृवृषोः इत्यत्र पक्षे क्यप् भवतीति वक्तुम् ऋहलोर्ण्यत् इति सूत्रं पठित्वा पश्चाद् युग्यं च पत्रे अमावस्यदन्यतरस्यामिति पठितम् । मनोरमायां तु सूत्रपाठक्रमेण युग्यं च पत्रे अमावस्यदन्यतरस्यामिति व्याख्याय पश्चात् ऋहलोः इति सूत्रं व्याख्यातमिति ॥ गर्ज्यमिति ॥ गर्ज शब्दे । ऋहलोः इति ण्यति चजोः इति कुत्वे प्राप्तेऽयं निषेधः ॥ कुत्वं स्यादेवेति । उदितो वा इति क्त्वायामिड्विकल्पाद् यस्य विभाषा इति निष्ठायामनिट्त्वादिति भावः ॥ विपरीतमिति । सूत्रकारमते श्वचुल्ल्लु प्रभृतीनां न क्वादेः इति कुत्वं न भवतीति । वार्तिककारमते तु निष्ठायामनिट्त्वात् चजोः इति कुत्वं भवतीति परस्परविरुद्धमित्यर्थः ॥ यथोत्तरमिति । तथा च वार्तिकानुरोधेन कुत्वं स्वीकर्त्तव्यमिति भावः ॥ समाज इति । अज गतिक्षेपणयोः इत्यस्माद्घञि चजोः इति कुत्वे प्राप्ते ऽयं निषेधः । एवं व्रजेरपि ॥ न्युब्ज इति ॥ उब्ज आर्जवे निपूर्वस्यास्य जस्य कुत्वाभावो दस्य च बकारो निपात्यते ॥ सज्जा सिद्धे इति । उप सम

वायें इत्यस्माद्घञि चजोरिति कुत्वे लघूपधगुणे च श्रोक इति रूपं सिद्ध्यति । परं
तु घञिञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तमनिष्टं स्यादिति भावः ॥ ण्य आवश्यके ॥ अ-
वश्यं भावः आवश्यकम् । मनोज्ञादित्वाद्वुञ्, अव्ययानां भमात्रे टिलोपः ॥ अव-
श्यपाच्यमिति । आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः कृत्याश्च इति ण्यत् । आवश्यकशब्दो-
ऽर्थद्योतनार्थो न तु प्रयोगार्थः तेनार्थप्रकरणादिगम्येऽपि तस्मिन् ण्यत्कुत्वाभावश्च
भवति । यथा अशोच्यानन्वशोचस्त्वमिति । केचित्तु शोचितुमर्हाः शोच्याः
न शोच्याः अशोच्या इति भगवद्गीतास्विदं व्याचक्षते ॥ तच्चिन्त्यम् । अर्हे कृत्यतृ-
चश्च इति ण्यति चजोः इति कुत्वप्रसङ्गात् । चजोः इति कुत्वं निष्ठायामनिट इ-
ति वार्त्तिमते तु सम्यगेवेति दिक् ॥ यजः ॥ यज देवपूजादौ । टुयाचृ याच्ञा-
याम् । रुच दीप्तौ । प्रपूर्वो वच परिभाषणे । ऋच स्तुतौ । ग्रन्थविशेष इति । त-
था च संज्ञेयमिति वचोऽशब्दसंज्ञायाम् इत्यस्याप्रसक्तप्रतिषेधोऽयमिति भावः ॥
ज्ञापकादिति । सरूपत्वादासरूपविधिना ण्यद्भवेदिति न शङ्कनीयमिति भावः ॥
वाक्यमिति । तिङ्सुबन्तचयो वाक्यम् ॥ भोज्यम् ॥ भक्ष्यमिहाभ्यवहार्यमात्रं
विवक्षितम्, न तु खरविशदमभ्यवहार्यम् । तेन भोज्या यवागूरित्यपि भवती-
त्याहुः । भोग्यमन्यदिति । पालनीयमुपभोग्यं चेत्यर्थः ॥ लपिदभिभ्यां चेति ।
पोरदुपधात् इति प्राप्तस्य यतोऽपवादः । जयादित्यस्तु आसुयुवपिरपि इति सूत्रे
लपिं प्रक्षिप्य रपिलपित्रपि इति पठित्वानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण दभेः संग्रह
इत्युक्तवान् । तत्र वैषम्येण व्याख्यानं निर्बीजं भाष्यविरोधश्च स्पष्ट एवेति बोध्यम् ॥
स्वीकार्य इति । कास्यनेकाच आम्वक्तव्यश्चुलुम्पाद्यर्थम् इति वार्तिकबलाद्यथा
चुलुम्पादिभ्य आम् स्वीक्रियते तद्वदिति भावः । तथा च प्रयुज्यते । न ता नश-
न्ति न दभाति तस्करः, विष्णुर्गोपा अदाभ्यः इत्यादि ॥ लाव्यमिति । आवश्यके
उपपदे इति व्याख्याने तु नेदं सिध्यतीति भावः । केचित्तु लाघवं प्रत्यनादरात्
व्यतिसे इत्यादौ व्यतिशब्दवत् द्योतितार्थस्यापि प्रयोगो दृश्यते । अवश्यलाव्य-
म् ॥ अत्रोपपदसमासासंभवेऽपि मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वात्समासः ॥ आसु ॥
षुञ् ॥ आसाव्यमिति । षुञ् अभिषवे इत्ययं गृह्यते न षु प्रसवैश्वर्ययोः इति कृ-
त्यल्युटो बहुलम् इति बहुलग्रहणादिति भावः ॥ यु मिश्रण इति । युज् बन्धने
इति तु न गृह्यते सानुबन्धकत्वादिति भावः । अत्र युप्रभृतीनां द्वन्द्वं कृत्वा
पश्चादासुशब्देन द्वन्द्वः, तेन अल्पाच्तरम् इति युशब्दस्य न पूर्वनिपातः शङ्क्यः ।
ऋहलोर्ण्यत् अचो यत् इत्यनेन रपिलपित्रमां तु पोरदुपधात् इत्यनेन यत्प्रत्यये प्रा-
प्तेऽयमारम्भः ॥ अनित्यमात्रे यदि प्रयोगस्तर्हि घटादावतिप्रसङ्ग इत्यत आह ।

दक्षिणाग्निविशेष इत्यादि ॥ वैश्यकु ादेरिति । दक्षिणाग्नेर्हि योनिर्विकल्प्यते वैश्यकुलाद्वित्तवतो भ्राष्ट्राद्वा, गार्हपत्याद्वेति ॥ कर्मव्यापार इति । तथा चायमर्थः । लोकानां या प्रीतिस्तद्विषयीभवनं यस्मिन्नास्ति चोरादौ सोऽसंमतिरिति । वस्तुतस्तु प्रीतिविषयीभवनापेक्षया लाघवात्प्रीतिरेव संमतिः सा यस्मिंश्चोरादौ नास्ति लोकानां सोऽसंमतिः । यद्वा संमतिः प्रीतिविषयेषु यस्य नास्ति स विरक्तोऽसंमतिः । तन्त्रेणार्थद्वयमपि गृह्यते ॥ पाय्यसान्नाय्य ॥ चतुर्षु अर्थेषु चत्वारो निपात्यन्ते । मीयतेऽनेनेति ॥ माङः करणे ण्यत् । मेयमन्यत् । हविर्विशेष इति । ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोमावास्यायाम् इति विहितौ दधिपयोरूपः ॥ धीयतेऽनयेति । अत्र सर्वा सामिधेनी न ग्राह्या किं तु समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरेण विकृतिषु प्रक्षिप्यमाणा पृथुपाजा अमर्त्यः इत्यादिकैव । अयं च विशेषो निपातनस्य रूढ्यर्थत्वाल्लभ्यते । नन्वेवं निपातनात्सामिधेनीविशेषवाचकत्वे सामिधेनीग्रहणं व्यर्थमिति चेद् ॥ अत्राहुः । सूत्रे सामिधेनीग्रहणं प्रयोगविशेषोपलक्षणार्थम् । तथा चासामिधेन्यामपि दृश्यते । धाय्याः शंसन्ति इति । न हि शस्त्रेण समित् प्रक्षिप्यते ॥ क्रतौ ॥ कुण्डपाय्य इति । कुण्डशब्दे तृतीयान्ते उपपदे पिबतेरधिकरणे यत्प्रत्ययो युगागमश्च निपात्यते नन्वत्र ण्यदेव निपात्यतां प्रकृतत्वाद् एवं च आतो युक् चिण्कृतोः इति सिद्धत्वात् यक् च न निपातनीय इति लाघवमस्तीति चेत् । मैवम् । तित्स्वरप्रसंगाद् । इष्यते तु यतो नावः इत्याद्युदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तथा च प्रयुज्यते । प्रणायात् कुण्डपाय्य इति । संपूर्वाच्चिनोतेस्तु ण्यदायौ । क्रतौ कर्मि । कुण्डपानम् ॥ संचेयम् ॥ अग्नौपरि ॥ अग्निरिह न ज्वलनः किं तु तद्धारणार्थमिष्टकाचयनेन निर्मितं स्थलं तदाह स्थलविशेष इति ॥ एते साधव इति । स्थलविशेषेऽभिधेये परिपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशयोः संपूर्वस्य वहेस्तु संप्रसारणदीर्घयोश्च निपातनादिति भावः ॥ चित्योऽग्निरिति । चिनोतेः कर्मणि क्यप्यतोपवादः । इह सूत्रे अग्नावित्यनुवर्तते तच्च चित्यशब्दस्यैव विशेषणं न द्वितीयस्य, तस्य भावार्थकत्वेनाग्निवाचकत्वासंभवात् । अग्नेरन्यत्र चेयमित्येव ॥ शब्दकौस्तुभादौ तु अग्निचित्येत्यत्र भावे यकारप्रत्ययस्तु कचिन्निपात्यते, न तु क्यप्, तेनान्तोदात्तत्वं भवति । क्यपि तु कृते क्यपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेण चित्य युवाद्युदात्तः स्यादिति स्थितम् ॥ ननु वासरूपविधिना क्त्वा अपि भविष्यन्तीत्यत आह स्त्र्यधिकारादूर्ध्वमिति । क्तल्युडिति ॥ हसितं हसनं छात्रस्य नपुंसके भावे क्तः ल्युट् च

इत्यनयोर्विषये भावे इति घञ् ॥ इच्छति भोक्तुम् । अत्र इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ इति लोण्न, लिङ् तु भवत्येव समानकर्तृकेषु तुमुन् लिङ् च इति वचनात् । ईषत्पानः । आतो युच् इति युच् । अत्र ईषद्दुःसुषु इति खल् न ॥ लिङा बाधेति । चकारेण लिङ् यदि इत्यतो लिङनुकृष्यत इति भावः ॥ भव्य ॥ तयोरेव इति नियमात्कर्तर्यप्राप्ते वचनम् ॥ साम्नामिति । कर्मणि षष्ठी ॥ इत्यादीति । प्रवक्तीति प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य । प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्यायः । उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः । उपस्थानीयो गुरुः शिष्येण । जायते जन्यः जन्यमनेन वा । आप्लवते आप्लाव्यः ण्यत् आप्लाव्यमनेन वा । शकि लिङ् च ॥ वोढव्य इति । वह प्रापणे इत्यस्मात्तव्यः हस्य हो ढः इति ढत्वे झषस्तथोः इति धत्वे ष्टुना ष्टुः इति ष्टुत्वे ढो ढे लोपः सहिवहोः इत्यवर्णस्यौत्वम् । अत्र ढलोपे कर्तव्ये ष्टुत्वमसिद्धमिति नाशङ्क्यम् । आश्रयात् सिद्धत्वात् ॥ बाधा मा भूदिति । कृत्यानामिति शेषः ॥ कृत्योक्तिरिति ॥ कृत्यानुकर्षकचकारोक्तिरित्यर्थः ॥

इति कृत्यप्रक्रिया ॥

ण्वुल्तृचौ । णकारो वृद्ध्यर्थः । लकारो लिति इति स्वरार्थः तृचश्चकारस्तु तुरिष्ठेमेयस्सु तृज्वच्छन्दसि इत्यादौ सामान्यग्रहणाविघातार्थः । चितः इत्यन्तोदात्तार्थस्तु न भवति आद्युदात्तश्च इत्यनेनैव सिद्धेः । एवं च अप्तृन् इति सूत्रे तृन्तृचोः पृथग्ग्रहणं विहाय अप्तृस्वसृ इत्येव सुवचमित्येके ॥ अन्ये तु सामान्यग्रहणेऽपि क्वचिद्विशेषस्यैव ग्रहणं भवतीति ज्ञापनार्थम् । अप्तृन् इति सूत्रे तृन्तृचोरुभयोर्ग्रहणम् । तेन क्रोपधग्रहणे तद्धितवुग्ग्रहणमित्येतत्सिद्धमित्याहुः ॥ वोढेति । अर्हे कृत्यतृचश्च इति तृच् । ढत्वादयस्तु वोढव्य इत्यत्रवात्रापि बोध्याः । रध्धितेति । रधादिभ्यश्च इति वेट् ॥ रद्धेति । इह नेड्वशि कृति इति निषेधाप्रवृत्तावपि रधि इत्यनेन अचपरत्वाभावान्नुम् न । मङ्क्तेति । टुमस्जो शुद्धौ अस्मात् तृच् मस्जि इति नुम् अन्त्यात्पूर्वः । स्कोः इति सलोपः । जश्त्वकुत्वे चर्त्वम् अनुस्वारपरसवर्णौ बहूनां समवाये द्वयोर्द्वयोः संयोगः इति पक्षे तु नुमागमस्याचपरत्वेऽपि स्कोः इति सलोपो भवत्येवेति ज्ञेयम् ॥ नंष्टेति । रधादित्वादिडभावपक्षे नुम् ॥ लब्धेति । झषस्तथोः इति धः भकारस्य जश्त्वम् । लभेश्च इति नुम् तु न भवत्यचोऽत्यनुवर्तनात् ॥ ण्वुलि नेति । सनि ण्वुलि ल्युटि च न इति वचनात् ॥ योगविभागेनेति । कृत्यल्युटो बहुलम् इति सूत्रे कृतो बहुलम् इत्येवाकरे स्थितम् । तथा च योगविभागं विनैव सर्वेष्टसिद्धिरित्याहुः ॥ प्रक्रन्तेति । प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् इति क्रमेरात्मनेपदविषयता ॥ इ-

नन्यभावे विषयशब्द इति। तदन्याविषयत्वे सति तद्विषयत्वमनन्यभाव: तथा च विकल्पार्हस्य क्रमे: परस्मैपदात्मनेपदोभयप्राप्तिविषयत्वान्निषेधो नेति भाव:। संजिगमिषितेति। संपूर्वाद्गमे: सन् सन्यङो: इति द्वित्वं हलादि:शेषे सन्यत: इत्यभ्यासस्येत्त्वम्। आर्द्धधातुकस्य इति सन इट् षत्वं सन्नन्तात्तृच् पुनरिट्॥ अल्लोपस्येति। प्राचा तु न धातुलोपे इति सूत्रे इक इत्यनुवृत्तेर्वृद्धेरनिषेध: पापाचक इत्युक्तम्। तन्न। यङन्ते अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन वृद्धे: प्राप्त्यभावात्॥ ननु यङन्ते तु पापाचकरूपाभिप्रायेण तथोक्तम्। तत्र हि अकारविशिष्टस्यैव यङो लुगिति सर्वसंमतत्वेन स्थानिवत्त्वाभावादिति चेत्। मैवम्। एवं तर्हि आर्द्धधातुकस्य धात्ववयवलोपनिमित्तत्वाभावेन यङ्लुगन्ते न धातुलोपे इति निषेधस्य प्रसक्त्यभावात्॥ नन्दिगृहि। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण आदिशब्द: प्रत्येकं संबध्यते तदाह। नन्द्यादेर्ल्युरित्यादि॥ मधुसूदन इति। मधुं दैत्यं सूदयतीति विग्रह:। सूद क्षरणे। इह अर्दिसूदिभ्यां कर्मण्यणि प्राप्ते नन्द्यादिपाठात् ल्यु:॥ विभीषण इति। भियो हेतुभये षुक्॥ ग्राहीति। णिनेर्णित्त्वादुपधावृद्धि:॥ स्थायीति। आतो युक्॥ मंत्रीति। मन्त्रीति चुरादावित्पाठान्नुम् णेरनिटि इति लोप:॥ विषयीति। षिञ् बन्धने धात्वादे: इति षस्य सत्वे आदेशप्रत्यययो: इति प्राप्तस्य षत्वस्य सात्पदाद्यो: इति निषेधादाह इह षत्वमपीति। निपातनादित्यनुषज्यते॥ परिनिविभ्य: इति सूत्रे सितसयेति क्तान्ताजन्तसिनोतेर्ग्रहणात्सिन्यन्तसिनोतेर्निपातनं विना षत्वं दुर्लभमिति भाव:॥ जारभरेत्यादि। जारं बिभर्ति श्वानं पचतीति विग्रह:॥ श्वपाकोपीति। कर्मण्यणि पिपचे भवतीति भाव:। चेक्रिय इति। संयोगपूर्वत्वात् एरनेकाच: इति न यण्॥ लोलुव इति। इह सुबभावात् ओ: सुपि इति यण्नेति अचि श्नुधातु इत्युवङ्॥ मरीमृज इति। रीगृदुपधस्य च इति रीगागम:॥ हलादि:शेषस्य नेति। सति तु हलादि:शेष आगमस्य आदेशस्य वा विशेषो नास्तीति आचाभ्यासस्येत्येव ब्रूयादिति भाव:॥ पाटेर्णिलुगिति। णेरनिटि इति लोपे हि प्रत्ययलक्षणन्यायेन पाटूपट इत्यत्रोपधावृद्धि: स्यादिति भाव:। इहापि पूर्ववदुक्तहलादि:शेषयोरभाव:॥ इगुपध॥ इक् उपधा यस्य स:। ज्ञा अवबोधने, प्रीञ् तर्पणे, क्ष विक्षेपे, एषामितरेतरयोगद्वन्द्वे व्यत्ययेन पञ्चम्येकवचने कशब्दस्य धात्वनुकरणत्वेन प्रकृतिवदनुकरणम् इत्यतिदेशात् ऋत इद्धातो: इति इत्त्वम्। समाहारद्वन्द्वे तु नपुंसकह्रस्वत्वे सति इत्त्वं न स्यात्। ज्ञ इति। जानातीति ज्ञ: आतो लोप इटि च इत्यालोप:॥ पाघ्राध्मा। पा पाने। पा रक्षणे इत्ययं तु न गृह्यते,

लुम्बिकरणत्वात्। इह सूत्रे उपसर्ग इति केचिदनुवर्तयन्ति, तद् बहूनामसंमतम्। तथा च श्रीहर्षः फलानि धूमस्य धयानधोमुखान् इति। श्रूयते च यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम् इति॥ अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द॥ इह लिम्पविन्देति भाविना नुमा सनुम्कौ निर्दिष्टौ। तेन लाभार्थस्यैव विन्देर्ग्रहणं, न तु सत्ताद्यर्थकानाम्॥ धारय इति। धृञ् धारणे। धृङ् अवस्थाने। ण्यन्तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम्। अथ कथं न मह्यमत्रोत्तरधारयस्य ते इति श्रीहर्षः। परत्वाद्धि सूत्रधारादिष्विव कर्मण्यणा भाव्यम्। तथा च वार्तिकम् अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन इति॥ सत्यम्। कर्मणः शेषत्वविवक्षायामणोप्राप्त्या शे कृते शेषषष्ठ्यन्तेन समासो भविष्यति। एतेन गङ्गाधरभूधरजलधारादयो व्याख्याताः॥ पारय इति। पार कर्मसमाप्तौ चुरादिण्यन्तः। पॄ पालनपूरणयोः इति वा हेतुमण्ण्यन्तः॥ वेदय इति। विद चेतनाख्यानादिषु चुरादिः ज्ञानाद्यर्थानामन्यतमो वा हेतुमण्यन्तः। इहोदाहरणेषु लिपिविदिभ्यां तुदादिभ्यः शः शे मुचादीनाम् इति नुम्। धार्यादिभ्यस्तु शब् गुणायादेशौ॥ अरविन्दमिति। चक्रस्य नाभिनेम्योरन्तराले स्थितानि काष्ठानि अराः तदाकाराणि दलानि तत्सादृश्यादरास्तान् विन्दति लभते इत्यर्थे कर्मण्यणो बाधनायेदम्॥ ददातिदधात्योर्विभाषा॥ ददः। दध इति। शे परे जुहोत्यादिभ्यः इति श्लुः श्लौ इति द्वित्वम् अपित्सार्वधातुकस्य शस्य ङित्त्वात् श्नाभ्यस्तयोरातः इत्यालोपः॥ वक्ष्यमाणे ण इति। श्याद्व्यधा इति णप्रत्यये आतो युक्चिण्कृतोः दायः धायः॥ प्रदःप्रध इति। आतश्चोपसर्गे इति कः। स्यादेतत्। दद दाने दध धारणे आभ्यामचि ददो दध इति सिद्धम्, दाधाभ्यामादन्तलक्षणे णप्रत्यये दायो धाय इत्यपि, ततश्चेदं व्यर्थमिति चेत्॥ सत्यम्। स्वरार्थमिदं सूत्रम्। अददः अदधः। इह हि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इष्यते। अजन्तत्वे तु पचाद्यजन्तौ इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात्॥ इति शब्द आद्यर्थ इति। निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः॥ श्याद्व्यधा। अनुपसर्गादिति निवृत्तम्। उत्तरसूत्रे पुनरनुपसर्गग्रहणाद्। एवं च तत्संबद्धं विभाषाग्रहणमपि निवृत्तं तदाह। नित्यमिति। इह सूत्रे श्यैङ् गतौ इत्यस्य आत्वे श्या आद् इति प्रश्लेषो न तु शीङो यणादेशेन नाप्यततेः अच्छब्दान्तानां वा यतिप्रभृतीनां, नाप्यकारान्तानां वा प्रश्लेषेण ग्रहणं व्याख्यानादिति भावः॥ कं बाधितुमिति। अन्यथा आतश्चोपसर्गे इति विशेषविहितः कः सामान्यविहितस्य णस्य बाधकः स्यादित्यर्थः॥ स्रु गतौ। प्राचा तु सूत्रे आस्रु इति तालव्यं पठित्वा शृणोतिरुदाहृतः तदनाकरम्। तथा च प्रयुञ्जते अनास्रवा वः किमहं कदापि वक्तुं विशेषः परमस्ति शेषः इति नैषधा-

दौ। अमरोऽप्याह वचने स्थित आश्रवः इति। यदि तु सूत्रे अस्मिन् शृणोतेर्ग्रहणं स्यात्तर्हि ऋदोरप् इति सामान्यविहितमपं बाधित्वा आङ्पूर्वकाच्छृणोतेर्विशेषविहितो ण एव स्यात्। तथा च आश्रव इति रूपं न स्यात्किं त्वाश्राव इति स्यादिति दिक्॥ लेहः श्लेष इति। इगुपधज्ञा इति कप्रत्यये गुणो न स्यादिति भावः॥ दुनोतेरिति। टुदु उपतापे इत्यस्मात्। द्रु गतौ इत्यस्मात्॥ दव इति। दवदावौ वनारण्यवह्नी इत्यमरः॥ काशिकेति। भाष्ये त्वेतद्वार्तिकं नास्तीति तन्मते भावशब्दोऽसाधुरित्यत आह।भाष्यमते त्विति॥ गेहे॥ गेह इति प्रत्ययार्थस्य कर्तुर्विशेषणं नोपपदम्। गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः इति निर्देशादित्यभिप्रेत्याह। गेहे कर्तरीति।एतत्सूत्रं तु शक्यमकर्तुं गृह ग्रहणे इति भ्वादेरिगुपधलक्षणे कप्रत्यये कृते गृहशब्दस्य सिद्धेः॥ तात्स्थ्यादिति। भवति हि तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ मञ्चशब्देन पुरुषा अपि व्यपदिश्यन्ते। एवं च गृहशब्दो वेश्मनि मुख्यो दारेषु त्वौपचारिक इत्यर्थः। अत्रेदमवधेयम्। गृहशब्दोयमर्धर्चादित्वादुभयलिङ्गः। तत्र नपुंसकलिङ्गोभिधेयवचनः पुलिङ्गस्तु बहुवचनान्त एव। गृहाः पुंसि च भूम्न्येव इत्यमरोक्तेरिति॥ शिल्पिनि ष्वुन्॥ पूर्वेण साहचर्याच्छिल्पिनीत्यपि प्रत्ययार्थस्य विशेषणं, न तु उपपदमित्याह। तद्धति कर्तरीति॥ भाष्यमते त्विति। तथा च षष्ठे रजकरजनरजःसूपसंख्यानम् इति वार्तिकं प्रत्याख्यातुं भाष्यकृतोक्तम् रजकरजनरजःसु कित्त्वात् सिद्धं कित एवैते औणादिकाः इति।तत्र कैयटः रजक इति क्वुन् शिल्पि इति क्वुन्। रजनमिति रञ्जेः क्युन् इति क्युन्। रज इति भूरञ्जिभ्यां कित् इत्यसुन् प्रत्यय इत्यादि॥ गस्थकन्॥ गामादाग्रहणेष्वविशेषेपि गै शब्दे इत्ययमेवेह गृह्यते,न तु गाङ् गतौ इति।थकन् प्रत्ययो हि गायत्यर्थविषयमेव शिल्पिनमभिधातुं समर्थ इत्याशयेनाह।गायतेरिति॥ ण्युट् च॥ योगविभाग उत्तरत्र अस्यैवानुवृत्त्यर्थः। गायन इति। आतो युक्॥ जहात्युदकमिति। उदकादधिकं वर्धनात्। भावान्। भावाः पदार्थाः तान्॥ जिहीते इति। ओहाङ् गतौ भृञामित् इत्यभ्यासस्य त्वम्॥ प्रुसृल्वः॥ पञ्चमोस्थाने व्यत्ययेन जस्। ओः सुपि इति यण्। लभ्यत इति। भूयः सहचाराद्यो हि यां क्रियां पुनःपुनरनुभवति स तत्र प्रायेण कौशलं लभते, तेन सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र वुन्, यस्तु बहुशोऽपि दुष्टं करोति तत्र नेति भावः॥ आशिषि च॥ अप्राप्तप्रार्थनमाशीः, सा च प्रयोक्तृधर्मो न प्रत्ययार्थः कर्तरि कृत् इति कर्त्रर्थे विधानादित्याशयेनाह आशीर्विषयार्थेत्यादिना॥ जीवतादिति। जीवनं तव भूयादित्यर्थः। जीवक इति।

स्त्रियां तु टापि आशिषि वुनश्च न इति निषेधात् प्रत्ययस्थात् इति इत्त्वाभावः ।
जीवका ॥ कर्मण्यण् ॥ उपपदसमास इति । तत्रोपदम् इति कर्मादिवाच्यकुम्भा-
दिवाचकपदस्योपपदसंज्ञायाम् उपपदमतिङ् इति समास इत्यर्थः ॥ कुम्भकार
इति । अणि कृते कर्तृकर्मणोः कृति इति षष्ठ्यन्तस्य कुम्भशब्दस्य कारशब्देन
समासः ॥ शेषत्वविवक्षायामिति । पदसंस्कारपक्षे तु धरतीति धरः गङ्गाया
धर इति कर्मणि याषीष्ठ तदन्तेन समास इति सुवचम् ॥ स्यादेतत् । धातोर्वि-
धीयमानस्याणादेः पदविधित्वाभावेन समर्थपरिभाषाया अनुपस्थानात्पश्यति कु-
म्भं करोति कटमित्यादावसमर्थादपि धातोरणादयः स्युरिति चेद् । अत्राहुः ।
कुम्भाद्युपपदे विधीयमानस्याणादेरपि पदाश्रितविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्था-
नान्नोक्तदोषः । उपोच्चारितं पदं ह्युपपदं पदं च सुप्तिङन्तमिति प्रागेवोक्तत्वाद-
ति ॥ ह्वावामश्च ॥ कापवादः इति ॥ आतोऽनुपसर्गे इति प्राप्तिर्बोध्या । स्वर्ग-
ह्वायइत्यादि । ह्वेञ्वेञोः आदेच इत्यात्वे आतो युक् इति युक् । माङ् माने
मेङ् प्रणिदाने अनयोरिह ग्रहणं, न तु मा माने इत्यस्य, अकर्मकत्वात् । कविं-
धानस्य फलमाह आतो लोप इति ॥ पार्ष्णित्रमिति । पार्ष्णिं त्रायत इति
त्रैङ् पालने । गोसंदाय इति ॥ अण् युक् ॥ प्रसारणिभ्य इति । प्रसारणमि-
ति संप्रसारणपर्यायः ॥ जिनातीति । ज्या वयोहानौ । क्र्यादिभ्यः इति श्नाप्र-
त्यये ग्रहिज्या इति संप्रसारणे पूर्वरूपे हलः इति दीर्घे च कृते प्वादीनाम् इति
ह्रस्वः ॥ ब्रह्मज्य इति । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । पूर्वेण के हि सति
कित्त्वात्संप्रसारणादौ च ब्रह्मजिय इति स्यात् । आह्वः प्रह्व इति । के हि सति
वचिस्वपि इत्यादिना ह्वेञः संप्रसारणे सत्याहुवः प्रहुव इति स्यादिति बोध्यम् ॥
सुपि स्थः । सुबिति प्रत्याहारो गृह्यते, न तु सप्तमीबहुवचनं कृत्रिमाकृत्रिमयोः
कृत्रिमस्यैव ग्रहणात् ॥ आरम्भसामर्थ्यादिति । कर्तरि । पूर्वेणैव सिद्धत्वादिह
कर्तरि कृत् इति न संबध्यते । अनिर्दिष्टार्थश्च स्वार्थे । धातोः स्वार्थो भाव ए-
व ॥ नन्वेवं घञर्थे कविधानम् इत्यनेन गतार्थतेति चेत् । न । वार्तिकं दृष्ट्वा
सूत्रकृतोऽप्रवृत्तेः । किंच षष्ठी इति सूत्रेण पाक्षिकसमासे प्रसक्ते उपपदमति-
ङ् इति नित्यसमासार्थमिदम् । अत एव ल्युडन्तेनाऽस्वपदविग्रहमाह आखूना-
मुत्थानमिति ॥ नन्वेवं घञर्थे कविधाने स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् इति वा-
र्तिके स्थाग्रहणं व्यर्थमिति चेद् । अत्राहुः । अकर्तरि कारके विधानार्थं तत्र
स्थाग्रहणमिति ॥ आखूत्थ इति । स्था इत्यस्य के परे आतो लोपः इत्यालोपः
उदः स्थास्तम्भोः इति उदः परस्यसथः उदो दस्य चर्त्वम् ॥ अत्र प्राचा आखूत्थ

वर्तते इति नपुंसके पठितं तदुपेक्ष्यमिति मनोरमायामुक्तम् । भाष्यादौ सर्वत्र पुंल्लिङ्गस्यैव उदाहृतत्वात् । स्थः कर्त्तरि मनिज् भावे कः किर्घोः प्रादितोऽन्यतः इत्यमरकोशे भावे कस्य पुंस्त्वविधानात् भावे नणकचिङ्गशोन्य इति नपुंसकविधाने कस्य पर्युदासाच्चेति नणकचिड्ग इत्यत्र चकार इत्यस्य स चितु नश्च णश्च कश्च चिश्च नणकचितस्तेभ्योन्य इति विग्रहः ॥ अम्बाम्ब ॥ कप्रत्ययान्तेति । तेन भूमिस्थितम् । गोस्थानमित्यादौ नेति भावः । प्राचा तु स्थस्य सस्येति व्याख्यातश्चे स्थः सस्येति व्याख्यातं तदाकरविरोधेन कप्रत्ययान्तस्येत्यध्याहृत्य व्याख्येयम् ॥ द्विष्ठः त्रिष्ठ इति । द्वयोस्तिष्ठतीत्यादिर्विग्रहः । एवमम्बष्ठः आम्बष्ठः गोष्ठः भूमिष्ठः सव्यष्ठः अपष्ठः कुष्ठः शङ्कुष्ठः अंगुष्ठः मञ्जिष्ठः पुञ्जिष्ठः परमेष्ठः बर्हिष्ठः दिविष्ठः अग्निष्ठः॥तुन्दशोकयोः ॥ आभ्यामिति । परिमृजापनुदोरित्यत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठीति भावः । तुन्दपरिमृज इति । अत्र मृजेरजादौ इति वैकल्पिकी वृद्धिर्व्यवस्थितविभाषया नेत्येके । स्यादेवेत्यन्ये ॥ मूलविभुजादिभ्य इति । तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । मूलविभुजादिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ प्रे दा ॥ गामादाग्रहणेष्वविशेषादाह दारूपादिति ॥ पथिप्रज्ञ इति । पन्थानं प्रकर्षेण जानातीत्यर्थः ॥ प्रादन्यस्मिन्निति । प्रशब्दमात्रोपपदे अस्य सूत्रस्य चरितार्थत्वादुपसर्गान्तरे सति आतोऽनुपसर्ग इत्यनेनापि न भवतीति भावः ॥ गोसंख्य इति । गाः संचष्टे इति विग्रहः । चक्षिङः ख्याञ् । ख्या प्रकथने इत्यस्य तु संपूर्वस्य प्रयोगो नास्तीति न्यासकारः । सार्वधातुकमात्रविषयोऽसौ धातुरिति च मनोरमादौ स्थितम् ॥ गापोष्टक् । इह गामादाग्रहणेष्वविशेषेऽपि गायतेरेव ग्रहणं न तु गाङ् गतौ गा स्तुतौ इत्यनयोः, अनभिधानात् । सामगः सामगीति । एतेन टकः कित्त्वमालोपार्थं टित्त्वं तु ङीबर्थमिति ध्वनितम् । प्रत्ययाधिकाराट्टकः प्रत्ययत्वेन प्रत्ययः परश्च इति धातोः पर इव स्यादिति आद्यन्तौ टकितौ इत्यस्यात्र आशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् । सामसंगाय इति । कर्मण्यणि सति आतो युक् इति युक् ॥ पिबतेरिति । लुग्विकरणालुग्विकरणयोः इति परिभाषालब्धार्थकथनम् उपपदपरिगणनं तु वाचनिकमेव ॥ क्षीरपेति ॥ क्षीरं पिबतीति आतोऽनुपसर्गे कः ॥ घटीति । घटग्रहणेनैव सिद्धे घटी ग्रहणं लिंगविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन मद्रराज्ञीत्यत्र टच् न द्विषतीताप इत्यत्र द्विषत्परयो इति खच् नेति दिक् ॥ कवचहर इति । कवचोद्यमानं क्रियमाणं संभाव्यमानं वा वयो गमयति तेनासत्यपि कवचग्रहणे कवचहर इति भवत्येव ॥ हस्तिसूचकयोरिति । अन्यत्र तु स्तम्बे रन्ता कर्णे जपिता ॥ शमि धातोः । शमि

उपपदे धातुमात्रात्संज्ञायामच्स्यात् ॥ पुनर्धातुग्रहणमिति । असति धातुग्रहणे शमि संज्ञायाम् इत्यस्यावकाशः । शंभवः शंवदः । कृञो हेतुताच्छील्या इत्यस्यावकाशः श्राद्धकरः । शङ्कर इत्यत्रोभयप्रसंगे परत्वाट्टएव स्यात् धातुग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्यादजेव भवति तदाह । शङ्करा नामेत्यादि ॥ अनधिकरणार्थमुपसंख्यानमिति दर्शयति । पार्श्वाभ्यामित्यादिना ॥ कुरुचर इति । कुरुषु देशेषु चरत्यटतीत्यर्थः ॥ भिक्षासेना । अनधिकरणार्थ आरम्भः ॥ भिक्षां चरतीति । चरतिरत्र चरणपूर्वके अर्जने वर्तते, चरणेन भिक्षामर्जयतीत्यर्थः ॥ सेनाचरा इति । सेनां चरति प्रविशतीत्यर्थः ॥ पचादिष्विति । टविधानं तु उपपदमतिङ् इति नित्यसमासार्थम् । सहचरः । सहचरीत्यत्र तु सुप्सुपा इति वैकल्पिकः समासः ॥ कृञो ॥ हेतुरिह लौकिको न तु तत्प्रयोजको हेतुश्च इति कृत्रिमः, केवले कृञि तदसंभवात् ॥ घोत्येष्विति । न तु वाच्येषु कर्तरि कृत् इत्यस्य बाधापत्तेरिति भावः । हेत्वादिषु क्रमेणोदाहरति । यशस्करीत्यादि । एषु किम् । कुम्भकारः । इह प्रसिद्धतरत्वाद् डुकृञनुबन्धोऽपि करोतिरेव गृह्यते, न तु कृञ् हिंसायाम् इति । हेतुः कारणम् । ताच्छील्यं तत्स्वभावता । आनुलोमाराध्यध्यचित्तानुवर्तनम् ॥ दिवाविभा ॥ ननु अन्तकरशब्देन नञ्समासे स्वीकृतेपीष्टसिद्धौ सूत्रे त्वन्तशब्दात्पृथगनन्तग्रहणं व्यर्थमिति चेद् ॥ अत्राहुः । स्वरे तु विशेषोऽस्ति । नञ्समासे हि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः स्यात्, अनन्तशब्दस्योपपदत्वे तु गतिकारकोपपदात् कृत् इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति ॥ दिवाकर इति । दिवा दिवसं करोतीति विग्रहः । दिवाभूता रात्रिः इत्यादाविव दिवाशब्दस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वात् ॥ मूलेनुक्तान्यपि कानिचिदुदाहरणानि ऊह्यानि ॥ कर एव कारः प्रज्ञादित्वादण् । कारं करोतीति कारकरः आदिकरः नान्दीकरः किंकरः, बलिकरः भक्तिकरः कर्तृकरः, चित्रकरः चेत्रकरः जङ्घाकरः बाहुकर इति ॥ वार्तिकमिति । कैयटहरदत्तादिरीत्योक्तम् । माधवस्तु इष्टिरियमित्याह ॥ पुंयोगे ङीषिति । यत्तु न्यासकृतोक्तं हेत्वादिषु पूर्वसूत्रेण ट एव भवति, तेन किंकरणशीला किंकरीत्युपपन्नं भवतीति ॥ तन्नादर्तव्यम् परत्वादचा टचो बाधितत्वात्पूर्वविप्रतिषेधस्य निर्मूलत्वाच्चेति भावः । वृत्तौ तु पक्षान्तरमप्युक्तम् । अथवा पचादिषु पाठः करिष्यत इति । दिवाविभा इत्यस्मिन् सूत्रे किमादिग्रहणमपनीय पचादिष्वेव किंयत्तद्बहुषु कृञः इति पठितव्यम् । वार्तिकमपीत्थमेव नेयमिति तस्याशयः । अस्मिन्पक्षे कर्मण्यणं बाधित्वा चरितार्थमिदं वचनं हेत्वा-

द्विविवक्षायां परत्वाट्टेन बाध्यते। तेन पुंयोगं विनापि किंकरी स्यादेव पुंयोगविवक्षायां तु निर्विवादो ङीष् ॥ किंयत्तद्बहुष्वज्वा इति प्रक्रियायां विकल्पोक्तिस्त्वाकरविरुद्धत्वात्कर्मण्यणोऽपि पक्षे प्रसंगाच्च युक्तैव। न चाजभावे दिवाविभा इति टः स्यादिति वाच्यम्। सूत्रे किमादिग्रहणापनयनस्य हरदत्तादिभिरुक्तत्वात् ॥ अथवा सूत्रे किमाद्यपनयनं मास्त्विति प्रौढिवादेन प्रक्रियाग्रन्थः प्रवृत्त इति स्वीक्रियते। तथा च हेत्वाद्यविवक्षायां किंयत्तत् इति वार्तिकेनाच्, तद्विवक्षायां तु परत्वाट्ट इति विषयविशेषे व्याख्याभेदात् फलितं विकल्पमाश्रित्य प्रक्रियायामज्वेति प्राचोक्तमिति स्थितस्य गतिः समर्थनीया ॥ कर्मणि भृतौ ॥ भृतिर्वेतनम्। कर्मानुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणात्स्वरूपपरतेत्याह। कर्मशब्द इति ॥ स्तम्बकर्णरित्यादि। इनो नित्त्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम् ॥ कुक्षिम्भरिरिति। एवं च गिरिस्तु कनकाचलः कति न सन्ति चाश्मव्रजाः किटिस्तु धरणीधरः कति न सन्ति भूदारकाः। मरुत्तु मलयानिलः कति न सन्ति झञ्झानिलाः प्रभुस्तु विबुधाश्रयः कति न सन्ति कुक्षिम्भराः इति केषाचित्प्रयोगः प्रामादिक एव ॥ एजेः खश् ॥ एजृ कम्पने एजेरिति ण्यन्तस्य निर्देशो, न तु शुद्धस्यैका निर्देशः। खशः कित्करणाल्लिंगात्। तद्धि सार्वधातुकत्वे सति शब्यथा स्यादिति। नच शुद्धस्य शपि सत्यसति वा विशेषोस्ति। न चोत्तरार्थं शित्त्वमिति वाच्यम्। इहार्थत्वे संभवति केवलोत्तरार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्तदेतदाह। ण्यन्तादेजेरिति ॥ अरुर्द्विषत् ॥ वर्णग्रहणे तदन्तविधेः सिद्धावप्यन्तग्रहणं शुनिंधय इत्यादौ ह्रस्वे कृते मुम्प्रवृत्त्यर्थम्। तथा हि। अन्तशब्दः समीपपरः अच्चासावन्तश्चेति विग्रहः। निपातनाद्विशेषणस्य परनिपातः। समीपः खित्यनव्ययस्य इति सूत्रेण विहितो योच् तदन्तस्य मुमिति व्याख्यायते। एवं च जनमेजय इत्यादौ स्वतो ह्रस्वेपि मुम्सिद्धये प्रथमं खिति इति ह्रस्वः प्रवर्तनीय इत्यवधेयम् ॥ शर्द्धंजहा इति। शर्द्धनं शर्द्धः। शृधु कुत्सायाम्। घञ् तं जहति इति। ननु माषाः शर्द्धमपानशब्दं त्याजयन्ति न तु स्वतो जहतीत्याशङ्कायामाह। अन्तर्भावितण्यर्थ इति ॥ यथासंख्यं वारयितुमाह। अचेति। धेटष्टित्वादिति। अव्ययेऽचरितार्थं त्वादिति भावः। खशप्रत्ययान्तादेव धेटो ङीबिष्टो नान्यत इति वर्धमानचीरस्वामिहरदत्तादयः। तेन पाघ्राध्माधेट् इति शप्रत्यये आतोनुपसर्गे कः इति कप्रत्यये च टाबेव। धया कन्या। गां धयतीति गोधा। अत्र च संप्रदाय एव शरणम्। नासिकंधम इति। पाघ्राध्मा इति धमादेशः ॥ नाडीमुष्टयोश्च ॥ यथासं

नेति । एतच्चेहैव सूत्रे भाष्ये वृत्तौ च स्थितम् । यत्तु यथासंख्यम् इति सूत्रे नाडी-मुष्ट्योः इत्युदाहृतं भाष्ये तत्प्राप्तिमात्राभिप्रायेणेत्येके । शब्दकौस्तुभे तु मतभेदेन तद्बोध्यमिति स्थितम् । घटीखारीखरीष्विति । जयादित्यस्तु वातशब्दमप्युदाजहार वातंधयः इति । तत्तु भाष्यादौ न दृश्यत इति मूलेऽप्युपेक्षितम् ॥ उदि कूले ॥ ननु कूलस्येवोच्छब्दस्यापि सप्तम्यन्तत्वादुपपदत्वं स्यात्ततश्च रुजिवहिभ्यां सह यथासंख्यं स्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः । नाडीमुष्ट्योः इतिवल्लाघवात् उत्कूलयोः इति वक्तव्ये उदीति व्यस्तोच्चारणान्नोपपदम् । एवं चोदीति पञ्चम्याः स्थाने सप्तमी, रुजिवहोरिति तु पञ्चम्याः स्थाने षष्ठीति । एतच्च यथासंख्यसूत्रे कैयटे स्पष्टम् । किं च रुजेः सकर्मकत्वात्कर्मण्युत्पत्तिष्ठते तेन कूलं विशिष्यते, नोच्छब्दः । असत्त्ववाचित्वेनासंभवात् तदेतदाह । उत्पूर्वाभ्यामित्यादिना ॥ विधुन्तुद इति । अरुर्द्विषदजन्तस्य इत्युकारात्परो मुम् । तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुन्तुदः इत्यमरः । अरुन्तुद इति ॥ अरुन्तुदस्तु मर्मस्पृग् इत्यमरः । व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः इति च ॥ असूर्यंपश्या इति । पाघ्राध्मा इति पश्यादेशः । गुप्तिपरं चेदम् । एवं नाम राजदाराः गुप्ताः यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्ति किं पुनः परपुरुषमिति । तेन सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो न विरुध्यते । यदा तु सूर्याभावदर्शनमात्रं सूर्येतरचन्द्रादेर्दर्शनं वा विवक्षितं तदा खश् न भवत्यनभिधानादिति न्यासकारादयः ॥ प्रियवशे वदः खच् ॥ खकारो मुमर्थः । चकारस्तु खचि ह्रस्वः इति विशेषणार्थ इत्तिः ॥ खे ह्रस्वः इत्युच्यमाने एजेः खशि जनमेजय इत्यत्रापि स्यादिति तदाशयः । एकानुबन्धग्रहणे द्व्यनुबन्धस्य न ग्रहणमिति खशि न भविष्यतीत्यादिना वृत्तिग्रन्थस्यायुक्तत्वमाहुः । खशि प्रकृते प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम् । द्विषन्तपइत्यत्र ह्रस्वणिलोपौ यथा स्यातां शप् च मा भूदिति ॥ नन्वेवमुत्तरत्रैव क्रियतामिति चेत् । सत्यम् ॥ इह करणमन्यतोऽपि क्वचित् भवतीति ज्ञापनार्थं तेन गमेः सुपि इति नापूर्वं वार्त्तिकं किं तु ज्ञापकसिद्धमेव । असंज्ञार्थमिति । संज्ञायां तु वक्ष्यमाणेन गमश्च इति सूत्रेणैव सिद्धमिति भावः । विहंगम इति । विहायसा आकाशेन गच्छतीति विग्रहः । पूर्ववार्तिकेनैक्यमकृत्वा खच् च डिद्वा इति पृथक्करणसामर्थ्यादन्यत्रापि क्वचिद्भवतीत्याशयेनोदाहरति । भुजंगमः भुजंग इति । इह गमेः सुपि इति खच् ॥ द्विषन्तप इति । अरुर्द्विषत् इति मुमि कृते संयोगान्तलोपः ॥ निपात्यत इति ॥ न चैवं खच् प्रत्ययोऽप्यत्रैव निपात्यतामिति वाच्यम् । व्रतादन्यत्रापि प्रसङ्गात् । यदि तु निपातनबलादेव व्रतविषयता आश्रीयते तत्रैव वा व्रतग्रहणं क्रियते वाचंयमो व्रते पुरन्दरश्च इति, तदा इहैवापि

यमो व्रते इति सूत्रं पूःसर्वयोः इत्यत्र पुरिदारेत्यंशस्य शक्यमकर्त्तुम् ॥ पूः सर्वयोः ॥ दृविदारणे अयमेव गृह्यते, न तु दृ भये दृङ् आदरे इत्येताविति संप्रदायः ॥ असंज्ञार्थमिति । संज्ञायां तु संज्ञायां भृतॄवृजि इति वक्ष्यमाणेन सिध्यतीति भावः ॥ आशितंभव इति । यावता ओदनेन अतिथ्यादिर्भोजितो भवति स एवमुच्यते । इह वासरूपविधिना ल्युडपि । आशितभवनम्, घञ् तु बाध्यत एव सरूपत्वादित्याहुः । न चात्र क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नेति ल्युटोऽनिषेधः शङ्क्यः । यत्र हि घञादेर्बाधकत्वेन क्तल्युडादयः प्रसक्तास्तत्र नित्यं बाधो न तु विकल्पेनेति तस्यार्थः । इह तु ल्युटोऽप्यपवादः खच् । अत्र वासरूपन्यायो निर्बाध एव । एतच्च आशितभवनमित्युदाहरतो जयादित्यस्यापि संमतमेवेति दिक् ॥ संज्ञायां भृतॄ ॥ विश्वंभर । कैटभजित् । रसा विश्वंभरा स्थिरा इत्यमरः । व्युत्पत्तिमात्रमिति । तत्फलं तु स्वरावग्रहौ रथंतरमाजभारा वसिष्ठः इत्यत्र हि रथमित्यवगृह्णन्ति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वं चाधीयते । अखण्डत्वे त्ववग्रहो न स्यात् नव्विषयस्य इत्याद्युदात्तत्वं स्यात् ॥ इत्युक्तमिति । माधवाद्यनुरोधेनेत्यर्थः ॥ मतान्तरे त्विति । हरदत्तादिमत इत्यर्थः । चित्तव्यापारोपरमः शमः इन्द्रियव्यापारोपरमस्तु दम इत्यादिवेदान्तग्रन्थास्त्विहानुकूलाः । संज्ञायां किम् । कुटुम्बं बिभर्तीति कुटुम्बभारः ॥ गमश्च ॥ पूर्वसूत्र एव गमिर्नोक्तः उत्तरसूत्रे गमेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यात् भृतॄप्रभृतीनां मा भूदिति ॥ सुदुरोरधिकरणे ॥ कर्मणि तु ईषद्दुःसुषु इति खलेव, सुखेन गम्यत इति सुगमः पन्थाः । दुर्गमः ॥ दाराविति । शब्दापेक्षया पुंलिङ्गता तदाह । दारुशब्द इति । काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः इत्यमरः । टविधानार्थमिदम् । अण् तु कर्मण्यण् इत्येव सिद्धः । अलोन्त्यस्य इत्येव सिद्धेऽन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । अन्यथा हि टः प्रत्ययः संभाव्येत ॥ दार्वाहन्तीति दार्वाघाटः । गोधाकालकादार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् ॥ कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ एतयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्णिनिः स्यात् । सुप्यजातौ इत्यादिभिः सिद्धेताच्छील्यावश्यकाधमर्ण्यविरहेऽपि णिन्यर्थं शिरसः शीर्षभावार्थं वचनम् ॥ लक्षणवतीति । सूत्रे लक्षणशब्दोऽर्शआद्यजन्त इति भावः । जायाघ्न इति ॥ जायामरणसूचकं पाणिरेखाविशेषादिकं यस्यास्ति स तां हन्तीति गौणो व्यवहारः । एवं पतिघ्नीत्यत्रापि बोध्यम् ॥ अमनुष्यकर्तृके च ॥ मनुष्यभिन्नकर्तृकेऽर्थे वर्त्तमानाद्धन्तेः कर्मण्युपपदे टक् स्यात् । यद्यप्यमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाहेति प्रागुक्तम्, तथापीह लक्ष्यानुरोधेन व्याख्यातव्यमित्याशयेनाह । तिलकालक इत्यादि ॥ नानुबन्धकृतमसारूप्यम् इति टगणोः सारूप्याद्वासरूपविध्यप्रसक्तेः

राह। बाहुलकादिति ॥ शक्तौ हस्ति । शक्तौ किम् । विषेण हस्तिनं हन्तीति हस्तिघातः । यद्यपीह शक्तिरस्ति, अशक्तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेस्तथापि शक्तिग्रहणसामर्थ्यात्प्रकर्षो विज्ञायते । तेन स्वबलेनैव हन्तुं या शक्तिः सा गृह्यते ॥ कपाटघ्न इति । कं शिरः पाटयति प्रविशत इति कपाटम् । पाठान्तरे तु कटतेः पचाद्यच् कवंचोष्णे इत्यत्र योगविभागात्को कवादेश इति हरदत्तः ॥ आढ्यसुभग ॥ च्व्यर्थेष्विति । अभूततद्भावविषयेष्वित्यर्थः । आढ्यंकरणमिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया आढ्यशब्देऽप्युपपदे यदा ख्युन्, तदापि खित्यनव्ययस्य इति ह्रस्वेन एतदेव रूपम् आढ्यांकुर्वन्त्यनेनेति । नन्विह ख्युनोऽभावेऽपि करणाधिकरणयोश्च इति ल्युटा भवितव्यमित्यत आह । प्रतिषेधसामर्थ्यादिति ॥ तथा हि आढ्यीकरणमिति रूपं ल्युट्ख्युनोस्तुल्यम् । न च ख्युनि मुम्ह्रस्वौ स्यातामिति वाच्यम् । अनव्ययस्येति पर्युदासात् । ऊर्यादिच्विडाचश्च इति निपातसंज्ञकत्वेन च्व्यन्तस्य अव्ययत्वात् । न च ख्युनि सति उपपदमतिङ् इति नित्यसमासो लभ्यते ल्युटि तु नेति वाच्यम् । ल्युटापि गतिसमासस्य संभवात् । तस्यापि नित्यसमासत्वात् । न च स्त्रीप्रत्यये विशेषः ल्युटि टिड्ढा इति सूत्रेण ख्युनि तत्रत्येन ख्युन उपसंख्यानेन च ङीपस्तुल्यत्वात् । नापि स्वरे विशेषः ल्युटि लित्स्वरेण कृञ उदात्तत्वाविशेषात् । न चोत्तरार्थमच्वावित्युक्तमिति वाच्यम् । केवलोत्तरार्थत्वे हि तत्रैव ब्रूयात् । तदेतदुक्तम् इह ल्युडपि नेति ॥ भाष्यमते त्विति ॥ भाष्यवार्तिकस्वरसेन ल्युडिष्ट इति केवलोत्तरार्थत्वं लभ्यते । अतस्तद्विरोधात् वृत्तिकृन्मतमयुक्तमिति कैयटः ॥ कर्तरि भुवः ॥ च्व्यन्तेष्विति । अच्वावित्यनुवर्तते, अन्यथा आढ्यीभविष्णुर्यो भावुक इति स्यादिति भावः । कर्तृग्रहणं करणानुवृत्तिभ्रमनिरासार्थमुत्तरार्थं चेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु व्यर्थमेव अस्वरितत्वादेवाननुवृत्तिसिद्धेः । उत्तरत्राप्युपयोगो नेति स्पष्टीकरिष्यमाणत्वाच्च । खकारो मुमर्थः ॥ चकारः चितः इत्यन्तोदात्तार्थः । एवं अकारो वृद्ध्यर्थः । स्यादेतत् । खिष्णुच इकारो मास्तु, खस्नुरित्येवोच्यताम् । इकारादित्वसिद्धये इडागमे चकारोऽपि न कर्तव्यः प्रत्ययस्वरेणैवाभिमतसिद्धेः । न च कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च इति कृतेऽपि आगमा अनुदात्ताः इति तस्यानुदात्तत्वात् । न च कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च इति लाक्षणिकत्वात्प्रत्ययस्वरसूत्रे अस्य ग्रहणं न स्यात् । चकारानुबन्धाभावादिकारस्य लाक्षणिकत्वात्तयोरसिद्धत्वेनेष्णु इति रूपाभावाच्चेति वाच्यम् । कृतेऽपि इकारे तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य इति परिभाषया अलंकृञादीष्णुच एव ग्रहणं स्यान्न त्वितस्य, इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमिति चेदस्त्वेवं क्ष्णुजयमस्तु तत्र टि कृते चकारानुबन्धसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमस्त्विति किमिकारेणेति चिन्त्यमेतत् । न चेह

SGDF

लाघवाभावदिकारोस्तु चकार एव मास्त्विति श्रद्धारम्। एकमात्रो ह्रस्वः व्यञ्जनं त्वर्धमात्रकम् इति सर्वसंमतत्वात्॥ यत्तु हरदत्तेनोक्तं षत्वणत्वयोः सामर्थ्यादस्य ग्रहणमिति तदापाततः। स्तुजपेक्षया ष्णुजुक्तौ प्रक्रियालाघवेन षत्वणत्वयोः करणस्योचिततया सामर्थ्यायोगादिति दिक्॥ निहत्तमिति॥ ननु स्तुग्रेः सकर्मकत्वात्कर्मण्युपपदे इति चेद्, अत्र प्राहुः। पूर्वसूत्रात्कर्त्तरि इत्यनुवर्त्तते, सा चानुवृत्तिः कर्त्तरि कृत् इत्यनेनैव कर्त्तरि क्विनः सिद्धत्वाद्व्यर्था सती कर्तृप्रत्ययार्था। कर्मण्युपपदे एकः कर्त्ता, करणादौ चापर इत्येवं कर्तृप्रत्ययस्तथा च सुबन्ते उपपदे इति फलितं भवतीति मन्त्रस्रगित्याद्यपि सिद्धमिति। वस्तुतस्तु कर्तृग्रहणं व्यर्थमिति पूर्वसूत्र एवोक्तम्। न चेह कर्तृप्रत्ययार्थं तदावश्यकमिति श्रद्धारम्। मन्त्रस्रगित्यादेः क्विपि सिद्धेः। न च क्विपि कुत्वं न स्यादिति वाच्यम्। क्विन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिबलादेव कुत्वसंभवादिति दिक्॥ सदृगिति। तमिवेमं पश्यन्ति जनाः। स इवायं पश्यति ज्ञानविषयो भवतीति व्युत्पत्त्या कर्मकर्तरि प्रत्ययः रूढार्थानुगुणत्वात्॥ सत्सूद्विष। षद्लृ विशरणादौ। सू इति द्विषा साहचर्यात्सूतेरदादिकस्य ग्रहणं, न तु सुवतिसूयत्योः। युजिर् योगे युज समाधौ इयोरपि ग्रहणम्। विद ज्ञाने, विद विचारणे, विद सत्तायां त्रयाणामपि ग्रहणं विद्लृ लाभे इत्यस्य तु न ग्रहणम् विदेत्यकारस्य विवक्षितत्वात्। द्युसदिति। पूर्वपदात् इति षत्वं तु न भवति छन्दसीत्यनुवृत्तेः। तथा च माघः मनस्सु येन द्युसदान्यधीयत इति। आदितेयादिविषदः इत्यत्र तु सुषामादित्वात्षत्वमिति माधवादयः। उपनिषदित्यत्र तु सदिरप्रतेः इति षः॥ अग्रग्रामाभ्यामिति। स एषां ग्रामणीः इति निर्देशेन ज्ञापितमेतत्। नीरूपप्रत्ययविषयत्वे चेदम्। तेन कर्मण्यणि णत्वं न भवति। ग्रामनायः। ज्ञापकस्य सामान्यविषयत्वादग्रशब्दोपपदादपि णत्वम्। तेनाग्रणीरित्यपि सिद्धमित्याहुः॥ अदोनन्ने॥ विट्स्यादिति। जनसनखनक्रमगमो विट् इति पूर्वसूत्रानुवृत्तेः। पूर्वसूत्रं त्विह नोपन्यस्तम्। तत्र हि छन्दसि सहः इत्यतः छन्दसीत्यनुवर्तनात्॥ कामदुघेति। धेनुरिति शेषः। कामं दोग्धीति विग्रहः॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते। इह विजुपे छन्दसि इत्यतो विच्प्रत्ययः। आतो मनिन् इति सूत्रान्मनिन्नादयश्चानुवर्त्तन्ते तदाह। मनिन्क्वनिबित्यादि॥ सुशर्मेति। सुष्ठु शृणोतीति विग्रहः॥ प्रातरेतीति प्रातरित्वा। इणः क्वनिपि ह्रस्वस्य पिति इति तुक्॥ अवावेति। अनुनासिकस्य आत्त्वे अवादेशः, सौ दीर्घनलोपौ। रोट् रेडिति॥ रुष रिष हिंसायाम्। उपधागुणः। जश्चर्त्वे॥ वाहभ-

ड़िति । वाहादम्बाद् भ्रश्यतीति विग्रहः । वृत्तौ तु वाहभ्रडिति पाठः । वहः स्कन्धः अन्येषामपि दृश्यते इति पूर्वपदान्तस्य दीर्घ इति हरदत्तः ॥ अन्तः । अनिते रिति वर्त्तते अन्तोत्तरपदापेक्षो गृह्यते, नानितेरपेक्षाया अव्यभिचारादत आह । पदान्तस्येति ॥ हे प्राणिति । अन प्राणने क्विप् अनुनासिकस्य इति दीर्घः । न ङिसंबुद्ध्यो रिति नलोपनिषेधः । अन्यत्र तु नलोपेन भाव्यमिति संबुद्ध्यन्तमुदाहृतम् ॥ मिचश्चोरिति । लुप्तेऽपि क्विप्प्रत्यये प्रत्ययलक्षणन्यायेन हलादिकित्प्रत्ययपरत्वमस्ति वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् इत्येतद्वर्णप्राधान्य एवेत्युक्तत्वादिति भावः ॥ आशास इति । शासु अनुशिष्टौ आङः शासु इच्छायामात्मनेपदे, शास इद् इत्यादिना सिद्धे क्वावेवउपधाया इत्वमिति नियमार्थमिदम् । तेन चाशास्ते इति सिद्धमित्येके ॥ अन्ये तु विध्यर्थमेवेदं न नियमार्थं प्राप्त्यभावात् । न च शास इदङ् हलोः इति इत्वस्य प्राप्तिरस्तीति वाच्यम् । तत्राङ्साहचर्यात्परस्मैपदिन एव शासेर्ग्रहणात् । यद्यपि सर्त्तिशास्ति इति सूत्रे पृथक् योगकरणादर्त्तेर्लुङि आरत समारतेति पदद्वयेप्यङिति सिद्धान्तस्तथाप्युत्तरार्थतया परस्मैपदग्रहणानुवृत्तेरप्याकरे स्पष्टतया परस्मैपदे दृष्टो यः शास्तिस्तस्मात्परस्याङिति निष्कर्षः । तथा चाऽऽशास्ते इत्यत्र इत्वप्रसक्तिरेव नास्तीत्याहुः । वस्तुतस्तु आशिषि लिङ्लोटौ क्षियाशीःप्रैषेषु इत्यादिनिर्देशेनैव सिद्धमिति नेदमपूर्वं वार्तिकम् । ततश्च इत्वं वाच्यमित्यस्य इत्वं व्याख्येयमित्यर्थः । आशिषीत्याद्युक्तनिर्देशादिति दिक् ॥ सुध्वाविति । ओः सुपीति यण् ॥ स्थः क च ॥ शंस्था इति ॥ क्विपि लुप्ते घुमास्था इति ईत्वं न स्थानिवद्भावस्यानल्विधाविति निषेधात् । प्रत्ययलक्षणसूत्रं तु प्रत्ययस्यासाधारणरूपं यत्राश्रीयते तत्रैवेति नियमार्थमिति निष्कर्षात् । यत्तु कैयटेनोक्तम् । ईत्वमवकारादाविति वचनाद्भाष्यकारीत्योदाहरणप्रामाण्याद्वा प्रत्ययलक्षणेन ईत्वं नेति । तत् अट्टणेडित्यादिसिद्धये प्रत्ययप्राधान्ये अल्विध्यर्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रमिति पक्षमभिप्रेत्य । तथाप्यवकारादाविति वचनस्वीकारे सुधीवेति न सिध्येदित्यपरितोषेण पक्षान्तरस्वीकार इति बोध्यम् । न तु नियमार्थमिति निष्कर्षपक्षे तु प्रागुक्तमित्रशोरित्यत्र कथमित्वं भवेदिति चेत् । अत्राहुः । शास इत् इति ततः अङि नियमार्थमिदम् । अजादौ चेदित्वं स्यादङ्येव नान्यत्रेति हलग्रहणं मास्त्विति ज्ञेयमिति । न चैवमपि हलादौ पिति सार्वधातुके तृण इमौ विधानादतृणेडित्यादि तु नियमपक्षे न सिध्यतीत्यल्विध्यर्थमिति पक्षोपि स्वीकार्य इति वाच्यम् । उतो वृद्धिः इति सूत्राद्धल्ग्रहणमनुवर्त्य तृणहानीत्यत्रानिष्टवारणाय नाभ्यस्त

स्याच्चि इति सूत्रादच्चि नेत्यनुवर्त्य व्याख्यानात् एतच्च रुधादिगण एव व्याख्यातम् ॥ स्यादेतत् । सुपि स्थः क्विप् च इति सूत्राभ्यां कक्विपौ सिद्धौ तत्राह । शमीत्यादि ॥ धातुग्रहणसामर्थ्याद्धि धातुमात्राद्भवन्नच् प्रत्ययो हेत्वादिषु कृञष्टं यथा बाधते तथा तिष्ठतेः कक्विपावपि बाधेतेति स्थः क च इत्यारम्भ इति भावः । नन्वेवं शमि धातोः इत्यस्यानन्तरं स्थः क च इति सूत्र्यतां चकारेणाच्चि समुच्चिते सवर्णदीर्घेण शंस्था इति भविष्यति एवं चोत्सर्गापवादयोः समानदेशतया संदर्भशुद्धिरपि लभ्यते इत्त्वाभावार्थं च न यतनीयमिति महल्लाघवमिति चेत् ॥ अत्राहुः । शंस्था इत्यत्र अच्कावशक्तौ इति सूत्रेणोत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि इति शंस्थाशब्दस्याजन्तत्वात् । क्विबन्तेन नञ्समासे तु नञ्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिध्यतीति ॥ उष्णभोजीति । उष्णं भोक्तुं शीलमस्य ॥ आमन्त्रयितेति ॥ मन्त्रि गुप्तपरिभाषणे चुरादिराङ्पूर्वः । इदित्त्वान्नुम् । ताच्छील्यस्य विवक्षितत्वात्तृन् अत एव न लोका इति निषेधात् । ब्राह्मणानित्यत्र कर्मणि षष्ठी न कृता ॥ उपसर्गभिन्न एवेति । सत्सूद्विष इति सूत्रे उपसर्गेपीत्युक्तत्वादुपसर्गभिन्नस्यैव सुपो लाभायास्मिन्सूत्रे पुनः सुब्ग्रहणं कृतमिति भावः ॥ भाष्यविरोधादिति । उक्तं च भाष्ये सुपीति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं किमर्थम् । अनुपसर्ग इत्येवं तदभूत् इदं तु सुब्मात्रे यथा स्यादुदासारिण्यः प्रत्यासारिण्यः इति । अस्यायमाशयः । सत्सूद्विष इत्यत्र सुपि स्थः इत्यतः सुपीत्यनुवर्तते । तच्च उपसर्गेतरपरम् । उपसर्गेपीति पृथगुक्तेः । तदिहानुवर्तमानमर्थाधिकारादुपसर्गेतरपरमेव स्यादिति । निष्कर्षे तु मा भूदिह सुब्ग्रहणमुपसर्गेपीत्यंशस्याप्यनुवृत्त्या निर्वाहात् । सर्वथापि सुब्मात्रे उपपदे णिनिः न त्वनुपसर्ग एवेति सिद्धान्तः । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥ प्रसिद्धस्येति । एवं च पाणिनीयानुसारिणीम् इति प्रक्रियाकारप्रयोगोपि निर्बाध एव । अमरस्य प्रायुङ्क्त लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः इति दिक् ॥ साधुकारिणीति । एतच्च ज्ञापकसिद्धम् । आ क्वेः इति सूत्रे हि तच्छीलात्पृथक् साधुकारी गृह्यते तच्च ताच्छील्यं विनापि णिनौ सत्येव संगच्छते । ब्रह्मणि वदः इदं तु वाचनिकमेव । अतच्छील्यार्थमिदम् । एतच्च कैयटहरदत्तादिग्रन्थे स्पष्टम् ॥ यत्तु भट्टवार्तिके ब्रह्मवादिशब्दस्य तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिपरतया व्याख्यानं कृतम् । आ क्वेः इत्यधिकारे तु ब्रह्मणि वदेर्णिनिविधायकं वचनं नास्त्येवेति कथमिदं संगच्छते इति चेत् । अत्राहुः । भट्टपादानामयमाशयः सुप्यजातौ इति सूत्रेण ताच्छील्ये णिनिः उपसंख्यानेन, साधुकारिणि णिनिः, आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः इ-

त्यावश्यके णिनिस्तु तद्धर्मे पर्यवस्यति, न त्विह आ क्वेः इति सूत्रस्य व्यापारोऽस्तीति। ननु ब्रह्मवादिनो वदन्ति इत्यत्र ब्रह्म वेद इति ब्रह्मशब्दस्यापि जातिवाचकत्वात्कथमिह ताच्छील्ये णिनिरिति समर्थनमिति चेदत्र नव्याः। सुप्यजातौ इत्यत्र प्राणिजातिरेव पर्युदस्यते ताच्छील्यसमभिव्याहारात्। ब्राह्मणानामन्त्रयितेति प्रत्युदाहरणानुगुण्याच्चेति न काप्यनुपपत्तिरिति॥ मनः॥ बहुलग्रहणानुवृत्तेरिह मन ज्ञाने इति दैवादिकस्यैव ग्रहणं न तु मनु अवबोधने इति तानादिकस्य। तेन उत्तरसूत्रे खश्यि श्यनेव भवति, न तूप्रत्ययस्तदाह मन्यतेरिति॥ आत्ममाने॥ मननं मानः भावे घञ्। आत्मनो मान इति कर्मणि षष्ठ्या समासः। स्वपर्याय आत्मशब्दः प्रत्ययार्थत्वेन सन्निहितः। कर्ता स्वपदार्थस्तदाह। स्वकर्मक इत्यादि। चादिति। ननु वासरूपविधिना लभ्यत एव णिनिरिति किमर्थश्चकार इति चेत्॥ अत्राहुः। चकारेणाविच्छेदाय णिनिः समुच्चीयते। तेन करणे यजः इत्यादौ णिनिरेवानुवर्तते न तु खश्। एवं चोक्तप्रयोजनानुरोधेन चानुकृष्टं नोत्तरत्र इतीह न प्रवर्तत इति॥ पण्डितमात्मानमिति। एकस्याप्यात्मनः स्वरूपेण कर्तृत्वं पण्डितत्वविशिष्टरूपेण च कर्मत्वं बोध्यम्। आत्ममाने किम्। दर्शनीयमानो देवदत्तो यज्ञदत्तस्य। कालिंमन्येति। स्त्रियाः पुंवदिति प्राप्तं पुंवद्भावं बाधित्वा परत्वाद्ध्रस्वः। यत्त्वत्र क्यङ्मानिनोश्च इति प्राप्तः पुंवद्भाव इति प्रसादकृतोक्तं, तद्भ्रमसोक्तमेव, मानिन्रूपाभावस्य स्पष्टत्वात्॥ दिवामन्येति। अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य वृत्तिस्वभावात्कर्मत्वम्॥ इच एकाचः। अम्ग्रहणमिहावर्तते तत एकेनाम् विधीयते, परेण प्रत्ययो विशिष्यते तदाह। स्वाद्यम्वदिति॥ एवं च न विभक्तौ तुस्माः इति निषेधान्मकारस्य नेत्संज्ञा अत एव परस्य भवति। औतोम्शसोः इत्यत्र शसा साहचर्यात् सुबेवाम् गृह्यते इत्युक्तत्वादौत आकारश्च भवतीत्याशयेनोदाहरति। गांमन्य इति॥ नरंमन्य इति। ऋतो ङि इत्यादिना गुणः। भाष्यकारेति। अयं भावः। यथा पृष्ठादयः शब्दाः पुंयोगात्स्त्रियां वर्तन्ते पृष्ठी गणिकेति, तथेह श्रीशब्दः परित्यक्तस्वलिङ्गः क्लीबः सन् कुले वर्त्तते, तत ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वः। मुम् तु न, अपवादेन अमा बाधात्। स्वमोर्नपुंसकात् इत्यमो लुक्। न चैवं गांमन्य इत्यादावपि सुपो धातुप्रातिपदिकयोः इति लुक् स्यादिति वाच्यम्। अम्विधिसामर्थ्यादेव तद्बाधादित्याहुः॥ अरूप्रत्ययस्तु मध्येऽपवादा इति न्यायेन सुपो धातुप्रातिपदिकयोः इति लुकमेव बाधते न तु स्वमोर्नपुंसकात् इति लुकमिति भाष्यादौ स्थितम्। स्यादेतत्। नपुंसकह्रस्वे कृते मुमः प्राप्तिरेव नास्ति कथमत्रापवादेनामा बाधादित्युक्तिः

SGDF

संगच्छेत, अरुर्द्विषत् इति सूत्रे हि अन्तग्रहणस्य समीपवाचित्वेन खित्यनव्ययस्येति ह्रस्वे कृते पश्चान्मुमिति व्याख्यातत्वात् ॥ सत्यम् । जनमेजय इत्यत्र स्वतःसिद्धेपि ह्रस्वे यथा खित्यनव्ययस्य इति पुनर्ह्रस्वो मुमर्थं स्वीक्रियते तथाऽत्रापि भवेदित्यस्त्येव मुमःप्राप्तिरिति ॥ भूते ॥ धातोरित्यधिकाराद्धात्वर्थस्य विशेषणमिदम् । भूतेर्थे विद्यमानाद्धातोरित्यर्थः ॥ करणे ॥ स्वरितत्वाण्णिनिरेवानुवर्तते न तु खश् इत्याहु । णिनिः स्यादिति । सोमेन लताविशेषेण यागं कृतवानित्यर्थः । अग्निष्टोमेति । अग्निष्टोमस्तोत्रेण समाप्यमानो यो यागः स लक्षणयाग्निष्टोमस्तेनापूर्वं भावितवानित्यर्थः । उक्तं च काशिकायाम् । अग्निष्टोमः फलभावनायां करणमिति ॥ कर्मणि हनः ॥ पितृव्यघातीति । अत्र काशिका । कुत्सितग्रहणं कर्तव्यमिह मा भूत् चोरं हतवानिति । यद्यपीदं भाष्ये नास्ति तथापि शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिदं लभ्यत इत्याहुः ॥ चतुर्विध इति । अयमाशयः । इह सूत्रे श्रुतत्वात्पूर्वं ब्रह्मादय उद्देश्यास्ततोनन्तरं प्रकृतित्वाद्धन्तिस्ततः परिशेषाद्भूत इति । क्विप् तु सर्वान्ते निर्देष्टव्यः । विधेयत्वात् । तदेवं वचनव्यक्तिः । ब्रह्मादिषूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विबिति । एवं स्थिते यत्रैवकारस्ततोऽन्यत्र नियम इति न्यायेन नियमोऽत्र भवन्ननन्तरे भवति ततश्च ब्रह्मादिष्वेवेत्यवधारणे, हन्तेस्तदनन्तरं निर्दिष्टत्वादुपपदान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलो नियमो भवति । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव भूते इत्यवधारणे त्वनन्तरत्वाविशेषेपि प्राथम्यादुपपदनियमो धात्वन्तरनिवृत्तिफलकः ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते एव क्विबित्यवधारणे तु क्विप्हन्त्योरानन्तर्येऽविशिष्टेपि प्राधान्यात्कालान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकः प्रत्ययनियमः । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते क्विबेवेति वचनव्यक्तौ प्रत्ययान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकः कालनियमः । सोयं प्रकृत्युपपदप्रत्ययकालनियमानां विवेकः । अगृह्यमाणविशेषास्तु चतुर्विधस्यापीह ग्रहणम् । तत्र ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति प्रकृतिनियमे भूत इत्याश्रयणाद्वर्तमानकाले भविष्यत्काले चोपपदानृतेपि भवत्येव । पुरुषं हन्ति हनिष्यति वा पुरुषहा अरिहयोविहयोगविचक्षणः । अरीन् हन्तीति अरिहा स चासौ योगश्च अरिहयोगस्तत्र विचक्षण इत्यर्थः । प्रकृतिनियमफलं तु पुरुषं हतवान् पुरुषहा इति भूतार्थे प्रयोगाभावः । ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेत्युपपदनियमेपि भूत इत्याश्रयणाद्वर्तमानभविष्यत्कालयोर्धात्वन्तरादपि भवत्येव । वृत्रं जयति जेष्यति वा वृत्रजिदिति । उपपदनियमफलं तु वृत्रं जितवान् वृत्रजिदिति प्रयोगाभावः । भूत एव क्विबिति प्रत्ययनियमेपि ब्रह्मादिष्वित्युक्त उपपदान्तरे वर्तमानभविष्यत्कालयोर्हन्तेः क्विप् भवत्येव । पुरुषं हन्ति ह-

निष्यति वा पुरुषहा अरिहेति प्राग्वत् । प्रत्ययनियमफलं तु ब्रह्माणं हन्ति ब्रह्महेत्यादिप्रयोगाभावः । भूते क्विबेवेति कालनियमेपि ब्रह्मादिष्वित्युक्तोपपदान्तरे भूतेपि प्रत्ययान्तरं भवत्येव पितृव्यं हतवान् पितृव्यघाती, इह कर्मणि हनः इति भूते णिनिः । कालनियमफलं तु ब्रह्माणं हतवान् ब्रह्मघातीति प्रयोगाभावः । सोपपदस्य प्रत्ययो नियमेन व्यावर्त्यते । निष्ठा तु भवत्येव हतं हतवानिति । भाष्यकारस्तु प्रकृतिकालनियमावेवाशिश्रियत् । तस्यायमाशयः धातुकालौ हि नेह सूत्रे श्रुतौ किं तु प्रकरणलक्षणजघन्यप्रमाणेनोपस्थितौ अतस्तयोरेवोपरोधो न्याय्यो न तूपपदप्रत्यययोः श्रुत्युपस्थापितत्वात् । एवं न्यायोपष्टम्भेन भाष्येण सह विरोधात् वृत्तिमतमुपेक्ष्यमेवेति कैयटे स्थितम् । यस्त्विह हरदत्तेनोक्तं धातूपपदविषयं नियमद्वयं भाष्ये प्रदर्शितमिति तत्र धातुकालविषयमिति वक्तव्ये उपपदग्रहणं प्रामादिकमित्यवधेयम् ॥ सुकर्म ॥ त्रिविध इति । धातुनियमस्त्विह नेष्यते इति भावः । क्विबेवेतीति । भूते क्विबेवेति प्रत्ययान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलककालनियमादित्यर्थः ॥ कृञ एवेतीति । सुकर्मादिषु कृञएवेति धात्वन्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकोपपदनियमादित्यर्थः ॥ भूत एवेतीति । भूत एव क्विबिति कालान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकप्रत्ययनियमादित्यर्थः ॥ स्वादिष्वेवेतीति । स्वादिष्वेव कृञ इत्युपपदान्तरसम्बन्धनिवृत्तिफलकधातुनियमाभावादित्यर्थः ॥ सोमे सुञः । इहापि चतुर्विधो नियम इति वृत्तिः । एवमुत्तरसूत्रेऽपि । तत्र भूतकालस्य क्विपि नियतत्वात्सोमं सुतवान् सोमसावः अग्निं चितवान् अग्निचाय इत्यण् न भवति । सुनोतेः सोम एव उपपदे नियतत्वाच्चिनोतेस्त्वग्नावेवोपपदे नियतत्वात् । सुरां सुतवान् सुरासुत् इष्टकाश्चितवानिष्टकाचिदिति न भवति किं तु सुरासावः इष्टकाचाय इत्यणेव भवति सोमस्य सुनोतावेव धातोर्नियतत्वात् । अग्नेस्तु चिनोतावेव नियतत्वात् । सोमं क्रीतवान् सोमक्रीः अग्निं भृतवान् अग्निभृद् इति क्विप् न भवति किं तु सोमक्रायः अग्निभार इत्यणेव भवति । भूत एव क्विपो नियतत्वात्सोमं सुनोति सोष्यति वेत्यर्थे क्विप् न भवति । तथा अग्निं चिनोति चेष्यति वेत्यर्थे क्विबभावः किं त्वणेव ॥ कर्मण्यग्न्याख्याम् । श्येनचिदिति । समुदायोयम् आहवनीयधारणार्थं इष्टकानिर्मितस्थलविशेषे निरूढः ॥ कर्मणीति ॥ कुत्सितग्रहणमिति । एतच्च वार्तिकं पुनः कर्मग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते, यत्कर्म क्रियया संबध्यमानं कर्तुः कुत्सामावहति तत्रेत्यर्थः । सोमादयश्च विक्रियमाणाः शास्त्रे प्रतिषेधात्कुत्सावहाः । कुत्सितग्रहणान्नेह । धान्यविक्रायः ॥ दृशेः क्वनिप् ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति सिद्धे नियमार्थमिदं क्वनिबेव यथा स्या-

SGDF

तत्सहनिर्दिष्टौ मनिन्वनिपौ मा भूताम्, न वा अणादय इति। सोपपदप्रत्ययस्यैव नियमेन निवर्तनान्निष्ठा तु भवत्येव ॥ पारं दृष्टवानिति। एवं स्थिते विश्वदृश्वनयना वयमेव इत्यादौ विश्वं पश्यन्ति विश्वदृश्वानि तानि नयनानि येषां ते विश्वदृश्वनयना इत्येवं क्वनिबन्तस्य लटा विग्रहेऽपि न क्षतिः। प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं सूत्रमित्येवं वृत्तिकरादिभिर्व्याख्यातत्वात्। कालान्तरनिवृत्त्यर्थमिदमिति कैरप्यभियुक्तैरनुक्तत्वादिति दिक्॥ राजनि युधिकृञः ॥ सहे च। इदमपि सूत्रद्वयं दृशेः क्वनिप् इतिवन्नियमार्थमिति न्याय्यम्। वस्तुतस्तु दृशिग्रहणेन निर्वाहस्यागतिकगतित्वादियं त्रिसूत्री विधात्रीत्यपि सुवचम्। प्राचां ग्रन्थास्त्विह उदासीना एवेति शब्दकौस्तुभे स्थितम् ॥ मन्दुरायामिति। वाजिशाला तु मन्दुरा इत्यमरः ॥ प्रुमनुजेति। इह जनिः सकर्मकः अनुरोधविशिष्टजननवृत्तित्वात् ॥ अन्येष्वपि दृश्यते। सप्तम्यां जनेः इत्युक्तमसप्तम्यामपि दृश्यत इत्याह। अजः द्विज इति। न जायत इत्यजः द्विर्जातो द्विजः जन्मना जायते शूद्रः कर्मणा जायते द्विजः इत्यभियुक्तोक्तेः। पञ्चम्यामजातौ इत्युक्तं, जातावपि दृश्यते इत्याह। ब्राह्मणज इति। अपिशब्द इति। यत्तु अन्तात्यन्ताध्व इति प्रकरणे अन्यत्रापि दृश्यते इत्युपसंख्यानं तद्भूतकालं विनापि यथा स्यादित्येवमर्थम्। वस्तुतस्तु प्रकृतसूत्रस्थस्यापिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्तद्वार्तिकमनेनैव गतार्थम्। विभावितं चेदम् इको गुणवृद्धी इति सूत्रे जनेर्डं प्रक्रम्य गमेरप्ययं डो वक्तव्यः इति वदता भाष्यकारेण, एवं च प्रकृतसूत्रस्थम् अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वार्तिकमपि गतार्थमिति बोध्यम् ॥ क्तक्तवतू निष्ठा। ननु क्तक्तवतोः सिद्धयोर्निष्ठेति संज्ञासिद्धिः सिद्धायां निष्ठासंज्ञायां क्तक्तवत्वोर्विधानमित्यन्योन्याश्रय इति चेत्। अत्राहुः। भाविनी संज्ञात्र विज्ञायते स भूते भवति यस्योत्पन्नस्य निष्ठेति संज्ञा भवति इत्याश्रयणे सामर्थ्यात् क्तक्तवत्वोर्विधानमेतदिति नास्त्युक्तदोष इति ॥ ण्यदर्थौ भावकर्मणी इति। यद्यपि याज्या ऋगित्यादौ करणादावपि बाहुलकाण्ण्यद्भवति तथापि तयोरेव इति वचनाद्भावकर्मणी एव साक्षादुपात्तौ अर्थं इति स एवेह विवक्षित इति भावः ॥ क्षियो। क्षि क्षये क्षि निवासगत्योः द्वयोरपि ग्रहणम् ॥ क्षितः काम इति। अन्तर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकत्वात्कर्मणि क्तः। एतत् अक्षितोतसनेदिममिति मन्त्रव्याख्यायां माधवग्रन्थे स्पष्टम्। भावे तु क्षितं कामेनेत्याद्युदाहरणीयम्। इण्निषेधसूत्रं स्मारयति। श्रुग्रकः कितीति ॥ क्षुत इति। टुक्षु शब्दे ॥ नुत इति। णु स्तुतौ ॥ वृत इति। वृङ् संभक्तौ वृञ् वरणे ॥ रदाभ्याम्। इह रदाभ्यामित्यनेन तकारो विशिष्यते, न निष्ठा, तेन चरितंमुदितमित्यत्र न, तकार-

स्येटा व्यवहितत्वात्तदेतदाह। परस्य निष्ठातस्येति ॥ बहिरङ्गत्वेनेति । निष्ठात-
काराद्वहिर्भूतं तद्धितञिस्प्रत्ययमाश्रित्याङ्गस्यादेरचो विधीयमानत्वाद्वृद्धिर्बहिरङ्गे-
ति भावः ॥ द्राण इति । द्रा कुत्सायां गतौ ॥ ग्लानः म्लान इति। ग्लै म्लै हर्ष-
क्षये ॥ एकविंशतेरिति । क्र्यादिषु प्वादयो द्वाविंशतिः पठ्यन्ते, तत्र पूर्वं विहा-
य ल्वादयो ज्ञेयाः ॥ जीन इति। सिद्धत्वान्नित्यत्वाच्च ग्रहिज्या इति संप्रसारणे
कृते संयोगादेरातः इत्यस्याप्राप्तिः । गून इति । गु पुरीषोत्सर्गे । विनष्टा इति ।
धातूनामनेकार्थत्वात् पूञ् पवने इत्यस्य विनाशेऽपि वृत्तिः । सिनोतेरिति । षिञ्
बन्धने । ग्रासरूपं (कर्म) ग्रासकर्म तत्कर्तृ यस्य सिनोतेस्ततः परस्य निष्ठात-
तस्य नः स्यादित्यर्थः ॥ सिनो ग्रास इति। पिण्डीक्रियमाणो ग्रासो यदा दध्या-
दिव्यञ्जनवशाद् बन्धनेऽनुकूलो भवति तदा कर्मण एव कर्तृत्वमिति बोध्यम् ॥
ग्रासेति किमिति । ग्रासकर्मकर्तृकस्येति किमर्थमित्यर्थः॥ कर्मकर्तृकेति किमि-
ति । ग्रासकर्मकस्येत्येवास्तु, कर्तृपदं किमर्थमित्यर्थः । कर्मपदं विहाय ग्रास-
कर्तृकस्येत्युक्तौ तु ग्रासेन कण्ठः सित इत्यत्रापि स्यादिति बोध्यम् ॥ भुग्न इति।
भुजो कौटिल्ये नत्वस्यासिद्धत्वात् झलि परतः कुत्वम् ॥ उच्छून इति । श्वयतेर्य-
जादित्वात्संप्रसारणे पूर्वरूपे च हलः इति दीर्घः॥ प्रहीण इति। घुमास्था इति ई-
त्वम् ॥ सून इति । षूङ् प्राणिप्रसवे ॥ दून इति ॥ दूङ् परितापे ॥ ओदिन्मध्ये
इति । यदि डीङ इट् स्यात्तर्हि धातोः परो निष्ठातकारो न संभवतीति नत्वार्थः
पाठोऽनर्थकः स्यादिति भावः । न च ओदिन्मध्ये पाठसामर्थ्यादिटा व्यवधाने
नत्वं भवेदिति वैपरीत्यं किं न स्यादिति शङ्क्यम् । लक्ष्यानुरोधेन इडभावकल्प-
नाया एव न्याय्यत्वात्। अन्ये तु सत्यपि इडागमे सवर्णदीर्घे चैकादेशस्य पूर्वान्त-
त्वेन ग्रहणादिडा व्यवधानं नास्त्येवेतीष्टं सिध्यतीत्याहुः ॥ संस्त्यान इति । स्त्यैङ्
गतौ इत्यस्य आदेचः इत्यात्वे संयोगादेरातः इति निष्ठातस्य नः ॥ यस्य विभा-
षा । यस्येत्यार्धधातुकापेक्षया षष्ठी । यदीयस्यार्धधातुकस्येत्यर्थः । समक्त इति ।
अञ्चु गतिपूजनयोः संपूर्वः । नत्वस्यासिद्धत्वात् झलि परतः कुत्वम् ॥ उदक्तमि-
ति। उद्धृतमित्यर्थः । व्यक्तमित्येतत्तु अञ्जू व्यक्ति इत्यस्य, न त्वञ्चेः तेनात्र न-
त्वाभावः । वृक्ण इति । ओव्रश्चू छेदने ग्रहिज्या इति सं-
प्रसारणम् । नत्वस्यासिद्धत्वात् स्कोः इति सलोपः चोः कुः इति कुत्वं च। ऊदित्वेन वे-
ट्कत्वाद् यस्य विभाषा इति निष्ठाया इडभावः। नुड्विधिलादेशविनामेषु वर्णैक-
देशस्यापि वर्णत्वेन ग्रहणादृकारैकदेशो रेफो निमित्तमिति अट्कुप्वाङ् इति
नस्य णत्वम् । णत्वस्य विनाम इति प्राचां संज्ञा ॥ ऋवर्णान्नस्य णत्वमिति ।

यथाश्रुतपक्षेपि णत्वनिषेधार्थं क्षुभ्नादिषु न्टनमनशब्दपाठाट्टकारं निमित्तीकृत्या-प्यव्यट्कुप्वाङ् इति णत्वं भवत्येवेति दिक् ॥ परिस्कन्दः ॥ अचि निपातनम् । अथवा निष्ठातकारस्य लोप इति काशिका ॥ द्यून इति । च्छ्वोः शूड् इत्यूठ् । क्षीण इत्यर्थः । द्यूतमिति । विजिगीषया हि तत्राचाः पात्यन्ते इति गम्यते वि-जिगीषा ॥ निर्वाणोवाते ॥ वा गतिगन्धनयोः निःपूर्वादस्मान्निष्ठातस्य नत्वे ण-त्वम् ॥ वातश्चेत्कर्त्ता नेति । एवं च वातेन हेतुना निर्वाणो दीप इत्यत्र नि-षेधो नेत्याहुः ॥ निर्वात इति । गत्यर्थाकर्मक इति कर्तरि क्तः । नितरां वातो गत इत्यर्थः ॥ शुष्क इति । शुष शोषणे ॥ क्षाम इति । क्षै क्षये आदेच इत्या-त्वम् ॥ प्रस्तीमः प्रस्तीत इति । स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोः आत्त्वे कृते संयोगादेः इत्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वं संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते हलः इति दीर्घः पश्चाद्यण्वत्त्वादन्त-त्वयोर्विरहान्न नत्वम् । संस्त्यान इत्यत्र तु भवत्येव ॥ क्षीवादिष्विति ॥ क्षीबृ मदे कृश तनुत्वे लाघृ शक्तौ उत्पूर्वः एभ्यः क्तः ॥ ननु फुल्ल विकसने इत्यस्मादुल्ला-घेश्च पचाद्यचि इतराभ्यामिगुपधलक्षणे कप्रत्यये च फुल्लादयः सिद्ध्यन्ति त-त्किं सूत्रेणेत्यत आह । सूत्रं त्विति ॥ निवृत्त्यर्थमित्युपलक्षणम् । फुल्लवानिति रूपस्य निष्ठा च द्व्यजनात् इत्याद्युदात्तस्य च सिद्ध्यर्थमिति बोध्यम् ॥ उत्फुल्ल-संफुल्लयोरिति । यद्यपि प्रफुल्ल इतिवत्फुल्लेः पचाद्यचा सिद्धं तथापि उ-त्फुल्तः संफुल्त इति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ नुद । रदाभ्याम् संयोगादे रातः इति नित्ये प्राप्ते, क्षीत्यस्याप्राप्ते उभयत्रविभाषेयम् ॥ वेत्तेस्त्विति । तथा च भाष्यम् । वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते । विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विन्दतेरिति ॥ नुन्नः नुत्त इति । अनिदिताम् इति नलोपः ॥ न ध्या ॥ ध्यै चिन्तायाम् । ख्या प्रकथने । पद पाल-नपूरणयोः । मुर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः मदी हर्षे ॥ पूर्त्त इति । श्र्युकः किति इति इण्निषेधः । लोपविधिं स्मारयति । राल्लोप इति ॥ मूर्त इति । आदित-श्च नेट् । मत्त इति । श्वीदितः इति नेट् । वेत्तेर्ज्ञानार्थकाद्विदेरिष्ट भाष्यं स-त्तार्थकविदेर्विचारणार्थकविदेश्च भोगप्रत्यययोर्वृत्तिर्न संभवतीत्याशयेनाह । विन्दतेरिति ॥ विद्लृ लाभे इत्यस्येत्यर्थः । भुज्यत इति भोगः । प्रतीयत इति प्रत्यय इति कर्मसाधनावेताविति व्याचष्टे । भोग्ये प्रतीते चार्थे इति ॥ भित्तं श-कलम् ॥ भिदेः क्ते रदाभ्याम् इति प्राप्तनत्वस्याभावो निपात्यते । भित्तं शकल-खण्डे वा इत्यमरः ॥ भिन्नमन्यादिति । विदीर्णमित्यर्थः ॥ ऋणमाधमर्ण्ये ॥ अधमं दुःखप्रदमृणमस्य सोऽधमर्णः तस्य भाव आधमर्ण्यं तेन व्यवहारविशेषो ल-

SGDF

ष्यते । ततश्च उत्तमर्णोऽपि सिध्यतीत्याशयेन व्याचष्टे । अधमर्णव्यवहार इति ॥ स व्यवहारो दातृग्रहीत्रोः सम्बन्धी भवतीत्युत्तमर्णेपि प्रयोगो न विरुध्यते लक्षणायां तु धारेरुत्तमर्णः इति निर्देशो लिङ्गम् ॥ स्फायः स्फी ॥ स्फायी वृद्धौ ॥ कथं तर्हि स्फीतिकामः इति । स्फीतमाचष्टे इति ण्यन्तात् अच इष्ठलोपणिलोपौ ॥ यस्येति । निरः कुषः इति विकल्पितेट्त्वादिति भावः ॥ उषित इति । यजादित्वात्संप्रसारणम् । शासिवसि इति षः । वसतीति शपा निर्देशः स्पष्टार्थः । वस्तेः सेट्कत्वाद्भवितव्यमेवेटा ॥ क्षुधित इति । एवं च तस्यालमेषा क्षुधितस्य इति प्रयोगो निर्बाध एवेति क्षुधेर्धातोर्भावे क्विपि तारकादित्वादितजिति धातुवृत्तिषु यदुक्तं तन्नादर्तव्यम् । समानन्यायतया क्रुधितादावुपयोक्ष्यत इति वा कथंचिन्नेयम् ॥ अञ्चेः । उदित्त्वात् क्त्वायां विकल्पे प्राप्ते निष्ठायां यस्य विभाषा इति निषेधे वचनम् ॥ अञ्चित इति । नाञ्चेः पूजायाम् इति नलोपनिषेधः ॥ अक्त इति । अनिदिताम् इति नलोपः ॥ लुभो । तीषसह इति क्त्वायां निष्ठायां निषेधे, च प्राप्ते वचनम् ॥ पूङश्च ॥ श्र्युकः किति इति निषेधे प्राप्ते वचनम् ॥ पूङः क्त्वा च ॥ न क्त्वा सेट् इत्यनेनैव सिद्धे क्त्वाग्रहणमिह व्यर्थमित्यत आह । उत्तरार्थमिति ॥ क्त्वेति । न तु निष्ठा, चानुकृष्टत्वादिति भावः ॥ शिश्रियत इति । एरनेकाचः इति यण् ॥ आदिकर्मणीति । आद्येषु लक्षणेषु भूतेषु सर्वस्याः क्रियाया भूतत्वाभावान्निष्ठा न प्राप्नोतीति वचनम् । आदिकर्मणि तस्य कर्तरि विधानार्थं चेत्याहुः ॥ चादिति । अन्यथा तक्रकौण्डिन्यन्यायेन भावकर्मणोर्न स्यादिति भावः ॥ प्रस्वेदित इति । चशब्द आदिकर्मद्योतनार्थः, स्वेदितमित्यादि भावे ॥ भ्वादिरन्येति । ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोरिति पठितः ॥ स्विद्यतेस्त्विति । ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे इति दिवादिषु पठितस्य ॥ स्विदित इत्येवेति । क्त्वनिषेधाभावादिति भावः । न च ष्विदेति दैवादिकोऽपि ञीदिति वाच्यम् । हरदत्तग्रन्थविरोधादिति भावः ॥ अत्र हरदत्तः । ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः इति दिवादिर्दृश्यते न तु ञिष्विदा अव्यक्ते शब्दे इति भ्वादिरपि, मिदिना साहचर्यादित्याह । तच्चिन्त्यम् । भ्वादिष्वपि मिदेः पठ्यमानत्वात् । तस्मादविशेषादुभयोर्ग्रहणं न्याय्यं तदेतदाह । दिवादौ भ्वादौ चेति । क्ष्विदादीनामादितश्च इतीण्निषेधात्सेण् निष्ठा न संभवतीत्यादिकर्मणि निष्ठोदाहृता ॥ अविस्पष्टमिति । स्वषधातोस्तितिक्षायामेव वृत्तिसत्त्वेपि सूत्रस्थतितिक्षाग्रहणमेव ज्ञापयति अनेकार्था धातवः इति ॥ रुचितमिति । रुच दीप्तौ । गत्यर्थाकर्मक इति कर्तरि क्तः । क्रुष्टमिति । क्रुश आह्वाने रोदने च व्रशादि-

SGDF

ना षत्वे ष्टुत्वम् ॥ गुधितमिति । गुध परिवेष्टने दिवादिः ॥ संप्रसारणमिति । वचिस्वपीत्यनेन ॥ शून इति । टुओश्विगतिवृद्ध्योः हलः इति दीर्घः ओदितश्च इति निष्ठातस्य नः ॥ गूढ इति । यस्य विभाषा इति नेट् । ढत्वधत्वढलोपदीर्घाः । वतः ततः इति । अनुदात्तोपदेश इति नलोपः ॥ सनि वेट्कत्वादिति । तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वेड्वाच्यः इति वचनात् । क्षान्तत्यादीनामिति । श्वीदितः इति निष्ठायामनिट्कार्यम् । कृती छेदने वृती हिंसाग्रन्थनयोः नृती गात्रविक्षेपे इत्येतेषामिदित्त्वकरणेन यस्य विभाषा इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनाद्वा ॥ पतित इति । सिद्धमित्यर्थः ॥ क्षुब्ध ॥ क्षुभ संचलने झषस्तथो रिति धत्वम् । स्वन ध्वन शब्दे इडभावे अनुनासिकस्य क्विझलो रिति दीर्घः, लगी सङ्गे म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे व्रश्च इति षत्वे ष्टुत्वम् । रेभृ शब्दे फण गतौ । दीर्घः । ष्टुत्वम् बाहृ प्रयत्ने इडभावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । अनायासशब्देन तत्साध्यो लक्ष्यत इत्याह । अनायाससाध्य इति ॥ क्षुण्णमौषधजातमुष्णोदके प्रक्षिप्य सद्योभिषुत्य पूत्वा यत्पीयते तत्फाण्टमित्याहुः ॥ वेदभाष्ये इति । तद्वै नवनीतं भवति घृतं देवानाम् फाण्टं मनुष्याणाम् इति शतपथश्रुतेर्व्याख्यायामित्यर्थः ॥ अन्यत्र त्विति । मन्थादेरत्राच्यत्वे त्वित्यर्थः ॥ धृषिशसी । ञिधृषा प्रागल्भ्ये शसु हिंसायाम् । अनयोः आदितश्च यस्य विभाषा इति सूत्राभ्यामिट्प्रतिषेधे हि सिद्धेऽप्यनयोर्वैयात्य एवानिट्त्वं नान्यत्रे ति नियमार्थमित्याह । अविनये एवेति ॥ विरुद्धं यातो वियातः अविनीतस्तस्य भावो वैयात्यम् । ननु धृषेः विभाषा भावादिकर्मणोः इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं कस्मान्न भवतीत्याशङ्कायामाह । नास्तीति ॥ अनभिधानादिति भावः ॥ अत्र प्रमाणमाह । अत एवेति । माधवस्त्विति ॥ एवंच आदित्त्वस्य फलवत्त्वात् हरदत्तोक्तं यच्चिन्त्यं तदेवचिन्त्यमिति भावः । दृढः स्थूल । बलमस्यास्तीति बलः अर्शआदिभ्योच् ॥ बलवतीति ॥ स्थूलो मांसलः स च निर्जलोपि बलवांस्तु कृशोपि दृढ इति फलितोर्थः ॥ तस्येति । तकारस्ये त्यर्थः ॥ हस्येति ॥ ननु हो ढः इति ढत्वे ढोढेलोपेनैव सिद्धमिति तस्य ढत्वं हस्य लोपश्च न निपात्यतामिति चेत् । मैवम् । तथा हि सति ढलोपस्यासिद्धत्वेन द्रढिमेत्य र ऋतो हलादेर्लघोः इति रभावो न स्यात्परिद्रढय्य गत इत्यत्र ल्यपि लघुपूर्वात् इत्ययादेशो न स्यात् । परिदृढस्यापत्यं पारिदृढी कन्येत्यत्र गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् स्यात् । अतोसिद्धत्वनिवृत्तये हलोपो निपात्यत इति भाष्यादौ स्थितम् । अत एव ढ्रलोपे इति सूत्रे अणः किं दृढ इति प्राचो ग्रन्थस्य प्रामादिकतामभिप्रेत्य तृढो वृढ इति प्रत्युदाहृतम् ॥ प्रभौ ॥ नि-

SGDF

पातनमिति । हलोपे प्रयोजनमिति द्रढिमा परिव्रढय्येत्यादिसिद्धिरिति प्रागेवेव बोध्यम् ॥ कृच्छ्रगहनयोः । कृच्छ्रं दुःखं, तत्कारणं च लक्षणया गृह्यते । कषतिर्हिंसार्थः ॥ कष्टो मोह इति । दुःखहेतुरित्यर्थः ॥ घुषिरवि । घुषिरविशब्दार्थे इति भ्वादिः घुषिरविशब्दने इति चुरादिः द्वयोरपि सामान्येन ग्रहणम् ॥ ननु विशब्दनार्थाद्घुषेश्चुरादिणिचा भाव्यं ततश्च णिचो व्यवधानाद् घुषेः परा निष्ठा नास्तीति कथमिण्निषेधप्रसङ्गः, किं च विशब्दने णिच्निषेधाभावाण्णिच्युपधागुणे निष्ठायां सेटि इति णिलोपे च घोषितं वाक्यमित्यपि स्यादिति चेत् । अत्राहुः । एवं तर्हि विशब्दनप्रतिषेध एव ज्ञापकः विशब्दनार्थस्य चुरादिणिजनित्यः इति नास्त्युक्तदोष इति दिक् ॥ अभेः ॥ विशेषेण दूरं विदूरं ततोऽन्यदविदूरं तस्य भाव आविदूर्यम् । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । अस्मादेव निर्देशात् न नञ्पूर्वात्पुरुषात् इति निषेधो न भवति । सामीप्य इत्येव तु नोक्तं नातिदूरस्यासंग्रहापत्तेस्तदेतद्ध्वनयन्व्याचष्टे । नातिदूरमासन्नं वेति ॥ एवं च सामीप्ये इति प्राचीनव्याख्यानमुपलक्षणतया नेयमित्याहुः ॥ णेः । अधीयत इति अध्ययनम् कृत्यल्युट इति बहुलवचनात्कर्मणि ल्युट् ॥ णिलुक् चेति । निपात्यत इति शेषः । लोपे हि प्रत्ययलक्षणेन गुणः स्यादिति भावः ॥ शृतम् ॥ श्रातिश्रपयत्योरिति । श्रा पाके इत्यदादौ पठ्यते चुरादावपि घटादिष्वपि पठ्यते मित्त्वार्थम् । श्रै पाके इति च भ्वादौ तस्यापि कृतात्वस्येह ग्रहणम् । निपातनसामर्थ्याल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयत इत्याहुः ॥ शृभावो निपात्यत इति । ष्यङः संप्रसारणम् इति प्रकृतमेव संप्रसारणं न विहितम् । श्यतेरपि श्रितमेव यथा स्यादिति । अत्र विभाषाभ्यवपूर्वस्य इति विभाषानुवर्तते सा च व्यवस्थिता, तेन क्षीरहविषोरेव शृभावो नित्यश्च, अन्यत्र तु नैव भवतीत्याशयेनाह । क्षीरहविषोः पाक इति ॥ अन्यत्त्विति । शाकादि ॥ श्रपितमिति । णौ मितां ह्रस्वः ॥ वा दान्त । शमु दमु उपशमे पूरी आप्यायने दिवादिश्चुरादिश्च दसु उपक्षये स्पश बाधने छद अपवारणे । ज्ञपिर्मित् संज्ञायां मारणतोषणनिशामनेषु इत्युक्तः ॥ रुष्य ॥ रुष रोषे । तीषसहेति विकल्पितेट्कत्वात् यस्य विभाषा इति नित्ये निषेधे प्राप्ते विकल्पो विधीयते । अम गत्यादिषु अम रोगे इति चौरादिकस्तु न गृह्यते एकाचः इत्यधिकारादित्याहुः ॥ आन्त इति । अनुनासिकस्य इति दीर्घः ॥ तूर्ण इति । ञित्वरा संभ्रमे ज्वरत्वर इत्यूठ् निष्ठानत्वम् । आदितश्च इति निषेधे प्राप्ते विकल्पः एवं च आदित्त्वस्य फलमात्मनेपदमात्रम् । तच्च एधत्यादिवदक्रस्वानुबन्धत्वेपि सिध्यत्येवेत्याशयेनाह फलं मन्दमि-

SGBF

ति ॥ संघुष्ट इति । संपूर्वाद् घुषेर्विशब्दने इटि प्राप्ते विकल्पोयम् । अविशब्दनेपि संपूर्वस्य परत्वादयं विकल्प एव ॥ आस्वान्त इति । आङ्पूर्वस्य स्वमनेर्मनोभिधानेप्ययमेव विकल्पः स्यात् । आस्वान्तं मनः । आस्वनितं मन इति ॥ ह्रुषेः ॥ हृषु अलीके उदित्त्वान्निष्ठायामनिट् हृष तुष्टौ सेट्, उभयोरपि ग्रहणमित्युभयत्रविभाषेयम् ॥ पीनमिति । ओदित्त्वान्निष्ठानत्वम् । प्यान इति । स्वीदितो निष्ठायामितीडभावे यलोपः । नत्वे व्यवस्थान्तरमाह । सोपसर्गस्य नेत्यादि । अन्धुः कूपः ॥ प्रल्हन्न इति । ल्हादो मुखे ईदित्वादिडभावे रदाभ्याम् इति नत्वम् ॥ द्यतिस्यति । दोवखण्डने षोन्तकर्मणि मा माङ् माने मेङ् प्रणिदाने ष्ठा गतिनिवृत्तौ श्तिपा निर्देशो धातुविशेषणार्थः । न हि श्तिपं विना श्यन् सुलभः । यत्तु प्रसादकृतोक्तम् श्तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । दादत्तः सासात इति तन्न । यङ्लुकि हि इटा भाव्यं दादितः सासित इति । तत्र ति किति इति वचनान्नास्ति प्रसङ्गः । किं च दो दद् घोः इति विधीयमान आदेशः अनेकाल्त्वात्सर्वस्येति निर्विवादम् । तथा च हन्तेर्यङ्लुगन्तस्य वधादेशवत्साभ्यासस्य प्रवर्तेतेति दादत्त इति त्वदुदाहृतरूपं कथमुक्तिसंभवं लभेतेत्याहुः ॥ शाच्छो । शो तनूकरणे छो छेदने ॥ दधातेर्हिः । श्तिपा निर्देशो धेटो निवृत्त्यर्थः ॥ तीत्यनुवृत्तेर्यङ्लुकि न, दाधितः । अत्रापि प्रसादकृता श्तिपा निर्देशस्य यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थत्वाद्दाधीत इति घुमास्था इतीत्वामुदाहृतं तत्पूर्ववदेव हेयम् ॥ दो दद् घोः ॥ इह्यादेशः थान्त एव न तु तदधान्तः । जश्त्वे कृते संहितायास्तुल्यत्वेपि प्रक्रियाया दोषादिति प्राञ्चः । तथा चाहुः तान्ते दीर्घत्वाख्यो दोषो दान्ते दोषो निष्ठानत्वं धान्ते दोषो धत्वाख्यः स्यान्निर्दोषत्वात् थान्तो ग्राह्य इति तदनुसारेणाह । दथ् स्यादिति । दात इति । दाप् लवने अदाबिति निषेधान्न घुत्वम् । इह सर्वे पञ्चास्यापवादा इत्याह । तान्तो वेत्यादिना । दीर्घापत्तिरिति । विदत्तमित्यादावुपसर्गस्येत्यर्थः । दत्ति इत्यत्र द्वौ पक्षौ दा इत्यस्य य आदेशः स तकारान्तस्तकारादिर्वेति । तत्राद्ये पक्षेयं दोषो नान्त्ये, इत्याशयेनोक्तदोषं परिहरति । तकारादाविति । निष्ठानत्वमिति । रदाभ्याम् इत्यनेन ॥ सन्निपातेति । तादिंनिमित्तीकृत्य विहितो यो दान्ताद्यादेशः स तकारविघातकनत्वादिविधेर्निमित्तं न भवतीति भावः ॥ अच उपसर्गात्तः ॥ तकारादकार उच्चारणार्थः । अच इत्यावर्तते तत्रैकं पञ्चम्यन्तमुपसर्गं विशिनष्टि, अपरं षष्ठ्यन्तं स्थानलाभायेति व्याचष्टे अजन्तादित्यादिना । यद्वा अचं इत्यनावृत्तं पञ्चम्यन्तमेवास्तु, किं तु द्वितकारकोयमादेशस्ते नानेकाल्त्वात्सर्वस्य घीर्भविष्यति एकतकारे हि अलोन्त्यस्य इति

बाधित्वा आदेः परस्य इत्यादेरेव स्यादच इति पञ्चमीनिर्देशात् । यद्येव म-पोभि इत्युत्तरसूत्रेऽपि हितकार एवेति सर्वादेशः स्यादिति चेत् । अत्राहुः पञ्च-म्यन्तस्याच इत्यनुवृत्तेरचः परस्य यकारस्यैव भविष्यति तत्रान्तस्य संयोगान्तलोपे पूर्वस्य जश्त्वेन सिद्धमिष्टमिति ॥ अवदत्तमित्यादि । आदिकर्मणीत्येतत्प्रदत्तमि-त्यस्यैव विशेषणं नेतरेषामसंभवात् । दातुं प्रक्रान्तमारब्धमिति प्रदत्तमित्यस्यैवा-र्थः ॥ इष्यते इति । तादेशबाधनार्थं निपातनमिष्यत इत्यर्थः । अन्ये तु अवादी-नामुपसर्गप्रतिरूपकत्वाश्रयणे ह्यवदत्तं विदत्तमित्यादि सिद्ध्यति उपसर्गत्वाश्रयणे तु पूर्वोक्तमवत्तमित्यादीति नापूर्वमिदं वचनमित्याहुः ॥ दस्ति ॥ इकः काशे इत्यत इक इति उपसर्गस्य घञि इत्यत्र उपसर्गस्येति ढ्रलोपे इत्यतो दीर्घ इति चानु-वर्त्तते अलुगुत्तरपदे इत्यतोऽनुवृत्तस्योत्तरपदे इत्यस्य तीति विशेषणं यस्मिन्विधिः इति तदादिविधिस्तदेतत्सकलमभिप्रेत्य व्याचष्टे । इगन्तोपसर्गस्येत्यादिना ॥ ननु चर्त्वस्यासिद्धत्वादादेशतकारो नास्तीत्यत आह । आश्रयात्सिद्धमिति । खरी रोः इत्युत्वं प्रति रुत्ववदिति भावः ॥ धीतमिति । दधातेर्हिः इत्यत्र लुग्विकर-णस्य निर्देशात् धेट्पाने इति भ्वादेर्हिर्न भवति, नापि दत् दो दद् घोः इति द इत्युपादानादिति भावः ॥ उच्चारणार्थ इति । इदित्त्वे तु नुम् स्यादिति भावः ॥ धत्वमिति । झषस्तथोः इत्यनेन ॥ झरो झरीति । अनेन पाक्षिको धलोप इत्य-र्थः । इदानीं क्तार्थान् प्रपञ्चयति।आदिकर्मणि ॥ व्याख्यातम् ॥ प्रकृतः कटमिति। कटं कर्तुमारब्धवानित्यर्थः ॥ प्रशब्द आदिकर्मद्योतनार्थः । क्तेनोक्तत्वात्कर्तरि प्रथमा कर्मण्यनुक्तत्वाद् द्वितीया ॥ प्रकृतः कटस्तेनेति । कर्मणि प्रयोगे तु विप-र्ययः । नदीष्ण इति । नद्यां स्नातो नदीस्नाने कुशल इत्यर्थः ॥ गत इति । अनुदात्तोपदेश इति मलोपः ॥ प्राप्त इति । प्रपूर्वः आप्ऌ व्याप्तौ व्याप्तिरपीह सूत्रे गतिशब्देन विवक्षितेति भावः ॥ ग्लान इति । ग्लै हर्षक्षये अकर्मकोऽयम् । आदेच इत्यात्त्वे संयोगादेरातः इति नत्वम् ॥ शेषमिति । अधिशीङ्स्थासां कर्म इति कर्मत्वम् ॥ अधिष्ठित इति । द्यतिस्यति इति इत्त्वम् ॥ उपोषित इति । व-सतिक्षुधोः इतीट्, शासिवसि इति षत्वम् ॥ अनुजीर्ण इति । जॄष् वयोहानौ ऋत इद्धातोः हलि च इति दीर्घः नत्वं, णत्वम् ॥ मुकुन्दस्येति । आस्यतेऽस्मिन्नि-त्यासितमासनमित्यर्थः । यायतेऽस्मिन्निति यातं मार्गः । भुज्यतेऽस्मिन्निति भुक्तं भोजनमित्यर्थः । त्रिष्वपि अधिकरणवाचिनश्च इति कर्त्तरि षष्ठी । क्ष्विण्ण इति। आदितश्च इति नेट् ॥ द्दढ इति । श्वीदितः इति नेट् नलोपः ॥ राज्ञामिति । मतिबुद्धि सूत्रेण क्तस्य च वर्त्तमाने इति षष्ठी ॥ दृष्ट इति । तीषसह इति वेट्कत्वादस्य विभा-

SGDF

वा इति नेट् ॥ शीलित इत्यादि । शील समाधौ रुच पालने क्षमूष् सहने क्रुश आह्वाने जुषी प्रीतिसेवनयोः ॥ सुयजोर्ङ्वनिप् ॥ सुनोतेरिति । षुञ् अभिषवे यद्यपीह सु गतौ षु प्रसवैश्वर्ययोः इति निरनुबन्धकयोरेव ग्रहणं न्याय्यं तथाप्यनभिधानादुभयपदिना साहचर्याद्वा तयोर्ग्रहणं न भवतीति भावः । ङकारः सुनोतेर्गुणप्रतिषेधार्थः । पकारस्तु स्वरार्थस्तुगर्थश्च ॥ यज्वेत्यादि । क्वनिपि कृते वच वचिस्वपि इति संप्रसारणं स्यादिति ङ्वनिदुक्तः॥अतृन्निति। नकारः स्वरार्थः ऋदित्। जरन्निति । ऋकारस्य गुणे रपरोऽकारः उगिदचाम् इति नुम् । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्न दीर्घः ॥ छन्दसि लिडिति ॥ सूत्रस्यार्थमाह । भूतसामान्ये इति । न च छन्दसि लुङ्लङ्लिटः इत्यनेन गतार्थता शङ्क्या । धातुसंबन्धाधिकारे हि स विधिः । इदं तु धातुसंबन्धं विनापि भवतीति विशेषात् । अत्र व्याचख्युः।कानचः कित्करणं तिस्तिराण इत्यत्र ऋच्छत्यॄताम् इति गुणस्य निषेधार्थं सति प्रतिषेधविषये आरभ्यते । चक्राण इत्यत्र तु असंयोगाल्लिट् कित् इत्येव सिद्धं कित्त्वमिति॥ त्रिसुनिमतमिति । सूत्रकृता छन्दसि इति प्रक्रान्तत्वादुत्तरसूत्रे भाषाग्रहणाच्च भाष्यवार्तिकयोरपि क्वसुकानचोः छन्दस्युभयथा इति वचनात्सार्वधातुकत्वेन सार्वधातुकमपित् इति ङित्त्वादेवाजिवानित्यादौ नलोपादीनां कित्कार्याणामन्यथासिद्धिमाशङ्क्य तितीर्वान् तिस्तिराण इत्यादौ ऋच्छत्यॄताम् इति प्राप्तस्य गुणस्य बाधनार्थं कित्करणमिति सिद्धान्तितत्वात् । अत एव कित्करणसामर्थ्याद्भाषायामपि क्वसुकानचौ स्त इति केषाञ्चिदुत्प्रेक्षा नादर्त्तव्येति हरदत्तमाधवादिग्रन्थे स्पष्टमिति भावः । कवयस्त्विति । गतानुगतिकतयेति भावः ॥ वस्वे ॥ वसु इत्यविभक्तिको निर्देशस्तथा च व्याख्यास्यति । वसोरिति । नित्यत्वाद् द्वित्वे कृते एकाच्त्वमेव नेति कथमिट् स्यादित्यत आह । कृतद्विर्वचनानामेकाचामिति । कृतेऽपि द्वित्वे एकाच एव ये अवशिष्यन्ते तेषामित्यर्थः । नेड्वशि कृति इति निषेधं बाधित्वा क्रादिनियमात्सर्वत्र प्राप्तस्येटो नियमोऽयमित्याह । नान्येषामिति ॥ आदिवानिति । अद भक्षणे द्वित्वे हलादिःशेषाभ्यासदीर्घसवर्णदीर्घेषु कृतेषु कृतद्वित्वेऽप्ययमेकाजेवेतीड् भवति॥ आरिवानिति । ऋ गतौ ऋच्छत्यॄताम् इति गुणे कृते द्वित्वादिषु पूर्ववत्कृतेष्वयमप्येकाच् ॥ ददिवानिति । डुदाञ् दाने कृते द्वित्वेनायमेकाच् इण्निमित्तस्यातो लोपो वा सति तस्मिन्भवतीत्यनेकार्थमादिग्रहणम् ॥ जक्षिवानिति । लिट्यन्यतरस्याम् इत्यदेर्घस्लादेशः । द्वित्वे कृते नायमेकाजिति घसिग्रहणम् । अत्र व्याचख्युः द्वित्वात्पूर्वं परत्वाद् घसिभसोर्हलि इत्युपधालोपः स्यात्तस्मिंश्च कृतेऽनेकाच्त्वात्

द्वित्वमेव न स्यात् । न चास्य कर्त्तव्ये द्विर्वचनेऽचि इत्यनेन स्थानिवद्भावो निषेधो वा शङ्क्यः द्वित्वनिमित्तस्याचोऽभावात् । ततश्च नायं कृतद्विर्वचन एकाज् भवतीति घसिग्रहणं तत्सामर्थ्यात्तु परत्वादुपधालोपमिडागमो बाधते । कृते त्विडागमे गमहन इत्युपधालोपस्तस्य चाज्निमित्तत्वेन स्थानिवत्त्वाद् द्वित्वम् । वेहा द्विर्वचनेऽचि इति निषेधपक्षे तूपधालोपात्प्रागेव द्वित्वं, पश्चादुपधालोपः शासिवसिघसीनां च इति षत्वं, चर्त्वं, चः अभ्यासे चर्च इत्यभ्यासघकारस्य जश्त्वमिति ॥ निषेदुषीमिति । षद्लृ विशरणादौ लिटि धातोः इति द्वित्वे अत एकहल्मध्ये इत्येत्वाभ्यासलोपौ उगितश्च इति ङीपि वसोः इति संप्रसारणे वलादित्वाभावान्नेट् । सदिरप्रतेः इति षत्वम् । पुंसि तु निषेदिवान् ॥ अध्यूषुष इति । वस निवासे अधिपूर्वः । वचिस्वपि इति सम्प्रसारणं द्वित्वहलादिशेषसवर्णदीर्घाः ङसि भत्वात्संप्रसारणम् । प्रथमैकवचने तु अध्यूषिवान् ॥ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ इडिति । वलादिलक्षण एवेट् नेड्वशि कृति इति निषिद्धः क्रादिनियमात्पुनः प्राप्तः वस्वेकाजाद्घसाम् इति सूत्रेण कृतद्वित्वानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिट् स्यान्नान्येषाम् इति नियच्छता प्रतिषिद्धो नित्यत्वात् द्वित्वे कृतेऽनेकाच्त्वात् । न च; सवर्णदीर्घेणैकाच्त्वम् । दीर्घ इणः किति इत्यभ्यासदीर्घे कृते तत्सामर्थ्यात्सवर्णदीर्घाभाव इति पक्षाश्रयणात् । स एव वलादिलक्षण इट् इह प्रतिश्रूयते नापूर्वो विधीयते, तेन संप्रसारणविषये न भवति, अत एवोदाहृतम् । उपेयुष इति । सति त्विटि तस्य यणादेशे उपेय्युष इति स्यादिति भावः ॥ अविवक्षितमिति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । ईयिवानिति । इणो द्वित्वे सवर्णदीर्घं बाधित्वा अङ्गत्वात् इणो यण् इति यण् भवति । वसोरिडागमे हि परवाजादिप्रत्ययस्य सत्त्वात् ॥ वचेरिति । वच परिभाषणे इत्यस्माद् ब्रुवो वचेर्वा कर्त्तरि, न तु भावकर्मणोः । एतच्च निपातनाल्लभ्यम् ॥ जग्मिवानित्यादि । इट्पक्षे गमहन इत्युपधालोपः ॥ लटः शतृ ॥ सामानाधिकरण्ये सतीति । यद्यप्यादेशरहितस्य लटः प्रयोगाभावात्सामानाधिकरण्यं दुर्लभं तथापि शतृशानचस्तद् दृष्ट्वा स्थानिन्यपि सामानाधिकरण्यं कल्प्यते ॥ शवादीति । शित्त्वेन सार्वधातुकत्वादिति भावः ॥ पचन्तमिति । शतुरुगित्त्वान्नुम् । विक्लित्त्यनुकूलव्यापारं मानव्यापाराश्रयमित्यर्थः ॥ आने मुक् ॥ अतो येयः इति पूर्वसूत्रानुवृत्तं पञ्चम्यन्तमप्यत इति पदं षष्ठ्या विपरिणमय्यते आन इति सप्तमीबलात् । न चात इति पञ्चमीबलादान इति सप्तम्यन्तम्पदं षष्ठ्या विपरिणामय्यतामिति शङ्क्यम् । पञ्चम्याः पूर्वसूत्रे चरितार्थत्वात्सप्तम्याश्च चरितार्थत्वात्तदेतदाह । अङ्गस्यात

इति ॥ प्राचा त्वदन्ताङ्गस्येति व्याख्यातम् । तदयुक्तम् । पचमान इत्यादाव-दुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम् इति शानचः स्वरस्यासिद्धिप्रसङ्गात् ॥ अदन्ताङ्गस्येति। पचे हि अङ्गभक्तो मुक् । स चाङ्गमेवन व्यवदध्यात्तदवयवमकारन्तु व्यवदध्यादेव । अकारमात्रभक्तत्वे तु तदवयवत्वान्नास्ति व्यवधानमित्यदोषः ॥ ननु स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् इति परिभाषया मुकोविद्यमानत्वेन व्यवधानाभावात्स्यादेवानुदात्तत्वमिति चेत् । अत्राहुः । हलः स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवन्नान्यत्र इत्याकरारूढम् । न चात्र हलः स्वरप्राप्तिरस्तीति प्रकृते परिभाषेयं नोपयुज्यते । अन्यथा मरुत्वानित्यादावपि ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं स्यादिति दिक् ॥ लडिति । यद्यपि प्रथमान्तं प्रकृतं;तथापि धातोः इत्यधिकारात्पञ्चम्यन्तात्परं प्रथमान्तं षष्ठ्या विपरिणमय्यत इति भावः । न च वर्तमाने लट् इत्यत्रैवोक्तरीत्या विपरिणामोऽस्त्विति शङ्क्यम् । प्रत्ययविधौ पञ्चम्याः प्रकल्पकत्वं नास्तीति गुप्तिज्किद्भ्यः सन् इत्यत्र भाष्यकारैः स्वोक्तत्वात् ॥ प्रथमासामानाधिकरण्येपीति । उपलक्षणमिदम् । अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याभावेपीत्यर्थः । तेन कुर्वतोपत्यं कौर्वतः कुर्वतो भक्तिः कुर्वद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिरिति प्रत्ययोत्तरपदयोरपि सिध्यति। अन्यथा कुर्वतोपत्यमित्यादौ तद्धितसमास न स्याताम् ॥ लक्षणहेत्वोः ॥ लक्ष्यतेनेनेति लक्षणं परिचायकम् ॥ शयाना इति । शीङ आत्मनेपदित्वात्परस्य लटः शानच् । अत्र शयनं लक्षणं चिन्हं यवनकर्तृकभोजनस्य, न तु फलं, नापि कारणमिति हेत्वपेक्षया लक्षणस्य पृथङ् निर्देशः ॥ अर्जयन्निति । अर्ज प्रतियत्ने चुरादिः । अर्जनार्थो वास इत्यर्थः । हरमिति । हरिदर्शनं मुक्तौ कारणमित्यर्थः ॥ विदेः ॥ स्थानिवत्त्वादेव नसिद्धे सोरुगित्करणं वसोः सम्प्रसारणम् इत्यत्र क्वसोरपि सामान्यग्रहणार्थम् । तत्सामर्थ्याच्च एकानुबन्धग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य इत्येतदपि न प्रवर्तते ॥ पूङ्यजोः ॥ शानन: शकारः सार्वधातुकत्वार्थः नकारः स्वरार्थः । ण्वुलादिवत्स्वतन्त्रोयं न तु शत्रादिवल्लादेशः । तथा हि सति वेति वाच्यं स्यात्पवते यजते इति तिङोपि यथा स्युरिति । न च वासरूपन्यायेन निर्वाहः । लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति इत्याकरे स्थितत्वात् । किञ्च लादेशत्वे लः कर्मणि च इति भावकर्मणोर्विहितं स्यादिति भावकर्मणोरपि प्रयुज्येत, इष्यते तु कर्त्तर्य्येव एवं चानशः, इङ्धार्य्योः इति शतुश्च स्वातन्त्र्यं बोध्यम् ॥ अत्र केचित् । शानन्नो लादेशत्वे लसार्वधातुकानुदात्तत्वं स्यादित्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम् । परत्वान्नित्स्वरप्रवृत्त्या पवमान इत्यादेराद्युदात्तत्वे शाननोनुदात्तत्वस्येष्टत्वात् ॥ नन्वेषां

SGDF

लादेशत्वानङ्गीकारे सोमं पवमान इत्यादौ कर्मणि षष्ठी स्यादिति चेत् ॥ मैवम् । न लोका इति सूत्रे तृन्निति प्रत्याहारनिर्देश इत्युक्तत्वात् ॥ ताच्छील्य। वचनग्रहणं स्पष्टार्थम् । चानशो लादेशत्वाभावेनात्मनेपदत्वाभावात्परस्मैपदिभ्योपि विधानमिति ध्नन्नयन्नुदाहरति । निघ्नान इति ॥ गमहने त्युपधालोपः ॥ इङ्धार्योः । इङ आत्मनेपदित्वात् शता न सिध्यति धारयतेरपि कर्तृगामिनि क्रियाफलं न सिध्यति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं च प्राप्नोतीत्ययमारम्भः ॥ सुञो यज्ञसंयोगे ॥ सुनोतेः शतृप्रत्ययः स्यात् यज्ञेन संयुज्यमाने वृत्तिश्चेत् ॥ नन्विह सुञो यज्ञे इत्येवास्तु यज्ञविषयकर्मत्सुनोत्यर्थ इति व्याख्यायां सुरां सुनोतीत्यादेर्व्यावर्तयितुं शक्यत्वात् ॥ अत्राहुः । संयोगग्रहणं प्रधानकर्तृसंप्रत्ययार्थं, तेन यजमानादन्यत्र न भवतीति । एवं चाप्रधाने कर्त्तरि लटः शतृशानचौ इत्यनेनापि न भवति संयोगग्रहणसामर्थ्यादिति हरदत्तः । यः सुन्वन्तमवतीत्यादीनामेकवचनान्तानां यजमानपरत्वसंभवेऽपि बहुवचनान्तानां तु न संभवति एकस्मिन्योग एकस्यैव यजमानत्वादित्याशङ्क्य योगविशेषे तु संभवतीति दर्शयितुमुदाहरति । सर्वे सुन्वन्त इत्यादि ॥ सत्रयोगे हि बहवो यजमानास्त एव ऋत्विजां कर्म सोमाभिषवणं कुर्वन्तीति सुन्वन्त इत्यादिबहुवचनान्तस्यापि यजमानपरत्वं संभवतीति भावः ॥ अर्हः ॥ प्रशंसायां किम् । अर्हति चौरो वधम् ॥ आक्केः ॥ शीलादीनां त्रयाणां विशेषणं समर्थयितुं निर्दिष्टैस्त्रिभिस्तच्छब्दैः प्रकृतिभूतधात्वर्थो निर्दिश्यते । क्विपमभिव्याप्येति । भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जीति वक्ष्यमाणमिति शेषः ॥ कर्त्ता कटानिति । न लोकाव्यय इति षष्ठीनिषेधः ॥ अलंकृञ् । कृञिति डुकृञ् करणे इत्यस्यैव न तु कृञ् हिंसायाम् इत्यस्य, प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धस्यैव ग्रहणम् इति न्यायात् ॥ निराङ्पूर्वोऽपि कृञ् स एव, प्रपूर्वो जनी प्रादुर्भावे इह डुपचष् पाके पत्लृ गतौ मदी हर्षे त्रयोऽपि उत्पूर्वाः पठ्यन्ते, तत्र उदः पचपतमद इत्येव वक्तव्ये प्रत्येकमुत्पूर्वस्य पाठ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थः । तेन समुत्पतिष्णुरित्यादि न भवतीत्याहुः॥ रुच दीप्तौ अवपूर्वः त्रपूष् लज्जायाम् वृतु वर्तने वृध वृद्धौ षह मर्षणे चर गतौ ॥ इत्यादीति । आदिशब्दग्राह्यास्तु निराकरिष्णुः प्रजनिष्णुः उत्पचिष्णुः उत्पतिष्णुरिति । उत्पतिष्णुसहिष्णू च चेरतुः खरदूषणौ इति भट्टिः । कालिदासोऽप्याह एतानामुत्पतिष्णवः इति ॥ केचित्तु पत इति स्थाने दान्त सूत्रे पठित्वा पद गतौ इत्यस्मात्प्रत्ययमाहुः । उन्मदिष्णुः रोचिष्णुः अपत्रपिष्णुः वर्तिष्णुः वर्धिष्णुः सहिष्णुः चरिष्णुः ॥ पारयिष्णव इति । अयामन्ता इति चेरय् ॥ नेत-

SGDF

दिति। चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमित्यर्थः॥ ईत्त्वं नेति। घुमास्था इत्यादिना॥ गित्त्वादिति। क्ङिति च इत्यत्र गकारं प्रश्लिष्य गिति किति ङितीति व्याख्यानादिति भावः॥ गकारप्रश्लेषादिति। नन्वेवं नकारे चर्त्वस्यासिद्धत्वात् झषि च इत्युत्त्वं स्यादिति चेत्। सत्यम्। सौत्रोऽयं निर्देशः। तथा च वार्तिकम्। ग्स्नोर्गित्त्वान्न स्थ ईकारः क्ङितोरीत्त्वशासनात्। गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्र्युकोऽनिट्त्वं कगोरिति। दङ्क्ष्णुरिति। दंश दशने व्रश्च इत्यादिना षत्वे षढोः कः सि इति कत्वम् आदेशप्रत्यययोः इति षत्वम्। अनिदिताम् इति नलोपो न ग्स्नोर्गित्त्वेन प्राप्त्यभावात्॥ त्रस्नुरिति। श्र्युकः किति इति नेट्॥ शमित्यष्टाभ्यो॥ इतिशब्द आद्यर्थः॥ शमिनीतरेत्यत्रेति। अत्र नव्याः। विद्वत्तरेतिवत् तसिलादिषु इति पुंवद्भावेन शमितरेति भाव्यम्। न च उगित्त्वाभ्युपगमस्य फलाभावाद्ध्रस्वविकल्प एव भवतीति वाच्यम्। पाक्षिकह्रस्वेन उगित्करणस्य चरितार्थत्वाद्ध्रस्वाभावपक्षे तु पुंवद्भावस्य दुर्वारत्वादित्याहुः॥ संपृचा॥ संपर्कीति। पृची संपर्के चजोः इति कुत्वं गुणः॥ परिदेवीति। देवृ देवने भ्वादिः, ण्यन्तस्य दीव्यतेस्तु नेह ग्रहणं लाक्षणिकत्वात्। अण्यन्तैः साहचर्याच्च॥ अभ्याघातीति। अभ्याङ्पूर्वाद्धन्तेर्हस्य कुत्वेन घः हनस्तोऽचिण्णलोः इति नस्य तः, अत उपधायाः इति वृद्धिः॥ वौ कष॥ कष हिंसार्थः लस श्लेषणक्रीडनयोः, कत्थ श्लाघायाम् स्रम्भु विश्वासे॥ अपे च लषः॥ लष कान्तौ॥ प्रे लप। लप व्यक्तायां वाचि॥ प्रमाथीति। मथे विलोडने॥ निन्दहिंस। इह सूत्रे विनाशेति विपूर्वस्य नशेर्ण्यन्तस्य भाविना णिलोपेन निर्देशः। अकारस्त्वागन्तुकः। केचित्तु विनाशीति ण्यन्तमेव पठन्ति। परिवादीति तु वदेर्ण्यन्तस्य पाठो निर्विवाद एव। असूयतिः कण्ड्वादियगन्तः, निन्दादीनामसूयान्तानां समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम्। स्यादेतत्। असूयतेरेव वुञ् विधेयो नेतरेभ्यः, निन्दादीनां ण्वुलैव सिद्धेः। नहि तत्र लित्स्वरनित्स्वरयोर्विशेषोऽस्ति उभयथाप्याद्युदात्तत्वात्। असूयतेस्तु ण्वुलि लिति इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं, वुञि तु ञ्नित्यादिर्नित्यम् इत्यादिरुदात्त इति विशेषसत्त्वादित्याह। ण्वुलेति॥ हृजादयो नेति। नेदं ण्वुल्विषयकमेव ज्ञापकं, किं तु सामान्यतः प्रत्ययमात्रविषयकमित्यर्थः॥ देविक्रुशोः। दीव्यतेर्हेतुमण्ण्यन्तस्य दिवु कूजने इति चुरादिण्यन्तस्य च ग्रहणम्॥ चलनशब्दार्था। चल कम्पने चुप मन्दायां गतौ कपि चलने शब्द शब्दने चुरादिः, रु शब्दे॥ चलन इत्यादि। युवोरित्यनादेशः॥ अनुदात्तेतश्च हलादेः। ननु सर्वोऽप्यनुदात्तेत् हलन्त एवेति तदन्तविधिं बाधित्वा सामर्थ्याद्धलादिरेव ग्रहीष्यते तत्किमादि-

ग्रहणेनेति चेत् । अत आह । आदिग्रहणाभावे हलन्तादित्यर्थः स्यात् तथा हि सत्वे धितेत्यादावतिप्रसङ्गः स्याज्जुगुप्सन इत्यादि च न सिध्येत् । अस्ति चेह अनुदात्तेत्त्वं गुपादिष्ववयवेष्वचरितार्थस्यानुबन्धस्य समुदायविशेषकत्वादिति दिक् ॥ जुचङ्क्रम्य ॥ क्रमिद्रमी यङन्तौ क्रमु पादविक्षेपे द्रम हम्म मीमृ गतौ ॥ पूर्वेणेति । अनुदात्तेतश्च इत्यनेन ॥ इह पदिग्रहणं सकर्मकार्थमिति वृत्तिकृतोक्तम् । भाष्ये तु अनभिधानादेव सकर्मकान्न भविष्यतीत्युक्तत्वात् । ज्ञापनार्थमेव तदित्याशयेनाह । बाधा मा भूदित्यादि ॥ परस्परमिति । निन्दहिंस इत्यादिसूत्रे हि तच्छीलादिषु वासरूपविधानात् तृजादयो नेति ज्ञापितम् । इह तु ताच्छीलिकेषु परस्परं नेति ज्ञापितमिति विवेक इति भावः ॥ क्रुध ॥ क्रुध क्रोधे रुष रोषे मडि भूषायाम्, भूष अलंकारे ॥ न यः । अय वय पय मय चय तय णय गतौ इति पठितस्य नयतेर्नायं निर्देशः । अनुदात्तेत्त्वादेव युचः सिद्धत्वात्किं तु नेति पृथक् पदमिति मत्वाह । यकारान्तादिति ॥ क्नूयिता क्ष्मायितेति । क्नूयी शब्दे उन्दे च क्ष्मायी विधूनने ॥ सूददीप ॥ सूद क्षरणे दीपी दीप्तौ दीक्ष मौण्ड्येज्यादौ ॥ ताच्छीलिकेष्विति । परस्परमिति शेषः ॥ प्रायिकमिति न केवलं यथाश्रुतभाष्यमवलम्ब्य युज्रयोरेव समावेश इति मन्तव्यं, किन्तु प्रायिकत्व एव भाष्यस्य तात्पर्यम् । तेन गमेः लषपतपदेत्युकञ्विषये तृन्नपि । गन्ता । गामुकः । तथा वौ कषलस इति घिनुण्विषये युजपि । विकत्थी विकत्थन इत्यादि सिध्यतीति भावः ॥ जल्प ॥ जप जल्प व्यक्तायां वाचि भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च कुट्ट छेदने लुण्ठ स्तेये, चौरादिकाविमौ । अत्र व्याचख्युः । जल्पेः चलनशब्दार्थात् इति भिक्षेः अनुदात्तेतश्च इति युचि प्राप्ते कुट्टलुण्ठयोः णेश्छन्दसि इति इष्णुचि प्राप्ते वृङस्तु आदृगमहनजन इति किकिनोः प्राप्तयोरयं विधिरिति । जिषो ङीषर्थं इत्याह । वराकीति ॥ प्रजो ॥ जु इति सौत्रो गत्यर्थः ॥ जिदृक्षि । जि जये जि अभिभवे, दृङ् आदरे क्षि क्षये क्षि निवासगत्योः श्रिञ् सेवायाम् विपूर्वः । व्यथभयसञ्चलनयोः नञ्पूर्वः निपातनान्नञो धातुना समासे नलोपे ततः प्रत्ययः । अम गत्यादिषु अभिपूर्वः ॥ प्रसवीति । षू प्रेरणे अस्मादिनिः । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने षूङ् प्राणिप्रसवे इमौ न गृह्यते सानुबन्धत्वात् । जिदृक्षि इत्यत्रैव प्रजुं पठित्वा पूर्वसूत्रं त्यक्तुमुचितम् । एवं हि पृथग्विभक्तिश्चकारश्च मास्त्विति सुवचम् ॥ स्पृहि ॥ स्पृह ईप्सायाम् गृह ग्रहणे पत गतौ ॥ अयश्चुरादाविति । तेन णेरयादेशेन रूपसिद्धिरिति भावः । यद्येवं णिचि उपधागुणवृद्धी स्यातामत आह । अदन्ता इति ॥ ततश्चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्तदभावः ॥ तत्पूर्व इति । त-

SGDF

छन्दस्य समासोपि निपातनादिति बोध्यम् । डुधाञ् अत्पूर्वः । श्रद्धालुः ।धेटस्तु नेदं रूपम् । अत्पूर्वस्य तस्य प्रयोगाभावादिति व्याचख्युः । कथं कृपालुः स्पर्शालुः । कृपां स्पर्शां च लातीति विग्रहे मृगय्वादित्वात्कुः ॥ दाधेट् । डुदाञ् दोदेङां त्रयाणामेव ग्रहणं न तु दाप्दापोरित्याहुः ॥ भंगुर इति । चजोः इति कुत्वम् । अभिधानस्वभावाद्भञ्जेः कर्मकर्त्तर्य्येवेत्याहुः ॥ विदिभिदि ॥ विदेर्ज्ञानार्थस्यैव ग्रहणं न तु लाभार्थस्य, व्याख्यानात् । छिदुरमिति । कर्मकर्त्तरि प्रत्यय इति वृत्तिः । नैतद्भाष्ये दृष्टम् । तथा च माघः मुख्ये कर्त्तरि प्रायुङ्क्त प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सरच्छिदु'यादुरयाचितमङ्गना इति । इह अदुरिति च्छेदः ॥ इत्वरः । इत्वरी इति । इण् गतौ ह्रस्वस्य पिति इति तुक् । कित्त्वाद्गुणाभावः टिड्ढा इत्यादिना स्त्रियां ङीप् ॥ जागुरूकः ॥ जागुरिति पञ्चम्यन्तं तद्व्याचष्टे । जागर्त्तेरिति ॥ जागरूकः इति सिद्धरूपमेव तु न निपातितम् । उत्तरसूत्रे ऊकस्याननुवृत्तिप्रसङ्गात् ॥ यजजप ॥ यायजूक इति । यजेर्यङि द्वित्वादि दीर्घोकितः इत्यभ्यासदीर्घः अतो लोपे यस्य हलः इति लोपः ॥ जञ्जपूक इत्यादि । जपजभदहदश इत्यादिना नुक्, वावदूकशब्दस्तु उलूकादयश्चेत्यत्र वक्ष्यते । माधवस्त्वाह । कुर्वादिगणे वावदूक इति पाठादेव यङन्ताद्वदेरूकः प्रत्यय इति ॥ सनाशंस । सनिति प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणम् । षणु दाने षण संभक्तौ इति धात्वोस्तु नेह ग्रहणम् । गर्गादिषु विजिगीषुशब्दस्य पाठात् । आशंसेति आङः शंसु इच्छायाम् इत्ययं गृह्यते, न शंसुस्तुतौ इति आङा सह निर्देशात् ॥ विन्दुरिच्छुः । विद ज्ञाने इत्यस्यैव ग्रहणं नेतरेषाम् । एवमिषेरपि इच्छार्थकस्यैव ग्रहणं न तु इष गतौ इष आभीक्ष्ण्ये इत्यनयोः अनभिधानान्निपातनाद्वेति भावः । विन्दुशब्दस्तु पवर्गीयादिः बिदि अवयवे अस्मान्मृगय्वादित्वात्कुप्रत्यये बोध्यः ॥ क्याच्छन्दसि ॥ क्य इति क्यच्क्यष्क्यङां सामान्यग्रहणम् । क्यान्तधातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु उप्रत्ययो भवतीति काशिका । क्य इति व्याख्यानात्कण्ड्वादियगपि गृह्यते । तेन तुरण्यवोऽङ्गिरसो न चन्त समर्थे सपर्यवः, यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युम् इत्यादि सिद्धम् । तुरण त्वरायाम् । सपर पूजायाम् । भुरण धारणपोषणयोः इत्येते कण्ड्वादिषु पठितः । अथ कथं सन्तः प्रणयिवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनसूयवः इति भट्टपादाः । मृगय्वादिषु असूयशब्दो द्रष्टव्य इति हरदत्तः ॥ सुम्नयुरिति । सुम्नशब्दात्क्यचि तदन्तादुः । न छन्दस्यपुत्रस्य इतिः निषेधात् क्यचि च इति ईत्वम् अकृत्सार्व इति दीर्घश्च न भवति ॥ आदृ ॥ ऋदोरप् इतिवदादिति दकारो मुखसुखार्थो न त्वयं तकारस्तेन तात्परत्वाभावाद्

इत्यनेन दीर्घोऽपि गृह्यते। तेन ततुरिर्जगुरिः। तॄ प्लवनतरणयोः इत्यस्य, गॄ नि-
गरणे इत्यस्य च बहुलं छन्दसि इत्युक्ते रूपमिति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु आदित्या-
दिप्रकृतिविशेषणमुदाहरणं प्रपञ्चमात्रम्। किकिनौ लिट् च इत्येतावन्मात्रमेव
विवक्षितम्। तथा च वार्तिकम्। किकिनावुत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्श-
नात् इति। उदाहृतं च भाष्ये सेदिर्नेमिरित्यादि। एवं स्थिते आदिति
तपरकरणेऽपि नच्चरतरिति ध्वनयन्नाह। अदन्तादृदन्तादिति। बभ्रिर्वज्रमिति। न
लोका इति षष्ठीनिषेधाद्द्वितीया। किकिनोः स्थाने तिबादयो न, लिड्वदित्य-
तिदेशेन स्वरूपाबाधेनैव कार्यातिदेशात्। छान्दससूत्रद्वयोपन्यसनं भाषायां धा-
ञ् इत्यादिवार्तिकविषयबोधनार्थम्। इह च वार्तिके गमिर्यद्यपि न दृश्यते, त-
थापि धातुवृत्तौ क्वचिद्वृत्तिपुस्तके च दर्शनादुपन्यस्तः॥ जग्मिरिति। गमहन
जन इत्युपधालोपः॥ जघ्निरिति। अभ्यासाच्च इति कुत्वम्॥ दधिरिति। आतो
लोपः॥ नेमिरिति। एत्वाभ्यासलोपौ॥ सासहीत्यादि। यङोऽतो लोपे यलो-
पः। अभ्यासदीर्घः॥ नोगभागश्चेति। नीग्वञ्चु इत्यादिना प्राप्तस्य नीगागम-
स्याभाव इत्यर्थः॥ तृष्णगिति। ङित्त्वान्न गुणः। नजिङ इकार उच्चारणार्थः॥
क्रु कन्नपीति। अत एव भीरुभीलुकभीरुकाः इत्यमरः॥ ईश्वर इति नेड्वशि इ-
तोऽभावः॥ पेस्वर इति। पिस्नृ पेसृ गतौ॥ कस्वर इति। कस गतौ॥ भ्राज॥
आके: इत्युक्तत्वात्तच्छीलादिष्वयं क्विप्। भ्राजृ दीप्तौ धुर्वी हिंसायाम् द्युत दी-
प्तौ ऊर्ज बलप्राणनयोः पॄ पालनपूरणयोः। जु गतौ सौत्रः। ग्रावपूर्वः ष्टुञ् स्तु-
तौ॥ विभ्राडिति। व्रश्च इति षत्वम्। जश्त्वचर्त्वे॥ धूरिति। राल्लोपः इति
वलोपः र्वोः इति दीर्घः॥ ऊर्गिति। चोः कुः। रात्सस्य इति नियमान्न संयोगा-
न्तलोपः। पूरिति। उदोष्ठ्यपूर्वस्य इत्युत्वम्। र्वोः इति दीर्घः॥ वाक् प्राडिति।
इह दीर्घः सम्प्रसारणाभावश्च। सम्प्रसारणप्राप्तिस्तु वचिस्वपि ग्रहिज्यावयि इ-
त्यादिना॥ श्रयति हरिं श्रीरिति। प्राचा तु श्रयन्त्येतामिति कर्मणि क्विबुदा-
हृतस्तत्र कर्त्तरि कृत् इति सूत्रविरोधः स्पष्ट एव। बाहुलकं तु अगतिकगतिः॥
द्युति॥ द्वे चेति। कृतेऽपि द्वित्वे अभ्याससंज्ञेह दुर्लभा, प्रत्यासत्त्या षाष्ठद्वित्व
एव प्रवृत्तेरत एव आष्टमिके सा नेत्याशङ्कायामाह दृशिग्रहणादिति॥ दिद्युदि-
ति॥ द्युतिस्वाप्योः इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम्। जगदिति। गमः क्वौ इति मलो-
पे तुक्। अत्र द्वे चेति चकारेण दीर्घः समुच्चीयमानो द्युतिगम्योर्न भवति, दी-
र्घश्रुत्या अचश्च इति परिभाषोपस्थानादजन्तजुहोतेरेव संभवतीत्याशयेनाह जु
होतेर्दीर्घश्चेति। जुहोतीति जुहूः। कृस्वश्चेति चकारेण द्वित्वं समुच्चीयते

धीरिति । ध्यायतीति धीः । हलः इति दीर्घः । ननु ध्यायति पुरुषो, न तु धीः एवं जुहोत्यनया पुरुष इति सर्वसंमतत्वात्कथं तर्हि हि भवदुक्तार्थः संगच्छत इति चेद् । अत्राह हरदत्तः । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां क्विप् भवति ॥ भुवः संज्ञा ॥ धनिकेत्यादि । तेन ग्रामयोरन्तरे यस्तिष्ठति तत्र नेति भावः । एतच्च दृग्ग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते ॥ नन्वेवं प्रतिभूशब्दः संज्ञेति फलितं तत्र संज्ञायामित्येव सिद्धं किमन्तरग्रहणेन । अत्राहुः । यावद्द्रव्यभाविन्यः संज्ञाः । प्रतिभूशब्दस्तु सत्येव तस्मिन् ऋणप्रदानेन निवर्तत इत्युभयोर्भेद इति ॥ शं सुखं भावयतीति शम्भुरित्यर्थाभ्युपगमनायाह अन्तर्भावितेति ॥ शं भवति सुखस्वरूपो भवतीति शम्भुरित्यन्ये ॥ शं भवत्यस्मादिति व्युत्पत्तिस्तु अपादाने डुप्रत्ययाभावाच्चिन्त्येति माधवः ॥ धः कर्मणि ॥ कर्मणीति नोपपदम् । ष्ट्रावामश्च इत्यनन्तरमेव धः ष्ट्रन् इति वक्तव्ये पृथक्कर्मग्रहणाद्व्याख्यानादित्याशयेनाह कर्मण्यर्थे इति । अत एव धीयते पीयते इति धात्री स्तनदायिनीत्यादि व्याचक्षते ॥ दाम्नी ॥ मेढ्रमिति । ह्रोढः धत्वष्टुत्वढलोपाः ॥ दंष्ट्रेति । षित्त्वेपि ङीष् इह न भवति अनित्यः षितां ङीष् इत्युक्तत्वात् । अन्ये त्वजादिपाठाट्टापमाहुः ॥ नध्रीति । नहो धः इति धत्वम् । झषस्तथोर्धः जश्त्वम् । सूत्रे दश इति नलोपिनो निर्देशो ज्ञापकः क्वचिदकित्यपि दंशेर्नलोपो भवति इति । तेन दंश दशने इत्यस्माल्ल्युटि दशना दन्ता इति सिद्धम् । न च संनिधानात् ष्ट्रन्येव नलोपः स्यादिति वाच्यम् । शुनो दन्तदंष्ट्रा इति निर्देशात् ॥ तच्चोत्करणमित्यादि ॥ एतेन हलसूकरयोरभिधेयत्वमुपपदत्वं च निरस्तम् । सुखमित्यर्थ इति । तत्रैव रूढिरिति भावः ॥ अर्तिलूधूसू ॥ धू विधूनने इति कुटादिरेव गृह्यते निरनुबन्धकत्वात् । अत एव गाङ्कुटा इति ङित्त्वादगुणनिषेधे उवङ् तदाह धुवित्रमिति ॥ पुवः ॥ पूङ्पूञोरुभयोर्ग्रहणमविशेषात् ॥ करण इत्यनुवृत्तेराह येनाज्यमिति ॥ कर्तरि चर्षि ॥ इत्रः स्यादिति । करणे कर्तरि चेत्यर्थः।काशिकानुसारेण यथासंख्यं व्याचष्टे ऋषौ करणे इति । कर्तरि क्तत् इति सूत्रस्थभाष्यकैयटयोस्तु यथासंख्यं न इति गम्यत इति शब्दकौस्तुभे स्थितम् ॥

इति पूर्वकृदन्तम् ॥

अथोणादयः ॥ कृवापा ॥ डुकृञ् करणे, वा गतिगन्धनयोः पा पाने, पा रक्षणे जि अभिभवे डुमिञ् प्रक्षेपणे स्वद आस्वादने साध संसिद्धौ, अशू व्याप्तौ ॥ विश्वकर्मणि ना कारुश्शिल्पि कारकशिल्पिनोः इति मेदिनीकोशः ॥ कारुः शिल्पिनि कारके इति धरणिकोशस्तदेतदभिप्रेत्याह कारुरित्यादि । आद्ये योगरू-

र्ढ्रि द्वितीये तु विवेकः । अत एव द्वितोये धात्वर्थे प्रतिकारस्यान्वयो भवत्येव । तथा च भट्टिः राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वानरपुङ्गवः । सर्ववानरसेनानामाश्वागमनमादिशत् इति ॥ पिबत्यनेन तैलादिकमिति पायुर्गुदस्थानम् । गुदं त्वपानं पायुर्ना इत्यमरः । पाति रक्षतीति विग्रहे रक्षकोपि । तथा च मन्त्रः भुवस्तस्य स्वतवा पायुरग्ने इति । स्वतवान्पायो इति नस्य रुत्वम् ॥ अगदो जायुः इत्यमरः । पुंलिङ्गसाहचर्याज्जायुः पुंसि ॥ मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा इत्यमरः । गोः पूर्वोक्तां वाचं विकृतां मिनोति प्राक्षिपतीति गोमायुः शृगाल इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ वस्तुतस्तु मायुः शब्दः यत्पशुर्मायुमकृत गोमायुरेकः इत्यादौ वेदभाष्यकारादिभिस्तथैव व्याख्यातत्वात् ॥ स्वदते रोचते इति स्वादु विशेष्यनिघ्नोयम् ॥ एवं साधुरपि । आशु शीघ्रमिति ॥ विलम्बाभावमात्रे क्लीबम्, तद्विशिष्टद्रव्यपरत्वे तु त्रिलिङ्गम् । अथ शीघ्रं त्वरितम् इत्युपक्रम्य क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात्त्रिष्वेषां मेद्यगामि यत् इत्यमरः । व्रीहौ पुंस्येव । उणादयो बहुलम् इति बहुलवचनादन्यस्मादप्युण् भवति । रह त्यागे । गृहीत्वा चन्द्रं रहति त्यजतीति राहुः ॥ वस निवासे वसत्यस्मिन्सर्वमिति सर्वत्रासौ वसतीति वा वासुः । वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः । वसुदेवस्यापत्यमित्यस्मिन्नर्थे ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च इत्यणि कृते वासुदेव इति व्युत्पत्त्यन्तरमिति दिक् ॥ छन्दसीणः ॥ उणनुवर्तते । एति गच्छतीत्यायुः । मान आयौ इति आयुशब्दो मनुष्यपर्यायेषु वैदिकनिघण्टौ पठितः अत एव त्वामग्ने प्रथममायवे मानस्तोके तनये मान आयौ इत्यादिमन्त्रेषु वेदभाष्ये तथैव व्याख्यातम् । अर्वाचीनास्तु छन्दसीणः इति सूत्रं बहुलवचनाद्भाषायामपि प्रवर्तत इति स्वीकृत्य आयुर्जीवितकालोना इत्यमरग्रन्थे आयुशब्दमुकारान्तं व्याचख्युः । ननु एतेर्णिच्च इत्युसुप्रत्यये सकारान्तो वक्ष्यमाण आयुःशब्दस्तु लोकवेदयोर्निर्विवाद एव । अत एव जटा आयुरस्येति विग्रहे गृध्रं हत्वा जटायुषम् इति रामायणप्रयोगो यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात् इति श्रीहर्षप्रयोगश्च संगच्छते । तथा च आयुर्जीवितकालो ना इत्यत्रायुःशब्दः सकारान्त इत्येव व्याख्यायतां किमुकारान्ताभ्युपगमेनेति चेद् । अत्राहुः । सकारान्त आयुःशब्दो नपुंसक इति तस्य पुंलिङ्गता नेत्याशयेन तथोक्तमिति । अन्ये तु छन्दसीणः इति सूत्रस्य भाषायां प्रवृत्त्यभावे मा वधीष्ट जटायुं माम् इति भट्टिप्रयोगः तटीं विन्ध्यस्याद्रेरभजत जटायोः प्रथमजः इति विन्ध्यवर्णने अभिनन्दोक्तप्रयोगश्च न संगच्छेतेत्याहुः । वस्तुतस्तु जटां याति प्राप्नोतीति जटायुः मृगय्वादित्वात्कुः आयात्यायुः । एवं च जटायुषा जटायुं च वि

SGDF

व्यादायुं तथायुषा इति द्विरूपकोशः वायुना जगदायुना इति वर्णविवेकश्च सुसाध इति दिक् ॥ इसनि । द्द विदारणे षणु दाने जन जनने चर गतौ चट भेदने ॥ दार्विति ॥ काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः इत्यमरः ॥ चाट्विति । चटु चाटु प्रियं वाक्यम् इति हट्टचन्द्रः । चाटुर्नरि प्रियोक्तिः स्यात् इति रत्नमालाकोशः नरि पुंसि चकार च किल चाटून् प्रौढयोषिदिवस्य इति माघः । माघे तु नपुंसकमपि दर्शितम् । चाटु चाकृतकसंभ्रममासाम् इति ॥ किंजरयोः । शृ हिंसायाम्, इण् गतौ आभ्यामूण् स्यात् । सस्येति । किंशारुर्ना सस्यशूके विशिखे कङ्कपत्त्रिणि इति मेदिनीकोशः ॥ रो रस्य लः ॥ तॄ प्लवनतरणयोः त्रः रस्येति च्छेदः । केचित्तु ऋ इति प्रश्लिष्य द्वयोरपि सवर्णदीर्घे कृते तयोस्तोरित्युक्त्वा ऋ गतौ इत्यस्मादपि उण् रस्य ल इति व्याख्याय इयर्ति अर्यते वा आलुः । शाकविशेषो घटी चेत्याहुः । कर्कर्यालुर्गलन्तिका ॥ भृमृशी ॥ भृञ् भरणे, मृङ् प्राणत्यागे शीङ् स्वप्ने, तॄ प्लवनतरणयोः, चर गतौ, अयं भक्षणेपि त्सर छद्मगतौ तनु विस्तारे, धन धान्ये डुमिञ् प्रक्षेपणे, टुमस्जो शुद्धौ भरुः स्वर्णे हरे पुंसि इति मेदिनी । भरुर्भर्त्तृकनकयोः इति हेमचन्द्रः । शयुरिति । अजगरे शयुर्वाहसः इत्यमरः ॥ तरुरिति । तरन्ति नरकमनेन रोपकाः ॥ चरुरिति । अनवस्रावितान्तरूष्मपक्व ओदन इति याज्ञिकाः । हव्यपर्वधिकरणेत्येवमुक्तम् । उगवादिभ्यो यत् इति सूत्रे कैयटस्त्वाह स्थालीवाची चरुशब्दस्तात्स्थ्यादोदने भाक्त इति ॥ तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे विरले कृशे इति मेदिनी ॥ धनुः पुमान् प्रियालद्रौ राशिभेदे शरासने इति नान्ते मेदिनी । विश्वप्रकाशमुदाहरति धनुषा चेत्यादि ॥ धनुषा सार्द्धं धनुं विदुरित्यर्थः । स्यात्तनुस्तनुषा सार्द्धम् इत्यतः सार्द्धमित्यनुषज्यते । शुद्धवंशजनितोपि गुणस्य स्थानतामनुभवन्नपि शक्तः । वेमुरेनमृजुमाशु सपक्षं सायकम् इति श्रीहर्षश्लोकशेषः । धनुर्वंशविशुद्धोपि निर्गुणः किं करिष्यति इति धन्वन्तरिः । इह पूर्वत्र च धनुरिति नकारान्तः सकारान्तो वा बोध्यः । न च सकारान्तधनुःशब्दो नपुंसक एवेति शङ्क्यम् । अथास्त्रियां धनुश्चापौ इत्यमरोक्त्या तस्यापि पुंस्त्वात् । किंनर इति । तुरंगवदनो मयुः इत्यमरः । मीनातिमनोति इत्यात्वं तु नेह बाहुलकात् । मयुस्तुरंगवदने मृडोपि मयुरिष्यते इति विश्वः । मज्जति पानीये इति मद्गु ॥ अणश्च ॥ अण शब्दे अस्मादुप्रत्ययः स्यात् । चादिति । कटे वर्षादौ वट वेष्टने ॥ कटति रसनामिति कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिकयोरपि । नपुंसकमकार्ये स्यात्पुंल्लिङ्गो रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्योश्च मत्सरेपि खरेपि च इति ॥ बटतीति बटुः । बटुर्द्विजसुतः स्मृतः इति संसारावर्त्तः । नटबटुरिति रूप-

SGDT Sri Digambar Jain Trust

चारात् ॥ अभिव्याप्येति । यद्यपि फलिपाटि इति सूत्रं यावदनुवर्तत इति न्यासग्रन्थेन मर्यादीकृत्येत्यपि प्रतीयते तथाप्यभिव्याप्यैवोचितम् ॥ पिबतं सौम्यं मधु इत्यादौ मधुशब्दस्याद्युदात्ततादर्शनात् । वोतो गुणवचनात् इति सूत्रे हरदत्तेनाप्यभिव्याप्येति स्पष्टमभिधानाच्चेति भावः ॥ शृस्वृस्निहि ॥ शृ हिंसायाम्, स्वृ शब्दोपतापयोः । स्निह उपतापे त्रपूष् लज्जायाम् । असु क्षेपणे वस निवासे हन हिंसागत्योः क्लिदू आर्द्रीभावे, बन्ध बन्धने, मन ज्ञाने । शरुरिति । शरु कोपे शरे वज्रे, इति हेमचन्द्रः ॥ स्वरुर्वज्रमिति । शतकोटिः स्वरुः शंबः इत्यमरः ॥ त्रपु सीसमिति । तद्धि अग्निं दृष्ट्वा त्रपते लज्जते इव । रङ्गसीसकयोस्त्रपु इति मेदिनी ॥ अस्यन्ति क्षिपन्ति शरीरमित्यसवः प्राणाः ॥ हनुरिति । हनुः पुमानधरो गण्डात् इति वररुचिकोशः । स्त्रीलिङ्गोऽप्ययम् । हनुर्हट्टविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे इति मेदिनीकोशः । अतिशायने मतुप् । हनुमान् । अन्येषामपि दृश्यते इति दृशिग्रहणात्पाक्षिको दीर्घः । हनूमान् ॥ स्नेहेन बध्नातीति बन्धुः । प्रज्ञादित्वाद्बान्धवः । बन्धुर्बन्धूकपुष्पे स्याद्बन्धुर्भ्रातरि बान्धवे इति विश्वः ॥ मनुराजो मन्त्रश्च ॥ स्यन्देः ॥ स्यन्दू प्रस्रवणे ॥ उन्दी क्लेदने ॥ ईषेः ॥ ईष गतिहिंसादानेषु ॥ स्कन्देः ॥ स्कन्दिर गतिशोषणयोः ॥ कन्दुरिति । स्कन्दत्यस्मिन् जनताप इति व्युत्पत्त्या भोगस्थानमिति केचित् । अन्ये तु स्कन्दति शोषयतीति कन्दुर्लोहादिपात्रमित्याहुः ॥ अत एव क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् इत्यमरः । कन्दुर्वा ना इति पूर्वेणान्वयाद्वा पुमानित्यर्थः ॥ सृजेः ॥ सृज विसर्गे सृजतीति रज्जुः स्त्रियाम् । आगमसकारस्य श्चुत्वेन शः जश्त्वेन जः । सृजेरसुम् च इति सुवचमिति नव्याः ॥ रज्जुर्वेण्यां गुणे योषित् इति मेदिनी ॥ कृतेराद्यन्त ॥ कृतो छेदने ॥ तर्कुरिति । कृत्यन्ते नेनेति तर्कुः सूत्रवेष्टनं यन्त्रविशेषः । तर्कुटी सूत्रला तर्कुः इति हारावली ॥ नावञ्चेः ॥ अञ्चु गतौ । न्यङ्कुर्मुनौ मृगे पुंसि इति मेदिनी ॥ फलिपाटि ॥ फल निष्पत्तौ पट गतौ ण्यन्तः णम प्रह्वत्वे शब्दे, मन ज्ञाने जनी प्रादुर्भावे । एभ्य उः स्यादेषाञ्च यथाक्रमं गुगागमः पटि नाकि ध त इत्यादेशाश्च भवन्ति । इह एकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते । गुगागमे हि फलेरवयवषष्ठी, पट्याद्यादेशचतुष्टयविधौ तु स्थानषष्ठी, सापि धतयोर्विधौ अन्त्यप्रसंक्रियत इति विवेकः । अनामकानां सागमका आदेशाः इति पक्षे स्थानषष्ठ्येवेति बोध्यम् । फल्गुसारेऽभिधेयवत् । नदीभेदे मलयुवां स्त्री इति मेदिनी ॥ नाकुर्वल्मीकमिति । वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम् इत्यमरः ॥ म-

SGDF

ष्विति । मधुश्चैत्रे च दैत्ये च मद्ये पुष्परसे मधु इति हेमचन्द्रः । मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिकस्यापि वाचकः । अर्द्धर्चादिगणे पाठात्पुंनपुंसकयोर्मधु इति शाश्वतः ॥ वलेः ॥ वल संवरणे इति दन्त्योष्ठ्यादिः । वल्गु स्याच्छगले पुंसि सुन्दरे चाभिधेयवत् इति मेदिनी । यत्तु उज्ज्वलदत्तेन बलेर्गुक् च इति ओष्ठ्यादित्वात् बल प्राणने इत्युपन्यस्तं तन्नस्वविरोधादुपेक्ष्यम् । अयं नाभावदति वल्गु वो गृहे इत्यादौ दन्त्योष्ठ्यपाठस्य निर्विवादत्वात् ॥ शः कित् ॥ शो तनूकरणे अस्मादुप्रत्ययः । आदेच उपदेशे इत्यात्त्वं द्वित्वं सन्यतः इत्यभ्यासस्येत्त्वम् । आतो लोप इटि च इत्याकारलोपः ॥ शिशुः ॥ यो द्वे च ॥ या प्रापणे ॥ कुर्भ्रश्च । भृञ् भरणे अस्मात्कुप्रत्ययो धातोर्द्वित्वञ्च । भरतीति बभ्रुः । धरणिकोशस्थमाह बभ्रुरित्यादि ॥ बभ्रुर्वैश्वानरे शूलपाणौ च गरुडध्वजे । विशाले नकुले पुंसि पिङ्गले त्वभिधेयवत् इति मेदिनीकोशः ॥ चादन्यतोपीति । भ्रः कुश्च इति वक्तव्ये प्राक्प्रत्ययनिर्देशादित्यके । भ्रुश्चेति प्रकृतिसंसृष्टेन चकारेण प्रकृत्यन्तरं समुच्चयादित्यन्ये ॥ पॄभिदि । पॄ पालनपूरणयोः । भिदिर् विदारणे व्यध ताडने गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । ञिधृषा प्रागल्भ्ये ॥ पुरुरिति । कुप्रत्यये परत उदोष्ठ्यपूर्वस्य इत्युत्त्वे रपरत्वम् । पुरुः प्राच्येभिधेयवत् । पुंसि स्याद्देवलोके च नृपभेदपरागयोः इति मेदिनी ॥ विधुः शशाङ्के इत्यादि तु विश्वकोशः । इह सूत्रे धृषिहृषिभ्यश्च इति पठित्वा हृषुर्हर्षः । सूर्याग्निशनिराहवोपि हृषवः इति केचित् ॥ कृग्रोरुच्च ॥ डुकृञ् करणे गॄ शब्दे आभ्यां कुः स्यादुकारोन्तादेशश्च । उरण्रपरः कुरुर्नृपान्तरे भक्ते पुमान् पंभूम्नि नीवृति इति मेदिनी ॥ अपदुःसु ॥ ष्ठा गतिनिवृत्तौ ॥ सुषामेत्यादि । एतच्च न्यासाद्यनुरोधेनोक्तम् । वार्तिककृता तु स्थास्थिन्स्थूनाम् इत्युपसंख्यातम् । अपष्ठुः पुंसि बाले च वामे स्यादन्यलिङ्गकः इति मेदिनी । वामे प्रतिकूले । एषां त्रयाणां मृगय्वादिपाठेन सिद्धत्वात्सूत्रमिदं न्यासकारस्य न संमतमिति रचितः ॥ अर्जिदृशि ॥ अर्ज अर्जने अस्य ऋजिरादेशः दृशेः पशिरादेशः कमेस्तुगागमः अम् रोगे गत्यादौ वा अस्य धुगागमः पशि नाशने सौत्रो धातुरस्य दीर्घः बाधृ लोडने अस्य ह्रादेशः षड्भ्योपि कुप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ॥ अविशेषेणेति । चादिगणे पश्विति पठितम् । पशु दृश्यर्थमव्ययम् इति धरणिः । कन्तुः कन्दर्पः । इः कन्तुर्मकराङ्कः इति त्रिकाण्डशेषः । पांशुरिति । पशि पंसि नाशने चुरादिपर्यन्तः ॥ स्त्रीपुंसयोरिति । उक्तं ह्यमरेण द्वौ परौ द्वयोः । भुजबाहू इति । परौ द्वौ भुजबाहुशब्दौ द्वयोः स्त्रीपुंसयोरिति तदर्थः ॥ अकारान्तोप्ययम् । अत एव बाहोश्चभुजयोः पुमान् इति दामोदरः ॥ बाहा भुजे पुमान्मानभेदाख्ये

SGDF

चवायुषु इति मेदिन्यां टाबन्तोऽप्ययम् ॥ प्रथिम्रदि ॥ प्रथ प्रख्याने म्रद मर्दने भ्रस्ज पाके प्रथते इति । पृथुः स्यान्महति त्रिषु । त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरेऽथ पुमानग्नौ नृपान्तरे इति मेदिनी । मृदितु शक्यतेकठिनत्वादिति मृदुः कोमलः । भृगुः शुक्रे प्रपाते च जमदग्नौ पिनाकिनि इति विश्वः ॥लंघि ॥ लघि गतौ बहि महि वृद्धौ ॥ लघुरिति । पृक्कायां स्त्री लघुः क्लीबं शीघ्रे कृष्णागुरुण्यपि इति त्रिकाण्डशेषः। लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत् क्लीबम्। शीघ्रे कृष्णागुरुणि च पृक्कानामौषधौ स्त्रियाम् इति मेदिनी॥नृपभेद इति।एतेन अवेत्य धातोर्गत्यनार्थमर्थविच्चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम् इति कालिदासवचनं व्याख्यातम् । बहुरिति । बहुस्तुत्र्यादिसंख्यासु विपुले त्वभिधेयवत् इति मेदिनी ॥ ऊरुरिति । सक्थि क्लीबे पुमानूरुः इत्यमरः । ऊर्णूयते आच्छाद्यते इत्यूरुः कर्मणि प्रत्ययः॥ उरु महदिति । कर्त्तरि प्रत्ययः ॥ श्लिषिः । श्लिष आलिङ्गने अस्मात्कुप्रत्ययः कत्वान्तादेशः ॥ उद्यत इति । स हि यावत्कार्यं श्लिष्यति लगति व्याप्रियत इति यावत् ॥ आङ्परं ॥ खनु अवदारणे शॄ हिंसायाम् ॥ पर्शुरपीति । पर्शुः परशुना सह इति विश्वः ॥ हरिमित । द्रु गतौ अस्माद्धरिमितयोरुपपदयोः कुः स्यात्स च डित् । हरिद्रुर्हं च इति । दारुहरिद्रा इत्येके । शतद्रुर्नदीभेदः । मितद्रुः स्यात् इत्यमरः ॥ तदानिति । ध्युद्रुभ्यां मः ॥ खरुशङ्कु॥खनु अवदारणे शकि शङ्कायाम्॥ काम इत्यादि । खरुः पतिंवरा कन्येत्यपि बोध्यम् । खरुर्दर्पे हरे दन्ते दैत्ये श्वेते तु वाच्यवत् इति विश्वत्रिकाण्डशेषौ ॥ शङ्कतेस्मादिति शङ्कुः । शङ्कुः कीले गरे शस्त्रे संख्यापादपभेदयोः । यादोभेदे च पापे च स्थाणावपि च दृश्यते इति विश्वः ॥ पीयुरिति । पीयुः काले रवौ घोरे इति मेदिनी ॥ क्रिमिविशेष इति । नीलङ्गुः क्रिमिजातौ स्याद्भ्रमरालीप्रसूनयोः इति विश्वः । नीलङ्गुः स्यात्कृमौ पुंसि भ्रमराख्यान्तु योषिति इति मेदिनीकारः ॥ धाठाम्सरमिति । नीलंगुः इति विश्वः ॥ धातोरपीति ॥ केचित्तु नीलशब्दे उपपदे गमेष्टिलोपः उपपदस्य सुम् दीर्घश्च पाक्षिको निपात्यते इत्याहुः । लिगु चित्ते नपुंसकम् इति वररुचिः ॥ मृगय्वादयश्च ॥ मृगयुः पुंसि गोमायौ व्याधे च परमेष्ठिनि इति मेदिनी ॥ मृगयुर्ब्रह्मणि ख्यातो गोमायुव्याधयोरपि इति विश्वः । देवयुर्वाच्यलिङ्गः स्याद्धार्मिके लोकयात्रिके इति मेदिनी ॥ आकृतिगण इति । तेन पील प्रतिष्टम्भे अस्मात्कुः । पीलुर्गजे द्रुमे काण्डे परमाणुप्रसूनयोः इति विश्वः । भाष्यात्तु पीलुशब्दस्य वृक्षे आर्यप्रसिद्धिरित्याश्रित्य व्यवजह्रुः पडि गतौ अस्मात्कुः धातोर्हित्व पाण्डुः । कडि मदे कण्डुरित्यादि बोध्यम् ॥ मन्दिवाशि ॥ मदि स्तुत्यादौ वाशृ शब्दे

मन्थ विलोडने चते याचने। चङ्क इति सौत्रो धातुः अकि लक्षणे ॥ वाशुरा रात्रिरिति। वाश्यन्ते स्यामिति विग्रहः। वाशुरो गर्दभः इत्यन्ये। वाशुरा वाशिता-रात्र्योः इति मेदिनीहेमचन्द्रौ। चङ्कुर इति। चङ्कुरः स्यन्दने वृत्ते इति मेदिनौ ॥ अङ्कुरो रुधिरे लोम्नि पानीयेऽभिनवोद्भिदि इति चाखर्जूरादित्वादिति। ऊरप्रत्ययोपीति भावः। अङ्कुरोऽङ्कूर एव च इति विश्वप्रकाशः ॥ व्यथेः॥ व्यथ भय-संचलनयोः अस्मादुरच् कित्स्याद्धातोः संप्रसारणञ्च। दशपाद्यां तु व्यथेः सम्प्रसारणं किञ्च इति सूत्रं पठित्वा धकारमन्तादेशं विधाय विधुरोनग्निक इत्युदाहृतम्। माधवप्रसादकारादिभिरपि तदेवानुसृतं न त्वेतद्युक्तम्। त्वमेषां विथुरा शवांसि अथ विद्धा विथुरेणाचिदस्त्रा इत्यादिमन्त्रेषु थकारपाठस्य निर्विवादत्वात्। यदपि माधवेनोक्तं विदि भिदिच्छिदि इत्यत्र व्यथेः सम्प्रसारणं च इति वचनात्कुरचि थान्तरूपमिति। तदपि स्ववीयः कुरज्विधायके सूत्रे व्यथेरुपसंख्यानस्याप्रसिद्धत्वात्। तस्मादिह धः किञ्च इति दशपादीपाठ उपेक्ष्य एव। कथं तर्हि विधुरः इति प्रयोगस्य निर्वाह इति चेत्। धुरो विगत इति प्रादिसमासेनेत्यवधेहि। समासान्ताः इति सूत्रे वृत्तिपदमञ्जर्योस्तथैवोक्तत्वात्। इह व्यथेः किञ्च इत्येवास्तु ग्रहिज्यादित्यनेन सम्प्रसारणं स्यादेवेति न भ्रमितव्यम्। ग्रहिज्यादिषु व्यधिर्वर्गचतुर्थो, न त्वयमिति निष्कर्षात्॥ मकुर इति। मकि मण्डने अस्मादुरच् नलोपश्च ॥ बाहुलकादिति। धातोरुपधायाः पक्षे उकार इति भावः। मकुरो मुकुरोपि च इति विश्वः। मकुरः स्यान्मुकुरवद्दर्पणे च कुलद्रुमे। कुलालदण्डे इति मेदिनी ॥ धातोर्द्विर्वचनमिति। केचित्तु गुणो दुगागमश्च निपात्यत इत्याहुः। ग्रामजाले चेति। यामजाले चेति पाठान्तरम् ॥ मद्गुरादयश्च। मदी हर्षे बन्धबन्धने कुक आदाने कर्ब वर्णे। कर्बुर इति। कर्बुरं सलिले हेम्नि कर्बुरः पापरक्षसोः। कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत् इति मेदिनी ॥ बन्धूरबन्धुराविति। बन्ध बन्धने। कुक्कुर इति। कुक आदाने। कुक्कुरः कुकुरो मतः इति हट्टचन्द्रः। कुक्कुरः सारमेये ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकः इति मेदिनी। अत सातत्यगमने आदिदीर्घः। आतुरः। वा गतिगन्धनयोः। गुगागमः। वागुरा मृगबन्धिनी इत्यादिरपि ज्ञेयम्॥ असेः। असु क्षेपणे॥ मसेश्च॥ मसी परिणामे। मसूरा मसुरा वा ना वेश्याव्रीहिप्रभेदयोः। मसूरी पापरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान् इति मेदिनी॥ शावशेः॥ शु इति कृताकारलोप आशुशब्दस्तस्मिन्नुपदे आप्तौ गम्यमानायाम्। अशू व्याप्तौ इत्यस्माद्धातोरुरन् स्यात्॥ श्वशुरो दम्पत्योः पिता। पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः इत्यमरः ॥ अवि ॥

षव रक्षणादौ। मह पूजायाम् ॥ अविष इति। राजा समुद्रश्च ॥ महिषो महान्। तुरीयं धाम महिषो विवक्ति उत माता महिषमन्ववेनत्। टित्त्वाङीप्। महिषी राजपत्नी ॥ रुहेः। रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च। रौहिषो मृगभेदः स्याद्रौहिषस्तु तृणं मतम् इति संसारावर्त्तः॥ वेदभाष्यमिति। इन्द्री ह्यस्य तविषीम्। इन्द्रस्यात्र तविषीभ्यो विरप्शिन् इत्यादिमंत्रेष्विति भावः। वैदिकनिघण्टौ ओजः पाजः इत्यादिषु बलनामसु तविषीशब्दस्य पाठस्तेह मूलमिति बोध्यम्। तविषः शोभनाकारेभेले नामसुतविषीशब्दस्य पाठस्तेह मूलमिति बोध्यम्। तविषः शोभनाकारे मेलेऽब्धिव्यवसाययोः। तविषी देवकन्यायां पुंसि स्वर्गे महोदधौ। ताविषी चेन्द्रकन्यायां ना स्वार्गाम्बुधिकाञ्चने इति मेदिनी ॥ नञि व्यथेः ॥ व्यथ भयसंचलनयोः ॥ किलेः ॥ किल श्वैत्यक्रीडनयोः अस्मात्टिषच् धातोर्बुगागमश्च। किल्बिषं पापरोगयोः। अपराधेऽपि इति मेदिनी॥इषिमदि॥ इषु इच्छायाम् मदी हर्षमुदहर्षे खिद दैन्ये, छिदिर् द्वैधीकरणे भिदिर् विदारणे, मदि स्तुत्यादौ चदि आल्हादने तिम आर्द्रीभावे, मिह सेचने मुह वैचित्त्ये, मुच्लृ मोचने रुच दीप्तौ रुधिर् आवरणे बन्ध बन्धने शुष शोषणे ॥ इषिरोऽग्निरिति। आहार इत्यन्ये। छिदिरः पावके रज्जौ करवाले परश्वधे इति मेदिनी। मन्दिरं नगरेऽगारे क्लीबं ना मकरालये इति मेदिनी। मन्दिरोऽनेकपे चन्द्र इति च तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयान्तरे इति। मिहिरः सूर्यबुधयोः इति मेदिनी। मुहिरः कामिमूर्खयोः इति च। सुन्दरं रुचिरं चारु इत्यमरः। रुधिरोऽङ्गारके पुंसि क्लीबं तु कुङ्कुमासृजोः इति मेदिनी। बधिरः श्रोत्रेन्द्रियरहितः। शुषिरं विवरं बिलम् इत्यमरः ॥ अशिः ॥ अश भोजने ॥ अजिर ॥ अज गतौ, शश प्लुतगतौ क्षा गतिनिवृत्तौ, स्फायी वृद्धौ, खद हिंसायाम् ॥ अजिरमिति। दशपादीवृत्तौ तु नञ्पूर्वस्य जीर्यतेर्ऋवर्णलोपो निपात्यते इत्युक्तम्। तदपि ग्राह्यम्। आशुद्रुतमजिरं प्रत्नमीड्यम् इत्यादौ न जीर्यतीत्यजिर इत्यस्यानुगुणत्वात् ॥ अङ्गणमिति। अन्ये तु दन्त्यमेवेच्छन्त्यङ्गेर्ल्युटि अनादेशः नकारस्य बाहुलकात् णत्वमित्यके। अन्ये तु दन्त्यमेवेच्छन्ति। अजिरं प्राङ्गणे काये विषये दर्दुरेऽनिले इति मेदिनी। शिशिरो ना हिमे न स्त्री ऋतुभेदे जडे त्रिषु इति च विश्वकोशस्थमाह शिशिरं स्यादिति ॥ खदिरो वृक्षभेदः। खदिरो शाकभेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने इति मेदिनी ॥ शिबिरमिति। शेरतेऽस्मिन् राजबलानि, निवेशः शिबिरं शण्ड इत्यमरः ॥ सलिकलि ॥ षल गतौ, कल संख्याने, अन प्राणने मह पूजायाम् भडि परिभाषणे मडि कल्याणे, शडि रुजायाम्, पिडि संघाते, तुडि तोडने, कुक आदाने भू

SGDF

सत्तायाम्, कुट कौटिल्ये ॥ कलिल इति। मिश्रो गहनश्च । कलिलं गहनं समे इत्यमरः ॥ महिलेति । महिला फलिनीस्त्रियोः इति मेदिनी । प्रियङ्गुः फलिनी फली इत्यमरः। पृषोदरेति । तथा च दमयन्तीकाव्ये प्रयोगः परमहेलारतोऽप्यपारदारिकः इति । परस्य महेला स्त्री, अथ च परमा उत्कृष्टा हेला क्रीडा, तत्र रत इत्यर्थः ॥ कमेः ॥ कमु कान्तौ अस्मादिलच् पश्चान्तादेशः । कपिला रेणुकायां च शिंशपागोविशेषयोः । पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् । नानले वासुदेवे च मुनिभेदे च कुक्कुरे इति मेदिनी। रेणुकेह लताविशेषः । हरेणुरेणुकाकुन्तीकपिलाभस्मगन्धिनी इत्यमरात् ॥ गुपादिभ्यः ॥ गुपू रक्षणे, तिज निशाने गुह संवरणे ॥ मिथिलादयश्च ॥ मथे विलोडने अकारस्येत्त्वं निपातनात् । प्रथे गतौ पति । पत्लृ गतौ । कठ कृच्छ्रजीवने, कुठिच गड सेचने, गुड रक्षायाम्, दंश दशने । कुठिधातोरिदित्त्वात् नुमि प्राप्ते आह बाहुलकादिति ॥ कुम्बेः ॥ कुबि आच्छादने अन्येषामैश्वर्यं करोतीति कुबेरस्त्र्यम्बकसखः ॥ शदेः ॥ शद्लृ शातने ॥ मूलेरा ॥ मूलः प्रतिष्ठायाम् । गुध परिवेष्टने गुहू संवरणे मुह वैचित्त्ये ॥ कवे । कबृ वर्णे । कपोतः स्याच्चित्रकण्ठे पारावतविहंगयोः इति मेदिनी । कपोतः पक्षिमात्रेऽपि इति त्रिकाण्डशेषः । अत्र श्रौतचक्षिस्त्वं प्रामादिकं यत्कपोतः पदमग्नौ कृणोति देवाः कपोतदूषितो यदिच्छन् इत्यादौ सर्वत्र प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तस्यैव पठ्यमानत्वादित्याहुः ॥ भातेः ॥ भा दीप्तौ । भवानिति सर्वमानशब्दोऽयम् ॥ कठि । कठ कृच्छ्रजीवने चक तृप्तौ । कठोरः कठिनः पूर्णश्च । कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः इति माघः । चकोरः पक्षिभेदः ॥ किशोर । शॄ हिंसायाम् । षह मर्षणे । किशोरोऽश्वस्य शावके । तैलपर्ण्यौषधौ च स्यादरुणावस्थसूर्ययोः इति मेदिनी ॥ कपिगडि । कपि चलने गड सेचने गडि वदनैकदेशे कटे वर्षावरणयोः पट गतौ ॥ कपोल इति । केचित्तु सूत्रे काडिं पठन्ति कडि मदे काण्डोलश्चण्डालः । चण्डोलिका तु काण्डोलवीणा चण्डाल इत्यमरः ॥ पटोल इति । पटोलं वस्त्रभेदे नौषधौ ज्योत्स्न्यां तु योषिति इति मेदिनी ॥ कल्ल शब्दे बाहुलकादन्तोप्योलच् । कल्लोलः पुंसि हर्षे स्यान्महत्सूर्मिषु वारिणः इति मेदिनी ॥ स्यन्देः ॥ स्यन्दू प्रस्रवणे सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तचूर्णके इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥ सितनि ॥ षिञ् बन्धने तनु विस्तारे गम्लृ गतौ मसी परिणामे षच सेचने अव रक्षणादौ डुधाञ् धारणपोषणयोः क्रुश आक्रोशे । सेतुर्नाली कुमारके इति मेदिनी । सेतुराली स्त्रियां पुमान् इत्यमरः । तृणापि नदि तन्तवः इत्यमरः । मण्डं दधिभवं मस्तु इति च । धातुर्नी

नेन्द्रिये त्रिषु । शब्दयोनिमहाभूततद्गुणेषु रसादिषु । मनःशिलादौ श्लेष्मादौ विशेषाद्दे रिकेऽस्थनि च इति मेदिनी । श्लेष्मादिरसरक्तादिमहाभूतानि तद्गुणाः । इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः इत्यमरः ॥ पः किच्च ॥ पा पाने अस्मात्तुन् स च कित्कित्त्वात् घुमास्था इतीत्वम् ॥ अर्तेश्च तुः ॥ ऋ गतौ तुनि प्रकृतेः अन्तोदात्तार्थं तुः क्रियते ऋतुना यज्ञं, य ऋतुर्जनीनाम् इत्यादि । ऋतुर्वर्षादिषट्सु च । आर्तवे मासि च पुमान् इति मेदिनी । ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च इत्यमरः ॥ कमिमनि ॥ कमु कान्तौ मन ज्ञाने जनी प्रादुर्भावे गै शब्दे भा दीप्तौ या प्रापणे हि गतौ । कमिग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अजिदृशि इत्यादिना कुप्रत्यये तुकि सिद्धत्वात् ॥ मन्तुरिति ॥ मन्तुः पुंस्यपराधेपि मनुष्येपि प्रजापतौ इति मेदिनी । गातुर्ना कोकिले भृंगे गन्धर्वे त्रिषु रोषणे इति मेदिनी । गातुर्ना किरणे सूर्ये इति मेदिनी । चायः किः ॥ चायृ पूजानिशामनयोः । अस्मात्तु धातोः किरादेशश्च । केतुर्ना रुक्पताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि इति मेदिनी ॥ आप्नोतेः । आप्लृ व्याप्तौ ॥ अप्तुः शरीरमिति । अभिलषितार्थस्याप्यत्वात् । अत एव यागविशेषवाचकस्याप्तोर्यामशब्दस्याभिलषितार्थप्रापक इत्यवयवार्थमाहुः ॥ वसेः ॥ वस निवासे ॥ अगारेणिच्च । वेश्मभूवास्तुरस्त्रियामित्यमरः । कञः ॥ डुकृञ्करणे कतोः कित्त्वाद्गुणाभावे यणादेशः ॥ क्रतुर्यज्ञे मुनौ पुंसि इति मेदिनी ॥ एधिवह्योश्चतुः ॥ एध वृद्धौ वह प्रापणे चित्त्वादन्तोदात्तः । स्योनं पत्ये वहतू कृणुष्व वहतुः पथिके वृषभे पुमान् इति मेदिनी ॥ जीवे ॥ जीव प्राणधारणे ॥ आतृकन् ॥ चमु अदने तनु विस्तारे धन धान्ये रभसकोशस्यमाह कर्पूः पुंसीति ॥ कर्पूः पुमान् करीषाग्नौ जैपातृकः पुमान् सोमे कृषकायुष्मतोऽस्त्रिषु इति मेदिनी ॥ कृषिचमि ॥ कृष विलेखने स्त्रियां कुल्याल्पखातयोः इति मेदिनी । चमूः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषिति इति मेदिनी । स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः इत्यमरः । सर्जूर्वणिजि विद्युति । स्त्रियां स्वर्गे विधौ रुद्रे इति मेदिनी ॥ खर्जूः कीटान्तरे वृतौ । खर्जूरा पादपे कण्डूः इति च ॥ मृजेः ॥ मृजू शुद्धौ अस्माद् ऊः स्याद्वृद्धपवादो गुणश्च । मर्जूः स्त्री शुद्धौ धावकेऽपि च इति मेदिनी ॥ वहो धश्च ॥ वह प्रापणे । वधूःस्नुषा नवोढा स्त्री भार्यापृक्कांगनासु च इति विश्वः । पृक्का महिला च वधूः इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कषेश्छश्च ॥ कषशिष इति दण्डके हिंसार्थः अस्मादूः स्याच्छस्यान्तादेशः । कच्छूं तु पाम पामाविचर्चिका इत्यमरः ॥ णित्कसि ॥ कस गतौ पद गतौ रिगतौ कासूर्विकलवाचि स्यात्तथा शक्त्यायुधे स्त्रियाम् इति मेदिनी । कासूः शक्त्या

युधे रुजि। बुद्धौ विकलवाचि स्यात् इति हेमचन्द्रः॥ अणो डश्च॥ अण दण्डके शब्दार्थः। अस्माद्रूः स्यात्स च णित्। डश्चान्तादेशः॥ नञि लम्बेः॥ लबि अवस्रंसने न लम्बते जले इत्यलाबूः॥ के श्र॥ शॄ हिंसायाम्॥ त्रो दुट् च। तॄ प्लवनतरणयोः॥ तद्रूरिति नेड्वशि इति नेट्। वरमनादौ इति परिगणनं तु बाहुलकाद्नाश्रीयते इत्याहुः। केचित्तु इडभावाय त्रो दुक् च इति पठित्वा धातोर्दुगागममाहुः। तेषां तु धातोर्गुणो दुर्लभः। दुगागमात्पूर्वं यत्प्राप्तं तदपि भवतीत्येवं चकारबलेन व्याख्याय वा गुणः साधनीयः॥ दरिद्रातेः॥ दरिद्रा दुर्गतौ॥ इश्च आश्चेति। भोजदेवस्तु र्यालोप इति रेफादिकं पदं छित्त्वा द्वेधा व्याख्यातवान्। रिश्च आश्चेति व्याख्याने दद्रूः रश्च इश्च आश्च इति व्याख्याने तु अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्य इति द्वितीयस्यैव रेफस्य लोपाद्दर्द्रूरिति॥ मृगय्वादित्वात्कुप्रत्यये दर्द्रुरित्यन्ये। दर्द्रुणो दर्द्रुरोगी स्यात् इत्यमरः। इत्थं चत्वारि रूपाणि॥ नृति॥ नृती गात्रविक्षेपे शृधु शब्दकुत्सायाम्॥ अन्दूदृम्भू॥ अदि बन्धने। नृतिशृध्योः कूः इत्यत्रादिग्रहणं न कृतं वैचित्र्यार्थमित्याहुः। ला आदाने कफपूर्वः। डुधाञ् धारणादौ कर्कपूर्वः। षोऽन्तकर्मणि दिधिपूर्वः षत्वं च॥ अन्दूरबन्धमिति। अन्दूः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य च इति मेदिनी। अन्दुको हस्तिनिगडे इत्यमरः। संज्ञायां कन्, केणः इति ह्रस्वः। केचित्तु अम गतौ अस्य दुक्। अन्दूर्बुद्धिरिति व्याचख्युः। दृभी ग्रन्थे इति तुदादिरयम्। दृभतीति दृम्भूः संदर्भकर्त्रीत्यर्थः। कथक इत्यन्ये। कैयटमतानुरोधेनास्य रूपाणि ह्रूहूवदित्युक्तम्। माधवादयस्तु दृढशब्दे उपपदे भुवः कूप्रत्ययः, उपपदस्य दृन्नादेशो निपात्यते यद्वा दृढार्थकं दृन्निति नान्तमव्ययमुपपदम्। दृन्भूस्तु सर्पः कपिर्वा इति व्याख्याय दृन्कर इति यणि वर्षाभूवद्रूपमस्येत्याहुः॥ ह्रस्वोऽपीति। अत एव विक्रमादित्येनोक्तं तस्य जम्बोः फलरसो नदीभूय प्रवर्तते इति। केचित्तु परिणतजम्बुफलोपभोगहृष्टा इति भारविप्रयोगं ह्रस्वान्तत्वे साधकत्वेनोदाजह्रुः। तन्न। इको ह्रस्वोऽङ्यः इत्युत्तरपदाधिकारस्थह्रस्वविधायकसूत्रेण गतार्थत्वात्॥ दिधिमिति। केचित्तु दधातेरित्त्वं द्वित्वं षुक् च निपात्यते दधात्यसौ दिधिषूरित्याहुः। पुनर्भूरिति। पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विः इत्यमरः। द्विरूढा द्विवारं विवाहितेत्यर्थः॥ उज्ज्वलदत्तोक्तं पाठमाह केचित्त्विति॥ एतच्च कैयटमाधवादिग्रन्थविरुद्धम्। अत एव दृम्भूः स्त्री सर्पचक्रयो इति भ्रान्ते मेदिनी॥ मृशोः। मृङ् प्राणत्यागे गॄ निगरणे आभ्यामुतिरितीकारस्तकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थः॥ मरुदिति। प्रज्ञादित्वादणि मारुतोऽपि। मरुतशब्दोऽप्यव्युत्पन्नोऽस्ति तथा च विक्रमादित्यकोशः मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्

इति । कोयं वाति स दाक्षिणात्यमरुतः इति कविराजश्लोकेनुपपत्तिं मत्वा दाक्षिणत्यपवनः इति पाठं केचित्कल्पयन्त्यल्पदृश्वान इति वर्णविवेकः ॥ गरुदिति । यवादिरयं तेनास्मात्परस्य मतुपो मस्य झयः इत्यनेन वत्वं न । गरुत्मान् ॥ गर्मुदिति । गर्मुत्स्त्री स्वर्णलतयोः इति मेदिनी ॥ हृषे ॥ हृष तुष्टौ । चटतेरिति । चटे वर्षावरणयोः ॥ हृञ ॥ हृञ् हरणे सृ गतौ रुह बीजजन्मनि ॥ विश्वकोशस्थमाह हरिदिति ॥ हरिद्दिशि स्त्रियां पुंसि हर्षवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे च इति मेदिनी ॥ ऋश्यस्ये ति । एतेन गतं रोहिद्भूतां रिरमयिषुमृश्यस्य वपुषा इति पुष्पदन्तप्रयोगो व्याख्यातः । रोहिन्मृग्यां लताभेदे स्त्री नार्के इति मेदिनी॥ ताडेः ॥ तड आघाते ख्यन्तः । तडित्सौदामनी विद्युत् इत्यमरः ॥ शमेः ॥ शम उपशमते ॥ बाहुलकादिति । यद्यपि नेड्वशि कृति इत्यनेनैव इडभावस्य सिद्धत्वादिट्च नेत्येतदयुक्तं तथापि नेड्वमनादौ इति परिगणनाद्बहुलग्रहणमाश्रित्यैव इडभावोऽपि साधितः । शण्ढः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि इति मेदिनी ॥ कमेः ॥ कमु कान्तौ । कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकः इति मेदिनी ॥ जरठ इति । जॄ वयोहानौ । जरठः कठिने पाण्डौ कर्कशेप्यभिधेयवत् इति विश्वमेदिन्यौ । जरठः कठिने जीर्णे इति वैजयन्ती ॥ रमेः ॥ रमु क्रीडायाम् ॥ शमेः ॥ शम उपशमे । शङ्खो निधौ ललाटास्थ्नि कम्बौ न स्त्री इत्यमरः । शङ्खः कम्बौ न योषित्रा भालास्थिनिधिभित्रखे इति मेदिनी॥ कणेः ॥ कण्ठो गले संनिधाने ध्वनौ मदनपादपे इति विश्वमेदिन्यौ ॥ कल ॥ तृप प्रीणने ॥ फलत्रिक इति । तृपला त्रिफला च सा इति विश्वः। त्रिफलाशब्दसमानार्थस्तृपलाशब्दः इति द्विगोः इति सूत्रे रक्षितः ॥ शपेः ॥ शप आक्रोशे ॥ वृषादिभ्यः ॥ वृषु सेचने पल गतौ सृ गतौ तॄ प्लवनतरणयोः । शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः इत्यमरः । वृषलस्तुरगे शूद्रे इति हेमचन्द्रः । पललं तिलचूर्णे च पङ्के मांसे नपुंसकम् । ना राक्षसे इति मेदिनी । कलप्रत्ययस्य कित्त्वादाह बाहुलकादिति ॥ सरलः पूतिकाष्ठे नाऽथोदारावक्रयोस्त्रिषु इति मेदिनी । सरला विरलायन्ते घनायन्ते कलिद्रुमाः । न शमो न च पुन्नागा अस्मिन्संसारकानने इत्यभियुक्तप्रयोगः ॥ कमेः ॥ कमु कान्तौ अस्माद् वृषादित्वेन कलप्रत्यये बाहुलकादित्यनुषज्यत इति वुक् । कम्बलो नागराजे स्यात्सास्नाप्रावारयोरपि । कृमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसके इति मेदिनी । मुसलं स्यादयोग्रे च पुन्नपुंसकयोः स्त्रियाम् तालमूल्यामाखुपर्णीगृहगोधिकयोरपि इति मेदिनी ॥ मूर्द्धन्यमध्योप्ययमिति वर्णदेशना । मुस खण्डन इति धातोर्दन्त्यान्तेषु

मूर्धन्यान्तेषु च बोपदेवादिभिः पठितत्वात्।उज्ज्वलदत्तादयस्तु तालव्यमध्यमप्याहुः। अत एव मुसलो मुषलोऽपि च इति विश्वकोशे मुशलोऽपि च इति पाठान्तरम्॥लङ्गे॥ लगि गतौ। अस्मात्कलप्रत्यये बाहुलकादित्यनुषङ्गाद्वृद्धिरिति भावः। एवमग्रेऽपि मुडागमो बाहुलकादेव॥ कुटिकशि॥ कुट कौटिल्ये कश गतिशासनयोः कु शब्दे अस्मात्कलप्रत्यये गुणो नेत्याशङ्क्याह बाहुलकादिति॥ कोमलं मृदुलं मृदु बाहुलकादन्यत्रापि बोध्यः। तद्यथा कुस श्लेषणे दन्त्यान्तोयम्। बोपदेवमते तु तालव्यान्तोऽपि। गुणः। कोशलः कोसलो वा देशविशेषः। वृद्धेत्कोसला इति सूत्रे तु दन्त्यान्त एव साम्प्रदायिकः सम्ब संबन्धे शम्बच। संबलम्। शंबलम् शम्बलोस्त्री सम्बलवत् कूलपाथे च मत्सरे इति मेदिनी। कदि आह्वाने नलोपः। गौरादित्वान्ङीषि कदली। मन्दान्दोलितकर्पूरकदलीदलसद्मया। विश्रमाय श्रयापश्चानाक्रयन्तमिवाध्वगान् इति काशीखण्डम्। अजादेराकृतिगणत्वाट्टाबपि। कदला कदली पृश्न्यां कदली कदली पुनः। रम्भावृत्तेथ कदली पताकामृगभेदयोः। कदली बिम्बिकायांच इति मेदिनी। कुश इति सौत्रो धातुः। कुशलः शिक्षिते त्रिषु। क्षेमे च सुकृते चापि पर्याप्तौ च नपुंसकः इति मेदिनी। कमु कान्तौ कमलं सलिले ताम्रे जलजे व्योम्नि भेषजे। मृगभेदे तु कमलः कमला श्रीवरस्त्रियोः इति विश्वमेदिन्यौ। मडि भूषायाम्। मंडलं परिधौ कोठे देशे द्वादशराजके इति मेदिनी। कोठो मण्डलकम् इत्यमरः। बिम्बोस्त्री मण्डलं त्रिषु इति च॥मृजेः॥ मृजू शुद्धौ मलोस्त्री पापविट्किट्टे कृपणे त्वभिधेयवत् इति मेदिनी॥ चुपेः॥चुप मन्दायां गतौ चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरान्तरे। चपला कमला विद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीषु च। नपुंसके तु शीघ्रं स्याद्वाच्यवत्तरले चले मेदिनी॥ शकिशम्योः॥ शक्लृ शक्तौ शम उपशमने शकलं खंडे। रोहितादीनां त्वचि च तद्योगात्। शकली मत्स्य। मत्स्यान् शकलानिति भाष्यम्। शकलं त्वचि खण्डे स्याद्रागवस्तुनि वल्कले इति मेदिनी॥ छो गुक्॥ छो छेदने। छगलं नीलवस्त्रे ना छागेस्त्री वृद्धदारके इति मेदिनी॥ जमन्ताड्डः॥ जमिति प्रत्याहारः। दमु उपशमे रमु क्रीडायाम्। खनु अवदारणे मन ज्ञाने वन संभक्तौ श्रम गत्यादिषु वण दाने गम्लृ गतौ चण दाने पण व्यवहारे स्तुतौ च। काशिकायां तु त्रिभ्य एव कणमाः स्युः इत्युक्तम्। यम्प्रत्याहारस्तु न स्वीकृतः। षष्ठाध्याय्यां तस्य विषयाभावात्॥ दण्ड इति। बाहुलकात् त्रुट्‌ इति नेत्संज्ञा। दण्डो स्त्रीलगुडेऽपि स्यात् इत्यमरः। दण्डा मूषकपर्ण्यां च विधवायां च योषिति।

खण्डोऽस्त्री शकले नेक्षुविकारमणिभेदयोः । मण्डः पञ्चाङ्गुले ग्रामभेदे क्लीबं तु मस्तुनि । चण्डा तु पांशुलायां स्त्री त्रिषु हस्तादिवर्जिते । शमन्ति संप्रयोगं शाम्यन्ति अनेनेति शण्डः प्राण्यवयवः षण्डः पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद्गोपतौ पुमान् । शण्डिकजायाम् अस्मात् चञि शाण्डश- ब्दः तालव्यादिरपि संघाते वर्तते इत्याशयेन मतान्तरमाह तालव्यादिरित्यपरे इति ॥ गण्डः स्यात्पुंसि खड्गिनि जिन्हवीरकपालेषु हयभूषणबुद्बुदे । चण्डो ना तिन्तिणीवृक्षे यमकिंकरदैत्ययोः । चण्डी कात्यायनीदेव्यां हिंसाकोपनयो- षितोः । पण्ड षण्डे त्रिषु स्त्री स्यात् इति मेदिनी । फण्ड इति फण गतौ फ- ण्डः । प्रज्ञादित्वादण् । फाण्डमुदरम् ॥ कादिभ्यः कित् ॥ कुण शब्दोपकरण- योः ॥ कुण्डमिति । कुण्डमित्यत्र प्रायेणानुस्वारमेव लिखन्ति तत्तु प्रमादकृतमे- मन्यत्रापि बोध्यम् । डस्य कित्त्वान्न गुणः । अनुनासिकस्य क्विझलोः इति दीर्घस्तु न भवति बाहुलकात्संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वेत्याहुः । कुण्डमग्न्याल- ये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवत्नोस्तुते पुमान् । पि- ठरे तु न ना इति मेदिनी । अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः इत्यम- रः ॥ काण्डमिति । कमु कान्तौ । अनुनासिकस्य इति दीर्घः । काण्डोऽस्त्री द- ण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु इत्यमरः । अर्वाङ् कुत्सितः । अत एव काण्डं स्त- म्बे तरुस्कन्धे बाणेऽवसरनीरयोः । कुत्सिते वृन्दभिन्नाडीवृन्दे रहसि न स्त्रियाम् इति मेदिनी । गुड् अव्यक्ते शब्दे गुडो गोलेक्षुपाकयोः इत्यमरः । गुडा स्नुही तद्वत्केशा यस्य स गुडाकेशः शिवः जटाधारित्वात् । गुडः स्याद्गोलके हस्तिसंना- हेक्षुविकारयोः । गुडा स्नुह्यां च कथिता गुडिकायां च योषिति इति मेदिनी । गुडाका निद्रा तस्या ईशः इति वा । जितेन्द्रियत्वादिति भावः ॥ स्थाचति ॥ ष्ठा गतिनिवृत्तौ चते याचने मृजू शुद्धौ । लचा सिद्धे स्थालच आकारश्चिन्त्यप्रयोजनः । चित्स्वरं बाधित्वा पचे आद्युदात्तार्थमित्येके । स्थालं भाजनभेदेपि स्थाली स्यात् पाटलोखयोः इति मेदिनी । चात्वालो यज्ञकुण्डे स्याद्दर्भे च इति विश्वः । मार्जा- लीयः स्मृतः शूद्रविडाले कायशोधने इति मेदिनी॥ पतिचण्डि॥पत्लृ गतौ च- ण्डि कोपे पतन्त्यस्मिन्नधर्मेणेति पातालम् । उपधावृद्धिः । अधोभुवनपातालं ब- लिसद्म रसातलम् इत्यमरः । पातालं नागलोके स्याद्विवरे वडवानले इति मेदि- नी ॥ चण्डाल इति । इदित्त्वान्नुमि अदुपधत्वाभावान्न वृद्धिः । माधवेन तु प- तिचण्डिभ्यामालञिति ञितं पठित्वा पातालशब्दे बाहुलकाद्वृद्धिमुक्ता वृद्ध्यर्थ- मालजिति केषांचित्पाठे तु चण्डालशब्देपि वृद्धि स्यादित्युक्तम् । तदनिरभ-

सात् ॥ एके इति । उज्ज्वलदत्तादयः । एतच्च कुलालवरुडकर्मारनिषादचण्डा-
लमित्रामित्रेभ्यश्छन्दसि इति चण्डालात्स्वार्थेञं विदधता वार्तिकेन तद्भाष्येण
च सह विरुद्धमिति बोध्यम् ॥ तमिविशि ॥ तमु काङ्क्षायाम् । विश प्रवेशने विड
आक्रोशे मृण हिंसायाम् । कुल संस्त्याने कपि चलने निर्देशान्नलोपः । पल गतौ
पचि विस्तारे । तमालस्तिलके खड्गे ना पिच्छे वरुणद्रुमे इति मेदिनी । विशा-
ला त्विन्द्रवारुण्यामुज्जयिन्यां तु योषिति । नृपवृत्तभिदोः पुंसि पृथुलेप्यभिधेय-
वत् इति मेदिनी । बिडालो नेत्रपिण्डे स्याद्वृषदंशककै पुमान् इति मेदिनी ।
अबिडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् इत्यमरः । मृणालं नलदे क्लीबं पुंन-
पुंसकयोर्बिसे इति मेदिनी । कुलालः ककुभे कुम्भकारे स्त्रीत्वं जनान्तरे इति
च मेदिनी । कुलालो धूकपक्षिणि । ककुभे कुम्भकारे च इति हेमचन्द्रः । कपा-
लोऽस्त्री शिरोस्थ्नि स्यात् घटादेः शकले व्रजे इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । पञ्चाली
पुत्तिकागीत्योः स्त्रियां पुंभूम्नि नीवृति इति मेदिनी । बाहुलकात् शतेरपि
कालन् । आदेच उपदेशे इत्यात्त्वम् । शाला । शल चलने अस्मात् घञि शाला ।
सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् इति निपातनात्स्त्रीत्वमिति न्यासः । शाला
द्रुस्कन्धशाखायां गृहगेहैकदेशयोः । ना झषे इति मेदिनी ॥ पतेरङ्गच् ॥ पत्लृ
गतौ पक्षिणीत्युपलक्षणम् । पतङ्ग शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । क्लीबं सूते
इति मेदिनी । सूते पारद इत्यर्थः ॥ तरत्या ॥ तॄ प्लवनतरणयोः । लूञ् छेदने ।
तरङ्ग ऊर्मिः । तरंगस्तुरगादीनामुत्फाले वस्त्रभंगयोः इति विश्वः । लवंगं देवकु-
सुमे । आकृतिगणोऽयम् ॥ विडादिभ्यः ॥ विड आक्रोशे मृद क्षोदे कॄ विक्षेपे ।
एभ्यो गच् कित्स्यात् । विडंग ओषधिविशेष इति उज्ज्वलदत्तः । विडंगः कृ-
मिसंघघ्ने विडंगो नागरेऽन्यवत् इति विश्वः । विडंगस्त्रिष्वभिज्ञे स्यात् क्रमिघ्ने
पुंनपुंसकम् इति मेदिनी । मृदंग पटहे घोषे इति च । कुरंगो मृगविशेषः ॥
बाहुलकादुत्वञ्चेति । कुर शब्दे इत्यस्मादंगच् तस्य कित्त्वेन गुणाभाव इत्यन्ये ॥
सृवृञोः ॥ सृ गतौ वृञ् वरणे । सारंगः पुंसि हरिणे चातके शबले त्रिषु इति
मेदिनी । बाहुलकात् नॄ नये । अथ नारंगः पिप्पलीरसे । यमजप्राणिनि विटे नाग-
रंगद्रुमेपि च इति मेदिनी ॥ गन् गम् ॥ गम्लृ गतौ अद भक्षणे । बाहुलकात्
अम गत्यादिषु अस्मादपि गन् । अंगं गात्रे उपाये च प्रतीके चाप्रधानके । अंगो देश-
विशेषः स्यादंग सम्बोधनेऽव्ययम् इति विश्वः । अंगं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभू-
म्नि नीवृति । क्लीबैकत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वंगवति चान्तिके इति मेदिनी ॥ छापू ।
छो छेदने पूङ् पवने खड भेदने । छायते छिद्यते यज्ञार्थमिति छागः । पूयते मुख-

मनेनेति पूगः । पूगस्तु क्रमुके वृन्दे इति मेदिनी । खंगो गण्डकशृंगे स्यात् निस्त्रिंशे गण्डकेपि च इति शब्दतरंगिणी । खंगो गण्डकशृंगासिबुद्धभेदेषु गण्डके इति मेदिनी ॥ भृञ । डुभृञ् धारणपोषणयोः । किदित्यनुवर्तनात्किदृग्रहणमिह स्पष्टार्थम् । भृंगो धूम्याटषिंगयोः । मधुव्रते भृंगराजे पुंसि भृंगं गुडत्वचि इति मेदिनी ॥ शृणातेः ॥ शॄ हिंसायाम् अस्माद्गन् धातोर्ह्रस्वत्वं प्रत्ययस्य तु कित्त्वं नुट् च । शृंगं प्रभुत्वे शिखरे चिन्हे क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृंगः स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोरृषभौ इति मेदिनी । शृङ्गं विषाणमाख्यातं शैलाग्रे जलयन्त्रके । मीनौषधिसुवर्णानां भेदे शृङ्गी प्रयुज्यते इत्युत्पलिनीकोशः ॥ गणू शकुनौ ॥ शृणातेः शकुनौ वाच्ये गण् स्यात्तस्य नुट् । अचो ञ्णितीति इति धातोर्वृद्धिः । शार्ङ्गः पक्षी । शार्ङ्गं धनुरिति तु शृङ्गस्य विकार इति बोध्यम् ॥ मुदिग्रोः ॥ मुद हर्षे गॄ निगरणे आभ्यां यथासंख्यं गक् ग इत्येतौ स्तः । मुद्गः सस्यभेदः । गर्गो मुनिविशेषः ॥ अण्डन् ॥ डुकृञ् करणे सृ गतौ भृञ् भरणे वृञ् वरणे । करण्डो मधुकोशासिकारण्डेषु दलाटके इति मेदिनी । वरण्डोप्यन्तरावेदी समूहमुखरोगयोः इति विश्वमेदिन्यौ । बाहुलकात् तॄ प्लवनतरणयोः अपि । तरण्डो बडिशीसूत्रबद्धकाष्ठादिके प्लवे इति मेदिनी ॥ शॄदॄ ॥ शॄ हिंसायाम् । दॄ विदारणे भस भर्त्सनदीप्त्योः । शरत् स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ ॥ दरत् स्त्रियां प्रपाते च भयपर्वतयोरपि ॥ भसत् स्त्री भास्वरे योनौ इति मेदिनी । उवे अम्बसुलाभिकः इति मन्त्रव्याख्यायां भसद्गः इति वेदभाष्यम् जाघन्यां पत्नीः संयाजयन्ती भसद्वीर्या हि स्त्रियः इत्यत्र भसज्जघनमिति व्याख्यातारः ॥ दृणातेः ॥ दॄ विदारणे । दृषन्निष्पेषणशिलापट्टप्रस्तरयोः स्त्रियाम् इति मेदिनी ॥ त्यजिः ॥ त्यज हानौ तनु विस्तारे यज देवपूजादौ । त्यदित्यादि । अदेर्डिस्वाट्टिलोपः ॥ एतेः ॥ इण् गतौ अस्माददिस्तस्य तुटि गुणः । एतद् ॥ सर्तेः ॥ सृ गतौ ॥ लङ्घे ॥ लघि शोषणे । पारयतेः ॥ पार तीर कर्मसमाप्तौ चुरादिः ॥ पारगिति । णिलोपः । कुत्वम् ॥ प्रथः ॥ प्रथ प्रख्याने ॥ भियः ॥ ञिभी भये ॥ युष्यसि ॥ असु क्षेपणे ॥ अर्तिस्तु ॥ ऋ गतौ ष्टुञ् स्तुतौ षुञ् अभिषवे हु दानादनयोः । सृ गतौ । धृञ् धारणे क्षि क्षये टुक्षु शब्दे भा दीप्तौ या प्रापणे वा गतिगन्धनयोः पद गतौ णीञ् प्रापणे । सोमस्तुहिनदीधितौ । वानरे च कुबेरे च पितृदेवे समीरणे । वसुप्रभेदे कर्पूरे नीरे सोमलतौषधौ इति मेदिनी ॥ होम इति । देवतोद्देशेन हविःप्रक्षेपः । धर्मो स्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ । अहिंसोपनिषन्न्याये ना धनुर्यमसोमपे इति च । धर्मः पुण्ये यमे न्याये स्वभावाचारयोः क्रतौ इति विश्वः । क्षोमं

SGDF

मन्देऽनुकूलेऽस्त्री चौमं वल्कलजांशुके । शणजेऽतसिजे इति मेदिनी । भामः क्रोधे रवौ दीप्तौ इति च । यामस्तु पुंसि प्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः इति च । वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे । वल्गुप्रतीपसव्येषु त्रिषु नार्यां श्रियामथ । वामी शृगालीवडवारासभीकरभीषु च इति । पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहनिधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे इति च मेदिनी ॥ यच्च पूजायामिति । अयमन्तस्थादिः । मनिन्प्रत्यये तु नकारान्तः शब्दः चमः शोषश्च यक्ष्मा च इत्यमरः । राजयक्ष्मेव रोगाणाम् इति माघः । यक्ष्मणोपि परिहाणिरायया इति रघुः । अत्र जकारयकारयोर्भेदाग्रहेण जचभच हसनयोः इत्युज्ज्वलदत्तेनोपन्यस्तम् । तन्न । तस्य चवर्गतृतीयादित्वात् । अत एव अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां चुबुकादधि । यक्ष्मं सर्वस्मात् इति मन्त्रे यक्ष्मशब्दस्यान्तस्थादित्वम् जक्षत् क्रीडन् रममाणः इत्यादिमंत्रे तु जक्षच्छब्दस्य चवर्गतृतीयादित्वं वेदभाष्यकृतो व्याचख्युः॥ नेमः कालेऽवधौ गर्ते प्राकारे कैतवेपि च मेदिनी । नेमस्त्वर्द्धे प्राकारगर्तयोः । अवधौ कैतवे च इति हेमचन्द्रः ॥ जहातेः ॥ ओहाक् त्यागे ॥ जिह्मइति । मन्प्रत्ययस्य सन्वत्त्वाद् द्वित्वे सन्यतः इतीत्त्वम् । जिह्मस्तु कुटिले मन्दे क्लीबं तगरपादपे इति मेदिनी ॥ अवतेः । अव रक्षणादौ । ओमं प्रश्नेऽङ्गीकृतौ रोषे इति विश्वः॥ ग्रसेरा च ॥ ग्रसु अदने अतो मन्धातोराकारस्य । ग्रामः स्वरे संवसथे वृन्दे शब्दादिपूर्वके इति विश्वः । शब्दादिपूर्वको ग्रामशब्दो वृन्दे शब्दग्रामो गुणग्रामः इति यथा । शब्दादिपूर्वो वृन्देपि ग्रामः इत्यमरः । संपूर्वोयं युद्धे । तदुक्तम् संपूर्वः संयुगे स्मृतः इति ॥ अविसिवि ॥ अव रक्षणादौ षिवु तन्तुसन्ताने षिञ् बन्धने शुष शोषणे । एभ्यो मन्स्यात्स च कित् । ऊठादिकं पूर्ववत् ॥ ऊमं नगरमिति ॥ त्वे क्रतुम् इति मन्त्रे ऊमास्तर्पका यजमानाः इति वेदभाष्यम् । टापि बाहुलकाद्ध्रस्वत्वे उमातसीहैमवतीहरिद्राकान्तिकीर्तिषु इति मेदिनी ॥ स्यूमो रश्मिरिति । सूत्रं तन्तुरित्यन्ये ॥ सिमः सर्वनामगणे पठितः ॥ शुष्मं तेजसि सूर्ये ना इति मेदिनी । शुष्मं बलम् इति वेदभाष्यम् ॥ इषियुधि ॥ इष गतिहिंसादानेषु । ईष गतौ इति केचित् ईष्मः । युध संप्रहारे ॥ जिइन्धी दीप्तौ ॥ दसु उपक्षये श्यैङ् गतौ धुञ् कम्पने षूञ् प्राणिगर्भविमोचने ॥ युध्म इति । युध्मो धनुषि संयुगे इति मेदिनी । दस्मस्तु यजमाने स्यादपि चौरे हुताशने इति च ॥ त्रिषु श्यामो हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिका निशा इत्यमरः । श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरीचे सिन्धुलवणे क्लीबं स्त्री शारिकौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियङ्गावपि गुग्गुलौ । यमुनायां विया-

मायां कृष्णत्रिवृतिकौषधे । नीलिकायाम् इति मेदिनी ॥ ईर्ममिति । ईर गतौ । व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे इत्यमरः । बाहुलकात् जन जनने इत्यस्मादपि । जन्मम् । रुह बीजजन्म इति निर्देशान्मनिन्नन्तोऽप्यस्ति स तु नान्तः । जनुर्जननजन्मानि इत्यमरस्तु अकारान्तनकारान्तोभयसाधारणः ॥ युजि ॥ युजिर् योगे रुच दीप्तौ तिज निशाने एभ्यो मक् कवर्गश्चान्तादेशः । रुक्मं तु काञ्चने लोहे इति विश्वमेदिन्यौ । तिग्मं तीक्ष्णम् ॥ हन्तेः ॥ हन हिंसागत्योः अस्मान्मक् धातोर्हिरादेशश्च । हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गः इति मेदिनी ॥ भियः ॥ ञिभी भये बिभेत्यस्मादिति विग्रहः । भीष्मो गाङ्गेयघोरयोः । भीमोऽम्लवेतसे घोरे शम्भौ मध्यमपाण्डवे इति मेदिनी ॥ घर्मः ॥ घृ क्षरणदीप्त्योः ॥ ग्रीष्मः ॥ ग्रसु अदने घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मेऽप्युष्णस्वेदाम्भसोरपि ॥ ग्रीष्म ऊष्मर्तुभेदयोः इति च मेदिनी ॥ प्रथेः ॥ प्रथ प्रख्याने षिद्वान्ङीष् । पृथिवी पृथवी पृथ्वी धरा सर्वसहा रसा इति शब्दार्णवः ॥ अशूप्रुषि । अशू व्याप्तौ । लट बाल्ये कण निमीलने खटि काङ्क्षायाम् । विश प्रवेशने अश्वः पुंजातिभेदे च तुरङ्गे च पुमानयम् इति मेदिनी । अश्वः पुंनेदवाजिनोः इति विश्वः । लट्वा करञ्जभेदे स्यात्फले वाद्ये खगान्तरे इति विश्वमेदिन्यौ । कण्वं पापे मुनौ पुंसि इति मेदिनी । किण्वं बीजाघसीधुषु इति च पठ्यते । शयनार्थिभिः काङ्क्ष्यते इति खट्वा । विश्वा ह्यतिविषायां स्त्री जगति स्यान्नपुंसकम् । ग ना शुण्ठ्यां पुंसि देवप्रभेदेष्वखिले त्रिषु इति मेदिनी ॥ इण् । इण् गतौ शीङ् स्वप्ने । शिवं सुखम् इति वेदभाष्यम् । शिवं मेढ्रमित्युज्ज्वलदत्तः ॥ सर्वनिघृष्व ॥ सृ गतौ घृषु संघर्षे रिष हिंसायाम् लष कान्तौ शीङ् स्वप्ने पट गतौ ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च ओहाक् त्यागे इति वा ईष् गत्यादिषु । तन्वशब्दोऽत्र कर्तृवाचीत्याह अकर्तरीति ॥ निपात्यन्त इति । वन्प्रत्ययान्ततयेति शेषः ॥ ऋक्ष इति । ऋक्ष शब्दे । ऋक्षो न्यक्खर्वयोस्त्रिषु इति मेदिनी ॥ शिवयह्व ॥ एते वन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ अन्तोदात्तार्थमिति । इण्शीभ्याम् इत्यनेन आद्युदात्तत्वात्सिद्धेरिति भावः । शीङ् स्वप्ने शेवा लिङ्गाकृतिः । दशपादीवृत्तिरीत्याह यान्त्यनेनेति । उज्ज्वलदत्तस्तु यज देवपूजादौ जकारस्य हकारो यह्वो यजमान इत्याह । वैदिकनिघण्टौ महन्नामसु यह्वशब्दः पठितः । प्रवो यह्वं पुरूणाम् यह्वं महान्तम् इति वेदभाष्यम् । लिह आस्वादने ॥ लिहन्त्यनयेति । जिह्वा । जि जये हुगागमः जिह्वा रसना इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ ग्रीवेति । गॄ निगरणे आप्लृ व्याप्तौ मीञ् हिंसायाम् ॥ मीवेति । वेदे तु अमीवा इति क्विप्त्वा अम रोगे इत्यस्माद्धः । इडवेत्युक्तम् । अमीवहा वास्तोष्पते इत्यादिमन्त्रा-

स्वत्रानुकूला: ॥ कॄ गॄ । कॄ विक्षेपे । गॄ निगरणे शॄ हिंसायाम् । दॄ विदारणे । गर्वः शङ्करः । शर्वो रुद्रः ॥ कनिन्यु ॥ यु मिश्रणे वृषु सेचने तक्षू तनूकरणे राजृ दीप्तौ धन्वि गत्यर्थः द्युु अभिगमने दिवु क्रीडादौ । युवा स्यात्तरुणे श्रेष्ठे निसर्गबलशालिनि इति मेदिनी । वृषा कर्णे महेन्द्रे ना इति च । तक्षा तु वर्द्धकिस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट् इत्यमरः । राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोः इति च । समानौ मरुधन्वानौ इति च । अथास्त्रियाम् । धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् इति चामरः । धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीबे चापे स्थलेऽपि च इति मेदिनी ॥ सप्यशूभ्याम् ॥ षप् समवाये अशू व्याप्तौ ॥ नञि ॥ ओहाक् त्यागे कनिनि आतो लोपः ॥ श्वन्नुक्षन् ॥ टुओश्वि गतिवृद्ध्योः उक्ष सेचने । पूष् वृद्धौ प्लिह प्रीतौ मुह वैचित्त्ये मुर्वी बन्धने । उकारस्य दीर्घत्वं वकारस्य धकार इत्युज्वलदत्तः । टुमस्जो शुद्धौ । मस्जेः सकारस्य शकारस्तस्य जश्त्वेन जः । माङ् माने शब्दे च प्सा भक्षणे जनी प्रादुर्भावे । टुओश्वि गतिवृद्ध्योः ॥ कनिप्रत्ययान्ता इति । नायं नित्किति भावः । केचित्तु नित्त्वं स्वीकृत्य उक्षादीनां सूत्रेन्तोदात्तनिपातनमाहुः । तच्च गौरवग्रस्तमित्युपेक्ष्यम् ॥ श्वेति । इकारलोपो निपात्यते ॥ पूषेति । सौ च इत्युपधादीर्घः । इन्हन् इति नियमात्पूषणौ पूषण इत्यादौ न दीर्घः । क्लेदौषधिशशाङ्कयोः इति यादवः ॥ मूर्द्धेति । मूर्द्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् इत्यमरः ॥ मज्जेति । नकारान्तोऽयम् । टाबन्तोऽप्यभ्युपगम्यते । उभयं सार्द्धमूष्मापि मज्जोक्तौ मज्जया सह इति द्विरूपकोशात् । अर्यमा तु पुमान् सूर्ये पितृदेवान्तरेऽपि च इति मेदिनी ॥ परिजायत इत्यादि । एतच्च दशपाद्यादिवृत्त्यनुरोधेनोक्तम् । परिज्मानं सुखं रथम् इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु परिज्मा परिगन्ता, अजेः परिपूर्वस्य श्वन्नुक्षन् इत्यादिना मन्प्रत्ययः अकारलोपः आद्युदात्तत्वं च निपात्यते इत्युक्तम् । उज्वलदत्तस्तु परिज्वेति पठित्वा ज्यु इति सौत्रो धातुः परिपूर्वः यणादेशः परिज्वा चन्द्रः इत्याह । तन्नस्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ मातरिश्वेति । सप्तम्या अलुक् । इह भत्वविषये संप्रसारणं न भवति श्वयुव इति सूत्रे अभिव्यक्ततरत्वेन कृतकृत्वादकस्यैव श्वशब्दस्य तदन्तस्य च ग्रहणात् । तेन मातरिश्वनः । मातरिश्वनेत्येव । इह सूत्रे इतिशब्द आद्यर्थः । तेनान्येभ्योऽपि यथादर्शनं कनिः प्रयोक्तव्यः । दशपाद्यां तु इतिशब्दो न पठ्यते ॥

इत्युणादिषु प्रथमः पादः ॥

कृहृभ्याम् ॥ डुकृञ् करणे हृञ् हरणे करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे इत्यमरः । करेणुर्गजयोषायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गजे इति मेदिनी ॥ गन्धद्रव्यमिति ।

कलायश्चेति बोध्यम् । कलायस्तु सतीनकः इत्यमरः । हरेणुः खण्डिके चास्मिन् इत्यमरः । हरेणुर्ना सतीने स्त्री रेणुकाकुलयोषितोः इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥ हनिकुषि ॥ हन हिंसागत्योः । कुष निष्कर्षे णीञ् प्रापणे रमु क्रीडायाम् काश्टृ दीप्तौ । कुष्ठं रोगे पुष्करे स्त्री इति मेदिनी । कुष्ठं रोगे सुगन्धे च इति विश्वः । नीथे नीथे मघवानं सुतासा इति मन्त्रे नीथशब्दस्यान्तोदात्तत्वं बाहुलकात् । नीथे नीथे स्तोत्रे स्तोत्रे इति वेदभाष्यम् । रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च इति मेदिनी । रथः स्यात्स्यन्दने काये चरणे वेतसेऽपि च इति विश्वः । काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकम् इति मेदिनी ॥ अवे ॥ डुभृञ् धारणपोषणयोः । अवभृथो यज्ञावसानम् ॥ उषिकुषि ॥ उष दाहे । कुष निष्कर्षे । गै शब्दे ऋ गतौ । कोष्ठं कुचिकुसूलयोः । गाथा श्लोके संस्कृतान्यभाषायां शेषवृत्तयोः इति मेदिनी । अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमरः ॥ श्वोथः श्वयथुः । श्वु गतौ ॥ सर्तेः ॥ सृ गतौ सार्थो वणिक्समूहे स्यादपि संघातमात्रके इति, मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥ जॄ वृञ् ॥ जॄ वयोहानौ क्र्यादिः । जॄष् दिवादौ, वृञ् वरणे । जरूथोऽसुरविशेष इति वेदभाष्यम् । वरूथः स्यात्तनुत्राणे रथगोपनवेश्मनोः इति हेमचन्द्रः ॥ पातॄ ॥ पा पाने तॄ प्लवनतरणयोः तुद व्यथने वच परिभाषणे रिचिर् विरेचने विचिर् चरणे ऋच स्तुतौ ॥ तुत्थोग्रावञ्जने तुत्था नीलीसूक्ष्मैलयोरपि इति विश्वः । तुत्थमञ्जनभेदे स्यान्नीलीसूक्ष्मैलयोः स्त्रियाम् । सिक्थो भक्तपुलाके ना मधूच्छिष्टे नपुंसकम् इति मेदिनी ॥ अर्तेः ॥ ऋ गतौ । द्रोघवाचस्ते निर्ऋथं संचन्ताम् इति मन्त्रे निर्ऋथो हिंसा इति वेदभाष्यम् ॥ निशीथ ॥ शीङ् स्वप्ने निपूर्वः । पा पाने गोपूर्वः । घुमास्था इतीत्वम् गाङ् गतौ अवपूर्वस्य धातोः ह्रस्वत्वम् । निशीथस्तु पुमानर्द्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके इति मेदिनी । प्रतित्यं चारुमध्वरम् इति मन्त्रे गोपीथः सोमपानम् इति वेदभाष्यम् । तीर्थमिति तु वृत्तिकारः ॥ गथोदि ॥ उदि उपपदे गै शब्दे इत्यस्मात् थक् ॥ समि ॥ इण् गतौ अस्मात्समि उपपदे थक् । समिथशब्दः संग्रामपर्यायेषु वैदिकनिघण्टौ पठितः । श्रिये जातः इति मन्त्रे समिथाः युद्धानि इति वेदभाष्यम् । तच्च युक्तमेव सम्यगेति जयार्थमत्रेति व्युत्पत्तेः । संपूर्वस्येणः क्तिन्नाद्यन्तस्य लोकेपि युद्धार्थत्वदर्शनाच्च । उक्तं ह्यमरेण समित्याजिसमिद्युधः इति ॥ तिथपृष्ठ । तिज निशाने पृषु सेचने गु पुरीषोत्सर्गे यु मिश्रणे पृङ् गतौ । एते थक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पृष्ठन्तु चरमं तनोः इत्यमरः । पृष्ठं चरममात्रेपि देहस्यावयवान्तरे इति मेदिनी । स्तोत्रविशेषेपि पृष्ठम् ।

पृष्ठैः स्तुवत इत्यादौ तथा निर्णयात् ॥ गूथमिति । निपातनाद्दीर्घः । एवं यूथपि यूथं तिर्यक्समूहेपि वृन्दमात्रेपि भाषितम् इति विश्वः । यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम् इति रघुः ॥ प्रोथमिति । निपातनाद्गुणः ॥ प्रोथोस्त्री हयघोणायां ना कट्यामध्वगे त्रिषु इति मेदिनी ॥ स्फायितञ्चि ॥ स्फायी वृद्धौ, तञ्चु संकोचने पञ्चु प्रलम्भने शक्लृ शक्तौ चिप प्रेरणे चुदिर् संपेषणे स्टप्लृ गतौ तृप प्रीणने दृप हर्षमोचनयोः वदि अभिवादनस्तुत्योः उन्दी क्लेदने श्विता वर्णे वृतु वर्तने अज गतिक्षेपणयोः णीञ् प्रापणे, पद गतौ मदी हर्षे खिद दैन्ये, छिदिर् द्वैधीकरणे, भिदिर् विदारणे मदि स्तुतौ चदि आल्हादने दह भस्मीकरणे, दसु उपक्षये, दम्भु दम्भने, वस निवासे वाश्र शब्दे, शीङ् स्वप्ने, हसे हसने षिध गत्याम् । शुभ दीप्तौ ॥ द्वात्रिंशत् इति ॥ दशपाद्यां तु त्रयस्त्रिंशत् उक्ताः । दम्भिवह्विवसि इति पठित्वा वह प्रापणे उह अनड्वान् इत्युदाहरणात् । माधवोप्येवम् ॥ स्फारमिति । नेड्वशि कृति इति नेट् । वलि यलोपः स्फारः स्यात्पुंसि विकटे करकादेश्च बुद्बुदे इति मेदिनी ॥ तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् इत्यमरः ॥ वक्रः स्याज्जटिले क्रूरे पुटभेदे शनैश्चरे इति विश्वः ॥ शक्रः पुमान् देवराजि कुटजार्जुनभूरुहोः इति मेदिनी ॥ चुद्रः स्यादधमक्रूरक्षपणाल्पेषु वाच्यवत् इति मेदिनी ॥ तृप्रः पुरोडाश इति । न तृप्रा उरुव्यचसम् इति मन्त्रे वेदभाष्यकारैरित्थं व्याख्यातम् । प्रकृतसूत्रे उज्ज्वलदत्तादिभिश्च ॥ दशपादीवृत्तौ तु तृप्रमाज्यं काष्ठं चेत्युक्तम् ॥ तृप्रं दुःखमिति सुब्धातुवृत्तौ माधवः ॥ हिमांशुरित्यादि । हिमद्युतिरित्यन्तं शब्दार्णवः ॥ दस्यति रोगान् क्षिपतीति दस्रः खरेश्विरदोसुते इति मेदिनी । दस्रः खरे चाश्विनयोः इति विश्वः ॥ सासिवसीति प्राप्तमपि नेति । एवञ्च अविन्द उस्रियाः इति मन्त्रे षत्वाभावः सिद्धः । माधवस्तु वृत्तिग्रन्थानुरोधेन बाहुलकादिह षत्वं नेति व्याचष्टे । उस्रो वृषे च किरणे उस्राजुन्युपचित्रयोः इति मेदिनी । माहेयी सौरभेयी गौरुस्रामाता च शृङ्गिणी इत्यमरः । वास्रो ना दिवसे क्लीबं मन्दिरे च चतुष्पथे इति मेदिनी । वास्रो रासभपक्षिणोः इति केचित् । माधवेन तु वास्रेव विद्युन्मिमाति इति मन्त्रे शब्दयुक्ता प्रस्नुतस्तना धेनुर्वास्रा इति व्याख्यातम् । शुभ्रं स्यादभ्रके क्लीबमुद्दीप्तशुक्लयोस्त्रिषु इति मेदिनी मुस्रमिति । मुस खण्डने ॥ चक्रि ॥ चक तृप्तौ रमु क्रीडायाम् । चुक्रस्त्वम्लेम्लवेतसे । चुक्री चांगेरिकायां स्याद्धचाम्ले चुक्रमिष्यते इति विश्वः ॥ वौ कसेः ॥ कस गतौ विपूर्वादस्माद्रक् स्यादुत्वं चोपधायाः ॥ अमि ॥ अम गत्यादिषु तमु काङ्क्षायाम् । आभ्यां रक् स्यादुपधाया दीर्घश्च ॥ नि-

न्दे: ॥ णिदि कुत्सायाम् ॥ अर्दे: ॥ अर्द गतौ । आर्द्रा नक्षत्रभेदे स्यात्स्त्रियां क्लिन्नेऽभिधेयवत् इति मेदिनी ॥ शुचेः॥शुच शोके अस्माद्रक् दश्चान्तादेशः धातोर्दीर्घश्च । शूद्रो वृषलः । अहरहारे त्वा शूद्र इति श्रुतौ रूढेर्बाधाद् योग एव पुरस्कृतः तथा चोत्तरतन्त्रे भगवता व्यासेन सूत्रितम् । शुगस्य तदनादरश्रवणात् इति ॥ दूरीणे ॥ इण् गतौ इत्यस्मादुरुपपदे रक् स्याद्धातोर्लोपश्च । रोरि इति रेफस्य लोपे ढ्रलोपे इति दीर्घः ॥ कृतेः ॥ कृती छेदने इत्यस्माद्रक् स्याच्छः क्रू इत्येतावादेशौ च स्तः । छस्त्वन्त्यस्यादेशः क्रू त्वनेकाल्त्वात्सर्वस्यादेशः । कृच्छ्रमाख्यातमाभीले पापसंतापनादिनोः इति विश्वमेदिन्यौ । स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम् इत्यमरः । क्रूरस्तु कुटिले घोरे नृशंसे चाभिधेयवत् इति विश्वः । नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वञ्चकः इत्यमरः ॥ रोदेः ॥ रुदिर् अश्रुविमोचने ण्यन्तादस्माद्रक् णेश्च लुक् । णेरनिटि इति लोपे तु पुगन्त इति गुणः स्यादिति णिलुक् चेत्युक्तम् ॥ रोदयतीति रुद्र इति । नन्वेवं सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् इति श्रुत्या सह विरोधोऽत्र स्यादिति चेद् । अत्राहुः । कर्तरि कृत् इति सूत्रानुरोधेन शम्भुरित्यत्र शं भावयतीत्यन्तर्भावितण्यर्थता यथा स्वीक्रियते, तथा अरोदीत् इत्यत्राप्यन्तर्भावितण्यर्थतायां स्वीकृतायां रोदनं कारितवान् इत्यर्थलाभान्नास्ति श्रुतिविरोधः । न च देवैरग्नौ वामं वसु स्थापितं, तच्च धने, देवैर्याचितं चेदग्निस्तु रोदनं कृतवान् इति सोऽरोदीदित्यादिश्रुत्यर्थादिहान्तर्भावितण्यर्थकल्पनं न संभवतीति श्रुतिविरोधस्त्वपरिहार्य एवेति वाच्यम् । देवैः स्थापितं वामं वसु देवेभ्योऽग्निना न दत्तं चेद्देवा एव रोदनं कृतवन्तः । अग्निस्तु तमदत्त्वा रोदनं कारितवान् इत्यर्थकल्पनायाः सम्भवात् । अथवा अग्नौ प्रयुज्यमानरुद्रशब्दस्य रोदितीति रुद्र इत्येवार्थोऽस्तु, परंतु ब्रह्मविष्णुरुद्रा इति व्यवह्रियमाणो यो रुद्रस्तद्वाचकरुद्रशब्दस्य रोदेरित्युणादिसूत्रानुरोधेन रोदयतीति रुद्र इत्येवार्थकल्पनायां बाधकाभावात्, श्रुतिविरोधोऽत्र नास्त्येवेति ॥ अन्यत्रापीति । धात्वन्तरात्प्रत्ययान्तरेऽपि णेर्लुगित्यर्थः । संज्ञायामुदाहरणं बृंहयति वर्द्धयति प्रजाः ब्रह्मा, शं सुखं भावयति शम्भुरित्यादि । छन्दसि तु वृधु वृद्धौ वर्द्धन्तु त्वा सुष्टुतयः वर्द्धयन्त्वित्यर्थः । य इमा जजान । जनी प्रादुर्भावे लिटि रूपम् । जनयामासेत्यर्थः । इह णिलि परतः अत उपधायाः इति वृद्धिर्भवत्येव, जनिवध्योश्च इति निषेधस्य चिणि ञिति णिति कृति च स्वीकारात् । न च णिलोपे सति प्रत्ययान्तत्वात् कास्प्रत्ययात् इत्याम् स्यादिति वाच्यम् । अमन्त्रे इति पर्युदासादामोऽप्रसक्तेः । कास्यनेकाचः इति वार्तिकेन तु आमशङ्का दूरापास्तैव,

SGDF

लिटि णिलोपे सत्यनेकाच्त्वाभावात्। ननु णलि णेरनिटि इत्यनिडादावार्धधातुके णिलोपे जजानेति रूपं सिद्धमिति किमनेन लुक्युदाहरणेनेति चेत् मैवम्। णिलोपेसति जनीजॄष्क्नसुरञ्जोमन्ताश्च इति णौ मित्त्वे मितां ह्रस्वः स्यात्, प्रत्ययलक्षणन्यायेन णिपरत्वसंभवात्, ततश्च जननेति स्यात् लुकि सति तु प्रत्ययलक्षणन्यायो न प्रवर्तत इति मित्त्वाभावादिष्टं सिध्यति॥ बाहुलकादसंज्ञाछन्दसोरपि क्वचिद्भवतीत्याशयेनो दाहरति मालीत्यादि॥ पर्णानि शोषयन्तीति पर्णशुषः। पर्णानि मोचयन्तीति पर्णमुचः॥ जोरी च॥ जु गतौ सौत्रः। अस्माद्रक् ईकारश्चान्तादेशः। जोरः खड्गे वणिग्द्रव्ये इति विश्वः। जीरस्तु जरणे खड्गे इति मेदिनी॥ ज्यश्चेति। ज्या वयोहानौ अस्माद्रक् ग्रहिज्या इति संप्रसारणं पूर्वरूपम्। हलः इति दीर्घः॥ एके इति। मुख्या इत्यर्थः। तथा च न धातुलोपे इति सूत्रे जीवेरदानुम् इत्यस्य प्रत्याख्यानार्थं नैतज्जीवे रूपं किंतु रकि ज्यः सम्प्रसारणम् इति भाष्ये उक्तम्॥ सुसूधा॥ षुञ् अभिषवे। षूङ् प्राणिगर्भविमोचने डुधाञ् धारणादौ गृधु अभिकाङ्क्षायाम्। सुरा चषकमद्ययोः। पुंलिङ्गस्त्रिदिवेशे स्यात् इति मेदिनी। सुरो देवे सुरा मद्ये चषकेपि सुरा क्वचित् इति विश्वः॥ सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकमिति सूरः सूर्यः। सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः इत्यमरः॥ धीरो धैर्यान्विते स्वैरे बुधे क्लीबं तु कुङ्कुमे। स्त्रियां श्रवणतुल्यायाम् इति मेदिनी॥ गृध्रः खगान्तरे पुंसि वाच्य लिंगोऽथ लुब्धके इति॥ शुसिचि॥ शु गतौ षिञ् बन्धने चिञ् चयने डुमिञ् प्रक्षेपणे एभ्यः क्रन् एषां दीर्घत्वञ्च॥ शूरः स्याद् यादवे भटे इति मेदिनी। शूरश्चारुभटे सूर्ये इति विश्वहेमचन्द्रौ॥ सीरोऽर्कहलयोः पुंसि। चीरी झिल्ल्यां नपुंसकम्। गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालेखनभेदयोः इति मेदिनी। चीरं तु गोस्तने वस्त्रे चूडायां सीसकेपि च। चीरीकच्छाटिकाझिल्ल्योः इति विश्वः॥ वाविन्धेः॥ ञिइन्धी दीप्तौ विपूर्वादस्मात् क्रन् अनिदिताम् इति नलोपः। वीध्रं तु विमलात्मकम् इति विमलार्थाभिधानेत्यमरः॥ वृधि वृधु वृद्धौ डुवप् बीजसन्ताने। वप्रः पितरि केदारे वप्रः प्राकाररोधसोः इति धरणिरन्तिदेवौ। वप्रस्ताते पुमानस्त्री वेणुक्षेत्रचये तटे इति मेदिनी॥ ऋजेन्द्राग्र॥ ऋज गतिस्थानादिषु इदि परमैश्वर्ये अगि गतौ, वज्र गतौ, डुवप् बीजसन्ताने, कुवि आच्छादने चुबि वक्त्रसंयोगे, भदि कल्याणे, शुच शोके, गुङ् अव्यक्ते शब्दे, इण् गतौ॥ नायक इति। ऋज्राश्वः पृष्टिभिरम्बरीषः इति मन्त्रे ऋज्रा गतिमन्तोऽश्वा यस्य स ऋज्राश्वः इति वेदभाष्यम्॥ इन्द्रः शचीपतावन्तरात्मन्यादित्ययोगयो इति विश्वः॥ अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे

पलस्य च। आलम्बने समूहे च प्रान्ते स्यात्पुन्नपुंसकम् ॥ अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत् इति मेदिनी॥ क्षुरो लोमच्छेदकः । क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे इति विश्वमेदिन्यौ। खुरः कोलदले शफे इति मेदिनी। भद्रः शिवे खञ्जरीटे वृषभेरुकदम्बके। करिजातिविशेषे ना क्लीबं मङ्गलमुस्तयोः इति च॥ उग्रः शूद्रासुते क्षत्राद्रुद्रे पुंसि त्रिषूत्कटे। स्त्री वचाक्षुद्रयोः इति मेदिनी॥ भेरीति। गौरादित्वान्ङीष् भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान् इत्यमरः। भेलः प्लवे भीलुके च निर्बुद्धिमुनिभेदयोः इति विश्वः। भेलः प्लवे मणौ पुंसि भीरावज्ञे च वाच्यवत् इति॥ शुक्रः स्याद्भार्गवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान्। रेतोऽक्षिरुग्भिदोः क्लीबम्, शुक्लो योगान्तरे सिते। नपुंसकं तु रजते इति च॥ गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धेप्यभिधेयवत्। ना श्वेतसर्षपे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे। गौरी त्वसंजातरजः कन्याशंकरभार्ययोः।रोचने रजनी पिङ्गाप्रियङ्गुवसुधासु च। आपगाया विशेषेऽपि यादसांपतियोषिति इति च मेदिनी। नदीभेदे च गौरी स्याद् वरुणस्य च योषिति इति विश्वः। अष्टवर्षा तु या दत्ता श्रुतशीलसमन्विते। सा गौरी तत्सुतो यस्तु स गौरः परिकीर्तितः इति ब्रह्माण्डपुराणे। एतेन गौरः शुच्याचारः इत्यादि भाष्यं व्याख्यातम्॥ इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात् इत्यमरः॥ मालेति । प्रत्ययरेफस्य लत्वम्। मालं क्षेत्रे स्त्रियां पक्वाम्रजोर्जात्यन्तरे पुमान् इति मेदिनी । मालं क्षेत्रेऽजिने मालो माला पुष्पादिदामनि इति विश्वः। मालमुन्नतभूतलम् इत्युत्पलः। क्षेत्रमारुह्य मालम् इति मेघदूतः। मणिपूर्वोऽयमर्थान्तरे रूढः। मणिमाला स्मृता हारे स्त्रीणां दन्तक्षतान्तरे इति विश्वः॥ समि कस॥ संकसुकोऽस्थिरः इति विशेष्यनिघ्नेऽमरः ॥ पचिनशोः॥ डुपचष् पाके, णश अदर्शने। आभ्यां णुकन् प्रत्ययः स्यात्। णकारो वृद्ध्यर्थः। अनयोर्यथाक्रमं कादेशनुमागमौ च भवतः॥ भियः॥ ञिभी भये भीरुकः कातरस्त्रस्तो भीरुभीरुकभीलुकाः इत्यमरः॥ क्वुन्॥ शिल्पिन्यभिधेये संज्ञायां गम्यमानायां च क्वुन् स्यादपूर्वस्य निरुपपदस्य च। अपिशब्दात्सोपपदस्यापञ्चम्यर्थे षष्ठी। यद्वा अर्थद्वारकसंबन्धे षष्ठी, प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः क्रियाकारकभावात्। एवं च निरुपपदप्रकृत्यर्थनिरूपितकर्तृकारके क्वुन्नित्याद्यर्थः फलितः॥ शिल्पिनि तावत्। रञ्ज रागे रजको धावके शुके इति विश्वः। रजकी धावकशुकी इति हेमचन्द्रः। कुट्ट छेदने इत्यूनु कुट्टयति गोण्डिकः। चर गतिभक्षणयोः संज्ञायां तु चषकोऽस्त्री पानपात्रम्। शुन गतौ भष भर्त्सने शुनकः भषकः श्वा ॥ लमक इति । ऋषिविशेषः ॥ जहातेः ॥ ओहाक् त्यागे॥ ध्मो धम च॥ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः। कुहको दाम्भिकः॥ क्रतकमिति।

कृती छेदने ॥ कृषेः ॥ कृष विलेखने। अस्मात्क्वुन्। कार्षकः कृषीवलः। कृषकः स एव। कृषकः पुंसि फाले स्यात्कार्षके त्वभिधेयवत् इति मेदिनी ॥ उदकं च। उन्दी क्लेदने अस्मात्क्वुन्। ननु क्वुन् शिल्पि इत्यादिना गतार्थमित्याशङ्कायामाह प्रपञ्चार्थमिति ॥ वृश्चिकृष्योः ॥ ओव्रश्चू छेदने कृष विलेखने ॥ प्राङि ॥ पण व्यवहारे कष शिष इति दण्डके हिंसार्थकः ॥ मुषेः ॥ मुष स्तेये अस्मात्किकन् धातोर्दीर्घश्च ॥ स्यमेः ॥ स्यमु शब्दे ॥ क्रियः ॥ डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये॥आङि पणि॥ पण व्यवहारे स्तुतौ च। पन च पल्ल गतौ खनु अवदारणे। एभ्य आङि उपपदे इकन् स्यात्॥आपणिक इति। नन्वत्रैव प्रपूर्वे आङि प्रापणिक इति सिद्धौ आङि पणि इत्यत्र पणिग्रहणं प्रपञ्चार्थमित्युज्ज्वलदत्तः। उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं तु मनोरमायाम्, आपणिकशब्दोऽयं नित्स्वरेणाद्युदात्तः। आपणेन व्यवहरतीत्यर्थे ठकि तु कितः इत्यन्तोदात्तः ॥ श्यास्त्या ॥ श्यैङ् गतौ स्त्यै ष्टै शब्दसंघातयोः ह्रस्वः हरणे श्व रचणादौ। श्येनः पत्त्रिणि पाण्डुरे इति मेदिनी। स्त्येनश्चौरः। स्तेन चौर्ये इति चौरादिकात्पचाद्यचि तु स्तेन इति निर्यकारोऽपि। केचित्तु स्तायूनां पतये नमः इत्यादिप्रयोगोपष्टम्भेन निर्यकारस्यापि ष्टैधातोर्माधवादिभिर्वादिषु स्वीकृतत्वात्प्रकृतसूत्रेपि ष्टैधातुमेव पठन्तः स्तेनशब्दो निर्यकार एवेत्याहुः॥ हरिणः पुंसि सारङ्गे विशदे त्वभिधेयवत्। हरिणी हरितायां च नारीभिद्वृत्तभेदयोः। सुवर्णप्रतिमायां च इति मेदिनी॥ वृजेः ॥ वृजी वर्जने। वृजिनं पापम्। वृजिनं कल्मषे क्लीबं केशे ना कुटिलेऽन्यवत् इति मेदिनी ॥ अजेः ॥ अज गतिक्षेपणयोः अस्मादिनच् अजेरजादेशविधानं व्यर्थमित्यत आह। वीभावबाधनार्थमिति ॥ अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री इत्यमरः ॥ बहुलमन्यत्रापि ॥ अन्यस्मादपीत्यर्थः। कठ कृच्छ्रजीवने गल गहने मल मल्ल धारणे कुडि दाहे दो अवखण्डने। कठिनमपि निष्ठुरे स्यात् स्तब्धे तु त्रिषु नपुंसकं स्थाल्याम्। कठिनी खटिकायामपि कठिना गुडशर्करायां च इति मेदिनी ॥ मलिनं दूषिते कृष्णे ऋतुमत्यां तु योषिति इति मेदिनी ॥ कुण्डिनमिति। नगरं कुण्डिनमण्डजो ययौ इति श्रीहर्षः। कुण्डिन ऋषिः। तस्यापत्यं कौण्डिन्यः॥ यत्पुरुषे पर्वणि दिने खण्डितं तद्देवानाम् इति तैत्तिरीयश्रुत्यर्थः॥ द्रुदक्षि ॥ द्रु गतौ दक्ष वृद्धौ। द्रविणं न द्वयोर्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे इति मेदिनी। दक्षिणो दक्षिणोद्भूतसरलच्छन्दवृत्तिषु। अवामे त्रिषु यज्ञादिविधिदाने दिशि स्त्रियाम् इति च।दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवृत्तिषु। वाच्यवद्दक्षिणावाचि यज्ञदानप्रतिष्ठयोः इति विश्वः॥ अर्त्तेः ॥ ऋ गतौ अस्मादिनन् कित्स्यात् ऋकारस्य धातो रपरत्वम्।इरिणं शून्यमूषरम् इत्यमरः।

इरिणं तूषरे शून्येऽपि इति मेदिनी ॥ वेपि ॥ टुवेपृ कम्पने तुहिर् अर्दने । आभ्यामिनन् ह्रस्वश्च धातोः । अटव्यरण्यं विपिनम् इत्यमरः ॥ तुहिनमिति । लघूपधगुणे कृते ह्रस्वः ॥ तलि ॥ तल प्रतिष्ठायाम् । पुल महत्त्वे ॥ गर्वः ॥ गर्व मोचने । अस्मादिनन् । अकारस्य उत् ॥ रुहेश्च ॥ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च ॥ रोहिण इति । प्रज्ञादित्वादणि रौहिणश्चन्दनतरुः ॥ महे ॥ मह पूजायाम् । कुतस्त्वमिन्द्रमाहिनः सन् इति मन्त्रे माहिनो महनीयः पूजनीयः इति वेदभाष्यम् ॥ क्विब्वचि ॥ वच परिभाषणे प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । श्रिञ् सेवायाम् । स्रु गतौ । द्रु ङ् गतौ प्रुङ् गतौ । जु गतौ सौत्रः ॥ वागिति । वचिस्वपि इति संप्रसारणाभावः । पृच्छतीति प्राट् । ग्रहिज्या इति सम्प्रसारणाभावः । च्छ्वोः शूठ् इति शः व्रश्च इति षत्वं, जश्त्वचर्त्वे । प्राशौ । प्राशः ॥ श्रीरिति । कृदिकारात् इति ङीष् न भवति, कृत्प्रत्ययस्य य इकार इति व्याख्यानात् । कृदन्तं यदिकारान्तमिति पक्षे तु यद्यपि ङीष्प्राप्तिरस्ति, तथापि कारग्रहणसामर्थ्येन केवलस्येकारस्य ग्रहणादिकारान्तपक्षो दुर्बल इत्याहुः । दुर्घटस्तु ङीषि श्रीमित्यपि रक्षित इच्छतीत्याह ॥ श्री वेषरचनाशोभाभारतीसरलद्रुमे । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसंपत्तिविधापकरणेषु च । विभूतौ च मतौ च स्त्री इति मेदिनी । जूराकाशे इत्यादिमूलोदाहृतमपि मेदिनी ॥ आप्नोतेः ॥ आप्लृ व्याप्तौ अस्मात्क्विप् धातोर्ह्रस्वश्च । आपस्त्री भूम्नि वर्वारि इत्यमरः ॥ परौ ॥ व्रज गतौ ॥ हुवः ॥ हु दानादनयोः अस्मात्क्विप् धातोश्च दीर्घः । श्रुवद्भावादुद्दिर्वचनम् ॥ स्रुवः कः ॥ स्रु गतौ । स्रुवो यज्ञपात्रविशेषः । अयं स्रु वोभिजिह्वर्ति, स्रुवेण पार्वणी जुहोति इत्यादौ प्रसिद्धः ॥ चिक्च ॥ स्रुव इत्येव ॥ योगविभाग उत्तरार्थः । क इदिति । तेन स्रुक् स्रुचौ स्रुच इत्यादौ गुणो न ॥ तनोतेः ॥ तनु विस्तारे व इति संघातग्रहणं तदाह शब्दादेश इति ॥ स्त्रियां तु त्वगस्तृग्धरा इत्यमरः ॥ ग्लानुदि ॥ ग्लै हर्षक्षये णुद प्रेरणे । ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः इत्यमरः । स्त्रियां नौस्तरणिस्तरीः इति च । ग्लौकरोतीति । अग्लौः ग्लौः संपद्यते तथा करोतीत्यर्थः । अव्ययत्वात्सुपो लुक् ॥ च्व्यन्त एवेति । तेन ग्लौर्नौर्गौरित्यादीनां नाव्ययत्वमिति भावः ॥ रातेः ॥ रा दाने ॥ रा इति । रायो हलि इत्यात्त्वम् । रः स्मृतः पावके तीक्ष्णे राः पुंसि स्वर्णवित्तयोः इति मेदिनी । रस्तीक्ष्णे दहने रास्तु सुवर्णे जलदे धने इति हेमचन्द्रः ॥ गमेः । गम्लृ गतौ । गोतो णित् गौः । केशवोक्तमाह गौर्नादित्य इत्यादि । गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चन्द्रे पुमान् भवेत् । अर्जुने नेत्रदिग्बाणभूवाग्वारिषु गौर्मता इत्यमरः ॥ द्युतेरपीति । द्युत दीप्तौ द्योतन्ते देवा अस्या-

मिति द्यौः ॥ भ्रमेश्च ॥ भ्रसु अनवस्थाने । गम्लृ गतौ अग्रेगूः सेवकः द्रमेः ॥ दसु उपशमे डित्त्वाट्टिलोपः । दोः दोषं तस्य इति श्रीहर्षप्रयोगात्पुंस्त्वम् । ककुद्दोषणी इति भाष्यप्रयोगान्नपुंसकत्वम् । दोर्दोषा च भुजो बाहुः इति धनञ्जयकोशात्स्त्रीलिङ्गोप्ययमित्यादि प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥ पणेः । पण व्यवहारे स्तुतौ च । अमरकोशमाह नैगम इत्यादि ॥ वशः ॥ वश कान्तौ अस्मादिजिः कित्स्यात् । ग्रहिज्या इति संप्रसारणम् ॥ भृञः ॥ भृञ् भरणे अस्मादिजिः कित्स्यात् धातोरुकारान्तादेशश्च ॥ जसि ॥ जसु मोक्षणे । जसुरये स्तर्यं पिप्ययुर्गाम् इति मन्त्रे जसुरये श्रान्तायेति, नीचायमानं जसुरिं न श्येनम् इत्यत्र जसुरिं क्षुधितं श्येनंन श्येनपक्षिणमिवेति, उतस्य वाजी सहुरिर्ऋतौ इति मन्त्रे सहुरिः सहनशील इति च वेदभाष्यम् ॥ सुयु॥षुञ् अभिषवे, यु मिश्रणे रु शब्दे वृञ् वरणे । सवनं त्वध्वरे स्नाने सोमनिर्दलनेपि च इति मेदिनी । यवनो म्लेच्छविशेषः॥ रवणः शब्दने स्वरे इति च मेदिनी । रवणः कोकिल इत्येके ॥ वरणो वृक्षभेदः । टापि तु वरणा नदी । वरणस्त्रिककशाकेपि प्राकारे वरणं वृतौ इति विश्वः । वरुणो वरणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः इत्यमरः ॥ अशेः ॥ अशू व्याप्तौ । जिह्वावाची ल्विति । रस आस्वादने चौरादिकः । ततो नन्द्यादित्वात् ल्युः । ण्यासश्रन्थ इति युच्वा । रसत्यास्वादतीति रसना । रसनं स्वदने ध्वनौ । जिह्वायां तु न पुंसि स्याद्रास्नायां रसना स्त्रियाम् इति मेदिनी । काञ्चीवाची तालव्यशकारवान् जिह्वावाची दन्त्यसकारवानित्येषा व्यवस्था भूरिप्रयोगाभिप्रायेणोक्ता । वस्तुतस्तु तालव्यशकारवान् रशनाशब्दोपि काञ्च्यां जिह्वायां च तथा दन्त्यसकारवान् रसनाशब्दोप्यर्थद्वये बोध्यः । तथा हि तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशूकरपांशवः । रशनापि च जिह्वायाम् इति विश्वकोशाजिह्वायामुभयं साधु। रसनं निःस्वने स्वादे रसना काञ्चिजिह्वयोः इत्यजयधरणिकोशाभ्यां काञ्च्यामप्युभयं साधु । एवं च अशेरश च इति सूत्रे अशू व्याप्तौ अश भोजने इति धातुद्वयमपि ग्राह्यम् । रस आस्वादने रस शब्दे इति धातुभ्यां तु बहुलमन्यत्रापि इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणेन युच्। तेन सर्वत्रावयवार्थानुगमोपि सूपपाद इत्याहुः ॥ उन्देः ॥ उन्दी क्लेदने अस्माद्युच् । ओदनं न स्त्रियां भक्ते बलायामोदने स्त्रियाम् इति मेदिनी ॥ गमेः॥ गम्लृ गतौ । नभोन्तरिक्षं गगनम् इत्यमरः ॥ बहुलम् ॥ स्यन्दू प्रस्रवणे रुच दीप्तौ । स्यन्दनं तु स्रुतौ नीरेतिनिशे ना रथे स्त्रियाम् इति मेदिनी । रोचना रक्तकह्लारे गोपित्तवरयोषितोः । रोचनः कूटशाल्मल्यां पुंसि स्याद्रोचके त्रिषु इति च । चदि आह्लादे । चन्दनं मलयोद्भवे । चन्दनः कपिभेदे स्यान्नदीभेदे तु चन्दनी इति विश्वः । चन्दनो

SGDF

तु नदीभिदि। चन्दनोऽस्त्री मलयजे भद्रकाल्यां नपुंसकम् इति मेदिनी। भद्रकाली ओषधिविशेषः। भद्रकाली तु गन्धोल्यां कात्यायन्यामपि स्त्रियाम् इति मेदिनी। अस्तु क्षेपणे। अस्तनं क्षेपणे क्लीबे पुंसि स्याज्जीवकद्रुमे इति मेदिनी। अत सातत्यगमने राजपूर्वः। राजातनः चोरिकायां प्रियाले किंशुकेपि च इति विश्वमेदिन्यौ ॥ एवमन्येपि द्रष्टव्याः॥ रञ्जेः॥ रञ्ज रागे । ल्युट तु रञ्जनम् । रजनो रागजनने रजनं रक्तचन्दने इति मेदिनी। बाहुलकात्कृपेरपि क्युन् । कृपो रो लः इति प्राप्तलत्वाभावश्च। कृपणः ॥ भूसू॥ भू सत्तायां षूङ् प्राणिप्रसवे धूञ् कम्पने भ्रस्जपाके । बहुलवचनाद्भाषायामपि क्वचित् ॥ भुवनं विष्टपे तु स्यात्सलिले गगने जने इति मेदिनी । विष्टपं भुवनं जगत् इत्यमरः ॥ भृज्जनमिति । ग्रहिज्या इति सम्प्रसारणम् । सस्य जश्त्वेन दः दस्य श्चुत्वेन जः क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रोना इत्यमरः ॥ कॄपॄ ॥ कॄ विक्षेपे पॄ पालनादौ, वृजी वर्जने मदि स्तुत्यादौ डुधाञ् धारणपोषणयोः । निधनं स्यात्कुले नाशे इति मेदिनी। निधनं कुलनाशयोः इति हेमचन्द्रः ॥ धृषेः ॥ ञिधृषा प्रागल्भ्ये अस्मात्क्युः धिषादेशश्च धातोः । धिषणस्त्रिदशाचार्ये धिषणा धियि योषिति इति मेदिनी। गीष्पतिर्धिषणो गुरुः इत्यमरः॥ वर्तमाने ॥ शतृवच्चेति। तथा च उगिदचाम् इति नुमि महान् । स्त्रियां तु उगितश्च इति ङीपि महतीत्यादि सिध्यतीति भावः॥ ननु पृषन्महदादयः लटः शतृशानचौ इति शतृप्रत्ययान्ता एव भवन्तु ततश्च वर्तमान इति शतृवच्चेति न कर्त्तव्यमिति महदेव लाघवमिति चेत्। अत्राहुः। शतृप्रत्ययान्तत्वे तु कर्त्तरि शप् इति शप्प्रत्यये महतीत्यादौ आच्छीनद्योः इति नुम् स्यान्महानित्यादौ तु तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशात् इति लसार्वधातुकस्वरः स्यादतिप्रत्ययान्तत्वे तु तस्यातिप्रत्ययस्यार्धधातुकत्वाभ्युपगमेन शवभावान्नोक्तदोष इत्याशयेनातिप्रत्ययान्तत्वेन निपातनं स्वीकृतमिति॥ बृह बृहि मह पूजायाम् गम्लृ गतौ ॥ पृषन्तीति । बिन्दुवाची पृषच्छब्दो नपुंसकमिति ध्वननाय बहुवचनमुदाहृतम् । पृषन्मृगे पुमान् बिन्दौ न द्वयोः पृषतोऽपि ना। अनयोश्च त्रिषु श्वेतबिन्दुयुक्तेप्युभाविमौ इति मेदिनी । बृहती क्षुद्रवार्त्ताक्यां कण्टकार्यां च वाचि च। वारिधान्यां महत्यां च छन्दोवसनभेदयोः इति विश्वः । शतृवद्भावात् उगिदचाम् इति नुम्। बृहन् विपुलः । महती वल्लकीभेदे राज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे वाच्यवत् इति मेदिनी । महती नारदवीणा विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बरोस्तु कलावती। महती नारदस्य स्यात्सरस्वत्यास्तु कच्छपी इति वैजयन्ती । अवेक्षमाणं महती मुहुर्मुहुः इति

माघः । जगत्यधिष्टपे क्लीबं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु । जगती भुवने क्ष्मायां छन्दोभेदे जनेऽपि च इति मेदिनी ॥ तत्र वायुवाचिनः पुंलिङ्गस्य शतृवद्भावादुगित्त्वेन नुमि जगन् जगन्तौ जगन्त इत्यादि भवति,| द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च इति व्युत्पादितस्य तु नुमभावाज्जगत् जगती जगत इत्यादीति बोध्यम् ॥ संश्चत्॥ चिञ् चयने तृप प्रीणने हन हिंसागत्योः ॥ निपात्यन्त इति । अतिप्रत्ययान्ता इति विशेषः ॥ निवृत्त्यर्थमिति । एवञ्च संश्चदित्यत्र उगिदचाम् इति नुमः शङ्कैव नास्ति, वेहदित्यत्र तु उगितश्च इति ङीप् नेति भावः ॥ संचिनोतेरिति । सुभूतिचन्द्रस्तु संपूर्वाच्छ्यतेः संश्चत् इत्याह ॥ तृपच्छत्रमिति । चन्द्रमा इत्यन्ये । विहन्तिगर्भमिति वेहत् ॥ इत एवेति । विशब्दसम्बन्धिन इकारस्य एकार इत्यर्थः । गौरित्यनुवृत्तौ वेहद् गर्भोपघातिनी इत्यमरः ॥ छन्दसि ॥ शु गतौ जृष् वयोहानौ ॥ पन्था इति । प्रथग्मह: इत्यादिमन्त्रद्वये शवसानशब्दो गन्तृपरतया व्याख्यातः ॥ ऋञ्जि । ऋजि भर्जने वृधु वृद्धौ मदि स्तुत्यादौ षह मर्षणे । एभ्यो असानच् कित्स्यात् ॥ ऋञ्जसानो मेघ इति । ऋजेरिदित्त्वान्नुम् । इदित्त्वादेव नलोपाभावः । एवं चायं मदिसही च तयोपि पूर्वसूत्र एव पठितुं शक्याः । कित्त्वं तु वृधुधातावेवोपयुज्यते । उत्तरसूत्रेपि गुणग्रहणं सुत्यजम् ॥ अर्तेः शुट् च वृधेः किः इत्युक्तौ सर्वसामञ्जस्यादित्याहुः । ऋञ्जसानः पुरुवार उक्थैः । अस्मिन् यज्ञे मन्दसानो वृषखस्तु इत्यादिमन्त्राणां भाष्ये तु यौगिकार्थ एव पुरस्कृतः ॥ अर्ते ॥ ऋ गतौ धातोर्गुणः प्रत्ययस्य सुडागमः । असाविषदर्शसानाय इति मन्त्रस्य भाष्ये तु अर्शसानाय शत्रूणां हिंसित्रे इति व्याख्यातम् ॥ समि ॥ ष्टुञ् स्तुतौ अस्मात्सम्युपपदे आनच् ॥ युधि । युध संप्रहारे युधानो रिपुः । बुधिर् बोधने बुधान आचार्यः । दृशिर् प्रेक्षणे । बाहुलकात्कृपेरप्यानच् । कृपाणः खड्गः । कृपाणेन कथंकारं कृपणः सह गण्यते । परेषां दानसमये यः स्वकोशं विमुञ्चति ॥ हुर्च्छेः ॥ हुर्च्छा कौटिल्ये अस्मात्सन्नन्तात् आनच् स्यात्सनो लुक् छलोपश्च । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः इति मन्त्रे जुहुराणं कौटिल्यकारि एनः पापं युयोधि पृथक् कुरु इति भाष्यम् ॥ श्वितः ॥ श्विता वर्णे अस्मात्सन्नन्तादानच् सन्यङो इति द्वित्वम् । सनो लुक् तकारस्य च दकारः किदित्यनुवृत्तेर्न गुणः ॥ पुण्यकर्मेति । शिश्विदानः पुण्यकर्मा इति विशेष्यनिघ्ने अमरः । अकृष्णं शुक्लं निष्पापत्वात् शुद्धं कर्म यस्येत्यर्थः । चोरस्वामिना तु प्रकृतसूत्रं विस्मृत्य श्विदि श्वैत्ये अस्माल्लिटः कानजिति व्याख्यातम् । तदसंगतं कानचश्छान्दसत्वात् । इदित्त्वेन नलोपानुपपत्तेश्चेति दिक् ॥ तृन्तृचौ ॥ शंस्तेति । शंसु स्तु-

तौ अस्मात्तृन् । अप्त्वन् इति सूत्रे नप्त्रादिग्रहणं नियमार्थमौणादिकत्वन्तृजन्तानां चदुपधादीर्घस्तर्हि नप्त्रादीनामेवेत्युक्तम् । तेनात्र दीर्घो नेत्युदाहरति शंस्तरौ शंस्तर इति ॥ निस्वादाद्युदात्तः । तथा च मन्त्रः ग्रावग्राम उत शंस्ता सुविप्रः । आदिशब्दात् शासु अनुशिष्टौ शास्ति विनयति सत्वान् शास्ता बुद्धः, शास्तरौ शास्तरः । शास्तरः समन्तभद्रे ना रथासके पुनरन्यवत् इति । प्रपूर्वस्य तु नप्त्रादिषु पाठात् अप्त्वन् इति दीर्घः । प्रशास्तारौ प्रशास्तारः चत्ता शूद्राच्च वैश्याजे प्रतीहारे च सारथौ इति मेदिनी । कोशानुसारेणाह वैश्यायामिति । अमरस्तु चत्रियायां च शूद्रजे इत्याह । णीञ् प्रापणे उत्पूर्वः उन्नेता ऋत्विग्भेदः । बहुलमन्यत्रापि ॥ अन्यत्रापि धातोर्बहुलं त्वन्तचौ भवतः । पूर्वसूत्रस्यादिशब्देनैव मन्ता हन्तेत्यादेः सिद्धत्वात्प्रपञ्चार्थमिदं सूत्रम् ॥ नप्त्रनेष्टृ ॥ नप्त्रादयो दश त्वन्तजन्ता निपात्यन्ते ॥ नप्तेति । नञः प्रकृतिभावः पत्लृ गतौ इत्यस्माच्छब्दलोपः । णीञ् प्रापणे त्विष् दीप्तौ हु दानादनयोः पूञ् पवने भ्राजृ दीप्तौ मा माने पा रक्षणे, दुह प्रपूरणे । त्वष्टा पुमान् देवशिल्पितक्षोरादित्यभिद्यपि इति मेदिनी । जायां मातीत्यन्तर्भावितण्यर्थः ॥ सुञ् यसेः ॥ सुञि उपपदे असु क्षेपणे इत्यस्मात् ऋन् । यणादेशः । स्वसा भगिनी । स्वावसेः इति तु क्वाचित्कः पाठः ॥ यतेः ॥ यती प्रयत्ने ॥ नञि च ॥ टुनदि समृद्धौ अस्मान्नञ्युपपदे ऋन् ॥ न नन्दतीति । कृतायामपि सेवायां न तुष्यतीत्यर्थः । उषाप्युषा-ननान्दा च ननन्दा च प्रकीर्तिता इति द्विरूपकोशः ॥ दिवेः॥ दिवु क्रीडाविजिगीषादौ ॥ देवेति । भ्रातर इत्यनुवृत्तौ स्वामिनौ देवृदेवरौ इत्यमरः ॥ नयतेः ॥ णीञ् प्रापणे अस्मात् ऋप्रत्ययः स च डित् । डित्त्वाट्टिलोपः । नृः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नराः इत्यमरः ॥ सव्ये ॥ ष्ठा गतिनिवृत्तौ अस्मात्सव्यशब्दे उपपदे ऋ स्यात्स च डित् । तत्पुरुषे कृति इति सप्तम्या अलुक् ॥ उपसंख्यानमिति । षत्वस्येति शेषः ॥ अर्तिं ॥ ऋ गतौ सृगतौ धृञ् धारणे धमिः सौत्रः अम गतौ अश भोजने अव रक्षणादौ तॄ प्लवनतरणयोः । अरणिर्वह्निमन्थे ना द्वयोर्निर्मन्थ्यदारुणि इति मेदिनी । सरणिः श्रेणिवर्त्मनोः इति दन्त्यादिः रभसः । सरणिः पङ्क्तौ मार्गेऽस्ति इति मेदिनि शॄ हिंसायाम् ततोनिप्रत्ययः । शरणिरित्येके शरणिः शरणिः पथिचापल्यौ इति तालव्यादावजयः इमामग्ने शरणिम् इति मन्त्रे शरणिं हिंसां व्रतलोपरूपां मीमृषः चमस्व इति वेदभाष्यम् ॥ धरणिर्भूमिः । धमनु शिरा हट्टविलासिन्यां तु योषिति इति मेदिनी । अमनिर्गतिः । अश्यते भुज्यते राज्यमिन्द्रेणानयेति अशनिर्वज्रम् । अशनिः स्त्रीपुंसयोः स्यात्क्षपलायां र-

वावपि इति मेदिनी। अवनिः पृथिवी । तरणिर्द्युमणौ पुंसि कुमारीनौकयोः स्त्रियाम् इति मेदिनी॥ कुमारी लताविशेषः। तरणी रामतरणी कर्णिका चारुकेसरा। सहा कुमारी गन्धाढ्या इति धन्वन्तरिनिघण्टुः॥ रजनिरिति। रञ्ज रागे अस्मादप्यनिः। नलोपोऽपि बाहुलकात्। कृदिकारादिति ङीष् रजनी। रजनी नीलिनी रात्रिर्हरिद्राजतुकासु च इति मेदिनी॥ आङि॥ शुष शोषणे अस्मात्सन्नन्तादाङि उपपदे अनिः स्यात्॥ कृषेरादेः॥ कृष विलेखने। चर्षणिर्जनः इति वैदिकनिघण्टौ चर्षणिशब्दस्य मनुष्यनामसु पाठात्। सोमासश्चर्षणीधृतः इत्यादिमन्त्रेषु वेदभाष्यकारैस्तथैव व्याख्यातत्वाच्च। उज्ज्वलदत्तेन तु आदेश धः इति पठित्वा धर्षणिर्बन्धकीति व्याख्यातम्। तदयुक्तम्। तथा सति धृषेः इत्येव सूत्रयेत्। प्रागल्भ्यरूपावयवार्थानुगमात्। आदेश धः इत्यंशस्य त्यागेन लाघवाच्च। तस्मात् आदेश चः इति दशपादीपाठ एव युक्त इत्याहुः॥ अदेः॥ अद भक्षणे अस्मादनिस्तस्य मुडागमश्च॥ वृतेश्च॥ वृतु वर्तने अस्मादप्यनिः॥ वर्तनिरिति। कृदिकारात् इति ङीषि तु वर्तनी। सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च इत्यमरः॥ क्षिपेः॥ क्षिप प्रेरणे॥ क्षिपणिरायुधमिति। उक्तस्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु क्षिपणिं क्षेपणमनु तुरण्यति त्वरयति गन्तुम् इति व्याख्यातम्॥ अर्चि॥ अर्च पूजायाम्। शुच शोके हु दाने सृप्लृ गतौ, छद अपवारणे ण्यन्तः छर्द वमने॥ अर्चिरिति सान्तम्। तमर्चिषा स्फूर्जयन् इति मन्त्रः नयनमिव सनिद्रं घूर्णते दैवमर्चिः इति माघः। ज्वालाभासोर्न पुंस्यर्चिः इति नानार्थे सान्तेष्वमरः॥ इदन्तोपीति। णिजन्तादर्चेरच इरिति भावः। अर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् इत्यमरः। रोचिः शोचिरुभे क्लीबे इति॥ सर्पिष्तम्। छादयतेनया छदिः छदिः स्त्रियामेव इति लिंगानुशासनसूत्रम्। एवं च पटलं छदिः इत्यमरग्रन्थे पटलसाहचर्याच्छदिषः क्लीबतां वदन्त उपेक्ष्याः॥ छर्द्यतीति। छर्दिश्चातिसारश्च शूलश्च तानि यस्य सन्तीति विग्रहः॥ हुहे॥ हुहि वृद्धौ अस्मादिसिः॥ कुशशुष्मणोरिति। शुष्मा नाम अग्निः। अग्निर्वैश्वानरो वह्निः इत्युपक्रम्य वह्निः शुष्मा इत्यमरेणोक्तत्वात्॥ द्युतेः॥ द्युत दीप्तौ। ज्योतिरग्नौ दिवाकरे। पुमान् नपुंसकं दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोः इति मेदिनी॥ वसौ॥ रुच दीप्तौ अस्माद्वसुशब्दे उपपद इसिन्स्यात्संज्ञायाम्। बाहुलकात्केवलादपि रोचिः शोचिरुभे क्लीबे इत्यमरः॥ भुवः॥ भवतेरिसिन्स्यात्स च कित्॥ सहो॥ षह मर्षणे अस्मादिसिन् धश्चान्तादेशः॥ पिबतेः॥ पा पाने अस्मादिसिन्स्यातोश्च दुगागमः॥ जनेः॥ जनी प्रादुर्भावे॥ मनेः॥ मन अवबोधने अस्मादुसि

SGDI

स्याच्छन्दसि षकारस्यान्तादेशः । मधु पवित्रद्रव्यम् ॥ अर्त्तिपॄ ॥ ऋ गतौ पॄ पालनपूरणयोः । डुवप् बीजसन्ताने, यज देवपूजादौ, तनु विस्तारे, धन धान्ये, तपसन्तापे एभ्य उसिनित्स्यात् । व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे इत्यमरः । ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी इति च । वपुः क्लीबं तनौ शस्ताकृतावपि इति मेदिनी शस्ताकृतिः प्रशस्ताकृतिरित्यर्थः ॥ यजुरिति । यजुर्वेदः । तनुः शरीरम् । तनुषेऽनङ्गम् इति सुबन्धुः । स्यात्तनुस्तनुषा सार्द्धं धनुषा च धनुं विदुः इति द्विरूपेषु विश्वः । अथास्त्रियां धनुश्चापौ इत्यमरः । धनुः प्रियाले ना न स्त्री राशिभेदे शरासने । धनुर्धरे त्रिषु इति सान्ते मेदिनी ॥ एतेः ॥ इण् गतौ इत्यस्मादुसिः । णित्त्वाद्वृद्धौ कृतायामायादेशः ॥ चक्षेः ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि अस्मादुसिः शिद्भवति शित्त्वात् ख्याञादेशाभावः । चष्टे रूपमनुभवत्यनेनेति चक्षुः ॥ मुहेः ॥ मुह वैचित्त्ये । मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः इत्यव्ययेष्वमरः ॥ कृगॄ । कृ विक्षेपे गॄ निगरणे शॄ हिंसायाम् । वृञ् वरणे चते याचने । नैर्ऋतः कर्वरः क्रव्यात्कर्बुरो यातुरक्षसी इति शब्दार्णवः । शर्वरी यामिनीस्त्रियोः इति मेदिनी । वर्वरः पामरे केशविन्यासे नीवृदन्तरे । वर्वरः फञ्जिकायां तु वर्वरा शाकपुष्पयोः इति विश्वः । वर्वरः पामरे केशचक्रले नीवृदन्तरे । फञ्जिकायां पुमान् शाकपुष्पभेदभिदोः स्त्रियाम् इति मेदिनी ॥ चत्वरं स्थण्डिले गणे इति च ॥ नौ सदेः ॥ षद्लृ विशरणादौ निपूर्वादस्मात्ष्वरच् स्यात् । सदिरप्रतेः इति षत्वम् । निषद्वरः स्मरे पङ्के निशायां तु निषद्वरी इति मेदिनी ॥

इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥

छित्वर ॥ अनयोरिति । छिदिर् द्वैधीकरणे छद अपवारणे । छित्वरश्छेदने द्रव्ये धूर्त्ते वैरिणि च त्रिषु इति मेदिनी ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः पा पाने मा माने । एषां त्रयाणामोत्त्वमन्तस्य निपात्यते इत्येके । अन्ये तु पीव मीव तीव नीव स्थौल्ये एभ्यः ष्वरचि लोपो व्योरिति लोपमाहुः । पीवरः कच्छपे स्थूले इति मेदिनी ॥ मीवर इति । हिंसक इत्यर्थानुगुण्येन मीञ् हिंसायाम् इत्यस्मात् ष्वरजिति केचिदाहुः । तीवरी नाऽम्बुधौ व्याधे इति मेदिनी । स्यात्तीवरो वाणिजिके वास्तवेऽपि च दृश्यते इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥ गाहतेरिति । गाहू विलोडने । कट्वरं कुत्सिते वाच्यलिङ्गं तक्रे नपुंसकम् इति मेदिनी । बाहुलकादुपपूर्वक हु दानादनयोः इत्यस्मात्ष्वरच्युकारलोपः ॥ उपह्वरं समीपे स्यादेकान्तेऽपि नपुंसकम् इति मेदिनी । उपह्वरो रथ इति केचित् ॥ इण् गतौ षिञ् बन्धने जि जये दीङ् क्षये उष दाहे अव रक्षणे । इनः पत्यौ नृपार्कयोः इति मेदिनी ॥ जि-

नोऽर्हतीति च वृद्धे च पुंसि स्यात् त्रिषु जित्वरे इति च। दीना मूषिकयोषायां दुर्गते कातरेऽन्यवत् इति विश्वः॥ उष्णो ग्रीष्मे पुमान् दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः इति मेदिनी। ज्वरत्वर इत्यूठौ। ऊनमसम्पूर्णम्॥ फेन॥ स्फायी इद्धौ अस्य फे इत्यादेशः मीञ् हिंसायाम्। डिंडीरोऽब्धिकफः फेनः इत्यमरः। मीनो राश्यन्तरे मत्स्ये इति विश्वः॥ कृषेः॥ कृष विलेखने अस्माद्वर्णे वाच्ये नक् स्यात्। कृष्णः सत्यवतीपुत्रे केशवे वायसेऽर्जुने। कृष्णा स्याद्द्रौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति। मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात् क्लीबे मरिचलोहयोः इति मेदिनी॥ बन्धेः॥ बन्ध बन्धने अस्मान्नक्। भास्करोऽहस्करो ब्रध्नः प्रभाकरदिवाकरौ इत्यमरः। बुध्नो ना मूलतद्द्वयोः इति मेदिनी॥ धापॄ॥ डुधाञ् धारणादौ पॄ पालनादौ वस निवासे अज गतौ अत सातत्यगमने। एभ्यो नः स्यात्। नक्प्रत्यये सति तू वस्न इत्यत्र संप्रसारणं स्यात्। वेन इत्यत्र तु गुणो न स्यादिति भावः। धाना भृष्टयवे प्रोक्ता धान्याकेऽभिनवोद्भिदि इति विश्वः। पर्णं पत्रं किंशुके ना इति मेदिनी। वस्नस्त्ववक्रये पुंसि चेतने स्यान्नपुंसकम् इति च॥ वेन इति। लुण्टाकः प्रजापतिश्च॥ लक्षेः॥ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः॥ लक्षलक्षणमित्यादि। लक्षणलक्ष्मणशब्दौ द्वावपि नामचिन्हयोः क्लीबौ, रामभ्रातरि तु पुंलिङ्गौ, हंसयोषायां लक्षणा, सारसस्य योषायान्तु लक्ष्मणेति व्यवस्थेत्यर्थः। लक्षणं नाम्नि चिन्हे च सौमित्रिरपि लक्षणः। लक्ष्मणं लाञ्छने नाम्नि रामभ्रातरि लक्ष्मणः इति विश्वः। लक्षणो लक्ष्मणोऽपि च इति द्विरूपेषु च विश्वः। लक्षणं नाम्नि चिन्हे च सारस्यां लक्षणा क्वचित्। लक्ष्मणा त्वौषधीभेदे सारस्यामपि योषिति। रामभ्रातरि पुंसि स्यात् सश्रीके चाभिधेयवत् इति मेदिनी। कोशे तु सारस्यामपि लक्षणा इति निर्मत्कारः स्वीकृतः॥ वनेः॥ वन सम्भक्तौ अस्मान्न उपधाया इत्वं च॥ वेन्नेति। लघूपधगुणः॥ सिवेः॥ षिवु तन्तुसन्ताने॥ बाहुकादिति। एतच्च च्छ्वोः शूठ् इति सूत्रे वृत्तौ येन विधिः इति सूत्रे कैयटग्रन्थे च स्पष्टम्॥ यणिति। लघूपधगुणे कृते त्वकारस्यायादेशे अठोऽपि सार्वधातुका इत्यादिना गुणे कृते सयोन इति स्यादिति भावः। स्योनः किरणसूर्ययोः इति मेदिनी॥ कॄ वृ॥ कॄ विक्षेपे वृञ् वरणे दीर्घपाठे तु वॄ वरणे जॄष् वयोहानौ दिवादिः जॄ इति क्र्यादौ चुरादौ च, षिञ् बन्धने द्रु गतौ पन स्तुतौ अन प्राणने ञिष्वप् शये। एभ्यो नप्रत्ययो नित्स्यात्। कर्णः पृथाज्येष्ठसुते सुवर्णालौ श्रुतावपि इति विश्वमेदिन्यौ। वर्णो द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च। स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदे रूपाक्षरविलेखने इति मेदिनी। विश्वमेदिनीस्थमाह जर्णश्चन्द्र इति॥ जर्णो जीर्णद्रुमेन्दुषु इति हेमचन्द्रः। ध्वजिनी वाहिनी सेना

इत्यमरः । द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृदन्तरे । स्त्रियां काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते । अन्नं भक्ते च भुक्ते स्यात् इति मेदिनी । स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान् इति मेदिनी । धेट् पाने अस्मान्नः स्यादिच्चान्तादेशः । धेना नद्यां नदे पुमान् इति मेदिनी । धेनः समुद्रे नद्यां च धेना इति विश्वः । श्लोको धारा इत्यादिषु वाङ्नामसु धेनेति वैदिकनिघण्टौ पठितम् । अत एव धेना जिगाति दाशुषे इत्यादिमन्त्रेषु धेना वागिति व्याख्यातं भाष्ये ॥ तृषि ॥ ञितृषा पिपासायाम् । शुष शोषणे । रस शब्दे । तृष्णा लिप्सापिपासयोः इति विश्वः ॥ सुञः ॥ षुञ् अभिषवे । अस्मान्नः स्याद्धातोर्दीर्घश्च । सूना धोजिह्विकापि च इति नान्तेमरः । सूनं प्रसवपुष्पयोः । सूना पुत्र्यां वधस्थानगलकुण्डिकयोः स्त्रियाम् इति मेदिनी ॥ रमेः ॥ रमेस्त्वं नत्वं च । रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम् इति मेदिनी ॥ रास्ना । रस आस्वादने उपधादीर्घः रास्ना तु स्याद्भुजङ्गाख्यामेलापर्ण्यामपि स्त्रियाम् इति मेदिनी । षस स्वप्ने उपधादीर्घः। सास्ना तु गलकम्बले इत्यमरः । सास्ना गोगलकम्बले इति पाठान्तरम् । ष्ठा गतिनिवृत्तौ इत्यस्य ऊत्वं प्रत्ययस्य णत्वं च । अथ स्थूणा स्यात्सूर्म्यां स्तम्भे गृहस्य च इति मेदिनी। सूर्मी लोहप्रतिमा । वी गत्यादिषु गुणाभावो णत्वं च। वीणा विद्युति वल्लक्याम् इति मेदिनी ॥ गादाभ्याम् ॥ गै शब्दे डुदाञ् दाने । गेष्णुर्नटे गायके च। देष्णुर्दातरि दुर्दमे इति विश्वः॥ कृत्यशू । कृती वेष्टने अशू व्याप्तौ । कृत्स्नं सर्वाम्बुकुक्षिषु इति मेदिनी ॥ तिजेः॥ तिज निशाने अस्मात्क्स्नः धातोर्दीर्घश्च । तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके। क्लीबं यवाग्रजे पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिषु इति मेदिनी॥ यजि । यज देवपूजादौ मन ज्ञाने शुध शुद्धौ दसु उपक्षये जनी प्रादुर्भावे। दस्युश्चौरे रिपौ पुंसि इति मेदिनी। अथ जन्युः स्यात्पुंसि प्राण्यग्निधातृषु इति च॥ भुजि । भुज पालनादौ मृङ् प्राणत्यागे आभ्यां यथासंख्यं युत्युकौ स्तः । मृत्युर्ना मरणे यमे इति मेदिनी ॥ सर्तेः ॥ सृ गतौ ॥ पानी॥ पा रक्षणे णीञ् प्रापणे विष्लृ व्याप्तौ । नीपः कदम्बबन्धूकनीलाशोकद्रुमेऽपि च इति मेदिनी ॥च्युवः॥ च्युङ् गतौ धातूनामनेकार्थत्वादिह भाषणे। च्यवन्ते भाषन्तेऽनेनेति विग्रहः । दशपाद्यां तु, चुपः किच्च इति पठ्यते । चुप मन्दायां गतौ चोपतीति चुप्पः मन्दगमनकर्ता ॥ स्तुव । ष्टुञ् स्तुतौ अस्मात्पः स्याद्धातोर्दीर्घश्च ॥ शुशॄ ॥ षुञ् अभिषवे शॄ हिंसायाम् । आभ्यां पः स्यात्स निद्वदति नित्त्वं तु स्वरार्थम् । सूपो व्यञ्जनसूदयोः इति मेदिनी । शूर्पमिति । बाहुलकादुत्वं रपरत्वं हलि च इति दीर्घः । प्रस्फोटनं शूर्पम-

स्त्री इत्यमरः ॥ कुयु॥ कु शब्दे यु मिश्रणे आभ्यां पः स च निद्वातोर्दीर्घत्वं च ॥ खष्पशिल्प ॥ खनु अवदारणे शील समाधौ बाधृ लोडने रु शब्दे पॄ पालनादौ । खष्पः क्रोधे बलात्कृतौ इति विश्वः । शष्पं बालतृणेऽपि च । पुंसि स्यात्प्रतिभाहानौ इति मेदिनी । विश्वोक्तिमाह बाष्प इति ॥ बाष्पमूष्मणि चाश्रुणि इति कोशान्तरमभिप्रेत्याह बाष्पं चेति॥ तल्पं मदे कलत्रे च शयनीये च न द्वयोः इति मेदिनी । अमरोक्तिमाह तल्पं शय्येति ॥ स्तनिहृषि ॥ स्तनगदी देवशब्दे चुरादिण्यन्तौ, हृष तुष्टौ पुष पुष्टौ मदी हर्षग्लेपनयोः घटादिः । एभ्यो ण्यन्तेभ्य इत्नुच् स्यात् । स्तनयित्नुः पुमान् वारिधरेऽपि च इति मेदिनी । स्तनयित्नुः पयोवाहे तद्ध्वनौ मृगरोगयोः इति विश्वः । हर्षयित्नुः सुते हेम्नि । पोषयित्नु पिके द्विजे इति च । गदयित्नुः पुमान् कामे जल्पाके कामुकेऽपि च इति विश्वमेदिन्यौ । मदयित्नुः कामदेवे पुमान् मद्ये नपुंसकम् इति मेदिनी ॥ कृहनि ॥ डुकृञ् करणे हन हिंसागत्योः॥ कृत्नुरिति । कर्तेत्यर्थः । कित्त्वान्न गुणः ॥ हत्नुरिति। अनुदात्तोपदेश इत्यादिना अनुनासिकलोपः । एवमुत्तरत्र गमेः क्त्नुप्रत्यये गत्नुरित्यपि बोध्यः ॥ शस्त्रं चेति ॥ चाद्धन्ता ॥ दशपादीवृत्तौ तु क्नुरिति तकाररहितं पठित्वा कृणुः कर्ता, हनुः वक्त्रैकदेशः । बाहुलकान्नलोपः । गमेस्तु जिगन्तुरित्युदाहृतं तत्सर्वं प्रामादिकम् । लक्ष्यविसंवादात् । तथा च श्रूयते । स्वरूपकृत्नुमूर्तये ज्येष्ठराजं भरे कृत्नु मानो वधाय हत्नवे मृगेन भीममुपहत्नुमुग्रम् । यो नः सनुत्य उतवा जिगत्नुः इत्यादि । अत एव हन्तिधातुं विवृण्वता माधवेन उपहत्नुरित्युदाहृत्यक्नोः कित्त्वादनुनासिकलोप इत्युक्तम्॥ दाभाभ्याम्॥ डुदाञ् दाने भा दीप्तौ दानुर्दातरि विक्रान्ते इति मेदिनी । भानू रश्मिदिवाकरौ इत्यमरः ॥ वचेः ॥ वच परिभाषणे । वग्नुर्वाचालः ॥ धेटः ॥ धेट् पाने अस्मान्नुः स्यादिकारश्चान्तादेशः । धेनुः स्यान्नवसूतिका इत्यमरः॥ सुवः ॥ षूङ् प्राणिप्रसवे अस्मान्नुः स्यात्स च कित् ॥ विश्वोक्तिमाह सूनुः पुत्रे इति ॥ जहातेः ॥ ओहाक् त्यागे । जन्हुः स्यात्पुंसि राजर्षिभेदे च मधुसूदने इति मेदिनी ॥ स्थो णुः ॥ ष्ठा गतिनिवृत्तौ अस्माण्णुः स्यात् । विश्वोक्तिमाह स्थाणुरिति ॥ स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्रीध्रुवे इति मेदिनी॥ अजिवृ ॥ अज गतौ वृङ् सम्भक्तौ री गतिरेषणयोः एभ्यो णुर्नित्स्यात् । वेणुर्नृपान्तरे वंशे इति विश्वः ॥ रेणुः स्त्रीपुंसयोर्धूलौ पुँल्लिङ्गः पर्पटे पुनः इति मेदिनी ॥ विषेः ॥ विष्लृ व्याप्तौ अस्मान्नुः स्यात्स च किन्नान्नित् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । विष्णुरित्ता । विष्णुर्नारायणः कृष्णः इत्यमरः ॥ कदा ॥ डुकृञ् करणे डुदाञ् दाने डुधाञ् धारण-

पोषणयोः रा दाने अर्च पूजायाम् । कल गतौ कर्कः कर्के तले वह्नौ शुक्लाश्वे दर्पणे घटे इति विश्वमेदिन्यौ । राका नद्यन्तरे कच्छ्वां नवजातरजः स्त्रियाम् । संपूर्णेन्दुतिथौ इति मेदिनी । राका तु सरीदन्तरे । राका नवरजः कन्या पूर्णेन्दुः पुर्णिमापि च इति विश्वः ॥ इह दा धारा एषां केषः इति ह्रस्वो बाहुलकात्संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वा नेति बोध्यम् । अर्कोऽर्कपर्णे स्फटिके रवौ:ताम्रे दिवस्पतौ इति विश्वमेदिन्यौ । कल्कोऽस्त्री घृततैलादिशेषे दम्भे बिभीतके । विट्किट्टयोश्च पापे च त्रिषु पापाशये पुनः इति मेदिनी । बाहुलकाद्रमेरपि कः रङ्कः कृपणमन्दयोः इति मेदिनी । कविलकादित्वाल्लत्वं टाप् लङ्का रक्षःपुरीशाखाशाकिनीकुलटासु च इति विश्वमेदिन्यौ ॥ सृ ॥ सृगतौ हञ् वरणे भू सत्तायाम् । शुष शोषणे मुष स्तेये ॥ सृक इति । सृकं संशाय पविमिन्द्र तिग्मम् इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु सृकं सरणशीलं पविं वज्रं संशाय सम्यक् तीक्ष्णीकृत्य इति व्याख्यातम् । भूकं छिद्रे च काले च इति मेदिनी ॥ मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च इति स एव । शुको व्याससुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि शिरीषपादपे पुंसि ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम् । वल्कं वल्कलशल्कयोः इति च । उल्का ज्वाला विभावसोः इति सुभूतिचन्द्रः । इण्भी ॥ इण् गतौ ञिभी भये कै शब्दे पा पाने शल गतौ अत सातत्यगमने । एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवले तरयोस्त्रिषु इति मेदिनी । काकः स्याद्वायसे वृक्षप्रभेदे पीठसर्पिणि । शिरोवक्षालने मानप्रभेदद्वीपभेदयोः । काका स्यात्काकनासायां काकोलीकाकजंघयोः । रक्तिजायां मलट्वां च काकमाच्यां च योषिति । काकं सुरतबन्धे स्यात्काकानामपि संहतौ इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । पाकः परिणतौ शिशौ । केशस्य जरसा शौक्ले स्थाल्यादौ पचनेऽपि च इति मेदिनी । शल्कं तु शकले वल्के इति च । मर्च इति सौत्रो धातुरिति बहवः । मर्च शब्दे चौरादिक इति भिदचोऽन्त्यात्परः इति सूत्रे कैयटः । मर्त्तो मर्त्तं मर्चयति हयेन इति मन्त्रे मर्चयति विधेयीकरोति भर्त्सयतीति वेदभाष्यम् । नचैवं णिलोपस्य स्थानिवद्भावेन कुत्वाभावान्मर्क इति न सिद्ध्येदिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे तदभावात् । शो तनूकरणे । अस्मादपि बाहुलकात्कन् । शाको द्वीपान्तरेऽपि च । शक्तौ द्रुमविशेषे च पुमान् हारीतके स्त्रियाम् इति मेदिनी ॥ नौ हः ॥ ओहाक् त्यागे अस्मान्निशब्दे उपपदे कन्स्यात् । निहाका गोधिका समे इत्यमरः ॥ नौ सदेः ॥ षद्लृ विशरणे अस्मान्निशब्दे उपपदे कन् स्यात्स च डिड्डित्त्वाट्टिलोपः । सदिरप्रतेः इति षत्वम् । निष्कमस्त्री साष्टहेमशते दीनारकर्षयोः वक्षोऽलङ्करणे हेम-

SGDF

मात्रे हेमपत्रेऽपि च इति मेदिनी ॥ स्यमेः ॥ स्यमु शब्दे अस्मात्कन्स्यात्तस्य च ईडागमः । स्यमीका नीलिकायां स्त्री स्यमीको नाकवृक्षयोः मेतिनी ॥ अजि ॥ अज गतिक्षेपणयोः । युमिश्रणे धूञ् कम्पने णीञ् प्रापणे एभ्यः कन् स्यादेषां दीर्घश्च तत्सामर्थ्याद्गुणाभावः । अजेर्वीभावः ॥ ह्रियः ॥ ह्रीलज्जायाम् अस्मात्कन्धातोर्दीर्घत्वं च तत्सामर्थ्याद्गुणाभावः ॥ शके ॥ शक्लृ शक्तौ । शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः इत्यमरः । शकुनस्तु पुमान् पक्षिमात्रपक्षिविशेषयोः । शुभशंसिनिमित्ते च शकुनं स्यान्नपुंसकम् इति मेदिनी ॥ शकुन्तः कीटभेदे स्यांद्भासपक्षिविहङ्गयोः इति । शकुनी: पुंसि विहगे सौबले करणान्तरे इति च ॥ भुवः ॥ भू सत्तायाम् । अस्मात् झिच् स्यात् । झोऽन्तः । उगिदिकारात् इति ङीष् भवन्ती लटः संज्ञा । तथा च अस्तिर्भवन्तीपरः प्रयोक्तव्यः इति भाष्यम् । बाहुलकात्कमेरपि प्रत्ययादिलोपे धातोः कुशब्दादेशः कुन्तिः । इतो मनुष्यजातेः इति ङीष् कुन्ती पाण्डुप्रियायां च शल्लक्यां गुग्गुलद्रुमे इति मेदिनी । अवन्तिरित्यादि ॥ अव रक्षणे वद व्यक्तायां याचि आभ्यामपि झिच् । वदन्तीति ॥ कृदिकारात् इति वा ङीष् ॥ कन्युच् ॥ क्षिपप्रेरणे भू सत्तायाम् । क्षिपण्युस्तु पुमान् देहे सुरभौ वाच्यलिङ्गकः इति मेदिनी ॥ भुवन्युः स्यात्पुमान् भानौ ज्वलने इति विश्वमेदिन्यौ ॥ अनुङ् ॥ नद अव्यक्ते शब्दे अस्मादनुङ्प्रत्ययः स्यात् ॥ क्षिप्रणुरिति । ङित्त्वाद्गुणाभावः ॥ कृवृ ॥ कॄविक्षेपे वृञ् वरणे दृ विदारणे उनन्तः । करुणस्तु रसे वृक्षे कृपायां करुणा मता इति विश्वमेदिन्यौ । वरुणस्तरुभेदेऽप्यु प्रतीचीपतिसूर्ययोः इति विश्वः । दारुणं भीषणम् इत्यमरः । दारुणो रसभेदे नात्रिषु तु स्याद्भयावहे इति मेदिनी ॥ त्रो ॥ तॄ प्लवनतरणयोः अस्मादुनन् स्यात् । तरुणं कुब्जपुष्पे ना रुचके यूनि तु त्रिषु इति मेदिनी ॥ गौरादित्वान् ङीष् । तरुणी तलुनीति च इति द्विरूपेषु विश्वः ॥ क्षुधि । क्षुध बुभुक्षायाम् पिश अवयवे अयं दीपनायामपि मिथिः मेधौ धातुः । पिशुनो दुर्जनः खलः इत्यमरः । पिशुनं कुङ्कुमे स्मृतम् । कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात् इति मेदिनी ॥ मिथुनं न द्वयो राशिभेदे स्त्रीपुंसयुग्मके इति च ॥ फलेः ॥ फल निष्पत्तौ अस्मादुनन्गुगागमश्च धातोः । फल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीजार्जुनभूरुहे । तपस्यसंज्ञमासे तत्पूर्णिमायां च फाल्गुनी इति मेदिनी ॥ फाल्गुन इति ॥ फल्गुनः फाल्गुनोऽर्जुने इति द्विरूपकोशः ॥ अशेः ॥ अश भोजने अस्मादुनन्, धातोर्लशादेशश्च । लशुनं महाकन्दः । उश ना लशुनं वेश्मकश्मलं विस्रमश्ववत् इति मध्यतालव्येषु विश्वः । लसच इति दन्त्यमध्यपाठस्तु प्रामादि-

SGDE

कः ॥ अर्जः ॥ ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु अस्मादुनन् स्यात् णेश्च लुक् । इह णेरनिटि इति णिलोपेनैव सिद्धे णिलुक् च इत्युक्तेः फलं चिन्त्यम् । अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेपि स्याद्धवले पुनरन्यवत् । नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे वाप्यर्जुनो गवि । उषायां बाहुदानद्यां कुट्टन्यां चापि च क्वचित् इति विश्वमेदिन्यौ ॥ अर्तेश्च ॥ ऋ गतौ अस्मादुनन्स्यात्स च डित् । अरुणो व्यक्तरागेऽर्के सन्ध्यारागेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु । अरुणातिविषा श्यामामञ्जिष्ठात्रिवृतासु च इति मेदिनी ॥ अजि ॥ अज गतिक्षेपणयोः यमु उपरमे श्रोङ् स्वप्ने एभ्यः उनन् स्यात्स च डित् । अजेर्वीभावः वीयते मन्यतेनेति वयुनम् । विश्वानि देववयुनानि विद्वान् इति मन्त्रे वयुनानि प्रज्ञानानीति वेदभाष्यम् । वैदिकनिघण्टौ प्रज्ञापर्याये प्रशस्तपर्याये च वयुनशब्दः पठितः । यमुना शमनस्वसा इत्यमरः ॥ वृतॄ ॥ वृ वरणे तॄ प्लवनतरणयोः । वद व्यक्तायां वाचि चन हिंसागत्योः कमु कान्तौ कष हिंसायाम् । वर्स तर्समिति । तितुत्र इति नेट् । षत्वं तु न भवति बाहुलकेन षत्वे कर्तव्ये प्रत्ययसंज्ञाया अप्रवृत्तेः । कसशब्दे तु षत्वं भवत्येव । एतच्च भाष्यकैयटादिपर्यालोचनयोक्तम् । कथं तर्हि सर्वैरप्युणादिवृत्तिकारैरिह षत्वमुदाहृतमिति चेद् । अत्राहुः अस्तु भाष्यप्रामाण्यात् वर्सं तर्समिति दन्त्यपाठोऽपि साधुः । पक्षे तु षत्वमस्तु, बाहुलकलभ्यषत्वाभावस्य पाक्षिकत्वेपिबाधकाभावाद् । वृषितृषिभ्यां घञि कृते स्यन्तादेरचि घञर्थे कविधानम् इति स्यताक्प्रत्यये वा कृते वर्षतर्षशब्दयोर्दुर्वारत्वाद् अज्विधौ भयादीनामुपसङ्ख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् इत्यत्र वर्षमित्याकरे उदाहृतत्वाच्च । तस्मादिह द्विरूपता फलितेति । वर्षोऽस्त्री भारतादौ स्याज्जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु । प्रावृट्काले स्त्रियां भूम्नि इति मेदिनी । तर्षो लिप्सोदन्ययोः इति च । पुत्रादौ तर्णके वर्षे तत्सः क्लीबं तु वक्षसि इति त्रिकाण्डशेषः । सद्यो जातस्तर्णकः । हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृपविष्णवर्कपरमात्मसु मत्सरे । योगभेदे मन्त्रभेदे शारीरमरुदन्तरे । तुरङ्गमप्रभेदे च इति मेदिनी । कंसो दैत्यान्तरे स्मृतः । कांस्ये च कांस्यपात्रे च मानभेदे च कीर्तितः इति विश्वः । कक्षा स्यादन्तरीयस्य पश्चादञ्चलपल्लवे । स्त्रियां ना तु दोर्मूले कक्षोऽरण्येतृणेषु च इति मेदिनी ॥ प्लुषेः ॥ प्लुष दाहे अस्मात्सः स्यादुपधाया अकारश्च । प्लक्षो जटी गर्दभाण्डद्वीपभित्कुञ्जराशने इति मेदिनी । प्लक्षो द्वीपविशेषे स्यात्पर्कटीगर्दभाण्डयोः । पिप्पले द्वारपार्श्वे च गृहस्य परिकीर्तितः इति विश्वः ॥ मनेः ॥ मन ज्ञाने । मांसं स्यादामिषे क्लीबं कक्कोलीजटयोः स्त्रियाम् इति मेदिनी ॥ अशेः । अशू व्याप्तौ अस्

माद्देवने वाच्ये सः स्यात्। व्रश्चभ्रस्ज इत्यादिना षत्वादिकार्यम्। अथाक्षमिन्द्रिये। ना द्यूताङ्गे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे इत्यमरः। कर्षे चक्रे इत्यर्थः। पक्षो ज्ञानात्मशकटव्यवहारेषु पाशके। रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे बिभीतकतरावपि। चक्रे कर्षे पुमान् क्लीबं तुत्थसौवर्चलेन्द्रिये इति मेदिनी॥ स्नुव्रश्चि। ष्णु प्रस्रवणे ओव्रश्चू छेदने कृती छेदने ऋषी गतौ एभ्यः सः कित्स्यात्। स्नुषा पुत्रवधूः॥वृक्ष इति। अस्य कित्त्वाद् ग्रहिज्या इति संप्रसारणम्। ऋक्षः पर्वतभेदे स्याद्भल्लूके श्योणके पुमान्। कृतवेधनेऽन्यलिङ्गं नक्षत्रे पुंनपुंसकम् इति मेदिनी॥ ऋषेर्जातौ। पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे ऋषेर्जातावेव इति नियमार्थं सूत्रम्। तेनान्येभ्यस्त्रिभ्यः केवलयौगिकत्वेपि सप्रत्ययो भवति॥ उन्दिगुधि॥उन्दी क्लेदने गुध रोषे कुष निष्कर्षे एभ्यः सः कित्स्यात्। अनिदिताम् इति नलोपः। उत्सः प्रस्रवणं वारि इत्यमरः। गुत्सः स्यात्स्तबके स्तम्बे हारभिन्न्यिपर्णयोः इति मेदिनी। गुच्छश्च गुत्सो गुच्छो गुलुच्छवत् इति द्विरूपकोशात्। स्याद्गुच्छः स्तबके स्तम्बे हारभेदकलापयोः इति चवर्गद्वितीयान्ते मेदिनीकोशाच्च॥ गृधि॥ गृधु अभिकाङ्क्षायाम्। पण व्यवहारे स्तुतौ च॥ ननु गृधेश्चर्त्वेन गृत्स इति सिद्धे दकारविधानं व्यर्थमिति चेत्। मैवम्। चर्त्वस्यासिद्धत्वेन एकाचो बशः इति भाष्भावप्रसङ्गात्। न चैवमपि प्रक्रियालाघवाय तकार एव विधीयतामिति शङ्क्यम्। चेयो द्वितीयाः इति पक्षे तकारस्य थकारापत्तेः पक्षो मासार्द्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः। केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः। चुल्ली रन्ध्रे पतत्रे च राजकुञ्जरपार्श्वयोः इति विश्वमेदिन्यौ॥ अशेः॥ अशू व्याप्तौ व्रश्च इत्यादिना षत्वादिकार्यम्। अक्षरं स्यादपवर्गे परमब्रह्मवर्णयोः इति हेमचन्द्रः। अशेः सरन् इत्युज्ज्वलदत्तादिपाठस्तु प्रामादिकः। नित्स्वरापत्तेः। इष्यते तु प्रत्ययस्वरेणाक्षरशब्दस्य मध्योदात्तत्वम्। ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन् इत्यादिऋङ्मन्त्रेषु त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणीति यजुषि च तथैव पाठात्। अत एवा श्रोतेर्वासरोक्षरम् इति द्वितीयाह्निकान्ते भाष्यकृतोक्तम्॥ वसेश्च॥ वस निवासे अस्मादपि सरः स्यात्। सः स्यार्द्धधातुके इति तत्वम्॥ सपूर्वाच्चित्॥ पूर्वसहिताद्वस ते सरः स्यात्स च चित् चित्त्वादन्तोदात्तः।इद्वत्वत्सराय परिवत्सराय सम्पूर्यात् इति पाठान्तरम्। तच्च लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम्॥कधू॥डुकृञ् करणे धूञ् कंपने मदी हर्षे एभ्यः सरः किस्त्वात्॥ कृसर इत्यादि॥ हारावलीस्थम् धूसरी किन्नरीभेदे ना खरे त्रिषु पाण्डुरे इति मेदिनि। मत्सरा मक्षिकायां स्यान्मात्सर्यक्रोधयोः पुमान्। असह्यपरसंपत्तौ कृपणे चाभिधेयवत् इति च। मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोः

स्त्रिषु इत्यमरः । अथ मत्सरः । असह्यपरसम्पत्तौ मात्सर्यं क्षपणे क्रुधि इति विश्वः । वेदे तु मदो हर्षे इति योगार्थं पुरस्कृत्य प्रयुज्यते । इन्द्रमिन्द्राय मत्सरम् । तं सिञ्चावो मत्सरमिद्रियानम् इत्यादि । मात्सरं हर्षहेतुमिति तद्भाष्यम् ॥ पते ॥ पतॢ गतौ अस्मात्सरः स्याद्रेफस्य लश्च ॥ तन्यृषि ॥ तनु विस्तारे ऋषी गतौ । अमरोक्तिमाह तसर इति । किच्वात् अनुदात्तोपदेश इत्यादिनानुनासिकलोपः ॥ ऋच्चरः ऋत्विगिति । ऋच्चरं वारिधारायामृत्त्वरस्त्वृत्विजि स्मृतः इति मेदिनी । अन्त्चरा ऋजवः सन्तु पन्थाः इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु ऋच्चरः कण्टकः इति व्याख्यातम् ॥ पीयुक्वणिभ्याम् । क्वणरण इति दण्डके कणिः पठ्यते स च शब्दार्थकः । आभ्यां कालन् स्यात् यथाक्रमं ह्रस्वः संप्रसारणं च । राजादनं प्रियालः स्यात् इत्यमरः । प्रियालः स्यात्प्रियालवत् इति द्विरूपकोशः । बाहुलकाद्धन्तेरपि किच्वान्नलोपः न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । भगालं नरमस्तकम् ॥ मत्वर्थे इनिः । चण्डीकान्तो भगाली च लेलिहानो वृषध्वजः इति राजशेखरः ॥ कठिकुषि । कठ कृच्छ्रजीवने कुष निष्कर्षे । कुशाकुः कपिवन्द्वार्के ना परोत्तापिनि त्रिषु इति मेदिनी । उज्ज्वलदत्तस्तु कठिकषिभ्याम् इति पठित्वा कषशिष हिंसार्थ इति दंडके धातुमुपन्यस्य कषाकुरित्युदाजहार तत्कोशविरुद्धम् । मेदिनीकोशे द्युकारप्रक्रमे पाठात् ॥ सर्तेः । सृ गतौ अस्मात्काकुः स्याद्धातोर्दुगागमश्च । पृदाकुर्नानिले चक्रे ज्वलने प्रतिसूर्यके इति मेदिनी ॥ वृतेः । वृतु वर्तने वार्त्ताकुः प्रियवार्ताकी वृन्ताकोपि च दृश्यते इति द्विरूपे विश्वः । वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षिणी इत्यमरः । वार्ताकं पित्तलं किंचिदङ्गारपरिपाचितम् इति वैद्यशास्त्रम् ॥ पर्दैः । पर्द कुत्सिते शब्दे अस्मात्काकुः स्यात्स च नित् । धातो रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च । विश्वकोशस्थमाह पृदाकुरिति ॥ पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे सर्पचित्रकयोः पुमान् इति मेदिनी ॥ सृयु । सृ गतौ यु मिश्रणे वच परिभाषणे । सरण्युस्तु पुमान् वारिवाहे स्यान्मातरिश्वनि इति मेदिनी ॥ सरण्युरस्य सूनुरश्वः इति मन्त्रस्य भाष्ये सरण्युः शीघ्रगामीति व्याख्यातम् । यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा इत्यमरः । वचक्नुस्तु पुमान् विप्रे वावदूकेऽभिधेयवत् इति मेदिनी ॥ भानकः । भीङ् स्वप्ने जिभी भये बिभेत्यस्मादिति भयंकरः । भयानकः स्मृतो व्याघ्रे रसे राहौ भयंकरे इति मेदिनी ॥ आणको । लूञ् छेदने शिघि आघ्राणे डुधाञ् धारणपोषणयोः । हारावलीस्थमाह शिङ्घाणमिति ॥ शिङ्घाणं काचपात्रे स्याल्लौहनासिकयोर्मले इति विश्वः । शिङ्घाणः फेनडिण्डीरो नक्रारेतश्च पिच्छलः इति विक्रमादित्यकोशः ॥ उल्मुक ॥ एते निपात्यन्ते । निपातन-

SGDF

प्रकारमेवाह उष दाहे इत्यादिना ॥ हारावलीस्थमाह उल्मुकमिति ॥ दर्विः कम्बिः खजाका च इत्यमरः॥क्रियः॥ क्री सञ्ज्ञायाम् अस्मात्कुक् प्रत्ययः स्यात्ककारो गुणनिषेधार्थः ॥ हसि । हसे हसने मृङ् प्राणत्यागे गॄ निगरणे इण् गतौ वा गतिगन्धनयोः । अम गत्यादिषु दमु उपशमे लूञ् छेदने पूञ् पवने धुर्वी हिंसायाम् । हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋचे केशात्परो व्राते इति मेदिनी॥ अत्रायमर्थः । केशवाचकात्परो यो हस्तशब्दः स समूहवाची तथा च केशहस्तशब्दः केशसमूहशब्दपर्याय इति । मर्तो भूलोकस्तत्र भवो मर्त्यः । दिगादेराकृतिगणत्वाद्यत् । गर्तस्त्रिगर्तभेदे स्यादवटे च कुकुन्दरे इति मेदिनी । एतः कर्बुर आगते इति । अन्तः स्वरूपे नाशे ना न स्त्री शेषेऽन्तिके त्रिषु इति च । दन्तोद्रिकटके कुञ्जे दशने चौषधौ स्त्रियाम् इति च मेदिनी । लोतमश्रुणि चौरिते इति विश्वः । क्तक्तवतू निष्ठा इति सूत्रे लोतो मेषः इति कैयटः । पोतः शिशौ वहित्रे च इति विश्वमेदिन्यौ॥धूर्त इति । लोपो व्योर्वलि इति वलोपः राल्लोपः इत्यनेन लोपस्तु क्ङितीत्यननुवृत्तिपक्षे बोध्यः । हलि च इति दीर्घः । धूर्तं खंडलवणधत्तूरे ना शठे त्रिषु इति मेदिनी ॥ तूस्तमिति । तुस खण्डने इत्यस्मात्तन् ॥ नप्त्रा । आप्लृ व्याप्तौ अस्मान्नञुपपदे तन्स्यादिडागमश्च । बाहुलकान्नञो नलोपाभावः ॥ तनि॥तनु विस्तारे मृङ् प्राणत्यागे आभ्यां तःप्रत्ययः स्यात्स च कित् कित्वादनुनासिकलोपः । ततं वीणादिकं वाद्यम् इत्यमरः । अथ ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकम् । क्लीबं वीणादिवाद्ये स्यात्पुंलिङ्गस्तु समीरणे इति मेदिनी । मृतं तु याचिते मृत्यौ क्लीबं मृत्युमति त्रिषु इति च ॥ अञ्जि ॥ अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणादौ घृ क्षरणदीप्त्योः षिञ् बन्धने एभ्यः क्तः स्यात् । निष्ठासंज्ञा त्वेतस्य न भवति उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्बाहुलकाद्वा । अन्यथा निष्ठा च द्व्यजनात् इत्याद्युदात्तत्वं स्यादिति क्तक्तवतू निष्ठा इति सूत्रे कैयटः ॥ अक्तं परिच्छिन्नम् उक्तः परिमाणवाचकः इति भाष्यस्य कैयटेन तथा व्याख्यातत्वात् । अक्तं व्याप्ते च संकुले इति विश्वः इत्युज्ज्वलदत्तेनोक्तम् । तच्च लिपिभ्रमप्रयुक्तम् । विश्वकोशे हि व्यक्तं व्याप्ते च संकुले इति स्थितत्वात् । तथा च मेदिन्यां वकारादिप्रक्रमे व्यक्तं तु व्याकुले व्याप्ते इत्युक्तम् । घृतमाज्ये जले क्लीबं प्रदीप्ते त्वभिधेयवत् । सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिषु शर्करायां स्त्री इति मेदिनी । बाहुलकात् ऋ गतौ इत्यस्मात् ऋतमुञ्छे शिले जले । सत्ये दीप्ते पूजिते स्यात् इति मेदिनी ॥ दुतनि । दु गतौ तनु विस्तारे आभ्यां क्तः स्याद्धातोर्दीर्घश्च । दूतः प्रेष्यः । गौरादित्वान्ङीष् । दूती । कथन्तर्हि तेन दूतिविदितं निषेदुषा इति रघुरिति चेद् ।

अत्राहुः दूङ् परितापे इत्यस्मात् क्तिचि दूरिति । दूत्यां दूतिरपि स्मृता इति द्विरूपकोशः । ततोनुकम्प्ये जनके इति विश्वमेदिन्यौ बाहुलकात् शोङ् स्वप्ने इत्यस्मादपि क्तः । शीता लाङ्गलपद्धतिः रामपत्नी च । शीता नभःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दशाननरिपोः सहधर्मिणी च । शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च शोतोलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः इति तालव्यादौ धरणिः । सीता दन्त्यादिरप्यस्ति । सीता लाङ्गलपद्धतिः । वैदेहीस्वर्गगंगासु इति दन्त्यादौ मेदिनी । सीता लांगलरेखा स्यादव्योमगङ्गा च जानकी इति दन्त्यादौ रभसकोशाच्च ॥ जीः । जि जयी अस्मात् क्तप्रत्ययस्तस्योदात्तमूडागमः स्यात् । दीर्घं इत्यनुवृत्त्या धातोर्दीर्घश्च स्यात् । इदं सूत्रमनार्षमिति केचित् । अत एव हस्त्यादिग्रन्थे पृषोदरादिषु जीमूतशब्द उदाहृतः । जीमूतोद्रौ भूतिकरे देवतादौ पयोधरे इति मेदिनी। वेणी खरा गरी देवताडी जीमूतः इत्यमरः । जीमूतः स्याद्वृत्तिकरे शक्रेद्रौ घोषके घने इति विश्वः ॥ लोष्ट । लूञ् छेदने पल गतौ एतौ क्तान्तौ निपात्येते । लोष्टानि लेष्टवः पुंसि इत्यमरः अत्र पुंसीत्युभयान्वयि तेन पुंनपुंसकलिङ्गो लोष्टशब्दः । तथा च स्थानेन्तरतमः इति सूत्रे भाष्यम् लोष्टः क्षिप्तो बाहुवेगं गत्वा इत्यादि । अत एव लोष्टुः शण्डेपि लोष्टः स्यात् इति पुलिङ्गकाण्डे बोपालितः । पलितं शैलजे तापे केशपाके च कर्दमे इति मेदिनी ॥ हृश्या ॥ हृञ् हरणे श्यैङ् गतौ । हरिता स्त्री च दूर्वायां हरिद्वर्णयुतेन्यवत् इति मेदिनी । शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्वेतपाण्डराः इत्यमरः ॥ रुहेः । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे अस्मादितन् । रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशक्रशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे रोहितकद्रुमे इति मेदिनी । लोहितं रक्तगोशीर्षकुङ्कुमाजिकुचन्दने।पुमान् नदान्तरे भौमेवर्णे च त्रिषु तद्वति इति च॥पिशेः।पिश अवयवे अयं दीपनायामपि। अस्मादितन्स्यात्स च कित् । पिशितं मांसं मांस्यां स्त्री इति मेदिनी । मांस्यां जटामांस्याम् । तथा च जटा च पिशिता पेशी इति धन्वन्तरिः ॥ श्रुदक्षि । श्रु श्रवणे दक्ष वृद्धौ स्पृह ईप्सायाम् ग्रह ग्रहणे चुरादावदन्तौ । उद्यतः स्रुचे भवति श्रवाय्यः इति मन्त्रे श्रवाय्यो मन्त्रैः श्रवणीय इति वेदभाष्यम् । दक्षाय्यो योदम आस नित्यः इत्यादिष्वपि यौगिकार्थ एव भाष्ये पुरस्कृतः ॥ स्पृहयाय्य इति । अयामन्त इति णेरयादेशः । एवं गृहयाय्य इति ॥ दिधिषाय्य इति । डुधाञ् धारणपोषणयोः । उज्ज्वलदत्तस्तु दधिषायरः इति सूत्रं पठित्वा दधिपूर्वात्स्यतेरायरः षत्वं च दधिषायरो घृतमिति व्याख्यत् । दशपादीवृत्तिकारस्तु धिषु शब्दे अस्य द्वित्वं गुणाभावः अत्वं चाभ्यासस्य निपात्यत इत्याह । प्रसादकारादयोप्येवमाहुः ।

SGDF

तदेतत्सर्वं प्रमादिकम् । मित्र इव यो दिधिषाय्योभूत् इति वैदिकप्रयोगाद्दिधिषाय्य इत्येव सूत्रं युक्तमिति प्रामाणिकाः॥वृञः॥वृञ् वरणे । वरेण्यः श्रेष्ठः॥स्तुवः । ष्टुञ् स्तुतौ । स्तुषेय्यं स्तोतव्यम् । पुरुवर्चसं बहुरूपमिति वेदभाष्यम् स्तुवः केय्यः इति पठित्वा कित्त्वाद्गुणाभावे उवङि सति स्तुवेय्यः पुरन्दर इत्युदाहरन् उज्ज्वलदत्तस्तु उदाहृतश्रुतितद्भाष्यादिविरोधादुपेक्ष्यः । तस्मादिह क्स्येय्यप्रत्ययं पठन् दशपादीवृत्तिकृदेव न्याय्यानित्याहुः ॥ राजेः ॥ राजृ दीप्तौ । क्षत्रियजातौ तु राजश्वशुरात् इति यत्प्रत्यये राजन्य इत्यन्तस्वरितः ॥ शॄरम्योः । शॄ हिंसायाम् रमु क्रीडायाम् । आभ्यामन्यः स्यात् ॥ ऋतेः । ऋ गतौ अस्मादन्यः स च नित् । अटव्यरण्यं विपिनम् इत्यमरः ॥ पर्जन्यः । पृषु सेचने षस्य जः । पर्जन्यो मेघशब्देपि ध्वनदम्बुदशक्रयोः इति मेदिनी॥वदेः । वद व्यक्तायां वाचि । अजयकोशस्थमाह वदान्य इति ॥ अमिनक्षि । अम गत्यादिषु नक्ष गतौ यज देवपूजादौ वध हिंसायाम् पत्लृ गतौ ॥ नक्षत्रमिति । नभ्राणनपात् इति सूत्रे नञः प्रकृतिभावेन नक्षत्रमिति साधितं, तत्तु व्युत्पत्त्यन्तरमिति बोध्यम् । यजत्रमग्निहोत्रमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु यजत्रो यष्टव्यदेवता । सन्तो वायुर्वातेन गच्छतां संयजत्रैरङ्गानि इति मन्त्रे तथैव व्याख्यातत्वात् । अमरकोशस्थमाह पतत्रं चेति ॥ गडेः । गड सेचने अस्मादत्रन्स्याद्गकारस्य ककारादेशश्च । कलत्रं श्रोणिभार्ययोः इत्यमरः ॥ वृञः । वृञ् वरणे अस्मादत्रन् चित्स्यात् । चित्त्वादन्तोदात्तः । नध्री वध्री वरत्रा इत्यमरः । वरत्रायां दार्वा नह्यमानः इत्यादौ चित्स्वरः स्पष्टः॥सुविदेः कत्रः॥ विद ज्ञाने इह कत्रन्निति नितं केचित्पठन्ति तत्प्रामादिकम् । बृहस्पते सुविदत्राणि राध्यादौ नित्स्वरादर्शनात् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रत्ययस्वरस्यैव दर्शनाच्चेत्याहुः ॥ कृतेः॥कृती छेदने अस्मात्कत्रः स्याद्धातोर्नुमागमश्च । धन्व च यत्कृन्तत्रं च इति मन्त्रे कृन्तत्रं कर्तनीयमरण्यमिति वेदभाष्यम् ॥ भृमृ । भृञ् भरणे मृङ् प्राणत्यागे दृशिर् प्रेक्षणे यज देवपूजादौ पर्व पूरणे डुपचष् पाके अम गतौ तमु काङ्क्षायाम् । णम प्रह्वत्वे शब्दे हर्य गतिकान्त्योः । दशपाद्यान्तु भृदृशीङ् इति पठित्वा दृङ् आदरे द्रियते दरतः शेते शयतः इत्युदाहृतम् । तन्न । दृशन्तमग्निदर्शतं हुहतम्।तरणिर्विश्वदर्शतः दैव्यो दर्शतो रथः इत्यादिमन्त्रैस्तद्भाष्येण च विरोधात् । भरतो नाट्यशास्त्रे मुनौ नटे रामानुजे च दौष्यन्तौ इति मेदिनी ॥ यजतः ऋत्विगिति । उज्ज्वलदत्ताद्यनुरोधेन एवमुक्तम् । वेदभाष्ये तु निरण्यशब्दं यजतो हुहतम् इत्यादिषु यजतशब्दो यष्टव्यपरतया व्याख्यातः । पर्वतः पादपे पुंसि शाकमत्स्यप्रभेदयोः । देवमुन्यन्तरे शैलं इति मेदिनी ॥ हर्यतोऽश्व

SCDF

इति । परित्यं हर्यतं हरिम् इत्यादिमन्त्रेषु हर्यतः सर्वैः स्पृहणीय इति वेदभाष्यम् ॥ पृषि । पृषु सेचने रज रागे आभ्यामतच् कित्स्यात् । पृषन् मृगे पुमान् बिन्दौ नद्वये पृषतोपि ना । अनयोश्च त्रिषु श्वेतबिन्दुयुक्तेप्युभाविमौ इति मेदिनी । रजतं त्रिषु शुक्लं स्यात् क्लीबे हारे च दुर्वर्णे इति च ॥ खलतिः । स्खल संचलने ॥ शीङ् स्वप्ने शप आक्रोशे रु शब्दे गम्लृ गतौ वञ्चु गतौ भ्वादिः वञ्चु प्रलम्भने चुरादिः जीव प्राणधारणे अन प्राणने प्रपूर्वः । उज्ज्वलदत्तेन वञ्चिजीवि इति पठ्यते अन्यैस्तु वञ्चिस्थाने वन्दिः पठ्यते । वञ्चथवन्दथयोरन्यतरं वेदादुपलभ्य बहुश्रुतैः पाठो निर्णेयः ॥ वन्दथ इति । कर्मणि कर्तरि वा प्रत्ययः ॥ प्राणथ इति ॥ अनितेः इति णत्वम् ॥ शमिदमिभ्यामिति । शम उपशमे । दमु उपशमे शमथः शान्तिमन्त्रिणोः इति मेदिनी । दमथस्तु पुमान् दण्डे दमे च परिकीर्तितः इति च ॥ भृजः ॥ डुभृञ् धारणपोषणयोः अस्मादथः स्यात्स च चित् ॥ रुदि । रुदिर् अश्रुविमोचने विद ज्ञाने । आभ्यामथः स्यात्स च ङित् । विदथौ योगिकृत्तिनोः इति मेदिनी । अत्रोज्ज्वलदत्तः रुविदिभ्यां कित् इति पठित्वा रौतीति रुवथः श्वेत्युदाजहार । दशपादीवृत्तिकारस्तु रुदिविदिभ्यां कित् इति पपाठ । इह तु भाष्यानुरोधेन ङिदिति पठितम् । तथा हि गाङ्कुटादिसूत्रे के पुनश्चङादयः चङ् अङ् नजिङ् अथङ् नङः इति भाष्यम् । किदिति पठतां तु अथङिति भाष्यं न सङ्गच्छेतेति दिक् ॥ उप । वस निवासे अस्मादुपसर्गे उपपदे अथः स्यात् । उज्ज्वलदत्तेन तु सोपसर्गाद्वसेः इति पठितम् । अन्यैस्तु आङि वसेः इति पठितम् ॥ अत्यवि । अत सातत्यगमने अव रक्षणादौ चमु अदने तमु काङ्क्षायाम् णम प्रह्वत्वे शब्दे रभ राभस्ये डुलभष् प्राप्तौ णभतुभ हिंसायाम् भ्वादौ क्र्यादौ चायम्, तप सन्तापे पत्लृ गतौ पण व्यवहारे स्तुतौ च पनच मह पूजायाम् । गौरादित्वात् ङीष् । अतसी स्यादुमा क्षुमा इत्यमरः । चमसो यज्ञपात्रस्य भेदे स्त्री पिष्टकस्त्रियाम् इति मेदिनी । पनसः कण्टकिफलो कटके वानरान्तरे । स्त्रियां रोगप्रभेदे स्यात् इति च ॥ वेञः । वेञ् तन्तुसंताने अस्मादसच् स्यात्तस्य तुट् । दशपादीवृत्तौ तु वियस्तुट् च इति पठित्वा वी गतिप्रजनकान्त्यादिषु इति धातुरुदाहृतः ॥ वहि । वह प्रापणे यु मिश्रणादौ अज गतौ । अयुर्वाहस इत्युभौ इत्यमरः । वा तु क्लीबे दिवसवासरौ इति च ॥ वायस ॥ यव ग तौ ॥ वायस इति । असचो णित्त्वाद्वृद्धिः ॥ दिवः । दिवु क्रीडादौ ॥ कृ शृ । कृ विक्षेपे शृ हिंसायाम् शल गतौ कल गर्द शब्दे । करभो मणिबन्धादिकनीष्ठान्तोष्ट्रतत्सुते इति मेदिनी । मणिबन्धादाकनिष्ठं क-

रस्य करभो बलि: इत्यमर: । शरभस्तु पशोर्भिदि । करभो वानरभिदि इति मेदिनी ॥ सभौ पतङ्गशलभौ इत्यमर: । कलभ: करिपोतके इति च । गर्दभ: श्वेतकुमुदे गर्दभो गन्धभिद्यपि । रासभे गर्दभो क्षुद्रजन्तुरोगप्रभेदयो: इति मेदिनी ॥ ऋषि । ऋषी गतौ वृषि सेचने आभ्यां अभच्स्यात्स च कित् । ऋषभस्त्वौषधान्तरे । स्वरभिद्वृषयो: कर्णरन्ध्रे गर्दभपुच्छयो: । उत्तरस्थ: स्मृत: श्रेष्ठे स्त्रीनराकारयोषिति । शूकशिम्ब्यां शिरालायां विधवायां क्वचिन्मता इति मेदिनी । वृषभ: श्रेष्ठवृषयो: इति च ॥ रासिवल्लि ॥ रासृ शब्दे वल्ल संवरणे । वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सुलक्षणतुरङ्गमे इति मेदिनी ॥ जॄविशि । जॄ वयोहानौ विश प्रवेशने । वेशन्त पल्वलं चाल्पसर: इत्यमर: । बाहुलकादर्हतेरपि झच् । अर्हन् क्षपणको जिन: इति विक्रमादित्यकोश: ॥ रुहि । रुह बीजजन्मनि टुनदि समृद्धौ जीव प्राणधारणे । अन प्राणने प्रपूर्व: । एभ्य आशिषि झच् स च षिद्भवति ॥ प्राणन्त इति । अनिते: इति णत्वम् ॥ तॄ प्लवनतरणयो: । भू सत्तायाम् । वह प्रापणे वस निवासे भासृ दीप्तौ साध संसिद्धौ गड सेचने मडि भूषायाम् उभौ ख्यन्तौ, जि जये टुनदि समृद्धौ ख्यन्त: ॥ नन्दयन्त इति । उज्ज्वलदत्तस्तु नन्दन्त इत्युदाहृत्य पूर्वसूत्रेण गतार्थमाशङ्क्य अनाशीरर्थं नन्दिग्रहणमित्याह । तच्चिन्त्यम् । इहाप्याशिषीत्यस्य स्वयमेवानुवर्तितत्वात् ॥ हन्ते: । हन हिंसागत्यो: । अस्मात् झच प्रत्यय: स्यात्तस्य सुडागम: धातोर्हिशब्दादेशश्च ॥ भन्दे: । भदि कल्याणे सुखे च अस्मात् झच् स्याद्धातोर्नकारलोपश्च ॥ ऋच्छे: ॥ ऋच्छ गतौ । बाहुलकादिति ॥ जर्ज चर्च झर्झ परिभाषणहिंसातर्जनेषु परिभाषणभर्त्सनयोरिति तुदादौ । जर्जरं शैवले शक्रध्वजे त्रिषु जरत्तरे । झर्झर: स्यात्कलियुगे वाद्यभेदे नदान्तरे इति च मेदिनी । बाहुलकादेव झस्य जादेशे जर्झर इत्युज्ज्वलदत्त: ॥ अर्तिकमि । ऋ गतौ कमु कान्तौ भ्रमु अनवस्थाने चमु अदने दिवु क्रीडादौ वस निवासे उभावपि ख्यन्तौ । अररं छदकपाटयो: इति मेदिनी । कापाटमररं तुल्ये इत्यमर: । भ्रमर: कामुके भृङ्गे इति मेदिनी । चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयो: इति च । चमरी मृगभेद: । देवर: पत्यु: कनिष्ठभ्राता ॥ वासर इति । केचित्तु सूत्रे वाशिभ्य: इति तालव्यं पठित्वा वाशृ शब्दे इत्यस्मादरप्रत्ययो वाशत इति वाशर: कोकिल इत्याहु: ॥ कुव: । कु शब्दे ॥ अङ्गि । अगिर्गत्यर्थ: मदी हर्षे मदि स्तुत्यादौ अङ्गार उल्मुके न स्त्री पुंल्लिङ्गस्तु महीसुते इति मेदिनी । मन्दार: स्यात्सुरद्रुमे । पारिभद्रेऽर्कपर्णे च मन्दारे हस्तिधूर्तयो: इति च । मदि स्तुत्यादौ इत्यस्माद्बाहुलकादारपि । पारिभद्रे तु मन्दा

SGDP

वर्मन्दारः पारिजातकः इति शब्दार्णवः ॥ गडे । गडि वदनैकदेशे गड सेचने अस्मादारन्प्रत्ययः स्यात्कडादेशश्च । कडारः कपिले दासे इति मेदिनी । कडारः कपिलः पिंगः इत्यमरः ॥ शृंगार । एतौ निपात्येते । शृ हिंसायाम् । डुभृञ् धारणपोषणयोः आभ्यामारन् नुम् गुग् ह्रस्वश्च । शृंगारः सुरते नाट्ये रसे च गजमण्डने । नपुंसकं लवंगेऽपि नागसंभवचूर्णयोः इति मेदिनी । शृंगारो भिल्लिकायां स्यात्कनकालौ पुनः पुमान् इति च ॥ कञ्जि । मृजू शुद्धौ । चित्त्वादारन्प्रत्यय अन्तोदात्तः । कञ्जारो जठरे सूर्ये विरिञ्चौ वारणे मुनौ इति विश्वमेदिन्यौ । मार्जार ओतौ खट्वांगे इति च । ओतुर्बिडालो मार्जारः इत्यमरः ॥ कमे । कमु कान्तौ अस्मादारन्कित्स्यात् । कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणाद्रौ ना न द्वयोर्जात्यकाञ्चने । कुमारी शैलतनयावनकाल्योर्नदीभिदि । सहापराजिताकन्याजम्बूद्वीपेषु च स्त्रियाम् इति मेदिनी । विश्वप्रकाशे तु कुमारी रामतरणी इति पाठः । रामतरणी लताविशेषः । सहेति प्रसिद्धः । तरणी रामतरणी कर्णिका चारुकेसरा । सहा कुमारी गन्धाढ्या इति धन्वन्तरिनिघण्टुः । जम्बूद्वीपसहाकन्याकुमार्योऽथाश्ववारके । बालके कार्तिकेये च कुमारो भर्तृदारके इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तुषारा । एते निपात्यन्ते । तुष तुष्टौ आरन् । तुषारस्तुहिनं हिमम् इत्यमरः । कास्ट शब्दकुत्सायाम् । कासारः सरसी सरः इत्यमरः ॥ सहार इति । षह मर्षणे ॥ दीङो दीङ् क्षये । अस्मादारन् तस्य नुडागमश्च ॥ सर्तेः । सृ गतौ अस्मादयः स्याद्धातोः पुगागमश्च ॥ उषि ॥ उष दाहे कुट कौटिल्ये दल विदारणे कच बन्धने खज मन्थे ॥ क्वणेः । क्वण शब्दे अस्मात्कपन् धातुवकारस्य संप्रसारणञ्च । कुणपः पूतिगन्धे शवेऽपि च इति मेदिनी । कुणपः शवमस्त्रियाम् इत्यमरः ॥ विटप । विटपो न स्त्रियां स्तम्बशाखाविस्तारपल्लवे । विटाधिपे ना इति मेदिनी ॥ विशतेरिति । विश प्रवेशने ॥ आदेः प इति । एतच्च उज्ज्वलदत्तरीत्योक्तम् । अन्ये तु सूत्रे विष्टप इति दन्त्योष्ठ्यादिमेव पठन्ति । युक्तञ्चैतत् । यत्तब्रह्मस्य विष्टपम् इत्यादौ तथादर्शनात् । अमरकोशेऽपि विष्टपं भुवनं जगत् इति प्रचुरपाठाच्च ॥ वलतेरिति । वल वल्ल संचरणे च । उलपो न स्त्री गुल्फिन्यां ना तृणान्तरे इति मेदिनी ॥ वृतेः । वृतु वर्तने ॥ कृतिभिदि । कृती छेदने । भिदिर् विदारणे लतिः सौत्रो धातुः ॥ इष्यशि । इष इच्छायाम् । अशू व्याप्तौ आभ्यां तकन् कित्स्यात् ॥ इष्टकेति । इष्टकेषीकामालानाम् इति निर्देशात् प्रत्ययस्थात् इति नेत्त्वम् । केचित्तु प्रत्ययस्थात् इतीत्त्वमिह न भवत्यनित्यत्वात् तज्ज्ञापकं तु स्वदस्तिकन् इति इकारोच्चारणमित्याहुः ॥ इषस्तश्च ॥ ए-

तथा इति। अल्पसन्नस्य इति दीर्घः। एतश्रसौ। एतश्रसः॥ वीपति। पत्लृ गतौ। पत्तनं पुटभेदनम् इति पुरीपर्यायेष्वमरः॥ दृदलि। दृ विदारणे दल विकसने॥ अर्तिगृ। ऋ तगौ। इयर्तीति अर्भः शिशुः। संज्ञायां कनि अर्भकः। गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ सहनौ पनसकण्टके इति मेदिनी॥ इण। इण् गतौ अस्माद्नन् कित्त्वात्। इभः स्तम्बेरमः पद्मी इत्यमरः॥ असि। असु क्षेपणे षञ्ज संगे। कक्षिसं कुल्यमस्थि च इत्यमरः। सक्थि क्लीबे पुमानूरुः इति च॥ प्लुषि। प्लुष दाहे कुष निष्कर्षे शुष शोषणे॥ अशेः। अशू व्याप्तौ अस्मान् कसिन्नित्त्वात्। अक्षि नयनम्॥ इषेः॥ इष इच्छायाम्। रसाल इक्षुः इत्यमरः॥ अवि। अव रक्षणादौ तॄ प्लवनतरणयोः स्तॄञ् आच्छादने तन्त्रि कुटुम्बधारणे चुरादिण्यन्तः॥ तरोरिति। स्त्रियां नौस्तरणिस्तरीः इत्यमरः॥ यापोः। या प्रापणे पा पाने आभ्यामीः कित्त्वात् द्वित्वं च धातोः॥ लक्षेः। लक्ष दर्शनाङ्कनयोः चुरादिण्यन्तः। अस्मादीप्रत्ययः स्यात्तस्य मुडागमो णिलोपश्च। लक्ष्मीः पद्मा विभूतिश्च। कृदिकारात् इति ङीषि लक्ष्मी इत्यपि भवतीति रक्षितः। लक्ष्मीः संपत्तिशोभनोः। ऋद्ध्यौषध्यौ च पद्मायाम् इति मेदिनी॥

॥ इत्युणादिषु तृतीयः पादः॥

माधातोरिति। मा माने कित्त्वात् आतो धातोः इत्यालोपः। वातप्रमीर्वातमृगः इत्यमरः। अयमिति। द्विचतुःषट्पदोरगाः इत्यमरेण चतुष्पाद्वाचिनामुभयलिंगतोक्ताः। सुभूतिचन्द्रादिभिरपि वातप्रमीशब्दस्य द्विलिंगतोक्तेश्चेति भावः॥ तत्र कृदिकारत् इति पाक्षिको ङीष् कैश्चिदिष्यते। न च कृत्त्वादेव कृदिकारात् इति ङीप् भवति, न तु दीर्घादिति शङ्क्यम्। वर्णनिर्देशे कारप्रत्ययस्य विधानेन दीर्घादपि कृदिकारात् इति ङीष् संभवात्। अत एव वातप्रमीश्रीलक्ष्मीतिपक्षे ङ्यन्ताः सुसाधव इति रक्षितः। एतच्च दुर्घटग्रन्थे स्पष्टम्। आशीराश्यहिदंष्ट्रायां लक्ष्मीर्लक्ष्मी हरिप्रिया इति द्विरूपकोशः। अत एव आशीविषो विषधरः इत्यमरकोशः संगच्छते। अश भोजने इत्यस्मात् इषजादिभ्यः इति इण्प्रत्यये उपधाहृस्वे कृदिकारात् इति ङीषः स्वीकारात्। आशीमिव कलामिन्दोः इति राजशेखरः। आशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः इति सान्तेऽमरात्सान्तोऽप्याशिस्शब्दोस्तीत्यन्यदेतत्॥ ऋतनि। ऋ गतौ तनु विस्तारे अञ्जू व्यक्त्यादौ वनु याचने अञ्जू स एव ऋ गतौ ण्यन्तः मदी हर्षे अत सातत्यगमने अगि गत्यर्थः कु शब्दे यु मिश्रणे क्षप तनूकरणे। प्रसंगादाह। अरत्निरिति। नरत्निःअरत्निरिति नञ्समासः। प्रसृतांगुलिः स हस्तः अरत्निरित्यर्थः। दशपादीवृत्तौ तु कनिष्ठि-

न ककारमपठित्वा अर्तेरत्निचमकितं विधाय अरत्निः साधितः ॥ उज्ज्वलदत्तानुसारेणाह वायू रात्रिश्चेति । तन्यतुः शब्दो मेघः अशनिश्चेत्यपि बोध्यम् । आविष्क्रणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् इति मन्त्रे तन्यतुर्गर्जितमिति, सृजाद्वृष्टिर्न तन्यतुः इति मन्त्रे तन्यतुर्मेघ इति उतस्मात्स्यतन्यतोरिवद्यौः इति मन्त्रे दिवश्चित्तन्न तन्यतुम् इति मन्त्रे च तन्यतुरशनिरिति वेदभाष्ये व्याख्यातत्वात् । अञ्जलिस्तु पुमान् हस्तसंपुटे कुडवेपि च इति मेदिनी ॥ स्थविरात्वमिति वनिष्ठोर्ह्व दयादधि इति मन्त्रभाष्ये तथैवोक्तत्वात् । अञ्जिष्ठ इति । केचिदञ्जेरिष्णुचमिच्छन्ति तेषामञ्जिष्णुरुदाहरणम् । अर्पिस इति । अर्तिह्री इत्यादिना पुक् णेरनिटि इति णिलोपः । मदेरिति ॥ मत्स्योमीनेथ पुम्भूम्नि देशे इति मेदिनी । अतिथिः कुशपुत्रे स्यात्पुमानागन्तुके त्रिषु इति च । अङ्गुलिः करशाखायां कर्णिकायां गजस्य च इति च । कवचः संनाहः कंकटजातिश्च । अच इति । कवचो गर्दभाण्डे च संनाहे पर्पटेपि च इति मेदिनी ॥ यौतेरिति । दुरालभा च दुस्पर्शा यासो धन्वयवासकः इति धन्वन्तरिनिघण्टुः । कृशानुः पावकोऽनलः इत्यमरः ॥ श्वः ॥ शॄ हिंसायाम् ॥ शर्करा खण्डविकृतौ उपलाशर्करांशयोः । शर्करान्वितदेशे च रुग्भेदे शकलेपि च इति मेदिनी ॥ पुषः । पुष पुष्टौ अस्मात्करन्स्यात्स च कित् । पुष्करं खेम्बुपद्मयोः ॥ तूर्यवक्त्रे खड्गफले हस्तिहस्ताग्रकाण्डयोः । कुष्ठौषधिद्वीपतीर्थभेदयोश्च नपुंसकम् । ना रागनागविहगन्टपभेदेषु वारुणौ इति मेदिनी ॥ कलश्च । पुष्यतेः कलन् सच कित् । पुष्कलस्तु पूर्णे श्रेष्ठे इति हेमचन्द्रः ॥ गमेः । गम्लृ गतौ । भविष्यति गम्यादयः इत्याशयेनाह ॥ गमिष्यतीति । आगमीति । इनिप्रत्ययस्य णित्त्वादुपधावृद्धिः । आगमिष्यतीत्यर्थः ॥ भुवः । भू सत्तायाम् अस्मादिनिः सच णित्स्यात् । भविष्यतीति भावी ॥ प्रे स्थः । ष्ठा गतिनिवृत्तौ प्रपूर्वादस्मादिनिः स च णित् । णित्त्वात् आतो युक् इति युक् । प्रस्थायी गन्तुकामः॥परमे॥परमशब्दे उपपदे तिष्ठतेरिनिःकित्स्यात् । कित्त्वादातो लोपः हलदन्तात् इत्यलुक् । परमेष्ठी पितामहः इत्यमरः ॥ मन्थ मन्थतेरिनिः । मन्थ विलोडने । मन्था इति । पथिमथि इत्यात्वम् । इतोऽत्सर्वनामस्थाने । मन्था मन्थनदण्डे च वज्रे वातेपि च स्मृतः ॥ पतेः । पत्लृ गतौ इत्यस्मादिनिस्थान्तादेशः । पथे गतौ इत्यस्मात्पचाद्यचि अकारान्तोप्यस्ति । वाटः पथश्च मार्गश्च इति सुभूतिचन्द्रः । त्वचि त्वचः किरोपि स्यात्किरौ प्रोक्तः पथः पथः इति द्विरूपेषु विश्वः । इह ऋभवो देवाः चयन्त्यस्मिन्निति विग्रहे अन्येभ्योपि दृश्यंते इति डः । ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः इति विश्वः । ततो मत्वर्थीयेनिः

ऋभुक्षिन्निति नान्तं प्रातिपदिकम्। पथिमथि इत्यात्वे इतोत् इत्यात्वे च ऋभुक्षा इन्द्रः ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षाण इत्युज्ज्वलदत्तः। दशपाद्यां तु अर्त्तेः भुक्षिनक् इति सूत्रमुपन्यस्य ऋभुक्षिन्नित्युदाहृतम्। ऋभुक्षिणमिन्द्रमाहुवऊतये इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तत्सूत्रमुदाहृतम्। अत्रायं विवेकः। इनिप्रत्ययान्ता इति मते अन्तोदात्तत्वं न्याय्यं प्रत्ययस्वरेण इनेरिकारस्योदात्तत्वात्। अवग्रहाभावो बाहुलकात्। द्वितोयमते त्ववग्रहाभावो न्याय्यः परन्तु प्रत्ययस्वरेणोकारस्योदात्ततया भुक्षिनक्प्रत्ययान्तस्य मध्योदात्तत्वे प्रसक्ते बाहुलकादन्तोदात्तः स्वीकर्तव्य इति॥ खजेः। खज मन्थे॥ बलाका। बल प्राणने शल गतौ पत्लृ गतौ एते आकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। बलाका बकपङ्क्तिः स्याद्बलाका बिसकण्ठिका। बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाकस्य बकी मतः इति विश्वशाश्वतौ। शलाकाञ्जनयष्टिका। पताका वैजयन्त्यां च सौभाग्येङ्के ध्वजेपि च इति विश्वः। पताका वैजयन्त्यां च सौभाग्ये नाटकाङ्कयोः इति मेदिनी॥ पिनाका। एते आकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। पा रक्षणे। पिनाकोस्त्री रुद्रचापे पांशुवर्षत्रिशूलयोः इति मेदिनी। अमरोक्तिमाह॥ क्लीबपुंसोरिति। किंच पिष्लृ संचूर्णने षकारस्य णत्वं धातोर्यगागमः। पिनाकी स्त्री तिलकल्के हिङ्गुवह्लीकसिह्लके इति मेदिनी॥ कषि। कष खष इति दण्डके हिंसार्थकः दुष वैचित्त्ये ण्यन्तः दोषो णौ इत्युपधाया ऊकारः। अमरोक्तिमाह दूषिकेति। किंच अकर्तरिपि ईकनि दूषयतेः अचइः इति इप्रत्यये दूषिः। कृदिकारात् इति ङीषि दूषी। उभाभ्यामपि स्वार्थे कनि दूषिका ह्रस्वमध्यैव केणः इति ङीषोपि ह्रस्वादेशात्। पिचण्डी दूषिका दूषी पिचाटं च दृशोर्मलम् इति विक्रमादित्यकोशः। दूषिका तूलिकायां च मले स्याल्लोचनस्य च इति मेदिनी॥ अनिहृषि। अन प्राणने हृष तुष्टौ आभ्यामीकन्स्यात् स च कित्। अनीकोस्त्री रणे सैन्येपि इति मेदिनी। हृषीकं विषयेन्द्रियम् इत्यमरः॥ चङ्कणः। कणधातोर्यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणन्यायेन सन्यङोः इति द्वित्वे कुहोश्चुः इत्यभ्यासस्य चुत्वे नुगतोनुनासिकान्तस्य इति नुकि चंकण् ङसिङसोस्तु चङ्कणः। धातोरिति। चंकणित्यस्य॥ शॄ पॄ। शॄ हिंसायाम् पॄ पालनादौ वृञ् वरणे एभ्य ईकन् एषां द्विर्वचनमभ्यासस्य रुगागमश्च॥ शर्शरीक इत्यादि। उरदत्वे रपरत्वम्॥ फर्फरीकाद। ईकबन्ता एते निपात्यन्ते। पर्फरादेश इति। एतच्चोज्ज्वलदत्तरीत्योक्तम्। वस्तुतस्तु धातोर्द्वित्वमुकारस्याकारः सलोपः रुक् चाभ्यासस्य इति दशपाद्यां यदुक्तं तदेव न्याय्यम्। चरेर्नुम् च इत्युत्तरग्रन्थानुरोधेन इ रुक् च इत्याद्यनुवृत्तेर्न्याय्यत्वात्। किसलयमिति। नैतौ शेवतुर्फरीपर्फरीकौ इति संत-

स्य वेदभाष्ये तु जिफला विशरणे पॄ पालपूरणयोः पर्व पुर्व पूरणे एषामन्यतमस्य निपातनम् इत्याश्रित्य शत्रूणां विदारयितारौ स्तोतॄणां पालकौ इष्टार्थस्य पूरयितारौ चेति व्याख्यातम् ॥ दर्दरीकमिति । दॄ विदारणे अस्मादीकन्धातोर्दर्दरादेशः । झर्झरीकमिति । झॄष् वयोहानौ अस्मादीकन्धातोर्झर्झरादेशः।वस्तुतस्तु दर्दरीकझर्झरीकावपि पर्फरीकवत् धातोर्द्विः रुक् चाभ्यासस्य इति व्याख्येयं उत्तरखण्डे ऋकारस्य गुणे रपरत्वम् । तित्तिडीक इति । तिम ष्टीम आर्द्रीभावे मकारस्योकारः अभ्यासस्य तुक् च तित्तिडी चिञ्चाम्लिका इत्यमरे तु शब्दान्तरम् । तथा च तित्तिडी त्वम्लिका चिञ्चा तित्तिडीका कपिप्रिया इति वाचस्पतिः । अम्लीका चाम्लिका चिञ्चा तित्तिडा इति चन्द्रः । अम्लीका चुक्रिका चुक्रा साम्ला शुक्राथ शुक्लिका । अम्लिका चिञ्चिका तित्तिडीका सुतित्तिडा इति धन्वन्तरिनिघण्टुः ॥ चरेः । चर गतिभक्षणयोः अस्मादीकन् द्विर्वचनमभ्यासस्य नुमागमश्च । भ्रमरश्चंचरीकः स्याद्रोलम्बो मधुसूदनः।इन्दिन्दिरः पुष्पकीटो मधुव्रो मधुकृत् शठः इति त्रिकाण्डशेषः । मर्मरीक इत्यादि । मृङ् प्राणत्यागे डुकृञ् करणे आभ्यामीकन् धातोर्द्वित्वम् अभ्यासस्य रुक् कर्कयालुर्गलन्तिका इत्यमरः । पुण कर्मणि शुभे णस्य उः प्रत्ययस्य रुडागमश्च । पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिङ्नागे कोशकारान्तरेऽपि च इति मेदिनी ॥ ईषेः । ईष गतौ अस्मादीकन् ह्रस्वश्च कित्त्वादगुणाभावः । ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेव गुणाभावे सिद्धेऽप्युत्तरार्थं कित्त्वमित्याहुः । ईषीका स्यादीषिकापि वामायुजवनायुजौ इति द्विरूपकोशः ॥ ऋजेः । ऋज गतौ ॥ सर्तेः ॥ सृ गतौ अस्मादीकक्कित्स्याद्धातोसुमागमश्च । सृणीका स्यन्दिनी लाला इत्यमरः ॥ मृडः कीकच् ॥ मृड सुखने मृडःकीकन् इत्युज्ज्वलदत्तादिपाठः प्रामादिकः । मृडीकशब्दस्य चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वात् । मृडीके अस्य सुमतौ स्याम इत्यादौ चित्स्वरस्यैव दर्शनात् ॥ अलीकाद ॥ अलीकमप्रियेऽपि स्याद्वितथे नपुंसकम् इति मेदिनी । अलीकमप्रिये प्रोक्तमलीकमनृते दिवि इति विश्वः । अलीकमप्रिये भाले वितथे इति हेमचन्द्रः । तथा चाभियुक्तैः प्रयुज्यते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र क्षोभाय पक्ष्मलदृशामलकाः खलाश्च ।नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना ये कालतां कुटिलतां च न संत्यजन्ति इति । इहालीकलग्नाः भाललग्नाः अप्रिये लग्ना इत्याद्यर्थं यथायोग्यं बोध्यम् । व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि पीडने । ना नागरे इति मेदिनी । वल संवरणे । वलीकं नीध्रे पटलप्रान्ते इत्यमरः । वलतेर्नुमागमे वल्मीकं।वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुन्नपुंसकम् इत्यमरः । वल-

तेवृक्षिश्च वाह्लीको गौरवश्च । सुप्रपूर्वादिणस्तुट् च । सुप्रतीकः शाम्यतेः शमीकः ऋषिः एवमन्येप्यूह्या इत्याशयेनाह इत्यादीति । कृतॄ ॥ कृविक्षेपे तॄ प्लवनतरणयोः ॥ शॄ पॄ । शॄ हिंसायाम् पॄ पालनादौ आभ्यामोफन् कित्स्यात् । ऋत इद्धातोः इति इत्वे रपरत्वम् । शिरीषो वृक्षभेदः । उदोष्ठ्यपूर्वस्य इत्युत्वे गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री निष्ठाविशौ स्त्रियाम् इत्यमरः ॥ अर्जेः । अर्ज वर्ज अर्जने अस्मादीषन् कित्स्यात् । धातोर्ऋजादेशश्च । अमरोक्तिमाह ऋजीषमिति । किंच उद्धृतरसः सोमलतायाः शेषोपि ऋजीषम् एतच्च ऋजीषिणं वृषणं सश्चतश्रिये असत्योपातुमघवान् ऋजीषी इत्यादिमन्त्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ अयमिति । ईषन्प्रत्ययस्तस्य अरुडागमश्चेत्यर्थः । बोपालितोक्तिमाह अम्बरीषमिति । क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रः इत्यमरः । अम्बरीषं रणे भ्राष्ट्रे क्लीबं पुंसि नृपान्तरे । नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करेपि च । आम्रातकेनुपाते च इति मेदिनी ॥ कॄशॄपॄ ॥ कॄ विक्षेपे शॄ हिंसायाम् पॄ पालनपूरणयोः । कटे वर्षावरणयोः इट किट कटी गतौ चुरादौ पट पुटेति दण्डके भाषार्थः शौटृ गर्वे । वंशाङ्कुर करीरोस्त्री वृक्षभिद्घटयोः पुमान् । करीरा चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम् इति मेदिनी । शीर्यत इति शरीरम् । शरीरं वर्ष्म विग्रहः इत्यमरः । अर्द्धर्चादित्वाच्छरीर इति पुंल्लिङ्गोपि ॥ परीरमिति । पूर्यतेनेनेति विग्रहः । बाहुलकात् हिडि गत्यनादरयोः हिण्डते इतस्ततो गच्छति हिण्डीरोब्धिकफः फेनः इत्यमरः । डिण्डीरोपिच हिण्डीरः इति द्विरूपकोशः । किर्मीरजम्बीरतूणीरादयोपि बाहुलकादेव बोध्याः । किर्मीरो नागरङ्गे च कर्बुरे राक्षसान्तरे इति मेदिनी । जम्बीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा दन्तशठद्रुमे इति च ॥ वशः ॥ वश कान्तौ अस्मादीरन्कित्स्यात् । कित्त्वात्संप्रसारणादि । उशीरं वीरणमूलम् उशीरोपि मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् । अभयं नलदं सेव्यम् इत्यमरः ॥ कशेः । कश इति सौत्रो धातुः अस्मादीरन् तस्य सुडागमश्च । पृषोदरादित्वात्काश्मीरः ॥ कृञः । डुकृञ् करणे अस्मादीरन् धातोरन्त्यस्य उदादेशो रपरः ॥ घसेः । घस्लृ अदने अस्मादीरन् कित्स्यात् । गमहन इत्युपधालोपे कत्वं षत्वञ्च । क्षीरं दुग्धे च नीरे च इति विश्वः ॥ गभीरः । गम्लृ गतौ अस्मादीरन् भकारोन्त्यादेशः । पक्षे नुमागमश्च निपात्यते । निम्नं गभीरं गम्भीरम् इत्यमरः ॥ विशा । ओलस्जी व्रीडाक् त्यागे आभ्यां विपूर्वाभ्यामाप्रत्ययो निपात्यते ॥ पचः । डुपचष् पाके अस्मादेलिमच् स्याम् । कर्तरि अयम् । कृत्यप्रत्ययेषु तु केलिमर उपसंख्यातः ॥ शीङः । शीङ् स्वप्ने । शेरतेऽनेनेति शीधुर्मद्यविशेषः । मैरेयमासवः शीधुः इत्यमरः । अर्द्धर्चादिपाठात् क्लीबं च । पुंनपुंसकयोर्दी-

दन्तोवातुस्थाणुशोधवः इति त्रिकाण्डशेषः । शीलं स्वभावे सद्वृत्ते इति मेदिनी । जलनीली तु शैवालं शैवलः इत्यमरः । शैवलं पद्मकाष्ठे स्याच्छैवाले तु पुमानयम् इति मेदिनी । शब्दार्णवोक्तिमाह शैवालं शैवाल इति ॥ मृकणि । मृङ् प्राणत्यागे कण शब्दार्थः । ऊकश्च ऊकण् च ऊकोकणौ एतौ प्रत्ययौ यथाक्रमं भवतः ॥ वलेः । वल संवरणे । उलूकः पुंसि काकारौ इन्द्रे भारतयोधिनि इति मेदिनी । वदेर्यङ्लुगन्तादूकः । वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकश्च वक्तरि इत्यमरः ॥ भल्लूक इति । भल परिभाषणे इत्यस्मादूकः ॥ शमेः । शम उपशमे अस्मादूकः । धातोर्बुगागमश्च शम्बूको गजकुम्भान्ते धोषे च शूद्रतापसे इति मेदिनी । बाहुलकादुक प्रत्यये ह्रस्वमध्योपि जम्बूकं जम्बुकं प्राहुः शम्बूकमपि शम्बुकम् इति द्विरूपकोशः । जम्बूकवधूकादयोप्यत्रैव द्रष्टव्याः । जम्बूकः फेरवे नीचे पश्चिमाशापतावपि इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । बन्धुकं बन्धुजीवे स्याद्बन्धूकः पीतसारके इति च ॥ शलिमण्डि । शल गतौ मडि भूषायां हर्षे च । सौगन्धिकं तु कल्हारम् इत्याद्युपक्रम्य शालूकमेषां कन्दः स्यात् इत्यमरः । एषां च सौगन्धिकादीनां कुमुदकैरवान्तानां मूलं शालूकमित्यर्थः।मण्डते वर्षासमयमिति मण्डूको भेकः॥नियो मिः । णीञ् प्रापणे । नयति चक्रमिति नेमिश्चक्रावयवः । नेमिर्ना तिनिशे कूपत्रिकाचक्रान्तयोः स्त्रियाम् इति मेदिनी।बाहुलकादन्यतोपि। या प्रापणे।यामिः। यामिः स्वसृकुलस्त्रियोः इत्यन्तस्थादौ रभसः । जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः इति चवर्गतृतीयादावजयकोशः । चवर्गादिरपि प्रोक्तो जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः इति द्विरूपेषु विश्वः ॥ अर्तेरुच । ऋ गतौ इत्यस्मान्मिः धातोरुकारादेशश्च । उच्चेति वक्तुमुचितम् । रपरत्वे हलि च इति दीर्घसंभवात् । ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोः । वस्त्रसंकोचरेखायां वेदनापीडयोरपि इति मेदिनी ॥ भुवः । भवतेर्मिः कित्स्यात् । भवन्ति भूतान्यस्यामिति भूमिः । भूमिर्वसुन्धरायां स्यात् स्थानमात्रेपि च स्त्रियां इति मेदिनी । भूर्भूमिरचलाऽनन्ता इत्यादिरमरः ॥ अश्नोतेः । अशू व्याप्तौ अस्मान्मिः धातोरशादेशश्च । रश्मिः पुमान् दीधितौ स्यात्पक्ष्मप्रग्रहयोरपि इति मेदिनी ॥ वीज्या॥वी गतौ ज्या वयोहानौ ज्वर रोगे । अमरोक्तिमाह वेणिः स्यादित्यादि । कृदिकारात् इति ङीष् । वेणी केशस्य बन्धने । नद्यादेरन्तरे देवताडे इति मेदिनी । वेणी खरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि इत्यमरः । ज्यानिर्हानौ स्रवन्त्यां च इति विश्वः । ज्वरत्वर इत्युपधाया वकारस्य च ऊठ् । जूर्णिः स्त्रीरोगः ॥ सृहृषि । सृ गतौ हृषु सेचने आभ्यां निः कित्स्यात् । अङ्कुशोस्त्री सृणिः स्त्रियाम् इत्यमरः । सृणिः स्यादङ्कुशे पुमान् इति कोशा-

SGDF

न्तरम् । अत एव आरब्धमग्रभवमत्य स्त्रैणिं श्रितामिति माघे पुंल्लिङ्गप्रयोगः । वृष्णिस्तु यादवे मेषे वृष्णिः पाखण्डचण्डयोः इति विश्वः । ऐन्द्रे वृष्णिं षोडशिनि तृतीयाम् इति श्रुतौ वृष्णिं मेषमित्यर्थः ॥ अङ्गेः । अगिर्गत्यर्थः । अग्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधौ पुमान् इति मेदिनी ॥ वह्नि । वह प्रापणे श्रिञ् सेवायाम् । श्रु श्रवणे यु मिश्रणे द्रु गतौ ग्लै म्लै हर्षक्षये ओहाक् त्यागे जित्वरा संभ्रमे एभ्यो निः प्रत्ययः स्यात्स च नित् । वन्हिर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधौ पुमान् इति मेदिनी। श्रेणिः पङ्क्तिः । निः श्रेणिस्त्वधिरोहिणी। श्रेणिः स्त्रीपुंसयोः पङ्क्तौ समाने शिल्पिसंहतौ इति मेदिनी । श्रेणि कटिप्रदेशः । कटिः श्रोणिः ककुद्मती इत्यमरः । योनिर्भगम् । योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकारे स्मरमन्दिरे इति मेदिनी । द्रोणिः सेचनी । कृदिकारात् इति ङीषि द्रोणी । द्रोणी स्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृदन्तरे इति मेदिनी । ग्लानिर्दौर्बल्यम् । हानिरपचयः ॥ घृणिः । घृ सेचने स्पृश संस्पर्शने पृषु सेचने चर गतौ डुभृञ् धारणपोषणयोः । निप्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते । घृणिः पुमः । अंशुज्वालातरङ्गेषु इति हेमचन्द्रः । पृश्निरल्पतनौ इत्यमरः । पार्ष्णिः स्यादुभ्रदस्त्रियाम् । स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे पादग्रन्थ्यधरेऽपि च इति मेदिनी॥ भूर्णिरिति ॥ तत्रान भूर्णिः इति मन्त्रभाष्ये तु भूर्णिर्धारकः पोषको वेति व्याख्यातम् ॥ दृ॥वृञ् वरणे दृङ आदरे । स्त्रियां कृदिकारात् इति ङीष् दर्वी ॥ जॄ शॄ ॥ जॄ वयोहानौ शॄ हिंसायाम् स्तॄञ् आच्छादने जागृ निद्राक्षये । क्विनः कित्त्वात् ऋत इद्धातोः इति इत्वे रपरत्वे जीर्विरित्यादि ॥ दिवो ॥ दिवु क्रीडादौ अस्मात् क्विन् कित्त्वाद्गुणाभावः दीदिविर्धिषणान्नयोः इति विश्वः । दीदिविर्ना धिषणेऽन्नं तदस्त्रियाम् इति मेदिनी । धिषणो बृहस्पतिः । दीदिविर्ह्लादशकरश्च वासुः रगुरुर्गुरुः इति त्रिकाण्डशेषः।दीदिविर्ह्लादशार्चिः स्याज्जीवप्राक् फल्गुनीसुतः इति हारावली । ओदनोऽस्त्री सदीदिविः इत्यमरः।अत्र सदीर्दिविदौ दिविस्ति इति व्याख्यानं न्याय्यम् । अत्र स इति विशेषणाद्दीदिवेः पुंलिङ्ग इति केषांचिद्व्याख्यानं नादर्तव्यम् । स इति च्छेदने तु अस्त्रियामिति न लभ्येत, ततश्च अन्नं तदस्त्रियाम् इति पूर्वोक्तमेदिनीग्रन्थो विरुध्येतेति ध्येयम् । गोपाम्रतस्य दिदीविम् इति मन्त्रे तु द्योतमानमित्यर्थः ॥ कृवि घृष्वि॥ डुकृञ् करणे घृषु सेचने छो छेदने ष्ठा गतिनिवृत्तौ दिवु क्रीडादौ एते क्विन्नन्ताः ॥ घृष्विर्वराह इति ॥ उग्रस्य यूनस्थविरस्य घृष्वेः इति मन्त्रे तु घृष्वेः कामानां वर्षकस्येत्यर्थ इति व्याख्यातम् । घृषु सेचने इति धात्वर्थानुगमात् । कृविः शोभकचौर्योविद् इति मेदिनी । अत्र

चाषः किकीदिविः इत्यमरः । विनिमय इति ॥ किकिदीविः किकीदिवी इति द्विरूपकोशः ॥ पातेः ॥ पा रक्षणे। डित्त्वाट्टिलोपः । पतिर्धवे ना त्रिष्वीशे इति मेदिनी ॥ शकेः ॥ शक्लृ शक्तौ । उच्चारावस्करौ शमलं शकृत् । गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्रियाम् इत्यमरः ॥ अमेः ॥ अम गतौ । अथामतिः पुंसि हिमदीधितिकालयोः इति मेदिनी । अमितिश्चामतिः कालेः इति द्विरूपेषु विश्वः ॥ वहि ॥ वह प्रापणे वस निवासे ऋट गतौ । वसतिः सचिवे गवि इति विश्वः । वसतिः स्यात् स्त्रियां वासे यामिन्यां च निकेतने इति मेदिनी ॥ अञ्चेः ॥ अञ्चु गतौ अस्माद्दनिः स्यात्ककारश्चान्तादेशो विकल्पेन ॥ हन्तेः । हन हिंसागत्योः अमरोक्तिमाह प्रादेशनमित्यादि ॥ रमेः ॥ रमतेरतिः स्यात्स च नित् । रमतिर्नायके नाके पुंसि स्यात् इति मेदिनी । नित्त्वमाद्युदात्तार्थम् । रन्तिरमिरमतिरसि ॥ सूङः ॥ षूङ् प्राणिप्रसवे कित्त्वाद्गुणाभावः । पुमान् सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः इत्यमरः । दशपाद्यां तु सुञो रिन् दीर्घश्च इति पाठस्तत्र रिनो नकारो नानुबन्धः उत्तरसूत्रे क्रिन्प्रत्ययारम्भात् । अनुबन्धत्वे हि लाघवादिहैव क्रिनुच्येत । तथा च सूरी सूरिणौ सूरिण इत्यादि रूपम् । अत एवाभिधानमालायां सूरीति नान्तमुदाहृतमित्यभिधेयम् । दशपादीवृत्तिकारैस्तु नित्त्वं स्वीकृत्य सूरिरित्युदाहृतं, तदेतेन प्रत्युक्तम् । स्वरविरुद्धमपि सदा पश्यन्ति सूरयः, विसूरयो दधातो विश्वमायुः इत्यादौ सूरिशब्दस्यान्तोदात्तत्वदर्शनात् ॥ अदि ॥ अद भक्षणे शद शातने भू सत्तायाम् शुभ शुम्भ शोभार्थे। अद्रयो द्रुमशैलार्काः इत्यमरः । भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिंगकः इति मेदिनी ॥ वङ्क्र्यादयः ॥ वकि कौटिल्ये डुवप् बीजसंताने । निपातनात्संप्रसारणाभावः । अङ्घिर्भीवार्थसूरादिष्वन्तः अचि गतौ गत्यारम्भे च जिभी भये ॥ तन्द्रिरिति ॥ कृदिकारात् इति ङीष् । तन्द्री निद्राप्रमीलयोः इति मेदिनी तन्द्री तन्द्रिश्च तन्द्रायाम् इति द्विरूपकोशः । विभज्य नक्तं दिवमस्ततन्द्रिणा इति भारविः । प्रत्ययस्य कित्त्वाद्गुणाभावमाशङ्क्याह बाहुलकादिति ॥ राशदि ॥ रा दाने शद्लृ शातने । शत्रिर्नाऽम्भोधरे विष्णौ इति मेदिनी । शत्रिमश्र उपमाकेतुमर्यः इति मंत्रस्य वेदभाष्ये उपमा उपमानभूतं केतुं प्रख्यातं शत्रिमेतन्नामकं राजर्षिमिति व्याख्यातम् ॥ अदेः ॥ अद भक्षणे । अत्रिर्मुनिभेदः । उज्ज्वलदत्तादयस्तु अदेस्त्रिन् इति पठित्वा अत्रिरित्युदाजह्रुस्तन्न । त्रिपैवेष्टसिद्धौ प्रत्ययान्तरवैयर्थ्यात् । गोवर्धनस्तु अदेस्त्रिन् इति पठित्वा निदिति वचनान्नकारस्य नेत्संज्ञा अत्री अत्रिणौ अत्रिण इत्याह । तदपि नित्त्वे सत्याद्युदात्तत्ववत् । न चेष्टा पत्तिः जटीन्या

SGDF

अचिणं पथिम् अग्रे हंसिन्या अत्रिणम् इत्यादावन्तोदात्तस्य निर्विवादत्वात् । अत एव न लुमतांगस्य इति सूत्रे अदेस्त्रिनिश्च इत्येव कैय्यटोऽप्याहेतिदिक्॥ पतेः॥पत्लृ गतौ॥पतत्रिरिति। पक्षवाचकात्पतत्रशब्दान्मत्वर्थे इति तु नाम्लः।पतत्री पतत्रिणौ पतत्रिण इत्यादि॥स्रुकणि॥मृङ् प्राणत्यागे करण शब्दार्थः करणगतौ मरीचिः कृपणे दीप्तौ ऋषिभेदे च दृश्यते इति विश्वः । मरीचिर्मुनिभेदे ना गभस्तावनपुंसकम् इति मेदिनी । कणीचिः पुष्पितलतागुञ्जयोः शकटे स्त्रियाम् इति च ॥ श्वयतेः ॥ टुओश्वि गतिवृद्ध्योः अस्मादीचिप्रत्ययश्चित्स्यात् ॥ वेञः ॥ वेञ् तन्तुसन्ताने अस्मादीचिर्डित्स्यात् । वीचिः स्वल्पे तरंगे स्यादवकाशे सुखे द्वयोः इति विश्वमेदिन्यौ ॥ ऋहनि ॥ ऋ गतौ हन हिंसागत्योः ॥ कुषनः कित्त्वाद्गुणाभावः । पुरुषः पूरुषे सांख्यज्ञे च पुंनागपादपे इति विश्वमेदिन्यौ ॥ पुरः कुषन् ॥ पुरअग्रगमने ॥ पूनहि । पॄ पालनपूरणयोः णह बन्धने कल शब्दसंख्यानयोः । परुषं कर्बुरे रूक्षे निष्ठुरोक्तौ च वाच्यवत् इति मेदिनी । नहुषो राजविशेषे नागभिद्यपि इति हेमचन्द्रः । उषचश्चित्त्वान्नहुषशब्दस्यान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ग्रामादित्वान्नहुषादित्वाद्वाद्युदात्तत्वमित्याहुः । एतच्च देवा अक्रण्वन्नहुषस्य विश्वम् इति मन्त्रस्य भाष्ये स्पष्टम् । कलुषं त्वाविलैनसोः इति विश्वः ॥ पीयोः । पीयूषममृतं सुधा इत्यमरः । पीयूषं सप्तदिवसावधिक्षीरे तथामृते इति मेदिनी । अमरोक्तिमाह पीयूष इत्यादि ॥ मस्जेः ॥ टुमस्जो शुद्धौ अस्मादूषन्स्यान्नुमागमश्च धातोः, मिदचोऽन्त्यात्परः सस्य श्चुत्वेन शस्तस्य जश्त्वेन जस्तस्य झरो झरि इति वा लोपः ॥ लोपाभावपक्षे जकारद्वयम् । मञ्जूषा काष्ठमयं द्रव्यं पेटक इति यावत् । पिटकः पेटकः पेट मञ्जूषा इत्यमरः ॥ गण्डेः ॥ गडि वदनैकदेशे । गण्डूषो मुखपूरणः ॥ अर्तेः ॥ ऋ गतौ । उकारान्तोऽयं प्रत्ययो न तु सकारान्त इति स्फोरयति अरुः । अररवः इत्यनेन । न चोकारान्तत्वे विवदितव्यम् । कश्चियाविररं शूरमर्त्यम् । आपारुमदेवयजनो जहि इत्यादिमन्त्रेषु तथा दर्शनात् । अत्र व्याचक्षते । मानः शंसोररुषः इति मन्त्रस्य भाष्ये सान्तोयमिति माधवेनोक्तं यत् तत्प्रौढिवादमात्रं न तु वास्तवम् । अररुष इति पदस्य आद्युदात्तत्वानुपपत्तिप्रसंगात् तस्माद्रातेः लिटः क्वसुश्च इति क्वसौ ररिवानित्यनेन नञ्समासे ङस्यररुष इति व्याख्येयम् । ततश्च तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सत्याद्युदात्तत्वं सिद्ध्यति गुरुद्वेषोऽररुषे दधन्ति इत्यत्र स्वयमेव रातेः क्वसन्तस्य नञ्समास इत्यादि व्याख्यानात् । यो नो अग्ने अररिवां अघायुः इ-

त्यादिमध्यान्तरसंभवाच्चेति ॥ कुट ॥ कुट कौटिल्ये अस्मादकः स्यात्स च कित् ॥ चिन्त्यमिति । गाङ् कुटादिभ्यः इति ङित्त्वेनैव गुणाभावसिद्धेरिति भावः ॥ शकिर्गत्यर्थ इति ॥ शकॄ शक्तौ इत्यस्मादटन्नित्येके । क्लीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात् इत्यमरः । देवृ देवने ॥ करट इति ॥ डुकृञ् करणे कॄ विक्षेपे इत्यस्माद्वा अटन् । काकेभगण्डौ करटौ इत्यमरः।वरटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्द्यजीविनि।एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुरूढेऽपि वायसे इति मेदिनी॥कटकटी॥डुकृञ् करणे कटे वर्षावरणयोः।करम्बो मिश्रिते वाच्यो, भान्तस्तु दधिसक्तुषु इति विश्वः।कदम्बं निकुरम्बं स्यान्नीपसर्षपयोः पुमान् इति विश्वः ॥ कलि ॥ कल संख्याने कर्द कुत्सिते शब्दे । कलमः पुंसि लेखिन्यां शालौ पाटच्चरेऽपि च इति मेदिनी ॥ कुणिपुल्योः । पुल महत्त्वे ॥ कुपेः ॥ कुप क्रोधे अस्मात्किन्दच् स्यात् वकारश्चान्तादेशो विकल्पेन । तन्तुवायः कुविन्दः स्यात् इत्यमरः । बाहुलकात् अलभूषणादौ अलिन्दम् । यस्यामलिन्देषु न चकार चक्रुरेव मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि इति माघः ॥ नौ षञ्जेः । षञ्ज सङ्गे निपूर्वादस्मात् घथिन्स्यात् । उपसर्गात्सुनोति इत्यादिना षत्वम् । चजोः इतिकुत्वम् । आभुरस्य निषङ्गथिः । रथकूबर इत्यर्थः ॥ उदि । ऋ गतौ उत्पूर्वादस्मात् घथिन् स्यात् स च चित् ॥ सर्तेः ॥ सृ गतौ अस्मात् घथिन् णित्स्यात् । नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः इत्यमरः ॥ खर्जि ॥ खर्ज मार्जने पिञ्ज हिंसायाम् । खर्जादिभ्यः पिञ्जादिभ्यश्च यथाक्रमम् ऊरऊलचौ स्तः। खर्जूरः कीटवृक्षयोः इति मेदिनीहेमचन्द्रौ । कपू सामर्थ्ये बाहुलकात् कपो रो लः इति लत्वाभावः । अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुके इत्यमरः । वल्ल संवरणे वल्लूरम् । उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् इत्यमरः । एवं शालूरादयो द्रष्टव्याः । भेके मंडूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः इत्यमरः ॥ लङ्गेः ॥ लगिर्गत्यर्थः । लाङ्गलं पुच्छशेफयोः इति मेदिनी ॥ कुसूल इति । कुस संश्लेषणे दन्त्यसकारवान् कुसूलं च कुसीदञ्च मध्यदन्त्यमुदाहृतम् इति विश्वः । ताम्बूलादयोऽप्यत्र द्रष्टव्याः तमु ग्लानौ वुग् दीर्घत्वञ्च । ताम्बूली नागवल्ल्यां स्त्री क्रमुके तु नपुंसकम् इति। शॄ हिंसायाम् धातोर्बिदुगागमश्च।शार्दूलो राक्षसान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च सत्तमेतूत्तरस्थितः इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ। उत्तरस्थितः उत्तरपदभूतः । शार्दूलशब्दस्तु श्रेष्ठवाची इति यथा । दु गतौ कु शब्दे अनयोः कुकूलं दुकूलं सूक्ष्मवस्त्रे स्यात् क्षौमे च इति मेदिनी । कुकूलं शङ्कुसंकीर्णश्वभ्रे ना तु तुषानले इति विश्वमेदिन्यौ । शिरीषादपि मृद्वङ्गी केयमायतलोचना । अयं क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः इति प्रयोगश्च ॥ कुवः । कु शब्दे

कुचः स्तनः। कुचकूचौ स्तनौ मतौ इति विश्वः। कुचीति टित्त्वान्ङीप् ॥ समीचः ॥ इण् गतौ अस्मात्सम्युपपदे चट् स्याद्दीर्घश्च धातोः ॥ सिवे। षिवु तन्तुसंताने अस्माच्चट् प्रत्ययः स्यात्, टेरूत्वं च टित्त्वान्ङीप्। सूची तु सीवनद्रव्ये स्याङ्गिकाभिनयान्तरे इति मेदिनी ॥ शमेः ॥ शम उपशमे शम्बः स्यान्मुसलाग्रस्थलोहमण्डलके पवौ। शुभान्विते त्रिषु इति विश्वमेदिन्यौ ॥ उल्बमिति। गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्बं तु कललोऽस्त्रियाम् इत्यमरः। शुच शोके चस्य लत्वं गुणाभावश्च प्राग्वत्। शुल्बं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधौ इति मेदिनीहेमचन्द्रौ। वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु अस्य नुमागमो ह्रस्वत्वञ्च। वबयोरभेदाद्बिम्बम्। बिम्बस्तु प्रतिबिम्बे स्यान्मण्डले पुंनपुंसकम्। बिम्बिकायाः फले क्लीबं ककलासे पुनः पुमान् इति मेदिनी ॥ स्थस्तः। ष्ठा गतिनिवृत्तौ स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामप्रकाण्डद्रुमेऽपि च इति विश्वः। स्तम्बोऽप्रकाण्डद्रुमगुच्छयोः इति मेदिनी। स्याद् गुच्छकस्तु स्तबकः इत्यमरः ॥ शाशपि। शो तनूकरणे शप आक्रोशे शादो जम्बालशष्पयोः इत्यमरः। शष्पं बालतृणं घासः इति च। शादः स्यात्कर्दमः शष्पे इति मेदिनी। शब्दो निनादः ॥ अब्दादयः। एते दन्नन्ता निपात्यन्ते। अव रक्षणे। वस्य बः। अब्दः संवत्सरे वारिवाहमुस्तकयोः पुमान् इति मेदिनी ॥ कौतेः। कु शब्दे कुन्दो माध्ये स्त्री मुकुन्दभ्रमिनिव्यन्तरेषु ना इति च मेदिनी ॥ वलिमलि ॥ वल संवरणे संचरणे च मल्ल मल्ल धारणे तनु विस्तारे। वलयः कंठरोगे ना कङ्कणे पुंनपुंसकम् इति मेदिनी। मलयः पर्वतान्तरे। शैलांशे देश आरामे त्रिवृतायां तु योषिति इति च। आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः इत्यमरः॥ वृहोः। वृञ् वरणे हृञ् हरणे आभ्यां कयन् स्यात् यथाक्रमं षुग्दुगावागमौ च भवतः। कयनः कित्त्वं त्विह गुणाभावार्थम्। ह्रियते विषयैरिति हृदयं मनः ॥ मिपीभ्याम्। डुमिञ् प्रक्षेपणे पीङ् पाने। मेरुः सुमेरुर्हेमाद्रिः इत्यमरः। पीयते रसानिति पेरुः ॥ पिबतेरिति। पा पाने। इष्टचन्द्रोक्तिमाह संवत्सरवपुरित्यादि॥ जन्वादयः।कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते।जनी प्रादुर्भावे नकारस्य तकारः।जतुः स्कन्धसन्धिः।संधौ तस्यैव जत्रुणी इत्यमरः।तस्य पूर्वोक्तस्य स्कन्धस्य सन्धौ इत्यर्थः। असु क्षेपणे अशू व्याप्तौ संघाते च अस्रु, अश्रु च नयनजलम्। शीङो ह्रस्वत्वं गुगागमश्च। शिग्रुर्ना शाकमात्रेऽपि शोभाञ्जनमहीरुहे इति मेदिनी ॥ रुशादि। रु शब्दे शदॢ शातने रुयन्तः। कृष्णसाररुरुन्यङ्कुशङ्कुशम्बररौहिषाः इत्यमरः। रुरुर्दैत्ये मृगेऽपि च इति मेदिनी ॥ जनिदा। जनी प्रादुर्भावे डुदाञ् दाने च्युङ् गतौ गृ गतौ वृञ् वरणे मदी हर्षे षम ष्टम अवैकल्ये णम प्रह्वत्वे शब्दे च डुभृञ् धारण-

पोषणयोः । एभ्यो नवभ्यो यथासंख्यं नव स्युः । जनेरिडागमेनापि जनित्वेतिरूपसिद्धाविकारोच्चारणमुत्तरार्थम् ॥ च्यौत्न इति । त्नणो णित्त्वाद्वृद्धिः ॥ स्फिणिरिति । क्निनः क्नित्त्वान्न गुणः । नित्त्वं त्वाद्युदात्तार्थम् । स्फायिविभ्यां कित् इति तिप्रत्यये त्वन्तोदात्तः साधितः ॥ वृश इति ॥ शकः कित्त्वान्न गुणः ॥ मत्स्य इति । स्यप्रत्यये चर्त्वेन दस्य तः । अन्तोदात्तोऽयम् । ऋतन्यञ्जि इति सूत्रे तु आद्युदात्तः साधितः॥ षण्ढ इति । बाहुलकाषात्वादेः षस्य सकारो न, प्रत्ययादेर्डस्य तु प्रयोजनाभावान्नेत्संज्ञा । शमेर्ढः इति सूत्रे तु तालव्यादिः साधितः । सायं सायो भवेत्कोशः कोषः षण्ढश्च शण्ढवत् इति द्विरूपकोशः षण्ढो वर्षवरः इत्यमरः ॥ नट इति । नमतेर्डटः । नटो नल्यौषधी स्त्री स्याच्छैलूषाशोकयोः पुमान् इति मेदिनी ॥ भरट इति । बिभर्तेरटच् ॥ अन्येभ्योपि । इत्वमादयोनुवर्त्तन्ते ॥ पा पाने अस्मादित्वन् ॥ भृशमिति । भृजः शक् ॥ कुसेः । कुस श्लेषणे अस्मादुम उम ईद इत एते प्रत्ययाः स्युः । कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डलौ इति मेदिनी । कुसुमं स्त्रीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः इति च । कुसीदं जीवने वृद्ध्यां क्लीबं त्रिषु कुसीदके इति च। इह सूत्रे तृतीयो ह्रस्वादिर्दीर्घादिश्च तन्त्रेणोपात्तः।वृषाकप्यग्नि इति सूत्रे ह्रस्वादिरेवेति वृत्तिकारहरदत्तादिग्रन्थोपष्टम्भेन निर्णीतम्। पारलौकिककुसीदसीदत् इति श्रीहर्षप्रयोगात्तु दीर्घादिरपि ॥ सानसि ॥ सनोतेरिति । षणु दाने ॥ वृञो नुक् चेति । वृञ् वरणे अस्मादसिः । दशपाद्यां तु सानसिधर्णसिद्इति पठित्वा धृञो नुक् च धर्णसिर्लोकपाल इति व्याख्यातम् । युक्तं चैतत् । धर्णसिं भूरिधायसम् इत्यादिमन्त्रानुगुणत्वात् ॥ पर्णसिरिति । पॄ पालनपूरणयोः अस्मादसिप्रत्ययो नुक् च ॥ मण्डुला इति । उलच्प्रत्ययो नुमागमश्च धातोः । त्रेधा तण्डुलान्विभजेत् इह चित्स्वरः । तण्डुलः स्याद्विडङ्गे च धान्यादिनिकरे पुमान् इति मेदिनी ॥ अङ्कुश इति । अयमपि चित्स्वरेणान्तोदात्तः । तथा मन्त्रः । दीर्घं ह्यङ्कुशं यथा इति । अङ्कुशोस्त्री सृणिः स्त्रियाम् इत्यमरः ॥ चषेराल इति । चष भक्षणे प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । उज्ज्वलदत्तस्तु चालजिति चितमाह । तन्न । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति । चषालवन्तः स्वरवः पृथिव्याम् इत्यादौ चित्स्वरादर्शनात् । अमरोप्निमाह चषाल इति ॥ इल्वल इति । इल स्वप्नप्रेरणयोः । वलच् गुणाभावः । इल्वला तारका राजभेदे ना दैत्यमत्स्ययोः इति मेदिनी । इल्वलास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः इत्यमरः । पा पाने अस्मादलच् लुगागमः ह्रस्वत्वं च । पिबत्यस्मिन्निति पल्वलमल्पसरः ॥ इकार इति । रपरत्वाभावो ण्यप्रत्ययश्चेति बोध्यम् । धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ

इत्यमरः। धिष्ण्यं स्थानाग्निसद्मसु ऋक्षे शक्तौ च इति मेदिनी॥ शलेः। शल गतौ। शल्यं तु न स्त्रियां शङ्कौ क्लीबं क्ष्वेडेषुतोमरे। मदनद्रुश्वाविधोर्ना इति मेदिनी॥ मूशक्ति। मूङ् बन्धने शक्लृ शक्तौ अच्चि शब्दे। मूलं शिफाद्ययोः। मूलं वित्ते लिङ्गे इति मेदिनी। शक्लः प्रियंवदे इति विशेष्यनिघ्नेऽमरः। अम रोगे चुरादिरयन्तः। बाहुलकादेवोपधाह्रस्वः। अम्ला रसविशेषे स्यादम्ली चाङ्गेरिकौषधौ इति मेदिनी॥ माछा॥ मा माने। छो छेदने। षस स्वप्ने। माया स्याच्छाम्बरीबुद्ध्योर्मायः पीताम्बरेऽसुरे इति मेदिनी॥ छाया स्यादातपाभावे प्रतिबिम्बार्कयोषितोः। पालनोत्कोचयोः कान्तिसच्छोभापङ्क्तिषु स्त्रियाम् इति विश्वमेदिन्यौ॥ वृक्षादीनां फलं सस्यम् इत्यमरः॥ सुनोतेरिति। षुञ् अभिषवे सव्यं वामे प्रतीपे च इति मेदिनी॥ जनेः। जन जनने यक् किच्चमुत्तरार्थम्। जन्यं हट्टपरीवादे सङ्ग्रामे च नपुंसकम्। जन्या मातृवयस्यायां जन्यः स्याज्जनके पुमान्। विषूत्पाद्यजनित्रोश्च नवोढासातिभृत्ययोः। स्निग्धे इति मेदिनी॥ आस्वपचे रूपमाह जायेति॥ अघ्न्यादयश्च॥ अघ्न्य इति। यकः कित्त्वात् गमहन इत्युपधालोपे हो हन्तेः इति कुत्वेन हस्य घः। अडागममनुक्त्वा नञ्पूर्वाद्धन्तेर्यंगित्यन्ये॥ अघ्न्येति॥ स्त्रियां टाप्। माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गिणी। अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यात् इत्यमरः। सम्पूर्वाद्धाञो यक् आतो लोपश्च। सन्ध्या पितृप्रसूनद्यन्तरयोर्युगसन्धिषु इति मेदिनी॥ कन्या कुमारिकागौर्योरोषधीराशिभेदयोः इति विश्वमेदिन्यौ॥ बन्ध्येति। बन्ध बन्धने। बन्ध्यस्त्वफलवृक्षादौ स्त्रियां स्यादप्रजस्त्रियाम् इति मेदिनी। कौतेर्यतीति डुक्। कुड्यमित्युज्ज्वलदत्तः। यतोनाव इत्याद्युदात्तः। डयक्प्रत्ययान्तोयमन्तोदात्तः इत्यन्ये इति निवाते वातत्राणे इति सूत्रे वृत्तिः। डित्त्वाट्टिलोपे सति कित्करणं व्यर्थं स्यादिति गुणप्रतिषेधार्थात्ककाराड्डकारस्येत्त्वं नेति तत्रैव हरदत्तः। एवं स्थिते अघ्न्यादयो यगन्ता इति प्रायोवादः॥ श्यामदि। श्यै शोषे मदी हर्षे पद गतौ श गतौ पॄ पालनपूरणयोः शक्लृ शक्तौ अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः इति मेदिनी। पर्वं क्लीबं महे ग्रन्थे प्रस्तावे लक्षणान्तरे। दर्शप्रतिपदोः सन्धौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि इति च। ङीब्राविति। वनोर च इत्यनेन॥ अङ्गुलिरिति। एतच्च आरोहतं दशतं शक्करीर्मम इत्यादिमन्त्रव्याख्यायां स्पष्टम्। शक्करी छन्दसो भेदे नदीमेखलयोरपि इति मेदिनी॥ शीङ्॥ शीङ् स्वप्ने क्रुश आह्वाने रोदने च रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च जि जये चि निवासगत्योः सृ गतौ धृ धारणे॥ ध्याप्योः। ध्यै चिन्तायाम् प्यैङ् वृद्धौ आभ्यां

क्वनिप्स्यात्संप्रसारणं च । धातोः इलः इति दीर्घः ॥ अदेः । अद भक्षणे अस्मात्क्वनिप् धकारश्चान्तादेशः । अध्वा मार्गः ॥ प्रईर । ईर गतौ अदल आतने आभ्यां प्रपूर्वाभ्यां क्वनिप्स्यात्तस्य तुडागमश्च ॥ प्रेर्वरिति । स्त्रियाम् वनोर च इति ङीब्री ॥ सर्वधातुभ्य इन् ॥ डुपचष् पाके तुडि तोडने तोडनं दारणं हिंसनं च । वल संवरणे वट वेष्टने यज देवपूजादौ काशृ दीप्तौ यती प्रयत्ने। यतिः स्त्री पाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुमान् इति मेदिनी ॥ मल मल्ल धारणे । केलृ चलने भ्वादिः । केला विलासे कण्ड्वादिः । किल शैत्यक्रीडनयोः तुदादिः । कुट कौटिल्ये हिल भावकरणे बुध अवगमने टुनदि समृद्धौ कल शब्दसंख्यानयोः । गाङ् कुटादिभ्यः इति ङित्त्वाद्गुणाभावमाशङ्क्याह बाहुलकादिति ॥ कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽस्त्री संख्याभेदप्रकर्षयोः इति मेदिनी । बोधिः पुंसि समाधेस्त भेदे पिप्पलपादपे इति च । नन्दिर्धूताङ्ग आनन्देऽस्त्री नन्दिकेश्वरे पुमान् इति च । इह इन् इत्येव सूत्रं सर्वधातुभ्यः इति तु प्रक्षिप्तं व्यर्थं च । एवं सर्वधातुभ्यष्ट्रन् इत्यादावपि बोध्यमित्याहुः ॥ हृपिषि । हृञ् हरणे पिष्लृ संचूर्णने रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च वृतु वर्तने । वर्तिर्दीपोपकरणम् । विद सत्तायाम् । विद्यते पुण्यमस्यामिति वेदिः परिष्कृता भूमिः । क्लिदिर् द्वैधीकरणे कृत संशब्दने हरतेः कीर्तयतेश्च अच इः इति प्राप्ते इतरेषां तु इगुपधात् इति कप्रत्यये प्राप्ते वचनमिदम् यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिपिकभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु इत्यमरः । वर्त्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानुलेपनी दीपदशादीपेषु योषिति इति मेदिनी ॥ वेदिः स्यान्मण्डले पुमान् स्त्रियामङ्गुलिमुद्रायां स्यात्परिष्कृतभूतले इति च । कीर्तिः प्रसादयशसोर्विकारे कर्दमेऽपि च इति विश्वः ॥ इगुपधात् । कृष विलेखने ऋषी गतौ शुच शोके लिप उपदेहे इत्यादेरिगुपधाद्धातोरिन्स्यात्स च कित् । केचित्तु इगुपधात्किः इति पठित्वा इनोऽपवादः किप्रत्यय इति व्याचख्युः । तन्न । प्रत्ययस्वरेण ऋष्यादीनामन्तोदात्ततापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । अग्निः पूर्वेभिरृषिभिः ऋषिर्विप्रः शुचिः कविः इत्यादौ ऋषिशुचिप्रभृतीनामाद्युदात्तत्वदर्शनात् । न चैवम् अर्च मौदीव्यः कर्षिमित् कृषश्च इत्यादौ कर्षिशब्दस्यान्तोदात्तता न सिध्येदिति वाच्यम् । इक्कृष्यादिभ्यः इतीक्प्रत्यये सत्यन्तोदात्तत्वसिद्धेः । ऋषिर्वेदे वसिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम् इति मेदिनी । शुचिर्ग्रीष्माग्निशृङ्गारेष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि इति च ॥ भ्रमेः । भ्रमु अनवस्थाने अस्मादिन्स्यात्स च कित् संप्रसारणं च । भृमिं विद्यथावसवो पुषन्तिइति मन्त्रे भृमिं भ्रमणशीलं दरिद्रजनमिति वेदभाष्यम् ॥ कृमि । क्रमु पादविक्षेपे

तसु काङ्क्षायाम् शतिस्तम्भी सौत्री एभ्य इन्स्यात्स च कित् एषामत इकारादेशश्च । क्रिमिः क्षुद्रजन्तुः । क्रमिर्ना क्रिमिवत्कीटे लाक्षायां क्रिमिले खरे इति विश्वमेदिन्यौ । पारतं पारदं वासो वासरः क्रिमिवत्कृमिः इति द्विरूपकोशः ॥ तिमिरिति । अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम तथा चास्ति तिमिंगिलः । तिमिंगिलगिलो प्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति लक्ष्मण इति रामायणे सप्तमे काण्डे रामवाक्यम् । केचित्तु तद्गिलोऽप्यस्ति राघव इति पठित्वा राघवं प्रति लक्ष्मणवाक्यमित्याहुः । शितिः कृष्णे सिते भूर्जे इति विश्वः । शितिभूर्जे ना सितासिततोस्त्रिषु इति मेदिनी ॥ मनेः । मन ज्ञाने अस्मादिण्स्यात्स च किद् अकारस्योकारादेशश्च स्यात् । मन्यते जानातीति मुनिः । मुनिः पुमान्वसिष्ठादौ वंगसेनतरौ जिने इति मेदिनी ॥ वर्णः । अस्मादिन् स्यात्स च कित् ॥ वसि । वस निवासे डुवप् बीजसन्ताने यज देवपूजादौ राजृ दीप्तौ व्रज गतौ षद्लृ विशरणादौ हन हिंसागत्योः वाशृ शब्दे वद व्यक्तायां वाचि ण्यन्तः हृञ् वरणे ण्यन्तः ॥ वासिरिति । दन्त्यसकारवान् । सूत्रेऽष्टमस्तु तालव्यशकारवान् । वास्यादीनामिव करणानां कर्तृव्यापार्यत्वनियमादिति वैशेषिकाः । वास्यर्थमित्यत्र स्कोः इति सलोपः प्राप्नोति इति भाष्यम् । वापिरुदकाधारः । वापी प्रसिद्धा । राजिः स्त्री पङ्क्तिरेखयोः इति मेदिनी । इह वादीति ण्यन्तनिर्देशेऽपि बाहुलकादण्यन्तादपि इञ् । तथा च भूवादि सूत्रे वदन्तीतिवादयो वाचकाः इति न्यासकारादयः । वारिः स्मृता सरस्वत्यां वारि क्लीबेरनीरयोः । वारी घटीभवन्धन्योः इति विश्वः । हृञ् हरणे अस्मादिञ् । हारिः पथिकसन्तानद्यूतादिभंगयोः स्त्रियाम् इति मेदिनी ॥ नहः । णह बन्धने अस्मादिञ् स्यात् भश्चान्तादेशः ॥ स्त्रियामिति । लिंगानुशासने स्त्रियामित्यधिकारे नाभिरक्षत्रिये इति सूत्रितत्वादिति भावः ॥ पुंस्यपीति । तथा च मेदिनी नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्तूरिकामदे इति । भारविश्च पुंसि प्रायुङ्क्त समुच्छ्वसत्पङ्कजकोशकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिः इति ॥ कृषेः । कृष विलेखने इत्यस्मादिञ् इचिश्च इको गुणवृद्धी इतीकः स्थाने एव वृद्धिरित्युदाहरति कार्षिरिति ॥ भाषायां तु कृषिरित्येव ॥ शः ॥ शॄ हिंसायाम् अस्माच्छकुनौ वाच्ये इञ्स्यात् । शारिर्नाऽक्षोपकरणे स्त्रियां शकुनिकान्तरे । युद्धार्थगजपर्याणे व्यवहारान्तरेऽपि च इति मेदिनी ॥ कपिलकादित्वाल्लत्वम् । शालिस्तु कलमादौ च गन्धमार्जारके पुमान् इति मेदिनी ॥ जनि । जनी प्रादुर्भावे घस्लृ अदने आभ्यामिण् । जनिवध्योश्च इतीणि वृद्धिप्रतिषेधः ॥ जनिरिति । स्त्रीलिंगम् । कृदिकारात् इति

पक्षे ङीष् । जनी सीमन्तिनीवध्वोरुत्पत्तावौषधीभिदि इति मेदिनी ॥ अजि ॥ अज गतिक्षेपणयोः अत सातत्यगमने । बाहुलकादजेर्वीभावो न ॥ पादे । पादोपपदे अजतिभ्यामिण् । पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु इति पदादेशः । पदाजिः पादाती । पदातिपत्तिपदगपदातिकपदाजयः । पदगश्च पथिकश्च इत्यमरः ॥ अशिपणाय्योः । अशिश्च पणायिश्च अशिपणायी तयोरिति विग्रहः । अशू व्याप्तौ पण व्यवहारे आयप्रत्ययान्तः, आभ्यामिण् स्यादनयोर्यथाक्रमं रुडायप्रत्ययलुकौ च भवतः । राशिर्मेषादिपुञ्जयोः इति मेदिनी ॥ वातेः । वा गतिगन्धनयोः अस्मादिण् स्यात् डित्वाट्टिलोपः ॥ प्रे ॥ प्रपूर्वाद्धरतेः कूपे वाच्ये इण् । पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा इत्यमरः ॥ नौ । व्येञ् संवरणे । स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च इत्यमरः । परिपणो मूलधनम् ॥ समाने । ख्या प्रकथने ॥ इण् स्यादिति । यत्तूज्ज्वलदत्तेनोक्तमिञ् स्यात्स चोदात्त इति । तन्न । संनिहितेन जनिघसिभ्यामिण् इत्यनेन वपियजि इत्यादिना विहितस्येञो विच्छिन्नत्वात् । यदपि तेनैव नीव्य इति पूर्वसूत्रे उक्तमिञत्रानुवर्तते, न त्विण् । उत्तरसूत्रे उदात्तवचनाज्ज्ञापकादिति । तदपि न । स चोदात्त इति हि नायं धातोः परत्र विहितं प्रत्ययं निर्देष्टुं तच्छब्दः किंतु समानशब्दस्य स्थाने विधीयमानमादेशं निर्देष्टुं शब्दस्वरूपपरः । तथा च कथं ज्ञापकता स्यात् । यदपि स इञ् उदात्त इति व्याख्याय समानस्य सभाव इति प्रक्रियास्मरणमात्रं कृतम् । तदपि न । सभावविधायकस्याभावात् । यदपि स्वरमञ्जरीकारादिभिरुक्तं समानस्य च्छन्दसि इति सूत्रेण सभाव इति । तदपि न । लोके सखिशब्दस्यासाधुत्वापत्तेः । अपि च सखायमब्रवीत् सखायस्त्वा ववृमहे । सखा सखिभ्य ईड्यः इत्यादिमन्त्रेषु सर्वत्र सखिशब्द आद्युदात्त एवेति निर्विवादम् । एवं च इञुदात्त इत्युज्ज्वलदत्तादिव्याख्यानं वेदवार्त्तानभिज्ञत्वप्रयुक्तमेवेति दिक् ॥ आङि । श्रिञ् सेवायाम् हन हिंसागत्योः । अमरोक्तिमाह स्त्रिय इति । एवं च सुप्रातसुश्व इति सूत्रे चतुरश्रेति तालव्यपाठः संगच्छत एव तत्सूत्रे दन्त्यपाठस्तु तत्सूत्रपर्यालोचनामूलक एवेत्यवधेयम् । नन्वेवं चतुरस्रमिति दन्त्यप्रयोगस्य कथं निर्वाह इति, चेत् । अत्राहुः । अकारान्तेन दन्त्यगर्भिणास्रशब्देन विग्रहे तत्प्रयोगः । न च तादृशे शब्दे विप्रतिपत्तव्यम् । अस्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते इति मेदिनीकोशादिति । अहिर्वृत्रासुरे सर्पे इति मेदिनी ॥ अच इः । अजन्ताद्धातोरिः स्यात् । रु शब्दे पूञ् पवने पविर्वज्रम् । तॄ प्लवनतरणयोः । तारिर्वस्त्रादिस्थापनभाण्डम् ।

स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः इत्यमरः । कु शब्दे । कविर्वाल्मीकशुक्रयोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि स्यात्खलीने तु योषिति इति मेदिनी ॥ ऋ गतौ । अरिः शत्रुः । कपिलकादित्वाद्वैकल्पिकलत्वम् अलिर्भ्रमरः ॥ खनि । खनु अवदारणे । कष खष इति दण्डके हिंसार्थकः । अज गतिक्षेपणयोः असु क्षेपने वस आच्छादने वन षण सम्भक्तौ वनु याचने षणु दाने ध्वन शब्दे ग्रन्थ बन्धने उभौ चुरादौ चल कम्पने । एभ्य इः स्यात् । खनिः स्त्रियामाकरः स्यात् इत्यमरः । ण्यन्तात् अच इः इति इप्रत्यये खानिरपि । खनिरेव मता खानिः इति द्विरूपकोशः । ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपर्वणि ना बन्धे रुग्भेदपर्वणोः इति मेदिनी ॥ ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी इत्यमरः ॥ वनिरग्निरिति । वनु याचने इत्यस्मादिप्रत्यये वनिर्याच्ञा इत्याहुः ॥ चरिः पशुरिति । चरिभ्यश इति पाठान्तरम् । चर गतौ चरतिर्भक्षणेपि चरिः पशुः ॥ वर्तिः । वृत् वर्तने अस्मादिः स्यात् । बाहुलकाल्लोकेपि साज्यं त्रिवर्तिसंयुक्तम् इति प्रयोगः । वर्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानुलेपनीदीपदशादीपेषु योषिति इति मेदिनी ॥ भुजिः । भुज पालनाभ्यवहारयोः अस्मादिः स्यात्स कित् । भुजिरग्निः ॥ कृगृशृ । कॄ विक्षेपे गॄ निगरणे शॄ हिंसायाम् । पॄ पालनपूरणयोः । कुट कौटिल्ये भिदिर् विदारणे छिदिर् द्वैधीकरणे वराहः शूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः इत्यमरः । इगुपधज्ञाप्रीकिरः इति कप्रत्यये किर इत्यकारान्तोपि त्वचि त्वचः किरोपि स्यात् किरौ प्रोक्तः पथः पथि इति द्विरूपकोशः । गिरिर्ना नेत्ररुग्भिदि । अद्रौ गिरिजके योषिन्नीर्गौ पूज्ये पुनस्त्रिषु इति मेदिनी ॥ कुटिरिति । ङीषि तु कुटी । कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः । कुटीरः । कुटिः कीटे पुमानस्त्रो घटे स्त्रीपुंसयोर्गृहे । कुटी स्यात्कुम्भदास्यां च सुरायां चित्रगुच्छके इति मेदिनी ॥ कुडि । कुडि दाहे ॥ कपि चलने आभ्यामिः किच्चाद्धातोर्नलोपश्च । कपिर्ना सिंहके शाखामृगे च मधुसूदने इति च ॥ सर्वधातुभ्यः । डुकृञ् करणे चर गतौ चरतिर्भक्षणेपि । जन जनने भस भर्त्सनदीप्त्योः शॄ हिंसायाम् शर्म सुखे । छा गतिनिवृत्तौ छद अपवारणे चुरादिः त्रैङ् पालने सुष्ठु त्रायते इति सुत्रामा इन्द्रः । कर्म व्याप्ये क्रियायाञ्च पुंनपुंसकयोर्मतम् इति रुद्रः । चर्म वृत्तौ च फलके इति मेदिनी ॥ बृंहेः ॥ बृहि वृद्धौ अस्मान्मनिन्नुमो नशाकारे ऋकारस्य यणादेशः । ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रे इति मेदिनी ॥ अशि । अशू व्याप्तौ संघाते च शक्लृ शक्तौ शक्मा इन्द्रः । छन्दसीत्यस्य शकिना संबन्धो न त्वशिना अत एव अश्मानमारोपयतः स्मरारे इति प्रयोगः ॥ हृभृ ॥ हृञ् हरणे डुभृञ् धारणपोषणयोः धृ धारणे सृ गतौ सृ-

ञ् आच्छादने शॄ हिंसायाम् ॥ शरिमेति । एतच्चोज्ज्वलदत्तरीत्योक्तम् । दशपाद्यां तु शृणातिर्न पठ्यते तत्स्थाने स्तृधातुं प्रक्षिप्य प्रत्ययं च दीर्घादिं नितं च कृत्वा स्तॄस्तृभ्यामीमन् इति पठ्यते छन्दोग्रहणं चानुवर्तितम् । युक्तं चैतत् । पिष्टतान्नो भरीमभिः । वातस्य सर्गोऽभवत्सरीमणि स्तीर्णं बर्हिसुष्टरीमा जुषाणा यस्या मतिर्भा अदिद्युतत्सवीमणिः हिरण्यपाणिः इत्यादिमन्त्राणां तद्भाष्यस्य चानुगुणत्वात् । उक्तप्रयोगाणां भाषायामदर्शनेन छन्दोऽनुवृत्तेर्न्याय्यत्वाच्च । अत एव वेञः सर्वत्र इति सूत्रे सर्वत्रग्रहणं करिष्यति ॥ जनि । जन जनने मृङ् प्राणत्यागे ॥ वेञः । वेञ् तन्तुसंताने ॥ निपात्यन्त इति । मनिन्नन्ता इति शेषः । म्ना आम्यासे मलोपो नाभावो वा । नाम संज्ञा । षिञ् बन्धने । सीमसीमे स्त्रियामुभे इत्यमरः । व्येञ् संवरणे रु शब्दे रोम गात्रकेशः । लुञ् छेदने । लोम स एव । पा पाने पूगागमः । ध्यै चिन्तायाम् । बाहुलकादन्येभ्योऽपि । यज्ञ पूजायाम् । यज्ञः शोषश्च यक्ष्मा च इत्यमरः । षू प्रेरणे सोमा चन्द्रः । डुधाञ् धारणपोषणयोः । धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः इति मेदिनी ॥ मिथुने। शॄ हिंसायाम् । सुष्ठु शृणाति इति सुशर्मा राजविशेषः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पदम् । मनिनि तु मध्योदात्तं स्यात् ॥ साति । षोऽन्तकर्मणि । अत सातत्यगमने आभ्यां यथासंख्यमेतौ स्तः । स्यति दुःखयति दुरध्येयत्वात्साम । साम क्लीबमुपायस्य भेदे वेदान्तरेपि च इति मेदिनी । आत्मा पुंसि स्वभावे स्यात्प्रयत्नमनसोपि च ॥ धृतावरपि मनीषायां शरीरब्रह्मणोरपि इति च ॥ हनि । हन हिंसागत्योः मश शब्दे रोषकृते च । मक्षिका भम्भराली स्यात् इति हारावली ॥ कोररन् । कु शब्दे । कवरः पाठकः । वबयोरैक्यात्कबरी केशविन्यासः । जानपद इति ङीष् । अन्यत्र कबरा ॥ गिरः । गॄ निगरणे । केचित्तु सूत्रमिदं परित्यज्य गरुता डयत इति विगृह्य डोङो डप्रत्यये पृषोदरादित्वात्तकारलोपे गरुडशब्दं क्लेशेन व्युत्पादयन्ति॥इन्देः । इदि परमैश्वर्ये । उज्ज्वलदत्तस्तु कमिन्निति नितं पपाठ । तच्चिन्त्यम् । इदं तत्पात्रमिन्द्रपानम् । इदं ते सोम्यं मधु इत्यादौ निःस्वाराभावात् । दशपाद्यां तु इणो दमाक् इति सूचितम् ॥ इदमिति । सर्वनामशब्दोयं संनिहितपरामर्शी ॥ कायतेः ॥ कै गै शब्दे प्रयोजनाभावादेव मकारस्येत्संज्ञाविरहे सिद्धे डिमेरिकार उच्चारणार्थः । डकारस्तु टिलोपार्थः । दशपाद्यां तु मान्तमेव डिमिति सूत्रितम् ॥ किमिति । सर्वनाम ॥ सर्वधातुभ्यः ॥ दशपाद्यां तु अर्थात्सर्वधातुभ्यो भविष्यतीत्याशयेन इन् इत्येव सूचितम् । अत एवाधिकं प्रक्षिप्तमित्याहुः । वस निवासे असु क्षेपणे शसु

हिंसायाम् छद अपवारणे ख्यन्तः। अस्त्रं प्रहरणे पापि करवाले नपुंसकम् इति मेदिनी। पत्लृ गतौ। पत्रं त वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरपक्षिणोः इति मेदिनी। पा पाने। पात्रम्। षित्वान्ङीष्। पात्र्यमात्रे त्रिषु क्लीबं स्रुवादौ राजमन्त्रिणि। तीरद्वयान्तरे योग्ये इति मेदिनी। दंश दशने व्रश्चादिना षत्वे ष्टुत्वे षितां ङीषो- नित्यत्वाट्टाप्। दंष्ट्रा॥ भ्रस्जि॥भ्रस्ज पाके। गम्लृ गतौ। णम प्रह्वत्वे शब्दे च। हन हिंसागत्योः। विश प्रवेशने अशू व्याप्तौ एभ्यःष्ट्रन् स्यादेषां ह्रद्विश्च। भ्राष्ट्र इति संयोगादिलोपः। व्रश्च इति षत्वे ष्टुत्वम्। क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना इत्यमरः। वेष्ट्रं विष्टपम्॥ दिवेः॥ दिवु क्रीडादौ अस्मात् ष्ट्रन् स्यात् द्युदादेशः ह्रद्विश्च धातोः।उषि॥उष दाहे खनु अवदारणे आभ्यां ष्ट्रन् कित्स्यात्।उष्ट्रः क्रमेलकः। उष्ट्रक्रमेलकमयमहाङ्गाः इत्यमरः॥सिवि॥षिवु तन्तुसन्ताने मुच्लृ मोचणे आभ्यां ष्ट्रन्कित्स्यात् टेरूकारादेशश्च।सूत्रिसूत्रिभ्यां चुरादिख्यन्ताभ्यां मेरचा रूपसिद्धेरा द्युदात्तार्थमिदं सूत्रम्। न च घञा तत्सिद्धिः एरच् इत्यस्य घञो बाधकत्वात्। सूत्रं तु सूचनाग्रन्थे सूत्रतन्तुव्यवस्थयोः इति विश्वः॥ अमि॥ अम गतिशब्दसंभ- क्तिषु चिञ् चयने ञिमिदा स्नेहने शसु हिंसायाम्। आन्त्रमिति। अनुनासिक- स्य इति दीर्घः। श्रोणिलम्बिपुरुषान्त्रमेखलाम् इति कालिदासः। आलेख्याश्चर्य- योश्चित्रम् इत्यमरः। मित्रं सुहृदि न द्वयोः। सूर्ये पुंसि इति मेदिनी। शस्त्रं लो- हास्त्रयोः क्लीबं छुरिकायां तु योषिति इति च। प्रत्ययस्वरेणैतेऽन्तोदात्ताः। शुन आन्त्राणि पेचे। चित्रं देवानाम्। मित्रं नयम्। शस्त्रस्य शस्त्रमसि इत्यादि॥ पुवः। पूञ् पवने अस्मात् क्तः स्यात् धातोर्ह्रस्वत्वं च। पुनाति स्ववंश्यानिति पुत्रः। पुन्नामा नरकस्तस्मात् त्रायते इत्यर्थे आतोऽनुपसर्गे कः इति कप्रत्यये पुत्र इति व्युत्पत्त्यन्तरम्॥ स्त्यायतेः॥ स्त्यैष्टैर शब्दसंघातयोः॥ स्त्रीति। डित्त्वाट्टिलोपः। लोपो व्योः इति यलोपः। टित्त्वान्ङीप्। स्त्री योषिदबला योषा नारी सीम- न्तिनी वधूः इत्यमरः॥ गुधृ। गुङ् अव्यक्ते शब्दे धृञ् धारणे वौ गतिप्रजननादौ। डुपचष् पाके वच परिभाषणे यम उपरमे षद्लृ विशरणगत्यादौ चद इति सौत्रः। गोत्रा भूगव्ययोर्गोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः। संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रव- र्त्मसु इति मेदिनी॥ सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च इत्यमरः। सत्रं यज्ञसदादानच्छादमारण्यकैतवे इति मेदिनी। क्षत्रं ब्राह्मणानन्तरजातिः॥ हुयामा॥ हु दानादनयोः या प्रापणे मा माने श्रु श्रवणे भस भर्त्सनदीप्त्योः। होत्राशब्द ऋत्विक्ष्वपि स्त्रीलिङ्ग इति होत्राभ्यश्छः इति सूत्रे हरदत्तादयः। यात्रा तु यापनेपि स्याद्गमनोत्सवयोः स्त्रियाम् इति मेदिनी। मात्रा कर्णविभू-

षायां वित्ते माने परिच्छदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं कार्त्स्न्येऽवधारणे इति च । कर्णशब्दग्रहो श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः इत्यमरः । भस्त्रा चर्मप्रसेविका इति च ॥ गमेः ॥ गम्लृ गतौ अस्मात् त्रन्स्याद्धातोराकारान्तादेशश्च । गात्रमङ्गे कलेवरे । स्तम्बेरमाग्रजङ्घादिविभागेऽपि समीरितम् इति विश्वः ॥ दादिभ्यः ॥ दाप् लवने एवमादिभ्यस्त्रन् । दात्रं धान्यादिच्छेदनसाधनम् । पा पाने । योग्यभाजनयोः पात्रम् इत्यमरः । क्षि निवासगत्योः । क्षेत्रमित्यादि योज्यम् ॥ भूवादि ॥ भू सत्तायाम् । भावित्रं त्रैलोक्यम् । वद व्यक्तायां वाचि ण्यन्तः । वादित्रं तूर्यादि । गॄ निगरणे ॥ चरेः ॥ चर गतौ अस्मात्णित्रन्स्यात् वृत्ते वाच्ये । वृत्तं पद्ये चरित्रे च इत्यमरः । ननु इत्रप्रत्यये चरित्रमित्युक्तं, ततश्च प्रज्ञाद्यणि चारित्रमिति सिद्धौ किमनेनेति चेत् । मैवम् । स्वरे विशेषात् ॥ अशि ॥ अशू व्याप्तौ एवमादिभ्य इत्रः । त्रैङ् पालने एवमादिभ्य उत्रश्च स्यात् । वहित्रमिति । वह प्रापणे ॥ धरित्रीति । धृञ् धारणे गौरादित्वात् ङीष् ॥ अमेः ॥ अम गतौ अस्मादित्रः स्यात्स च चित् । उत्रस्तु नानुवर्तते अस्वरितत्वात् । मित्रं नेति विग्रहे त्वमित्रमिति नपुंसकम् ॥ आ ॥ इण् गतौ । अस्मादाप्रत्यये गुणे समयादेशः ॥ कषेरिति । कष खष इति दण्डकः । समयानिकषाशब्दौ समीपवाचकौ बाहुलकात् ॥ दुषेः ॥ दोषा । दिवेराप्रत्यये बाहुलकादेवास्य गुणाभावे दिवा ॥ स्वदेराप्रत्यये बाहुलकादेव धातोर्धान्तादेशश्च स्वधेत्यादि ॥ चितेः ॥ चिती संज्ञाने अस्मात्कक् प्रत्ययः स्यात्कश्चान्तादेशः । अमरोक्तमाह चिक्कणमिति ॥ सूच पैशुन्ये चुरादिरस्मात्स्मन् णिलोपः । कुत्वषत्वे । सूक्ष्मं स्यात्कपटेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चाल्पके इति मेदिनी ॥ पातेः ॥ पा रक्षणे अस्मात् डुमसुन्स्यात् । डित्वाट्टिलोपः । उकार उच्चारणार्थ इत्युज्ज्वलदत्तः । वस्तुतस्तूगित्कार्यार्थः । सुपुंसीति । उगितश्च इति ङीप् पुंसोऽसुङ् इति सूत्रे न्यासरक्षिताभ्यां पुनातेर्मक्सुन् ह्रस्वश्च इति पठितम् । पूञो डुम्सुन् इत्यन्ये । भाष्ये तु सूतेः सप् प्रसवे पुमान् इत्युक्तम् । उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः इति तत्त्वम् ॥ रुचि । रुच दीप्तावभिप्रीतौ च । भुज पालनादौ । भुजिष्यस्तु स्वतन्त्रे च हस्तसूत्रकयोः स्त्रियाम् इति मेदिनी ॥ वसेः । वस निवासे । वस आच्छादने । वस्तिर्द्वयोर्निरूहे नाभ्यधोभूमिदशासु च इति मेदिनी ॥ शास इति । शासु अनुशिष्टौ ॥ अस्यतीति । असु क्षेपणे । अगस्तिः कुम्भयोनौ च वङ्गसेनतरौ पुमान् इति मेदिनी ॥ सावसेः । अस् भुवि अस्मात्सावुपपदे तिः स्यात् । बहुलवचनान्न भूभावः ॥ वौ । तसु उपक्षये अस्माद्विपूर्वात्तिः स्यात् । अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः इत्यमरः । स्त्रीपुंसयोर्वितस्तिः स्यात् इत्यमर-

मात्रा ॥ पदि । पद गतौ प्रथ प्रख्याने आभ्यां तिः स्यात्स च नित् ॥ पत्तिरिति । पदातिः ॥ प्रथितिरिति । प्रख्यातिः ॥ तितुत्रेष्विति । ग्रहादित्वादिडागमनिषेधो नेति भावः ॥ दृणातेः । दॄ विदारणे अस्मात्तिः स्याद्धातोर्ह्रस्वत्वं च । दृतिश्चर्मपुटे मत्स्ये ना इति मेदिनी ॥ कृतॄ । कॄ विक्षेपे तॄ प्लवनतरणयोः क्लपू सामर्थ्ये । किरीटं मुकुटे न स्त्री इति चन्द्रगोमी । कपीटमुदरे नीरे इति विश्वः । दशपाद्यां तु कॄगॄकृपिकपिभ्यः इति पठित्वा कम्पीट इति चतुर्थमुदाहृतम् ॥ रुचिर्वाच । रुच दीप्तावभिप्रीतौ च वच परिभाषणे कुच शब्दे तारे अथ वा क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । किंतचः किंत्त्वात्सूत्रे नलोपेन निर्देशः । कुट कौटिल्ये ॥ उचितमिति । वचिस्वपि इत्यादिना संप्रसारणम् ॥ कुटिकुषि । कुड्मलो मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे इति मेदिनी ॥ कुष निष्कर्षे । कुष्मलं छेदनम् । विकुसितमित्यन्ये ॥ सर्वधातुभ्योऽसुन् । दशपाद्यां तु असुन् इत्येव सूत्रम् । चिती संज्ञाने चित सञ्चेतने । चुरादिः । सृ गतौ गौरादित्वान्ङीष् । सरसी तु महासरः इति शब्दार्णवः । महान्ति सरांसि सरस्यः इति भाष्यम् । पय गतौ पीङ् पाने । पयः स्यात् क्षीरनीरयोः इति मेदिनी । षद्लृ विशरणादौ । सदः सभा । वर्च दीप्तौ । वर्चो नपुंसकं रूपे विष्ठायामपि तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये इति मेदिनी । रुदिर् अश्रुविमोचने । रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगेप्यनयोः रोदस्यावपि रोदसी इति विश्वः ॥ वी गत्यादिषु । वयः पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम् इति मेदिनी ॥ अन प्राणने अनो भक्तम् । अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः इति टचि तु अदन्तम् । पाकस्थानं महानसम् इत्यमरः ॥ तमु ग्लानौ । तमः क्लीबं गुणे शोके सैंहिकेयान्धकारयोः इति रभसः । तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुन्तुदे इति मेदिनी ॥ षह मर्षणे । सहो बले ज्योतिषि च पुंसि हेमन्तमार्गयोः इति मेदिनी ॥ तप संतापे । तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमान् शिशिरमाघयोः इति ॥ मह पूजायाम् । मह उत्सवतेजसोः इति मेदिनी ॥ नभ हिंसायां भौवादिकः क्र्यादिकश्च । नभोऽन्तरिक्षं गगनम् इत्यमरः । नभं तु नभसा सार्द्धं तपं तु तपसा सह । सहं च सहसा सार्द्धं महं च महसा सह ॥ तमेन च तमः प्रोक्तं रजेनापि रजः समम् इति द्विरूपकोशः । नन्वसुच्प्रत्यये नभः सहस्तम इत्यादिसान्तशब्दाः सिध्यन्ति पचाद्यचि नभं सहन्तममित्याद्यजन्ताः अपि सिध्यन्ति परन्तु रज इति अकारान्तसकारान्तौ नलोपवच्छब्दौ न सिध्यत इति रजेनापि रजः समम् इति कोशश्चिन्त्य एवेति

SGDT Siddhanta eGangotri

चेत् । अत्राहुः । रञ्ज रागे अस्मादसुनि भूरञ्जिभ्यां कित् इति वक्ष्यमाणेनासुनः कित्त्वान्नलोपे रज इति सिध्यति घञर्थे कविधानम् इति कप्रत्यये तु रज इत्यदन्तोऽपि सिध्यतीति ॥ रपेः ॥ रप व्यक्तायां वाचि अस्मादसुन् स्यादत एकारश्च । रेपोऽवद्यमिति । अरेपसा तन्वा इति मन्त्रे निरवद्ययेति भाष्ये उक्तं नञ्पूर्वकरेपश्शब्दस्यानवद्यवाचकत्वात् ॥ अशेः ॥ अशू व्याप्तौ अस्मादसुन्स्याद्धातोर्युडागमश्च । यशः कीर्तिः ॥ उब्जेः ॥ उब्ज आर्जवे अस्मादसुन् स्याद्बले वाच्ये बकारस्य लोपश्च । ओजो दीप्ताववष्टम्भे प्रकाशबलयोरपि इति मेदिनी ॥ श्वः ॥ टुओश्वि गतिवृद्ध्योः अस्मादसुन्स्यात्संप्रसारणं च ॥ श्रयतेः ॥ श्रिञ् सेवायाम् अस्मात्स्वाङ्गे वाच्येऽसुन्स्यात्स च किद्धातोः शिरादेशश्च । उत्तमांगं शिरः शीर्षम् इत्यमरः । घञर्थे कप्रत्यये तु शिर इत्यदन्तोऽपि शिरोवाची शिरोऽदन्तो रजोवाची रजस्तथा इति कोशान्तरम् । पिण्डं दद्याच्छयाशिरे इति वायुपुराणे। कुण्डलोद्घृष्टगण्डानां कुमाराणां तरस्विनाम् । निचकर्त शिरान् द्रौणिर्नालेभ्य इव पङ्कजान् इति महाभारतम् ॥ अर्तेः ॥ ऋ गतौ अस्मादसुन् कित्स्याद्धातोरुत्वं च । रपरत्वम् । उरो वत्संच वक्षश्च इत्यमरः ॥ व्याधौ ॥ अर्तेरेव व्याधौ वाच्येसुन् तस्य शुडागमश्च स्यात् ॥ अर्श इति ॥ पानीयमित्यर्थः ॥ इण् गतौ अस्मात्पापे वाच्येसुन्स्यात्तस्य नुडागमश्च । एनः पापम् ॥ रिचेः ॥ रिचिर् विरेचने रिच वियोजनसंपर्चनयोः इत्यस्माद्धने वाच्येसुन् ॥ रेक्ण इति । चजोः इति कुत्वे अट्कुप्वाङ् इति णत्वम् । इह दशपादोवृत्तौ नुटं नानुवर्त्य रेकः रेकसी इत्युदाहृतम् । तन्न । उत्तरसूत्रे नुडनुवृत्तेर्निर्विवादत्वात् । मण्डूकप्लुतौ मानाभावाल्लक्ष्यविसंवादाच्च । उज्ज्वलदत्तेन तु रिचेर्धने चित्किच्च इति पठित्वा नुटं चानुवर्त्य कित्त्वाद्गुणाभावे नुटशुत्वेन ञकारे रिञ्च इति साधितम् । तल्लोकवेदयोरप्रसिद्धत्वादुपेक्ष्यम् । नित्यं रेक्णो मर्त्याः परिषव्यं ह्यरणस्य रेक्णः इत्यस्य प्रसिद्धत्वात् । वैदिकनिघण्टौ च सुवर्णपर्यायेषु तथा पाठात् । वेदभाष्ये तु प्रकृतसूत्रेणैव तस्य साधितत्वाच्च रेक्ण इति प्रयोग एव साधीयानिति दिक् ॥ चायतेः ॥ चायृ पूजानिशामनयोः अस्मादन्ने वाच्येसुन्स्यात्तस्य नुट् च धातोर्ह्रस्वत्वं च यलोपः । चनो दधिष्वपवता सुते दधिष्वनश्चनः इत्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धोयं चनशब्दः एतेन च णोऽन्नम् इत्युदाहृत्य बाहुलकात्सत्वमिति वदन्तो दशपादीवृत्तिकारास्तदनुसारिणः प्रसादकारादयश्च परास्ताः ॥ वृङ् ॥ वृङ् संभक्तौ शीङ् स्वप्ने आभ्यां यथाक्रमं रूपे स्वाङ्गे च वाच्येऽसुन्स्यात्तस्य पुडागमश्च ॥ वर्पो रूपमिति। छन्दःक्विन्द्रदेवा अभिवर्पसाऽभूत् इत्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धमिदम् । शेपः स्याद्वृषणं

शेलम् इति सुभूतिचन्द्रः ॥ अकारान्तोऽप्ययम् । शेपपुच्छाङ्गूलेषु शुनः इति वार्तिके शेष इति निर्देशात् यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपम् इति वैदिकप्रयोगाश्च ॥ स्रुरीभ्याम् ॥ स्रु गतौ रीङ् श्रवणे आभ्यामसुन् तस्य तुट् च स्यात् । स्रोतोऽम्बुवेगेन्द्रिययोः इति विश्वः । रेतः शुक्रे पारदे च इति मेदिनी ॥ पातेः ॥ पा रक्षणे अस्माद्बले वाच्येऽसुन् जुडागमश्च । युट् चेत्यन्तस्यादिपाठस्तूज्ज्वलदत्तस्य प्रमादिकः । पृथुपाजा अमर्त्यः इत्यादिमन्त्रतद्भाष्यविरोधात् ॥ उदके ॥ पातेरुदके वाच्येऽसुन्स्यात्तस्य थुडागमश्च । कबन्धमुदकं पाथः इत्यमरः ॥ अदेः ॥ अद भक्षणे । भिः सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नम् इत्यमरः । द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा इति भारविः ॥ स्कन्देः ॥ स्कन्दिर् गतिशोषणयोः अस्मात्स्वाङ्गे वाच्येऽसुन्धश्चान्तादेशः ॥ आप ॥ आप्लृ व्याप्तौ । अस्मात्कर्माख्यायामसुन् ह्रस्वश्च धातोः । प्रत्ययस्य नुडागमस्तु वा स्यात् । अप्नस्वतीमश्विना अपांसि यस्मिन्नधिसंदधुः ॥ बाहुलकादिति । उपलक्षणं ह्रस्वनुटौ वा स्त इति व्याख्यानस्यापि सम्भवात् । तथा च ब्रुवते कतमेऽपि नपुंसकमापः इति कोशमुदाहृत्य सर्वमापोमयं जगत् इति प्रयोगो दुर्घटवृत्तौ समर्थितः ॥ रूपे ॥ रूपे वाच्ये आप्नोतेरसुन् ह्रस्वत्वं च धातोः प्रत्ययस्य जुडागमश्च स्यात् ॥ अब इति।झलां जश् झशि इति पकारस्य बकारः ॥ उदके ॥ उदके वाच्ये आप्नोतेरसुन् ह्रस्वत्वं च नुमागमो भश्चान्तादेशः ॥ नहेः ॥ णह बन्धने अस्माद्गगने वाच्ये सुन्भश्चान्तादेशः स्यात् नभो व्योम्नि नभो मेघे श्रावणे च पतद्ग्रहे । प्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभः स्मृतः इति विश्वः । नभः खं श्रावणो नभाः इत्यमरः । नभं तु नभसा सार्द्धम् इति द्विरूपकोशादकारान्तोऽपि ॥ इणः ॥ इणोसुन्स्यादपराधे वाच्ये धातोरागादेशश्च । विश्वोक्तिमाह आग इति ॥ अमेः ॥ अम गत्यादौ अस्मादसुन् हुगागमश्च धातोः स्यात् । अमन्ति गच्छन्त्यनेनाधस्तादित्यंहो दुरितम् ॥ रमेश्च ॥ रमेरसुन्स्यात् हुगागमश्च धातोः । रंहो वेगः । अंहिरंहिभ्यामसुना सिद्धे अघिरघिभ्यामसुनि अङ्घो रङ्घ इति मा भूदिति सूत्रद्वयमिति गोवर्द्धनः । तथा च स्यान्मध्योऽथचतुर्थत्वमंहसो रंहसस्तथा इति द्विरूपकोशः । एवंच दत्तार्घाः सिद्धसङ्घैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमङ्घोविघातम् इति रङ्घस्सङ्घः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य स्तौति प्रीतिप्रसन्नोन्वहमहिमरुचेस्सोवतात्स्यन्दनो वः इत्यत्र अङ्घो रङ्घ इति घकारपाठोनुप्रासरसिकानां प्रामादिक इति वदन्ति ॥ देशे ॥ देशे वाच्ये रमेरसुन् हकारश्चान्तादेशः स्यात् । रहस्तत्त्वरतेगुह्ये इति मेदिनी ॥ अञ्चि । अञ्चु गतिपूजनयोः । अञ्जु व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु युजिर् योगे युज समाधौ भजि

भर्जने। अङ्कः अङ्कसी अङ्कांसि । अङ्गः अंगसी अंगांसि । योगः योगसी योगांसि ॥ भर्गस्तेज इति। हरः स्मरहरो भर्गः इत्यत्र भर्गशब्दो घञन्तः पुंल्लिंग इति बोध्यः। उच समवाये अस्मादसुनि बाहुलकात्कुत्वम् । न्यङ्क्वादित्वाद्वा। ओक आश्रयमात्रेपि मन्दिरेपि नपुंसकम् इति मेदिनी ॥ भूरञ्जि । भू सत्तायाम् रञ्ज रागे आभ्यामसुन्किल्स्यात्। भुवः अन्तरिक्षम् । षष्ठ्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमिदम्। रजो रेणुः। रजः क्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेपि दृश्यते इति मेदिनी। घञर्थे कप्रत्यये तु अकारान्तोप्ययम्। रजोयं रजसा सार्द्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु इत्यजयकोशः ॥ वसेः॥ वस निवासे अस्मादसुन् स्यात्स च णित्। णित्त्वाद्वृद्धिः॥ चन्देः। चदि आल्हादाने अस्मादसुन् आदेश्छकारश्च। छन्दः पद्यप्रभेदेपि स्वैराचाराभिलाषयोः इति मेदिनी। अकारान्तोप्ययम् । छन्दावभिप्रायवशौ इत्यमरद्विरूपकोशौ॥ पचि । डुपचष् पाके वच परिभाषणे आभ्यामसुन्स्यात्तस्य सुडागमश्च । चस्य कुत्वे सस्य षत्वम्। पचः पचसी पचांसि । यथा शालायै पचसी इति श्रुतिः। पूर्वोत्तरे द्वे पचसी इति अनीकाधिकरणे शाबरभाष्यम्। माधवस्तु पक्षपरिग्रहे इत्यस्मादसुन् इत्याह ॥ वह्नि । वह प्रापणे ओहाक् त्यागे डुधाञ् धारणादौ एभ्योसुन् स्यात् । अत्र पूर्वसूत्रात्सुटमनुवर्तयतामुज्ज्वलदत्तादीनां मतेनोदाहरणमाह वक्षाः हासाः धासा इति प्राक्ष इति । सकलवृत्तिकृतः प्रसादकारादयस्त्वेत्यर्थः। एतच्चायुक्तम् । उक्तोदाहरणानि हि लोके तु न दृश्यन्ते न वा संभवन्ति सूत्रेस्मिन् छन्दसीत्युक्तत्वात् । वेदे तु विपरीतान्येवोदाहरणानि दृश्यन्त इत्याह वस्तुतस्त्विति। वेदभाष्यकारादयश्चेहानुकूला॥ इणः। इण् गतौ अस्मादासिः स्यात्॥ मिथुने॥ सुयशा इति। अशेर्देवने युट् च इत्यादि पूर्ववत्। सुपयाः सुस्रोता इत्याद्युदाहार्यम्॥ नञि । हन्तेर्नञ्युपपदेसिः स्यात् धातोरंहादेशश्च ऋदुशनस्पुरुदंशः इत्यादिना सावनङ् ॥ विधाञः। डुधाञ् धारणादौ विपूर्वादस्मादसिः स्याद्वेधादेशश्च सोपसर्गधातोः। वेधाः पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि इति मेदिनी॥ नुवः॥ णु स्तुतौ अस्मादसिः स्यात्तस्य धुडागमश्च। नोधा इति ॥ मद्यो भवद्दोर्याय: नोधाः इति मन्त्रे नोधा ऋषिर्भवति नोधा ऋषिर्भवति इति निरुक्तम्। नवं दधातीति तु नैरुक्तं व्युत्पत्त्यन्तरं बोध्यम्॥ गति॥ गतौ कारके चोपपदेसिः स्यात् । तप संतापे विद ज्ञाने विदॢ लाभे॥ चन्द्रे॥ चन्द्रं रजतमस्तं च। तदिव मोदतेसौ चन्द्रमा इति हरदत्तः॥ स च डिदिति । डित्त्वाट्टिलोपे चन्द्रमसौ चन्द्रमस इत्यादि सिध्यति ॥ वयसि॥ डुधाञ् धारणे अस्माद्वयस्युपपदेसिः स्यात्स

च डित् ॥ पयोधा इति । पयःशब्दे उपपदे डुधाञः पूर्ववत् ॥ पुरसि च ॥ पुरःशब्दे उपपदे पूर्ववत् । पुरोधास्तु पुरोहितः इत्यमरः ॥ रौतेरिति ॥ रु शब्दे । पुरूरवा बुधसुतो राजर्षिश्च पुरूरवाः इत्यमरः ॥ चचेः ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि अस्मादसिः स्यात्स च बहुलं शित् । शित्त्वात्सार्वधातुकसंज्ञायां ख्याञ् न । नृचक्षा राक्षसः । शित्त्वाभावपक्षे तु ख्याञादेशः । प्रख्याः प्रजापतिः ॥ उषः ॥ उष दाहे अस्मादसिः स्यात्स च कित् । उषः प्रभातम् । दशपाद्यां तु वसः कित् इति पाठः वसति सूर्येण सहेति उषा देवताविशेषः । अपो भि इति सूत्रे उषसश्चेष्यते इति कार्तिकस्य समुषद्भिरित्युदाहरणं विवृण्वद्भिरयं पाठः पुरस्कृतः ॥ दमेः । दम उपशमे । सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रः इत्यमरः ॥ पक्षे अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः । जुष्टो दमूनाः दमूनसं गृहपतिं वरेण्यम् । दशपाद्यां तु दमेरूनसिः इति सूत्रे एव दीर्घः पठ्यते । तन्मते बाहुलकाद्ध्रस्वो बोध्यः ॥ अंगिरा ऋषिभेदः ॥ सर्तेः ॥ सृ गतौ ॥ प्रायेणेति स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा अपि इति शब्दार्णवः ॥ अप्सरःस्वप्सराः प्रोक्ता, सुमनः सुमनस्सु च इति द्विरूपकोशः । एकाप्सरः प्रार्थितयोर्विवादः इति रघुः ॥ विदि ॥ विद ज्ञाने भुज पालनाभ्यवहारयोः आभ्यां विश्वशब्दे उपपदेऽसिः स्यात् ॥ शब्दस्वरूपपरत्वाद्विश्वे इत्यत्र स्मिन्नादेशो न कृतः । उदाहरणे विश्वं वेत्ति भुङ्क्ते इति विग्रहः । यत्तु तत्पुरुषे कृति इति सप्तम्या अलुक् । विश्ववेदाः अग्निः, विश्वभोजाः इन्द्र इत्युज्ज्वलदत्तेनोक्तं तन्न । तथा सति स्मिन्नादेशस्य दुर्वारत्वापत्तेः । सुमृळीको भवतु विश्ववेदाः । पूषा भगः प्रभृडे विश्वभोजाः इत्यादिमन्त्रेषु सुपो लुक एव दर्शनात् । वृत्तौ तथैवोदाहरणाच्च ॥ वशेः ॥ वश कान्तौ । उशना भार्गवः कविः इत्यमरः ॥

इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

अदि भुवो ॥ अद् इत्यव्ययम् । आकस्मिकार्थेऽस्मिन्नुपपदे भूधातोर्डुतच्स्यात् । डित्त्वाट्टिलोपः । अद्भुतमाश्चर्यम् ॥ गुधेः । गुध परिवेष्टने गुध्यते परिवेष्ट्यते प्राणिभिरिति । गोधूमो नागरंगे स्यादोषधीव्रीहिभेदयोः इति मेदिनी ॥ मसेः ॥ मसी परिणामे ॥ स्थः ॥ ष्ठा गतिनिवृत्तौ अस्मादूरन् । कित्त्वादालोपः ॥ स्थूरो मनुष्य इति । स्थूरस्य रयो बृहता य ईये इति मन्त्रे तु योगपुरस्काराद्स्थिरस्येत्यर्थ इति व्याख्यातम् ॥ पातेः ॥ पा रक्षणे ॥ वातेः ॥ वा गतिगन्धनयोः रभसकोशस्थमाह वातिरिति ॥ अर्तेः ॥ ऋ गतौ अस्मादतिः स्यात्स च नित् ॥ तृहेः ॥ तृह हिंसायाम् क्रस्य कित्त्वाद्गुणाभावः ॥ वृञः ॥ वृञ् वरणे लुठ विलोडने तनु विस्तारे तड आघाते चुरादिः । एभ्य उलच् स्यात् तवङादेशश्च धातोः यद्यपि

सानक्षिपर्णसि इति सूत्रे तण्डुलशब्दो निपातितस्तथापि प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः सः । अयं तु चित्स्वरेणान्तोदात्त इति विवेकः ॥ दंसेः ॥ दसि सेवने अस्माट्टनौ स्यातां नकारस्याकारश्च टनो नकार आद्युदात्तार्थः । दासः शूद्रे दानपात्रे भृत्यधीवरयोरपि इति विश्वः ॥ दंशेः ॥ दंश दशने अस्मादपि टटनौ नकारस्य चात्त्वं स्यात् । कैवर्ते दाशधीवरौ इत्यमरः ॥ डदि ॥ चिञ् चयने डेसौ डित्वाट्टिलोपः ॥ सौ रमेः ॥ रमु क्रीडायाम् ॥ पूञः । पूञ् पवने । पुष्पं मनोज्ञे भिन्नितं तथा सुकृतधर्मयोः इति विश्वः ॥ स्रंसेः ॥ स्रंसु अधः पतने किर्त्वं तु गुणाभावार्थम् ॥ अर्तेः ॥ ऋ गतौ अस्मात्कुप्रत्ययः स्याद्धातोरुत्वं च रपरत्वम् । युवोरनाकौ । मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके इत्यमरः ॥ हिंसेः ॥ हिसि हिंसायाम् ॥ डदि ॥ दृ विदारणे ॥ डित्खनेः ॥ खनु अवदारणे अस्मादजलौ स्तः ॥ मुखं निस्सरणे वक्त्रप्रारम्भोपाययोरपि । सम्ध्यन्तरे नाटकादेः शब्देपि च नपुंसकम् इति मेदिनी॥अमेः॥ अम गतौ । स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री इत्यमरः । अंसः स्यन्धे विभागे च इति दन्त्यान्ते विश्वः ॥ मुहेः॥ मुह वैचित्ये अस्मात्खप्रत्ययो धातोर्मूरादेशश्च । मुह्यतीति मूर्खः । अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः इत्यमरः । नहेः ॥ णह बन्धने । नखं कररुहे षण्ढे गन्धद्रव्ये नखं नखी इति विश्वः । नखी स्त्रीक्लीबयोः शुक्तौ नखरे पुन्नपुंसकम् इति मेदिनी ॥ शीङ् ॥ शीङ् स्वप्ने अस्मात्खः धातोर्ह्रस्वश्च । ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणाभावः । शिखा शाखाबर्हिचूडालाङ्गलिष्वग्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेपि च इति मेदिनी ॥ माङः । माङ् माने । मयूखस्त्विट्करज्वालासु इत्यमरः ॥ कलि ॥ कल शब्दसंख्यानयोः गल अदने आभ्यां फक् स्यात् धातोरकारस्योत्वं च ॥ गुल्फ इति । तद्ग्रन्थीघुटिके गुल्फौ इत्यमरः । तयोः पदयोर्ग्रन्थी इत्यर्थः ॥ स्पृशेः । स्पृश संस्पर्शे । पार्श्वं कक्षधरे चक्रोपान्तपशुगणेपि च इति विश्वमेदिन्यौ ॥ श्मनि ॥ श्रिञ् सेवायाम् अस्मात् श्मन्युपपदे डुन्स्यात् ड़ित्वाट्टिलोपः । तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंमुखे इत्यमरः । पुरुषस्य मुखे तेषां रोम्णां वृद्धौ श्मश्रुशब्दो वर्तत इत्यर्थः ॥ अश्र्वादयः । अशू व्याप्तौ अस्मात् क्रन्प्रत्ययोनञ्पूर्वात् श्नथतेर्डुन् च । यत्तूज्वलदत्तेनोक्तम् अश्नातेर्डुन् चेति । तदयुक्तम् । डित्वाट्टिलोपे सति धातोरश्रवणप्रसङ्गात् । न च टिलोपाभावो निपात्यत इति वाच्यम् । तथा सति डित्वोत्कर्षणस्यानिष्फलत्वापत्तेरिति दिक् ॥ जनेः । जनी प्रादुर्भावे अस्माट्टन्प्रत्ययः स्याद्धातोरन्त्यलोपश्च । जटा लग्नकचे मूले मांस्यां व्रते पुनर्जटी इति मेदिनी ॥ जङ्घेति । जनेरचप्रत्यये सति अजाद्यतः इति टाप् ॥ कुन्तेः ।

देहावयवे वाच्ये हन्तेरच् प्रत्ययः स्यात् द्वित्वं च धातोः। अभ्यासाच्च इति कुत्वम्। अमरोक्तिमाह पश्चान्नितम्ब इति। जघनं च स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपि इति मेदिनी॥ क्लिशेः। क्लिशू विबाधने अस्मादन्स्यात्। केशः स्यात्पुंसि वरुणे क्लीबेरे कुण्डलेऽपि च इति मेदिनी॥ फलेः। फल निष्पत्तौ। पलितं जरसा शौक्ल्यम् इत्यमरः। पलितं शैलजे तापे केशपाके च कर्दमे इति मेदिनी॥ कृञादिभ्यः। डुकृञ् करणे। करकः कमण्डलुः करका वृष्टिपाषाणः। कटे वर्षावरणयोः। कटकवलये यानी। वुन् शिल्पिसंज्ञयोः इति वुनाप्ययं सिद्धस्तथा च गुणभाज इहैव वुनि उदाहार्याः। निषेधभाजस्तु क्वनि, उदासीनास्तु यत्रकुत्रचिदिति भावः। नॄ नये। स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् इत्यमरः। नरकः पुंसि निरये देवारातिप्रदेशयोः इति मेदिनी। उदयनाचार्यास्तु न च नरकाद्येव न सन्ति इति क्लीबं प्रयुञ्जते, तन्निर्मूलमित्याहुः। सृ गतौ। सरकोऽस्त्री शीधुपाते शीधुपानेक्षुशीधुनोः इति मेदिनी। कुर शब्दे। कोरकोऽस्त्री कुड्मले स्यात्कक्कोलकमृणालयोः इति मेदिनी। विचकार कोरकाणि इति माघः। कोरकः पुमान् इत्यमरोक्तिस्तु नादर्त्तव्येत्याहुः। अपचरकादयोऽपि इहैव बोध्याः॥ चीकयतेः। चिक आमर्षणे चीक च चुरादिः अस्याद्यन्तविपर्ययः पचिमच्योरित्वं चानुपदं वक्ष्यमाणं बाहुलकवललभ्यं बोध्यम्। कीचको दैत्यभिद्वाताहतसस्वनवंशयोः इति मेदिनी॥ डुपचष् पाके। उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः इत्यमरः। पेचको गजलाङ्गूलमूलोपान्ते च कौशिके इति मेदिनी। मच मुचि कल्कने। मेचकस्तु मयूरस्य चन्द्रके श्यामले पुमान्। तद्युक्ते वाच्यवत् क्लीबं स्रोतोऽञ्जनान्धकारयोः इति मेदिनी॥ जनेः। जन जनने जनी प्रादुर्भावे वा। जठरः कठिनेऽपि स्यात् इत्यमरः। जठरो न स्त्रियां कुक्षौ वृद्धकर्कटयोस्त्रिषु इति मेदिनी॥ वचि॥ वच परिभाषणे मन ज्ञाने आभ्यामरप्रत्ययः स्यात्स च चित् ठश्चान्तादेशः। वठरः कुक्कुटे वण्टे शठे च इति मेदिनी॥ ऊर्जि॥ दॄ विदारणे अस्मादूर्ज्युपपदे अलचौ प्रत्ययौ स्तः॥ कदरादयश्च। कृ सृ मृ एतदव्ययपूर्वकदृणातिप्रतिकालजन्ता निपात्यन्ते॥ हन्तेः॥ हन हिंसागत्योः॥ क्रमि॥ क्रमु पादविक्षेपे गम्लृ गतौ क्षमूष् सहने एभ्यस्तुन्स्यादेषां वृद्धिश्च॥ हर्यतेः॥ हर्य गतिकान्त्योः। हिरण्यं रेतसि द्रव्ये शातकुम्भवराटयोः। अक्षये मानभेदे स्यादकुप्यं च नपुंसकम् इति मेदिनी॥ कृञः॥ डुकृञ् करणे॥ जनेः॥ तु इत्यविभक्तिकम्। जनेस्तु प्रत्ययो रेफश्चान्तादेशः स्यात्॥ ऊर्णोतेः॥ ऊर्णुञ् आच्छादने अस्मात् डः स्यात्। डित्वाट्टिलोपः टाप्। ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवो

रित्यमरः ॥ भ्रुवोर्मध्ये य आवर्त्तस्तत्रेत्यर्थः । अन्तरान्तरेण इति द्वितीया ॥ दधातेः ॥ डुधाञ् धारणादौ अस्माद्यत् प्रत्ययः स्यात्तस्य नुडागमश्च । धान्यं व्रीहिषु धान्याकम् इति मेदिनी ॥ जीर्यतेः ॥ जॄ वयोहानौ अस्मात् क्रिन्स्यात् । ऋत इद्धातोः । रपरत्वम् । रेफस्य वकारादेशः ॥ मव्य बन्धने ॥ अन्त्यस्येति । वकारस्येत्यर्थः ॥ ऋजेः ॥ ऋज गतौ । तनोतेः ॥ तनु विस्तारे अस्मात् डउः प्रत्ययस्तस्य सन्वद्भावात् द्वित्वमभ्यासस्येत्त्वं च । डित्वाट्टिलोपः । पृथगुच्चारणसामर्थ्याद्गुणो न । तितउः चालिनी । सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत । तितउ परिपवनं भवतीति पस्पशायां भाष्यम् । चालिनी तितउः पुमान् इत्यमरः । चालनं तितउन्युक्तम् इति कोशान्तरम् ॥ स्यादास्तु हिङ्गु तितउ इति पुंनपुंसकवर्गे त्रिकाण्डशेषः ॥ अर्भक ॥ एते निपात्यन्ते । निपातनप्रकारमेवाह ऋधु वृद्धौ इत्यादि ॥ प्रथेरिति ॥ प्रथ प्रख्याने । पा पाने पिबति स्तनादिकमिति पाकः । पोतः पाकोर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः इत्यमरः । अर्भकः कथितो बाले मूर्खेपि च कृशेपि च । पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत् । पाकः परिणतौ शिशौ । केशस्य जरसा शौक्ल्ये स्थाल्यादौ पचनेपि च इति मेदिनी ॥ अवद्य ॥ एते कुत्सिते निपात्यन्ते । वद व्यक्तायां वाचि अव रक्षणादौ ऋ गतौ रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु । निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः इत्यमरः । कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः इति च । अधमः स्याद्गर्ह्ये जनेपि इति मेदिनी ॥ अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः । रेफो वर्णे पुंसि स्यात्कुत्सिते पुनरन्यवत् इति च मेदिनी ॥ लीरीङोः ॥ लीङ् श्लेषणे रीङ् स्रवणे ॥ क्रमादिति । श्लेषणे वाच्ये तप्रत्ययः कुत्सिते वाच्ये रप्रत्यय इत्यर्थः । लिप्तं विषाक्ते भुक्ते वाच्यवत्स्याद्दिलेपिते इति विश्वः । क्लिशेः । क्लिशू विबाधने ॥ नामागमश्चेति । प्रत्ययस्येति शेषः ॥ चिन्त्यमिति । ईत्वविधानसामर्थ्यादेव गुणाभावसिद्धेरिति भावः । कीनाशः कर्षकक्षुद्रपांशुघातिषु वाच्यवत् । यमे ना इति मेदिनी ॥ अश्नातेः ॥ अशू व्याप्तौ अस्मादरट् स्यात् । आशु कर्म वरदानादिक्रिया यस्य तस्मिन्वाच्ये शीघ्रदातरीत्यर्थः ॥ ईश्वर इति । स्त्रियां तु टित्वान्ङीप् । ईश्वरी प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्ता । ईशेः वनिपि वनोर च इति ङीब्रयोस्तु धातुस्वरेणाद्युदात्ता । पुंयोगलक्षणे ङीपि अन्तोदात्ता । स्थेशभासपिसकसः इति वरचि तदन्ताट्टापि ईश्वरेति विवेकः । ईश्वरो मन्मथे शंभौ नार्यां स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी वेश्वरोमायामिति मेदिनी ॥ ईश्वरा उमायामिति च्छेदः । ईश्वरः शङ्करे धीशे तत्पत्न्यामीश्वरा इति बोपालितः । विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः

SGBF

इति भारविः । दशपाद्यां तु सूत्रान्तरमपि ॥ हन्तेरन् घश्च ॥ हन हिंसागत्योः अस्माद्रन् प्रत्ययः स्यात् घश्चान्तादेशः । हन्यते गम्यतेतिथिभिरिति घरः गृहम् ॥ चतेः । चते याचने अस्मादुरन् स्यादकार उच्चारणार्थः । चतुरनडुहोरामुदात्तः इत्याम् ॥ प्राततेः ॥ अत सातत्यगमने प्रपूर्वादस्मादरन्स्यात् रेफादकार उच्चारणार्थः । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अमेः ॥ अम गतिसंभक्तिषु अस्मादरन्स्यात्तस्य वडागमश्च । अन्तःशब्दोपि प्रातःशब्दवत् अव्ययम् ॥ दहेः ॥ दह भस्मीकरणे।नगो महीरुहे शैले भास्करे पवनाशने इति मेदिनी। सिचेः ॥ षिच क्षरणे। हकारादेश इति । धातोरन्त्यस्येत्यर्थः । सिंहः कण्ठीरवे राशौ सत्तमे चोत्तरस्थितः । सिंही क्षुद्रबृहत्योः स्याद्वासके राहुमातरि इति विश्वः ॥ व्याङि ॥ घ्रा गन्धोपादाने अस्माज्जातौ वाच्यायां कः स्यात् । कित्त्वादातो लोपः । व्याघ्रः स्यात्पुंसि शार्दूले रक्तैरण्डकरञ्जयोः । श्रेष्ठे नरादुत्तरस्थः कण्टकार्यां च योषिति इति मेदिनी ॥ हन्तेः ॥ हन्तेरच् स्याद्धातोर्घुरादेशश्च । घोरं भीमे हरे घोरः इति विश्वः ॥ क्षमेः ॥ क्षमूष् सहने । क्ष्मावनिर्मेदिनी मही इत्यमरः ॥ तरतेः ॥ तॄ प्लवनतरणयोः । अस्मात् ड्रिः स्यात् डित्वाट्टिलोपः ॥ ग्रहेः ॥ ग्रह उपादाने । ङीषिति ॥ कृदिकारात् इत्यनेन । ग्रहणी रुक्प्रवाहिका इत्यमरः । प्रथेः ॥ प्रथ प्रख्याने । प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेपि च वाच्यवत् इति मेदिनी ॥ प्रथमचरम इति वैकल्पिकसर्वनामत्वात्पक्षे जसः शीभावः । प्रथमे प्रथमाः ॥ चरेश्च ॥ चर गतिभक्षणयोः अस्मादमच्स्यात् । चरमे चरमाः । योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः प्रथिचरिभ्याम् इत्येव सुवचम् ॥ मङ्गेः ॥ उख उखि इत्यादिदण्डके गत्यर्थको मगिः पठ्यते । कल्याणं मङ्गलं शुभम् । मङ्गलो ग्रहभेदः । मङ्गला सितदूर्वायामुमायां पुंसि भूमिजे। नपुंसकं तु कल्याणे सर्वार्थे रक्षणेपि च इति मेदिनी । भावे ष्यञि माङ्गल्यम् ॥ तत्र साधुः इति यत् । मङ्गल्यः स्यात्त्रायमाणाश्वत्थबिल्वमसूरके । स्त्रियां शम्यामधः पुष्पामिसिशुक्लवचासु च ॥ रोचनायामथो दध्नि क्लीबं शिवकरे त्रिषु इति मेदिनी ॥

इत्युणादिषु पञ्चमः पादः ॥

उणादिप्रत्ययाः सन्ति पादोत्तरशतत्रयम् । तेषां विवेचनं त्वत्र ज्ञानेन्द्रस्वामिभिः कृतम् । प्राचा तु कतिपयानामेवोणादीनामुपन्यासः कृतो न तु सर्वेषां सोप्युपन्यासो नैकप्रघट्टकतया कृतः । किंतु विच्छिद्येति स्पष्टम् । तत्रापि केचित्प्रमादा मनोरमायां प्रदर्शितास्तेष्वेव कांश्चित्प्रमादान्दर्शयामः । भजो ण्विः इति ण्विप्रकरणे छन्दसि सहः वहश्च इत्युपन्यस्य परौ व्रजेः षः पदान्ते इति

खिस्ते नैव षः परिव्राडित्ययं हि प्राचो ग्रन्थस्तद्व्याख्यायां तत्पौत्रेण पञ्चपाद्युणादिसूत्रे इदं पठ्यते इत्युक्तं तदुभयमपि प्रामादिकम् । क्विब्वचि इति क्विब्दीर्घौ हि प्रक्रम्य परौ व्रजेः इति सूत्रस्य पाठात् । अस्मिन्नंशे पञ्चपादीदशपाद्योरेकवाक्यत्वात् । यदपि धनर्त्तिंचच्छिड्वपितपिजनियजेरुस् इति पठितम् । तदप्यनाकरम् । तथा हि जनेरुसिः । अर्तिपॄवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् एतेर्णिच्च । चक्षेः शिच्च इति सर्वसंमतः पाठः । तपूंषि तस्मै वपुष्टरम् इत्यादिमन्त्रेषु आद्युदात्ततया अनुकूलस्य।वेदभाष्ये एवमेव स्थितम् । इत्यादयो द्वितीयपादे प्रमादाः ॥ तृतीयपादेपि स्तनिदूषिपूषिगदिच्छदिभ्यो णेरित्नुच् इति प्राचा पठितं तत्र दूषिच्छदी केषामपि वृत्तिकृतां ग्रन्थे न पठितौ, दूषयित्नुः छदयित्नुरिति प्रयोगोऽपि आकारे न दृष्टः । स्तनिहृषिपुषिमुदिगदिमदिभ्यः इति हि पञ्चपादीपाठः । वृषिगन्धिमण्डिजनिगमिभ्य इति दशपाद्यामधिकं पठितमित्यन्यदेतत् । यदपि श्रुदक्षिस्पृहिगृहिदृजृभ्य आय्यः इति पठित्वा दराय्यः जराय्य इति प्राचोक्तं तदपि न । दृजृग्रहणस्याकरानारूढत्वात् । इत्यादयस्तृतीयपादे प्रमादाः ॥ यदपि कॄगॄस्तॄभ्यः क्विन् कीर्विः गोर्विः स्तोर्विरिति प्राचोक्तम् । तदपि लिपिभ्रमप्रयुक्तमेव । कॄ विक्षेपे गॄ निगरणे स्तॄञ् आच्छादने इति प्राचो ग्रन्थं विद्वस्ततामुक्तिरपि मूलाशुद्धैरवाशुद्धा । जॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् इति हि पाठ उणादिवृत्तिकृतां माधवादीनां च संमतः । जीर्विः पशुः । शीर्विर्हिंस्रः । स्तीर्विरध्वर्युरिति तद्ग्रन्थेषूपपादितम् । स्तॄ इत्यस्य दीर्घान्तत्व एव ऋत इद्धातोः इतीत्त्वं लभ्यते न तु ह्रस्वान्तत्वेऽपि तस्माद्यथाकरमेव हि ग्रहीतुमुचितमिति दिक् ॥ यदपि प्राचोक्तं ग्लाज्याहात्वरिभ्योनिः इति । तदप्यनाकम् । आकरे हि वीज्याज्वरिभ्योनिः इति पठित्वा सूत्रद्वयानन्तरम् वहि श्रि इति सूत्रे ग्लाहात्वरिभ्यो नित् इति सूत्रितत्वात् । तूर्णी रथः सदानवः इत्यादावाद्युदात्तदर्शनाच्च ॥ न च स्त्रियां क्तिन् इत्यधिकारस्थं वार्तिकमिवेदं प्राचोदाहृतं, न तूणादिसूत्रस्थमिति वाच्यमेवमपि त्वरतेः पाठस्यानुचितत्वात् ॥ न ह्यसौ वार्तिकेस्तीति दिक् ॥ एवं संस्त्याने स्त्यायतेड्र्ट् इत्यपि प्राचोदाहरणमनाकरम् । स्त्यातेड्र्डित्येव सूत्रस्याकरे पञ्चपाद्यां दशपाद्यां चोपलम्भात् । संस्त्याने स्त्यायतेड्र्ट् स्त्री । सूतेः सप्रसवे पुमान् इति भाष्ये श्लोकपाठो, न तु सूत्रपाठस्य तथात्वं दृश्यते । एवं तद्ग्रन्थव्याख्यातॄणामपि प्रमादा ऊह्याः । तद्यथा पाणिन्यादिमुनीनिति व्याचक्षाणैरुक्तम् मनेरुच्चोपधायाः इति, नह्येवंविधं सूत्रं पञ्चपाद्यां वास्ति । अत इत्यनुवर्तमाने मनेरुच्च इत्येव सूत्रितत्वादिति दिक् ॥ इति चतुर्थपादे प्राचः प्रमादः ॥

SGDF

इत्युणादयः ॥

उणादयो बहुलम् । वर्तमाने लडित्यतो वर्तमानग्रहणं पुवः संज्ञाया- मित्यतः संज्ञाग्रहणं चानुवर्तते तदाह । एते इति ॥ अत्र हि सूत्रे धातोः प्रत्ययः कृदतिङ् इति चानुवर्तते, तेन कृवापाजिमि इत्यादिना विहितानामष्टाध्यायी- बहिर्भूतानामप्युणादीनां प्रत्ययसंज्ञा कृत्संज्ञा च सिध्यति । तथा चोणादिप्रत्य- याः सर्वे धातोः परत्र कर्त्तरि कृत् इति कर्त्रर्थे भवन्ति । उणादिप्रत्ययान्तस्य कृ- त्तद्धित इति प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिरित्यादि सर्वमपीष्टं सिध्यति । अप- रिपूर्णानामुणादीनां परिपूर्णार्थं बहुलग्रहणं तस्य फलमाह । केचिदविहिता अ- पीति । ऋषेरुलच्विहितः स तु अङ्केरपि भवति अङ्कुलेति प्रयोगदर्शनात् । किंच फिडफिड्डप्रत्ययौ कुत्रापि न विहितौ अर्तेर्दृश्येते, ऋफिडः ऋफिड्डः इति तयोः कित्त्वं च कल्प्यते । तथा षण्ढ इत्यत्र सत्वाभावश्चेत्यादि ॥ संज्ञास्विति । घना दिसंज्ञास्वेव, न तु सर्वास्वित्याहुः । ऋषेरुलच् इति प्रत्ययं दृष्ट्वा अङ्केः प्रकृतिरू- ह्यते तेन अङ्कुलेति सिद्धम् । ऋ गतौ इत्यादिभ्यः फिडफिड्डादिप्रत्यया ऊह्य- न्ते ॥ कार्याद्विद्यादिति । ऋफिड इत्यादौ गुणप्रतिषेधादिकार्यानुरोधादनुब- न्धं ककारादिकं विद्यात् । अनुबन्धमित्यत्र उपसर्गस्य घञि इति दीर्घः । एत- दुणादिषु शास्त्रं शासितव्यमित्यर्थः ॥ भूतेपि दृश्यन्ते । नन्वेवं वर्तमानग्रहणं च उणादयो बहुलम् इत्यत्र नानुवर्त्यताम् । एतच्छ्रोत्रसूत्रं च त्यज्यताम् । अविशेषेण कालत्रयेपि प्रत्ययलाभादिति चेत् । अत्राहुः । बाहुल्येन वर्तमाने भवन्ति, भूत- भविष्यतोस्तु क्वचिदेवेति विवेकप्रदर्शनार्थमिदमिति ॥ भविष्यति गम्यादयः । गमिष्यतीति गमी ग्रामम् । आगमिष्यतीति आगामी । गमेरिनिः आङि णित् इत्याङ्पूर्वस्य तु णित्त्वादुपधावृद्धिः ॥ भीमो भीष्म इति । भियो हेतुभये षुक् इति मप्रत्ययसंनियोगेन वैकल्पिकः षुक् । प्रस्कन्दत्यस्मादिति प्रस्कन्दनः । आपाने ल्युट् । मरचत्यस्मादिति मरचः पचाद्यच् । मुह्यत्यस्मादिति मूर्खः । मुहेः खो मूर्च । सुखलत्यस्मादिति खलतिर्निष्कर्मशिरा इति प्रागुक्तम् ॥ ताभ्यामितीति। ताभ्यामित्यनुक्तौ तु संनिहितापादानस्यैव परामर्शादपादानादन्यत्रेत्यर्थः स्या- दिति भावः ॥ ततोसाविति । तनोतेः कर्त्तरि क्तः । अनुदात्तोपदेश इत्यनुनासि- कलोपः । असौ ततो भवति विस्तृतो भवतीत्यर्थे तनोतेस्तुन् ॥ वृत्तमिति । गम- नादिना निष्पन्नं यत्तद्वर्त्म । वृतेः कर्मणि मनिन् । अयनं वर्त्म मार्गः इत्यमरः ॥ तुमुन्ण्वुलौ ॥ क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था तस्याम् ॥ अत्रेदं बोध्य- म् । तुमुन्ण्वुलोः कृत्त्वाविशेषेपि अव्ययकृतो भावे इति वचनाद्भावे तुमुन् । ण्वुल्

तु कर्त्तरि। क्रियायामिति सप्तमीनिर्देशात्तद्वाचकस्य यातीत्यादेः तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् इत्युपपदत्वमिति। कृष्णं द्रष्टुमिति। कृष्णकर्मकं भविष्यद्दर्शनं तत्प्रयोजनकं यानमित्यर्थः। कृष्णं दर्शक इति। कृष्णकर्मकभविष्यद्दर्शनकर्तृकर्तृकं दर्शनप्रयोजनकं च यानमित्यर्थः। क्रियायां किम्। भिक्षिष्ये इत्यस्य जटाः। इह भिक्षार्था जटाः ताश्च द्रव्यं, न तु क्रिया, भिक्षितुं जटा इति प्रयोगस्तु धारयतीत्यध्याहारेण समर्थनीयः॥ क्रियार्थायां किम्। धावतस्ते पतिष्यति दण्डः। अस्त्यत्र धावत इति क्रिया न त्वसौ दण्डपातनार्था। धावनं तु दण्डपतने हेतुर्भवति न तूद्देश्यमिति दिक्॥ समानकर्तृकेषु॥ अक्रियार्थेति। भोक्तुमिच्छतीत्यत्र भोजनविषयिणीच्छेति प्रतीयते, न तु भोजनार्थेच्छेति। अतः पूर्वेणाप्राप्तिरिति भावः। सूत्रस्थसमानशब्द एकतावचन इत्याह। एककर्तृकेष्विति। एकेति किम्। पुत्रस्य पठनमिच्छति। पुत्रस्येति कर्तरि षष्ठी। पुत्रकर्तृकं पठनमित्यर्थः। इह सूत्रे समानकर्तृकेति पदाभावे पुत्रस्य पठितुमिच्छतीति प्रयोगः स्यात्। देवदत्तं भुञ्जानमिच्छतीति काशिका॥ अत्र काशिकायामुक्तम्। इच्छन् करोतीत्यत्रानभिधानान्नेति। अत्र निष्कर्षमाहुः। उक्तविषये इच्छन्कर्तुमिति प्रयोगाभावेपि इच्छन्कर्तुं गच्छतीत्यादौ तु तुमुन्ण्वुलौ इति सूत्रेण स्यादिति॥तच्चिन्त्यम्। करोतीत्यर्थे तुमुनः प्राप्तेरेवाभावात्। तस्य भावार्थकत्वात्। इह च सटा कर्तृप्रतीतेः। किंचेच्छन्कर्तुमिति प्रयोगो नेष्यते इति रिक्तं वचः। कर्तुमिच्छन्निति प्रयोगस्य सकलसंमतत्वात्। पदानुपूर्व्याश्चाहर पात्रं पात्रमाहरेत्यादाविव स्वेच्छायत्तत्वात्। विस्तरस्त्विह मनोरमादावनुसंधेयः॥ वष्टीति। वश कान्तौ कान्तिरिच्छेति वशधातुरपीच्छार्थकः॥ शकधृष॥ अयमप्यक्रियार्थोपपदार्थ आरम्भः। भोक्तुं शक्नोति धृष्णोति जानाति इत्यत्र हि भुज्यर्थो विषयतया संबध्यते नैपुण्यं च गम्यते। ग्लायति भोजनविषयिण्यशक्तिर्गम्यते। भोक्तुं घटते इत्यत्र तु भोक्तुमर्हतीति योग्यता। आरभते भोक्तुं प्रक्रमते उत्सहते इति भुजेराद्यावस्था। लभते इत्यत्राप्रत्याख्यानमस्ति भोक्तुमित्यादौ तु संभवमात्रम्। पर्याप्तो भोक्तुमिति। भोक्तुं समर्थ इत्यर्थः॥ उपलक्षणार्थमिति॥ तस्य फलमाह।अनेहा इति॥ कालो दिष्टोप्यनेहापि इत्यमरः॥ तेनेह नेति। अनुवादे न भवतीत्यर्थः॥ यागायेति॥ यष्टुमित्यर्थः। तुमर्थाच्च भाववचनात् इति चतुर्थी॥ ण्वुलोपवाद इति। अव्ययकृतो भावे इति भावे विहितत्वात्तुमुनः प्राप्तिरेव नास्तीति भावः॥ पदरुज॥ पद्यतेसाविति। करणस्य कर्तृविवक्षात्र बोध्या। पद्यते गच्छति येनेति करि-

तोर्थः ॥ सृ स्थिरे॥ सर्त्तेरिति। ज्वादेर्जुहोत्यादेश्च ग्रहणम्। स्थिरग्रहणं प्रत्ययार्थस्य कर्तुर्विशेषणं न तूपपदमिति ध्वनयन्नाह।स्थिरे कर्तरीति ॥ अर्द्धर्चादिषु सारशब्दपाठोऽत्र मानम् ॥ व्याधीत्यादि। अस्थिरार्थमिदं वचनम्। तेन विसारो मत्स्य इत्यत्र विविधं सतीत्यर्थः संगच्छते। अतीसार इति। उपसर्गस्य घञि इति दीर्घः॥ सारो बलमिति। अत्रापि सृधातुरन्तर्भावितण्यर्थः। सारयति चेष्टयतीत्यर्थानुरोधात्। बलवानेव हि चेष्टते ॥ सिद्धावस्थापन्न इति। पचतीत्यादौ तु साध्यावस्थापन्नो धात्वर्थ इति भावः॥ आचमेति। नोदात्त इति सूत्रे अनाचमेरित्युक्तत्वादिति भावः। तत्रैव सूत्रे अनाचमिकमिवमीनाम् इति वार्तिकाद्वृद्धिनिषेधो नेत्याह कामो वाम इति ॥ अपाणिनीयमिति। श्रमेरुदात्तोपदेशत्वात् घञि वृद्धेर्दुर्लभत्वात्। यदि तु धुर्यान्विश्रामय इत्यादिवर्ण्णिचि वृद्धिमाश्रित्य णिजन्तादेरच् क्रियते, तदा रूपं सिध्यति। न च णिच्यपि वृद्धिनिषेधः शङ्क्यः। नोदात्त इत्यत्र कृतीत्यनुवृत्त्या णिचि निषेधाभावात्। न चैवमपि मितां ह्रस्वः स्यादिति शङ्क्यम्। वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन ह्रस्वाभावसिद्धेः। परंतु णिजन्तकल्पनायामर्थो भिद्यते इति भावः। वस्तुतस्तु निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेर्थे णिजिति विवक्षायां तु न दोष इत्यवधेयम्। एवं च रोगी चिरप्रवासी परान्नभोजी परावसथशायी। यज्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य विश्रामः इत्यादिकविप्रयोगाः साधव एवेति बोध्यम्॥ अवोदै ॥ अवोद इति। उन्दी क्लेदने अवपूर्वः। घञि नलोपो निपात्यते॥ एध इति। इन्धेर्घञि नलोपो गुणश्च निपात्यते न धातुलोपः इति निषेधादप्राप्तगुणस्य निपातनमिति ज्ञेयम्। ओद्म इति। उन्देरौणादिके मन्प्रत्यये नलोपो गुणश्चात्रापि निपात्यते॥ अत्र्ये रिति। प्रपूर्वस्य ह्रिमपूर्वस्य च घञि निपात्यते इति बोध्यम्॥ प्रायिकमिति। सर्वात्मना संप्रग्रहणत्यागे कृतः कट इत्यत्र कारः कट इति स्यादिति भावः। भाष्ये त्वनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यातम् ॥ परिमाणाख्यायाम् ॥ सर्वेभ्यो धातुभ्यः। परिमाणं परिच्छित्तिः। आख्यानमाख्या उक्तिः। परिच्छित्तेरुक्तौ सत्यामित्यर्थः। कस्य पुनः परिच्छित्तिरिति चेत्प्रत्ययार्थस्येत्युच्यते। आख्याग्रहणं रूढिनिरासार्थम्। तेन परिमाणग्रहणेन संख्या च गृह्यते। सर्वेभ्यः किम्। अन्यथा पुरस्तादपवादन्यायेनायमेव घञ् बाधेत न त्वयम् ॥ तण्डुलनिचाय इति। निचीयते राशीक्रियते इति निचायः अत्र राश्येकत्वेन समुदायिनां परिच्छित्तिरर्थाद्गम्यते। एरच् इत्यादि प्राप्ते घञ्। निष्पूयते शोध्यते तुषाद्यपनयनेन यस्तण्डुलादिः स निष्पावः ऋदोरप् इत्यपि प्राप्ते घञ्। शूर्पेणेति करणतृतीयान्तस्य कर्तृकरणे कृता बहु-

लम् इति समासः । अत्र शूर्पसंख्याया तण्डुलादेरपि परिच्छित्तिः । शूर्पद्वित्वं तु आर्थिकं, न तु शाब्दं, निष्पावगतद्वित्वं तु शाब्दम् । यद्यप्यत्र निरभ्योः पूल्वोः इति घञ् लभ्यते तथापि सर्वग्रहणबलादनेनापि भवितुमर्हतीति भावः । अप्प्रत्ययस्य मुख्योदाहरणमाह । द्वौ काराविति ॥ कृ विक्षेपे । कर्मणि घञ् । शूर्पादिना विक्षिप्तो धान्यादिराशिः कारः । इह प्रकृत्याश्रय एवापवादो न त्वर्थाश्रयः । सर्वेभ्य इति पञ्चमीनिर्देशेन तथैवावगमात्तेनायं प्रकृत्याश्रयो घञ् क्तिनोऽपवादो न भवति । एका तिलोच्छ्रितिः । उत्पूर्वकाच्छ्रयतेः कर्मणि भावे वा क्तिन् । ऊर्ध्वीकृतो राशीकृत इत्यर्थः । तदेतत्सूचयितुमुक्तम् अजपोरपवाद इति ॥ तयोरपि प्रकृत्याश्रयत्वादपवादयोः समानविषयत्वौचित्यात् स्त्रियां क्तिन् त्वर्थाश्रय इति दिक् ॥ दारजाराविति । अकर्तरि कारके इत्यधिकारात् ऋदोरप् इत्यस्य घञपवादत्वाच्च कर्तरि घञर्थमिदं वचनम् ॥ णिलुक् चेति । चात् घञ् । लोपे हि सति घञाश्रया वृद्धिर्न स्याण्णिलोपस्य स्थानिवद्भावेन व्यवधानात् । न च णिज्निमित्तैव वृद्धिरस्त्विति वाच्यम् । जारशब्दे मितां ह्रस्वः इति ह्रस्वापत्तेः । जनीजॄष् इति जॄधातोर्णौ मित्त्वात् । लुकि सति तस्य परनिमित्तत्वाभावेन क्लिलुगुपध इति क्तौ लुप्तस्य निषेधेन वा स्थानिवत्त्वाभावाज्जार इति रूपं सिध्यतीति भावः । एतेन दीर्यते यैस्ते दाराः जीर्यतेऽनेनेति जार इत्यण्यन्ताभ्यामेव करणे घञस्तु, किमनेन वचनेनेति केषांचिदुक्तिः परास्ता । ऋदोरप् इत्यपवादविषये उत्सर्गस्य घञो दुर्लभत्वात् । स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधेरनङ्गीकारादपवादोऽप्यच् करणाधिकरणयोः इति ल्युटा बाधादिह दुर्लभ इत्यन्यदेतत् ॥ उपेत्येति ॥ गुरुसमीपमेत्येत्यर्थः ॥ अपादाने इति । पुरस्तादपवादन्यायेन इङश्च इत्यस्याच एवापवादत्वात्स्त्रियां तु क्तिन् स्यादिति तद्बाधनायायमारम्भः । घञनुक्रमणमजपोर्विषये इति वचनात्स्त्रियां घञ् न स्यादिति स्त्रियां ग्रहणम् ॥ उपाध्यायेति । या स्वयमध्यापयति तस्यामिदं रूपद्वयम् । पुंयोगे तु ङीषेव । आनुगागमस्य पाक्षिक इत्युक्तम् ॥ करणे इति । वृञ् वरणे इत्यस्मादित्यर्थः ॥ नीशार इति । उपसर्गस्य घञि इति दीर्घः । ननु प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणाम् इति कथं प्रयोगः । वायुवर्ण इत्यर्थपरिगणनादिति चेत् । अत्राहुः । अत एव वार्तिकप्रयोगादक्षेष्वपि शृणातेर्घञ् ॥ रव इति । ऋदोरप् इत्यप् ॥ राज्ञो नय इति । णीञ् प्रापणे इत्यस्मात् अचोयत् ॥ यज्ञे समि ॥ अधिकरणे ल्युटोऽपवादोऽयं घञ् ॥ छन्दो ॥ छन्दोविषयत्वात्पूर्वेणाप्राप्ते वचनम् । केचित्तु प्रस्तारपङ्क्तिरित्यादिप्रयोगानुरोधेनाभावाविति नानुवर्तयन्ति ॥ उदि ग्रहः ॥ भावादौ घञ् स्यात् । ग्रहवृदृ इति प्राप्तस्या-

घोऽपवादः॥ परिन्योः । अक्षादिभिः क्रीडनं द्यूतम् । यथाप्राप्तकरणमभ्रेषः॥ परावनु॥ अत्र व्याचख्युः । द्विः परिग्रहणमिह व्यर्थं सकृदेव कर्तुं शक्यम् । तथा हि। परौ नियो द्यूते इणोऽनुपात्यये नावभ्रेषे । इह इण इत्यनुवर्तनात् इणोऽनुपात्यये इत्यत्र तु पराविल्यनुवर्तनाच्चेष्टं सिध्यतीति भावः । ननु पूर्वसूत्रेऽनुपात्ययः पर्यायार्थकत्वेन व्याख्यातः तथा च तदनुवृत्त्यैव सिद्धे पर्यायग्रहणमिह व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । पर्यायग्रहणं पुनर्विधानार्थम् । तेनात्राभिविधिविवक्षायां परमपि अभिविधौ भाव इनुण् इति इनुणं बाधित्वाऽयमेव घञ् भवतीति ॥ आकायमिति । आचीयन्तेऽस्मिन्निष्टका इत्याकायम् । अधिकरणे घञ् । अग्निस्थलविशेषं चिन्वतो चयनेन निष्पादयेदिति श्रुत्यर्थः ॥ सङ्घे चानौत्तराधर्ये ॥ उत्तरे चाधरे चोत्तराधरा स्तेषां भाव औत्तराधर्यम् ॥ सूकरेति । स्तनपानार्थमुत्तराधरभावेन सूकराः शेरते तदेतत्प्रत्युदाहरणम् । यदा तु भिक्षुवत्पृथक्पृथगेवावतिष्ठन्ते तदा भवत्येव घञिहापि॥ कर्मव्यतिहारे णच् ॥ कर्मव्यतिहारः क्रियाव्यतिहारः । परस्परकरणमिति यावत् । तत्र वर्तमानाद्धातोरित्यर्थः । भावे णजिति । कर्तृवर्जिते कारके न भवत्यनभिधानादित्याहुः । भावादाविति प्राचोक्तं यत्तदुपेक्ष्यमाकरविरोधात् ॥ णचः स्त्रि॥ अनेन णजिति चकारोत्र विशेषणार्थ इति ध्वनितम् ॥ स्त्रियां किम् । व्यतिपाको वर्तते ॥ ऐच् नेति । न य्वाभ्याम् इति प्राप्तस्य निषेधेनादिवृद्धिरेव । णचस्तद्धितत्वाभावेप्यञस्तद्धितत्वादिति भावः । कृद्ग्रहणपरिभाषया सोपसर्गधातोर्णजन्तत्वात्ततोञि तत्प्रयुक्तादिवृद्धिरुपसर्गस्येत्याशयेनोदाहरति। व्यावक्रोशीति । क्रुश आह्वाने । हसे हसने। स्यादेतत् । स्त्रियां क्तिन् इति प्रकरण एवायां णज्विधेयः एवं च स्त्रियामिति न कर्तव्यमिति लाघवमिति चेत् । मैवम् । स्त्रियामित्यधिकारे वासरूपविधिनिषेधापत्तेः । इष्यते तु व्यावक्रुष्टिरिति स्त्रियां क्तिन्नपि, अपवादविषये क्वचिदिष्यते, व्यावचोरी । इह ण्यासश्रन्थ इति युच् प्राप्तः । व्यात्युक्षो अत्र गुरोश्च हलः इत्यकारप्रत्ययः प्राप्तः। क्वचिदकार एवेष्यते न तु णच्, व्यतिक्षा व्यतिहा । सैषा व्यवस्था न्यायतो दुर्लभापि बाहुलकात्स्वीकार्या ॥ अभिविधौ किम् ॥ संरावः । वासरूपेण घञ् तत्र न भवति पुनर्भावग्रहणात् । न च कर्तृभिन्नकारकनिवृत्तये भावग्रहणमिति वाच्यम् । पूर्वसूत्र इव शक्तिस्वाभाव्यादेवेनुणोऽप्रवृत्तेः । ल्युटा तु समावेश इष्यते, संरवणमिति । तच्च बाहुलकाल्लभ्यत इत्याकरः ॥ अणिनुणः । अत एवेनुणो णानुबन्धो विशेषणार्थ इति ध्वनितम् ॥ सांराविणमिति । समन्ताच्छब्द इत्यर्थः । संशब्दोऽभिविधिद्योतकः । पूर्ववत्सगतिकादण्, अणस्तद्धितत्वादादिवृद्धिः ।

इनण्यनपत्ये इत्यनपत्याणि इनः प्रकृतिभावात् नस्तद्धिते इति टिलोपेन न निवृत्तिः। स्वभावतश्चेदमणिनुणन्तं नपुंसकम्॥ आक्रोशे॥ ग्रहवृद् इत्यपि पाक्षेयमारम्भः॥ अवग्रहः पदस्येति। छेदविशेष इत्यर्थः। निग्रहो निरोधः॥ प्रे लिप्सायाम्॥ लिप्सायां किम्। देवदत्तस्य प्रग्रहः। प्रकृष्टो विनिवेश इत्यर्थः॥ पात्रप्रग्राहेणेति। भिक्षापात्रोपादानेन पात्रं गृहीत्वेति यावत्॥ नौ वृ॥ नौ उपपदे वृञो भावादौ घञ् स्यात्॥ निवरा कन्येति। ग्रहवृद् इत्यादिना कर्मण्यप्। ननु स्त्रीत्वविशिष्टे कर्मणि परत्वात् क्तिना भाव्यम् अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः इत्युक्तेरत आह। क्तिन्विषयेपीति॥ एवं च प्रायेण भावार्थ एव। घञजबन्ताः पुंसि इति द्रष्टव्यम्॥ रश्मौ च॥ रथादियुक्तानामश्वानां संयमनार्था रज्जुः रश्मिः तस्यामभिधेयायां प्रे उपपदे ग्रहेर्घञ् स्याद्भावादौ। इह द्विःकृत्वो ग्रहिरुपात्तः सकृदेव तु वक्तुं शक्यः। तथा हि उदि ग्रहः समि मुष्टौ आक्रोशेऽवन्योः प्रे लिप्सायाम् परौ यज्ञे अवे वर्षप्रतिबन्धे विभाषा प्रे वणिजाम् इत्यादि परौ भुवोऽवज्ञाने इत्यस्यानन्तरम् आङि रश्म्योः इत्यस्तु, तथा तु न कृतमित्येव॥ वृणोतेः॥ प्रावार इति। उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् इत्युपसर्गस्य दीर्घः। आच्छादने किम्। प्रवरो गौः प्रशस्त इत्यर्थः॥ परिभाव इति। अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया इत्यमरः॥ परत्वाद्धि क्तल्युटौ प्राप्तौ। तथा च पूर्वविप्रतिषेधोयं फलितः। एवं च वासरूपन्यायोत्र न प्रवर्तते। अनपवादत्वादिति भावः। वर्षमिति। वृषभो वर्षणात् इति भाष्यप्रयोगात्तु ल्युडपि। वर्षणम्॥ ऋदोरप्॥ ऋश्च उश्च तयोः समाहारारे सौत्रं पुंस्त्वम्। ऋदोः इत्ययं न तकारः किं तर्हि दकारः। निरभ्योः पूल्वोरित्यपवादतया घञ्विधानाज्ज्ञापकाद्दीर्घान्तादप्युदाहरति लवः पव इति॥ घञचोरपवाद इति। निश्चय इत्यत्राचः प्राप्तिरन्यत्र घञ इति विवेकः। हस्तादाने तु प्रपूर्वकाच्चिनोतेर्घञुदाहृतः॥ वशिरण्योरिति। घञि प्राप्ते वचनम्। वशनं वशः। रणन्ति शब्दं कुर्वन्त्यस्मिन्निति रणः संग्रामः॥ व्ययते विशेषेण भक्ष्यते इति विघसो वैश्वदेवशिष्टमन्नम्। शष्पं बालतृणं घासः इत्यमरः॥ उपजापो मन्त्रभेदः॥ शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः। स्वान इत्यमरः॥ क्वणो॥ निक्वाणो निक्वणः क्वाणः क्वणः क्वणनमित्यपि। वीणायाः क्वणिते प्रादेः प्रक्वाणप्रक्वणादयः इत्यमरः॥ मदो॥ अनुपसर्गे सुप्युपपदे नित्यमप् स्याद्भावादौ॥ प्रमद॥ प्रसंभ्यां हर्षे इति नोक्तम्। प्रसंमदः। संप्रमद इति हर्षे मा भूदिति॥ प्रजने सर्तेः। प्रजनं प्रजनः। भावे वञ् जनिवध्योः इति वृद्धिनिषेधः। प्रशब्दबलादत्र जनेरर्थान्तरत्वम्। प्रतिष्ठते इत्यत्र प्रादुर्भावो यथा। तदेतदाह।

प्रथमगर्भग्रहणमिति। काशिकानुरोधेनेदमुक्तम् प्रथमं द्वितीयं वेत्यनाग्रहः किन्तु गर्भग्रहणमित्यन्ये ॥ हनश्च वधः ॥ अन्तोदात्त इति। सूत्रे वधशब्दोऽन्तोदात्ततयोच्चारित इति भावः॥ अगारैक। प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके इत्यमरः॥ संघोद्घौ। मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्घतल्लजौ। प्रशस्तवाचकान्यमूनि इत्यमरः॥ ड्वितः॥ अयमिति॥ अत एव पाकेन निर्वृत्तमिति विगृह्यते न तु पक्तेनेति। यत्तु प्राचोक्तं भावादाविति तन्नेति भावः॥ ट्वेर्मप्। तद्धितेषु व्याख्यातमिदम्॥ नित्यग्रहणादिति। तत्र हि नित्यमिति योगो विभज्यते। तत्सामर्थ्यादर्थविशेषानादरेणैव सर्वविषयत्वं निर्णीयते, एकयोगत्वे तु निर्वृत्त इत्यधिकारान्निर्वृत्तार्थस्याविवक्षायां स्वातन्त्र्यं प्रसज्येत, ततश्च मपं विनापि पक्त्रिरिति प्रयोगः स्यादिति भावः॥ उप्त्रिममिति वपेर्यजादित्वात्किति संप्रसारणे वापेन निर्वृत्तमित्यर्थः॥ यजयाच। भावेऽकर्तरि कारके चेति वर्तते। अत एव यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः इत्यत्र इज्यते यज्ञ इति व्याचक्षते॥ विश्न इति। च्छ्वोः शूडनुनासिके च इति शः॥ उपसर्गे॥ प्रधिरित्यादि। किर्त्वादातो लोपः॥ अन्तर्धिरिति। अन्तःशब्दस्याङ्किविधीति वार्तिकादुपसर्गत्वम्। उपाधीयतेऽनेनेति। एतेन उप समीपे स्वधर्ममादधातीत्युपाधिः। बाहुलकात्कर्त्तरि किरिति माधवादिग्रन्थो नादर्त्तव्य इति ध्वनितम्। विधाता विश्वसृड्विधिः इत्यत्रापि कर्त्तरि मा भूत् किः किन्तु विध विधाने इत्यस्मात् इगुपधात्कित् इतीनि रूपसिद्धेः॥ स्त्रियां क्तिन्॥ घञोऽपवाद इति। यत्तु प्रक्रियाग्रन्थं व्याचक्षाणा आहुः भाष्ये तु अधिकः कारोधिकारः इति घञप्युदाहृतः इति। तद्भ्रमसात्। न हि तत्र स्त्रीत्वविशिष्टो भावोर्थः किं तु पुंस्त्वविशिष्ट इति ध्येयम्॥ अजपौ त्विति। तयोरवकाशः चयः लवः क्तिनोवकाशः कृतिः हृतिः। चिनोतिस्तौतिभ्यां तु स्त्रियामुभयप्रसङ्गे परत्वात् क्तिन्नित्यर्थः॥ प्रामादिकमिति। स्फायः स्फी निष्ठायाम् इति निष्ठायामेव स्फीभावविधानादिति भावः॥ श्रुयजीति। परत्वात् करणाधिकरणयोश्च इति ल्युटि प्राप्ते वचनम्। श्रुतिः श्रोत्रम्॥ यजेरिति। यजेः क्तिनि वचिस्वपि इति संप्रसारणं व्रश्चभ्रस्ज इति षत्वे इष्टिरिति रूपम्। इज्यतेनयेति विग्रहः। एवमिष्यतेनया इष्टिः। स्तूयतेनया स्तुतिः॥ तेन नत्वमिति। कीर्णिरित्यादौ रदाभ्याम् इत्यनेन नत्वम्। लूनिरित्यादौ तु ल्वादिभ्यः इत्यनेनेति विवेकः॥ ह्लाद इति। ह्लादो निष्ठायामित्यत्रेत्यर्थः॥ चूर्त्तिरिति। ति च इति चरफलोरुत्वे र्वोरुपधायाः इति दीर्घः॥ चायतेः। चायृ पूजानिशामनयोः॥ क्तिन्नपीति। षस्त्रियामिति प्रतिषेधेन स्त्रियां वासरूपविधेरभावादिदमुक्तम्॥ षञोपवाद

इति ॥ पुरस्तादपवादन्यायेन । स्थादिभ्य आतश्चोपसर्गे इति, पचेस्तु षिद्भिदादिभ्यः इति प्राप्तस्याङोपवादो, न तु ण्वुलिञोरिति भावः । ण्वुलिञौ तु परत्वाद्भवत एव । कां त्वं स्थायिकां त्वं स्थायिम् इति भाष्यकारप्रयोगात् ॥ प्रस्थितिरिति । द्यतिस्यतिमास्थाम् इत्यात इत्त्वम् ॥ सङ्गीतिरिति । घुमास्था इत्यादिना ईत्त्वम् ॥ उदात्त इतीति ॥ मन्त्रे वृष इति सूत्रादनुवर्तते इत्यर्थः । एवं च क्तिन्नन्तस्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते ऊतियूति इत्यादयोन्तोदात्ता इति पर्यवसन्नोर्थः ॥ इत्त्वाभाव इति । द्यतिस्यतिप्राप्तस्याभाव इत्यर्थः । हन्तेरिति । नकारस्येत्त्वं, हिनोतेस्तु गुण इति बोध्यम् ॥ कीर्तिरिति । कीर्त्तयतेःण्यासश्रन्थ इति युचि प्राप्ते क्तिन्निपात्यते उदात्तत्वं च । तां सुते कीर्तिम् ॥ व्रजयज ॥ उदात्त इत्येव । पित्करणं तूत्तरत्र तुगर्थम् ॥ गलपार्श्वेति । तया हि क्रुद्धो ज्ञायते इति भावः । शेरतेस्यामिति शय्या । भरणं भृत्या जीविका । कुमारभृत्याकुशलैरधिष्ठिते इति रघुः । संज्ञायां किम । मतिः । स्मृतिः । आसुतिः । तथा च व्यवहृतम् मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च कर्मणि भृती रजः कृष्यासुति इत्यादि । एतेन मतिबुद्धीत्यादिसूत्रप्रयोगादेव मतिभृतीत्यादीनां साधुत्वमिति दुर्घटाद्युक्तिः प्रत्युक्ता ॥ क्रियेति । यदा भावकर्मणोः शः तदा सार्वधातुके यक् रिङ् शयग्लिङ्क्षु इति रिङादेशः । अन्यत्र तु यगभावेपि शे परतो रिङादेशे कृते इयङि सति रूपं तुल्यम् ॥ इच्छा ॥ इषेर्भाव इति न त्वकर्तरि कारकेपीत्यर्थः । अत एव करणेऽर्थे इष्यतेनया इष्टिरिति प्रागुक्तम् ॥ यकारनिवृत्तिरिति । हलादिशेषस्तु नास्ति, षाष्ठद्वित्वे धातुद्वित्वे वाभ्याससंज्ञास्वीकारात् । इह च तदुभयाभावादिति भावः ॥ अटाट्येति । यदा तु अटतेर्यङ्ङन्तात् अप्रत्ययात् इत्यकारस्तदालोपे यस्य हलः इति यलोपेटाटेति रूपं बोध्यम् । द्वित्वे हलादिशेषे सति दीर्घोऽकितः इत्यभ्यासस्य दीर्घप्रवृत्तेः ॥ जागर्त्तेरिति । शे परतः सार्वधातुके यक् । जाग्रोविचिण् इति गुणः ॥ गुरोश्च ॥ धातोः इत्यनुवृत्त्या हल इति धातोर्विशेषणात्तदन्तविधौ हलन्तो धातुर्लभ्यते, न चायं गुरुरिति संभवति अज्विषयो हि गुरुः अतो मत्वर्थो लक्ष्यते तदाह । गुरुमत इति ॥ ननु विपरीतमस्तु गुर्वन्ताद्धलः इति तादृशस्यापि धातोः डुक्रीञ् इत्यादेः सत्त्वादिति चेत्, मैवम् । चेष्टायामनध्वनि आशंसायां भूतवच्च इति निर्देशेन विपरीतशङ्काया अप्रवृत्तेः ॥ षिद्भिदा । कथं तर्हि मधुसुरभिमुखाब्जगन्धलब्धेः इति माघः प्रेच्चोपलब्धिः इत्यमरश्च । षित्त्वादङि लभेत्येव तद्युचितम् । सत्यम् । अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमनुपलब्धेः इति भाष्यप्रयोगाद्बाहुलकाद्वा क्तिन्नपि बोध्यः । विस्तरस्त्विह मनोरमायां बोध्यः ॥ भिदेति । एवमादयोदन्ताः

समुदाया एव गणे पठ्यन्ते तत्र ये प्रकृतिभागा भिद, छिद इत्यादयस्ते आदि-शब्देन सूत्रे निर्दिष्टाः गणे विशिष्टपाठस्तु लोकप्रसिद्धार्थविशेषस्य क्वचिदलाक्षणिककार्यस्य संग्रहार्थः ॥ भित्तिरन्येति । भिद्यत इति भित्तिः कुड्यम् ॥ छिदेति । द्वैधीकरण एवायम् । अन्यत्र तु छित्तिश्छिद्रम् ॥ मृजेति ॥ मृजू शुद्धौ अस्याषित्त्वाद्भिदादौ पाठः ॥ चिन्तिपूजि ॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन तोलयतेस्तुलेति हरदत्तः । अत एव तुलां यदारोहति दन्तवाससा इति नैषधकृदाह । युचोऽपवाद इति ॥ ण्यासश्रन्थ इति वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः ॥ आसनेति ॥ आस्यतेऽस्यामिति विग्रहः । ऋहलोर्ण्यत् इति ण्यत्प्रत्यये त्वास्या । न च स्त्रीप्रत्यये वासरूपविधिर्नेति शङ्क्यम् । अपवादस्य युचः स्त्रीप्रकरणस्थत्वेऽपि उत्सर्गस्य ण्यतस्तदभावात् ॥ घट्टिवन्दि । विदिर्लाभार्थो गृह्यते, ज्ञानार्थस्य तु संवित्तिः ॥ इषेरिति । अनिच्छार्थस्य युच् । इच्छार्थस्य त्विषेरिच्छेत्येव ॥ रोगाख्या ॥ धातोर्बहुलं ण्वुल् स्यात्प्रत्ययान्तं चेद्रोगस्य संज्ञा । क्तिन्नादीनामपवादः प्रच्छर्दिकेति । छर्द वमने । प्रवाहिकेति । प्रवाहयति मुहुर्मुहुः प्रवर्तयतीति प्रवाहिका ग्रहणी ॥ विचर्चिकेति । चर्च अध्ययने प्रत्ययोपसर्गाभ्यां रोगप्रतीति । पाम पामा विचर्चिका इत्यमरः । शिरोर्तिरिति । शिरःपीडा । अर्द हिंसायाम् । तितुत्र इति नेट् । धात्वर्थनिर्देश इति । क्रियानिर्देश इत्यर्थः ॥ आसिका ॥ शायिकेति । आसनं शयनमित्यर्थः ॥ इक्श्तिपौ । धातोर्निर्देशोऽनुकरणम् ॥ बहुलमित्यनुवृत्तेः क्वचिन्न गुणश्चिक्कङ्गः सन् भुवो वुक् लुङ्लिटोः ॥ पचतिरिति । उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यति ध्यायतेः संप्रसारणं चेत्यादिनिर्देशादकर्तृवाचिन्यपि सार्वधातुके परे शबादयः । एवं भावकर्मवाचिन्यपि सार्वधातुके क्वचिद्यकाचि विभाषा लीयतेरिति तथा । तत्र हि लीलीङोर्यका निर्देशो न तु श्नेत्युक्तम् । यत्तु प्राचा श्तिपः शित्करणसामर्थ्याच्छबादय इत्युक्तम् । तन्न । पिबतिर्ग्लायतिरित्यादौ पिबादेशप्रवृत्त्या आत्वनिवृत्त्या च शित्वस्य चारितार्थत्वात् ॥ वर्णादिति । वर्णानुकरणादित्यर्थः । न तु वर्णादुच्चार्यमाणादिति । तथा हि सत्यंकार इत्यादावेव स्यात्र तु ककार इत्यादौ अत्र हि संघातस्योच्चारणानुकार्यं त्विह वर्णमात्रम् अकारस्योच्चारणार्थत्वात् । कथं तर्हि समुच्चयार्थश्चकारः । एवकारोऽन्यनिवृत्त्यर्थः इत्यादिप्रयोगा इति चेत् । अत्राहुः । क्वचित्सङ्घातादपि भवति उच्चैस्तरां वा वषट्कारः इति सूत्रनिर्देशात् सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते इति भाष्यप्रयोगाद्बहुलवचनाच्चेति ॥ इह कारप्रत्ययस्य धातोरविहितत्व-

पि धात्वधिकारस्थत्वात्कृत्संज्ञा तेन कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । प्रयोजनाभावान्न ककारस्येत्संज्ञा । आर्धधातुकत्वाभावादिडागमो न अस्य च्वौ इत्यादौ तु कारप्रत्ययाभावो बाहुलकादेव ॥ रादिफः ॥ वासरूपविधिना कारोपि तेन रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति इत्यादिप्रयोगः साधुरेव ॥ अकारलोप इति । अतद्धितपरत्वादभत्वाच्च यस्येति लोपस्याप्राप्तिरिति भावः । कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वमिह पूर्ववद् बोध्यम् । तसौ मत्वर्थे इत्यत्र बाहुलकाच्छो न शैषिकान्मतुबर्थीयात् इत्यत्र तु बाहुलकादेव मतुबर्थशब्दाच्छः। अन्ये तु नैतत्कृदन्तं मत्वर्थे भव इति विगृह्य गहादित्वाच्छप्रत्यये तद्धितान्तमेवेत्याहुः ॥ इणजा ॥ धात्वर्थनिर्देशे प्राप्तस्य ण्वुलोपवादोयम् । एवमग्रेपि ॥ आजिरिति । बाहुलकादजेर्वीभावो न ॥ संज्ञायाम् ॥ अधिकरणे ण्वुलर्थोयमारम्भः । उद्दालकः श्लेष्मातकः तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रियायां सा तथा भञ्जनं भञ्जिका भावे ण्वुल् । उद्दालकपुष्पाणां भञ्जिकेत्यन्ये ॥ सूत्रे आख्यानशब्दस्याल्पाच्तरत्वेन पूर्वनिपाते व्याख्यानस्य प्रश्नपूर्वकतयार्थप्राप्तक्रममनुसृत्य व्याचष्टे । परिप्रश्ने आख्याने चेति॥ परिपाटीति । पट गतौ परिपूर्वः । इणजादिभ्यः इतीण् कृदिकारात् इति ङीष् ॥ आक्रोशे ॥ आक्रोशः शापः । नपुंसके भावे क्तः । ननु तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः इति लिङ्गत्रयसाधारण्येन भावकर्मणोः कृत्यादिविधानात्तेनैव नपुंसके भावे क्तः सिध्यति किमनेन पुनर्विधानेनेति चेत् । अत्राहुः । भूते इत्यधिकृत्य निष्ठा इति सूत्रेण विहितस्य क्तस्य भावोर्थः तयोरेव इति सूत्रेण विहितः अनेन तु कालसामान्ये नपुंसके भावे क्तो विधीयते एवं च स्वविषये परत्वात् घञजपां बाधक इति परिशेषादेवैषां पुंविषयत्वं सिध्यति । किं च इह भावे चाकर्मकेभ्यः इत्यस्यासंनिधानात्सकर्मकेभ्योप्ययं भवति घञादिवत् । गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः इत्यादिदर्शनात् । तथा च नास्त्यत्र शङ्केति । नन्वेवं तद्योगे कर्मणि द्वितीया स्यात् । कृद्योगलक्षणषष्ठ्या न लोका इति निषेधादेवं च घटं कृतं हस्तं भिन्नमित्यादि प्रसज्येत अनूरुसारथेः इत्यत्र तु कर्तरि तृतीया नापाद्यते कारकषष्ठ्या निषेधेपि शेषत्वविवक्षया षष्ठीति समाधानसम्भवादिति चेत् । मैवम् । नपुंसके भावे क्तस्ययोगे षष्ठ्या उपसंख्यातत्वात्कर्मणि द्वितीयाया अभावात् । शेषत्वविवक्षामाश्रित्य वार्तिकमिदं प्रत्याख्यातमाकरे इति चेत् । तर्हि तत्प्रामाण्यात्प्रायेण शेषत्वविवक्षैवेत्यस्तु । तथा च घटं कृतमित्यादि तु न प्रसज्यत एव । क्वचित्तु द्वितीयापि दृश्यते भ्रान्तं देशमनेक-

दुर्गविषममिति दिक् ॥ कर्मणि च ॥ कर्तुः इति कर्मणि षष्ठी उभयप्राप्तौ कर्मणि इति नियमाद्येनेति तृतीया तदाह । येन स्पृश्यमानस्य कर्तुरिति ॥ ल्युट् स्यादिति । नपुंके भावे इति बोध्यम् । अत एवाह । पूर्वेणेति ॥ ल्युट् च इत्यनेनेत्यर्थः ॥ नेहेति । स्नापने न गुरुः कर्ता किंतु शिष्य इत्यर्थः । शरीरग्रहणं किं, पुत्रस्य परिष्वञ्जनं सुखम् । मानसी प्रीतिरत्र ॥ करणाधिकरणयोः ॥ येन नाप्राप्तिन्यायेन घञोऽपवादोऽयम् । अजपौ स्त्रीप्रत्ययांश्च परत्वाद् बाधते । उक्तं हि अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन इति ॥ इध्मेति । इध्मानि प्रव्रश्च्यन्ते येन, गौर्दुह्यते यस्यामिति विग्रहः ॥ आकुर्वन्तीति । एत्य कुर्वन्त्यस्मिन्व्यवहारमित्याकरः उत्पत्तिस्थानम् ॥ अवे । अवेउपपदे स्तॄभ्यां करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायां घञ् स्यात् । घस्यापवादः ॥ अवहारेत्यादि ॥ वृत्तिकारस्त्वाधारावायशब्दौ सूत्रे प्रक्षिप्य चकारेणावहारशब्दं जग्राह । तदसंगतमिति स्पष्टमेव । उदङ्को । हलश्चेत्येव सिद्धे उदकप्रतिषेधार्थमिदम् ॥ उदकोदञ्चन इति । पुंसि संज्ञायाम् इति घे प्राप्ते घञ्विहितः । उदके तु घञि प्रतिषिद्धे घ एव स्यान्न तु ल्युडिति चेत् । मैवम् । प्रतिषेधसामर्थ्यात् घस्याप्यप्रवृत्तेः । नहि इह घे घञि वा रूपे विशेषोऽस्ति । न च स्वरे विशेषः घे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तता, घञ्यपि थाथादिस्वरेण तथैवेति ॥ जालमा ॥ जल धान्ये । ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः इति णप्रत्यये जालशब्दः सिद्धः । तेन जालशब्दोऽत्र निपात्यत इति न भ्रमितव्यम् ॥ खनो ॥ घित्करणमिति । आखन इत्यादौ चजोः इति कुत्वस्य प्रसक्त्याभावादिति भावः ॥ भगः पदमिति । ननु पदमित्यत्र घस्य किं प्रयोजनमिति चेत् । अत्राहुः । करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायाम् इति यदि घः स्यात्तदा पदमिति नपुंसकं न स्यात्, अनेन चेत् घो भवति तदा त्विष्टसिद्धिरिति ॥ एते इति । आखनादयः षडित्यर्थः॥ ईषद्दुःसुषु ॥ इह सामान्योक्तावपि योग्यताबलाद्विशेषणस्य विषयविभागो लभ्यते दुरिति कृच्छ्रार्थे, इतरौ त्वकृच्छ्रार्थे, तदेतद्दर्शयति कृच्छ्रे दुष्कर इत्यादिना ॥ भवतेति । न लोका इति षष्ठीनिषेधात्कर्तरि तृतीया । कृच्छ्रेत्यादि किम् । ईषत्कार्यं, स्वल्पं कार्यमित्यर्थः । खलिति लकारः स्वरार्थः । खित्करणं तूत्तरसूत्रार्थम् ॥ निमिमीति । मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च विभाषा लीयतेः इति प्राप्तं निषिध्यते ॥ निमय इत्यादि । एरच् ॥ उपसर्गात्खल्घञोः । लभेश्च इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह उपसर्गादेवेति ॥ यदा स्वती इति ॥ सुः पूजायाम् अतिरतिक्रमणे च इति तयोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ कर्तृकर्मणोः ॥ चकारः भवि-

योगार्थः । यदा कर्तृकर्मणोरीषदादीनां च युगपत्प्रयोगस्तदैव प्रत्ययो यथा स्यात् । न च कर्तृकर्मणोः प्रत्ययार्थत्वमेवास्तु, न तूपपदत्वमिति वाच्यम् । ईषदादीनामेवोपपदत्वे तु खलः खित्त्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः । मुमर्थं हि तत्, मुम् चानव्ययस्य विधीयते तस्मात्कर्तृकर्मणोरित्युपपदत्वमेव तदेतदाह । ईषदादिषु चेति ॥ कर्तृकर्मणी द्वे, भूकृञौ च द्वौ, तयोर्यथासंख्यं प्राप्तम् । स्वीकृतं च काशिकाकृता न्यासकारहरदत्तादिभिश्च, प्राचापि तथैवोक्तं तद्व्याख्यातृभिश्चानुमोदितम् । तत्सर्वं नादर्तव्यम् । यथासंख्यसूत्रस्थभाष्यविरोधादिति ध्वनयन्नाह । यथासंख्यं नेष्यत इति ॥ ननूपपदयोर्मध्ये पूर्वापरीभावव्यवस्था सिध्यति । भूकृञोरव्यवहितत्वं कर्तृकर्मणोरेवेष्यते, न त्वीषदादीनाम् । एवं च कथमत्रेष्टव्यवस्था सिध्यतीति चेत् । अत्राहुः । बहुलग्रहणानुवृत्त्या दुराढ्यंभव इति भाष्योदाहरणाच्चेष्टव्यवस्था सिध्यतीति तदेतदभिप्रेत्याह । कर्तृकर्मणी चेति । भवतेः कर्त्तर्युदाहरति। अनाढ्येनाढ्येनेति ॥ कर्मणि त्वनाढ्य आढ्यो भूयते इति विग्रहः । भाव्यते इति तदर्थः । एवमग्रेऽपि विग्रहद्वयमुन्नेयम् । अनाढ्येनाढ्येन स्वयमेव क्रियते अनाढ्यः आढ्यः क्रियत इति ॥ इत्यादीति ॥ आदिशब्देन दुर्दर्शनः दुर्धर्षणः दुर्मर्षणः ॥ क्तिच्क्तौ ॥ क्तिचश्चकारो न क्तिचि इति विशेषणार्थः । न क्तौ इत्युक्ते हि क्तिनोऽपि ग्रहणं स्यादिति प्राञ्चः । तन्न । एकानुबन्धपरिभाषयैव क्तिनो व्यावृत्तिसिद्धेरिति हरदत्तः । यत्तु वदन्ति । तितुत्र इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थश्चकारः। अन्यथा एकानुबन्धत्वादस्यैव ग्रहणं स्यान्न तु क्तिन इति तद्भ्रमात्। तितुत्र इति सूत्रेऽनुबन्धविशिष्टरूपानुच्चारणेनैकानुबन्धपरिभाषाया उक्तिसम्भवस्यैवाभावात् । एतेन तितुत्र इति सूत्रे एकानुबन्धत्वात्क्तिनेव गृह्यते, न त्वयं क्तिच्, ततश्च रोदितीति रूपं न स्यादिति शङ्काप्यपास्ता ॥ भूतिरिति । यद्यपीह परत्वात् श्र्युकः किति इत्येवेण्निषेधो न्याय्यः । तथापि वन्तितन्त्योरिण्निषेधार्थमावश्यकत्वात्फले विशेषाभावाच्च तितुत्र इत्युपन्यस्तम् ॥ दीर्घानुनासिकेति । अनुनासिकस्य क्विझलोः इति दीर्घस्य, अनुदात्तोपदेश इत्यादिनानुनासिकलोपस्य च प्राप्तिरिति बोध्यम् ॥ यन्तिरित्यादि । यम उपरमे रम क्रीडायाम् वनु याचने तनु विस्तारे ॥ अलंखल्वोः ॥ पूजार्थमिति । ननु विकल्पार्थमेवास्तु, अलं रुदित्वा, अलं रोदनेनेति रूपद्वयसिद्ध्यर्थमिति चेत् । मैवम् वासरूपन्यायेनैतत्सिद्धेः । न च क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्न इति सिद्धान्तात् ल्युटि वासरूपन्यायो नास्तीति वाच्यम् । क्तल्युडादयोऽपवादभूताः [illegible]ध्यं नित्यं बाधन्ते इति हि तस्य निष्कृष्टोर्थः । इह तु ल्युटोपवादः [illegible]ति

वैषम्यात्। ननु प्रैषादिषु कृत्याश्च इति वचनेन त्वरधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधि-र्नावश्यमस्तीति ज्ञापितमिति चेत्। किं ततः। ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र इतीष्टानु-रोधेन तदभ्युपगमे बाधकाभावात्॥ अलं दत्त्वेति। अपात्रे न देयमिति फलि-तोर्थः॥ उदीचाम्॥ व्यतीहारो व्यतिक्रमः। मेङः कृतात्त्वस्य माङ इति निर्दे-शो नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् इति परिभाषां ज्ञापयति, तेन घुसंज्ञायां दैपोऽपि अदाप् इति पर्युदासः सिध्यति॥ अपमित्येति। समासेनञ्पूर्वे इति वक्ष्यमाणेन क्त्वो ल्यपि तुक्। याचित्वा प्रतिददातीत्यर्थः॥ परावर॥ अप्राप्येति। दक्षिणदेश-स्थानां गङ्गामप्राप्य विन्ध्यः। गङ्गाप्राप्तिविरहविशिष्टदेशस्थो विन्ध्य इत्यर्थः। अत्र विन्ध्यात्परा गङ्गेति गम्यते॥ अतिक्रम्येति। दक्षिणदेशस्थानामेवायमपि प्रयोगः। अत्र हि गङ्गायाः पूर्वो विन्ध्य इति गम्यते। इह त्रिसूत्र्यां क्त्वाप्रत्ययस्य भावमा-त्रार्थत्वेपि विशेषणविशेष्यसंसर्गा भिद्यन्त इति नास्ति वैयर्थ्यमिति दिक्॥ समानक॥ इह धात्वधिकारेपि समानकर्तृत्वं क्रिययोरेव संभवतीत्याशयेनाह। धात्वर्थयोरिति॥ निर्धारणे षष्ठी सप्तमी वा। धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वकालो यस्य धा-त्वर्थस्य तस्मिन्विद्यमानादित्यर्थः। एवं च निर्धारणे विभक्तिरेव पूर्वकाले इत्यस्य बहुव्रीहित्वद्योतिकेति फलितम्॥ क्त्वा स्यादिति। स च भावे अव्ययकृतः इति वचनात्। भावोपि घञादाविव नेह सिद्धावस्थः किं तु साध्यावस्थः स च धातुनैव लब्धः। क्त्वाप्रकृत्यर्थभूता क्रिया च क्रियान्तरं प्रति विशेषणं धातुसम्ब-न्धाधिकारात्। संसर्गस्त्विह सामानाधिकरण्यं पूर्वोत्तरकालत्वं च, तत्र संसर्गवि-शेषतात्पर्यग्राहकाः क्त्वाणमुलादयः। अत्र च समानकर्तृकयोः इति सूत्रांशेन सामानाधिकरण्यमुपनिबद्धम्। धातूपात्तव्यापाराश्रयस्य कर्तृतया तथा पर्यवसा-नादिति दिक्॥ द्वित्वमिति। नन्वमीषां ब्राह्मणानां पूर्वमानयेत्युक्ते मध्यमो ना-नीयते, यथेहापि बहुक्रियासमभिव्याहारे मध्यमक्रियावाचकात् क्त्वाप्रत्ययो न स्यादिति चेत्। अत्राहुः। इहाप्याख्यातवाच्या क्रिया प्रधानं तां प्रति क्त्वान्तोप-स्थिताः क्रियाः सर्वा एव विशेषणं, न तु तासां परस्परसम्बन्धः गुणानां च परार्थ-त्वात् इति न्यायात्। अत एव स्नात्वा पीत्वा भुक्त्वा व्रजतीत्याद्यनियमेन प्रयुज्य-ते इति। स्वरतिसूति इत्यादिना विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थमाह। स्वरत्यादेरिति॥ क्त्वि स्कन्दि॥ स्कन्दिर्गतिशोषणयोः। इर इत्संज्ञा इति वार्तिकादिकारमात्रस्ये-त्संज्ञा नेति अनिदिताम् इति पर्युदासोत्र न प्रवर्तेत इति स्कन्दिग्रहणम्॥ स्क-न्त्वेति। एकाचः इति नेट्॥ मृडमृद॥ मृड सुखने मृद क्षोदे गुध परिवेष्टने गुध रोषे च कुष निष्कर्षे क्लिशू हिंसायाम् दिवादिः क्लिशू विबाधने क्र्यादिः

वद व्यक्तायां वाचि वस निवासे ॥ किदिति । असंयोगात् लिट् कित् इत्यतः किदित्यनुवर्तते इति भावः ॥ उदित्वेति । यजादित्वात्संप्रसारणम् ॥ उषित्वेति । वसतिक्षुधोः इतीट् । यजादित्वात्संप्रसारणम् । शासिवसि इति षः ॥ गृहीत्वेति । ग्रहिज्या इति संप्रसारणम् । ग्रहोलिटि इति इटो दीर्घः ॥ नोपधात्थ ॥ अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । थफादित्युक्तेपि धातोरेव क्त्वाप्रत्ययविधानाद्विशेष्यसंनिधानेन तदन्तविधिना थफान्तादिति लाभात् ॥ कोथित्वा रेफित्वेति । कुथ पूतीभावे रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु इह रलो व्युपधात् इति विकल्पोपि न भवति नोपधग्रहणसामर्थ्यात् ॥ वचित्वेति । वञ्चु प्रलम्भने ॥ लुचित्वेति । लुञ्च अपनयने ॥ ऋतिः सौत्रो धातुर्घृणार्थकः तस्यार्द्धधातुकविषये ऋतेरीयङ् इत्यस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावे कित्त्वमनेन विकल्प्यते॥ तृषिमृषि ॥ ञितृषा पिपासायाम् मृष तितिक्षायाम्, कृश तनूकरणे । नोपधात् इत्यतो वेत्यनुवर्तनात्काश्यपग्रहणं पूजार्थम् ॥ अञ्चेरिति । उदितो वा इति विकल्पप्राप्तावयमारम्भः ॥ अञ्चित्वेति । न क्त्वा सेट् इति कित्त्वाभावान्नलोपो न । एवं चेह नाञ्चेः पूजायाम् इति नलोपो नेति प्रसादकारोक्तिर्व्यर्थेत्याहुः ॥ जृव्रश्च्योः ॥ जॄ इत्यस्मात् श्रुरकः किति इति निषेधे प्राप्ते, व्रश्चेरूदित्वाद्विकल्पे प्राप्ते वचनमिदम् ॥ जरीत्वेति । वृतो वा इति इटो वा दीर्घः ॥ व्रश्चित्वेति । इह न क्त्वा सेडिति कित्त्वनिषेधाद्, ग्रहिज्या इति संप्रसारणं न ॥ द्यूत्वेति ॥ इडभावपक्षे च्छ्वोः इत्यूठ् ॥ झलादावितीति । जान्तनशाम् इति सूत्रे वक्तव्यमित्यर्थः ॥ खात्वा खनित्वेति । उदितो वा इति वेट् ॥ जग्ध्वेति ॥ झरो झरीति पाक्षिको धलोपः ॥ समासेनञ् ॥ नञ्भिन्नं नञ्सदृशमव्ययमिति यावत् । तत्पूर्वपदं यस्य समासस्येति व्याचष्टे । अव्ययेति ॥ प्रकृत्येति । प्रशब्दः क्त्वाप्रत्ययार्थगतप्रकर्षस्य द्योतकः स तु कुगतिप्रादयः इति क्त्वान्तेन नित्यं समस्यते ॥ पर्युदासेति । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणे तु स्यादेवात्र ल्यबिति भावः ॥ षत्वतुको ॥ प्रासङ्गिकषत्वविषयमुदाहरति । कोसिचदिति । को असिचदिति स्थिते एङः पदान्तादति इति पूर्वरूपमेकादेशः । तस्य अन्तादिवच्च इति परादिवत्त्वेन सात्पदाद्योः इति निषेधाभावादिणः परत्वेन षत्वं प्राप्तम् । एकादेशस्यासिद्धत्वे सति अकारेण व्यवधानादिणः परत्वाभावान्न भवति । प्रकृतं ल्यपि कार्यमुदाहरति । अधीत्येति ॥ विधायेति । दधातेर्हिर्न ॥ प्रदायेति ॥ दो ददघोः इति न ॥ प्रखन्य । जनसनखन इत्यात्त्वं न ॥ प्रस्याय । द्यतिस्यति इतीत्त्वं न ॥ प्रक्रम्य । क्रमश्च क्त्वि इति दीर्घो न ॥ आपृच्छ्य । प्रदीव्य । छकारवकारयोःच्छ्वोः इति शूठौ न । इडभावस्योदाहरणं तु प्रखन्य प्रदीव्येत्यादावेव ॥ न

SGDF

ल्यपि ॥ कथं तर्हि निपीय यस्य इति श्रीहर्षप्रयोग इति चेत्। अत्राहुः ॥ पीङ् पाने इति दिवादिगणस्थात् ल्यपि न दोष इति। इह प्रश्नाय प्रच्छायेत्यत्र शाच्छोरन्यतरस्याम् इति प्राप्तस्येत्वस्याप्यभावो बोध्यः ॥ लघुपूर्वादिति ॥ लघुः पूर्वो यस्माद्वर्णात्। लघुपूर्ववर्णात्परस्येत्यर्थः ॥ विगणय्येति। नन्विह णौ कृतस्याल्लोपस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावाल्लघुपूर्वकवर्णात्परत्वं नास्ति। न चारम्भसामर्थ्यम्। अनुगमय्येत्यादौ मित्सु चरितार्थत्वात्। पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वमनित्यम्। निष्ठायां सेटि इति लिङ्गात्। तथा चात्र स्थानिवत्त्वाभावाण्णेरयादेशो भवत्येव निष्ठायां सेटि इत्यस्यानित्यत्वज्ञापकत्वं तु अचः परस्मिन् इति सूत्रे एवास्माभिरुपपादितमिति नात्रोपपाद्यते ॥ प्रणमय्येति। अमन्तत्वान्मित्त्वे मितां ह्रस्वः ॥ प्रबेभिदय्येति। भिदेर्यङन्ताद्बेभिद्येत्यस्माण्णिच्यल्लोपे यस्य हलः इति यलोपः। ननु ह्रस्वयलोपाल्लोपानामाभीयत्वेनासिद्धत्वाल्लघुपूर्वकवर्णात्परो णिर्नास्तीति कथमिह णेरयादेशः स्यादिति चेत्। मैवम्। असिद्धवदत्राभात् इत्यत्र समानाश्रये तस्मिन् कर्तव्ये तदसिद्धं स्यादिति हि व्याख्यातम्। तेनात्राशङ्कैव नास्ति। ह्रस्वादयो हि णौ, णेरयादेशस्तु ल्यपि परत इति व्याश्रयत्वात् ॥ विभाषापः ॥ अप्राप्तविभाषेयम् ॥ आप्नोतेरिति। यद्यपीङो णिचि परतः क्रीङ् जीनां णौ इत्यात्वे अर्तिह्री इत्यादिना पुकि आपितिशब्दोऽस्ति तथापि तस्य नेह ग्रहणं लाक्षणिकत्वादिति भावः ॥ प्राप्येति। एतेन यमयोगिवधूवधपापकैर्भ्रमिमवाप्य दिवः खलु पात्यते इति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः। अवाप्येत्यस्यावापय्येत्यर्थसम्भवात्। एतेन तत्रान्तर्भावितण्यर्थतेति क्लेशमनुभवन्तः परास्ताः ॥ ल्यप्स्थानिनः कित्त्वात् वचिस्वपि इति प्राप्तसंप्रसारणं निषेधयितुमाह। ल्यपि चेति। ज्यच ॥ संप्रसारणं न स्यात्। एवं व्यस्य इत्यत्रापि व्याख्येयम् ॥ कथमिति। ल्यबादेशस्य स्थानिभूतः क्त्वाप्रत्ययो दुर्लभः तद्विधौ पूर्वकाले इत्युक्तेः। न चेह तदस्ति, पूर्वं ह्यसौ स्वपिति पश्चान्मुखं व्यादत्ते, यदैव हसति तदैव नेत्रे सम्मीलयति, तथा च क्त्वाप्रत्ययस्य दुर्लभत्वाल्ल्यपः प्रसक्तिरेव नास्तीति प्रश्नः। समाधत्ते। व्यादानेत्यादिना ॥ एतेन ईश्वरः सर्वं व्याप्य वर्तते, ज्ञात्वा तिष्ठति इत्यादि व्याख्यातम्। श्रीशैलशिखरं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते इत्यादौ तु समानकर्तृकतानिर्वाहाय स्थितस्येत्यादि यथासंभवमध्याहार्यम् ॥ आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ ननु वासरूपन्यायेन क्त्वाप्रत्ययो भविष्यतीति चग्रहणमिह व्यर्थमिति चेन्मैवम्। उक्तन्यायस्वीकारे तु लडादिरपीह प्रवर्तेत। न चेष्टापत्तिः। विभाषाग्रे इति वक्ष्यमाणसूत्रस्थविभाषाग्रहणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तत्र हि

क्त्वाणमुलौ विभाषाग्रहणेन लडादिसमावेशार्थं विकल्प्येते । यद्यपि वासरूपन्यायेनैव लडादिः सिध्यति । तथापि णमुला सहैव क्त्वाप्रत्ययो यत्र विधीयते, तत्र वासरूपविधिर्न प्रवर्तते इति ज्ञापनार्थं विभाषाग्रहणम् । तत्फलं तु आभीक्ष्ण्ये णमुल् च इत्यत्र लडाद्यप्रवृत्तिः । ततश्च चकारेणैव क्त्वाप्रत्ययो लभ्यत इति नास्त्येव तस्य वैयर्थ्यम् । किं च वासरूपं विनैव क्त्वालडाद्योः स्वीकारे न यद्यनाकाङ्क्षे इत्यत्र क्त्वाप्रत्ययवत् लडादिरपि निषिध्येत । तथा च यदयं भुङ्क्ते ततः पठतीत्युदाहरणं न स्यात्, सिद्धान्ते तु आभीक्ष्ण्ये णमुल् च इति विशेषविहितयोः क्त्वाणमुलोरेव निषेधात्सामान्यविहितलडादिर्भवत्येवेति नास्त्येवानुपपत्तिरिति दिक् ॥ पूर्वविषय इति । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यर्थं ॥ पायंपायमिति । आतो युक् ॥ वा दीर्घ इति । णमिण्यन्ताणमुलि मितां ह्रस्वे च कृते वा दीर्घ इत्यर्थः ॥ ख्यन्तस्यापीति । यत्तु प्राचा ख्यन्तजागर्तेश्चिण्णमुलोर्वा वृद्धिरिति मतमुपन्यस्तं तदपाणिनीयमिति भावः ॥ न यदि ॥ अनाकाङ्क्ष इति । पचाद्यजन्तेन नञ्समासस्तं दर्शयति । नाकाङ्क्षते चेदिति ॥ इहेति । नन्वेवमनन्तरस्य इति न्यायात् णमुल् मा भूत् क्त्वा तु समानकर्तृकयोः इति सूत्रान्तरेण स्यादेवेति चेत् । अत्राहुः । पूर्वकाले यत्प्राप्नोति तन्नेति व्याख्यानात् क्त्वाप्रत्ययोऽपि न भवतीति ॥ विभाषाग्रे । यद्यप्यग्रशब्दो देशविशेषवचनोऽप्यस्ति, प्रभोरग्रे भुङ्क्ते इत्यादिप्रयोगात्, तथापीह कालविशेषवाच्येव गृह्यते, प्रथमशब्दसाहचर्यात् । प्रथमं भुङ्क्ते इत्यादौ तु काल एव प्रतीयते । अग्रे इति सप्तम्यन्तस्यानुकरणम् । प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्य वैकल्पिकत्वाद्विभक्तेर्लुङ् न कृतः अस्यवामीयम् इतिवत् ॥ अग्रे भोजमिति । अत्रैवाव्ययेन इति नियमाद्व्यस्तमेवेदं न त्वत्रोपपदसमासः । नन्वग्रप्रथमपूर्वशब्दैः पूर्वकालत्वमुच्यते इति कथमिह क्त्वाणमुलौ स्यातामिति चेत् । अत्राहुः । अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वा व्रजतीति हि वाक्यार्थस्तत्राग्रप्रभृतिभिर्भोक्त्रपेक्षया पूर्वत्वमुच्यते चेदत्रापि अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं व्रजतीति व्रजनापेक्षया पूर्वत्वं तु क्त्वाणमुल्भ्यां द्योत्यत इत्याशङ्कैवात्र नास्तीति ॥ नित्यमेव विधिरिति । अग्रे भुङ्क्ते इत्येवं लडादिर्न प्रयुज्यत इति भावः ॥ स्वादुमि ॥ स्वादुमीत्यर्थग्रहणं व्याख्यानात्तदाह । स्वाद्वर्थेष्विति । मान्तत्वमिति । ननु स्वादौ इत्येव सूत्रमस्तु मास्त्वत्र णमुल् खमुञ्चेवानुवर्त्यताम् अरुर्द्विषत् इति मुम् विध्यति । एवंच निपातनं विनापि मान्तत्वं सिध्यतीति महल्लाघवमिति चेत् ।

SGDF

मैवम्। च्व्यन्तस्य मुम् न स्यात् अनव्ययस्य इति वचनात्ततश्च स्वादुंकारमित्यत्र च्वौ च इति दीर्घः स्यात्, संपन्नंकारमित्यादिषु अस्य च्वौ इतीत्वं स्यात्। किंच स्त्रियां वोतो गुणवचनात् इति ङीषि स्वाद्वीकारमिति स्यात् अतोत्र स्वादुमीति रूपं निपात्यते ततश्चानजन्तत्वान्न त्वदोषौ, न वा ङीष्। निपातमिह भावप्रत्ययमात्रविषयकम्। तेन स्वादुंकृत्वेत्यपि सिध्यति। स्यादेतत्। उक्तदोषपरिहाराय स्वादुमि इत्येव सूत्रमङ्गीक्रियतां, णमुल् तु त्यज्यतां कृञः खमुञि कृतेपि स्वादुङ्कारमित्यादिरूपसिद्धेरिति चेत्। मैवम्। तथा सत्युत्तरसूत्रेषु संनिहितत्वात् खमुञेवानुवर्तेत इति कन्यादर्शं ब्राह्मणवेदमित्यादिषु पूर्वपदस्य मुमागमः स्यादिति दिक्॥ व्यर्थत्वादिति॥ निष्प्रयोजनत्वादित्यर्थः। तदेतद्दर्शयति। इत्थं भुङ्क्त इत्यर्थं इति। इह शाब्दबोधे विशेषसत्त्वेपि फलितार्थकथनपरतया कारमिति णमुलन्तस्य निष्फलत्वमुक्तमनतिप्रयोजनत्वात्। विस्तरस्तु मनोरमादावनुसंधेयः॥ शिरोन्यथेति। इह शिरोन्यथा कृत्वौदनादिकं भुङ्क्त इत्यर्थलाभाय करोतेः प्रयोग आवश्यकः। तदभावे तु भुक्तिक्रियागत एव प्रकारो गम्येत न तु शिरसोऽन्यथाकरणम् अतः करोतेः प्रयोगार्हत्वमस्तीति णमुलन्तः करोतिरिह न प्रयुज्यत इति भावः॥ यथाकारमिति॥ प्रष्टुमनर्हः सन्यदि पृच्छति तदेदमुत्तरम्। अत्रापि वासरूपन्यायेन पक्षे क्त्वाप्रत्ययो बोध्यः॥ कन्यादर्शमिति॥ अत्र दर्शनविषयीभूतानां सर्वासां कन्यानां वाक्यार्थे अन्वयात्साकल्यं बोध्यम्। सर्वा इति। दर्शनविषयीभूताः सर्वा इत्यर्थः। अतिशयप्रतिपादनपरमेतत्। ब्राह्मणवेदमिति। विद ज्ञाने विद्लृ लाभे विद विचारणे इति धात्वर्थान् पर्यालोच्य व्याचष्टे। जानातीत्यादि। सत्तार्थस्य विदेरकर्मकत्वान्नेह ग्रहणमिति भावः॥ यावतिविन्द॥ विदेर्लाभार्थस्यानुकरणम्। तस्य हि विन्दतीत्यादौ शे मुचादीनाम् इति नुमस्ति॥ यावल्लभत इति। असाकल्यमनेन दर्शयति। साकल्ये हि कर्मणि दृशिविदोरित्यनेनैव सिद्धम्॥ चर्मोद॥ कर्मण्येत्येवेति। एवं च पूरेरिति ण्यन्तस्य निर्देशो, न तु केवलस्य इक्श्तिपौ इति इका निर्देशः। तस्याकर्मकत्वादिति भावः। चर्मपूरमित्यादि। चर्म पूरयित्वा। उदरं पूरयित्वा उदरपूरणविशिष्टा भुजिक्रियेत्यर्थः। इह पूर्वकाले इति न संबध्यतेसंभवादप्रतीतेश्च। एवमन्यत्रापि यथासंभवं बोध्यम्॥ चेले॥ व्याख्यानादर्थग्रहणमित्याह। चेलार्थेष्विति। चेलक्नोपमित्यादि। यथा वर्षणे चेलानि शब्दायन्ते तथा वृष्ट इत्यर्थः। अन्ये तु क्नूयी शब्दे उन्दे च उन्दी क्लेदने क्लिदू आर्द्रीभावे इत्येवं क्नोपमिति णमुलन्तस्य प्रकृत्यर्थं पर्यालोच्य यथा वर्षणेन चेलान्यार्द्रीभवन्ति ताव-

SGDF

दृष्ट इति व्याचख्युः ॥ निमूलमिति ॥ निगतं मूलमस्य निमूलं सह मूलेन समूलम् । निमूलसमूलकषणाभिन्नं कषणमिति शाब्दबोधः । तेनेति । अत्रेदं बोध्यम् । सामान्यं विशेषस्तु विशेषणम् । आम्रो वृक्ष इत्यादौ आम्रो विशेषणं, वृक्षस्तु विशेष्यमिति । सर्वजनानुभवात् यतश्चात्र निमूलकषणादिकं विशेषणं केवलकषणं तु विशेष्यमिति ॥ स्वे हने ॥ शुष्कचूर्ण इति सूत्रे एवस्मिन्हनग्रहणं न कृतम् । तत्र हि कर्मणि दृशिविदोः इति सूत्रात्कर्मणीत्यनुवर्तते, इह तु पूर्वसूत्रात् करणे इत्यनुवर्तनीयमिति ॥ हस्ते ॥ हस्त इत्यर्थग्रहणं तदाह।हस्तार्थे इति॥ संज्ञायाम् ॥ अनधिकरणार्थ आरम्भः ॥ तथैवेति ॥ निमूलकाषं कषतीत्याद्युदाहृतमित्यर्थः ॥ मूलकोपदंशमिति ॥ अयमर्थः। मूलकेन भुङ्क्ते किं कृत्वा, उपदश्य, किमुपदश्य अर्थान्मूलकमिति संबध्यते । एतावतैवेति।शाब्दान्वयाभावेपि आर्थिकान्वयमात्रेणेत्यर्थः । वचनसामर्थ्यादिति । यदि हि तृतीयान्तेन शाब्दान्वये सत्येव प्रत्ययो भवेत्तर्हि करणे हनः इतिवत् उपदंशः करणे इत्येव ब्रूयात् । ततश्च क्रियान्तरं प्रति करणत्वं मूलकेनेत्यस्येष्टमिति भावः । एतच्च मनोरमाव्याख्यानुसारेणोक्तम् । अत्र केचित् नन्वेवम् उपदंशः कर्मणि इत्येव सूत्रमस्तु । अत्र उपदंशः इत्येवास्तु उपमाने कर्मणि इत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्य कर्मण्युपपदे उपपूर्वकाद्दंशेर्णमुलिति व्याख्यायतां किमनया क्लिष्टरीत्येति । न चैवं कर्मण्युपपदे नित्यसमासः स्यादिति वाच्यम् । करणे इत्युक्तेप्युक्तदोषस्य तुल्यत्वात् । न च तृतीयाप्रभृतीनि इति सूत्रे करणप्रभृतीनि इत्युक्ते नास्त्येव दोषः करणे हनः इत्यारभ्य विकल्प इति संदेहवारणाय व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणम् इति परिभाषास्वीकारादिति वाच्यम् । तृतीयाप्रभृतीनि इति सूत्रे कर्मणिप्रभृतीनि इत्युक्तेपि दोषाभावात् । कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् कर्मणि दृशिविदोः इत्यारभ्य विकल्प इति संदेहस्य व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः इति परिभाषया वारयितुं शक्यत्वात् । तस्मात् उपदंशः करणे इत्येव ब्रूयात् इति मनोरमा चिन्त्येत्याहुः । वस्तुतस्तु कर्मणिप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् इत्युक्ते उपमाने कर्मणि च इत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्य उपदंशः इत्येव सूत्रमिति स्वीकारपक्षे कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगोपि विकल्पेन स्यात् । मण्डूकप्लुत्याश्रयणं त्वगतिकगतिः । उपदंशः कर्मणि इति सूत्रस्वीकारपक्षेपि मूलकोपदंशमिति समासस्य वैकल्पिकत्वात्समासाभावपक्षे मूलकमुपदंशमिति वाक्यं स्यात्, इष्यते तु मूलकेनोपदंशमिति करणेप्रभृतीनि इति मनोरमोक्तौ तु समासाभावपक्षे मूलकेनोपदंशमिति सिध्यत्येव, करणतृतीयायाः प्रवृत्तेरिति दिक् ॥ कालय-

तीति ॥ कल विक्षेपे चुरादिः । प्रेरयतीत्यर्थः ॥ दण्डताडमिति । तड आघाते अयमपि चुरादिरेव ॥ सप्तम्यां चो ॥ उपपूर्वेभ्य इति । सूत्रे पीडादीनां समाहारद्वन्द्वं कृत्वा उपपूर्वः पीडरुधकर्ष इति उत्तरपदलोपी समास इति भावः । इह सौत्रं पुंस्त्वं पञ्चम्यर्थे प्रथमेति ज्ञेयम् । कर्षेति शपा निर्देशः । कृष विलेखने इत्यस्य गुणसहितस्योच्चारणात्तत्फलं तुदादेर्व्युदासः । यद्यपि विलेखन एव सोपि पठ्यते, तथापि क्षेत्रविषयकविलेखन एव स प्रयुज्यते पञ्चभिर्हलैः कृषतीति दर्शनात् । एवं च तौदादिकात् कृषेः क्त्वाप्रत्यय एव भवति, क्षेत्रे उपकृष्य हलैः नोपकर्षेति न त्विह णमुलिति स्थितमाकरे॥समासत्तौ॥विशेषु ग्रहणं भवतु वा मा भूत् संनिकर्षप्रतिपादनपरमेतत् ॥ द्व्यङ्गुलोत्कर्षमिति ॥ द्वयोरङ्गुल्योः समाहारो द्व्यङ्गुलम् । तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः इत्यच् समासान्तः । द्व्यङ्गुलेनोत्कृष्य परिच्छिद्येत्यर्थः । स्वल्पः खण्डः खण्डिका, ह्रस्वः खण्डः खण्डिकेति मनोरमायामुक्तम् । यद्यपि ह्रस्वशब्दो वामनपर्यायतया चेतनेष्वेव प्रायेण प्रयुज्यते अल्पे ह्रस्वे इति पृथक्सूत्रस्वारस्यात् । तथापि ह्रस्वदीर्घ इत्यादिनिर्देशादचेतनेष्वपि क्वचिद्भवतीत्याहुः ॥ द्वितौ ॥ परीप्सायामित्येवेति । कथं तर्हि अनुदात्तं पदमेकवर्जम् इति, नह्यत्र त्वरा गम्यते। अत्राहुः । अस्यां हि परिभाषायां त्वरा विवक्षिता, तेनायमर्थः । उदात्तः स्वरितो वा यत्र विधीयते, तत्र तत्समकालमेवैकमचं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तं कर्तव्यं न विलम्बितव्यमिति ॥ यष्टिग्राहमित्यादि । एवं खलु युद्धाय त्वरन्ते यदासन्नं यष्ट्यादिकमपि गृहीत्वा धावन्ति नायुधं प्रतीक्षन्त इति भावः ॥ स्वपगोरमिति ॥ असिमुद्यम्येत्यर्थः ॥ उपपदसंज्ञार्थमिति । विशिपतीति सूत्रे द्वितीयायाम् इत्यनुवर्तनात्तदन्तस्योपपदसंज्ञार्थमित्यर्थः ॥ अव्यये ॥ अयथेति । न यथाभिप्रेतं तथाख्यान इत्यर्थः । प्रियस्योच्चैः अप्रियस्य नीचैः कथनं यथाभिप्रेताख्यानम् । तद्विपरीताख्याने इति यावत् । ननु अप्रियाख्याने इत्येव कुतो नोक्तमिति चेत् । अत्राहुः । प्रियस्य नीचैः कथनमपि प्रियाख्यानमेव, न त्वप्रियाख्यानमिति नीचैःकृत्य नीचैःकारं प्रियं ब्रूते इति प्रयोगो न स्यात् । अप्रियस्य नीचैः कथनकप्यप्रियाख्यानमिति नीचैःकृत्य नीचैःकारमप्रियं ब्रूत इति प्रयोगोपि स्यादित्ययथाभिप्रेताख्याने इत्युक्तमिति ॥ तिर्यक्कृत्वेति ॥ अऋजुत्वादग्रतः स्थितं पार्श्वतः कृत्वा गत इत्यर्थः ॥ स्वाङ्गे ॥ तस्प्रत्ययो यस्मात्तस्प्रत्ययस्तस्मिन्स्वाङ्गे उपपदे इत्येके । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तस्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे इत्यन्ये । तस् चासौ प्रत्ययश्चेति कर्मधारयः । तस्प्रत्यये परतो यत्स्वाङ्गं

तस्मिन्नुपपद इति तु प्राञ्चः । तत्र यद्यपि स्वाङ्गमात्रं नोपपदं तथापि तस्मिन्नि-त्ये तत्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायपरमिति बोध्यम् ॥ मुखतःकारं मुखतोभूयेति। त्क्त्वाण-मुलोः कृभुवोश्च यथासंख्यं नेष्यते इति भावः । मुखत इत्यत्राद्यादित्वात्सप्तम्यर्थे-तसिः । प्रत्ययग्रहणं किम् । मुखे तस्यति मुखतः तसु उपक्षये क्विप् । धातुत्वा-दिह अत्वसन्तस्य इति दीर्घो न । मुखतः कृत्वा गत इति काशिकादौ स्थितम् । वस्तुतस्तु प्रत्ययपरिभाषयैवेष्टसिद्धेः प्रत्ययग्रहणं सुत्यजम् ॥ नाधार्थ ॥ नार्थौ विन-ञ्भ्याम् इति विहितौ नानाञौ। धार्थो द्वित्र्योश्च धमुञ् इति धमुञादयः। संख्या-या विधार्थे धा इति धाप्रत्ययो धार्थको भवतीत्याशयेनोदाहरति। एकधाभूयेत्या-दि ॥ एवं द्वैधंकृत्य त्रैधंभूय द्वैधभावमित्याद्युदाहर्तव्यम् । ननु नानाञौ प्रत्ययौ धा च प्रत्ययः धमुञादिविधौ तु एकाद्धो धमुञन्यतरस्याम् इत्यतो ध इत्यनुवर्त्य तेषामादेशत्वाश्रयणेपि स्थानिवद्भावेन धमुञादिर्धाप्रत्ययो भवतीति किमर्थं प्रत्य-यग्रहणमित्याक्षिपति।प्रत्ययग्रहणमिति ॥ यद्यप्युक्तरीत्या धाग्रहणेन धमुञादेर्ग्र-हणं सम्भवतीत्यर्थग्रहणमिह व्यर्थम् । तथापि धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम् इति डप्रत्ययान्तसंग्रहार्थमर्थग्रहणम् । तत्फलं तु द्वैधीकृत्येत्यादिप्रयोगः ॥ तूष्णीमि । कृञो निवृत्त्यर्थं भूग्रहणम् ॥ अन्वच्या।नन्विच्च अचः इत्यकारलोपे चौ इति पूर्व-स्याणो दीर्घे अनूचि इति निर्देष्टुमुचितम् । द्युप्रागपाक् इति सूत्रे प्रतीचो यत् इतिवत्, एवं तिर्यच्यपवर्गे इति सूत्रेपि तिरश्चीत्येव निर्देष्टुमुचितमिति चेत् । अत्र केचित् । शास्त्रोक्तं कार्यमर्थवदेव भवति, अर्थश्च लोके प्रसिद्ध एव गृह्यते, अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्यः इति न्याया-त् । अतोऽनुकरणे न भविष्यतीत्यन्वचीति समाधिरिति तच्चिन्त्यम् । एवं तर्हि च्वियो दीर्घात् इत्यादावियङादिकं न स्यात् । प्रतीचो यत् इत्यपि न सिध्येदिति। वस्तुतस्तु प्रकृतिवदनुकरणम् इत्यस्य वैकल्पिकत्वादन्वचीत्यादिनिर्देशे न दोषः वैकल्पिकत्वञ्च यत्तदेतेभ्यः इति सूत्रे त्यदाद्यत्वस्य करणादेकशेषाभावदर्शनाच्च निर्णीयत इति प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥ अग्रत इत्यादि । अन्वक्छब्दस्यानुकूल्यमात्रे विश्रान्तेर्देशविशेषवाचित्वे नियमो नेति ध्वनयितुमिदम् ॥ पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थ इति । इहान्वक्छब्दे नानुकूलोऽननुकूलो वेति न स्पृश्यते, तस्य देशविशेषमात्रे पर्यवसानात् । प्रमाणान्तरेण क्वचिदनुकूलालाभेऽपि अन्वक्छब्दस्य तत्समर्पणे व्यापाराभावाण्णमुल् न, किंतु क्त्वैव भवतीति व्यवस्था बोध्या ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवामनेन्द्रस्वामिचरणसेवकज्ञानेन्द्र-सरस्वतीकृतायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिन्याख्यायां कृदन्तम् ॥

॥ समाप्तेयं तत्त्वबोधिनी ॥

SGDF

SGDF

अथ सुबोधिनी प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ सिन्दूरेण विराजितं त्रिनयनं दिव्यैश्चतुर्दोर्भिर्युतं भक्तानुग्रहकारकं प्रमदयाश्लिष्टं सदानन्दनम् ॥ अष्टाविंशतिवर्णकैश्च सततं यं चिन्तयन्ते जनास्तं देवं गणपं स्मरामि सततं चन्द्रार्धचूडं विभुम् ॥१॥ यस्तर्कार्द्विसमस्ततन्त्रकमलव्रातप्रसादेष्विव प्रत्यक्षप्रमितः परः किरणवानन्वर्थगोवर्धनः ॥ सोऽयं पण्डितमण्डलीभटरटद्वादीन्द्रवृन्दाग्रणीः श्रीरामाङ्घ्रिनिषेवकः समजनि श्रीमौनिगोवर्द्धनः ॥ २ ॥ रघुनाथपदारविन्दसेवावशतस्तस्य बभूव नन्दनः ॥ रघुनाथ इतीद्धनामगमर्थो रघुनाथाङ्घ्रिनिषेवकः सुधीः ॥ ३ ॥ बभूवुस्तस्य चत्वारस्तनयाः सुनया बुधाः ॥ महादेवाभिधः श्रेष्ठो महाभाष्यसुभाषितः ॥ ४ ॥ रामकृष्णो द्वितीयोऽसौ रामकृष्णाङ्घ्रिसेवकः ॥ तृतीयो जयकृष्णोऽस्मि श्रीकृष्णायास्तनूद्भवः ॥ ५ ॥ श्रीमत्सिद्धान्तकौमुद्याः स्वरवैदिकखण्डयोः ॥ नत्वा मुनित्रयं हृद्यां टीकां कुर्वे सुबोधिनीम् ॥ ६ ॥ सुशब्दव्रातश्रीकुमुदवनविद्योतनकरी सदासद्व्युत्पत्तिप्रसरणपरानन्दनकरी ॥ कुशब्दध्वान्तस्य प्रसभमभिविध्वंसनकरी कृतिर्भूयादेषा बुधजनमनःप्राङ्गणचरी ॥ ७ ॥ इयता प्रबन्धेन लौकिकेषु शब्देष्वन्वाख्यातेष्वपि वैदिकान्वाख्यानमवशिष्यते । न चेदिदमप्रयोजनम् । रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनम् इति वदता भाष्यकारेण वेदरक्षाया व्याकरणारम्भस्य प्रयोजनत्वेन मुख्यतयाभिधानात् । ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च इति वेदार्थज्ञानोपायतया वेदाङ्गत्वेनैव व्याकरणाध्ययनविधानाच्च । नन्वेवमपि वैदिकशब्दानां लौकिकशब्दाभिन्नत्वात्तदनुशासनेनैव सिद्धे किमर्थमेषामनुशासनमिति चेत् । न । लौकिकशब्देभ्यो भिन्ना अपि वैदिकशब्दाः सन्ति । तद्यथा त्मना देवेषु, मध्वा जभार, गृभ्णामि ते इत्यादयो वेदे दृश्यन्ते । लोके तु आत्मना, जहार, गृह्णामीत्यादयः । अत एव भाष्यकारो लौकिकेभ्यो वैदिकान्भेदेन व्यपदिशति अथ शब्दानुशासनम् केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां चेति इति । तेषामाख्यानमावश्यकमिति मनसि विभाव्याह । छन्दसीत्यादि ॥ पुनर्वसुशब्देनोद्भूतावयवस्य ज्योतिःसमुदायस्याभिधानाद्द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते एकवचनं विधीयते तदाह । द्वयोरित्यादि ॥ वा स्यादिति । जात्याख्यायामित्यतः अन्यतरस्यामित्यनुवर्तनात् ॥ लोके त्विति । गां गताविव दिवः पुनर्वसू इत्यादौ ॥

विशाखम् ॥ प्राग्वदिति । द्वयोरेकवचनं वा स्यादित्यर्थः ॥ विशाखेति । अमरस्तु राधा विशाखा इति प्रयुञ्जानो द्विवचननियमं नेच्छति, सूत्रं तूदासीनम् ॥ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ पतिः समास एव इत्यतः पतिरिति वर्तते, पतिः समास एव इति नियमादसमासे न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते ॥ पतिनेति । घित्वात् आङो ना इति नाभावः । षष्ठीति किम् । मया पत्या जरदष्टिर्यथा सः । छन्दसीति किम् । ग्रामस्य पत्ये ॥ योगं विभज्येति । षष्ठीयुक्तश्छन्दसीति उक्त एवार्थः । ततो वा छन्दसीति वर्तते । यावदिह शास्त्रे कार्यं तच्छन्दसि वा भवति तदाह । तेनेत्यादिना ॥ नभोङ्गिरो । नभस् अङ्गिरस् मनुष् एषां वति परे भत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ नभस्वदिति । तेन तुल्यम् इति वतिः । भत्वफलमाह । रुत्वाभाव इति ॥ ससजुषोः इति प्राप्तस्य । तत्र हि पदस्य इत्यनुवर्तते । अङ्गिरसा तुल्यमङ्गिरस्वत् । अत्रापि देहलीदीपकन्यायेन रुत्वाभाव इति संबध्यते ॥ मनुष्वदिति । मनुषा तुल्यम् । अत्र भत्वात् आदेशप्रत्यययोः इति षः । पदसंज्ञायां तु रुत्वं स्यात् न षत्वम् अपदान्तस्य इति वचनात् ॥ बाहुलकादिति बहूनर्थाँल्लातीति बहुलम् । ला आदाने अस्मात् आतोऽनुपसर्गे इति कः । बहुलस्य भावो बाहुलकं मनोज्ञादित्वाद्वुञ् ॥ वृष ॥ वृषन्नित्येतद् वसु अश्व एतयोश्च परतो भं स्यात् । निपातनान्येतानि छन्दोविषयाणीति कैयटः ॥ वृषण्वसुरिति । लोके वृषवसुः । वृषाश्वः ॥ नलोपः प्राप्त इति । न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इत्यनेन ॥ अत एवेति । भत्वादेवेत्यर्थः ॥ अनङ्गत्वादिति । अल्लोपोऽनः इत्यत्र अङ्गस्य इत्यधिकारात् ॥ अयस्मयादीनि ॥ आनन्तर्याद्भसंज्ञाद्वारेणैव निपातनं प्राप्तमित्याह ॥ संज्ञाद्वयमिति । नन्वनन्तरस्येति न्यायं बाधित्वोभयसंज्ञाविधाने किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह । तथा च वार्तिकमिति ॥ कुत्वमिति । चोः कुः इत्यनेन ॥ जश्त्वाभाव इति । झलां जशोऽन्ते इति प्राप्तस्य ॥ ऋक्तेति । अयस्मयादिषु ऋक्तेत्यादयः समुदाया एव बोध्याः । तेन जश्त्वमस्तु, कुत्वं मा भूदिति वैपरीत्यं न प्रसज्येतेति बोध्यम् ॥ नैनमिति । वाचामिनाः प्रभवस्तेष्वप्येनं विद्वांसं न हिन्वन्ति, विवदितुं न गच्छन्तीत्यर्थः ॥ ते प्राक् । व्याख्यातम् ॥ अस्यापवादमाह । छन्दसीत्यादि ॥ गत्युपसर्गसंज्ञकाश्छन्दसि परे प्रयोक्तव्याः । अपिशब्दात्पूर्वे ॥ व्यवहिता अपि गत्युपसर्गसंज्ञकाः प्रयोक्तव्याः । सूत्रद्वयस्योदाहरणे आह । हरिभ्यामित्यादि ॥ आयाहीति प्राप्ते ते प्राक् इत्यत्र संज्ञानियमपक्षो भाष्ये उक्तः ते इत्यनेन प्रादीनुपेत्येतत्पर्यन्तान्स्वरूपेण परामृश्य धातोः प्राक् प्रयुक्तानामेषां पूर्वसूत्रैकवाक्यतया संज्ञाविधानात् । अस्मिंश्च पक्षे छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्च इति सूत्रद्वयं न कर्तव्यम् ॥ इन्धि ॥ इन्धीत्युच्चार-

SGDT

र्थार्थेन इकारेण निर्देशः सुंट्तिथोः इतिवत्, न तु इक्श्तिपौ इति इका, नलोपापत्तेः । असंयोगात् इत्यतः लिट् किदित्यनुवर्तते तदाह।लिट् किदिति ॥ जिइन्धी दीप्तौ । लिटः कित्त्वात् अनिदिताम् इति नलोपः । संयोगात्परत्वात्पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् ॥ बभूवेति । कित्त्वाद्वृद्ध्यभावे भुवो वुक् इति वुक्। अत्र पित्त्वात्पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् ॥ इदमिति । इन्धीति सूत्रम्। छन्दोविषयत्वादिति । अयमभिप्रायः । इन्धेर्भाषायाम् इजादेश्च इत्यामा भाव्यं, छन्दसि तु अमन्त्रे इति प्रतिषेधाद् यद्यप्याम् नास्ति, तथापि छन्दस्युभयथा इति लिटः सार्वधातुकत्वे ङित्त्वात्श्नसोर्धे इति नलोपः । अमभावस्त्वार्धधातुकत्वात्, छन्दसि दृष्टानुविधानात् ॥ वुको नित्यत्वादिति । परनित्य इतिपरिभाषया परान्नित्यस्य बलीयस्त्वात् । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

तृतीया ॥ कर्मणि द्वितीया इत्यतः कर्मणीति वर्तते । द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधीयते, चशब्दात्साऽपि भवति तदाह । कर्मणीति ॥ यवाग्वेति । अत्र यवागूशब्दात्तृतीया, अग्निहोत्रशब्दाच्च द्वितीया । अग्निहोत्रशब्दो हविर्वाचकः । जुहोतिश्च प्रक्षेपणार्थः । यवाग्वभिन्नं हविरग्नौ प्रक्षिपतीत्यर्थस्तदाह। यवाग्वाख्यमित्यादि ॥ भिन्नविभक्त्यवरुद्धत्वेऽपि भिन्नार्थकविभक्त्यनवरुद्धत्वान्नामार्थयोरभेदान्वयः । भाष्ये चैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातम् । अग्निहोत्रशब्दो ह्यग्नावपि वर्तते । यस्याग्निहोत्रं प्रज्वलितम् इति दर्शनात्। हूयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेश्च । तद्यदा यवागूशब्दात्तृतीया तदाग्निहोत्रशब्दो ह्यग्नौ वर्तते जुहोतिश्च प्रीणने । यवाग्वा अग्निं प्रीणयतीत्यर्थः ॥ यदा यवागूशब्दाद् द्वितीया तदा अग्निहोत्रशब्दो हविषि वर्तते । जुहोतिश्च प्रक्षेपणे । यवाग्वाख्यं हविर्द्रव्यं प्रक्षिपतीत्यर्थः ॥ द्वितीया ॥ दिवस्तदर्थस्य इति वर्तते । तदाह । ब्राह्मणेत्यादि ॥ सोपसर्गस्य च्छन्दसि विभाषोपसर्गे इत्यनेन व्यवस्थितविभाषयाऽपि सिद्धे निरुपसर्गार्थ आरम्भः ॥ षष्ठ्यपवाद इति। दिवस्तदर्थस्य इति प्राप्तायाः ॥ चतुर्थ्यर्थे ॥ बहुलग्रहणात् चन्द्रमसि कृष्णो रात्रेः इत्यादौ षष्ठ्यभावः ॥ यजेः ॥ यजेर्धातोः करणे कारके छन्दसि विषये बहुलं षष्ठी स्यात् ॥ बहुलम् ॥ अदो जग्धि इत्यतः अद इति, लुङ्सनोः इत्यतः घस्लृ इति च । अदो बहुलं घस्लादेशः स्यात् छन्दसि ॥ घस्तामिति । अदेर्लुङि रूपम् ॥ अडभाव इति । बहुलं छन्दसि न माङ्योगे इत्यनेन । नन्विदं लुङ्सनोः इत्यनेन सिद्धमित्याशङ्क्योदाहरणान्तरमाह । सग्धिरिति ॥ अदनं ग्धिः । अदेः क्तिनि घस्लादेशे घसिभसोर्हलि च इत्युपधालोपे झलो

झलि इति सलोपः। झषस्तथोः इति धत्वम्। धस्य जश्त्वम्। न च जश्त्वे कर्तव्ये सलोपस्य स्थानिवत्त्वम्। न पदान्त इति सूत्रेण जश्त्वे तन्निषेधात्। ततः समानशब्देन समासे कृते समानस्य च्छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु इति सूत्रेण समानस्य सः॥ हेमन्तशिशिरा॥ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति प्राप्तम्॥ अहोरात्रे इति। अहश्च रात्रिश्चेति द्वन्द्वे कृते अहःसर्वैकदेश इत्यनेन समासान्तोऽच्। यस्येति च इतीकारलोपः। रात्राह्नाहाः पुंसि इति प्राप्तम्। द्वित्वमतन्त्रम्। अहोरात्राणि विदधत्। छन्दसि किम्। हेमन्तशिशिरे। अहोरात्रौ। यद्यपि पाठक्रमेणेदं बहुलं छन्दसि इति घस्लादेशविधायकसूत्रात्पूर्वं व्याख्यातुं युक्तं, तथापि व्यत्ययो बहुलम् इति वक्ष्यमाणेन लिङ्गव्यत्ययविधायकेन गतार्थमिति ध्वनयितुं तथा न व्याख्यातम्॥ बहुलं छन्दसि॥ बहुलं शपो लुक् स्यात्। अदिप्रभृतिभ्यः इत्युक्तं ततो न भवति। तथैवोदाहरति वृत्रं हनतीत्यादि॥ हन्ति, शेते इति लोके॥ त्राध्वमिति। त्रैङ् पालने आदेच उपदेशेऽशिति इत्यात्त्वम्। त्रायध्वमिति लोके॥ दातीति। ददातीति लोके॥ अन्यत्रापीति। जुहोत्यादिभ्योऽपि श्लुर्भवतीति शेषः॥ विवष्टीति। वश कान्तौ अदादिः श्लौ इति द्वित्वम्। भृञामित् बहुलं छन्दसि इति सूत्रेणाभ्यासस्येकारः। वृश्च इति षत्वं ष्टुत्वम्॥ मन्त्रे घस॥ घस अत्तेरादेशः। ह्वर ह्वृञ् कौटिल्ये अस्य कृतगुणानुकरणं ह्वरेति। अकारस्तूच्चारणार्थः। णश अदर्शने वृञ् वरणे वृङ् संभक्तौ दह भस्मीकरणे। आत् आकारान्ताः प्रा पूरणे इत्यादयः। वृजी वर्जने। डुकृञ् करणे। गम्लृ गतौ जनी प्रादुर्भावे॥ अक्षन्निति। अत्तेर्लुङि झिः॥ घस्लादेशस्येति। लुङ्सनोः इति विहितस्य॥ माह्वरिति। माङि उपपदे ह्वरतेः लुङि तिप्। इतश्च इतीकारलोपः। च्लेर्लुकि कृते सार्वधातुका इति गुणे कृते रपरत्वे हल्ङ्याब् इति लोपः॥ प्रणगिति। प्रपूर्वान्नशेर्लुङ्। हल्ङ्याब् इति लोपः। उपसर्गादसमासेऽपि णत्वम्। मन्त्रस्येति मकारोऽनुनासिके परे यरोऽनुनासिके इति ङः॥ कुत्वमिति। पक्षे व्रश्च इति षत्वेन नडिति रूपं बोध्यम्॥ आव इति। वृञो रूपम्॥ आधगिति। आङ्पूर्वाद्दहेर्लुङ्। दादेर्धातोः इति घः। एकाचो बशो भष् इति भष्भावः॥ आप्रा इति। आङ्पूर्वात्प्राधातोः सिप् रुत्वे यत्वे च यलोपः॥ परावर्गिति। परापूर्वाद्वृजेस्तिप् उपधागुणे चोः कुः इति कुत्वम्॥ अक्रन्निति। झेर्ङित्त्वाद्गुणाभावे यण्॥ अनुग्मन्निति। अनुपूर्वाद्गच्छतेर्झिः। गमहन इत्युपधालोपः। ननु मन्त्रशब्दः संहितायां रूढ इति अज्ञत इत्यादौ ब्राह्मणप्रयोगे लुग् न प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह। मन्त्रग्रहणमित्यादि॥ अज्ञतेति। गमहन इत्युपधालोपः। गृ

ब्राह्मणप्रयोगोयम् । मन्त्रे इति किम् । अघसत् । अह्वार्षीत् । अनशत् । अवारीत् । अधाक्षीत् । अप्रासीः । अवर्जीत् । अकार्षीत् । अगमत् । अजनि । अजनिष्ट ॥

इति द्वितीयोध्यायः ॥

अभ्युत्सादयाम् ॥ अभ्युत्सादयामित्यादयश्छन्दसि विषये अन्यतरस्यां निपात्यन्ते । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । जनी प्रादुर्भावे । रमु क्रीडायाम् । ण्यन्तेभ्य एभ्यो लुङि आम् प्रत्ययो निपात्यते । चिञ् चयने शुद्धादस्मादाम्प्रत्यये द्विर्वचनं कुत्वं च । अक इति प्रत्येकं संबध्यते तदाह । आद्येष्विति ॥ अक इति । कृञो लुङि तिपि च्लेः मन्त्रे घस इत्यादिना लुक् । तिपो हल्ङ्यादिलोपः ॥ सादयामक इति । आमः इति लुङो लुक् । अभ्युदसीषददिति । सदेर्ण्यन्तात् लुङि चङि णौ चङ्युपधायाः इति ह्रस्वः चङि इति द्विर्वचनम् । हलादिः शेषः सन्वल्लघुनि इति सन्वद्भावे सन्यतः इतीत्त्वम् । लघोर्दीर्घः ॥ लोक इति । वेदेपि पाक्षिकमिदं बोध्यम् । विदांकुर्वन्त्विति इति सूत्रादन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः ॥ पावयामिति । पवतेः पुनातेर्वा ण्यन्तादाशीर्लिङ्याम् क्रियादित्यनुप्रयोगश्च ॥ क्रियादिति । करोतेराशीर्लिङि रूपम् । लिङाशिषि इत्यार्धधातुकत्वाद्विकरणाभावः । रिङ् शयक् इति रिङ् ॥ विदामक्रन्निति । विदेर्लुङि आम् । गुणाभावः । लुङन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च ॥ गुपेः ॥ आयप्रत्ययाभावस्थले एवेदं, सूत्रे केवलस्योच्चारणात् ॥ अजूगुपतमिति । गुपू रक्षणे तस्थस्थमिपाम् इति थसस्तम् तुजादीनां दीर्घोभ्यासस्य इत्यभ्यासस्य दीर्घः । अगौप्तमिति । ऊदित्त्वादिडभावे वदव्रज इति वृद्धिः । झलो झलि इति सिचो लोपः । इट्पक्षे अगोपिष्टम् । आयप्रत्यये अगोपायिष्टम् । इत्थं चत्वारि छन्दसि । लोके तु चङं वर्जयित्वा त्रीण्येवेति विवेकः ॥ नोनयति ॥ ऊन परिहाणे । ध्वन शब्दे । इल प्रेरणे । अर्द गतौ याचने च एभ्यो ण्यन्तेभ्यश्च्लेः णिश्रि इति प्राप्तश्चङादेशो नेत्यर्थः । तत्रोनयत्येलयती चुरादी ण्यन्तौ । ध्वनयतिरपि चुरादिरदन्तो घटादिर्मान्तश्च । अर्दयतिस्तु हेतुमण्ण्यन्तः ॥ ऊनयीरिति । मध्यमपुरुषैकवचनम् । न माङ्योगे इति आट्प्रतिषेधः । इदमिन्द्र प्रति सव्यस्य ऋषेर्वचनम् । त्वायतस्त्वामिच्छतः जरितुः स्तोतुः मम कामभिलाषं मा ऊनयीः । ऊनं मा कार्षीरित्यर्थः । औननदिति भाषायाम् ॥ ध्वनयीदिति । तिप् न माङ्योगे इत्यट्प्रतिषेधः । भाषायां घटादेरदिध्वनत् । चुरादेरदध्वनत् । एलयीत् । आर्दयीत् । आर्दिदत् । ऐलिलदिति लोके ॥ कृमृदृ ॥ च्लि लुङि इत्यनः च्लिरिति अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङिति इरितो वेत्यनुवर्तते तदाह । च्लेरित्यादि ॥

SGDF
Sangamadhura Digital Foundation

अकरमिति । डुकृञ् करणे भिप् अङि कृते ऋदृशोऽङि इति गुणः ॥ अमरदिति । मृङ् प्राणत्यागे व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अदरदिति । दृ विदारणे ॥ अरुहदिति । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च लोके तु अकार्षीत् । अमृत । अदारीत् । अरुक्षत् ॥ छन्दसि ॥ निष्टर्क्यादयः शब्दाश्छन्दसि निपात्यन्ते इति सूत्रार्थः ॥ क्यपि प्राप्त इति । ऋदुपधाच्चा इति सूत्रेण ॥ आपृच्छ्यमिति । पच्छ ज्ञीप्सायाम् । ग्रहिज्यादिति संप्रसारणम् ॥ प्रतिषीव्येति । षिवु तन्तुसंताने । हलि च इति दीर्घः ॥ उपचाय्यपृडमिति । उपचाय्यं च तत्पृडं चेति कर्मधारयः ॥ हिरण्य इति । हिरण्येभिधेये इत्यर्थः ॥ छन्दसि एभ्य इति । वन षण संभक्तौ रक्ष पालने मन्थ विलोडने एभ्य इत्यर्थः । स्तम्बशकृतोरिन् इत्यतः इन्निति वर्तते । तदाह । इन्स्यादिति ॥ वन षण संभक्तौ इति भ्वादिगणे सहनिर्दिष्टयोरेव ग्रहणं, न तु वनु याचने षणु दाने इति तानादिकयोः सानुबन्धकत्वात् ॥ ब्रह्मवनिमिति । ब्रह्म वनति क्षत्रं वनति गां सनतीति विवक्षायामिन् । तदन्तात् द्वितीयैकवचनम् ।सुषामादित्वात्षत्वम् ॥ पथिरक्षय इति । पन्थानं रक्षयन्तीति विग्रहः ॥ पथिरक्षीति पन्थानं रक्षतीति विग्रहः । हविर्मन्थतीति विग्रहः ॥ छन्दसि ॥ षह मर्षणे । भजो ण्विः इति वर्तते । तदाह । ण्विः स्यादिति ॥ ननु तुरासाहं पुरोधाय इति लोके प्रयोगा दृश्यन्ते तेषां का गतिरिति चेत् । णिजन्तात्क्विप् बोध्यः ॥ पृतनाषाडिति । सहेः साडः सः इति षत्वम् ॥ वहः ॥ प्राग्वदिति । ण्विः स्यादित्यर्थः ॥ हव्ये ॥ अन्तःशब्दो मध्यमवाची । हव्यशब्दे उपपदे वहेर्ञ्युट् स्यात् पादमध्ये चेन्न पादान्ते इति फलितोऽर्थः ॥ हव्यवाळग्निरिति । अत्र डस्य ळः द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो ळकारः इति प्रातिशाख्ये विहितः ॥ जनसन ॥ जनादिभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विट् स्यात् ॥ अग्रेगा इति । हलदन्तात् इति सप्तम्यलुक् ॥ मन्त्रे श्वेतवहो ॥ श्वेतादिपूर्वेभ्यो वहादिभ्यो ण्विन्स्यात् । अलाक्षणिककार्यार्थनिपातनम् । श्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहेः कर्मणि कारके ण्विन्प्रत्ययः । उक्थे कर्मणि करणे चोपपदे शंसतेः प्रत्ययः नलोपश्च । पुरः पूर्वस्य दाशृ दाने इत्यादेर्डत्वं कर्मणि च प्रत्ययः।डस्सदस्येति । प्रत्येकमभिसंबध्यते । भाविपदत्वाश्रयणेन चेदमुच्यते । तदाह । यत्र पदत्वं भावीति ॥ डसन्तस्येत्यर्थः ॥ श्वेतवा इति । श्वेताएनं वहन्ति श्वेतवा इन्द्रः । षत्वमन्तस्य इति दीर्घः । उक्थशासाविति । नलोपे कृते अत उपधायाः इति वृद्धिः ॥ अवे ॥ योगविभाग उत्तरार्थः । पुरोडाशावयजोण्विन् इत्येकयोगे श्वेतव-

Sri Jagadguru Vishwaradhya Jnanamandir

श्छादीनामप्युत्तरत्रानुवृत्तिः स्यात् । यजेश्चावपूर्वस्यैवानुवृत्तिः स्यात्केवलस्यै-वेष्यत इति ॥ अवयाः श्वेतवाः ॥ ननु मन्त्रे श्वेतवह इत्यादिना डसि कृते सौ अत्वसन्तस्य इति दीर्घे रुत्वे च श्वेतवा इत्यादिसिद्धे नार्थो ऽनेन योगेनेत्याशङ्क्याह । एते संबुद्धाविति । संबुद्धौ हि अत्वसन्तस्य इति न प्राप्नोति तत्र असंबुद्धौ इत्यनुवर्तनात् ॥ विजुपे ॥ ननु छन्दसीति व्यर्थं मन्त्रे इत्यनुवृत्तेरेव भाषायां न भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । ब्राह्मणसंग्रहार्थं छन्दोग्रहणम् । मन्त्रव्यतिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम् । तदुक्तं तच्चोदकेषु मन्त्राख्या शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥ सुधीवा सुपीवेति । घुमास्था इतीत्वम् । कीलालपा इति । कीलालं जलम् । पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् इत्यमरः । तत् पिबतीति पा पाने विच् ॥ उपपदान्तरेऽपीति । ब्रह्मभ्रूणवृत्रभिन्नेष्वपीत्यर्थः ॥ आततानेति । णलुत्तमो वा इति णित्त्वपक्षे वृद्धिः ॥ अररिवानिति । रा दाने । लिटः क्वसुः । वस्वेकाजाद्घसाम् इत्यादन्तत्वादिट् ततो नञ्समासः । दीर्घादटि इति वक्ष्यमाणेन नस्य रुत्वम् । आतोऽटि नित्यम् इति रोः पूर्वस्यातो नित्यमनुनासिकः ॥ प्रसङ्गादघायुशब्दं व्युत्पादयितुमाह । छन्दसीति । सुप आत्मनः इत्यत्र आत्मन इति विशेषणात्परेच्छायां न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ क्याच्छन्दसि ॥ सनाशंसभिक्ष उः इत्यत उरिति वर्तते । क्यान्तााद्धातोरुः स्याच्छन्दसि ॥ अघायुरिति । परस्याघमिच्छतीत्यर्थे क्यच् । अश्वाघस्यात् इति वक्ष्यमाणेनाकारादेशः । तदन्तादुप्रत्ययः ॥ जवसवाविति । जु इति सौत्रो धातुः । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । षु प्रसवैश्वर्ययोः इति भाष्यात् ऋदोरप् इति अपि प्राप्ते ऽविधीयते स्वरे भेदः ॥ मन्त्रे वृषेष ॥ स्त्रियां क्तिन् इत्यतः क्तिन्निति वर्तते । वीराः इति पञ्चम्यर्थे प्रथमा तदाह । वृषादिभ्य इति ॥ वृष्टिमिति । वृषु सेचने ॥ इष्टये इति । इषु इच्छायाम् ॥ चतुर्थ्येकवचनम् । मतिरिति । मन ज्ञाने क्तिन् । अनुदात्तोपदेश इत्यनुनासिकलोपः ॥ वित्तिरिति । विद सत्तायाम् । क्त्वित्त्वान्न लघूपधगुणः ॥ वीयते इति । वी गतिव्याप्तिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु ॥ राततामिति । रा दाने छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ उदाहरणेषु धातुसंबन्धो मृग्यः ॥ आगमदिति । गम्लृ गतौ । पुषादीति लृदित्त्वादङ् ॥ अक्रमिति । कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि इति च्लेरङ् । ऋदृशोऽङि इति गुणः ॥ अवृणीतेति । वृञ् वरणे । लङ् । क्र्यादिभ्यः श्ना । ई हल्यघोः इतीत्वम् ॥ इतश्च ॥ लेटोऽडाटौ इत्यतः लेट इति वेतोऽन्यत्र इत्यतो वेति चानुवर्तते तदाह । लेट इत्यादि ॥ लेटो ॥ आगमौ स्त इति । तौ च पर्यायेण न तु यौगपद्येन अङ्विधिसामर्थ्यात् । अन्यथा सवर्णदीर्घे कृते विशेषा-

भावात्। आडुत्तमस्य इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्या पिच्चेत्यनुवर्तते इत्याशयेनाह। तौ च पिताविति। तत्फलं तु विक्रन्दसी उर्वरासु ब्रुवैते इत्यादिषु गुणः॥ हविरिति। अचो ञ्णिति इत्यनेन। तारिषदिति। तॄ प्लवनतरणयोः तिप इकारलोपः सिप इट्॥ जोषिषदिति। जुषी प्रीतिसेवनयोः। अनुदात्तेत्। व्यत्ययेन परस्मैपदम्॥ आसाविषदिति॥ आङ्पूर्वात् षुप्रसवैश्वर्ययोरित्यस्माल्लेट्॥ पतातीति। पत्लृ पतने तिप्। आडागमः॥ करवावेति। कृञो लेटो वस् तनादिकृञ्भ्य इति उः। गुणः रपरः लेटोऽडाटौ इत्याट्। तस्य पित्त्वेनाङित्त्वाद्विकरणस्य गुणः अत उत्सार्वधातुके इत्युत्वाभावश्च॥ मादयैते इति। मदी हर्षे। णिच् तदन्ताल्लेट्। आतामि कृते आह टेरेत्वमिति॥ टित आत्मनेपदानाम् इत्यनेन॥ आकारस्येति। प्रथमस्येत्यर्थः। द्वितीयस्य टित आत्मनेपदानाम् इत्यनेनैत्वमेव नित्यत्वात्। न च शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वं, कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण क्वचिन्नित्यताश्रयणात्। उत्तरसूत्रेऽन्यत्रेति लिङ्गाच्च। आट एत्वं नेत्युक्तं तस्य फलमाह। यजाति यजात इति॥ यज देवपूजादौ। लेट्। आडागमः॥ वैतो॥ अन्यत्र किमपेक्षयेत्याकाङ्क्षायां पूर्वसूत्रविषयादिति लभ्यते संनिधानात्, तदाह। आत इत्यादि॥ ईशै इति। ईश् ऐश्वर्ये। उत्तमैकवचनमिट्, इतश्च लोपो नास्ति, परस्मैपदेषु इत्युक्तेः। टेरेत्वे तस्य ऐ॥ गृह्यान्ता इति। ग्रहेः कर्मणि लेट् झिः। तस्याडागमः। यक् ग्रहिज्या इति संप्रसारणं टेरेत्वं पूर्ववदैत्वम्॥ पणबन्ध इति। यदि मे भवानिदं कुर्यात्तर्हीदमहं दास्यामीति समयकरणं पणबन्धः। आशङ्का संभावना॥ अहमेवेति। त्रिपुरविजये देवैः प्रार्थितस्य रुद्रस्येदं वचनम्। पशवः संसारिणः॥ नेदिति। इच्छब्द आशङ्कां द्योतयति। जिह्माचरणेन नरकपातः स मा भूदित्यर्थः॥ पतामेति। स उत्तमस्य इति सलोपः॥ छन्दसि शाय॥ छन्दसि श्नः शायजप्यादेशः स्याद्धौ परे॥ गृभायेति। ग्रह उपादाने। लोटः सेर्हिः क्र्यादिभ्यः श्ना। ग्रहिज्या इति संप्रसारणम्॥ बधानेति। बन्ध बन्धने। अतो हेः इति लुक्। प्रसङ्गात् हृग्रहोर्भश्छन्दसि इत्यस्योदाहरणमाह। गृभ्णामि इति॥ जभारेति। हृञ् हरणे लिटो णलि वृद्धौ हस्य भः। गृह्णामि जहारेत्यर्थः॥ भेदतीति॥ भिदिर् विदारणे रौधादिकः। श्नमि प्राप्ते शप्॥ म्रियत इति। मृङ् प्राणत्यागे। तुदादिभ्यः इति शे कृते रिङ् शयग्लिङ्क्षु इति रिङादेशः इयङ्॥ नेषत्विति। नयत्वित्यर्थः॥ द्वौ विकरणाविति। तत्र शप् न्याय्यः सिप् बाहुलकात्। एतेन सेमामविड्ढि इत्यादि व्याख्यातम्। अव रक्षणे अस्माल्लोटि शपि प्राप्ते बाहुलकात्सिप्। हुझल्भ्यो हेर्धिः षत्वं ष्टुत्वम्। जश्त्वम्॥ तवेमेति।

तद्यमसिति जाते यासुट् लिङस्सलोपोनन्त्यस्य । नित्यं ङितः । अतो येयः । लोपो व्योर्वलि । आद्गुणः अत्रौप्रत्ययान्तस्य सिपं प्रत्यङ्गत्वात् सार्वधातुका इति गुणः प्राप्तः । सिबन्तस्य अपि लघूपधगुणश्च प्राप्तो बाहुलकान्न भवति ॥ सुप्तिङिति । शास्त्रकृत्पाणिनिराचार्य एषां सुप्प्रभृतीनां व्यत्ययमिच्छति । सोपि तथाविधो व्यत्ययो बाहुलकेन सिध्यति । बहुलस्य भावो बाहुलकम् । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् तत्पुनर्बहुलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं बह्वर्थादानत्वं, चशब्दो हेतौ, यस्मादेवमुक्तप्रकारो व्यत्ययो बहुलग्रहणेनैव सिध्यति तस्माद्बहुलग्रहणं कृतमित्यर्थः ॥ वियूया इति । यु मिश्रणे विपूर्वः । आशिषि लिङ् ॥ आधास्यमानेनेति । आङ्पूर्वाद्दधातेः लृटः सद्वा इत्यनेन शानजादेशः स्यतासी इति स्यः । आने मुक् इति मुक् ॥ मित्र वयमिति । दीर्घस्य ह्रस्वव्यत्ययः ॥ स्वरव्यत्ययस्त्विति । गवामिव श्रियसे इत्यत्र तुमर्थे इत्यनेन कसेनि कृते ञ्नित्यादिः इत्याद्युदात्ते प्राप्ते व्यत्ययेन मध्योदात्तता ॥ कृत्तद्धितानामिति । तेन दीव्यति इत्यादौ विधीयमानानां ठगादीनां देवनादिकर्तृत्वादेवमुक्तं, न त्विह कारकवाचित्वेप्याग्रहः कृत्तद्धितमात्रे तात्पर्यात् । तथा च किमो विहितो डतिर्यच्छब्दादपि भवति । त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः । विश्वे देवासो मरुतोयतिष्ठन् ॥ अन्नादायेति । अन्नमत्तीत्यन्नादस्तस्मै । अन्ने कर्मण्युपपदेदेः कर्मण्यणि प्राप्तेच् ॥ अवग्रह इति । अणि कृते अन्न आदायेति, अचि तु अन्न अदायेति भावः ॥ वोचेमेति ॥ वचेराशीर्लिङो मस् अङ् । वच उम् यासुट् । छन्दस्युभयथा इति लिङः सार्वधातुकसंज्ञाप्यस्ति, तेन यासुट इयादेशः वलि लोपः ॥ आह ॥ परार्थे प्रयुज्यमानाः शब्दा वतिमन्तरेणापि वत्यर्थं गमयन्ति गौर्वाहीक इतिवदित्याशयेनाह । लिड्वदिति ॥ किकिनौ भवतः । लिट् प्रत्ययस्य भवतीत्ययमर्थस्तु न भवति तथा हि सति लिट्किकिनः इत्येव ब्रूयात् ॥ बभ्रिरिति । भृञ् अस्मात् किः । लिड्वद्भावात्कित्त्वम् । किकिनोः स्थाने तिबादयस्तु न । लिड्वदित्यतिदेशेन स्वरूपाबाधेनैव कार्यातिदेशात् । न लोकाव्यय इति षष्ठीनिषेधे वज्रशब्दाद्द्वितीया ॥ जग्मिरिति । गमहन इत्युपधालोपः ॥ जघ्निरिति । हो हन्तेः इति कुत्वम् ॥ जज्ञिरिति । कुत्वम् । जजोर्ग्रः । ननु लिड्वद्भावे सति असंयोगात् लिट् कित् इत्येव सिद्धे कित्त्वकरणमनर्थकमित्याशयेनाह । विड्वद्भावादिति ॥ असंयोगात् लिट् कित् इति कित्त्वं सिद्धमिति भावः । आदिति मुखसुखार्थो दकारो न तु तकारः । तेन तात्परत्वाभावादीर्घस्यापि ऋकारस्य ग्रहणं तदाह । ततुरिर्जगुरिरिति ॥ तॄ प्लवनतरणयोः गॄ निगरणे आभ्यां किः । द्वित्वात्परत्वाद् बहुलं छन्दसि इत्युत्वे प्राप्ते द्विर्वचनेचि

इति निषेधादुत्वाभावे हित्वम्। उरदत्वं उत्तरस्योत्त्वम्॥ तुमर्थे॥ तुमुनोर्थस्तुमर्थो भावः।ननु कर्तरि कृत् इति वचनात्कर्तरि तुमुनो विधानात्कथं भावोर्थ इति चेत्। शृणु। अव्ययकृतो भावे इति वचनात्तुमुनो भावे विधानात्। तुमर्थे पञ्चदश प्रत्यया भवन्ति॥ पचे इति। वचः से कुत्वं षत्वम्। कषसंयोगे क्षः॥ एषे इति। इणो गुणः। नकारो अनित्यादिर्नित्यम् इत्याद्युदात्तार्थः॥ प्रेषे इति। इणः से, कित्त्वादगुणे आदगुणः॥ श्रियसे इति। इयङ् नित्त्वादाद्युदात्तः। इह मन्त्रे मध्योदात्तः पठ्यते तत्र बाहुलकात्प्रत्ययस्वरो बोध्यः॥ आहुवध्यै इति। जुहोतेरुवङ्॥ मादयध्यै इति। मदी हर्षे ण्यन्ताच्चध्यै प्रत्ययः। तस्य भाववाचिसार्वधातुकत्वात्सार्वधातुके यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप्, गुणायादेशौ॥ पिबध्यै इति। अत्रापि यक्प्रसङ्गे व्यत्ययेन शप्। पाघ्रा इति पिबादेशः॥ दातवा उ इति। ददातेस्तवै आयादेशे लोपः शाकल्यस्य इति यलोपः॥ सूतवे इति॥ ङित्त्वान्न गुणः॥ कर्त्तव इति। कृञो गुणः। कर्तुमित्यर्थः॥ प्रयै॥ प्रपूर्वाद्यातेः कैप्रत्ययः। रोहिष्यै। नञ्पूर्वाद्व्यथेश्च॥ दृशे॥ योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः। दृशेः ख्यातेश्च केप्रत्ययः। कित्त्वाद् दृशेर्न गुणः ख्यातेरालोपश्च॥ विभाजमिति। विपूर्वाद्भजतेर्णमुल् णित्त्वात् अत उपधायाः इति वृद्धिः॥ अपलुपमिति। लुप्लृ छेदने कित्त्वादगुणाभावः॥ ईश्वरे॥ ईश्वरशब्दे उपपदे धातोस्तोसुन्कसुनौ स्तश्छन्दसि॥ विचरितोरिति। चर गतौ इट्॥ विलिख इति। लिख विलेखने कित्त्वान्न गुणः॥ क्त्वातोसुन्कसुनः इत्यव्ययत्वात् अव्ययादाप्सुपः इति विभक्तेर्लुक् न लुमता इति निषेधात् अत्वसन्तस्य इति दीर्घो न॥ कृत्यार्थे॥ कृत्यानामर्थौ भावकर्मणी तयोरेव इति कृत्यानां भावकर्मणोर्विधानात् तत्र एते प्रत्ययाः स्युः। यद्यपि कृत्यानामर्थौ [भव्यगेय इत्यादौ कर्तापि, वह्यस्नानीयमित्यादौ करणादिरपि। तथापि न तत्र कृत्यत्वेन कर्त्रादिषु विधानं किं तर्हि स्वरूपेण। कृत्यतया विधानं तु भावकर्मणोरेवेति भावः॥ न म्लेच्छितवै इति। म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे। न म्लेच्छितव्यमित्यर्थः॥ अवगाहे इति। गाहू विलोडने॥ दिदृक्षेण्य इति। दृशेः सन्नन्तात्केन्यः अतो लोपः॥ कर्त्वमिति। कृञस्त्वन्। कृत्यमित्यर्थः। यद्यपि तुमर्थे सेसेन् इत्यनेन तुमर्थे तवै विहितः। तथापि भावभिन्नेपि कर्मकारके तवै यथा स्यादित्येवमर्थम्॥ अवचक्षे॥ अवपूर्वाच्चक्षिङ एशप्रत्ययो निपात्यते शित्त्वात्सार्वधातुकत्वं तेन ख्याञादेशो न॥ भावलक्षणे॥ कृत्यार्थे इति निवृत्तम्। तुमर्थे इति वर्तते प्रकृत्यर्थविशेषणं भावलक्षणग्रहणम्। भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानेभ्यः स्थादिभ्यो धातुभ्यस्तुमर्थे तोसुन् स्याच्छन्दसि। संस्थानादीनामवधित्वेन लक्षणं भावः॥ आ समा-

मे रिति । संपूर्वो ष्ठा तिष्ठतिः समाप्तौ रूढः । संतिष्ठते पिण्डपितृयज्ञः इत्यादौ तथा दर्शनात् ॥ श्रातमितोरिति । तमु ग्लानौ ॥ सृपितृदोः ॥ सृप्लृ गतौ उतृदिर् हिंसानादरयोः । भावलक्षणेऽर्थे वर्तमानयोः सृपितृदोस्तुमर्थे कसुन् ॥ विसृप इति ॥ गमनादित्यर्थः ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

रात्रेश्चाजसौ ॥ न जसिरजसिस्तस्मिन् । इकार उच्चारणार्थः । श्राज्ञो प्रभूतादिभ्यः इतिवत् ॥ छन्दसीति । ननु तिमिरपटैरवगुण्ठिता रात्रयः इति प्रयोगो न स्यात् । छन्दसीत्युच्यते, न चेदं छन्दः, अजसाविति निषेधाच्च । किं च वेदेऽपि रात्रय इति प्रयोगो न स्यादित्याशङ्क्याह । लोके त्विति ॥ तु शब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । लोके, जसि वेदे चेत्यर्थः ॥ कृदिकारादिति । राशदिभ्यां त्रिप् इति व्युत्पत्तिपक्षे कृदिकारान्तः । अव्युत्पत्तिपक्षे तु सर्वतोऽक्तिन्नर्थात् इति ङीष् बोध्यः ॥ नित्यम् ॥ बह्वादिभ्यश्च इति वर्तते । अन्यतो ङीषित्यतो ङिषिति च तदाह । बह्वादिभ्य इति ॥ नन्वारम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह । नित्यग्रहणमुत्तरार्थमिति ॥ भुवः ॥ विभ्वीति । विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् इत्यतो डुप्रत्ययान्तात् ङीष् । ननु स्वयंभूरत्रापि स्यादित्याशङ्क्याह । डुप्रत्ययान्तमिति । ननु डुप्रत्ययान्तानुकरणे प्रमाणं किमत आह । उत इत्यनुवृत्तेरिति ॥ वोतो गुणवचनात् इति सूत्रात् । ननु तर्हि डुप्रत्ययान्तस्य घेर्ङिति इति गुणे कृते भो इति निर्देशः प्राप्नोति तदाह । उवङादेशस्तु सौत्र इति ॥ मुद्गला ॥ इन्द्रवरुण इति सूत्रस्थं वार्तिकमिदम् ॥ लित्स्वर इति । लिति इत्याद्युगाकारस्योदात्तत्वम् ॥ दीर्घजिह्वी ॥ दीर्घजिह्वीति निपात्यते छन्दसि ॥ अप्राप्तो ङीषिति । स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात् इति न प्राप्नोति, तत्र हि असंयोगोपधात् इति प्रतिषेधात् ॥ कद्रु । ऊङुतः इत्यत ऊङिति वर्तते । कद्रुशब्दात्कमण्डलुशब्दाच्च स्त्रियामूङ् स्याच्छन्दसि ॥ गुग्गलुमधु ॥ एषां व्यत्ययेन च्छन्दसि स्त्रीत्वम् । पतयालुशब्दः स्पृहि गृहि इत्यादिना आलुजन्तः ॥ अव्यया ॥ व्याख्यातमपि त्यबनुवृत्तिप्रदर्शनार्थं स्मारितम् ॥ आविष्टयस्येति ॥ अव्ययात्त्यप् इत्यत्र अमेहक्वतसित्रेभ्यः इति नियमादप्राप्तः शैषिकस्त्यब् विधीयते ॥ आविष्ट्य इति । आविर्भूतमाविष्ट्यम् । ह्रस्वात्तादौ इति षत्वम् तकारस्य ष्टुत्वम् ॥ ठकोऽपवाद इति । वर्षाभ्यष्ठक् इति प्राप्तस्य । ननु ठक्ठञोः को विशेषस्तत्राह । स्वरे भेद इति ॥ ठञि कृते ञ्नित्यादिर्नित्यम् इत्याद्युदात्तत्वम् । ठकि तु सति कितः इत्यनेनान्तोदात्तत्वं स्यादिति भावः ॥ वार्षिकमिति । ठस्येकः ॥ उत्तरार्थ इति ॥ सर्वत्र च

तल्लोपश्च इत्येतदर्थः। तत्र छस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यात् वसन्तस्य मा भूत् ॥ शौनका ॥ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः इत्यतो णिनिरिति वर्तते तदाह। णिनिरिति ॥ प्रोक्ते इति। तेन प्रोक्तम् इत्येतस्मिन्नर्थे ॥ शौनकीयेति। द्व्यचश्छन्दसि ॥ द्व्यचः ॥ मयड्वैतयोर्भाषायाम् इत्युक्तेर्वेदेऽप्राप्तौ विधीयते ॥ नोत्वद्ध ॥ उकारवतः प्रातिपदिकाद्वर्ध्र बिल्वशब्दाभ्यां च मयण्न स्यात्। द्व्यचश्छन्दसि इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥ मौञ्जमिति। मुञ्जशब्दादौत्सर्गिकोऽण् ॥ वार्ध्री ति। वर्ध्रशब्दादौत्सर्गिकात् टिड्ढाणञ् इति ङीप् ॥ ढश्छन्दसि। सप्तम्यन्तात्सभाशब्दात् ढः साध्वर्थे ॥ अणादीनां चेति। तत्र भवः इति प्राप्तानाम् ॥ पाथोनदीभ्याम्॥ सप्तम्यन्ताभ्यामाभ्यां भवार्थे ड्यण् स्यात् ॥ पाथसीति। पाथो जलम्। कबन्धमुदकं पाथः इत्यमरात्। पाथोऽन्तरिक्षम् इति वृत्तिः ॥ वेशन्तीभ्य इति। विशेर्झच्। वेशन्तः पल्वलम् तत्र भवा आपः वैशन्त्यः ॥ सगर्भसयूथस ॥ अतिगृभ्यां भन्। गिरति गीर्यते वा गर्भः। युता भवन्त्यस्मिन्निति यूथम्। तीर्थपृष्ठयूथगूथप्रोथाः इति थक्प्रत्ययान्तो निपातितः। दीर्घोऽपि निपातनादेव ॥ कर्मधारया इति। समानस्यासौ गर्भश्च। तत्र भवः सगर्भ्य इति विग्रहः ॥ यतोऽपवाद इति। भवे छन्दसि इति प्राप्तस्य ॥ अग्राद्यत् ॥ भवे छन्दसि इत्येव सिद्धे घादिभिर्बाधा मा भूदिति यद्विधीयते ॥ समुद्राभ्रा ॥ समुदतीति समुद्रः। स्फायितञ्चि इति रक्। अपो बिभर्ति इत्यभ्रम्। मूलविभुजादित्वात्कः। अभ्रसमुद्रात् इति वक्तव्ये समुद्राभ्रात् इत्युक्तिः पूर्वनिपातस्यानित्यत्वज्ञापनार्था ॥ बर्हिषि ॥ तत्र भवः इति निवृत्तम्। बर्हिःशब्दाद्दत्तमित्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति ॥ बर्हिष्येति। बृंहतेर्नलोपश्च इतीस्प्रत्ययान्तो बर्हिस्तस्माद्यत् ॥ दूतस्य ॥ दूतशब्दात्षष्ठीसमर्थाद्भागे कर्मणि चाभिधेये यत्प्रत्ययः स्यात्। भागे तस्येदम् इत्यणि प्राप्ते वचनम्। कर्मणि तु दूतवणिग्भ्यां च इत्यौपसंख्यानिकेये ॥ दूत्यमित्यादि। दूतस्य भागो दूत्यः, कर्म दूत्यम् ॥ रक्षोयातूनाम् ॥ षष्ठीबहुवचनान्ताभ्यां रक्षस्यातुशब्दाभ्यां हननीत्यस्मिन्नर्थे यत्स्यात्। रक्षेरसुनि रक्षः। कमितमिमनि इत्यादिना यातेस्तुन्। यातुशब्दो रक्षःशब्दपर्यायः। न च विरूपाणामपि समानार्थानाम् इत्येकशेषः स्यादिति वाच्यम्। बह्वर्थाभिधायिस्वरूपवचनत्वेन सूत्रे भिन्नार्थत्वात् ॥ रक्षस्येति। हन्यतेनया सा हननी, रक्षसाम् हननी रक्षस्या। एवं यातव्या। बहुवचनं स्तुतिवैशिष्ट्यज्ञापनाय। बहूनां रक्षसां हनने हि स्तुतिः प्रतीयते ॥ रेवती जगती ॥ प्रशंसनं प्रशस्यम्। प्रपूर्वात् शंसु स्तुतौ इत्यस्माद्भावे क्यप् तदाह। प्रशंसने इति ॥ रयिरस्यास्तीति रेवती रयिशब्दान्मतुप् छन्दसीरः इति वत्वम्। रयेर्मतौ

बहुलमिति संप्रसारणम् । उगित्त्वान्ङीप् नचन गौरादित्वान्ङीष् । जगच्छब्दात् वर्तमाने इत्यनेन शतृवद्भावात् उगितश्च इति ङीप् । हविषे हिता हविष्या उगवादित्वाद्यत् तासां प्रशंसनं हविष्यं यस्येति लोपे कृते हलो यमां यमि इति यलोपः ॥ असुरस्य स्वम् ॥ असुरशब्दात्षष्ठीसमर्थात्स्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात् ॥ असुर्यमिति । नसुरोऽसुरः सुरप्रतिपक्षो अथ वा असेरुरच् अस्यति अस्यते वा असुरः । तस्य स्वमसुर्यम् ॥ माया ॥ मीयतेऽनयेति माया असदर्थप्रकाशनशक्तिः । माङ औणादिको यः । तस्यां वाच्यायामसुरशब्दादण् स्यात्पूर्वसूत्रापवादः ॥ आसुरीति । टिड्ढाणञ् इति ङीप् ॥ तद्वानासा ॥ मत्वन्तात्प्रथमासमर्थादासामिति षष्ठ्यर्थे यत्स्यात् । तत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेता भवन्ति । मतोश्च लुक् ॥ वर्चस्वानिति । वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स वर्चस्वान् कुम्भेष्टकोपधानमन्त्रः । भूतं च स्थ भव्यं च स्थ देवस्य वः सवितुः प्रसवे इत्यादिकः । उपधीयतेऽनेनेत्युपधानम् । चयनं रचनमित्यर्थः ॥ ऋतव्या इति । ऋतुशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स ऋतुमान् स च मधुश्च माधवश्च इत्यादिकः । ऋतुमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामृतव्याः । तद्वानिति किम् । मन्त्रादेव समुदायान्मा भूदिति काशिका । अत्र हरदत्तः । ननु तद्वानित्यस्मिन्नसति समर्थानां प्रथमाद्वा इति वचनादासामिति प्रथमनिर्दिष्टत्वात्षष्ठ्यन्तादिष्टकाभिधायिनः उपधानमन्त्रे प्रत्ययः स्यादिति वाक्यार्थः स्यात् । तथा च समुदायान्न प्राप्नोतीति चेत् । सत्यम् । आसामिति प्रथमं न करिष्यत इति (मत्त्वा प्रश्नप्रतिवचने ततश्च) उपधानो मन्त्र आसामिष्टकासु लुक्च मतोः इति योगः करिष्यते । तथा च तद्वानित्यस्याभावे भूतं च स्थ भव्यं च स्थ इत्ययमुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति वाक्यं स्यात् । तथा चेतिना परामृष्टान्मन्त्रसमुदायादेव प्रत्ययः प्राप्नोतीति भावः । उपधान इति किम् । वर्चस्वदभिमन्त्रणमासामित्यत्र मा भूत् । शिवेन माचक्षुषा इत्यनुवाकः कुम्भेष्टकाभिमन्त्रणे विनियुक्तः । मन्त्र इति किम् । अङ्गुलिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र मा भूत् । इष्टकास्विति किम् । वर्चस्वानुपधान आसां शर्कराणामित्यत्र मा भूत् । इतिकरणं नियमार्थम् । अनेकपदसंभवे केनचिदेव पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्यते न सर्वेण । मतुब्ग्रहणमुत्तरार्थम् । अश्विमान् इत्यत्र मतुप एव लुक् यथा स्यादु इनेर्मा भूत् । इह तु मत्वन्तात्प्रत्ययविधानात्तस्यैव लुक् भविष्यति ॥ अश्विमान ॥ अश्विशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति सोऽश्विमान्मन्त्रः स च ध्रुवक्षितिः इत्यादिकः । प्रथमान्तादश्विमच्छब्दादासामिति षष्ठ्यर्थे अण् स्यात्, यत्प्रथमानिर्दिष्टमुपधानो मन्त्रश्चेत्स

भवति, यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति मतोश्च लुक् ॥ आश्विनी-
रुपदधातीति । अश्वशब्दात् अत इनिठनौ इत्यस्त्यर्थे इनिः । तदन्तान्मतुप् ।
अश्विमानस्य उपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति विग्रह्याणि विहिते मतोश्च लु-
कि कृते इनण्यनपत्ये इति प्रकृतिभावः ॥ वयस्यासु ॥ वयस्वानुपधानो मन्त्र आसा-
मिष्टकानां ता वयस्यास्तास्वभिधेयासु प्रथमासमर्थान्मतुबन्तमूर्द्धशब्दादासामिति
षष्ठ्यर्थे मतुप्स्यात् । यत्प्रथमानिर्दिष्टमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति यदासामिति
निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति यस्मिन्मन्त्रे मूर्द्धशब्दो वयःशब्दश्च विद्यते समूर्द्धवान्
वयस्वान् यथा मूर्द्धा वयः प्रजापतिश्छन्द इति तत्र वयस्वत्शब्दादिव मूर्द्धवच्छ-
ब्दादपि पूर्वेण यति प्राप्ते मतुब्विधीयते इत्याशयेनाह । यस्मिन्मन्त्रइति । मूर्द्ध
न्वतोरिति । अनोनुडिति नुडागमः । मूर्द्धवत इति वक्तव्ये भाविनं मतुप्लुकं
चेतसि कृत्वा मूर्द्ध इत्युक्तम् ॥ मत्वर्थे ॥ यस्मिन्नर्थे मतुब्विहितस्त-
स्मिन्नर्थे प्रथमान्ताद्यत्स्यात् मासतन्वोरभिधेययोः । ननु प्रथमासमर्थमिति कस्मा-
दागतमिति चेन्मत्वर्थग्रहणादित्यवेहि । कृषिचमितनिधनिसर्तिखर्जिभ्य ऊरिति
ऊकारान्तस्तनूशब्दः सूत्रे निर्दिष्टः । न तु भृमृशीङ्तृचरित्सरितनिधनिमिमस्जि-
भ्य उरित्युकारान्तः द्वन्द्वे घि इति पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । ओजस्या इति । ओजो
यस्या यस्यां वा अस्तीत्योजस्या ॥ मधोः ॥ मधुशब्दान्मत्वर्थे ञः स्याच्चाद्यत् । मध-
व्या इति । ओर्गुणः । वान्तो यीति अवादेशः ॥ ओजसोह ॥ ओज शब्दान्मत्वर्थे
यत्खौ स्तोऽहन्यभिधेये । ननु यद् ग्रहणं व्यर्थं खश्चेत्येवास्त्विति चेन्मैवम् । खश्चे-
त्युच्यमानेनन्तरसूत्रविहितस्य ञमात्रस्य समुच्चयो विज्ञायेत तस्माद्यद्ग्रहणम् ॥
वेशोयश ॥ वेशश्च यशश्च वेशोयशसी ते आदी यस्य तस्माद्वेशोयशआदेर्भगात्प्रा-
तिपदिकाद्यल्खौ स्तो मत्वर्थे । लकारः स्वरार्थः । वेशोभग्य इति । वेशो भगम-
स्त्यस्मिन्नस्येति वा वेशोभग्यः वेशोभगीनः ॥ पूर्वैः कृत । तृतीयासमर्थात्पू-
र्वशब्दात्कृतमित्यस्मिन्नर्थे इनियौ स्तः, चाद्यत्खौ ॥ पूर्विणोभिरिति । पूर्वैः कृताः
पूर्विण्याः । तैः एवं पूर्व्यास: पूर्विणाः ॥ अद्भिः ॥ तृतीयान्तादप्शब्दात्संस्कृतमि-
त्यर्थे यत्स्यात् ॥ सहस्रेण ॥ तृतीयान्तात्सहस्रशब्दात्संमितमित्ये तस्मिन्नर्थे घः
स्यात् । संमितः सहस्रस्तुल्य इत्यर्थः । सहस्रिया इति । सहस्रेण संमिताः सहस्रि-
याः । यस्येति चेत्यकारलोपः । समितावितिपाठान्तम् ॥ मतौ ॥ तपःसहस्राभ्यां
विनीनीत्यस्यापवादः ॥ सोममर्हति ॥ द्वितीयान्तात्सोमशब्दादर्हतीत्यस्मिन्नर्थे
यत्स्यात् । सोम्य इति । सोममर्हतीति सोम्यः ॥ मये च ॥ आगतविकारावयव प्र-
कृता मयडर्थाः । तत्रागते पञ्चमी समर्थविभक्तिः । विकारावयवयोः षष्ठी । प्र-

तद्वचने प्रथमा। मधोर्यः स्यादिति। वृत्तिकारस्तु यतमेवानुवर्तयति न तु यम्॥ नक्षत्रात्॥ स्वार्थइति। समूहइति नानुवर्तते। तेनाऽनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे प्रत्यय उत्पद्यत इत्यर्थः॥ सर्वदेवात्॥ सर्वशब्दाद्देवशब्दाच्च तातिल् स्यात्॥ शिवशम॥ करशब्दसामानाधिकरण्यात् शिवशमरिष्टस्य इति उभयप्राप्तौ कर्मणि इति षष्ठी॥

इति वैदिकसुबोधिन्यां चतुर्थोऽध्यायः॥

सप्तनोऽञ्॥ सप्तन्शब्दादञ्स्याच्छन्दसि॥ साप्तानीति। साप्तन्शब्दादञि नस्तद्धिते इति टिलोपे तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां जस्। जश्शसोः शिः। नपुंसकस्य इति नुम्। उपधादीर्घः॥ शन्शतोः॥ डित्करणं शदन्तस्य टिलोपार्थम्॥ पञ्चदशिन इति। पञ्चदशाहानि परिमाणमेषामिति डिनिः। टिलोपः। एतेन त्रिंशिनो व्याख्याताः॥ विंशिनोऽङ्गिरस इति। विंशतिर्गोत्राणि परिमाणमेषामिति विग्रहे डिनि कृते ति विंशतेर्डिति इति तिशब्दलोपे कृते यस्येति च इत्यल्लोपः। अङ्गिरसः अयास्यगार्ग्यगौतमइत्यादिप्रवरभेदभिन्नानि विंशतिरवान्तरगोत्राणि परिमाणमेषामित्यर्थः॥ त्वावत इति। त्वामिव त्वावान्। तस्य त्वावतः। अहमिवेति मावान्। तस्य मावतः। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च इति त्वमादेशौ। आ सर्वनाम्नः इत्यात्वम्॥ सादन्यमिति॥ सदनं गृहमर्हतीति सादन्यः। अन्येषामपि इति दीर्घः॥ विदथ्यमिति। विदथो यज्ञस्तमर्हतीत्यर्थः॥ इद्वत्सरीय इति। इद्वत्सरेण निर्वृत्तः इद्वत्सरमधीष्टो भृतो भूतो भावी वा इद्वत्सरीयः। इद्वत्सरेदावात्सरशब्दौ पञ्चवर्षे युगे द्वयोर्वर्षयोः संज्ञे।एवं संवत्सरपरिवत्सरशब्दावपि॥ सम्परिपूर्वा॥ सम्परिपूर्वाद्वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खः स्याच्चाच्छः॥ छन्दसि घस्॥ समयस्तदस्य प्राप्तम् इत्यतस्तदस्य प्राप्तमिति। ऋतोरण् इत्यतः ऋतोरिति चानुवर्तते तदाह ऋतुशब्दादित्यादि॥ ऋत्विय इति। सिति च इति पदत्वेन भत्वे निरस्ते ओर्गुणः इति गुणाभावे यण्॥ उपसर्गात्॥ इह धातुशब्देन धातुवाच्या क्रिया लक्ष्यते। स्वार्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन्वर्तमानादित्यर्थस्तदाह धात्वर्थविशिष्ट इति॥ उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः। यदुत श्रुतायां क्रियायां तामेव विशिंषन्ति। यथा आगच्छति। यत्र तु न श्रूयते तत्र क्रियाविशिष्टसाधनमाहुः। यथा निष्कौशाम्बिः। तथा च यत्र क्रियापदं न श्रूयते तत्रैव यथा स्यादित्येवमर्थं धात्वर्थे इत्युक्तम्॥ थट् च॥ तस्य पूरणे इत्यतः डडिति नान्तादसंख्यादेः इति च तदाह नान्तादित्यादि॥ पञ्चथमिति। पञ्चानां पूरणमित्यस्मिन्नर्थे डटि कृते तस्य थडागमः॥ छन्दसि॥ परिप-

न्यिन् परिपरिन् एतौ निपात्येते छन्दसि पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता प्रतिपक्षः सपत्न इत्युच्यते। निपातनं चात्र। पर्यवस्थाढँशब्दात्स्वार्थे इनिप्रत्ययोवस्थाद्शब्दस्य पन्य पर एतावादेशौ न निपात्येते॥ बहुलम् ॥ अस्मायामेधास्रजो विनिः इति वर्तते तदाह विनिः स्यादिति॥ अष्ट्रावीति। अशेः ष्ट्रन् अष्ट्रा दंष्ट्रापर्यायोयम्। मेखलावी इयावी उभयावी रुजावी हृदयावी। अत्र इयोभयहृदयान्येव दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति। अन्येषां स्वत एव दीर्घत्वात्॥ छन्दसी॥ ईश्च वनिप् च ईवनिपौ॥ ईति । ईप्रत्ययोदाहरणमुच्यते रथीरिति ॥ रथोस्यास्तीति रथी:॥ सुमङ्गलीरिति। सुष्ठु मङ्गलमिति सुः पूजायाम् इति समासः। ततोनेन मत्वर्थीय ईकारप्रत्ययः॥ मघवानिति। मघं धनं तदस्यास्तीति वनिपि । मतुपि तु मघवच्छब्दः॥ तयोः॥ तच्छब्देन इदमोर्हिल् तदो दा च इति सन्निहिताविदन्तदौ परामृश्येते तदाह इदन्तदोरिति ॥ सूत्रे व्यत्ययेन पञ्चम्याः स्थाने षष्ठी॥ यथासंख्यं स्त इति। इदंशब्दाद्धा, तच्छब्दात् र्हिल्। इदा इदम्शब्दाद्धा इदम इश् इत्यनेनेशादेशः॥ था हेतौ॥ प्रकारवचने थाल् इत्यतः प्रकारवचने इति किमश्च इति तदाह किमस्था स्यादित्यादि॥ कथा ग्रामं न पृच्छसीति । केन हेतुना न पृच्छसीत्यर्थः। तस्य प्राग्दिशो विभक्तिः इत्यधिकाराद्विभक्तिसंज्ञायाम् किमः कः इति कादेशः। प्रकारवचने उदाहरणमाह कथा दाशेमेति ॥ केन प्रकारेणेत्यर्थः॥ पश्च पश्चा॥अवरस्य पश्चभावः। अकाराकारौ च प्रत्ययौ निपात्येते ॥ अस्तात्यर्थे इति ॥ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः॥ करिष्ठ इति । कर्तृशब्दादिष्ठन् तुरिष्ठेमेयः सु इति तृलोपः॥ दोह्यीयसीति। अतिशयेन दोग्ध्रीत्यर्थः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोग्ध्रीशब्दात्प्रत्ययः भस्याढे इति पुंवद्भावेन ङीपो निवृत्तिः। ततः तुरिष्ठेमेयःसु इति तृचि निवृत्ते निमित्ताभावाद्घत्वकुत्वयोरपि निवृत्तिः॥ प्रत्नपूर्व॥प्रत्न पूर्व विश्व इम एभ्यस्थाल् स्यात्॥ अमु च॥ किमेत्तिङव्ययघाद् द्रव्यप्रकर्षे वर्त्तमानादमुप्रत्ययो भवति॥ प्रतरमिति। प्रकर्षार्थस्य प्रकर्षे तरप्। प्रकृष्टतर इतिवत् तदन्तादमुः। स्वरादिषु अम् इति पठ्यते तेन तदन्तस्याव्ययत्वे सुपो लुक् । अतोदित्करणम् इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च इत्यत्रास्य ग्रहणं मा भूत्। यदि स्यात्तर्हि अत्रापि यद् दृष्टं कार्यं तदप्यतिदिश्येत। तत्र को दोषः । इह स्त्रियंमन्यमानः यस्येति च इति लोपः प्राप्नोति॥ अनसन्तात्॥ अजन्तस्योदाहरणमाह ब्रह्मसामिति॥ असन्तस्याह देवच्छन्दसानीति॥ बहुप्रजाः॥ बहुप्रजा इति निपात्यते छन्दसि। बहुप्रजा इति। बह्व्यः प्रजा यस्येति बहुव्रीहिः। असिच् प्रत्ययः। श

स्येति च इत्यकारलोपः। अत्वसन्तस्य इति दीर्घः रुत्वविसर्गौ॥ छन्दसि च॥ वयसि दन्तस्य दतृ इत्यतो दन्तस्य दतृ इत्यनुवर्तते तदाह दन्तस्य दतृ स्यादिति॥ उभयतोदत इति। उभयो दन्ता यस्येति विग्रहः॥ ह्रतमाता इति। नद्यृतश्च इति नित्यं कप् प्राप्तः॥

इति सुबोधिन्यां पञ्चमोऽध्यायः॥

जागारेति। जागृ निद्राक्षये। लिटि प्रथमपुरुषैकवचनम्। दातीति॥ डुदाञ् दाने लट्। शपः श्लुः। श्लौ इति नित्यं द्वित्वे प्राप्ते विकल्पः॥ तूतुजान इति। तुजेर्लिट् तस्य कानजादेशः। मामहानमिति। मह पूजायां कानच्। तूतावेति। तुः सौत्रो धातुः तस्माल्लिट्॥बहुलं छन्दसि॥ ह्वः संप्रसारणम् इति वर्तते तदाह ह्वः संप्रसारणं स्यादिति। आहुवे इति। आङ्पूर्वात् ह्वेञो लडात्मनेपदोत्तमैकवचनम्। बहुलं छन्दसि इति शपो लुकि कृते संप्रसारणमुवङादेशश्च। तृचं सूक्तमिति। तिस्रः ऋचो यस्मिंस्तत्तृचम्। ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे इति समासान्तो अः। रयेर्मतौ॥ रयिशब्दस्य मतौ परतः संप्रसारणं स्याच्छन्दसि। रेवानिति। छन्दसीरः इति वत्वम्। रयिमानिति। बहुलग्रहणात्संप्रसारणवत्वयोरभावः॥ चायः की॥ चायतेर्बहुलं कीप्रत्ययआदेशः स्याच्छन्दसि। चिक्युरिति। कुहोश्चुः इति चुः। निचाय्येति। चायृ पूजानिशामनयोः अस्मात् क्त्वा गतिसमासे समासे नञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् इति ल्यबादेशः॥ स्पर्धेर्लङ्ग्राथामिति। द्विर्वचनं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात्। अपस्पर्धेथामिति भाषायाम्। अपरे तु अपपूर्वस्य स्पर्धेर्लङ्ग्राथामि संप्रसारणमलोपश्च निपातनात् बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि इत्यडागमाभावः। तन्मते प्रत्युदाहरणमपास्पर्धेथामिति भाषायाम्। अर्चेरर्हेश्चेति। संप्रसारणमलोपश्च निपातनात्। ततो द्विर्वचनमुरदत्वम्। अत आदेः इति दीर्घत्वम्। तस्मान्नुड् द्विहलः इति नुडागमः। आनर्चुरानर्हुरिति भाषायाम्। च्युङो लिटीति। अभ्यासस्य संप्रसारणमनिट्त्वं च निपातनात्। चुच्युविषेति भाषायाम्। त्यजेर्णलीति। त्यज वयोहानौ। अभ्यासस्य संप्रसारणं निपात्यते। तत्याजेति भाषायाम्। श्राता इति। श्रोञ् पाके इत्यस्य निष्ठायां श्राभावः। श्रिता इति। तस्यैव श्रीणातेर्ह्रस्वत्वं च। आशिरमिति। आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्विप् धातोः शिरआदेशः। तस्माद्द्वितीयैकवचनम्। आशीर्त इति। श्रिञः आङ्पूर्वस्य शिर इत्यादेशः। निष्ठायाश्च नत्वाभावो निपातनात् हलि च इति दीर्घः॥खिदेश्छन्दसि॥ आदेच उपदेशे इत्यतः आदिति ए च इति च वर्तते विभाषा लीयतेः इत्यतो विभाषेति च तदाह आत्वं स्यादिति। चिखादेति। व्यत्ययेन परस्मैपदम्॥ श्रोर्षा

इति । अत्रोपोन: इत्यल्लोप: । रषाभ्याम् इति णत्वम् । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु अट्कुप्वाङ् इत्यनेन ॥ वा छन्दसि ॥ नादिचि दीर्घाज्जसि च इति वर्तते तदाह दीर्घादित्यादि । वाराही इति । वराहस्य विकार इति अवयवे च प्राण्यौषधिवृक्षेभ्य: इति प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । ङीप् । द्विवचने पूर्वसवर्णदीर्घ: । पूर्वसवर्णाभावे यणादेश: । मानुषीरिति । प्रथमाबहुवचनम् । मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च इति अञ् मनो: षुगागम: । सूत्रद्वये इति । अमि पूर्व: । संप्रसारणाच्च इत्यत्र । वाक्यभेदेनेति । अक: अमि पूर्वरूपं वा स्याच्छन्दसि । तथा संप्रसारणादचीति पूर्वरूपं वा स्याच्छन्दसि तदाह तेनेति । शम्यंचेति । विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वरूपत्वाभावे पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि न भवति । तयोरत्र विशेषाभावादिति यणादेश एव भवति । यज्यमान इति । यजेर्लट: शानच् । सार्वधातुके इति यक् । आने मुक् इति मुक् । यष्टिज्या इति संप्रसारणं पूर्वरूपस्य वैकल्पिकत्वादभावे यण् ॥ या ते इति । यानीत्यर्थ: । यच्छब्दात्परस्य शेर्लोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन त्यदादीनाम: इति अत्वे नपुंसकस्य झलच: इति नुम् । सर्वनामस्थाने च इति दीर्घ: । नलोप: । ताता इति । तानि तानीत्यर्थ: पूर्ववत् ॥ भय्यप्रवय्ये ॥ बिभेते: प्रपूर्वस्य वी इत्येतस्य च यति प्रत्यये परतश्छन्दसि विषये यादेशो निपात्यते।भय्य इति । कृत्यल्युट: इति अपादाने यत् ॥ ह्रदय्या इति । अकारस्यायादेश: ॥ प्रकृत्या ॥ पादस्य मध्ये इत्यन्त:पादमित्यव्ययीभाव: । अन्तरित्यव्ययमधिकरणशक्तिप्रधानं मध्यमाचष्टे । पादश्चेह ऋक्पाद एव गृह्यते न श्लोकस्य, वा छन्दसि इत्यतो मण्डूकप्लुत्या छन्दसीति वर्तते तेनास्य वैदिकत्वं संपद्यत इत्याशयेनाह ऋक्पादमध्यस्य इति । एङ: पदान्तादति इति सूत्रार्थे इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यतेऽन्यस्य कार्यिणोऽसंभवादित्यभिप्रेत्याह एङ् प्रकृत्येति । संधिरूपं विकारं न यातीत्यर्थ: । उपप्रयन्तो अध्वरमिति । एङ: पदान्तादति इति प्राप्तम् । अन्त:पादं किमिति । ऋचीत्येव किं नोक्तमित्यर्थ: । एतेऽर्चन्तीति । कया मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति शुष्मं वृषणो वसूया इति । अत्र एते इति पादस्यान्ते एङस्ति अकारश्च परस्य पादस्यादाविति तन्निमित्तनिमित्तयो: पादमध्यस्थत्वमिति सत्यपि ऋक्त्वे प्रकृतिभाव: ॥ अव्यात् । एषामनुकरणत्वात्सुबन्तेन समास: । अव रक्षणे आशीर्लिङ् । अवद्यादिति । पञ्चम्येकवचनान्तम् । अवक्रमुरिति । अवपूर्वस्य क्रमेर्लिट्युसि द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वावचनम् इति द्विर्वचनाभावे रूपम् । केचित्तु अवचक्रमुरिति सूत्रे कृतद्विर्वचनं ये पठन्ति, तेषामुदाहरणं मृग्यम् । बह्वृचास्तावदवक्रमुरित्यधीयते । अत्रतेति ॥ हुङ्हुनो:

मन्त्रे घस इति च्लेर्लुक् । आत्मनेपदेषु इति झस्यादादेशः । अयमिति । इदमः
सौ इदोय् पुंसि । अवतेर्लोट् अवन्तु ॥ अवस्युरिति । अवेरसुन् औणादिकः ।
ततः क्यच् क्याच्छन्दसि इत्युः ॥ यजुष्युरः ॥ उरोऽन्तरिक्षमिति । नन्वत्र प्रकृ-
त्यान्तःपादमव्यपरे इत्यनेनैव सिद्धे व्यर्थोऽयं योग इत्याशङ्क्याह । यजुषि पादा-
भावादित्यादि ॥ आपो जुषाणो ॥ आपो इत्यादीनि पृथक् पदान्यनुकरणानि ।
विभक्तिस्तु अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वान्न भवति सुपां सुलुक् इति
विभक्तेर्लुग्वा । अम्बिकेपूर्व इत्येतदप्यनुकरणमेव तत्र प्रथमं जसन्तमनुकरणम् ।
द्वितीयं स्वन्तम् । तृतीयं शसन्तम् । चतुर्थं ङ्यन्तमितरे संबुध्यन्ते । आपो जुषा-
णो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते, शब्दात्पूर्वौ यौ अम्बेअम्बालेशब्दौ तौ च, ते अति प-
रतः प्रकृत्या स्युः । अङ्ग इत्यादौ च ॥ अङ्गशब्दे य एङिति । प्रकृत्या भवतीति
वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तदादौ अकारे य एङ्पूर्व इति । अत्रापि पूर्ववत्संबन्धः ।
अतिक्रान्तपरामर्शिना तच्छब्देन इति शब्दार्थमाचष्टे । तस्याङ्गशब्दस्य आदि-
स्तदादिस्तद्रूपो य अकारस्तस्मिन् परे पूर्वो य एङ् स इत्यर्थः । नन्वत्र चकारः
किमर्थ इति चेत् । शृणु । असति चकारेऽङ्गशब्दस्यैवेङ् तदादावति परतः प्रकृ-
त्या भवतीत्यर्थः स्यात्ततश्च अङ्गे इत्यत्रैव स्यात् । अङ्गे अदीव्यत् इत्यत्र न स्या-
त् । सति तु तस्मिन्नङ्गशब्दस्य य एङ् यत्र कुत्रचिदति प्रकृत्या भवति तदादौ
चाति परतो यः कश्चिदेङ् स प्रकृत्या भवतीत्ययमर्थो भवति तेन अङ्गे अङ्गे
अदीव्यत् प्राणो अङ्गे इत्युभयत्रापि भवति ॥ अनुदात्ते च कुधपरे ॥ कुधौ परौ
यस्मात्स तथोक्तः । कवर्गधकारेति । धकारे अकार उच्चारणार्थः । अग्निरिति ।
अग्निशब्दो अङ्गेर्निर्नलोपश्च इति निप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । अध्वरशब्दः प्रातिपदि-
कस्वरेणान्तोदात्तः । आद्युदात्त इति । ऋज्रेन्द्राय इत्यादिना सूत्रेण निपातितः ॥
आङो ॥ आङिति ङित्वाशिष्ट आकारो गृह्यते ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ
च यः । एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् इत्यनेन लक्षितः यद्यपि अभ्र आँ
अपः इत्यत्र आकारो न ईषदर्थादिचतुष्टयवृत्तिः सप्तम्यर्थद्योतकत्वात् । तथापि
वाक्यस्मरणयोरङित् इत्यत्रैव तात्पर्यम् । अन्यत्र सर्वत्राङ् ङिद्वेदितव्यः । एवं
तावद्भाष्ये स्थितम् । अभ्र आँ अप इति । सप्तम्यर्थद्योतकोऽत्राङ् । उपदेशेऽज-
नुनासिकः इतीत्संज्ञा तु न उपदेशग्रहणात् ॥ स्यश्छन्दसि ॥ स्य इति त्यदित्येत-
स्य प्रथमान्तस्यानुकरणम् । सुपां सुलुक् इति लुप्तषष्ठीकम् । एष स्येति । एत-
दस्त्यदश्च त्यदाद्यत्वं तदोः सः सौ इति सः । एतदस्त्यदश्च परस्य सोः एततदोः
सुलोपः इति स्यश्छन्दसि इति च लोपः ॥ ऋत्यक् । चन्द्रशब्दे उत्तरपदे ऋत्या-

त्वर: सुडागमो भवति। स भवन् चन्द्रशब्दस्यैव । उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् इत्याशयेनाह। चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्येति। सुडागमः स्यादिति। सुट् कात्पूर्वः इत्यतः सुडित्यनुवर्तनात्॥ पितरा॥ पूर्वपदस्याराङादेशो निपात्यते। उत्तरपदे तु सुपां सुलुक् इत्यादिना विभक्तेराकारादेशः। ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः इति गुणः॥ समानस्य॥ सः स्यादिति। सहस्य सः इत्यतः स इत्यनुवर्तते। सगर्भ्य इति। समानो गर्भः सगर्भः तत्र भवः सगर्भ्यः। सगर्भसयूथसनुताद्यत् इति यत् प्रत्ययः। अमूर्द्धेत्यादि किम्। समानमूर्द्धा समानप्रभृतयः समानोदर्काः॥ छन्दसि स्त्रियाम्॥ विष्वग्देवयोः इति सर्वनाम्नोप्युपलक्षणम्। बहुलग्रहणात्क्वचिन्न भवति॥ विश्वाची देवद्रीचीति। विश्वमञ्चतीति देवानञ्चतीति क्विन्। उगितश्च इति ङीप्। अचः इत्यकारलोपः। चौ इति दीर्घत्वम्। अत्र विष्वग्देवयोरद्र्यादेशः प्राप्तो बाहुलकान्न क्वचिन्न भवतीत्याह। कद्रीचीति। कुत्सितमञ्चतीति कद्रीची किंशब्दस्य टेरद्र्यादेशः ङीबलोपदीर्घाः पूर्ववत्॥ सधमाद॥ सहस्य सध्रिः इत्यतः सहस्येति वर्तते मादस्थ इत्येतयोरुत्तरपदयोः सहस्य सध इत्ययमादेशः स्यात्। सधेत्यविभक्तिको निर्देशः॥ सधमादे इति। सह माद्यन्ति देवा अस्मिन्निति सधमादो यज्ञ इति। मदोऽनुपसर्गे इत्यपि प्राप्ते अजब्भ्यां स्त्रीखलना: इति तद्बाधके ल्युटि हलश्च इति घञ्। सूत्रे मादेत्यकार उच्चारणार्थः, तेन मादयतेः क्विबन्तस्य मादिति यद्रूपं तत्रापि भवति। आत्वावहन्तो हरयो युज्यमाना अर्वागिन्द्रसधमादो वहन्तु॥ सधस्थमिति। सह तिष्ठतीति सधस्थः। आतोनुपसर्गे इति कः॥ साढ्यै॥ एते त्रयो निपात्यन्ते निगमे॥ सहेः क्त्वाप्रत्यय इति। पक्षे क्त्वाप्रत्ययस्य ध्यै आदेशश्च निपात्यते॥ साढ्वा। सहेः क्त्वाप्रत्ययस्य ध्ये ह्रो ढः ष्टुत्वं ढो ढे लोपः। ढ्रलोपे इति दीर्घः॥ साढ्वा इति। ढत्वादि पूर्ववत्। ढनि तृतीयमिति। तृचि त्वन्तोदात्तं स्यात्तथा भूरिचक्रे इति मन्त्रे साढ्वेत्याद्युदात्तं पठ्यते तत्र संगच्छेतेति भावः। सूत्रे इतिशब्दः प्रकारार्थः। तेन निष्ठायामपि निपातनं बोध्यम्। आषाढ्ळ अग्ने वृषभः॥ द्वयोरिति। अस्य आचार्यस्य द्वयोः स्वरयोर्मध्यमेत्य डकारो ळकारतां संपद्यते ढकारो ळ्हकारतामितीत्यन्वयः॥ अष्टापदीति। अष्टौ पादा यस्या इति बहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्य इति पादस्य लोपे कृते पादोऽन्यतरस्याम् इति ङीप्॥ मन्त्रे। सोम, अश्व, इन्द्रिय, विश्व, देव्य एषामतुप्प्रत्यये परे दीर्घः स्यान्मन्त्रे॥ ओषधेश्च। न च कृदिकारादक्तिनः इति ङीषा गतार्थता, अन्तोदात्ततापत्तेः। इष्यते त्वाद्युदात्तो लघावन्ते इति फिट्सूत्रात्॥ ऋचि तुनु॥

च इति स्वरूपग्रहणं, न तरप्तमपोः, छन्दसि घशब्दस्यैव दीर्घदर्शनात् ॥ उतवेति ॥ भार्याया भ्राता श्यालस्ततः पञ्चमी ॥ भरतेति । लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य थस्य लोटो लङ्वत् इत्यतिदेशात्तस्य स्थाने तादेशः तस्थस्थमिपाम् इत्यनेन ॥ शृणोतेति । तप्तनप्तनथनाश्च इति तबादेशः अत्र पित्त्वान्ङित्त्वं नास्ति ॥ उरुष्याण इति । उरुष्येति कण्ड्वादियगन्तो रक्षणार्थः । लोटः सेर्हिः । अतो हेः इति लुक् । न इत्यस्य नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः इति णत्वम् । इकः ॥ इगन्तस्य सुञि परतो दीर्घः स्यादृचि ॥ द्व्यचो ॥ द्व्यचस्तिङन्तस्यातो दीर्घः स्यादृचि ॥ विद्मेति । विद ज्ञाने लट् । विदो लटो वा इति मसः स्थाने मः ॥ चक्रेति । लिटो मध्यमपुरुषबहुवचनम् ॥ निपातस्य च । दीर्घः स्यान्मन्त्रे । एवशब्दप्रभृतिषु पाठान्निपातः ॥ छन्दस्यु । नामीति वर्तते । ढ्रलोपे इत्यतो दीर्घ इति च तदाह । नामीत्यादि ॥ ऋभुक्षाणमिति । ऋभुक्षिन्छब्द उणादिषु निपातितः । इतोऽत्सर्वनामस्थाने इतोकारस्याकारादेशः ॥ जनितेति । जनयितेत्यर्थः ॥ शमिता । निपातनं पूर्ववत् ॥ आनडिति । नशेर्लुङि मन्त्रे घस इति च्लेर्लुक् । नशेर्वा इत्यस्याभावे व्रश्च इति षः । जश्त्वेन डः । तस्य चर्त्वेन टः ॥ आवरिति । वृञो लुङि च्लेर्लुक् । गुणः रेफस्य विसर्गः ॥ बहुलं छन्दसि ॥ माङ्योगेऽप्यमाङ्योगेऽपि बहुलमडाटौ भवतः । अमाङ्योगेऽपि न भवतः । माङ्योगेऽपि च भवतः ॥ जनिष्ठा इति । जनेर्लुङ् थास् अडागमाभावः । माङ्योगेऽप्यडागममुदाहरति । मा व इति ॥ वो युष्माकं क्षेत्रे भार्यायां परबीजानि परेषां बीजानि वीर्याणि मा अवाप्सुः उप्तानि मा भूवन् । वपेः कर्मणि लुङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । च्लेः सिच् वदव्रज इति वृद्धिः । इदं काशिकानुरोधेनोदाहृतम् । अध्ययने तु वाप्सुरित्येव दृश्यते । माङ्यडस्तूदाहरणान्तरमन्वेषणीयम् ॥ इरयो । इरे इत्येतस्य रे आदेशः स्याच्छन्दसि ॥ दध्रे इति । धाञो लिटि झस्य लिटस्तझयोः इतीरेचि कृते रेभावः । ननु चात्र परत्वाद्द्विर्भावे कृतेऽनजादित्वादालोपो न प्राप्त इत्यत आह । रेभावस्येति ॥ नन्वेवमपि रेभावस्यैव क्रादिनियमादिडागमः प्राप्नोति । न च रेभावस्य वैयर्थ्यम् । कृसृप्रभृतिषु चरितार्थत्वादत आह । चक्रेति ॥ कथं पुनर्लाक्षणिकस्येरेशब्दस्य रेभावो भवति तत्राह । तदर्थं चेति ॥ द्विवचननिर्देशाल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तत इति भावः ॥ तन्वादीनाम् ॥ बहुलमियङुवङादेशः स्याच्छन्दसि ॥ तनुवमिति । अधातुत्वादप्राप्त उवङ् विधीयते ॥ तन्वमिति । वा छन्दसि इत्यमि पूर्वत्वाभावे यण् । त्र्यम्बकमिति । त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्यासौ त्र्यम्बको रुद्रः ॥ वितत्निरे इति । तनु विस्तारे । लिटः

प्रथमपुरुषबहुवचनम्। अत्राल्लोपस्यासिद्धत्वेऽपि अत एकहल्मध्ये इति एत्त्वाभ्यास-लोपौ न, लोपविधानसामर्थ्यात्॥ पप्तिमेति। पत्लृ पतने लिटो मसो मस्य इट्। वितेनिरे पेति मेति भाषायाम्॥ घसिभसो॥ अनयोरुपधालोपः स्याद्धलादावजादौ च क्ङिति। सग्धिरिति। अदेः क्तिन्। बहुलं छन्दसि इति घस्लादेशे उपधालोपे च कृते झलो झलि इति सलोपस्तकारस्य धत्वं घस्य जश्त्वं ततः समानाग्धिः सग्धिरिति समासे कृते समानस्य च्छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु इति सूत्रेण समानस्य सः। बब्धामिति। भसेर्लोटि तां श्लुः। परं नित्यमप्युपधालोपं बाधित्वा बाहुलकात्प्रथमं श्लौ इति द्वित्वम्। तत उपधालोपसलोपधत्वजश्त्वानि कर्त्तव्यानि॥ श्रुशृणु॥ एभ्यो हेर्धिः स्यात्। श्रुधीति। बहुलं छन्दसि इति श्नो लुक्। अन्येषामपि इति दीर्घत्वम्। शृणुधीति। श्रुवः शृभावश्च। विधानसामर्थ्यात् उतश्च प्रत्ययात् इति न हेर्लुक्। दीर्घः पूर्ववत्। पूर्धीति। पॄ पालने। श्नो लुक् उदोष्ठ्यपूर्वस्य इत्युत्वम्। हलि च दीर्घः। उरुणस्कृधीति। नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः इति णत्वम्। कः करत् इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम्। अपावृधीति। दीर्घः पूर्ववत्। अभ्यासस्य दीर्घश्चेति। तुजादित्वादिति भावः॥ रारन्धीत्यत्र अनुदात्तोपदेश इत्यादिना मलोपो न हेर्ङित्त्वात्। यमिः शपो लुगिति। बहुलं छन्दसि इत्यनेन। एवमुत्तरत्रापि॥ विभाषर्जो। र ऋतो हलादेर्लघोः इत्यतः र ऋत इति तुरिष्ठेमेयःसु इति च तदाह ऋतः स्थाने इत्यादि॥ ऋत्व्य॥ ऋतुशब्दाद्यति वास्तुशब्दादणि यति च यणादेशो निपात्यते। मधव्यस्येति। तस्यासिद्धत्वात् यस्य इति लोपो न। अकृत्सार्व इति दीर्घस्त्वङ्गवृत्तपरिभाषया वारणीयः। यद्वा मकारमात्रस्य लोपः। ततो यस्येति च इति लोपे कृते प्रत्ययाकारस्य श्रवणम्॥

इति षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

बहुलं छन्दसि॥ छन्दसि विषये बहुलं रुडागमः स्यात्॥ दुह्रे इति। दुहेर्लट् टेरेत्वे झस्यादेशे रुट् तलोपः॥ लोपाभावे इति। लोपस्त आत्मनेपदेषु इत्यस्य वैकल्पिकत्वादित्यर्थः॥ अदृश्रमिति। दृशिर् प्रेक्षणे लुङ् व्यत्ययेन प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने उत्तमपुरुषैकवचनं मिप्। तस्य रुडागमः॥ नेतरा॥ इतरशब्दात्परयोः स्वमोरद्डादेशो न स्याच्छन्दसि॥ इतरमिति। अद्ड् डतरादिभ्यः इत्यद्डभावे अतोम् इत्यम्॥ क्त्वोल्यबिति। समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यपीति प्राप्ते छन्दसि क्त्वापि विधीयते तदाह। क्त्वापि। अनञ्पूर्वे समासे क्त्वा इत्ययमादेशः स्यादपिशब्दाल्ल्यबपि समासेऽसमासे च भवति। अप्राप्तविषये ल्यप्प्रापणार्थत्वादपिशब्दस्य। अन्यथा वा छन्दसि इत्येव ब्रूयात्। तथा च छन्दोविधिमनुवि-

दधानाः कल्पसूत्रकारा अपि प्रयुञ्जते आज्येनाक्षिणी अज्य इति ॥ परिधापयित्वेति । णिजन्तात्परिपूर्वाद्दधातेः क्त्वा तस्य ल्यबादेशे प्राप्ते क्त्वादेशः ॥ सुपाम् ॥ सुपां स्थाने सुलुक्पूर्वसवर्ण आ आत्शेयाडाड्यायाच् आल् एते आदेशाः स्युः छन्दसि ॥ पन्था इति । व्यत्ययोबहुलम् इत्येव सिद्धमिदम् । उक्तं हि तत्र सुप्तिङुपग्रह इत्यादि । तस्यैवायं प्रपञ्चः धीतीत्यादि ॥ धीतीमतीसुष्टुतीशब्देभ्यस्तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः । प्रमाणत आन्तर्यात्सवर्णदीर्घत्वम् ॥ दिविस्पृशाश्वित्यादौ प्राप्ते आ इति । अनेन आत् इत्यत्राकारोपि प्रश्लिष्यत इति दर्शितम् ॥ नादिति । नतशब्दादम् । तस्यादादेशः । न विभक्तौ तु स्माः इतीत्संज्ञाप्रतिषेधः ॥ या देवेत्यादि । यत्तच्छब्दादम् ॥ न युष्मे इति । युष्मदः सप्तमीबहुवचनस्य शे आदेशः । शेषे लोपः । अस्मे इन्द्रेति । शे इति प्रगृह्यत्वादयादेशाभावः ॥ नाभा इति । डित्त्वाट्टिलोपः ॥ ता अनुष्ठ्येति । षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः इति प्रक्रम्य इदमध्वर्युप्रैषे पठितं ताः वङ्क्रीः अनुष्ठानेन अनुक्रमेण गणनया गणयित्वा उच्च्यावयतात् । भवान् विशसनं करोतु पृथक् करोतु भवानित्यर्थः ॥ अनुष्ठानमनुष्ठेति । अनुपूर्वात्तिष्ठतेरङ् तृतीयैकवचनस्य डादेशे डित्त्वाट्टिलोपः । नन्वनुपूर्वात्तिष्ठतेरातश्चोपसर्गे इत्यङं बाधित्वा स्थागापापचो भावे इति क्तिना भाव्यमिति चेत् । सत्यम् । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरा इति सूत्रे व्यवस्थायामिति निर्देशादङपि, सामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणात् । तदेतद् ध्वनयति । व्यवस्थावदिति ॥ साधु इति प्राप्त इति । सोर्लुकि प्राप्त इत्यर्थः ॥ वसन्त इति प्राप्ते आल् इति । पूर्वसवर्णे तु अतो गुणे इति स्यात् ॥ उर्वियेति । उरुदारुशब्दात्तृतीयैकवचनस्येयादेशः ॥ सुक्षेत्रियेति ॥ सुक्षेत्रिन्शब्दात्तृतीयैकवचनस्य डियाजादेशः । डित्त्वाट्टिलोपः ॥ बाहुनेति प्राप्ते इति । काशिकायां तु प्रबाहुनेति प्राप्ते इत्युक्तं तत्समासभ्रमादित्यवधेयम् । प्रेति न समस्तं, पृथक् स्वरदर्शनात्, पदकारैर्विच्छिद्य पाठाच्च । अत आख्यातान्वयीति ध्येयम् ॥ स्वप्नयेति । अयाचोकारः सुपि च इति दीर्घनिवृत्त्यर्थः । अतो गुणे इति पररूपम् ॥ नावयेति । नौशब्दाट्टा इत्यस्याऽयार् ॥ रित्स्वर इति । रिति इति सूत्रेण ॥ अमो । अम इति मिवादेशो गृह्यते, न द्वितीयैकवचनं, छन्दसि दृष्टानुविधानात् । तदेतदाह । मिवादेशस्येति ॥ शित्त्वात्सर्वादेश इति । शित्करणाभावे तु अलोन्त्यस्य इति मकारस्य स्यात् । आदेः परस्य इति तु न, पञ्चमीनिर्देशाभावात् । न च मकारस्य मकारवचने प्रयोजनाभावात् सर्वादेशो भविष्यतीति वाच्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं स्यात् मो राजि

समः क्त्वौ इत्यत्र यथा ॥ वधीमिति । हन्तेर्लुङ् हनो वध लिङि लुङि च इति वधादेशः च्लेः सिच् इट् तस्थस्थ इति मिपोऽमावः । तस्य मश् । अस्तिसिचः इति मस्यापृक्तस्येट् इट ईटि इति सिचो लोपः । सवर्णदीर्घत्वं बहुलं छन्दसि इत्यडभावः ॥ लोपस्त । आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य च्छन्दसि विषये लोपः स्यात् ॥ अदुह्रेति । दुहेर्लङ् । आत्मनेपदेष्वनतः इति झस्यादादेशः बहुलं छन्दसि इति रुट् । तकारस्य लोपे द्वयोरकारयोः अतो गुणे इति पररूपम् ॥ शये इति । शेते इत्यत्र तलोपे कृतेऽयादेशः ॥ ध्वमो ॥ ध्वमो ध्वादित्यादेशः स्याच्छन्दसि ॥ वारयध्वादिति । वृञो णिचि लोट् . ॥ यज । वृत्तिकारस्तु यजध्वैनमिति पाठं ज्ञात्वा वकारस्य यकारश्च निपात्यत इत्याह, तद्दूषयति । वकारस्येत्यादि ॥ प्रामादिकीति । लक्ष्ये वकारपाठस्य निर्विवादत्वात् । वेदभाष्येऽपि प्रकृतसूत्रस्य मलोपमात्रपरतोक्तेश्चेति भावः ॥ तस्य ॥ मध्यमपुरुषबहुवचनस्येति । प्रथमपुरुषैकवचनस्य तु न ग्रहणम् । छन्दसि दृष्टानुविधानात्, पूर्वोत्तराभ्यां बहुवचनाभ्यां साहचर्य्याच्च ॥ कृणुतादिति । कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्वि कृण्व्योर च इत्युप्रत्ययः । वकारस्य चाकारः । अतो लोपः ॥ गमयतादिति । गमेर्णिच् । जनीजृष् इति अमन्तत्वान्मित्संज्ञायां मितां ह्रस्वः .लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य तादेशः ॥ तप्तनप्त । तस्य स्थाने एते आदेशाः स्युः ॥ शृणोतेति । श्रु श्रवणे । श्रुवः शृ च इति श्नुप्रत्ययः शृभावश्च । पित्त्वे नाङित्त्वाद्गुणः ॥ सुनोतनेति । षुञ् अभिषवे स्वादिभ्यः श्नुः त इत्यस्य तनप् ॥ दधातनेति । अत्रापि ङित्वात् श्नाभ्यस्तयोः इत्याकारलोपाभावः ॥ इदन्तो । अन्तशब्दोऽवयववचनः । इत् अन्तो यस्य स इदन्तः । तपरकरणमसंदेहार्थम् । तथा चायमर्थः । मस् इत्ययं शब्द इकारान्तो भवति । मसः सकारान्तस्य इसागमो भवति स च तस्यान्तो भवतीत्यर्थस्तदेतदाह । मस् इत्ययमिति ॥ तत्र यदि सकारोपमर्देन इकारान्तत्वमभिप्रेतं स्यात्तर्हि मस् इदिति वाच्यं स्यात् । तस्मादवस्थित एव सकारे इकार उपसञ्जनीयः । अन्तग्रहणाच्च तद्ग्रहणेन गृह्यते । ततश्च टित्त्वकित्त्वादेरागमलिङ्गस्याभावेप्यर्थादागमोऽयं संपद्यते, तदेतद् ध्वनयन्नाह । मस इगागमः स्यादिति ॥ एवं च मस इगिति वक्तव्यं प्रत्याहारसंदेहप्रसङ्गात्तथा नोक्तम् ॥ एमसीति । इण् गतौ मस्, तस्य इकारः अन्तावयवः ॥ स्मसीति । अस्तेर्मस् श्नसोरल्लोपः ॥ क्त्वो ॥ क्त्वा इत्यस्य यगागमः स्याच्छन्दसि ॥ गत्वायेति । गमेः क्त्वा । अनुदात्तोपदेश इत्यनुनासिकलोपः क्त्वा इत्यस्य यगागमः ॥ इष्ट्वीन ॥ क्त्वाप्रत्ययस्येति । यजेः परस्येति शेषः ॥

इष्ट्वीनमिति। यजेः क्त्वा। वचिस्वपि इति संप्रसारणम्। व्रश्च इति षत्वम्। ष्टुत्वम्। आकारस्येनमादेशः॥ पीत्वीति। पिबतेः क्त्वा। घुमास्था इतीत्त्वम्॥ आज्जसेः॥ जसेरिति पूर्वाचार्यानुरोधेन निर्देशः॥ देवास इति। असुकि कृते जसः सकारस्य श्रवणम्। असुकः सकारस्य विसर्गः॥ श्रीणामिति। अस्य वामि इति नदीत्वविकल्पान्नदीत्वाभावे उदाहरणमिदं बोध्यम्। नदीत्वपक्षे तु ह्रस्वनद्यापो नुट् इत्यनेनैव सिद्धम्॥ सूतग्रामणीनामिति। सूताश्च ग्रामण्यश्चेतीतरेतरयोगः॥ गोः पा॥ गो इत्येतस्मादुत्तरस्यामो नुडागमः स्यात्पादान्ते। पादश्चेह ऋक्पादो गृह्यते, छन्दसीत्यधिकारात्॥ छन्दस्य। छन्दसि च इत्येव सिद्धे अपि दृश्यते इत्येतत्सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम्। अन्यथा आरम्भसामर्थ्यात्कस्यचिदेव व्यभिचारः संभाव्येत। टादावचीत्युक्तं हलादावपि भवति अस्थभिः। विभक्तावित्युक्तमविभक्तावपि भवति। अस्थन्वन्तं पदनस्याबिभर्ति। अस्थन्वन्तमित्यत्रास्थिशब्दान्मतुप् अनङि कृते अनो नुट् इति मतुपो नुट्। अनङो नकारलोपः॥ दृक्। आच्छीनद्योर्नुम्, सावनडुहः इत्यतो नुम् सावित्यनुवर्तते तदाह। नुम् स्यादिति॥ कीदृङिन्द्र इति। किम्शब्दे उपपदे त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च इति दृशेः क्विन्। इदंकिमोरीश्की इति किमः की आदेशः। नुम्। संयोगान्तस्य लोपः। क्विन्प्रत्ययस्य इति कुत्वेन नस्य ङः ङमो ह्रस्वादचि इति ङुट्॥ स्ववानिति। अवतेरसुन्। सुष्ठु अवो यस्येति विग्रहः। स्ववःशब्दान्नुमि कृते सान्तमहतः इति दीर्घः। संयोगान्तलोपः। तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न॥ स्वतवानिति। तुधातुः सौत्रो वृद्ध्यर्थः। ततोऽसुन्। स्वं तवो वृद्धिर्यस्येति विग्रहः॥ ततुरिरिति। तरतेः आदृगमः इति किन्प्रत्ययः। उत्त्वं तस्य द्विर्वचनेऽचि इति स्थानिवद्भावात्तॄ इत्येतस्य द्विर्वचनम्। उरदत्वम्॥ ह्रुह्वरे॥ श्वीदितो निष्ठायाम् इत्यतो निष्ठायामिति वर्तते। तदाह। निष्ठायामिति॥ अह्रुतमिति। ह्रुतमह्रुतम् अपरिह्वृताः। छन्दसि बहुवचनान्तस्यैव प्रयोगदर्शनाद्बहुवचनान्तस्य निर्देशः॥ सोमे इड्गुणाविति। हृत इत्यादेशस्याभावोऽपि बोध्यः॥ ग्रसित। ग्रसु अदने स्कम्भु, स्तम्भु, रोधनार्थौ सौत्रौ। चते याचने कस गतौ शसु हिंसायाम् शंसु स्तुतौ शासु अनुशिष्टौ तॄ प्लवनतरणयोः हङ् संभक्तौ वृञ् वरणे ज्वल दीप्तौ चर संचलने टुवम क्षमूष् सहने उद्गिरणे श्रम गत्यादिषु॥ अष्टादशेति। चमितेः पाठपक्षे तु एकोनविंशतिः॥ उदित्त्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इति उदितो वा इति क्त्वायां वेट्त्वात् यस्य विभाषा इति निषेधे प्राप्ते इत्यर्थः॥ विष्कभित इति। अनिदिताम् इति नलोपः। वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् इति

षत्वम् ॥ उत्तभितेति । उदः स्थास्तम्भोः इति पूर्वसवर्णः । सकारस्य थकारः । तस्य झरो झरि सवर्णे इति लोपः ॥ अन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति । यदि स्यादुत्तभिग्रहणं व्यर्थं स्यात् ॥ चत्ता इति । चत्तशब्दाट्टापि उञा सह आद्गुणः निपातेन सह एकीकृत्य छेदस्तु पदकाराणां संप्रदायसिद्धः । भूयामो इति मन्त्रे भूयामो इति यथा ॥ निपातनं बहुलापेक्षमिति । तेन छान्दसः प्रयोग एकवचनान्तोऽप्युदाहृत इति भावः ॥ अश्वस्याविशस्तेति । अन्येषामपि इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ततो ङीपा इति । ऋन्नेभ्य इतिविहितेन ॥ बभूथा । निगमो वेदः । एषां वेद इडभावो निपात्यते । कृञः क्रादिसूत्रेणेडभावे सिद्धे निगम एवेति नियमार्थं निपातनं तदेतदाह । भाषायां तु ॥ ववरिथेति ॥ सनिंस । सनिंपूर्वात्सनतेः सनोतेर्वा सनिंस सनिंसस्मिति निपात्यते ॥ कष्मोरिडिति । नेड्वशि कृति इति निषेधे प्राप्ते निपातनम् ॥ पावका इति । पुनन्ति पावयन्ति वा पावकाः । पुनातेः पावयतेर्वा ण्वुल् टाप् ॥ दधदिति । दधातेर्लेट् तिप् श्लौ इति द्वित्वम् । दधाति इति स्थिते आकारलोपः लेटोऽडाटौ इत्यडागमः । इतश्च लोपः परस्मैपदेषु इतीकारलोपः । दाशुषे यजमानाय रत्नानि दधत् । दध्यादित्यर्थः ॥ ददिति । ददाते रूपम् । लोपाभावे उदाहरणमाह । ददादिति ॥ मीनाति ॥ प्वादीनां ह्रस्वः इत्यतो ह्रस्व इति वर्तते तदाह । श्निति ह्रस्व इति ॥ प्रमीणन्तीति । हिनुमीना इति णत्वम् ॥ आ इदमिति । अस्तेर्लङ् तिप् आडजादीनाम् इत्याट् शपो लुक् । अस्तिसिचः इतोऽभावे अपृक्तत्वाद्धल्ङ्यादिलोपः । रुत्वविसर्गौ । संहितायां तु भोभगो इति रोर्यत्वम् । लोपः शाकल्यस्य इति यलोपः ॥ जसादिष्विति । आदिशब्दः प्रकारे तेन पूर्वयोगनिर्दिष्टानामपि ग्रहणम् ॥ शतक्रत्व इति । जसि च इति गुणाभावपक्षे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि वा छन्दसि इति वचनादत्र न भवतीति यणादेशः प्रवर्त्तते ॥ पश्वे इति । घेर्ङिति इत्यस्याभावे यण् ॥ जुजोषदिति । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लेट् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् तिप् इतश्च लोपः परस्मैपदेषु लेटोऽडाटौ इत्यट् व्यत्ययेन शपः श्लुः । द्विर्वचनम् ॥ न च्छन्दसि ॥ इह यद्यानन्तर्यादीत्वमात्रं प्रतिषिध्येत तर्हि अकृत्सार्व इति दीर्घः स्यात् । अपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्थितेः अत आह । ईत्वदीर्घौ नेति ॥ क्वचि यदुक्तं तन्नेति व्याख्यानादिति भावः । अत्र च ज्ञापकमनुपदमेव वक्ष्यति ॥ पुत्रीयन्त इति । पुत्रमिच्छन्तः पुत्रीयन्तः । जनमिच्छन्तो जनीयन्तः । लटः शत्रादेशः । उगिदचाम् इति नुम् ॥ दुरस्यु । दुष्टशब्दस्य दुरस्भावो द्रविणशब्दस्य द्रविणस्भावः वृषस्य वृषण्भावः रिष्टस्य

रिषण्भावश्च निपात्यते ॥ दुष्टयतीति । प्रकृतिमात्रे तात्पर्यम् । उप्रत्ययस्य समा-
नार्थेन त्वना दुष्टोयितेत्यादि बोध्यम् ॥ अश्वायन्त इति । अश्वशब्दात् क्यच् ।
लटः शत्रादेशः ॥ अघायव इति । छन्दसि परेच्छायां क्यच् क्याच्छन्दसि इत्युप्रत्य-
यः ॥ इदमेव सूत्रं ज्ञापकमिति । अन्यथा दीर्घेणैव सिद्धत्वादात्ववचनमनर्थकं
स्यात् ॥ देवान् जिगातीति । नन्विदं प्रत्युदाहरणमङ्गद्वयविकलम् । यजुषि पाठ-
क इत्यंशद्वयस्यापि तत्राभावादित्याशङ्क्याह । बह्वृचानामप्यस्तीति ॥ तत्रेदं दृष्ट-
मिति भावः । काठक इति किम् । यजुर्वेदे शाखान्तरे माभूत् । अन्यत्र सुम्नयुरि-
दमस्ति ॥ कव्यध्वर । कवि अध्वर पृतना एषामन्त्यस्य लोपः स्यात् क्यचि परे
ऋचि विषये । मृगय्वादिगणेऽध्वर्युशब्दः पठ्यते तद्व्युत्पत्त्यन्तरं बोध्यम् ॥ विभा-
षा ॥ जहातेरङ्गस्य विभाषा हि आदेशः स्यात् ॥ हीत्वेति । ह्यादेशाभावे घुमा-
स्था इतीत्वम् । क्वचित्तु हात्वेति पाठस्तत्र छान्दसत्वाद् घुमास्था इतीत्वाभावः॥
वसुधितमिति । कर्मधारय इति हरदत्तः । वसूनां धातारं प्रदातारमित्यर्थ इति
वेदभाष्यम् ॥ नेमधितमिति । सामिपर्यायो नेमशब्दः । अयं कर्मधारयः ॥ धत्स्वे-
ति । श्नाभ्यस्तयोरातः इत्याकारलोपः । दधस्तथोश्च इति भष्भावः ॥ धिषीयेति।
आशीर्लिङात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचने दधातेरित्वं निपात्यते तदाह।आशीर्लिङो-
ति ॥ माश्भिरिति । पद्दन्नोमास् इति मासशब्दस्य मास् आदेशः ॥ न कवतेरिति।
अनुवृत्त्यर्थं उपन्यासः ॥ करीकृष्यत इति । रुग्रिकौ च लुकि इति रीगागमः ।
लोके तु चरीकृष्यते कषोवत: ॥ धृङ इति । धृङ् अवस्थाने ॥ धारयतेर्वेति । स
एव श्लन्तः । तत्र दाधर्तीत्यत्र धारयतेः शपः श्लौ णिलुक् । अभ्यासस्य दीर्घत्वं च
निपात्यते । धृङो वा शे प्राप्ते व्यत्ययेन शप् तस्य श्लावभ्यासस्य दीर्घत्वं च । अत्र
परस्मैपदमपि निपात्य तस्यैव यङ्लुक्यभ्यासस्य रुगाद्यपवादकं दीर्घत्वं निपा-
त्यत इति । दर्धर्तीत्यत्र यङ्लुक्पक्षे दाधर्तीति निपातनेन प्राप्तस्य दीर्घस्याभावो
निपात्यते । रुग्रिकौ च लुकि ऋतश्च इत्येव रुक् सिद्धः श्लुपक्षे तु रुगपि निपात्यः।
दर्धर्षीत्यत्र यङ्लुक्पक्षे न किंचिन्निपातनं किं तु श्लावेव । भवतेर्यङ्लुगन्ताल्
लोट्॥गुणाभाव इति।ननु भूसुवोस्तिङि इत्येव गुणनिषेधे सिद्धे निपातनमनर्थक-
मिति चेत्। सत्यम्। ज्ञापकार्थं तर्हि निपातनम्। एतज्ज्ञापयति अन्यत्र यङ्लु-
गन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवति इति । तेन बोभवीत्यत्र भाषायां गुणनिषेधः सि-
द्धस्तदेतदाह।तेन भाषायामिति ॥ तिजेर्यङ्लुक्यात्मनेपदं निपात्यते तदाह । ति-
जेरिति ॥ ऋ गतौ लटि सिपि श्लौ इति द्वित्वम् । अभ्यासस्य हलादिःशेषापवा-
दो रेफस्य लत्वं निपात्यते । अर्तिपिपर्त्योश्च इत्यभ्यासस्य प्राप्तस्येत्वस्याभावो नि-

पात्यते तदाह । इयर्तेरिति । करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य चुत्वाभावो निपात्यते ऋतश्च इति रिगागमस्तदाह । करीतेरिति ॥ चुत्वाभाव इति । कुहो-श्चुः इति प्राप्तस्य । बिभर्तेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य जश्त्वाभावो निपात्यते तदाह विभर्तेरिति । जश्त्वाभाव इति । अभ्यासे चर्च इति प्राप्तस्य ॥ दविध्वत इति । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि रूपम् । नाभ्यस्ताच्छतुः इति नुमप्रतिषेधः । द्युतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य संप्रसारणाभावोऽत्वं च निपात्यते तदाह । द्युतेरिति । संप्रसारणाभाव इति । द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् इति प्राप्तस्य ॥ स-स्रुवेति निगमे ॥ दाधर्त्यादिष्वेतत्पठितव्यम् ॥ विवष्टीति । वश कान्तौ । लटि तिपि शपः श्लौ द्वित्वम् । अभ्यासस्येत्वं व्रश्च इति षत्वम् । ष्टुत्वम् ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ समाहारद्वन्द्वः । समासान्तविधेरनित्यत्वाद् द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् इति न टच् । प्रप्रायमग्निरिति । नात्र द्विर्वचनस्य किंचिद्-द्योत्यं केवलं पादपूरणमेव कार्यम् । नचैवंविधस्य भाषायां प्रयोगोऽस्तीति सा-मर्थ्याच्छन्दस्येवेदं विधानमित्याहुः ॥ छन्दसीरः ॥ हरिवते इति । हरयो विद्यन्ते ऽस्येति हरिवान् तस्मै हरिशब्दान्मतप् मकारस्य वकारः ॥ गीर्वानिति । र्वोरु-पधाया दीर्घ इकः इति दीर्घः ॥ अक्षण्वन्त इति । अक्षिशब्दान्मतुप् । अस्थिदधि-सक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः । छन्दस्यपि दृश्यते इत्यनङ् नुटोऽसिद्धत्वात्पूर्वं नलोपे भूतपूर्वगत्या नुट् णत्वम् । ननु यदि परादिर्नुट् क्रियते तस्य मतुप्ग्रहणेन ग्रह-णात् मादुपधायाः इति वत्वं स्यात्, मतुबन्तस्य तु न स्यात् नुटा व्यवधानात् । यदि तु पूर्वान्तो नुट् क्रियते तर्हि णत्वं न स्यात् । पदान्तस्य इति निषेधादिति चेत् । सत्यम् । नुटोसिद्धत्वान्नोक्तदोषः।नन्वेवमवग्रहे दोषः स्यात् अक्षण्विति णान्तं ह्यवगृह्यन्ते अक्षेत्यकारान्तमवग्रहीतुमुचितमिति चेत् । सत्यम् । न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्तनीयम्, तस्माद्यथालक्षणं पदं क-र्तव्यमिति महाभाष्ये स्थितम् । किं च ईयिवांसमित्यादौ पदत्वं विनापि अव-ग्रहः क्रियते, पूर्वेभिरग्निनेत्यादौ सत्यपि पदत्वे न क्रियत इति ॥ घस्येति । तरप्तमपोरित्यर्थः । तरप्तमपौ घः इति तरप्तमपोर्घसंज्ञाविधानात् ॥ सुपथिंतर इति । सुपथिन्शब्दात् द्विवचनविभज्योपपदे इति तरप् नलोपः । तरपो नुट् तस्यानुस्वारः ॥ भूरिदाव इति । भूरिदाव्नः परस्य घस्य नुट् वाच्य इत्यर्थः ॥ भूरिदावत्तर इति । आतो मनिन् इत्यादिना दाधातोर्वनिप् तदन्तात्तरप् न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति नलोपः । तुडागमः ॥ ईद्रथिन इति । रथिन ईका-

रोऽन्तादेशो घे परे ॥ रथीतर इति । रथशब्दात् अत इनिठनौ इति मत्वर्थीय इनिः। तदन्तात्तरप् नकारलोपे कृते इकारस्य ईकारादेशः । यदि तु नकारलोपापवादो नकारस्थाने ईकारो विधीयते, तदा तस्यासिद्धत्वादेकादेशो न स्यात् ॥ रथीतममिति । इह पदकारा ह्रस्वान्तमवगृह्णन्ति । अन्येषामपि इति संहितायां दीर्घ इति तदाशयः ॥ नसत्त । एतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते ॥ नत्वाभाव इति । रदाभ्याम् इति प्राप्तस्य ॥ निषत्तमिति । सदिरप्रतेः इति षत्वम् ॥ अनुत्तमिति । अनुन्नमिति भाषायाम् । एतन्निपातनारम्भसामर्थ्याद्भाषायां नुदविदोन्दत्रा इति विकल्पो नेत्याहुः ॥ प्रतूर्तमिति । यदा त्वरतेस्तदा ज्वरत्वरेत्यादिना ऊठ् । यदा तुर्वी हिंसायाम्, इत्यस्य, तदा राल्लोपः ॥ ऋ इत्यस्येति । निपातनादुत्वम्। रपरत्वं तु उरण् रपरः इत्येव सिद्धम् । कार्यकालपक्षाश्रयणेन परिभाषाणामसिद्धत्वप्रकरणेऽपि प्रवृत्तेः ॥ गूर्त्तमिति । गूर्णमिति भाषायाम् ॥ अम्न ॥ उभयथेति व्याचष्टे । रुर्वा रेफो वेति । ससजुषोरुः इति नित्यं रुत्वे प्राप्ते पक्षे रेफादेशार्थमिदम् । अम्नस्शब्द ईषदर्थे । अम्नरस्तमितमिति यथा । अवो रक्षणम् ॥ अम्न एवेति । यदा रुत्वं तदा भोभगो इति रोर्यत्वं लोपः ॥ भुवश्च । महाव्याहृतेर्भुवस् इत्येतस्य च्छन्दसि विषये रुर्वा रेफो वा । तिस्रो महाव्याहृतयः पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गाणां वाचिकाः । इह तु मध्यमाया ग्रहणम् । महाव्याहृतेरिति किं, भुवो विश्वेषु भुवनेषु । तिङन्तमेतद्भवतेः छन्दसि लुङ् लङ् लटः इति वर्तमाने लङ् सिप् शपि गुणाभावश्छान्दसो बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि इत्यडभावः। लाक्षणिकत्वादेवास्याग्रहणे सिद्धे महाव्याहृतिग्रहणमस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन ज्ञापयतीत्यादौ पुक् सिध्यति ॥ भुव इति । भुव इत्येतदव्ययमन्तरिक्षवाचि महाव्याहृतिः ॥ ओम ॥ अभ्यादानमारम्भस्तदाह । आरम्भे इति ॥ अत्र प्लुतश्रुत्याच्परिभाषोपस्थानादच एव प्लुतः । मकरस्त्वर्धमात्रः समुदायोऽध्यर्धतुर्यमात्रः संपद्यते ॥ ये यज्ञ ॥ ये इत्येतस्य यज्ञकर्मणि प्लुतो भवति ॥ प्रणवः । यज्ञकर्मणीति वर्तते । यज्ञकर्मणि टेः प्रणवादेशः स्यात्तदाह । यज्ञकर्मणीत्यादि ॥ जिन्वतीमिति । जिविः प्रीणनार्थः । लट् तिप् टेः प्रणवादेशः॥ टेः किमिति । वाक्यस्य टेः इत्यतः टेरित्यनुवर्तमाने पुनष्टेर्ग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः । असति हि टिग्रहणे अलोऽन्त्यस्य इति वचनाद्धेर्योऽन्त्योऽल् तस्यौकारः स्यात्, तस्मात्सर्वादेशार्थं टिग्रहणमित्याह । हलन्तेऽन्त्यस्य मा भूदिति ॥ अजन्ते विशेषाभावाद्धलन्ते इत्युक्तम् ॥ याज्यान्तः ॥ ये याज्या नाम मन्त्रा इति । याज्याकाण्डे पठ्यन्ते ये मन्त्रा याज्यानुवाक्याकाण्डमिति समाख्याने प्रकरणे ये मन्त्रा इत्य-

र्थः ॥ तेषामिति । मन्त्राणामित्यर्थः । तासामिति पाठे तासां याज्यानाम् । इहेदमन्यग्रहणं टेरित्यस्य निवर्तकं वा प्लुतविशेषणं वा । आद्ये चान्ते विशेषिते अजन्ताया एव याज्यायाः प्लुतः स्यात् । पक्षान्तरे त्वन्तग्रहणमनर्थकं टेरन्तत्वाव्यभिचारादित्यभिप्रायेणाह । अन्तः किमिति ॥ इतरोपि विदिताभिप्राय आह । याज्यानामृचामिति ॥ याज्या नाम ऋचः काश्चिद्वाक्यसमुदायरूपाः तत्र यावन्ति वाक्यानि तेषां सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति स चान्तस्यैवेष्यते तदर्थमन्तग्रहणमिति भावः ॥ अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ अग्नीधः प्रेषणमत्प्रेषणं तस्मिंस्तदाह । अग्नीधः प्रेषण इति ॥ विभाषा पृष्टप्रतिवचने । विभाषा हेः प्लुतो भवति ॥ निगृह्य ॥ निगृह्येति ल्यबन्तम् । स्वमतात्प्रच्यवनं निग्रहः तस्यैव स्वमतस्य एवं किल त्वं निरुपपत्तिकमात्थेति शब्देन प्रतिपादनमनुप्रयोगः तत्र यद्वाक्यं तदाह । अत्र यद्वाक्यमिति ॥ निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यमित्यर्थः । अद्यामावास्येत्येवं केनचित् प्रतिज्ञातं तमुपपत्तिभिर्निगृह्य साभ्यसूयमनुयुङ्क्ते अद्यामावास्येत्यात्थेति ॥ तदेव विवृणोति । अमावास्येत्येवमित्यादि ॥ दस्योदस्यो ३ इति । वाक्यादेरामन्त्रितस्य इत्यादिना द्विर्वचनम् । ननु द्विरुक्तसमुदाये परभागस्यैव प्लुतः प्राप्नोति न तु पूर्वस्य तस्य परमाम्रेडितमिति परभागस्यैवाम्रेडितसंज्ञाविधानाद्, इष्यते, द्वयोरपीत्याह । आम्रेडितग्रहणमित्यादि ॥ द्विरुक्तोपलक्षणार्थमिति । द्विरुक्तसमुदाये भागद्वयोपलक्षणार्थमित्यर्थः । एतच्चाम्रेडितस्य भर्त्सने द्व्यसंभवादिष्यते ॥ अङ्गयुक्तम् । आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षं पचाद्यच् ॥ तिङन्तमिति । आकाङ्क्षं तिङन्तमित्यर्थः ॥ अङ्ग कूज ३ इति । अङ्गशब्दोमर्षे कूज अव्यक्ते शब्दे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम् ॥ ज्ञास्यति जाल्मेति । कूजनफलमचिरादेव पश्चाज्ज्ञास्यसीत्यर्थः ॥ अङ्ग देवदत्तेति । अङ्ग देवदत्तेत्येकं वाक्यम् । एतच्च मिथ्या वदसि एतदपेक्षते ॥ विचार्यमाणानाम् । कोटिद्वयस्पृग्विज्ञानं विचार इति कथ्यते, विचार्यमाणस्तत्त्वज्ञानविषयीभूत उच्यते । इह तु विचार्यमाणविषयत्वाद्वाक्यानि विचार्यमाणानि ॥ गृह्णा ३ इति । सप्तम्येकवचनान्तस्य गृहे इत्यस्य एचोप्रगृह्यस्य इति प्लुतविकारः ॥ पूर्वं तु । पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदं, तुशब्दस्त्विष्टार्थतोवधारणार्थः । यथैवं विज्ञायेत पूर्वमेव प्लुत इति, मैवं विज्ञायि पूर्वं भाषायामेवेति । उदाहरणे तुशब्दो वितर्के ॥ प्रतिश्रव । प्रतिश्रवणार्थमाह । अभ्युपगमे इत्यादि ॥ अङ्गीकारे इत्यर्थः ॥ प्रतिज्ञाने इति । अत्रोभयत्रापि गतिसमासः । अर्थद्वयेपि प्रतिपूर्वः शृणोतिः प्रसिद्धः ॥ आभिमुख्ये चेति । अत्र लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः । दत्त किमात्थ इति । किं ब्रूषे इत्येव

पृच्छ्यते, अत्र श्रवणाभिमुख्यं गम्यते ॥ अनुदात्तं प्रश्नान्ता ॥ प्रश्नवाक्ये यच्चरमं प्रयुज्यते, स प्रश्नान्तः। नानेन प्लुतो विधीयते, किं तु दूराद्धूतादिषु विहितस्य प्लुतस्योदात्तत्वे प्राप्ते प्रश्नान्ताभिपूजितयोरनुदात्तत्वगुणमात्रं विधीयते तदाह। दूराद्धूतादिष्विति ॥ तत्रैषा वचनव्यक्तिः। अभिपूजिते च यः प्लुतः सोऽनुदात्तो भवतीति। तत्राभिपूजिते दूराद्धूते च इति प्लुत इति। इतरत्र तु अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः इति ॥ अग्निभूत ३ इ इति। पट ३ उ इति। अगमः ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् इत्येतद्वाक्यम् अग्निभूते पटो इत्यनन्तरेण समाप्तं तत्र अगम इत्येवमादीनाम् अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयो इति स्वरितः प्लुतः। अग्निभूते पटो अनयोरनुदात्तः अभिपूजिते उदाहरणमाह शोभनः खल्वसीत्यादि ॥ चिदिति चोप ॥ चिदित्येतन्निपाते उपमानेऽर्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतो भवतीत्यर्थः। प्लुतोऽप्यत्राद्विधीयते, न गुणमात्रम्। इतीति किम्। अक्रियमाणे तस्मिन्नुपमानेऽर्थे किंस्मश्चिच्छब्दे प्रयुज्यमाने चिच्छब्दः प्लुत इति विज्ञायेत। इतिशब्दे तु सति प्रयुज्यमान इत्येतच्चिच्छब्दस्य विशेषणं, प्लुतस्तु वाक्यस्य टेः इत्यधिकारात्तस्यैव भवतीति मनसि निभाव्योदाहरणमुखेनाह अग्निचिदिव भायादिति। अत्र च चिच्छब्दस्य प्लुतः किं तु भायादित्यस्यैव। अक्रियमाणे तु इतिशब्दे चिच्छब्दस्यैव प्लुतः स्याद्, अग्निचिद्भायादित्यत्र न स्यादिति भावः ॥ कथंचिदिति। अत्र कष्टे चिच्छब्दः ॥ अग्निर्माणवको भायादिति। अग्निरिव माणवको दीप्यत इत्यर्थः। अत्रोपमानार्थस्य गम्यमानत्वादस्ति चिच्छब्दप्रतीतिः प्रयोगस्तु नास्ति।यद्यप्यन्येषामप्युपमानार्थानामिवादीनामस्ति प्रतीतिः तथापि चिच्छब्दस्यापि तावदस्तीति भावः ॥ उपरिस्विदासीदिति ॥ अत्रापि विचार्यमाणानामिति विहितस्य प्लुतस्य गुणमात्रं विधीयते ॥ स्वरितमाम्रेडिते। उदाहरणे सर्वत्र वाक्यादेरामन्त्रितस्य इति द्विर्वचनम् ॥ क्षियाशीः। क्षिया अचिरोल्लङ्घनम्। इष्टाशंसनमाशीः। दीर्घायुरसि अग्नीदग्नीन् विहरेति। क्षियायां तु न प्रत्युदाहृतं, नित्यसाकाङ्क्षत्वात्। न हि स्वयं ह रथेन यातीत्युक्ते आचारभेदो गम्यते, किं तु तर्हि उपाध्यायं पदातिं गमयतीत्युक्ते ॥ प्लुतावै ॥ उदाहरणे गुरोरनृतः इति प्लुतः ॥ चतुर्मात्राविति।एचौ समाहारवर्णौ तत्र मात्रा अवर्णस्य मात्रे वर्णोवर्णयोः। तत्र ईदुतोः प्लुते कृते तयोस्तिस्रो मात्राऽवर्णस्य चैका मात्रेति समुदायश्चतुर्मात्र इत्यर्थः। नन्वत्रार्द्धं मात्रावर्णस्याध्यर्द्धमात्रेवर्णोवर्णयोरिति मतेऽर्द्धचतुर्थमात्रावप्येचौ प्राप्नुतः। सत्यं चतुर्मात्रः प्लुतः इष्यते इति भाष्यात् समविभाग एवात्राश्रीयते इति भावः। परिगणनमाह प्रश्नान्ते इत्यादि॥ अनु

दात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः इति चानुदात्तस्वरितौ वा प्लुतः । अभिपूजिते अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः इति प्लुतः । विचार्यमाणे विचार्यमाणानाम् इति प्लुतः । प्रत्यभिवादे प्रत्यभिवादेऽशूद्रे इति प्लुतः । याज्यान्ते याज्यान्तः इति प्लुतः ॥ विष्णुभूते इति । नन्विदं परिगणनस्योदाहरणमयुक्तं; तावता सूत्रे एव अदूराद्भूते इत्युच्यते अत आह अदूराद्भूत इति ॥ न वक्तव्यमिति । अन्यार्थमवश्यं कर्तव्ये परिगणने तेनैव सिद्धत्वाद् अदूराद्भूत इति न वक्तव्यम् ॥ भद्रं करोषि गौ ३ रिति । अत्र असर्वनामस्थाने इति प्रतिषेधात्सौ परतः पूर्वं पदं न भवति ॥ शोभने माले इति । ईदूदेत् इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ आमन्त्रितेति।अप्राप्ते एव प्लुते वचनम्॥अग्ना ३ इ इति।अग्निशब्दस्य संबुद्धौ रूपम् सामन्त्रितमित्यामन्त्रित संज्ञा॥तयोर्य्वा। नन्विदं व्यर्थम् इको यणचि इत्यनेनैव सिद्धमत आह इदुतोरसिद्धत्वादिति ॥ ननु सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु कथं ज्ञायते । प्लुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावविधानात् । यस्य हि विकारः प्राप्तः तस्य प्रकृतिभावो विधेयः प्लुतस्यासिद्धत्वे न तस्य स्वरसन्ध्याख्यो विकारः प्राप्नोति । अस्तु प्लुतः सिद्धः किमायातमिदुतोः । उच्यते । प्लुतप्रकरणे यत्कार्यं तत्स्वरसन्धिषु सिद्धमिति सामान्येन ज्ञापकमाश्रयिष्यते ततस्त्वेदुतोरपि सिद्धत्वात्सिद्ध एव यणादेशोऽत आह सवर्णदीर्घत्वस्येति ॥ यदीदं नोच्येत, अग्ना ३ इ इन्द्रं, पटा ३ उ उदकमित्यत्र षाष्ठिकं यणादेशं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यात् । अग्ना ३ याशेत्यादौ च इकोसवर्णे शाकल्यस्य इति प्रकृतिभावः स्यात्तद्बाधनार्थमिदं वक्तव्यमेव । ननु च तन्निवृत्तये यत्नान्तरमस्ति किं पुनस्तत्प्लुतपूर्वस्य यणादेशो वक्तव्यः सवर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थः शाकलनिवृत्त्यर्थश्च, तच्चावश्यं वक्तव्यं य इक् प्लुतपूर्वः न च प्लुतविकारः भो ३ इन्द्र, भो इयिन्द्रं गायतीति भोशब्दस्य छान्दसः प्लुतः ततः परस्येकारस्य निपातत्वात् प्रकृतिभावे प्राप्ते तं बाधित्वा यणादेशः तदेवं तस्यावश्यं कर्तव्यत्वे तेनैव यणा सिद्धेत आह यवयोरिति ॥ तथा चोक्तं वृत्तिकृता ॥ किं तु यणा भवतीह न सिद्धं, य्वाविदुतोर्यदयं विदधाति । तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ ॥ इक् च यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम् । तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यण्स्वरबाधनमेव तु हेतुः ॥ अयमर्थः । इको यणचि इति यणादेशेन किं रूपं प्रसिध्यति यतोयमाचार्य इदुतोर्य्वौ विदधाति तौ चेदुतौ स्वरसन्धिषु सिद्धौ ममेति सूत्रकारेणैकीभूतस्य वचनम् । एवं चोदिते परिहरति शाकलदीर्घविधौ तु निवर्त्याविति ॥ शाकलस्येदं शाकलं कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यण् । पुनश्चोदयति

इक् च यदेति ॥ वार्त्तिककारोपि इकः प्लुतपूर्वस्य यणं विदधाति । स च प्रकृति भावस्यैव शाकलदीर्घविध्योरपि अपवादः ततश्च तेनैव यणा एतयोरपि इदुतोः शाकलदीर्घौ न भविष्यति इति नार्थ एतेन । परिहरति । यण्स्वरेति ॥ यण्स्वरबाधनार्थमेव हेतुः सूत्रारम्भस्येति ॥ मतु । अनुबन्धपरित्यागेन सकारान्तस्य वसु इत्यस्य मतुपा सह द्वन्द्वः । अल्पाच्तरस्यापि सौत्रः परनिपातः ॥ मरुत्व इति । मरुतो यस्य सन्तीति मतुप् झयः इति वत्वं, तसौ मत्वर्थे इति भत्वाज्जश्त्वं न ॥ हरिवो मेदिनमिति । हरयो विद्यन्ते यस्येति मतुप् । हरिवच्छब्दात्संबुद्धेरेकवचने उगिदचाम् इति नुम् । हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे च कृते नकारस्य रुः संयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्यः इति वचनात् हशि च इत्युत्वम् । प्रसङ्गादाह । दाश्वानिति ॥ क्वनिब्वनिपोः सामान्येन ग्रहणमिति । अनुबन्धनिर्देशात्तदनुबन्धकपरिभाषाया अनुपस्थानात् क्वनिपोपि ग्रहणम् ॥ प्रातरित्व इति । प्रातरेतीति अन्येभ्योपि दृश्यन्ते इति क्वनिप् । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । तदाह । इणः क्वनिबिति ॥ उभयथा । नश्छव्यप्रशान् इति वर्तते । तेनैव नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ॥ पशूँस्तांश्चक्रे इति । पशून् तानिति स्थिते नस्य रुः । पूर्वत्र अत्रानुनासिकः इति वानुनासिकः । उत्तरत्र तु आतोटि नित्यम् इत्यनुनासिकः । रेफस्य विसर्गः । तस्य विसर्जनीयस्य इति सः ॥ दीर्घादटि समानपादे ॥ एकपर्यायसमानशब्दस्तदाह।तौ चेन्नाटावेकपादस्थाविति ॥ नाटौ नकाराटौ ।देवाँ अच्छा। महाँ इन्द्रो इति । देवान् महानिति नस्य रुः ॥ आतोटि नित्यम् इति नित्यमनुनासिकः ॥ नेहेति । एतेन महान् हि सः इति बह्वृचानां पाठोपि व्याख्यातः । आकरे तु महां हि इत्युदाहृतं तच्छाखान्तरे अन्वेषणीयम् ॥ एवं चेति । विकल्पस्यैव व्यवस्थिततया प्रकृतसूत्रत्यागेन महल्लाघवं, सूत्रारम्भे तु व्यत्ययोपि शरणीकरणीय इति महान् क्लेश इति भावः ॥ स्वत ॥ स्वतवानित्येतस्य नकारस्य रुर्वा पायुशब्दे परे ॥ स्वतवाँ इति। तु वृद्धौ सौत्रो धातुः ततोसुन् स्वं तवो यस्यासौ स्वतवान् । दृक्स्ववःस्वतवसम्छन्दसि इति नुम् ॥ पुरुषः पुरुष इति । वीप्सायां द्विर्वचनम् ॥ कःकरत्करति ॥ कृञो लुङ् । मन्त्रे घस इत्यादिना च्लेर्लुक् तिपि गुणः । हल्ङ्यादिलोपः । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपि इत्यडभावः॥ करदिति । कृञ एव लुङ् । कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि इति च्लेरङ् । ऋदृशोङि इति गुणः। करतीति । लट् व्यत्ययेन शप् ॥ कृधीति । लोट् सेर्हिः । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि इति हेर्धिरादेशः ॥ कृत इति । कृञ एव क्तः॥ पर्योज इति । अत्र परिः सर्वतोभावे ॥ पातौ च ॥ क्वचित्पठ्यते पताविति॥ धातुनिर्देश इति । अन्ये तूदाहरणपर्यालो-

चनया लोडन्तानुकरणं मन्यन्ते ॥ षष्ठ्याः ॥ वाचस्पतिमिति । तत्पुरुषे कृति बहुलम् इति षष्ठ्यलुक् ॥ निसस्तपता ॥ आसेवनं पौनःपुन्यं ततोन्यस्मिन्नित्यर्थः ॥ युष्मत्तत्ततक्षुष्विति । सकारान्तानुकरणात् परस्य सुप्सकारस्य नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि इति षत्वम् । ह्रस्वात्तादौ इत्यतः तादाविति वर्तते । तदाह।तकारादिष्विति ॥ तद्युष्मद एव विशेषणं नेतरयोरव्यभिचारात् ॥ त्वं त्वा ते तव इति । एतेषामेव संभव इत्यर्थः ॥ स्तुतस्तोमयोः ॥ एतयोः परतः सस्य षत्वं स्यात् ॥ पूर्वपदादित्येव सिद्ध इति । पूर्वं पदं पूर्वपदमिति सामान्यत आश्रीयते न तु समासावयव एवेति वाक्येपि तेनैव सिद्धं षत्वमिति भावः । ततश्च स्तुतस्तोमग्रहणं प्रपञ्चार्थं छन्दोग्रहणं तूत्तरार्थं कर्तव्यमेव ॥ ऊषुण इत्यादि । इकः सुञि इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, नस् इत्यादेशस्य नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः इति णत्वम् ॥ सनोतेरनः ॥ अन्नन्तस्य सनोतेः सस्य षः स्यात्॥गोषा इति । जनसनखनक्रमगमो विट्। विड्वनोः इत्यात्त्वम् ॥ गोसनिरिति । छन्दसि वनिसनिरक्षिमथाम् इतीम् प्रत्ययः ॥ निव्यभिभ्यो ॥ न रपर इत्यतो नेति वर्तते । तत्र निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलतीत्याह। मूर्धन्यो वा स्यादिति ॥ अभ्यष्टौदिति । उतो वृद्धिर्लुकि हलि इति वृद्धिः ॥ छन्दस्यृदव ॥ अवगृह्यते विच्छिद्य पठ्यते इत्यवग्रहः । ऋचासाववग्रहश्च ऋदवग्रहस्तस्मात् ॥ नृमणा इत्यादीति । अत्र संहिताधिकारात्संहिताकाल एव एतेषां णत्वं, पदकालेवावग्रहः क्रियते । तेनावग्रहयोग्यत्वादृकारोवग्रह इत्युक्तः न तु तद्दशापन्नः । अत्र हि नृ मना इति पदकालेवगृह्यते ॥ नश्च ॥ धातुस्थान्निमित्तादुत्तरस्य उरुशब्दात् षुशब्दाच्च परस्य नस् इत्येतस्य णः स्यात् । धातौ तिष्ठतीति धातुस्थो रेफः षकारश्च । उरु इति स्वरूपग्रहणं, षु इति कृतषत्वस्य सुञो ग्रहणं, न सप्तमीबहुवचनस्य । तेन इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः इत्यादौ न । नसिति । नासिकादेशस्य नसादेशस्य च सामान्येन ग्रहणम् ॥ रक्षाण इति । रक्षेति लोटो मध्यमपुरुषैकवचनान्तं द्व्यचोतस्तिङः इति दीर्घः । उरुणस्कधीति । कृञो लोट् सेर्हिः श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि इति हेर्धिः । कःकरत् इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ अभीषुण इति । इकः सुञि इति दीर्घः । एवमूषुण इत्यत्रापि । सर्वत्रोदाहरणे अस्मदादेशो नस् ॥

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानगोवर्धनभट्टात्मजरघुनाथभट्टात्मजेन जयकृष्णेन कृतायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां सुबोधिन्याख्यायां वैदिकप्रक्रियाखण्डं समाप्तिमगमत् ॥

अनुदात्तं पदम् ॥ परिभाषेयमिति । नाधिकारोस्वरितत्वात्। आद्युदा-

त्तस्य समानोदरे शयित ओ चोदात्तः इत्यादीनामसंग्रहश्च स्यात् । परिभाषाया लिङ्गापेक्षायामाह । स्वरविधीति ॥ सूत्रे अनुदात्तशब्दोऽर्शआद्यजन्तः पदसामानाधिकरण्यादत्रानुदात्तस्य क्रियमाणत्वात् तद्भिन्न उदात्तः स्वरितो वा वर्ज्यत इत्याह । तमेकमिति ॥ यत्तदोर्नित्यसंबन्धाद्यस्योदात्तस्वरितविधानं, तस्यैव वर्जनम् । एकग्रहणं विधीयमानस्योपलक्षणम् । तेन तवै चान्तश्च युगपद् इति द्वयोर्वर्जनम् । इन्द्राबृहस्पती इत्यत्र देवताद्वंद्वे च इति सूत्रेण पदद्वयस्यापि प्रकृतिस्वरे विधेये त्रयाणां वर्जनम् । बृहस्पतिशब्दो हि वनस्पत्यादित्वादाद्युदात्त इति स्थितम् ॥ गोपायतमिति । गुप इत्यस्य धातोः इत्यन्त उदात्तः । तत आयप्रत्ययः आद्युदात्तश्च इति प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । ततः सनाद्यन्ताः इति धातुसंज्ञायां धातोः इति यकाराकार उदात्तः स च प्रागुक्तयोरुदात्तयोः सतोः पश्चात्प्रवृत्तत्वात्सतिशिष्टः अतो बलवान् । तस्य अनुदात्तौ सुप्पितौ इत्यनेनानुदात्तेन शबकारेण सह अतो गुणे इति पररूपे कृते एकादेश उदात्तेनोदात्तः इत्युदात्तः थसस्तमादेशः । तस्य तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशादित्यनेनादुपदेशात्परत्वादनुदात्तत्वम् । तस्य उदात्तादनुदात्तस्य इति स्वरितः । नन्वत्र तमिति स्वरितमाश्रित्य अनुदात्तं पदम् इति परिभाषया शेषनिघातः स्यादिति चेत् । नैवम् । यथोद्देशपक्षाश्रयणेनेयं परिभाषा त्रिपाद्यां न प्रवर्तत इत्यत्र ज्ञापकं तव्यतस्तित्त्वं यतोनावः इति च ॥ सतिशिष्टेति । यो हि यस्मिन् सति शिष्यते स शिष्टः तस्य बाधको भवतीत्यर्थः । एतच्च सतिशिष्टस्य बाधकत्वं न्यायसिद्धम्, तथा हि, उदात्तस्वरितविधिभिरेकवाक्यतामापन्नयाऽनया शेषनिघातः क्रियते, तत्रोत्सर्गस्यापवादस्य वा चरमा या प्रप्तिस्तत्रास्या उपस्थाने पूर्वा प्रवृत्तिर्बाध्यते। तद्यथा औपगवत्वमित्यत्राण् प्रत्यये त्वप्रत्यये च आद्युदात्तश्च इति प्रवर्तमानं स्वस्यैव प्रथमप्रवृत्तिं बाधते द्वितीयप्रवृत्त्या लक्ष्यं परिनिष्ठापयतीति दिक् । ननु यदि सतिशिष्टः स्वरो बलीयस्तर्हि सतिशिष्टत्वाद्विकरणस्वरोऽपि बलीयः स्यात्, तथा च गृह्णीत इत्यादि मध्योदात्तं पदं स्यादत आह । अन्यत्रेति ॥ सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरः प्रत्ययस्वरं न बाधत इत्यर्थः । अत्र च ज्ञापकं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तविधानम् । तथा हि । यद्यपि लावस्थायां तासिर्विधीयते तथापि लकारमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गेषु परेषु च लादेशेषु कृतेषु पश्चात्तासिरिति तत्स्वरस्य सतिशिष्टत्वात् शेषनिघातेनैव सिद्धेरनर्थकं तत्स्यात् ॥ गृह्णीत इति । अन्तोदात्तं पदम् । अत्र तास्यनुदात्तेत् इति लसार्वधातुकनिघातो न, अदुपदेशेति तकारकरणात् ङ्याप्रत्ययस्यादन्तत्वाभावात्, तिङ्ङतिङः इति निघातस्तु

न भवति यद्वृत्तान्नित्यम् इति निषेधात्। स हि व्यवहितेऽपि प्रवर्त्तते ॥ तस एवेति। तसः आद्युदात्तस्य इत्याद्युदात्तः स्वरः शिष्यत इत्यर्थः॥ अनुदात्तस्य ॥ देवशब्दोऽच्प्रत्ययान्तत्वात् चितः इत्यन्तोदात्तः । पचादिषु देवट् इति पाठात् टिड्ढेति ङीप्, तस्य अनुदात्तौ सुप्पितौ इत्यनुदात्तत्वे यस्येति च इत्यकारलोपः । नन्वनुदात्तस्येति व्यर्थं नह्युदात्ते स्वरिते वा परे उदात्तलोपोऽस्ति। न न प्रसज्यत इति प्रासङ्गः कर्मणि घञ् कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः इत्यन्तोदात्तत्वम्, उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् इत्युपसर्गस्य दीर्घः। तं वहतीति प्रागिवतात्यत् तित्स्वात्स्वरितः तस्मिन् परे यस्येति च इति लोपः। अत्र स्वरिते परे उदात्तलोपोऽस्त्येवेति वाच्यम् । स्वरिते हि विधीयमाने परिशिष्टम् अनुदात्तं पदमेकवर्जम् इत्यनुदात्तं तत्कृत उदात्तलोप इति चेत्सत्यम्। मा हि धुक्षाताम्मित्यत्र दुहेर्लुङात्मनेपदमातां शल इगुपधात् इति च्लेः क्सः । आतामित्यस्य तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशात् इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्। क्सः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः क्सस्याचि इत्यकारलोपः। अत्र कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः इत्यतः अन्त इत्यधिकारादन्त्यस्योदात्तत्वं स्यात्। सति त्वस्मिन्नादेर्भवति । ननु यत्रोदात्तलोपः इत्युच्यमाने कथमन्त्यस्य प्रसङ्गः । न हि तदुदात्तलोपस्य निमित्तमिति चेत्, तर्हि आदेरपि न प्राप्नोति । तस्याप्युदात्तलोपं प्रत्यनिमित्तत्वात्। क्सस्याचि इत्यजादौ प्रत्यये विधानात् । तस्माद्यत्र प्रत्यय उदात्तलोपस्तत्संबन्धिनोऽनुदात्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थेनान्ताधिकारादन्त्यस्य प्रसङ्गः, यदि तु निमित्तत्वानादरेण यत्रानुदात्ते परत उदात्तलोपस्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थस्तदानुदात्तस्येति न वक्तव्यम्। अन्त्यस्य प्रसङ्गाभावात्। न च मा हि धुक्षातामित्यत्र तिङ्ङतिङः इति निघातः स्यादिति वाच्यम्। हि च इति निषेधात्॥ उदात्तनिवृत्तीति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्याञ्चत्यकारस्य अचः इति लोपे सति अनुदात्तस्य च इति सूत्रेणोदात्तः प्राप्तस्तस्यायमपवाद इत्यर्थः॥ देवद्रीचीमिति। देव अच् इति स्थिते विष्वग्देवयोः इति देवशब्दस्याद्रिः आदेशः । उगितश्च इति इति ङीप्। अचः इत्यञ्चतेरकारलोपः। चौ इति दीर्घत्वम्। द्रीतीकार उदात्तः। ततः परस्य उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः इति स्वरितत्वम् ॥ अतद्धित इति। चौ यः स्वरः स तद्धिते परतो न भवतीत्यर्थः । अन्यथा देवद्रीचीमित्यादौ यथोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते तथा दाधीच इत्यादौ प्रत्ययस्वरमपि संतिशिष्टस्वरो बाधेत। तस्मादतद्धित इति वक्तव्यम्। अस्मिंश्च सति उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यायमपवाद इति फलितम्॥ दाधीच इति। दधि अच् अण् इति स्थितेऽण्स्वर उदात्तत्वे

कृते अचः इत्यकारलोपः । ततः सतिशिष्टत्वात् चौ इति स्वरः प्राप्तो निषिध्यते, तथा चाण्प्रत्ययस्वरेणैव व्यवस्था । तदाह । प्रत्ययस्वर एवात्रेति ॥ अग्न इत्यादि । सामन्त्रितमित्यनेनामन्त्रितत्वम् ॥ प्रागुक्तषाष्ठस्येति । आमन्त्रितस्य च इत्यस्य ॥ इमं म इति । मेशब्दात्परत्वमाश्रित्य गङ्गे प्रभृतीनां त्रयाणामनुदात्तः । स च पदपाठे स्पष्ट एव । संहितायां तु स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् इति वक्ष्यमाणा प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः प्रवर्तते ॥ शुतुद्रीति । षाष्ठेन आमन्त्रितस्य च इत्यनेनाद्युदात्तः ॥ आमन्त्रितं पूर्वम् ॥ अग्न इन्द्रेति । सर्वाणि षाष्ठेनाद्युदात्तानि ॥ निघातो नेति । आष्टमिकेनेति भावः ॥ नामन्त्रिते । अत्रोत्तरसूत्रस्थं सामान्यवचनमत्र सम्बन्धनीयमिति भाष्यं, तद्व्याचष्टे । विशेष्यमिति ॥ विशेष्यसमर्पकमित्यर्थः । क्वचित्तु नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् इति पाठः । स वृत्त्यनुरोधेनेति ज्ञेयम् ॥ तेजस्विन्नित्यादि । अग्ने इत्यस्याविद्यमानत्वात्तेजस्विन्नित्यस्य चातरित्यस्य चाष्टमिकनिघातः ॥ अम्बे देवि सरस्वतीति । तैत्तिरीयके ब्राह्मणे सहस्रमतीं प्रकृत्य इडे रन्ते दिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुति एतानि ते अघ्निये नामानि। वृत्तौ तु इडे काव्ये विहव्ये इति पाठः। स तु शाखान्तरे द्रष्टव्यः । समानाधिकरणग्रहणं पाणिनिमतेग्न इन्द्र वरुण इत्यादौ व्यधिकरणनिवृत्त्यर्थम् । भाष्यकृन्मते विस्पष्टार्थं सामान्यवचनापेक्षत्वात्तत्र सामानाधिकरण्यस्यावश्यंस्थितत्वात् ॥ सामान्य । बहुवचनमिति विकल्पस्य च विषयविभागार्थम्॥ देवीः षडिति । अत्र देवीरित्यामन्त्रितं नाविद्यमानवत्। तेन षडित्यस्य निघातः ॥ शरण्या इति । शरणं रक्षितृत्वं तत्र साधवः शरण्याः । तत्र साधुः इति यत् ॥ द्वितीयस्येति । षष्शब्दस्य शरण्यशब्दस्य चेत्यर्थः ॥ सुबामन्त्रिते ॥ परस्याङ्गवदिति । तस्यैव परस्यामन्त्रितस्याङ्गवदेकदेशवद्भवति तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः । षष्ठ्यामन्त्रित । अत्र षष्ठीशब्देन षष्ठ्यर्था विभक्तिरुच्यते । तेन गोषु स्वामिन्नित्यत्रापि पराङ्गवद्भावः सिध्यति ॥ परशुना वृश्चन्निति । आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च इति कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ॥ षष्ठ्यन्तामामन्त्रितान्तं प्रति, यत्कारकमिति । यद्यप्यामन्त्रितस्य द्रव्यवचनत्वान्न कारकापेक्षा, तथापि आमन्त्रिततया धातुवाच्या क्रिया तस्यास्तदपेक्षास्तीति तत्कारकमित्यर्थः ॥ पितर्मरुतामिति । अत्र मरुतामिति परं पदं पूर्वस्य पितरित्यस्याङ्गवद्भवति । पितरित्यामन्त्रितनिघातेनानुदात्तं ततः परं मरुतामित्यो तदप्यनुदात्तमेव भवतीत्यर्थः ॥ अव्ययानां नेति । तेनोच्चैरधीयानेत्यत्र आमन्त्रितस्य च इत्याद्युदात्तत्वं न । न च निषेधवैयर्थ्यम् निपाता आद्युदात्ताः इत्याद्युदात्तत्वस्यानिवारणादिति वाच्यम् । स्वरादिष्वन्तोदा-

त्तयोरुच्चैर्नीचैःशब्दयोः पाठात्॥ अव्ययीभावस्य त्विति । अव्ययीभावस्य इति अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञासूत्रे लुङ्मुङ्खरोपचाराः इति परिगणनादन्यत्राव्ययसंज्ञाभावेन अव्ययानां न इति निषेधो न प्रवर्तत इति भावः॥ उपाग्न्यधीयानेति। पराङ्गवद्भावेन आमन्त्रितस्य इत्याद्युदात्तत्वम्॥ अभ्यभीति ॥ अभिशब्दे उपसर्गाश्चाभिवर्जम् इत्याद्युदात्तनिषेधात् फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । तस्य नित्यवीप्सयोः इति द्वित्वं तस्य परमाम्रेडितम् अनुदात्तं च इति परस्यानुदात्तत्वं, तस्मिन्नेव परे इकारस्योदात्तस्य यणि कृते उदात्तयणः परत्वात्स्वरितः॥ खलपूशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । तस्य ओः सुपि इति यण् । स उदात्तयण् । ततः परो ङिप्रत्ययः सुप्त्वादनुदात्तः तस्यानेन स्वरितः उदात्तयणो हल्पूर्वात् इत्युदात्तत्वं तु न नोङ्धात्वोः इति निषेधात् । तस्य च स्वरितेकारस्य यणि ततः परस्याशाशब्दाकारस्यानेनैव स्वरितः । आशाशब्दो हि आशाया अदिगाख्या चेत् इत्यन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः॥ अस्येति । आशाशब्दप्रथमाकारस्यानिकस्येत्यर्थः॥ शेषेति । आशाशब्दस्य निघातो नेत्यर्थः । ननु यणादेशं प्रति स्वरितस्यासिद्धत्वात्स्थानिन्येव यण् प्रवृत्तेः औजढदित्यत्र हृतशब्दे द्वित्वं प्रवर्तते, न तु ढ शब्दे । न च स्वरितयणः परस्येत्याश्रयणात्सिद्धत्वं शङ्क्यम् । तथा सति उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः इत्यनेन यत्र स्वरितः क्रियते तत्रापि ह्यसिद्धत्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः लक्ष्यविरोधात् । प्रत्यग्निरुषसामग्रमख्यत् इत्यादौ स्वरितादर्शनात् । न च नोदात्तस्वरितोदयम् इति निषेधः शङ्क्यः । अनन्तरस्य इति न्यायेन उदात्तादनुदात्तस्य इति यत्र प्राप्तिस्तन्मात्रस्य निषेधात् । अन्यथा खलप्व्याशान्या अग्निर्वाह्य अस्मान् इत्यादावपि निषेधापत्तिरिति चेद् । अत्राहुर्भाष्यकाराः । योगविभागः करिष्यते । उदात्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति । ततः स्वरितयणः उदात्तयणः इत्यनुवर्तते । उदात्तयण इत्येवं योऽभिनिर्वृत्तः स्वरितस्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यादित्यर्थः । एवं चास्यैवाश्रयात्सिद्धत्वं नान्यस्य॥ एकादेश इति । उदात्तयोरिव स्थानित्वे आन्तरतम्यादेव सिद्धम् । अन्यतरस्यानुदात्तत्वे स्वरितत्वे वा आन्तरतम्यात् स्वरिते प्राप्ते विधिरयमिति ध्वनयन्नुदाहरणद्वयमाह। वोश्वा इत्यादि॥ बहुवचनस्य वस्नसौ इत्यत्र अनुदात्तं सर्वमपादादौ इत्यधिकाराद्वस् अनुदात्तः । अशेः क्वन् इति व्युत्पादनादश्वशब्द आद्युदात्तः । वसोरुलम्, उलम् । एङः पदान्तादति इति पूर्वरूपम्॥ क्वेति । किमोऽत् क्वाति इति किमः क्वादेशः । तित् स्वरितम् । अवरशब्दः स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् इत्युदात्तः । तयोर्दीर्घ उदात्तः॥ स्वरितो॥ वीदमित्यादि । विशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । इदंश-

ब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । तयोरेकादेशः स्वरितः दिविशब्दे ऊडिदंपदात् इति विभक्तिरुदात्ता । ईयते इङ् गतौ दिवादिः । तिङ्ङतिङः इति निहतम् । अत्रैकादेश उदात्तः ॥ इकारयोः स्वरित इति । ह्रस्वेकारयोरित्यर्थः ॥ दीर्घप्रवेशे त्विति । दिवीयत इत्यत्र ॥ उदात्त इति । एकादेश उदात्तेन इत्यनेन । इयं च बह्वृचानां व्यवस्थोक्ता । अन्येषामपि तदीयप्रातिशाख्यानुसारेण ज्ञेया ॥ पूर्वरूपे इति । तेऽवदन्नित्यादौ ते इति तच्छब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः, जसः सुप्त्वात् अनुदात्तौ सुप्पितौ इत्यनुदात्तः । तयोरेकादेश उदात्तः ॥ अवदन्निति । वदेर्लङि प्रथमपुरुषबहुवचनम् । ते इत्यतिङन्तात्परस्य तस्य तिङ्ङतिङः इति निघातः ॥ सोयमिति । स इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचनम् । तच्छब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । सु इति सुप्त्वादनुदात्तः । तस्य रुत्वे उत्वे गुणे च कृते एकादेशेनौकार उदात्तः । अयमितीदमः प्रथमैकवचनं फिट्स्वरेणान्तोदात्तम् । तयोः एङः पदान्तात् इति पूर्वरूपे ओकारः स्वरितः ॥ इकारयोश्च प्रश्लेष इति । ह्रस्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घे ह्रस्वयोर्यत्र सवर्णदीर्घः स प्रश्लेष इत्युच्यते । उदात्तस्वरितस्थाने यो यण् स क्षैप्रः सन्धिः । यत्र एङः पदान्तात् इति स अभिनिहतसन्धिरुच्यते । तेषु स्वरितः स्वीक्रियत इत्यर्थः । वीदं ज्योतिः अभ्यभि हि तेऽवदन् इति क्रमेणोदाहरणानि ॥ उदात्तादनुदात्तस्य । अत्र तयोर्य्वावचि इत्यतः संहितायाम् इत्यनुवर्तते तेन पदकालेऽनुदात्तमेव ॥ अग्निमीळे इति । अग्निशब्दः । फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वाऽन्तोदात्तः । अम्सुप्त्वादनुदात्तः । अमि पूर्वः इति एकादेश उदात्तः । ईळे इति तु ईड स्तुतौ लटि उत्तमपुरुषैकवचनम् । द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो ळकारः इति वक्ष्यमाणेन प्रातिशाख्येन डस्य ळः । तिङ्ङतिङः इति निहतम् । ईकारस्य स्वरितः । न च मकारेण व्यवधानम् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् इति परिभाषणात् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । ननु तित्स्वरितम् इत्यस्यानन्तरमिदं वक्तव्यम् एवं च स्वरितग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्याशङ्क्याह । अस्येति ॥ यदि तत्र क्रियेत अनुदात्तं पदमेकवर्जम् इत्येतत्प्रवर्तेत, इह प्रकरणे न प्रवर्तते स्वरितस्यासिद्धत्वात् । तेन द्वयोरप्युदात्तस्वरितयोः श्रवणं सिद्धम् ॥ तमीशानास इति । तमिति तच्छब्दस्य द्वितीयैकवचनमन्तोदात्तम् । ईशानशब्दाज्जसि आज्जसेरसुक् इत्यसुगागमे कृते रूपम् । ईश ऐश्वर्ये अस्माच्छानच् चित्त्वादन्तोदात्तः । जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वम् । ईकारस्य सकाराकारस्य च स्वरितत्वम् ॥ नोदात्त । उदात्तस्वरितौ उदयौ यस्मादिति बहुव्रीहिः । उदयशब्दः परशब्देन समानार्थः प्रा-

तिशाख्येषु प्रसिद्धः । लाघवार्थं परशब्दे प्रयोक्तव्ये मङ्गलार्थमुदयशब्दः प्रयुक्तः। तथा चोक्तं भाष्ये मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च । इत्यादौ वृद्धिशब्दो, मध्ये शिवशब्दः शिवशमरिष्टस्य करे इति अन्ते चायमुदयशब्द इति पाणिनीये मङ्गलं कृतम् ॥ प्र य आरुरिति । ये इति यच्छब्दस्य प्रथमाबहुवचनं फिट्स्वरेणान्तोदात्तम् ॥ आरुरिति । अर्तेर्लिटि प्रथमपुरुषबहुवचनं झिः तस्य परस्मैपदानामित्युस् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । न च तिङ्ङतिङः इति निघातः शङ्क्यः । यद्वृत्तान्नित्यम् इति निषेधात् । आकारस्य उदात्तस्वरितपरस्य इति वक्ष्यमाणेन सन्नतरादेशः । वोऽश्वाः क्वेति । अत्रापि प्रवेत्याकारस्य सन्नतरः ॥ क्वेति । किमोऽत् तित्स्वरितम् ॥ एकश्रुति । संबोधनं संबुद्धिरित्यनेनान्वर्थस्य संबुद्धिशब्दस्य ग्रहणं न एकवचनं संबुद्धिः इति पारिभाषिकस्य । सति तु तस्य ग्रहणे आगच्छत देवा ब्राह्मणाः इत्यत्र न स्यादित्याह । दूरात्संबोधने इति । अन्वर्थग्रहणं च दूरादित्यनेन संबन्धाल्लभ्यते न ह्यामन्त्रितविभक्तेर्दूरत्वमदूरत्वं च संभवति । संबोधनस्य तु क्रियारूपत्वादपादानत्वाद्दूरादिति विशेषणसंभवः, दूरत्वं न देशस्वरूपमाश्रीयते अनवस्थितत्वात्, किं तर्हि संबोधनक्रियापेक्षया दूरत्वं यावति देशे प्रकृतिप्रयत्नोच्चारितं संबोध्यमानेन न श्रूयते, किं त्वधिकं प्रयत्नमपेक्षते तत्संबुद्धौ दूरं भवति ॥ एकश्रुतिरिति । उदात्तादीनां स्वराणामविभागेनावस्थानमेकश्रुतिः ॥ आगच्छेत्यादि । दूराद्धूते च इति वाक्यस्य टेः प्लुतः उदात्तः प्रत्युदाहरणे त्रैस्वर्यमेव भवति । तत्राङ् उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तः । गच्छेति तिङन्तस्य निघातः । भोशब्दो निपाता आद्युदात्ताः इत्याद्युदात्तः । शेषस्यामन्त्रितनिघातः ॥ यज्ञ ॥ त्रैस्वर्येण वेदे मन्त्राः पठ्यन्ते तेषां यज्ञक्रियायायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते एकश्रुतिर्विधीयते ॥ मन्त्र इति । एतच्च अजप इति पर्युदासाल्लभ्यते तेनोहादिषु न । अत एव स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्व इति समासान्तोदात्तत्वे कर्तव्ये आद्युदात्तं प्रयुक्तमिति प्रसिद्धिः ॥ जपादीनीति । जपन्यूङ्खसामानीत्यर्थः ॥ अग्निर्मूर्द्धेति । अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् अपां रेतांसि जिन्वतोम् २ । अङ्गेर्नलोपश्च इति अग्निशब्दः प्रत्ययस्वरेण फिट्स्वरेण वाऽन्तोदात्तः । मुर्वी बन्धने । कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्वि इत्यतः कनिनि वर्तमाने श्वन्नुक्षन् पूषन् । इत्यत्र मूर्द्धन्शब्दः कनिन्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तो निपातितः । दिवशब्दात्परस्य षष्ठ्येकवचनस्य ऊडिदम्पदात् इत्युदात्तत्वम् । ककुच्छब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । पातेर्डतिः । पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । पृथि-

श्विवन्संप्रसारणं च श्रित्वान्ङीष् षष्ठ्येकवचनस्य उदात्तयणो हल्पूर्वात् इत्युदात्तत्वम् । इदम्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । आप्नोतेः क्विप् ह्रस्वश्च । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रीङ्स्रुजिभ्यां तुड्वा इत्यसुन्प्रत्ययो नित्स्वरेणाद्युदात्तो रेतःशब्दः ॥ जिन्वतीति । जिन्वतेः प्रीणनार्थस्य तिपि तिङ्ङतिङः इति निघातः । प्रणवष्टेः इति प्रयोगकाले प्रणवः ॥ ममेत्यादि । युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम् । अग्रेशब्दस्यामन्त्रितनिघातः वर्चःशब्दोसुन्प्रत्ययान्तः । विपूर्वात् ह्वयतेः ह्वः सम्प्रसारणं च इत्यप्प्रत्यये थाथा दिसूत्रेणान्तोदात्तत्वम् ॥ उच्चैस्तराम् ॥ वषट्शब्देनात्र वौषट्शब्दो लक्ष्यते समानार्थत्वात् । द्वावपि हि तौ देवतासंप्रदानकस्य दानस्य द्योतकौ । नन्वेवं प्रतिपत्तिलाघवार्थं वौषट्शब्दः एव कुतो नोक्त इति चेद् । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः क्वचिदक्षरलाघवमाश्रीयते क्वचित्प्रतिपत्तिलाघवमिति । ननु वषट्कार इत्यत्र कारप्रत्ययो न स्यात्, वर्णनिर्देशे हि स विहित इति चेत् । सत्यम् । एवदेव ज्ञापयति समुदायादपि कारप्रत्ययो न भवतीति । तेन एवकार इत्यादि सिद्धम् । उच्चैःशब्दोधिकरणप्रधानोपि तद्विशिष्टध्वनक्रियायां वर्तते तेन क्रियाप्रकर्षादाम्प्रत्यय उदात्ततरो भवतीति फलितोर्थः ब्रूहिप्रेष्य इति सूत्रेण वौषट्शब्दस्यादेः प्लुत उदात्तो विहितः, तदपेक्षयायमुदात्ततरोन्यस्य विधीयते । अन्ये तु स्वार्थिकस्तरबित्याहुः ॥ विभाषा । वाग्रहणेनुवर्तमाने विभाषाग्रहणम् अच्छन्दसीति पदच्छेदेन तन्त्रादिना भाषायामपि विधानार्थम् । अत एव श्वेतो धावति अलंबुसानां याता इति द्व्यर्थं वाक्यमिति पस्पशान्ते भाष्यं तत्र श्वेतेति प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तम् । इत इति इदंशब्दात्तसिल् । ऊडिदमित्यनेन, श्व इत इति वर्णानां तण इत्याद्युदात्ते प्राप्ते घृतादित्वादन्तोदात्तम् । अलंशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । बुसशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । अलंबुसशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । तत्र विभाषायां यद्येकश्रुतिर्न स्यात्तर्हि स्वरभेदे कथमेकवाक्यं द्व्यर्थं स्यात् ॥ न सु । सुब्रह्मण्याख्ये निगदे इति । अपादबन्धे गदिर्वर्तते । यथा गद्यमिति । निःशब्दः प्रकर्षे । उच्चैरपादबन्धं यजुरात्मकं यन्मन्त्रवाक्यं पठ्यते स निगदः । नितरां गद्यत इति कर्मणि नौगदनद इत्यप् । तस्य च सुब्रह्मण्याशब्दोपलक्षकत्वात् सुब्रह्मण्याशब्दोपरित्यक्तस्त्रोलिङ्ग एव निगदविशेषस्य नाम ॥ सुब्रह्मण्योमिति । तत्र साधुः इति यत् । तित्स्वरितम् यतोनावः इति तु न, तत्र द्व्यचः इत्यनुवृत्तेः टापा सहैकादेशः स्थानेन्तरतमः इति स्वरितः । ततो निपातत्वा-

दाद्युदात्तेन ओमशब्देन ओमाङोश्च इत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एवेति हरदत्तादयः ॥ असाविति । प्रथमान्तस्योपलक्षणं तदाह । प्रथमान्तस्येति ॥ गार्ग्य इति । गर्गादिभ्यो यञ् ॥ अमुष्येति । षष्ठ्यन्तस्योपलक्षणम् ॥ दाक्षेरिति । दक्षशब्दादपत्ये अत इञ् । अत्रापि ञित्स्वरः प्राप्तः । स्यान्तस्येति । स्येति रूपं विवक्षितं पूर्ववार्तिकारम्भात् । स्यशब्दान्तस्योपोत्तममन्त्यश्चोभयमुदात्तं भवति ॥ देवब्रह्मणो । सुब्रह्मण्यायामेव देवा ब्रह्माणः इति पठ्यते तत्र पूर्वेण स्वरितस्योदात्ते प्राप्तेऽनेनानुदात्तो विधीयते देवा ब्रह्माण इति देवब्रह्मणोर्वैयधिकरण्ये द्वयोरप्याद्युदात्तत्वं ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः । तस्यानेनानुदात्तः । आमन्त्रितनिघातस्तूत्तरस्य न । पूर्वामन्त्रिताविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात् । यदा तु सामानाधिकरण्यं तदा विभाषितं विशेषवचने इति पूर्वस्य पक्षे विद्यमानत्वात् पदात्परत्वाद् ब्रह्माण इत्यस्य निघातोऽपि भवति । अस्मिन् पक्षे देवशब्दे वशब्दस्यैवानेनानुदात्तत्वं विधेयम् । ब्रह्मग्रहणं तु न कर्तव्यम् ॥ स्वरिता ॥ अनुदात्तानामिति । जातौ बहुवचनम् । तेनैकस्य द्वयोर्बहूनां च न भवति । एकस्य पचति । द्वयोः अग्निमीळे पुरोहितम् । बहूनां तु मूल एव दर्शितम् इमं मे इति । इदम्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । विभक्तिरनुदात्ता त्यदाद्यत्वे अमि पूर्वः । एकादेश उदात्तः । मे इत्यनुदात्तम् । अनुदात्तं सर्वमपादादौ इत्यधिकारात्तस्य उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । तस्मात्परेषां गङ्गेप्रभृतीनामुदात्तानामेकश्रुतिः । सर्वं एते आमन्त्रितनिघातानुदात्तः । ननु मे इत्यस्य स्वरितस्य उदात्तविधायकं त्रिपादीस्थत्वादसिद्धं स्यात् । न च स्वरितादित्याश्रयात्सिद्धम् । क वः सुम्न इत्यादौ चरितार्थत्वादिति चेत् । मैवम् । तस्यादितः इत्यारभ्य नवसूत्र्याः स्वस्थानादुत्कृष्य शास्त्रान्ते भाष्यवार्तिकयोर्निवेशात् । न सुब्रह्मण्यायाम् इति सूत्रे स्वरितस्य तूदात्तः इति वदतैव काण्डोत्कर्षस्य ज्ञापितत्वाच्च । न च सुब्रह्मण्योमिति सिद्धः स्वरितोऽस्तीति वाच्यम् । तत्र एकादेश उदात्तेन इति सूत्रप्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । तत्र ह्यनुदात्तग्रहणं नानुवर्तते ॥ उदात्त । सन्नशब्देन नीचैरर्थ उच्यते । तेन त्वनुदात्तत्वं लक्ष्यते इत्याह । अनुदात्ततर इति॥ प्रकर्षस्त्वन्यानुदात्तापेक्षः ॥ सरस्वतीत्यादि । अत्र मेशब्दमाश्रित्य सरस्वतीत्यस्यामन्त्रितनिघातः । शुतुद्रिशब्दस्य तु न, पादादित्वात् । आमन्त्रितस्य इति इति षाष्ठेन शुतुद्रीत्यस्योदात्तं प्रथममक्षरं तस्मिन् परे पूर्वस्य सरस्वतीकारस्य सन्नतरः ॥ व्यचक्षयत्स्वरिति । वीति उपसर्गत्वादाद्युदात्तः ततः परस्याचक्षयदिति तिङन्तस्य तिङ्ङतिङः इति निघातः स्वरिति न्यङ्स्वारौ स्वरितौ इति

स्वरित: तस्मिन्परे यकारस्य सन्नतर: ॥ साधारणस्वरा इति। एकस्मिन्पदे पदद्वयेपि च वर्तमानात्साधारण्यम्। आद्युदात्तश्च अनित्यादिर्नित्यम् इत्यादयस्तु एकस्मिन्नेव पदे वर्तमानाच्च साधारणा: ॥

प्रकृतिर्द्विधा धातु: प्रातिपदिकं च। तत्र धातुस्वरानाह। धातोरिति॥ कर्षात्त्वत: इत्यत: अन्त उदात्त: इत्यनुवर्तते तदाह। अन्त उदात्त इति ॥ गोपायतमिति। यकाराकारस्योदात्तत्वे तमित्यस्य तास्यनुदात्तेत् इत्यनुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्य इति स्वरित:। बहुवचनस्य वस्नसौ इति नसादेशस्य स्वरितात्संहितायाम् इति प्रचयापरपर्याया एकश्रुति:। अस्तोति। अस्ते: सिप् तासस्त्यो: इति सलोप:। अकारस्योदात्तत्वम्। तत: परस्य स्वरित:। सत्यशब्दे सकारात्परस्य उदात्तस्वरितपरस्य इत्यनुदात्ततरादेश: ॥ स्वपादि। तास्यनुदात्तेत् इत्यत: लसार्वधातुकम् इत्यनुवर्तते, तत् अच्यनिटि इति सम्बन्धादिदं सप्तम्यन्तं संपद्यते तदाह। अनिट्यजादावित्यादि ॥ अदाद्यन्तर्गण इति। आगणान्तादिति भाव: ॥ हिंसन्तीति। हिसि हिंसायाम् रुधादि:। श्नान्नलोप:। श्नसोरल्लोप: ॥ ङित्येवेष्यत इति। वृत्त्यनुरोधादेतदुक्तम्। भाष्ये तु प्रायेणेदं न दृश्यते। एवं च हिनसानीत्यत्राद्युदात्तत्वमपि पक्षे भवति।यदि तु आद्युदात्तत्वं पक्षे नेष्यते, तर्हि व्यवस्थितविभाषाश्रयणान्न। कचित्तु स्वपादीत्यत्र तदभावे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वमेवेति विशेषाभावादयं विधिर्न प्रवर्तते तत्साहचर्याद्धिनसानीत्यत्राप्ययं न प्रवर्तते इति वृत्तिकाराशयं कल्पयन्ति हिनसानीति ॥ अत्र श्नम: तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति न्यायाद् धातुग्रहणे नकाराकार उदात्त:। तत: परस्य स्वरितत्वम्। अनिटि किम्। स्वपित:। रुदादिभ्य: सार्वधातुके इतीट् ॥ अभ्यस्तानाम्। आदि: सिचोऽन्यतरस्याम् इत्यत: आदिरिति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम्। अन्यथादिग्रहणसंबद्धमन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्तेत ॥ अचि किम्। दद्यात्। अनिटि किम्। जक्षिथ ॥ ये ददतीति। डुदाञ् दाने लटि झि: तस्य अदभ्यस्तात् इत्यदादेश: ॥ श्नाभ्यस्तयो: इत्यालोप: ॥ चित्स्वरमिति। चित: इत्यनेन विहितमन्तोदात्तस्वरमित्यर्थ:।दधानेति। लट: शानजादेश: ॥ अनुदात्ते च ॥ न विद्यते उदात्तो यस्मिन्निति बहुव्रीहिस्तदाह। अविद्यमानेत्यादि ॥ अन्यथा हि शास्त्रीयेऽनुदात्ते गृह्यमाणे मा हि स्म दद्यात् इत्यत्र नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा इकारलोपे कृते आद्युदात्तत्वं न स्यात्। बहुव्रीहौ विज्ञाते तु भवति, हिशब्दो हि च इति निघातनिषेधार्थ: ॥ भीह्री। आद्युदात्तस्यापवादोयम्। तत्र मदिर्दिवादि:। दरिद्राजागरावदादी। अन्ये तु जुहोत्यादय:। उदाहरणानि।

बिभेति ॥ जिह्रेति ॥ बिभर्ति । भृञामित् इत्यभ्यासस्येत्त्वम् ममत्त्विति । मदेर्लेट् बहुलं छन्दसि इति शपा श्लुः ॥ जजनत् ॥ दधनदिति । जन जनने धन धान्ये । आभ्यां लेट् तिप् इतश्च इतीकारलोपः । लेटोऽडाटौ इत्यट् । दरिद्राति । जागर्ति । पिति किम् । दरिद्रति । अत्र परत्वादाकारलोपे कृते इकारस्योदात्तत्वं मा भूत्। ननु पूर्वग्रहणं व्यर्थं प्रत्यये पिति इत्येवोक्ते तस्मिन्निति निर्दिष्टे इति पूर्वस्यैव भविष्यति । न च पितः पूर्वमेव कार्यमन्यथा स्यात् पिदन्तं मा भूदित्येवमर्थं तदिति वाच्यम् । कथं पुनः सप्तमीनिर्देशे तदन्तस्य प्रसङ्गः । एतदेव ज्ञापयति सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यः इति।तेन उपोत्तमं रितीति रित्प्रत्ययान्ते उपोत्तममुदात्तं भवति, चङ्यन्यतस्याम् चङन्तस्येत्यर्थौ, न तु रिति परतश्चङि परत इति । नन्वेवं चतुरः शसि इत्यत्रापि शसन्तस्य प्राप्नोति, शस्ग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति। यदि हि चतुरः शसि इत्यनेन शस उदात्तत्वमिष्टं स्यात्ततः ऊडिदंपदात् इत्यस्यानन्तरं चतुरश्च इत्येव ब्रूयात् । तत्रासर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्त्या षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः इति हलादेरुदात्तविधानाच्च शस एव भविष्यति ॥ लिति । पूर्वसूत्रात् प्रत्ययात्पूर्वम् इति वर्तते तदाह । प्रत्ययात्पूर्वमिति ॥ तेन स्वरविधौ सप्तम्यास्तदन्तत्वज्ञापनाल्लिदन्तस्य स्वरो न शङ्कनीयः ॥ चिकीर्षक इति सन्नन्ताण्ण्वुल् तस्याकादेशः । सनोतो लोपः । ककारेकार उदात्तः । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । स्वरविधौ तन्निषेधात् ॥ क्वचित्पुस्तके भौरिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम् इति दृश्यते । तत्र भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधलभक्तलौ इति विषयो देशे इत्यस्मिन्नर्थे यथाक्रमं भौरिकिशब्दादैषुकारिशब्दाच्च विधल्भक्तलौ ज्ञेयौ ॥ आदिर्णमुलि ॥ अभ्यस्तानामिति । यद्यपि लोलूयमिति प्रतीकमुपादाय एकाचुं धातुषु लित्स्वरस्यास्य च विशेषाभावादनेकाजुदाहृतः इति हरदत्तग्रन्थाद् अभ्यस्तेति निवृत्तम् इति प्रतीयते, तथाप्यार्थिकार्थकथनपरतया नेयम् ॥ णमुलि पर इति । यद्यपि सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यः इति भोक्त्री इति सूत्रे व्यवस्थापितत्वात् णमुलन्तस्यादिरुदात्तो भवतीति सूत्रार्थेन भाव्यं, तथापि फले विशेषाभावादेवमुक्तमिति प्रतिभाति ॥ लोलूयंलोलूयमिति । यङन्ताण्णमुल् । नित्यवीप्सयोः इति द्वित्वम् । अत्र प्रथमो लोलूयशब्दः आद्युदात्तः । लू इति सर्वितः । ततश्चत्वारः प्रचयाः ॥ अचः । इह कार्यते इत्यादौ हस्वे रपरत्वे च सति अयं स्वर इष्टस्तन्निर्वाहार्थं तास्यनुदात्तेत् इति सूत्रे समासैकदेशोऽप्युपदेशशब्द इहानुवर्तते, सप्तम्या च विपरिणम्यते, तदाह । उपदेशेजन्तानामिति ॥ नन्वेवम् एकं द्वादशधा जज्ञे इत्यादाविवान्तर्भूतण्यन्तात्कर्मकर्तृविषयात् जनेर्लिटि जायते

स्वयमेवेत्यत्रैष स्वरो न स्यात् । ये विभाषा इत्यात्वे सति उत्तरकालमजन्तत्वेऽपि उपदेशेऽनजन्तत्वादिति चेत् । मैवम् । ये इति विषयसप्तमीमाश्रित्य प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवात्वप्रवृत्तेरित्याहुः ॥ कर्तृयकीति । कर्तृवाचिनि सार्वधातुके विहितो यो यक् तस्मिन् परे ॥ लूयत इति । आदिमध्यौ पर्यायेणोदात्तौ तास्यनुदात्तेत् इति ते इत्यस्यानुदात्तत्वम् ॥ चन्यतरस्याम् ॥ उपोत्तमं रिती इत्यतः उपोत्तममिति वर्तते तदाह । उपोत्तममिति ॥ त्र्यादीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम् ॥ मा हि चीकरतामिति । अदुपदेशात्परत्वेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते चङ एव स्वरे प्राप्ते पक्षे धात्वकार उदात्तः । उपोत्तमग्रहणानुवृत्त्या द्वयोर्न, मा हि दधत् । अत्र विभाषा धेट्श्व्योः इति चङ् ॥

इति धातुस्वराः ॥

कर्षात्वतः ॥ अनित्यादिर्नित्यम् इत्यस्यापवादः । आदस्यास्तीति आत्वान् तसौ मत्वर्थे इति भत्वाज्जश्त्वाभावः । कर्षश्चात्वांश्चेति समाहारद्वन्द्वः । कर्ष इति शबन्तस्यानुकरणं न घञन्तस्य तदाह । शपा निर्देशादिति ॥ पाक इति । पचेर्घञ् । चजोः इति कुत्वम् ॥ कालविशेष इति । कृतद्वापरादौ ॥ भक्षशब्द इति । भक्ष अदने चुरादिः । अनित्यण्यन्ताश्चुरादयो इति यदा णिच् नास्ति, तदा घञ् । ण्यन्तात्तु एरच् इत्यचि सिद्धम् । एरजण्यन्तानाम् इति तु नास्तीत्याहुः ॥ उत्तमशश्वत्तमाविति । तमबन्तावेतौ । तेन द्रव्यप्रकर्षविवक्षायामामभावः । पित्त्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते पाठः ॥ चतुरः । चतेरुरन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थमिदम् । ननु चतस्रः पश्येत्यत्र चतसृ अस् इति स्थिते परत्वात् अचि र ऋतः इति रेफादेशे तकाराकारस्योदात्तत्वं प्राप्नोति अत आह अचि र इति ॥ स्थानिवत्त्वादिति । न च स्वरविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत् इति नियमात् ॥ झल्युपोत्तमम् । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः इत्यस्यापवादः ॥ पञ्चभिरित्यादि । पञ्चनवसप्तदशशब्दाः कनिन्नन्ताः ॥ आषड्भिरिति । षष्शब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । तनोतेर्ड्रिः त्रि । अयमपि फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वान्तोदात्तः । उभयत्रापि षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ नवानामिति । अत्रापि विभक्तिरुदात्ता ॥ विभाषा ॥ उक्तविषय इति षट्त्रिचतुर्भ्यः परा या झलादिर्विभक्तिस्तदन्तस्योपोत्तमं भाषायामुदात्तं वा स्यात् । पञ्चभिः । सप्तभिः । तिसृभिः । चतुर्भिः । पक्षे षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः इत्यन्तोदात्तानि ॥ सर्वस्य । सर्वशब्दः उल्बादिष्वन्तोदात्तो निपातितः । सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्र अनुदात्तादेरञ्

इत्यनुदात्तलक्षणोञ् यथा स्यात् । अवर्णं तु सर्वत्राद्युदात्तस्यैव प्रत्ययलक्षणेनापि सर्वस्वरस्येष्यमाणत्वात् ॥ ञ्नित्यादि ॥ भीव्रौ इति सूत्रे पूर्वग्रहणेन सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यः इति ज्ञापितत्वात् तदन्तसप्तमीयमित्याह ॥ त्रिदन्तस्येति । पथिमथोः । गमेरिनिः परमे कित् मन्थः । पतेस्थ च इति निप्रत्यायान्तावेतावन्तोदात्तौ । मन्थः कित्त्वादुपधालोपः ॥ पन्था इति । पथिमथ्यृभुक्षामात् । थो न्थः ॥ पथइति । भस्य टर्लोपः ॥ उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः इति विभक्तिरुदात्ता ॥ दातवा उ इति । ददातेः कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः इति तवैप्रत्ययः । ऐकारस्यायादेशः । लोपः शाकल्यस्य इति यलोपः । युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा एकवर्जमिति वचनाद्यौगपद्यं न स्यात् ॥ क्षयो । निवासेभिधेये क्षयशब्द आद्युदात्तः ॥ स्वे क्षये इति । क्षि निवासगत्योः क्षयन्ति यस्मिन्नित्यधिकरणे पुंसि संज्ञायाम् इति घः । निवासे किम् । व्याधेः क्षयः । क्षि क्षये एरच् । कर्तरि षष्ठी ॥ जयः ॥ जयोश्व इति । पुंसि इति करणे घः । करणे किम् । जयो ब्राह्मणानाम् । भावे एरच् ॥ वृषादीनाम् वृषु सेचने इगुपधलक्षणः कः ॥ वाजेभिरिति । वजेर्घञ् । कर्षात्वतः इत्यन्तोदात्ते प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥ संज्ञायाम् ॥ चञ्चेति । उपमानशब्दोयमुपमेयस्य संज्ञा ॥ कनो लुबिति । इवे प्रतिकृतौ इति कनो लुम्मनुष्ये इति लुप् । ननु प्रत्ययलक्षणेन नित्त्वात् ञ्नित्यादिर्नित्यम् इत्येव सिद्धमत आह एतदेवेति ॥ निष्ठा ॥ दत्त इति । ददातेः क्तः दो दद्घोः इति ददादेशः ॥ चिन्तित इति । चिति स्मृत्याम् । चुरादिः ॥ कृतं हृतमिति । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तावेतौ ॥ असंज्ञार्थमिति । संज्ञायां तु निष्ठा च द्व्यजनात् इत्येव सिद्धम् ॥ शुष्कमिति । शुषेः क्तः तस्य शुषः कः इति कादेशः ॥ आशितः ॥ कर्तृवाचीति । आङ्पूर्वात् अश भोजने अस्मात्कर्तरि क्तो निपात्यते । अपर आह । कर्तत्वनेन भूतपूर्वगत्या अणौ कर्ता णौ कर्मीभूत एव विवक्षितः । तथा चाशेर्ण्यन्तस्य प्रयोज्यकर्तरि गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ इति कर्मसंज्ञके निष्ठायामाशित इति रूपमिति ॥ रिक्त इति । रिचिर् विरेचने ॥ संज्ञायामित्यादि । निष्ठा च द्व्यजनात् इत्यस्यावकाशः गुप्तः । अस्य त्ववकाशः असंज्ञायां रिक्तो घट इति । संज्ञायामुभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः । रिक्तो नाम कश्चित् ॥ जुष्टार्पिते । जुष्टः अर्पितः इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये आद्युदात्ते वा स्तः । जुषी प्रीतिसेवनयोः क्तः । श्वीदितो निष्ठायाम् इतीट्प्रतिषेधः । जुष्टः । अर्ति र्णिच् अर्ति इत्यादिना पुक् । अर्पितः । नित्यं । जुष्टार्पिते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते स्तः ॥ पूर्वेणैव

सिद्धेरिति । ननु पचेन्तोदात्तत्वमपि प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह । छन्दसीत्यादि ॥ न केवलं गतार्थत्वमात्रं किंत्वारभ्यमाणे सूत्रे दोषोऽप्यस्तीत्याह । अर्पिताः षष्ठि-रित्यादिना ॥ युष्मदस्मदोः।युष्मसिभ्यां मदिक् इति मदिक्प्रत्ययान्तावन्तोदात्तौ ॥ ममेति । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् तवममौ ङसि इति मपर्यन्तस्य ममादेशः । शेषे लोपः । अतो गुणे इति पररूपत्वम् एकादेश उदात्तेनोदात्तः इति विभक्तेरु-दात्तत्वे प्राप्ते इदमुच्यते ॥ ङयि च । योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः ॥ तुभ्यं म-ह्यमिति । ङे प्रथमयोरम् । तुभ्यमह्यौ ङयि ॥ यतः । तित्स्वरितम् इत्यस्यापवा-दः । निष्ठा च द्व्यजनात् इत्यतो द्व्यजनुवर्तते तदाह । द्व्यच इति ॥ अत्र अनावः इति निषेधो ज्ञापयति स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् इति । अन्यथा य आदि-र्नकारो नासौ स्वरयोग्यः यश्च स्वरयोग्य आकारो नासावादिरिति प्रतिषेधोन-र्थकः स्यात् । अनावः किम् । नावा तार्यं नाव्यम् । नौवयोधर्म इति यत् । द्व्यच् किं, चिकीर्ष्यम् । उभयत्रापि तित्स्वरः ॥ ईडवन्द । ईड स्तुतौ वदि अभिवाद-नस्तुत्योः वृङ् संभक्तौ शंस स्तुतौ दुह प्रपूरणे । एषतो द्व्यनुबन्धकत्वाद्यदुग्रह-णेन ग्रहणं न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ ईडय इत्यादि । ऋहलोः इति ण्यत् ॥ वार्य-मिति । नन्वत्र एतिस्तुशास् इत्यादिना विशेषविहितेन क्यपाभाव्यमिति चेत् । सत्यम् । क्यब्विधौ वृञ एव ग्रहणं नास्येति मूल एव स्पष्टम् । विभाषा ॥ वेणु-शब्दो नित्स्वरेण नित्यमाद्युदात्तः प्राप्तः । अजिवृरीभ्यो निच्च इति व्युत्पादनात् इन्धान शब्दो यदि चानशन्तस्तदा चित्त्वादन्तोदात्तः । यदा शानजन्तस्तदा चित्त्वादन्तोदात्तः । यदा शानजन्तस्तदा लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्तः । श्नसोरल्लोपः इति उदात्तस्य श्नमोऽकारस्य लोपात् सर्वथाप्यप्राप्तमाद्युदात्तत्वं पक्षे विधीयते ॥ त्यागराग । त्यज हानौ।चजोः इति कुत्वम् । रञ्ज रागे घञि च भाव इति नलोपः । हसे हसने एषां पक्षे कर्षा-त्वतो घञोन्त उदात्तः इति भवति ॥ चयः पचाद्यजन्ता इति । कुह विस्मापने शठ असम्यग्भाषणे चौरादिकावदन्तौ । क्रथ हिंसायाम् । अत्र प्रत्ययस्वरेणा-न्तोदात्तत्वं पक्षे भवति ॥ मतोः ॥ मतोः पूर्व आकार इति । आर्थं व्याख्यानमेत-त् । सूत्रे तु शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्दं पुंलि-ङ्गमेव पठन्ति ॥ शरावतीति । चातुरर्थिको नद्यां मतुप् मादुपधायाः इति वत्व-म् मतौ बह्वचोनजिरादीनाम् शरादीनां च इति दीर्घत्वम् ॥ वेत्रवतीति । मतु-प्वत्वम् । न चात्र वत्वस्यासिद्धत्वादवतीशब्दोयं न भवतीति शङ्क्यम् । तस्या-श्रयात्सिद्धत्वे नासिद्धत्वाभावात् । अवत्याः इति निर्देशादिह न भवति राजवतीति

SGDF

स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वान्नायमवतीशब्दः ॥ अष्ठीवतीति । पूर्ववद्दीर्घः । संज्ञायाम् इति वत्वम् ॥

इति प्रातिपदिकस्वरप्रक्रिया ॥

अथ फिट्सूत्राणि ॥

फिषोऽन्त उदात्तः ॥ फिडिति पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या प्रातिपदिकमुच्यते तदाह । प्रातिपदिकं फिडिति । ननु कथमपाणिनीयानि सूत्राण्युपन्यस्यन्ते, पाणिनीयसूत्रैर्यः स्वर आयाति स एव प्रमाणं, तथा च शताच्च ठन्यतावशते इति सूत्रे कैयटः नियतकालाश्च स्मृतयो व्यवस्थाहेतवः इति मुनित्रयमतेना-द्यत्वे साध्वसाधुप्रविभागः इति । नैतत् । अपाणिनीयान्यपि फिट्सूत्राणि पा-णिनीयैराश्रीयन्ते भाष्यात् ज्ञापकात् । तथा च आद्युदात्तश्च इति सूत्रे भाष्यं प्रातिपदिकस्य चान्त इति प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं शास्ति इति । तथा तस्मिन्नेव सूत्रे प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्यावकाशः । यत्रानुदात्ता प्रकृतिः समत्वं सिमत्वम् इति । नहि फिषोऽन्त उदात्तः त्वत्त्वसमसिम इत्यादिफिट्सूत्राश्रयणं विना प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं सर्वानुदात्तत्वं च संभवतीति दिक् ॥ पाट ॥ पाटलेत्यादय ओषधिविशेषस्य वाचकाः । लघावन्त इति प्राप्त इति । इदं पूर्वेण परेण च संबध्यते ॥ पर्याया इति । वृक्षविशेषस्य वाचकाः । सागरसमुद्रयोः लघावन्ते इति प्राप्ते ॥ गेहा । गह्वार्थानामन्त उदात्तः स्यात्स्त्रियां न ॥ गुद ॥ अगेहार्थ-मिदम् ॥ ध्यपूर्व ॥ धकारेति । नित्यस्त्रीलिङ्गस्येति शेषः । प्राप्ते इति । आ-द्युदात्तत्वे प्राप्ते इत्यर्थः ॥ यञन्तत्वादिति । बह्वचष्टिलोपो यञ्च इति वचनात् ॥ यतो नाव इति । इभमर्हतीति दण्डादित्वाद्यत् ॥ यान्तस्यान्त्यादिति । यत्त्वा-द् घः इति प्रत्ययस्वरेणापीति वा बोध्यम् ॥ स्वान्तस्या ॥ श् च म् च श्मौ तौ आदी यस्य स श्मादिर्न श्मादिरश्मादिः तस्य । शकारमकारादिभिन्नस्य स्वश-ब्दस्यान्तोदात्तः स्यात् ॥ शीङः खो निष्ठ्स्वश्चेत्यादि । ननु बहुषूणादिपुस्त-केषु शीङो ह्रस्वश्च इत्येव पठ्यते मुहेः खो मूर्च इत्यतः खोऽनुवर्त्तते । ह्रस्ववि-धानसामर्थ्याद्गुणाभाव इति स्वयमप्युणादिष्वेवमेवोक्तम् । तस्मात्पूर्वापरवि-रुद्धोऽयं ग्रन्थ इत्यस्वरसादाह । अन्तरङ्गत्वादित्यादि ॥ ह्विष्ठ ॥ एषामिति । ह्विष्ठ वत्सर ति शत्य एतदन्तानामित्यर्थः ॥ बंह्विष्ठ इति । बहुलशब्दात् अति-शायने तमबिष्ठनौ इतीष्ठन्, प्रियस्थिरस्फिर इत्यनेन बहुलस्य बंहिरादेशः ॥ परिवत्सर इति । क्वचित्तु संवत्सर इति पाठस्तत्र वसेश्च संपूर्वाच्चित् इति स-रप्रत्ययस्य चित्त्वादपि सिद्धेः ॥ सप्ततिरित्यादि । पङ्क्तिविंशतित्रिंशत् इत्यत्र

SGDL

व्युत्पादिता एते ॥ प्राग्वदिति । लघावन्ते इति प्राप्त इत्यर्थः ॥ दक्षिणस्य । अस्यान्त उदात्तः स्यात्प्रावीण्यार्थे । वीणायां दक्षिणः प्रवीण इत्यर्थः ॥ छन्दसि ॥ दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्यातां वेदे ॥ कृष्णस्य । अस्यान्त उदात्तश्छन्दसि न तु मृगाख्यायाम् ॥ एके इति । तन्मतेऽस्मिन्सूत्रे नामधेयस्य इत्यनुवर्त्तते वचनविपरिणामेनान्वयः, नामधेययोः शुक्लगौरयोरादिरुदात्त इत्यर्थः । तेन सरो गौरो यथा पिब इत्यत्रान्तोदात्तत्वमेव । नामधेयत्वाभावात् ॥ अङ्गुष्ठो । एषामन्तोदात्तश्छन्दसि ॥ अङ्गुष्ठस्येति । उपलक्षणमिदम् । बकशब्देऽपि प्राणिनां कुपूर्वम् इत्याद्युदात्ते प्राप्ते इति बोध्यम् ॥ वा भाषायाम्॥ पृष्ठमिति । पक्षे स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तत्वम् ॥ अर्जुनस्य । अन्त उदात्तस्तृणाख्यायाम् । तृणाख्यायां किम् । अर्जुनो वृक्षः । उनर्वन्नन्तानाम् इत्याद्युदात्तः ॥ अर्यस्य । अन्त उदात्तः स्वाम्याख्यायाम् । अर्यः स्वामिवैश्ययोः इति निपातितोऽर्थमयशब्दः ॥ आशाया । अदिगाख्यायामाशाशब्द आद्युदात्तः स्यात् । ज्येष्ठेत्यादि । प्रशस्यस्य श्रः ज्य च इति प्रशस्यशब्दादिष्ठनि ज्यादेशः । श्रवणं श्रवः सोऽस्त्यस्याः सा श्रवती धनं विद्यते यस्याः सा धनवती अतिशयिता श्रवती श्रविष्ठा धनिष्ठा इष्ठनि विन्मतोर्लुक् इति मतुपो लुक् ॥ आद्युदात्ते प्राप्त इति । ञ्नित्यादिर्नित्यमनेन ॥ कृत्तिकेति लघावन्ते इति आद्युदात्तत्वम् ॥ घृतमिति ॥ नब्विषयस्य इति प्राप्ते ॥ ज्येष्ठ इति । उदाहरणे वृद्धशब्दस्य वृद्धस्य च इतीष्ठनि ज्यादेशः । युवाल्पयोः कनन्यतरस्यामिति युवन्शब्दस्य कनादेशः । प्रत्युदाहरणे प्रशस्यस्य श्रः ज्य च इति प्रशस्यशब्दस्य ज्यादेशः । अल्पस्य कन् ॥ निस्वादिति । तथा च निस्वरापवादोऽयं योगः ॥ पक्षे उदात्त इति । उदात्त इत्यनुवृत्तेः ॥

इति प्रथमः पादः ॥ १ ॥

नब्विषयस्य ॥ इसन्तवर्जितस्यादिरुदात्तः स्यात् ॥ सर्पिरिति । अर्चिशुचि इत्यादिना इसिः ॥ तृण । तृणवाचिनां धान्यवाचिनां च द्व्यचामादिरुदात्तः स्यात् । अषिति अचः प्राचां संज्ञा । तदाह । द्व्यचामित्यर्थ इति ॥ गोधूमा इति । लघावन्ते इति मध्योदात्तता । त्रः संख्या ॥ नकाररेफान्तायाः संख्याया आदिरुदात्तः स्यात् ॥ चतुष्कपाल इति । चत्वार इत्यात्रामस्वरेण भाव्यम्, चतुरः इत्यत्र चतुरः शसि इति चतुर्भिरित्यत्र झल्युपोत्तमम् इति, चतुर्णामित्यत्र षट्त्रिचतुर्भ्यः इत्यनेनेति समास उदाहृतः । इगंतकालकपालभगाल इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तोयम् ॥ स्वाङ्गशिटाम् । स्वाङ्गवाचिना-

मदंतानां सर्वनाम्नामादिरुदात्तः स्यात् ॥ उदकमिति । छंदसि अङ्गुष्ठोदकबकवशानाम् इत्यंतोदात्तः । भाषायां तु कर्दमादित्वादादिर्द्वितीयं चोदात्तम् ॥ उनर्व । उन ऋट वन् एतदन्तानामादिरुदात्तः स्यात् ॥ कृस्वान्तस्य । अन्ट्किम् । नृशंसः ॥ अच्तस्य । अदेवनस्याचस्यादिरुदात्तः ॥ अर्वस्य । असमद्योतनेऽर्धशब्दस्यादिरुदात्तः ॥ ग्रामादीनां च । आदिरुदात्तः ॥ लुबन्तस्य । उपमेयवाचिनो लुबन्तस्यादिरुदात्तः ॥ पश्चेवेति इवे प्रतिकृतौ इति विहितस्य लुम्मनुष्ये इति कनो लुप् । लुबन्तस्य किम् । अग्निर्माणवकः ॥ न वृक्ष । पूर्वेण प्राप्तमाद्युदात्तत्वं निषिध्यते । अत्र वृक्षपर्वतविशेषग्रहणात् वृक्ष इवायं वृक्षः पर्वतः । अत्र पूर्वेणाद्युदात्तत्वं भवत्येव ॥ राजविशेषस्य । लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य राजविशेषस्याद्युदात्तः यमन्वा चेन्नामधेयं भवति । पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । राजविशेषस्य चेद्वृद्धस्यैवेत्याहुः । फिड्वृत्तौ तु वृद्धस्य चेद्राजविशेषस्यैव इति नियमो दर्शितः ॥ आङ्ग इति । आङ्ग इवायमाङ्गः अङ्ग इवायमङ्गः ॥ लघावन्ते । इह आदिरिति न संबध्यते, तेनानादेरपि गुरोरुदात्तः । अत एव वृषाकपिशब्दस्य गुरुरुदात्तः इति वृषाकप्यग्नि इति सूत्रे वृत्त्यादिग्रन्थेषु विभावितम् । न च गुरूणां मध्ये य आदिरित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम् । अन्यतो ङीष् इति सूत्रे सारङ्गकल्माषशब्दौ लघावन्ते इत्यादिना मध्योदात्ताविति हरदत्तग्रन्थविरोधादित्याहुः ॥ कल्याण इति । पर्यायेणादिमध्यावुदात्तौ ॥ शकुनीनाम् ॥ पक्षिवाचिनाम् ॥ पूर्वमिति । अन्त्यात्पूर्वमित्यर्थः । अत्रापि आदिः इति न संबध्यते, पूर्वग्रहणात् ॥ कुक्कुटेत्यादि । मध्योदात्तावेतौ ॥ नर्तु । ऋतुवाचिनां प्राणिवाचिनां च यथालक्षणप्राप्तमुदात्तत्वं न ॥ धान्यानाम् । धान्यवाचिनां वृद्धकशब्दान्तानां षशब्दान्तानां चादिरुदात्तः ॥ श्यामाका माषा इति । अत्र उशीनर इत्यनेन तृणधान्यानाम् इत्यनेन चाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् नैषादका राजमाषा इत्युदाहर्त्तव्यम् । फिड्वृत्तौ तु सूत्रे चशब्दो न पठितः । वृत्तौ गुरुरुदात्तः इति व्याख्यातं न त्वादिरुदात्त इति । नैषादकः कालाचा इत्युदाहृतं च । यत्तु धान्यानामिति किम् । श्यामाका इत्युदाहृतम् । तन्न । श्यामाके धान्यत्वाभावश्चिन्त्यः ॥ जनपदा ॥ जनपदवाचिनामजन्तानामादिरुदात्तः स्यात् ॥ केकय इति । अत्र परत्वात् यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम् इति स्वरेण भाव्यमतः अङ्गा वङ्गा इत्युदाहर्तव्यमिति वदन्ति ॥ हयादीनां ॥ हयादीनामसंयोगपूर्वो यो लशब्दस्तदन्तानामादिरुदात्तः । अन्त्यात्पूर्वं वा । केचित्तु अत्र जनपदानाम् इत्यनुवर्त्तयन्ति, पञ्चाला कोशला इत्युदाहृत्य पलालमिति प्रत्युदाहरन्ति च ॥ इग । अत्रापि जनपदानामित्यनुवर्त्य कुरवश्चैव

इत्युदाहृतं कृषिरिति प्रत्युदाहृतम् । अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषस्व इत्यत्र कृषिशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् ॥

इति द्वितीयः पादः ॥

कपोल इति । लघावन्ते इति मध्योदात्तत्वम् ॥ रसना वदनमिति । स्वाङ्गशिटाम् इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ मादी ॥ मलयः मकर इति । अनयोः मकरवरूढ इति यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम् इति विशिष्य स्वरविधानान्महेन्द्र इत्युदाहर्त्तव्यम् ॥ शादीनां शा ॥ शकारादीनां शाकवाचिनां त्र्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात् । केचित्तु सादीनाम् इति पठित्वा सर्षपा इत्युदाहरन्ति ॥ पान्तानाम् । पशब्दान्तानां गुर्वादीनां त्र्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात् । अनूपे अनोरप्रधानकनीयसी इत्यनेनोदात्तत्वं नीपे नेरनिधाने इत्यनेनेत्याहुः ॥ युत ॥ युत अनि अणि एतदन्तनां त्र्यचां द्वितीमुदात्तं स्यात् ॥ इत्यादीति । आदिशब्देन पारावत वितस्ता इक्षु आर्जि द्राक्षा कला उमा काष्ठा पेष्ठा काशीना । काशीनानाम् इति वक्तव्ये नुडभाव आर्षः ॥ छन्दसि । छन्दसि मकारादीनामन्येषां चादिर्द्वितीयं वोदात्तम् । काश्यपः । कर्द्दमा कुलटा उदक गान्धारिः सुगन्धिः ॥ आदिरिति । सुगन्धितेजनशब्दस्य ॥ नपः फलान्तानाम् । नप् नपुंसकम् । नपः किम् । दासीफलो ह्यचः ॥ थान्तस्य ॥ यशब्दान्तस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं स्यात् ॥ थान्तस्य ॥ केचित्तु थान्तस्य च नालघुनी इति पठित्वा आकारान्तस्य नाशब्दस्य च लघुनी अन्त्यात्पूर्वे उदात्ते स्तः इति व्याख्याय नाना दिवा सुधा इत्युदाजहुः ॥ शिशुमारो । शिंशुमार इति पाठान्तरम् । उष्ट्रार । उष्टार इति पाठान्तरम् ॥ सांकाश्य । सांकाश्यकाम्पिल्यशब्दौ वुञ्छण इति ण्यान्तौ । दार्वाघाटशब्दो दारावाहनोणन्तस्य च टः संज्ञायाम् इण्प्रत्ययान्तः ॥ ईषान्तस्य ॥ ईषान्तस्य हलादेरादिरुदात्तो वा स्यात् ॥ उशीर॥ अत्र श्यामाकग्रहणं चिन्त्यम् । धान्यानां च वृद्धान्तानाम् इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । इदमेव ज्ञापयितुं मूले धान्यानामित्यत्र श्यामाक इत्युदाहृतम् । देवग्रहणमपि चिन्त्यम्, लघावन्ते इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । हृदयग्रहणं स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम् इति द्वितीयस्योदात्तत्वं बाधितुमन्येषां लघावन्ते इति प्राप्ते वचनम् ॥ महिष्य । एतयोरादिरुदात्तः स्यात् । यथासंख्यं जायाख्यायामिष्टकाख्यायां च ॥

इति तृतीयः पादः ॥

त्वत्त्व ॥ एतानि सर्वानुदात्तानि ॥ सिमस्य ॥ सिमशब्दस्याथर्वणे वेदे उदात्तः ॥ उपसर्गाश्चाभि । अभिशब्दं वर्जयित्वा उपसर्गा आद्युदात्ताः स्युः ॥

यथेति । यथाशब्दः पादान्तेनुदात्तः स्यात् ॥ प्रकारादि । प्रकारे गुणवचनस्य इत्यादिद्वित्वे पदस्यांन्तोदात्तः स्यात् ॥ पटुपटुरिति । ननु कर्मधारयवदुत्तरेषु इति कर्मधारयवद्भावादेव समासस्य इत्यन्तोदात्तत्वे सिद्धे व्यर्थमिदमिति वाच्यम् । तस्य पाणिनीयात्पूर्वप्रवृत्तत्वेनादोषात् ॥ शेषं । प्रकारादिद्वित्वादन्यस्मिन्द्वित्वे परं सर्वमनुदात्तं स्यात् ॥

इति चतुर्थः पादः ॥

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानश्रीगोवर्धनभट्टात्मजरघुनाथ-भट्टात्मजेन जयकृष्णेन कृतायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां सुबोधिन्याख्यायां फिट्सूत्रव्याख्या समाप्तिमगमत् ॥

अथ प्रत्ययस्वराः ॥

अग्निरिति । अंगेर्नलोपश्च इति निप्रत्ययः ॥ कर्तव्यमिति । तव्यप्रत्ययः । तव्यतस्तु तित्त्वात्स्वरितो वक्ष्यते । न च तव्यस्याप्याद्युदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्य इति स्वरितो भवत्येवेति चेत् । सत्यम् ॥ किंत्वयमसिद्धः तित्स्वरस्तु सिद्ध इति प्रवृत्त्याप्रवृत्तिभ्यां महान् विशेषः । तव्यतस्तित्त्वमेव शेषनिघातपरिभाषाया यथोद्देशप्रवृत्तौ ज्ञापकमिति ध्येयम् ॥ युच्छतीति । युच्छ प्रमादे । धातोः इत्यन्तोदात्तः । ततः परः शप् उदात्तादनुदात्तस्य इति स्वरितः ।स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् इति तिपः प्रचयः ॥ चितः । सप्रकृतेरिति । नन्विदं कथं लभ्यमिति चेत् । शृणु । चितः इत्यवयवादेषा षष्ठी, न कार्यिणः । चिद्योवयवस्तस्य संबन्धी यः समुदायः सकार्यी । अथवा चिदस्यास्ति स चितः । अर्शआदेराकृतिगणत्वादच् प्रत्ययः । षष्ठ्यर्थे प्रथमा तेन चिद्वतः समुदायस्येत्यर्थः । अत्र च लिङ्गमकचश्चित्करणमन्यथा तस्यैकाच्त्वादनर्थकं तत्स्यात् ॥ उच्चकै इति । अव्ययसर्वनाम्नाम् इत्यकच् ततः परा टिरुदात्ता । एवं यकैः तकदित्यत्रापि यच्छब्दादकच् । बहुव उदाहरणं तु बहुपटव इत्यादि ज्ञेयम् ॥ ञित्स्वारबाधनार्थमिति । चफञश्चकारो व्रातच्फञोरस्त्रियाम् इति विशेषणे चरितार्थः । ञकारो वृद्धौ तत्रासत्यस्मिन्परत्वात् ञित्स्वरः स्यात् इति भावः ॥ कौञ्जायना इति । कुञ्जस्यापत्यानि बहूनि । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् व्रातच्फञोरस्त्रियाम् इति ञः । ञ्यादयस्तद्राजाः । तद्राजस्य बहुषु ॥ आग्नेय इति । अग्नेर्ढक् ॥ तिसृ । अर्थगतं बहुत्वं शब्द आरोप्यं बहुवचननिर्देशः । तिसृभ्यःपरस्य जसोन्त उदात्तः स्यात् ॥ तिस्र इति । अन्तोदात्तत्रिशब्दस्य स्थाने तिसृ आदेशः स्थानिवद्भावादन्तोदात्तः । अनुदात्तौ सुप्पितौ इति जसनुदात्तः । अत्र अचि र ऋतः इति रेफादेशे कृते उदात्तस्वरितयोर्यणः

इति जसः स्वरितत्वं प्राप्तमनेन बाध्यते ॥ सप्तमोबहुवचनमिति । न प्रथमैकवच-
नम् । व्याख्यानात् ॥ राज्ञेत्यादाविति । सावित्येतस्मिन्सति एकाचः परा तृ-
तीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीत्यर्थो भवति। भवति चायमल्लोपे कृते एकाच् ॥
राज्ञ इति । राजशब्द आद्युदात्तः । कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः इति
कनिन्नन्तत्वात् ॥ अन्तोदात्त ॥ एकाचः इति वर्तते तृतीयादिविभक्तिरिति च ।
नित्यशब्दः स्वर्यते तेन नित्याधिकारनतिर्भवतीत्याहुः नित्याधिकारेत्यादि । अ-
नित्यसमासे किम् । अग्निचित् । अग्नौ चेः इति क्विप्प्रत्ययः । उपपदसमासः ।
गतिकारकोपपदात्कृत् इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चिच्छब्द उदात्तः । अधि-
कारग्रहणं किम् । विग्रहाभावमात्रेण यो नित्यसमासस्तत्र पर्युदासो माभूत् ।
अवाचा ब्राह्मणेन। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम् इत्यन्तोदात्तत्वम् । अत्र विभक्तेर्वैक-
ल्पिक उदात्तो भवत्येव अन्तोदात्तात्किम् । अवाचा । नञ्समासोयम् । न तु
बहुव्रीहिः । तेन नञ्सुभ्याम् इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति किं त्वव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वर एव भवतीत्यर्थः । उत्तरपदग्रहणं तु एकाच्त्वेनोत्तरपदं विशेषयितुम् । अ-
न्यथा समासविशेषणं स्यात् । तथा च शुनः ऊर्क्शच श्लोकं इत्यादावेवायं विधिः
स्यात् । एकाच् किम् । राजदृषदा षष्ठीसमासात् टाप् ॥ दधीच इति । दध्यञ्चती-
ति ऋत्विक् इत्यादिना क्विन् । अनिदिताम् इति नलोपः । अचः इत्यकारलोपः ।
चौ इति दीर्घत्वम् । अत्र चौ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । शस्प्रभृतिग्रहणार्थ-
मिति । शसादिग्रहणं तु न कृतं नपुंसके शसि माभूत् सुटि यथा स्यादिति ॥
ऊडिदं । अत्रैकाच् इति वर्तते, अन्तोदात्तादिति च । एकाजन्तोदाभ्यः परा
सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात् । प्रष्ठौह इति । छन्दसि सहः वहश्च इति
ण्विः । वाह ऊठ् । उपपदसमासे प्रष्ठवाह्शब्दो गतिकारकोपपदात्कृत् इत्यन्तो-
दात्तः । अत्र प्रष्ठौहशब्दस्यानेकाच्त्वेपि ऊठशब्दस्यैकाच्त्वमेव । ऊठुपधाग्रह-
णमिति । उपधाभूत ऊठ् गृह्यते, न त्वन्य इत्यर्थः । पञ्चमीनिर्देशात्परस्यैव ग्रह-
णे प्राप्ते वचनम् । तेनाक्षद्यूरित्यादौ विभक्तेराद्युदात्तत्वं न, अत्र हि अक्षैर्दी-
व्यतीति क्विप् । अन्तरङ्गत्वादूठ् यण् उपपदसमासत्वात् कृत्स्वरेणान्तोदात्तोयम्।
अन्वादेशे नेति । अतएव सावेकाचः इत्यपि स्वरो न । यदि स्यात्तर्हीहान्तोदात्ता-
धिकारो व्यर्थः स्यात् । प्रते बभ्रू इति । भिक्षा ऋक् अन्वादेशप्रदर्शनार्थमाभ्या-
मित्यत्रोक्ता । माभ्यामिति । अत्र पूर्वार्द्धर्चे बभ्रूशब्देनोक्तयोरिहेदमा परामर्शादन्व-
न्वादेशोस्त्येव । अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रं, न त्विदमा कथितस्येदमैवा-
नुकथनमिति भाष्योक्तेः । षट् पदादय इति । न तु ततः परे, एकाच इत्यनुवृत्तेः॥

अष्टनो ॥ दीर्घान्तादष्टनः परा सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता । झल्युपोत्तमम्
इत्यस्यापवादः । अष्टन्शब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । तेन उत्तरार्थमनुवर्तमानस्य
अन्तोदात्तात् इत्यस्येहापि नानन्वयः । दीर्घात्किम् । अष्टभिः । इह झल्युपोत्त-
मम् इति स्वरः । ननु चात्रापि अष्टन आ विभक्तौ इत्यनेन भवितव्यं तद्विधौ
विकल्पस्याभावादिति चेत् । सत्यम् । इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञा-
पयति, नित्ये त्वात्वे व्यावर्त्याभावाद्दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात् । कृतात्वस्य षट्संज्ञां
च ज्ञापयति । अन्यथा ह्यात्वपक्षे सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादनात्वपक्षे षट्स्व-
रेण बाधिष्यते इति किं दीर्घग्रहणेन ॥ जानतीति । ज्ञाजनोर्जा इति जादेशः ।
श्नाभ्यस्तयोरातः इति श्नाकारलोपः । अत्र प्रत्ययस्वरेण शत्रन्तोदात्तम् ॥ कुर्वत
इति । धिन्विकृण्व्योर च ॥ तुदन्तीति । तुदादिभ्यः शः । आच्छीनद्योः इति नुम् ।
प्रत्युदाहरणे दरङ्गविकलतां परिहरति एकादेशोऽत्रोदात्त इति । तुदन्तीत्यत्र शे
कृते तस्मात्परस्य शतुरदुपदेशात्परत्वात् तास्यनुदात्तेत् इति निघाते एकादेश
उदात्तेनोदात्तः इत्युदात्तत्वम् । अस्मिन्कर्तव्ये तस्यासिद्धत्वं नास्ति, अनुमः इति
प्रतिषेधाज्ज्ञापकात् । न ह्येकादेशस्वरेण विना शत्रन्तं सनुम्कमन्तोदात्तं भवति॥
उदात्तयणो ॥ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य इति प्राप्ते वचनम् चोदयि-
त्री नेत्री सवित्रे इति । तृजन्ता एते चित इत्यन्तोदात्ताः । हल्पूर्वादिति किम् ।
बहुतितवा ब्राह्मण्या । स्त्रीलिङ्गोपादानं नाभावनिवृत्त्यर्थम् । तनोतेर्डउः सन्वच्च
इति डउः । चालनी तितउः पुमान् । बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि इति बहुव्रीहिर-
न्तोदात्तः । तत्र उदात्तस्वरितयोः इति विभक्तेः स्वरितत्वम् अस्मिन्सूत्रे नकारग्र-
हणं च कर्तव्यम् ।उदात्तस्थाने यो नकारस्ततोपि परस्या नद्या उदात्तत्वं वक्त-
व्यमित्यर्थः । तेन वाचां पतिः वाक्पत्नीति सिद्धम् । अत्र हि पत्यावैश्वर्ये इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य न भूवाक्चिद्दिधिषु इति प्रतिषेधात्समासान्तोदात्तत्वे वि-
भाषा सपूर्वस्य इति नकारे नान्तत्वान्ङीबनेनोदात्तः ॥ नोङ् ॥ शसादय इति ।
यद्यपि पूर्वसूत्रे नद्यजादी इत्य नुवर्तते, तथापि ऊङ्धात्वोर्यणः परा नदी न
संभवतीति नानुवर्तिता । ब्रह्मबन्ध्वेति । ऊङ् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । तेन सह य
एकादेशः सोप्युदात्तः । तस्मात्परस्योदात्तत्वे प्रतिषिद्धे उदात्तस्वरितयोर्यणः स्व-
रितोनुदात्तस्य इति विभक्तिः स्वरिता । सुभ्वे इति । क्विबन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरेणान्तोदात्तस्य ओः सुपि इति यण् ॥ अब्दिमानिति । आपो दीयन्तेऽस्मि-
न्निति कर्मण्यधिकरणे च इति किः । उदनिशब्दोऽव्युत्पन्नः । अस्य घृतादित्वा-
दन्तोदात्तत्वं बोध्यम् । अन्यथा युतान्यणन्तानाम् इति द्वितीयस्योदात्तत्वं

प्रसज्यते। मतुवसो रु: सम्बुद्धौ छन्दसि इति रु: । अतोऽटि नित्यम् इत्यनुनासिक: ॥ भवतस्त्म इति। अचिशब्दान्मतुप् अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त: इति छन्दस्यपि दृश्यते इत्यनङ्। अनो नुट् इत्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नलोप: । ततो भूतपूर्वगत्या मतुपो नुट्। मादुपधाया: इति वत्वम् ॥ इषुरिति । धान्ये इत्यधिकारे इषे: किच्च इति उप्रत्ययान्त आद्युदात्त इषुशब्द: तस्मात्परो मतुबनुदात्त एव। ननु मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वान् अत्र मतुबुदात्तत्वं प्राप्नोति मृग्रोरुति: इत्युतिप्रत्यये प्रत्ययस्वरेण मरुच्छब्दस्यान्तोदात्तत्वात्। न च तकारेण व्यवधानं स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वादत आह। स्वरविधाविति। नेष्यत इति। समासस्य इति सूत्रे मरुत्वानित्यत्र ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् इति स्वर: प्राप्नोतीति दोषमुद्भाव्य हल्स्वरप्राप्तौ इति भाष्योक्तेरिति भाव: । रेवानिति । रयिरस्यास्तीति मतुप् रयेर्मतौ बहुलम् इति संप्रसारणं पूर्वरूपत्वम्। आद्गुण: ततो ह्रस्वाभावाद्वचनम् ॥ नामन्य। ह्रस्वग्रहणमनुवर्तते मतुब्ग्रहणं च तच्च सप्तम्या विपरिणम्यते। तेन ह्रस्वो विशिष्यते तदाह। मतुपि यो ह्रस्व इति । सुमतोनामिति । सुमतिशब्दो बहुव्रीहि:। नञ्सुभ्याम् इत्यन्तोदात्त:। मतुपा ह्रस्वविशेषणं किम्। भूतपूर्वेऽपि ह्रस्वे यथा स्वर: स्यात् अग्नीनामित्यादौ। अन्यथा परत्वान्नित्यत्वाच्च दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाभावान्न स्यात् तिसृणामित्यत्र सांप्रतिके ह्रस्वे स्यात्। सांप्रतिकाभावे हि भूतपूर्वगतिर्भवति न तु सत्यपि तस्मिन् । नन्वेवं तिसृणामित्यत्र न स्यात्, मतुपि तिसृभावस्यैवाभावात्। इष्टमेवैतत्संगृहीतम्। अत्र हि षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि: इति नित्यमेव विभक्तेरुदात्तत्वमिष्यते ॥ षट्त्रि ॥ अन्तोदात्तात् इत्येतन्निवृत्तम्। यद्येतदनुवर्तेत पंचानां नवानां चतुर्णामित्यत्र न स्यात् । न्न: संख्याया: इत्याद्युदात्तत्वात्, क्व तर्हि स्यात् सप्तानामष्टानाम्। सप्ताष्टशब्दौ धृतादित्वादन्तोदात्तौ। हलादि: किम्। चतस्र: पश्य। यथैतदिह हलादिग्रहणस्य व्यावर्त्यं तथा चतुर: शसि इत्यत्रैवावोचाम ॥ न गो ॥ सौ इति यदि सप्तमीबहुवचनग्रहणं स्यात् तर्हि तेभ्य: केभ्य: इत्यत्र न स्यात्, तत्किंशब्दयो: सप्तमीबहुवचने परत: त्यदाद्यत्वे कृते बहुवचने झल्येत् इत्येत्वविधानात् तेषु केषु इत्यत्रावर्णान्तत्वाभात्। ताभिर्याभिरित्यादावेव स्यात् तासु यास्वित्यत्रावर्णान्तत्वात् । तस्मात्प्रथमैकवचनमित्याह। सौ प्रथमैकवचन इति । अनन्तरप्रतिषेधस्यासंभवात् षाष्ठिकस्वरस्य प्रतिषेधो विज्ञायते इत्याह। प्रागुक्तं नेति। एवं च वीरवत्तममित्यत्र ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् इति न भवति। स्फायि तञ्चि इत्यादिना रक्ति अन्तोदात्तो वीरशब्द:। गोभ्य इति। सावेकाच: इति प्राप्तम्। शुनश्चिच्छेपमिति। अत्र त्रि-

दिति पदं संहितापाठे बाहुलकात् शुनःशेपशब्दस्य मध्ये प्रक्षिप्यते, पदकाले तु शुनः शेपं चित् इति पठ्यते शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः इत्यलुक् वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरः। श्वन्शब्दे तेभ्यः तेषामित्यत्र च सावेकाचः इति प्राप्तं प्रतिषिध्यते। राडिति। क्विबन्तः राजा॥ अङिति। अञ्चतिः क्विबन्तः। तस्य सनकारस्य ग्रहणं विषयावधारणार्थम्। यत्र नलोपो नास्ति तत्रैव प्रतिषेधो यथा स्यात्। प्राञ्चा। प्राङ्भ्याम्। नाञ्चेः पूजायाम् इति प्रतिषिध्यते नलोपः। अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् इति प्राप्तं निषिध्यते। गतौ तु विभक्त्युदात्तः स्यादेव। प्राचा प्राचे। क्रुङिति क्विन्नन्तः। क्रुञ्चा। क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः। ऋत्विक् इत्यादिना क्विन्। तत्रैव सूत्रे क्रुञ्च इति निपातनान्नलोपाभावः। कृत् करोतिः कृन्ततिर्वा क्विबन्तः। कृताकृते॥ दिवो॥ झलादिरिति। नन्वसति सप्तमीनिर्देशे कथं पुरस्य तदादिविधिः। केवलझलात्मिकाया विभक्तेरभावादेव तदादिविधिः। ननु तर्हि तदन्तविधिस्तु का पुनर्झलन्ता विभक्तिः। शसादिः सकारान्ता इति चेत्। सत्यम्। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः इत्यत आदिरिति वर्तते। दिवः पराविभक्तिर्नोदात्ता भवति, कीदृशी या स्याज्झलादिरिति। द्युभिरिति। सावेकाचः इति वा, ऊडिदम् इति वा प्राप्तः स्वरः प्रतिषिध्यते। दिवे दिवे इति। ऊडिदंपदात् इति विभक्तिरुदात्ता॥ तित्स्वरितम्॥ निगदव्याख्यातमिति। उच्चारणेनैव व्याख्यातमित्यर्थः। क्वेति। किमोत् तित्स्वरितम् क्वाति इति किमः क्वादेशः॥तास्यनु॥तास्यादीनां समाहारद्वन्द्वः। उपदेशग्रहणं संभवव्यभिचाराभ्यां ङिदङ्गयां संबध्यते, न तु तास्यनुदात्तेद्भ्याम्। ङिदिति कर्मधारयः। उपदिश्यत इत्युपदेशः। तस्याकारेण ङिता च विशेषणात्तदन्तविधिः। तथा च सूत्रार्थः। तासेरनुदात्तेतो ङिददुपदेशाकारान्तोपदेशाच्च परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् न्हिङौ वर्जयित्वा। कर्तेत्यादि॥ लुटः प्रथमस्य डारौरसः एकवचने डित्वाट्टिलोपः। इतरत्र रि च इति सलोपः॥ आस्त इति॥ अदादादित्वाच्छपो लुक्। ङित इति। अस्याप्युपदेशविशेषणान्नेह। शृणुते जरितुर्हवम्। अत्र श्नुरतिदेशे न ङित्। चनस्यतमिति। चनोऽन्नन्तदात्मनइच्छन्तमित्यर्थः क्यच्। लोट्थसस्तं शप् स चानुबन्धस्यानेकान्तत्वाददुपदेशः। चित्स्वरोपीति। चित्स्वरस्यावकाशः चलनः चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् अस्यावकाश आस्ते इत्यादौ, वर्द्धमानमित्यत्र त्वयं निघातश्चित्स्वरं बाधते परत्वादिति भावः। वर्द्धमानमिति। वृधु वृद्धौ॥ लटः शानच्। शप् आने मुक् इति मुक्। न चात्र मुका व्यवधानम्। यद्यकारस्यागमो मुक्, तदाकारोपदेशात् परं लसार्वधातुकमिति सिद्धो निघातः। सा-

वयवेन व्यवधानाभावात् । यद्यकारान्तस्याङ्गस्य भक्तो मुक्, तदादुपदेशलसार्वधातुकमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गस्वरं प्रत्यकारान्तविशिष्टाङ्गप्रत्ययापेक्षस्य बहिरङ्गस्य मुकोऽसिद्धत्वात्सिद्धो निघातः । हत इति । अनुदात्तोपदेश इत्यनुनासिकलोपे कृते सत्यकारान्तात्परं लसार्वधातुकं भवति तथाप्युपदेशग्रहणान्न भवति न हि हन्तिरदन्त उपदिश्यते ॥ कतीह पचमाना इति ॥ तस्य्कोस्थवयोवचनशक्तिषु चानश् । क्वचित्तु कतीह निघ्नाना इति दृश्यते तत्र निघ्नशब्दादाचारक्विबन्ताच्छान्दसो मुगभावः । तत्तु तास्यादिभ्यः परत्वाभावाच्चिन्त्यम् । शिश्ये इति ॥ एरनेकाचः इति यणादेशः । लिट् च इत्यार्धधातुकमेतत् । यदधीत इति । यच्छब्दप्रयोगो निपातैर्यद्यदिहन्त इति निघातप्रतिषेधार्थः । अत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव । विद विचारणे इन्धी दीप्तौ खिद दैन्ये इति त्रयोनुदात्तेतः । तेभ्यः परस्य सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते आह । विन्दीत्यादि । एभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ यासिष्टमिति । या प्रापणे लुङ् थसस्तम् । च्लि लुङि । च्लेः सिच् यमरमनमाताम् इतीट्सकौ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपि इत्यडभावः । इदमाद्युदात्तत्वाभावे उदाहरणम् । आद्युदात्तत्वे तूदाहरणाऽन्तरं मृग्यम् ॥ थलि । णमुल्यन्यतरस्याम् इत्यतोन्यतरस्यामित्यनुवर्तमाने वाग्रहणं कार्यिविकल्पार्थम् । अन्यतरस्यांग्रहणेन कार्यविकल्पस्य सिद्धत्वात् । तेनेडादयः पर्यायेण कार्यं प्रतिपद्यन्ते । ननु तवै चान्तश्च युगपत् इत्यादौ युगपद्ग्रहणादेवान्यत्र पर्यायः सिद्धः । सत्यम् । आदेरपि प्राप्त्यर्थं वाग्रहणम् । अन्यथा श्रुतयोरिडन्तयोरेव कार्यित्वं विकल्प्येत । सेटीति किम् । यथा थलि स्वरः । नन्विड्ग्रहणात्सिडेव थल् ग्रहीष्यत इति चेत् । सत्यम् । इड्ग्रहणं तु यदेडागमः क्रियते, तदा तस्योदात्तार्थं स्यात् । यथा कर्तुः क्यङ् सलोपश्च इत्यत्र सः । ततश्च यथा लुलविथेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तविधाने ययिथेत्यादौ चतुर्थाभावेपि पर्यायेणोदात्तत्रयं भवति एवमिडभावेपि स्यादित्यर्थः ॥ आहवनीय इति । बाहुलकादधिकरणेनीयर् । प्रोक्षणार्थात्कर्मणि वा । ततो गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

इति प्रत्ययस्वराः ॥

समासस्य ॥ यज्ञश्रियमिति । षष्ठीतत्पुरुषः । श्रीशब्दस्योदात्तत्वे कृते थान्ततरस्यादियङुदात्तः ॥ बहुव्रीहौ ॥ इहोदात्तस्वरितग्रहणमनुवर्त्तमानं तद्वति वर्तते । पूर्वपदसामानाधिकरण्यात्सूत्रे प्रकृत्या इत्येतावदुक्तेपि स्वरप्रकरणात्प्रकृतिस्वरेणैव प्रकृतिभावो विज्ञायते, पूर्वपदस्य प्रकृतिभावस्तत्स्वयोरुदात्तस्वरितयोः प्रकृतिभावद्वारेणेत्याशयेनाह। उदात्तस्वरितयोगीति । चित्रेति । श्रूयते इति

श्रवः कीर्तिः। चित्रं श्रवो यस्य स चित्रश्रवाः। ततस्तमप्। चित्रशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः। ततः परस्य उदात्तादनुदात्तस्य इति स्वरितः। ततः परस्य स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् इति प्रचयः॥ समपाद इति। त्वत्वसमसिमेत्यनुच्चानीति सर्वानुदात्तः समशब्दः पादशब्दो वृषादीनां च इत्याद्युदात्तः। अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव॥ तुल्यश्वेत इति। नौवयोधर्मविष इति यति यतोऽनावः इत्याद्युदात्तस्तुल्यशब्दः। सदृक्श्वेतः। सदृशः श्वेत इति समानान्ययोश्च इति क्विन्नन्तः सदृक्शब्दः गतिकारकोपपदात्कृत् इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः। एवं सदृशशब्दः कञन्तो मध्योदात्तः। किरिणेति। कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च इत्यौणादिक इः स च कित्। भुजेः किच्च इत्यतः किदित्यनुवर्त्तनात्। तेन किरिगिरिशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ। मन्दयत्सखमिति। मदिस्तुत्यादिषु ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः। तस्य छन्दस्युभयथा इत्यार्द्धधातुकत्वेन शबभावात् तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशात् इति निघातो न। अतः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव णेरनिटि इति णिलोपस्तु न, तं प्रति सार्वधातुकत्वाश्रयणात्। न च वैपरीत्यमापादनीयम्। छन्दसि दृष्टानुविधानात्। इत्थं मन्दयच्छब्दोऽन्तोदात्तः। शस्त्रीश्यामेति। उपमानानि सामान्यवचनैः इति समासः। शस्त्रीशब्दो गौरादिङीषन्तोऽन्तोदात्तः॥ अव्यये। निपातत्वादेव सिद्धे नञ्ग्रहणमकरणिरित्यादौ परस्यापि कृत्स्वरबाधनार्थम्। अकरणिरित्यादौ आक्रोशे नञ्यनिः इत्यनिः। किञ्च तिस्र इत्यत्र तिसृभ्यो जसः इति सतिशिष्टोऽपि विभक्तिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते। अपि च चत्वारः अनड्वाह इत्यत्र सतिशिष्टोऽप्याम्स्वरो बाध्यते। अव्यथोत्यत्र जिदृचि इत्यादिना धातुना समासं निपात्य इनिः क्रियते। तस्यापि स्वरस्य बाधनार्थं कुग्रहणं चादिषु पाठाभावात्॥ स्नात्वेति। मयूरव्यंसकादिरयम्। नन्वयं तत्रैवान्तोदात्तो निपात्यतामिति चेन्न। सामिकृतं स्वयं धौतमित्यादिवारणाय परिगणनस्यावश्यकत्वात्। अन्यथा तत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात्। इष्यते तु समासस्य इत्यन्तोदात्तः। सामिकृतमित्यादौ सामि स्वयं क्तेन इति समासः। मुहूर्तं सुखमिति। कालाध्वनोः इति द्वितीया। अत्यन्तसंयोगे च इति समासः। मुहूर्त्तशब्दः पृषोदरादिरन्तोदात्तः। भोज्योष्णमिति। कृत्यतुल्याख्याः इति समासः। भोज्यशब्दो ण्यदन्तः। तित्स्वरितम् इति स्वरितान्तः॥ वर्णो वर्णे॥ अत्र एतइति प्रतिषेधाद्बहुवचननिर्देशाच्च उत्तरपदे स्वरूपग्रहणं न, तत्साहचर्यात्पूर्वपदेऽपि स्वरूपग्रहणं न तदाह। वर्णवाचिनीत्यादि। कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्त इति कृषेर्वर्णे इति विहितो यो

नक्तदन्त इत्यर्थः। कृष्णशब्दः कृष्णस्यामृगाख्याचेत् इत्यन्तोदात्तो वेदे, भाषायां तु वर्णानां तणतिनितान्तानाम् इत्याद्युदात्तः। इतन्नन्त इति। कृहेरच्च लो वा इति इतन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः। कृष्णतिला इति। वर्णो वर्णेन इति प्रतिपदोक्तः समास इह गृह्यते तेनैव सिद्धे वर्णग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्॥ गाध॥ अरित्रगाधमिति। अरित्रं नौकाष्ठं तस्य गाधं स्पृश्यमानं तलम्। गाध्यतइति गाधः गाधृ प्रतिष्ठायाम् कर्मणि घञ्। अर्द्धर्चादित्वात् क्लीबत्वम्। गोलवणमिति। षष्ठीसमासः गोशब्दो गमेर्डोः इति डोप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः।इत्रान्त इति।अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः इति विहितः। मध्योदात्त इति। प्रत्ययस्वरेण। इयत्तापरिच्छेदमात्रमिति। इयत्तायाः परिच्छित्तिरियत्तापरिच्छेदः। क्रियाशब्दोऽत्र प्रमाणशब्दो गृह्यते न पुनरायाममात्रे रूढ इत्यर्थः॥ दायाद्यम्॥ दातव्यो दायोंशः। दायमादत्ते दायदः। मूलविभुजादित्वात्कः दायादस्य भावो दायाद्यम्। दायस्य दानं तत्संबन्धो वा। इह तु लक्षणया आदीयमाने दाय एव दायाद्यशब्दो वर्त्तते दायादशब्दे परे दायाद्यवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्। क्युप्रत्ययान्त इति। कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञ्ःक्युः इति विहितः। परमदायाद इति। अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव॥ प्रतिबन्धि॥ कार्यसिद्धिं प्रतिबध्नातीति प्रतिबन्धि। आवश्यके णिनिः। गमनचिरं व्याहरणकृच्छ्रमिति। गमनव्याहरणशब्दौ ल्युडन्तौ। तयोर्लित्स्वरः। अत्र विशेषणसमासः। ननु सामानाधिकरण्ये सति विशेषणसमासो भवति। न चेह तदस्ति, गमनशब्दस्य गतिवाचित्वाच्चिरशब्दस्य कालवाचित्वात्। नैष दोषः। चिरकालवाचिनि गमनेऽत्र चिरशब्दो वर्त्तते, गमनमत्र विशेष्यं, तद्विशेषणे तु चिरकृच्छ्रे, तत्र विशेष्यस्य पूर्वनिपातनार्थं मयूरव्यंसकादित्वमप्येष्टव्यम्। पूर्वपदस्य प्रतिबन्धिवाचित्वमुपपादयति। गमनमित्यादि। कारणवैकल्याद्धिचिरकालभावि गमनं कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते। कृच्छ्रयोगि वा। कृच्छ्रं दुःखं तद्योगि वा कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते। मूत्रकृच्छ्रमिति। षष्ठीसमासः॥ पदेऽपदेशे॥ अपदेशो व्याजः। व्याजोपदेशो लक्ष्यं च इत्यमरात्तदाह। व्याजवाचिनीति। उच्चारपदेनेति। उच्चारः पुरीषक्रिया॥ विष्णुपदमिति। षष्ठीसमासः॥ निवाते॥ निवातशब्दे परे। वातत्राणवाचिनीति। वातत्राणार्थे निवातशब्दे परे इत्यर्थः। वातस्याभावो निवातमित्यव्ययीभावः। निरुद्धो वातोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा। तत्र कुड्यादयो वर्तमानाः समानाधिकरणा निवातशब्देन समस्यन्ते। कुटी एव निवातं कुटीनिवातम्। कुड्य एव निवातं कुड्यनिवातम्।

यगन्त इति। कवतेर्यक्। डकारस्येत्संज्ञा न भवति गुणप्रतिषेधार्थात्ककारानुबन्धात्॥ यगन्त इत्यन्ये इति। ते तु कवतेर्यन् इति सूत्रमधीयते॥ शारदे नूतनार्थ इति। अव्युत्पन्न इत्यर्थः॥ रज्जोः सद्य उद्धृतमिति। रज्जुबन्धपाशधृते रज्जुशब्दः। इदानीमेव कूपादुद्धृतं नूतनं जलमित्यर्थः। सृजेरसुम्च इति। स्कन्देः सलोपश्च इत्यतः सलोपः इति वर्तते। भ्रमृशीङ् इत्यतः उरिति, धान्ये नित् इत्यतो निदिति। सृजेः स्यात्स च नित्। धातोरसुमागमः सलोपश्चेत्यर्थः। तत्र सृजेरन्त्यादचःपरेऽसुमि सलोपयणादेशेसुम्सकारस्य जश्त्वे च रज्जुरिति भवति॥ आद्युदात्त इति। प्रत्ययस्य नित्त्वान्नित्स्वरेण। उत्तमशारदमिति। शरदि ऋतौ भवं शारदम्॥ अध्व॥ कठाध्वर्युरिति। अध्वरं यज्ञं यातीत्यध्वर्युः ऋत्विग्विशेषः। कठेन प्रोक्तं छन्दोधीते कठः। कठशब्दाण्णिनिप्रत्ययः। तस्य लुक्। अध्येत्रणस्तु प्रोक्ताल्लुक् इति लुक् विशेषणसमासोयम्॥ दौवारिककषाय इति। षष्ठीसमासः॥ सदृश। सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोरुत्तरपदयोः॥ पितृसदृश इति। पितृमातृशब्दावुणादितृजन्तौ चित्स्वरेणान्तोदात्तौ। नन्वत्र पूर्वसदृशसमानार्थ इति तृतीयासमासे कृते तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्येव सिद्धम्। न च तुल्यार्थयोगे षष्ठ्या अपि विहितत्वेन षष्ठीसमासार्थमिदमिति वाच्यम्। तत्रानभिधानात्षष्ठीसमासो नेत्यपि सुवचत्वादिति चेत्। मैवम्। अलुक्समासानुरोधेन षष्ठीसमासस्वीकारस्यावश्यकत्वात्। तद्यथा। दास्याः सदृशो, वृषल्याः सदृश इति। षष्ठ्या आक्रोशे इत्यलुक्। दासीशब्दो दंसेष्टो न धा च इति दंशेष्टः प्रत्ययः, नकारस्य चाकारः। प्रत्ययस्वरेण दासशब्द उदात्तः। टित्त्वान्ङीप्। यस्येति च इति लोपः। अनुदात्तस्य च यत्र इति ङीप उदात्तत्वम्। वृषलशब्दाज्जातिलक्षणो ङीष्। उभयत्रापि उदात्तयणो हल्पूर्वात् इति विभक्तिरुदात्ता। नन्वेवं तृतीयासमासविधायके पूर्वसदृश इति सूत्रे सदृशग्रहणं मास्तु। सर्वत्र षष्ठीसमासोस्तु इति चेत्। मैवम्। यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति, तदर्थं सदृशग्रहणम्। विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति अन्यो देवदत्तादिरत्र प्रतियोगी॥ प्राच्यशब्द आद्युदात्त इति। द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् इति तदन्तत्वात् यतोनावः इत्याद्युदात्तः॥ परमसप्तसममिति। सप्तानां समानां समाहारः सप्तसमं समाहारद्विगुः। पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः॥ गन्तव्यपण्यम्॥ वणिगेव वाणिजः। प्रज्ञादित्वादण्॥ मद्रवाणिज इति। मद्रेषु गत्वा व्यवहरतीत्यर्थः॥ गोवाणिज इति। गमेर्डोः। अन्तोदात्तोयम्॥ सप्तमीसमास इति। सप्तमी इति योगविभागात्। मद्रवाणिजेत्वत्र षष्ठीसमासः॥

रक्प्रत्ययान्त इति । स्फायितञ्चि इति विहितो रक् तदन्तादित्यर्थः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोयम् ॥ मात्रे ॥ तथेति । पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थः । भिक्षाशब्दोप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । मात्रशब्दस्तु तुल्यपर्यायो वृत्तिविषये तुल्यप्रमाणे वर्तते, भिक्षायास्तुल्यप्रमाणमित्यस्वपदविग्रहः । षष्ठीतत्पुरुषः । तदाह । भिक्षाया इति ॥ पाणिन्युपज्ञमिति । उपज्ञायत इति उपज्ञः । आतश्चोपसर्गे इति कर्मण्यङ्, पाणिनिशब्द इनन्तत्वादाद्युदात्तः, तस्य उपज्ञा इति षष्ठीसमासः । उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् इति नपुंसकता ॥ नन्दोपक्रममिति । षष्ठीसमासः । अत्रापि पूर्ववन्नपुंसकता । उपक्रम्यते इति कर्मणि घञ् । नोदात्तोपदेशस्य इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ इषुच्छायमिति । इषूणां छायेति तत्पुरुषः छाया बाहुल्ये इति नपुंसकता । इषेः किच्च इत्युप्रत्ययान्त इषुः । तत्र निदधिकारादाद्युदात्तस्तदाह । इषुशब्द इति ॥ गमनसुखमिति । समानाधिकरणसमासो मयूरव्यंसकादिर्वा ॥ नित्स्वर इति । गमनशब्दो ल्युडन्तः । लिति इति सूत्रेणाद्युदात्तः ॥ प्रागुक्तमिति । सुखप्रिययोः परयोस्तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थः । योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । ननु सुखप्रिययोः इत्येतावत्पूर्वसूत्रं कृत्वा हिते च इति वक्तव्यं तत्राद्ये सूत्रे सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादेव प्रीतौ गम्यमानायां भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । प्रीतिग्रहणं तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ ब्राह्मणच्छात्रशब्दाविति । ब्राह्मणोऽपत्यमित्यण् । ब्राह्मो जातौ इति जातौ टिलोपाभावे अन् इति प्रकृतिभावः । छात्रशब्दः छत्रादिभ्यो णः इति णप्रत्ययान्तः ॥ पत्यौ । ऐश्वर्यार्थे पतिशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् तत्पुरुषे ॥ गृहपतिरिति । षष्ठीसमासः । गेहे कः इति कप्रत्ययान्तो गृहशब्दः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥ नभू । स्वादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वं ह्रस्वत्वम् ॥ एतानीति । भूवाक्चिद्दिधिषू एतानीत्यर्थः ॥ न प्रकृत्येति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥ भूपतिरित्यादि । षष्ठीसमासा एते । तत्र स्वादयस्त्रयः क्विबन्ताः दिधिषूशब्दो अन्दूदृम्भुकफेलूकर्कन्धूदिधिषू इत्यूप्रत्ययान्तो निपातितः । सर्वेऽप्यन्तोदात्ताः ॥ वा भु ॥ उक्तविषये इति । ऐश्वर्यवाचिनि पतिशब्दे परे भुवनशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । पत्यावैश्वर्ये इति प्राप्ते विकल्पोयम् ॥ भुवनपतिरिति । भुवनशब्दः क्युन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः ॥ आशङ्काबाध । आशङ्काबाधनेदीयस्सूत्तरपदेषु सम्भावनवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । शकि शङ्कायाम् । बाधृ लोडने । आङ्पूर्वाभ्यां कर्मणि घञ् । अतिशयेनान्तिकं नेदीयः । द्वयोरन्तिकयोर्मध्ये एकस्यातिशयवि-

वृद्धायामीयसुनि अन्तिकबाढयोः इति नेदादेशः । गमनाशङ्कादयो विशेषणसमासाः, मयूरव्यंसकादयो वा ॥ अस्तित्वाध्यवसाय इति । अस्तित्वनिश्चयः ॥ गमनाशङ्कमिति । पूर्वपदानि ल्युडन्तानि । तत्र लित्स्वरः । गमनमाशङ्क्यत इत्यादि संभाव्यत इत्यस्य प्रत्येकमन्वयः । गमनमाशङ्क्यते इति संभाव्यते । गमनमाबाध्यत इति संभाव्यते गमनं निकटतरमिति वा संभाव्यते ॥ पूर्वे भूतपूर्वे । भूतपूर्वार्थे पूर्वशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् ॥ आढ्यो भूतपूर्व इति । यः पूर्वमाढ्य आसीत् । एवमुच्यते ॥ आढ्यपूर्व इति । अत्र विशेषणसमासो मयूरव्यंसकादिर्वा । आढ्यशब्द आङ्पूर्वाद्ध्यायतेः घञर्थे कविधानम् इति कर्मणि कः । आतो लोपः । पृषोदरादित्वाद्धस्य ढः । थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः ॥ परमपूर्व इति । परमश्चासौ पूर्वश्चेति योऽयं वाक्यार्थः पूज्यमानतालक्षणस्तस्मिन्निह प्रत्युदाहरणे समासः । परमश्चासौ भूतपूर्वश्चेति विग्रहे तूदाहरणमेव ॥ सविध । सामीप्यार्थेषु सविधादिषूत्तरपदेषु पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । मद्रसविधमिति । सर्वत्रोदाहरणे षष्ठीसमासः । मद्रः । रगन्तेनोदात्तः । गान्धारिः कर्दमादीनां च इत्याद्युदात्तो वा । कश्मीरो लघावन्ते इति मध्योदात्तः । सविधादीनां सह विधया इत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव केवलं समीपवाचिनस्त्वेते समुदायाः । मद्रादीनां सविधं समीपमित्यर्थः ॥ समर्यादमिति । वोपसर्जनस्य इति सहस्य सादेशः ॥ चैत्रसमर्यादमिति । षष्ठीसमासः । सविधादिषु किम् । मद्रसमीपम् ॥ विस्पष्टा । गुणवचनेषु परेषु विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि प्रकृत्या स्युः ॥ विस्पष्टकटुकमिति । स्पश बाधनस्पर्शनयोः इत्यस्य ण्यन्तस्य निष्ठायां वा दान्तशान्त इति स्पष्टशब्दो निपातितः । तस्य विशब्देन गतिसमासः । विस्पष्टं कटुकमिति विग्रहः । विस्पष्टादीनि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणानि न द्रव्यस्य । कटुकादिशब्दैर्गुणवद्द्रव्यमभिधीयते इति सामानाधिकरण्याभावात्कर्मधारयाभावे सुप्सुपा इति समासः ॥ विचित्रेत्यादि । चित्र चित्रीकरणे चुरादिण्यन्तात् एरच् विशेषेण चित्रं विचित्रं प्रादिसमासः । तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः । चिती संज्ञाने निष्ठा । विगतं चित्तमस्य इति विचित्तः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् इत्याद्युदात्तः । अञ्जू व्यक्त्यादिषु तस्य विपूर्वस्य निष्ठायां गतिस्वरे उदात्तस्वरितयोः इति स्वरितादिः । पदेः कर्त्तरि क्तः । थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः, गतिस्वरस्तु न, कर्मणीति तत्र वर्त्तते । अयं कर्त्तरि क्तः, फलिपाटिनमिमनिजनां गुक् पटिनाकिधतश्च इत्युप्रत्ययान्तः पटुशब्दः । तत्र निदित्यधिकारादाद्युदात्तः । पडि गतौ क्तः प्रत्ययस्वरः । उणादिवृत्तौ तु पण व्यवहारे स्तुतौ च अमन्ताड्डः

पण्डा बुद्धिः सा संजाताऽस्येति तारकादित्वादितच् एवमुत्तमम् । कुशान् लातीति कुशलः आतोऽनुपसर्गे इति कः । कृत्स्वरेणान्तोदात्तः । चुप मन्दायां गतौ अस्मात् चुपेरच्चोपधायाः इति कलप्रत्ययः । तत्र वृषादिभ्यश्चित् इत्यतश्चिदिति वर्त्तनादन्तोदात्तः । पुण कर्मणि शुभे इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः॥अज्या ॥ अज्यावमकनामादेशानामुत्तरपदत्वासंभवात्सामर्थ्यात्तद्दुत्तरपदं गृह्यत इत्याह।इत्यादेशवतीति ॥ इष्ठेयसुनोः प्रशस्यस्य श्रः ज्य च युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ गमनश्रेष्ठमित्यादि । मयूरव्यंसकादित्वाद्राजदन्तादित्वाद्वा विशेषणस्य परनिपातः ॥ पापिष्ठमिति । विन्मतोर्लुक् । उदाहरणे नपुंसके भावे क्तः ल्युट् च इति भावे ल्युट् तदन्तान्येतानि पूर्वपदानि लित्स्वरेणाद्युदात्तानि ॥ गम्यतेऽनेनेति । करणाधिकरणयोश्च इति करणे ल्युट् ॥ केति किमिति । कर्मधारय इति किमर्थमित्यर्थः ॥ कुमारश्च । कुमारशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् ॥ कुमारश्रमणेति । कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा कुमारः श्रमणादिभिः इति समासः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कुमारीशब्दस्य समासे पुंवद्भावः ॥ अन्तोदात्त इति । कुमार क्रीडायाम् । पचाद्यच् चित्स्वरः । अत्र कुमारः श्रमणादिभिः इत्यस्यैव ग्रहणं प्रतिपदोक्तत्वात् । केचित्तु सर्वस्यैव कर्मधारयस्य ग्रहणमिच्छन्ति, तथा च कुमारब्राह्मण इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं मतभेदेन भवति ॥ आदिः । आदिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । पूर्वत्र कुमारशब्दस्य प्रकृतिभावेन यः स्वरः प्राप्तः सोऽस्यादेर्भवतीति सूत्रार्थः । एवं स्थिते फलितमाह । कुमारस्यादिरुदात्तः स्यादिति ॥ पूगेषु ॥ गणवाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो वा स्यात् ॥ कुमारचातका इति । चातकादयः पूगशब्दास्तेभ्यः पूगाञ्ञ्यो ग्रामणीपूर्वात् इति ञः । तस्य तद्राजस्य बहुषु इति लुक् । कुमारस्येत्येव भवतीति तत्र प्रतिपदोक्तग्रहणपक्षे समासान्तोदात्तत्वम् ॥ पञ्चारत्निरिति । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्येति तद्धितार्थे द्विगुः । प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम् इति मात्रचो लुक् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चसु भगालेषु संस्कृतः पञ्चसु शरावेषु उद्धृतः पञ्चकपालः पञ्चभगालः पञ्चशरावः । तद्धितार्थे द्विगुः । द्विगोर्लुगनपत्ये इत्यणो लुक् ॥ पञ्चाश्व इति । पञ्चभिरश्वैः क्रीतः पञ्चाश्वः । आर्हीयष्ठक् तस्य अध्यर्ध इति लुक् ॥ बहु । बहुशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा इगन्तादिषूत्तरपदेषु द्विगौ । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥ बहुशब्दोऽन्तोदात्त इति।बहि वृद्धौ अस्माल्लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च इति कुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पक्षे समासान्तोदात्तत्वम् । पूर्ववद्विग्रहप्रत्ययलुक्प्रत्युदाहरणानि योजनीयानि ॥ दिष्टि । दिष्टिर्वितस्ती प्रमाणे तेनात्र मात्रचो लुक्

अत्रापि पचेऽन्तोदात्तत्वं बोध्यम् ॥ सप्तमी ॥ ण्यान्त इति । वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतंगमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः — वुञ्छण्कादिषु संकाशादिभ्यो ण्यः ॥ ष्ट्रन्नन्त इति । भ्रस्जिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च इति ष्ट्रन् संयोगादिलोपः । व्रश्च इति षत्वं नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ अन्तोदात्त इति । क्तश्च कौ हे च इति कप्रत्ययान्तः ॥ प्रत्ययस्वरेण । थाथादिस्वरेण ॥ बाधितः सप्तमीस्वर इति । सिद्धशुष्कपक्वानां क्तान्तत्वाद्बन्धस्य घञन्तत्वात् थाथादिस्वरेण तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यादिना सप्तम्यन्तस्य यः प्रकृतिभावः स परत्वाद्बाधितस्तेन पुनर्विधीयते ॥ क्वचित्तु कृत्स्वरेण बाधित इति पाठः । तत्र कृदन्तस्य यः स्वरस्थाथादिलक्षणस्तेनेत्यर्थः ॥ परिप्रत्यु । परिप्रत्युप एते प्रकृत्या स्युः ॥ परित्रिगर्तमिति । त्रिगर्तं वर्जयित्वेत्यर्थः । अपपरी वर्जने इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । पञ्चम्यपाङ्परिभिः इति पञ्चमी । अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या इत्यव्ययीभावः ॥ प्रतिपूर्वाह्णमिति । अह्नः पूर्वो भागः पूर्वाह्णः अह्नोऽह्न एतेभ्यः इत्यह्नादेशः । अह्नोऽदन्तात् इति णत्वम् । पूर्वाह्णं प्रति लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः॥उपपूर्वाह्णमिति।पूर्वाह्णस्य समीपम्।अव्ययं विभक्ति इत्यादिना सामीप्येऽव्ययीभावः । उपपूर्वरात्रमिति । रात्रेः पूर्वो भागः पूर्वरात्रः । अहःसर्वैकदेश इत्यच् रात्राह्नाहाः इति पुंस्त्वम् । पूर्वरात्रस्य समीपमुपपूर्वरात्रम् ॥ उपसर्गा । आद्युदात्तानि पूर्वपदानि ॥ सिद्धत्वादिति । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः इत्यनेन । ननु किं पुनः कारणम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमान उदाहृतो नेतरयोस्तत्राह । अपपर्योरिति ॥ तेन त्रिगर्तं वर्जयित्वेत्यर्थे उपत्रिगर्तंप्रतित्रिगर्त्तमिति न भवति।ननु पूर्वाह्णं पूर्वरात्रं वर्जयित्वेत्यर्थे अपपूर्वाह्णं परिपूर्वाह्णम् अपपूर्वरात्रं परिपूर्वरात्रमिति अहोरात्राद्यवयवा अपपर्योः कस्मान्नोदाह्रियन्ते इत्याशङ्क्याह।अहोरात्रावयवा इति ॥ वर्ज्यमाना इति । वर्ज्यमानग्रहणेनैव सिद्धत्वान्न पृथगुदाहृता इत्यर्थः ॥ वर्ज्येति किमिति । वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु किम् ॥ अग्निं प्रतीति । लक्षणेनाभिप्रती इत्यव्ययीभावः ॥ श्वाफल्कचैत्रका इति । श्वफल्कचैत्रकाभ्यामपत्येऽण्॥ञ्निनिराद्युदात्त इति । वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् इति सूत्रेण बाहुलकाच्छीङोऽपि निः । तस्य नित्त्वं ह्रस्वत्वं चेति ॥ द्वैप्या इति । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । भैमेरपत्यमिति । भीमस्यापत्यम् अत इञ् तदन्तात् वृद्धाच्छः । ननु च राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम् इति वचनाद्राजन्यशब्दः क्षत्रियजातिवचनः ततश्च द्वैप्यभैमायनाः इत्ययुक्तं प्रत्युदाहरणं, तेषामपि क्षत्रियत्वादत आह । राजन्यग्रहणमित्यादि ॥ अन्धकवृष्णीनां क्षत्रियत्वाव्यभिचाराद्राजन्यग्रहणमुक्तविशेषपरिग्रहार्थमिति

भावः ॥ एकादशेति । संख्याया अल्पीयस्याः इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः । आन्महतः इत्यत्र आदिति योगविभागात् प्रागेकादशभ्यः इति निर्देशाद्वा आत्वम् । इणभीकायाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् इति निष्पादेकशब्द आद्युदात्तः ॥ द्वादशेति । द्व्यष्टनः संख्यायाः इत्यात्वम् ॥ त्रयोदशेति । त्रेस्त्रयः त्रयसादेशः ॥ अन्तोदात्तो निपात्यत इति । इदं काशिकानुरोधेनोक्तम् । वस्तुतस्तु त्रयोदश च मे इति लक्ष्यानुरोधादाद्युदात्तो निपात्यत इति बोध्यम् ॥ आचार्योपसर्जन । आचार्यः उपसर्जनं यस्य आचार्योपसर्जनः ॥ अन्तेवासीति । अन्ते वसतीत्यन्तेवासी शयवासवासिष्वकालात् इति सप्तम्या अलुक् । सूत्रे षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने प्रथमैकवचनं तदाह । आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे इति ॥ पाणिनीयरौढीया इति । वृद्धाच्छः । रौढिशब्दात् इञश्च इत्यण् न न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु इति निषेधात् ॥ द्वन्द्वविशेषणार्थमिति । न त्वन्तेवासिविशेषणार्थं, तस्य आचार्योपसर्जनत्वाव्यभिचारात् । किमर्थं पुनर्द्वन्द्वविशेषणं विज्ञायत इत्याह । सकलो द्वन्द्व इत्यादि ॥ छान्दसेति । छन्दोधीत इत्यण् श्रोत्रियंश्छन्दोधीते इति तु न, तत्र वाग्रहणानुवृत्तेः॥ आपिशलपाणिनीये इति । आपिशलस्यापत्यमापिशलिराचार्यः तेन प्रोक्तम् आपिशलम् इञश्च इत्यण् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । वृद्धाच्छः।आपिशलं पाणिनीयं च आपिशलपाणिनीये॥कार्त्त । कुभूमिः तत्र जाताः कुजाः तान्पातीति कुजपः । कृतकुजपाभ्यामपत्ये ऋष्यण् । सावर्णिरिञन्तः माण्डूकेयशब्दो ढक्च मण्डूकादिति ढगन्तः ॥ महाव्रीहिरिति । आन्महतः इत्यात्वम् ॥ महेष्वास इत्यादीति । अत्रैकारः स्वरितो वानुदात्ते पदादौ इति स्वरितो वा । आदिपदेन महाजाबालः महाभारः महाभारतः महाहैलिहिलः महारौरवः महाप्रवृद्धः ॥ महच्छब्दोऽन्तोदात्त इति । वर्त्तमाने पृषन्महत् इत्यत्र तथा निपातनात् ॥ सन्महदिति । एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते । ननु प्रवृद्धग्रहणमनर्थकं कर्मधारयेनिष्ठा इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धत्वात् कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् इति प्रवृद्धशब्दस्य क्तान्तत्वादिति चेत् । न । कर्मधारयेनिष्ठा इत्यत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया क्तान्तेन प्रतिपदोक्तो यः समासः श्रेण्यादिस्तस्यैव ग्रहणमित्यर्थः ॥ क्षुल्लक । क्षुल्लकमहच्छब्दौ पूर्वपदे प्रकृतिस्वरौ स्तः वैश्वदेवशब्दे परे ॥ क्षुल्लमिति । आतोनुपसर्गे कः । तोर्लि इति परसवर्णः ॥ उष्ट्रः । उष्ट्रः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्सादिवाम्योः परतः ॥ उषेः ष्ट्रन्निति । उष दाहे अस्मात्ष्ट्रन्निति वर्त्तमाने उषिखनिभ्यां कित् इति व्युत्पादितत्वात् ॥ गोः साद ॥ गोशब्दः पूर्वपदं प्रकृत्या सादादिषूत्तरपदेषु ॥ गोसाद इत्यादि । सदेर्घञ् ।

तदन्तेन षष्ठीसमासः। अथ वा गां सादयतीति गोसादः। सदेर्ण्यन्तात्कर्मण्यण् तस्मादेव णिनिः। गोसादो तत्र सादसादिनोः कृत्स्वरस्यापवाद इत्यर्थः। सार-थी समासस्वरस्य॥ कुरु। इह पण्यकम्बलान्ताः सप्त समासाः। तत्रादिनोर्द्वयोः षष्ठ्याः सौत्रो लुगितरेषां पञ्चानां षष्ठ्याः स्थाने प्रथमैकवचनं तदाह। एषामिति॥ दासीभाराणामिति बहुवचननिर्देशादाद्यर्थोऽवगम्यते तदाह। दासीभारादेरि-ति॥ उप्रत्ययान्त इति। कृञोरुच इति व्युत्पादितत्वात्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोयम्॥ आद्युदात्त इति। वृजी वर्जने इगुपधात्कित् इतीगन्तत्वात् फिषस्तु इगन्तानां च द्व्यषाम् इत्यादिद्वितीयो वोदात्तः। एवं कुरुरपि। रिक्तगुर्वादयस्त्रयः कर्मधार-याः॥ असूतजरती अश्लीलदृढरूपेति। असूताश्लीलशब्दौ नञ्समासत्वादाद्युदा-त्तौ॥ श्रीर्यस्यास्तीति॥ श्रीशब्दो लावण्यवचनः॥ कपिलकादित्वाल्लत्वमिति। कृपो रो लः इत्यत्र कपिलकादीनामुपसंख्यानाल्लत्वम्॥ लावण्यरहितापि कुल-त्वादीनामभावात्संस्थानमात्रेण दृढेत्यर्थः॥ पारेवडवेति। पारेमध्ये इत्यव्ययीभा-वस्तु न, तथा सति सूत्रे दीर्घनिर्देशोयुक्तः स्यात्, वडवायाः परस्यासंभवाच्च॥ ति-तिलिनोपत्यमिति। तिलाः सन्त्यस्मिन्निति तिली। तिलशब्दान्मत्वर्थीय इनिः। टिलोपः। पृषोदरादित्वात्तिशब्दस्य द्वित्वम्। अत्र यदापत्येण् तदा नस्तद्धिते इति टिलोपः। यदा तु छात्रे तदानीम् इनण्यनपत्ये इति प्र-कृतिभावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारि इत्यनेन टिलोपः॥ पण्यशब्द इति। अवद्यपण्य इति यदन्तो यतोनावः इत्याद्युदात्तः॥ संज्ञायामिति। नियतप्रमाणकस्य नियतमूल्यस्य कम्बलस्यैषा संज्ञा॥ समासान्तोदात्तत्वमेवेति। ननु पण्यशब्दस्य कृत्य-प्रत्ययान्तत्वात् तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यमत आह। प्रतिपदोक्ते हीति॥ कृत्यतुल्याख्या अजात्या इति यः कृत्यसमासः प्रतिपदोक्तः, तत्रैव सः, अयं तु विशेषणं विशेष्येण इति सामान्यलक्षणविहितः कम्बलशब्दस्य जातिवचनत्वात्। न च कृत्यतुल्याख्या अजात्या इत्यस्य वैयर्थ्यं शङ्क्यम्। तद्धि गुणक्रियावाचिनोरनियमेन पूर्वनिपातप्रसङ्गे कृत्यान्तस्य पूर्वनिपातनार्थं वचनं, न तु जातिनिषेधार्थम्; अजात्येति वचनं न्यायसिद्धार्थानुवाद एवेति स्थितम्॥ दासीभार इति। दंसेष्टो न आ च इति टिस्त्वान्ङीप्। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण दा-सीशब्दोऽन्तोदात्तः॥ देवहूतिरिति। देवः पचाद्यजन्तः॥ यस्य तत्पुरुषस्येत्या-दि। एतेन दासीभारादेराकृतिगणत्वं दर्शितम्॥ चतुर्थी। तस्मै इदं तदर्थं तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तस्यार्थ उच्यते तदाह। चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिति॥ यूपदार्वि-

ति ॥ निदिति दीर्घश्चेत्यनुवर्त्तमाने कुयुभ्यां च इति पः । नित्त्वादाद्युदात्तो यूपशब्दः ॥ देवार्थमिति । देवः पचाद्यजन्तः ॥ गोहितमिति । चतुर्थी चाशिष्या इत्यादिना चतुर्थी ॥ आद्युदात्त इति । श्रिञ् सेवायाम् । वहिश्रियुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो निदिति निप्रत्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ पूगशब्द इति । मुदिग्रोर्गग्गौ बाहुलकात्पूञोऽपि गक् ॥ कृताकृतमिति । क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् इति समासः । अनिष्टेत्यनुच्यमाने इहैव स्यात् । श्रेण्यादिसमासापेक्षया क्तेन नञ्विशिष्टेन इति समासस्य प्रतिपदोक्तत्वादिति हरदत्तः ॥ अहीने । हीनं त्यक्तं न हीनमहीनम् ॥ अहीनवाचिनि समास इति । पूर्वपदद्वारेण समासस्याहीनवाचित्वम् ॥ कष्टश्रित इति । द्वितीया श्रिता इति समासः ॥ कष्टशब्द इति । क्तान्तत्वात् ॥ ग्रामशब्द इति । ग्रसेरा चेति मन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः ॥ अनुपसर्ग इति । वक्तव्यमिति । सूत्रेऽहीनग्रहणमपनीयाऽनुपसर्गग्रहणं कर्त्तव्यं व्यापकत्वादित्यर्थः ॥ थाथेत्यस्यापवाद इति । तथा च प्रत्युदाहरणे थाथादिस्वर इति भावः ॥ तृतीया ॥ त्वोतास इति । त्वया ऊता रक्षिताः त्वोतासः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च इति मपर्यन्तस्य त्वादेशे दकारलोपश्छान्दसः । अवतेः क्तः ज्वरत्वर इत्यूठ् । एत्येधत्यूठ्सु इति वृद्धिरिडागमस्य चाभावश्छान्दसः । तदन्ताज्जसः आज्जसेरसुक् इत्यसुगागमः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते एकादेश उदात्तेनोदात्तः । ततः स्वरितप्रचयौ ॥ महाराजहत इति । राजाहःसखिभ्यष्टच् इति टजन्तो महाराजशब्दोऽन्तोऽदात्तः ॥ रगन्त इति । रोदेर्णिलुक् च इति विहितः ॥ रथेन यात इति । गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः ॥ पुरोहितमिति । पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः पुरःशब्दः । अत्र समासान्तोदात्तत्वम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः कृत्स्वरः थाथादिस्वर इत्येतेषु प्राप्तेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति ॥ अभ्युद्धृत इति । इह हृतशब्दस्योच्छब्देन समासे पुरोहितमित्यत्रेव गतिस्वरेणाद्युदात्तोद्धृतशब्दस्य पुनरभिशब्देन समासः । तस्य कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया उद्धृतशब्दः क्तान्त उत्तरपदम् । एवं समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तद्बाधकाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे तदपवादे कृत्स्वरे तदपवादस्थाथादिस्वरः प्राप्तस्तमपोह्याभेरयं स्वरः स्यात्सोऽनन्तरग्रहणेन वार्यते । नन्वनन्तरग्रहणेनाप्यसौ दुर्वारः, कृद्ग्रहणपरिभाषया उद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वेऽभेस्तदानंतर्यसत्त्वादिति चेत् । नैवम् । अनंतरग्रहणसामर्थ्याद्धि धातोरनंतरो गतिराश्रीयते । अभिश्च न तथा । नन्वेवं मा भूदभेः स्वरः, इष्टसिद्धिस्तु कथम्, अभ्युद्धृतशब्दे हि उच्छब्दस्य स्वर

SGDF

दृश्यते संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमिति मन्त्रे समाकृतशब्दे आङः स्वरदर्शनात् । न चासौ प्रकृतसूत्रेण सिद्ध्यति । प्रथमसमासे तत्प्रवृत्तावपि द्वितीयसमासे थाथादिस्वरस्य प्राप्तेरुक्तत्वात् । न च तं बाधित्वा गतिस्वरः प्रवर्तत इति वाच्यम् । द्वितीयसमासे उदः पूर्वपदत्वाभावात् । अत्रोच्यते । धातोरनंतर इति व्याख्यानादेव पूर्वपदत्वं विनापि स्वरोयं प्रवर्त्तते । न हि क्तप्रकृतिभूतं धातुं प्रति पूर्वपदत्वं गतेः संभवति । तस्मादप्युदृष्टतं समासकृतमिति तावत्सुस्थम् । ननु दूरादागत इत्यादौ कारकपूर्वेपि गतिस्वरः स्याद्, इष्यते तु थाथादिस्वरः । अत आह । कारकपूर्वेति ॥ अयं भावः । अनंतरशब्दोयमनंतरमपेक्ष्य प्रवर्तते तत्र चानंतरो गतिरित्युक्ते अनंतरोपि संनिधानाद्गतिरेव प्रतीयते, ततश्चापूर्वपदार्थमप्यनंतरग्रहणं गतिद्वयसमवधाने एवानंतरस्य प्रकृतिस्वरत्वं प्रापयतीति दूरादागतादौ न दोष इति । अथ वा कारकाद्दत्तश्रुतयोः इति सूत्रे कारकात् इति योगो विभज्यते क्तग्रहणं गतिग्रहणं चानुवर्तते, कारकात्परं क्तांतं सगतिकमुत्तरपदमंतोदात्तं स्यादित्यर्थः । तत्र दूराद्गत इत्यादौ थाथादिसूत्रेणैव सिद्धत्वात् । दूरादागत इत्यादौ गतिरनंतरः इत्यस्य बाधनार्थमेवेदं सूत्रमिति दिक् ॥ दूरादागत इति । स्तोकांतिक इति समासः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः इत्यलुक् ॥ प्रभूताविति । क्तिन्नयम् ॥ प्रजल्पाक इति । जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ॥ आगंतुरिति । सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् । ननु कृतीति व्यर्थम् । तथा हि गतेरयं स्वरो विधीयते गतिसंज्ञा च धातुमाक्षिपति स च प्रत्ययविशिष्ट एव प्रयोगार्हः । धातोश्च द्वये प्रत्ययाः । तिङः कृतश्च । तत्र तिङंते पूर्वपदत्वासंभवाद् भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । कृद्ग्रहणं कृत्संज्ञाप्रवृत्तिकालोपलक्षणार्थं तेन क्तदुपदेशे तादित्वलाभात्प्रलपितेत्यादि सिद्ध्यति । स्वरप्रवृत्तिवेलायां तादित्वाभावेऽपि पूर्वं तत्सत्त्वात् । आदिग्रहणं शक्यमकर्तुं यस्मिन्विधिः इत्येव सिद्धेः ॥ तवै चा ॥ अन्त उदात्त इति । कथं पुनरन्तरेणोदात्तग्रहणमुदात्तो भवतीत्ययमर्थो लभ्यते । शृणु । प्रकृत्या इति वर्तते तत्रैवमभिसंबन्धः क्रियते तवैप्रत्ययान्तस्य यः प्रकृत्याश्रयः स्वरः प्राप्तः सोऽन्तस्य भवतीति स चोदात्त एवेति । युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् ॥ अन्वे तवा उ इति । उपसर्गाश्चाभिवर्जम् इत्यनुराद्युदात्तः ॥ अनिगन्तोऽञ्चतौ ॥ पराञ्च इति । ऋत्विक् इत्यादिना क्विन् स च वकारमात्रं, ककारादीनामनुबन्धत्वात् । उगिदचामिति नुम् । पराशब्द आद्युदात्तः ॥ प्रत्यञ्च इति । क्तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ परत्वादिति । तुस्वरस्यावकाशः । दधीचा । यत्र गति-

नास्ति । अनिगन्तस्वरस्यावकाशः । पराञ्चः । पराच् इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादनिगन्तस्वर एव भवति । न चायं युक्तो विप्रतिषेधः । चुस्वरः सतिशिष्टः, भसंज्ञायामल्लोपे च कृते प्राप्तत्वात् । सत्यम् । नायं विप्रतिषेधः । किं तर्हि इष्टिरेव । चोरनिगन्तोञ्चतावप्रत्यये इत्येव स्वर इष्यत इति हरदत्तः । इहापि मूले परत्वादित्यस्येष्टत्वादित्यर्थः ॥ न्यधीच । अत्रापि चुस्वरादयमेव । कृत्स्वरापवादो योगो ॥ ईषदन्य । ईषच्छब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा स्यात् ॥ अन्तोदात्त इति । फिट्स्वरेण । एतदभावे समासान्तोदात्तत्वम् ॥ ईषद्भेद इति । ईषद्‌ःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ कृत्स्वर एव भवतीति । परत्वात् । अथवा ईषद्‌गुणवचनेन इति प्रतिपदोक्तसमासग्रहणादुपपदसमासेऽस्याप्रवृत्तिरिति ॥ द्वे सुवर्णे इति । पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णास्तु षोडश । पलं सुवर्णाश्चत्वारः इति ॥ द्विसुवर्णमिति । पञ्चे समासस्वरः ॥ बहुव्रीहावपीति । अत्र तत्पुरुषाधिकाराभावात् ॥ प्रथमो । अचिरोपसंपत्तिरचिरोपसंश्लेषः । अभिनवत्वमित्यर्थः । तदाह । अभिनवत्व इति ॥ अचीति किमिति । अचिरोपसंपत्ताविति किमर्थमित्यर्थः ॥ प्रथमवैयाकरण इति । वैयाकरणानामाद्यो मुख्यो वा यः प्रथमवैयाकरणशब्दः स नित्यमन्तोदात्त एव ॥ कतर । एतौ पूर्वपदभूतौ कर्मधारये प्रकृतिस्वरौ वा स्याताम् । कतरकतमौ डतरडतमयोश्चित्त्वादन्तोदात्तौ ॥ इह त्वित्यादि । कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने इति प्रतिपदोक्तो यः समासस्तस्यैव ग्रहणम् । स च कर्मधारय एव तस्मान्नेहार्थः कर्मधारयग्रहणेनेति भावः ॥ आर्यो ब्राह्मण । ब्राह्मणकुमारयोरुत्तरपदयोरार्यः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा स्यात्कर्मधारये ॥ अन्तस्वरित इति । तित्स्वरितम् इत्यनेन ॥ ब्राह्मणेति किमिति । ब्राह्मणकुमारयोरिति किमर्थमित्यर्थः ॥ राजब्राह्मण इति । राजशब्दो ब्राह्मण्ये ताद्धर्म्याद्वर्तत इति सामानाधिकरण्यात्कर्मधारयः । राजशब्दः कनिन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः ॥ उत्तरार्थ इति । उत्तरो विधीराजशब्दस्यैव यथा स्यादार्यशब्दस्य मा भूत् । यथासंख्याभावोपि पृथग्योगकरणस्य प्रयोजनं ज्ञेयम् ॥ राजप्रत्येना इति । प्रतिगतमेनः पापं यस्य स प्रत्येनाः । राज्ञः प्रत्येनाः ॥ अन्यत्र नेति । राजा चासौ प्रत्येनाश्च राजप्रत्येना इत्यत्र द्वितीयासमासोयमिति । द्वितीया पुनरत्यन्तसंयोगे । अथ वा अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् ॥ त्यबन्त इति । त्यब्नेर्ध्रुवे इति त्यप् ॥ मुहूर्तप्रहसित इति । थाथादिस्वरः समासस्वरस्य द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरो बाधकस्तस्य थाथादिस्वरः, तस्यापि पाक्षिकोपवादोयम् ॥ ग्रामः ॥ ग्राम इति स्वरूपग्रहणं शिल्पिनीत्यर्थग्रहणम् ।

SGDF

ग्रामशब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वरं वा स्याच्छिल्पिवाचिन्युत्तरपदे ॥ ग्रामनापित इति । षष्ठीसमासः ॥ आद्युदात्त इति । असेरा च इति मनिन् । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ राजनापित इति । कर्मधारये राजगुणाध्यारोपेणोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा । षष्ठीसमासे च राजयोग्यतया तस्य प्रशंसा । स हि कर्मणि प्रवीणत्वाद्राजानं प्रति योग्यो भवति । राजार्थमित्युक्ते प्रशंसा गम्यते ॥ आदिरुदात्तः । पूर्वपदमित्यस्येहार्थात्षष्ठ्या विपरिणामः सर्वत्र चात्र प्रकरणे पूर्वपदविषये षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ सप्तमी । हारीत्यावश्यके णिनिः । जनपदे ग्रामे कुले वा परंपरया यातः सदाचारो धर्मस्तस्मादनपेतं धर्म्यम् । धर्मपथ्यर्थ इति यत् । तेन च प्राप्यमित्यर्थे नौवयोधर्म इत्यादिना यत् । आचारवशादवश्यं कर्तव्यमित्यर्थः । हारिण्युदाहरणान्याह । याज्ञिकाश्वेति ॥ षष्ठीसमासः ॥ कर्मकरवर्द्धितक इति । वर्द्धितको नाम मूले स्थूलोग्रे सूक्ष्म ओदनपिण्डः स कर्मकराय दीयते । अन्यथा कर्म न कुर्यादिति । न त्वयं धर्मः ॥ वाडवहरणमिति । क्वचिदयमाचारः बीजनिषेकानन्तरं वाडवाय शरीरपुष्ट्यर्थं योग्यमसुरादि दातव्यं यद्दीयते तद्वाडवहरणमित्युच्यते । अत्रास्मिन् स्वरे निषिद्धे कृत्स्वरे प्राप्ते अनो भावकर्मवचनः इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ननु परत्वादेवायं स्वरो भविष्यति, किं प्रतिषेधेनेत्यत आह । परोपीति ॥ युक्तवाचिनीति । युक्तः कर्तव्ये तत्परः । तद्वाचिनीत्यर्थः । गोबल्लवः । बल्लवादयः शब्दा गवादीनां पालकवचनाः ॥ विभाषा । अध्यक्षशब्दे परे पूर्वपदमाद्युदात्तं वा स्यात् । अध्यक्षशब्दोपि समासे युक्तवाच्येवेति पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥ पापं । पापमिति स्वरूपग्रहणं शिल्पिनीत्यर्थग्रहणं व्याख्यानात् । शिल्पिवाचिनि परे पापशब्दः पूर्वपदमाद्युदात्तं वा स्यात् ॥ गोत्रान्तेवासि । गोत्रवाचिनि अन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च परतः क्षेपवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥ भार्यासौश्रुत इति । सुश्रुणोतीति सुश्रुत् अस्यापत्यं सौश्रुतः ॥ भार्याप्रधानतयेति । भार्याप्रधानः सौश्रुत इति शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपिसमास इति दर्शयति । दक्षेण प्रोक्तं दाक्षं तदधीते दाक्षः ॥ कुमार्यादिलाभकाम इति ॥ तत्प्रोक्ते ग्रन्थे अश्रद्धायामसत्यामपि कुमार्यादिलाभकामः संस्तत्र प्रवर्तते तत एवं क्षिप्यते । पूर्ववत्समासः । भयब्राह्मण इति । तृतीया इति योगविभागात्समासः । योब्राह्मणः सन् राजदण्डादिभयेन ब्राह्मणाचारं करोति स एवमुच्यते ॥ अङ्गानि । अङ्गमारम्भकम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । मैरेयशब्दे उत्तरपदे तदर्थारम्भकवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि स्युः ॥ मद्यविशेष इति । सुराव्यतिरिक्तं मद्यं मैरेयमि-

त्यर्थः ॥ भक्ताख्या । अन्नवाचि पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्तदर्थेषूत्तरपदेषु । अत्र बहुवचनमनिर्देशादेव स्वरूपविधिनिरासे सिद्धे आख्याग्रहणं भक्ष्यविशेषवाचिनां भिक्षादीनां ग्रहणार्थम् । अन्यथा पर्यायाणामेवान्नादीनां ग्रहणं स्यात् । भिक्षाकंसादयः षष्ठीसमासः । तादर्थ्ये चतुर्थीसमासस्तु न भवति प्रकृतिविकार एव तस्येष्टत्वात् ॥ बहुव्रीहिरिति । तत्पुरुषे दन्तोदात्तः ॥ गोबिडाल । उपमानशब्दे प्रत्येकं संबन्धादेकवचनम् । गवादिषूपमानवाचिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥ धान्यगव इति । अत्रोपमितसमासे गोरतद्धितलुकि इति टच् । अत्र पूर्वपदाद्युदात्तविधानसामर्थ्याट्टचश्चित्स्वरो बाध्यते । उपमानार्थो यो यत्रोदाहरणे यथा संभवति, स तथा योजयितव्यः । तत्र दिङ्मात्रं दर्शयति । गवाकृत्येत्यादि ॥ आकृतिः संस्थानम् । संनिवेशितं व्यवस्थापितम् । एवमन्यत्रापि यत्किंचित्साद‍ृश्यं योजयितव्यम् ॥ अके ॥ जीविकार्थवाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥ दन्तलेखक इति । ण्वुल्तृचौ इति ण्वुल् ॥ प्राचाम् । प्राचां क्रीडायामिति श्रुतयोरेवान्वयसंभवान्मतेनेत्यध्याहारो न युज्यते इति तदाह । प्राग्देशवर्तिनां या क्रीडेति । अजीविकार्थमिदम् ॥ उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति । नित्यं क्रीडा इति समासः ॥ अणि नियुक्ते ॥ युजिर् योगे इत्यस्य नियुक्त इति रूपम् । नियुक्तः अधिकृतः स च कश्चित्कर्तव्ये तत्परो न भवतीति नियुक्त इत्यनेन सिद्ध्यति । युक्त इति सूत्रे हि युज समाधौ दिवादिरात्मनेपदी गृह्यते । समाधिस्तत्परता । अत्र रौधादिकस्य स्वरितेतो ग्रहणं योगः संबन्धमात्रम् ॥ छत्रधार इति । कर्मण्यण् ॥ शिल्पि । नियुक्ते इत्येव सिद्धे कृञः प्रतिषेधार्थं वचनम् ॥ तन्तुवाय इति । ह्वावामश्च इत्यण् । आतो युक् ॥ संज्ञायाम् । संज्ञायां विषयेऽणन्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् स चेदण् कृञो न भवति ॥ गोतन्ति ॥ गोतन्तियवशब्दाः आद्युदात्ताः स्युः पालशब्दे परे ॥ गोपाल इति । गाः पालयतीति विग्रहः ॥ तन्तिपाल इति । तनु विस्तारे क्तिन् । तन्तिर्वत्सानां बन्धनरज्जुः ॥ णिनि । णिनन्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तम् ॥ उपमानम् ॥ उष्ट्रक्रोशीत्यादि । कर्तर्युपमाने इति णिनिः ॥ शब्दार्थप्रकृतौ किमिति । सूत्रं किमर्थमित्यर्थः ॥ वृकवञ्चीति । कृत्स्वर एव भवति ॥ प्रकृतिरेवेत्यादि । असति प्रकृतिग्रहणे शब्दार्थात्परो णिनिस्तदन्ते उत्तरपदे इत्यर्थो विज्ञायेत, तथा च यत्रापि धातूपसर्गसमुदायाच्छब्दार्थात्परो णिनिस्तत्रापि स्यात् । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् इति परिभाषया णिनन्तोत्तरपद-

SGDF

त्वानपायात्। प्रकृतिग्रहणे तु न भवति योऽत्र धातुर्नासौ शब्दार्थः। यश्च शब्दार्थो धातूपसर्गसमुदायो, न ततो णिनिर्विहित इति भावः। एवं किं शब्दार्थप्रकृती उपमानमेवेत्येव नियमो मा भूत्॥ युक्तारोह्या। युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ताः स्युः॥ युक्तारोहीत्यादि। अत्र णिनि इत्येव सिद्धे पूर्वोत्तरपदनियमार्थं सूत्रम्। यत्र युक्तादीन्येव पूर्वपदानि आरोह्यादीन्येवोत्तरपदानि, तत्रैव यथा स्यादित्यर्थः॥ क्षीरहोतेति। याजकादित्वात्षष्ठीसमासोऽयम्। समासस्वरापवादे कृत्स्वरे प्राप्ते तदपवादे मन्क्तिन् इति तदपवादोऽयम्॥ दीर्घकाश। दीर्घान्तं पूर्वपदं काशादीनि च पूर्वपदानि आद्युदात्तानि स्युर्जे उत्तरपदे॥ कुटीज इति। सप्तम्यां जनेर्डः॥ उपसरज इति। स्त्रीगवादिषु पुंसां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुपसरः प्रजने सर्तेः इत्यप्, तत्र जातः उपसरजः॥ आमलकीज इति। दीर्घकाश इति बाधित्वा परत्वादयं स्वरः॥ग्रामे। सूत्रे निवसत्यस्मिन्निति निपूर्वाद्वसेः वृवसिवहिभासिसाधिगडिमण्डिनिनन्दिभ्यश्च इति भ्रच्॥ मल्लग्राम इति। षष्ठीसमासः। दाक्षिग्राम इति। दाक्षयो निवसन्त्यस्मिन्स उच्यते॥ घोषा:। घोषादिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तम्। अत्र निवसन्तः इति केचिदनुवर्तयन्ति। अपरे नानुवर्तयन्ति। तथा च दाक्षीणां घोषो निवासस्थानमित्यर्थे दाक्षिघोषशब्दे आद्युदात्तत्वं न भवति मतान्तरे भवति॥ छात्र्यादयः। शालाशब्दे परे छात्र्यादय आद्युदात्ताः स्युः। यदा शालान्तइत्यादि। विभाषा सेनेत्यादिना यदा शालान्तस्य तत्पुरुषस्य विभाषा नपुंसकत्वमुक्तम्। तत्रास्यावकाशो यो नपुंसकलिङ्गो न भवति छात्रिशाला। तत्पुरुषे शालायाम् इत्यस्यावकाशो यश्छात्र्यादिपूर्वो न भवति प्रभुशालम् क्षत्रियशालम्। यस्तु छात्र्यादिपूर्वपदो नपुंसकलिङ्गश्च तत्र एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादयमपि प्राप्नोति तत्पुरुषे शालायाम् इत्ययं च। तत्र पूर्वविप्रतिषेधादयमेवभवतीति वामनहरदत्तौ॥प्रस्थे। मालादीनां वचनात् अवृद्धम् इति च्छेदः। कर्क्यादिप्रतिषेधस्तु नामधेयार्थः स्यात्। वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या इति॥ अकेति किमिति। अकर्क्यादीनामिति किमित्यर्थः॥ माला। प्रस्थे परे मालादीनामादिरुदात्तः स्यात्॥ शोणप्रस्थ इति। एङ् प्राचां देशे इति शोणशब्दस्य वृद्धत्वम्॥ अम॥ महन्नववर्जितं पूर्वपदमिति। महद्वर्जितं नववर्जितं चेति प्रत्येकं संबन्धः॥ महानगरमिति। आन्महतः समानाधिकरण इति महत आत्वे कृतेवर्णान्तत्वादस्ति प्राप्तिः॥ नवार्ममिति। नवशब्दः प्रत्यग्रवचनोकारान्तः॥ संघातविगृहीतार्थमिति। मद्रशब्दस्य केवलस्य, मद्राश्मशब्दस्य संघातस्य च

तस्य प्रतिषेधार्थः ॥ मद्राश्मार्ममिति । अनोश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः इति समासान्ते कृते अवर्णान्तमेतत् । तदेवं मद्रार्मम्, मद्राश्मार्ममिति द्वे एवोदाहरणे। प्रायेण त्वश्मार्ममिति तृतीयमप्युदाहरणं पठ्यते, तद्वृत्त्यनुरोधादुक्तम् । अश्मशब्दस्यानकारान्तत्वम् । न च नलोपे कृतेऽवर्णान्तत्वम् । स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात् । अपरे तु मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् इत्यस्य भाष्ये दर्शनादसंगतमेतदित्याहुः ॥ दिवोदासायेति । दिवश्च दासे इति षष्ठ्या अलुक् ॥ अन्तः । अत्रापि प्रकरणे पूर्वपदविषया प्रथमा षष्ठ्यर्थे वेदितव्या ॥ सर्वं गुण । गुणकार्त्स्न्ये वर्तमानः सर्वोऽन्तोदात्तः । यत्र गुणान्तरस्याभावस्तत्र गुणकार्त्स्न्यं भवति ॥ सर्वश्वेत इति । पूर्वकालैक इत्यादिना कर्मधारयः । अत्र शौक्ल्येन गुणेन सर्वावयवानां व्याप्तिर्गम्यते ॥ आश्रयव्याप्त्येति । नतूज्ज्वलत्वेन ॥ सर्वसौवर्ण इति । विकारविषयमात्रं कार्त्स्न्यम् ॥ सर्वश्वेत इति । गुणान्तरेण तरलोपश्च इति समासः तरप्रत्ययलोपश्च ॥ कार्त्स्न्ये किमिति । गुणवाचिन्युत्तरपदे सर्वशब्दस्तत्कार्त्स्न्यं न व्यभिचरतीति प्रश्नः । अयं नियमः कर्मधारये, न षष्ठीसमास इत्याह । सर्वेषामिति ॥ गुणिकार्त्स्न्ये वर्तमानो न गुणकार्त्स्न्ये । सर्वेषामिति गुणसंबन्धे षष्ठी । पटस्य शौक्ल्यमितिवद् गुणवाचिन एव प्रत्ययः । सर्वेषां पटानां द्रव्यान्तराधारश्वेतगुणापेक्षया सातिशयः श्वेतो गुण इत्यर्थः । यदा तु प्रतिपदोक्तत्वात् पूर्वकालैक इति समासो गृह्यते तदा कार्त्स्न्यग्रहणं मास्तु ॥ अञ्जनागिरिरिति । वनगिर्योः संज्ञायाम् इति दीर्घः ॥ कुमार्याम् । कुमारीशब्दे परे पूर्वपदमन्तोदात्तं स्याद्वयसि द्योत्ये ॥ वृद्धकुमारीति । विशेषणसमासः । पुंवत्कर्मधारय इति पुंवद्भावः । ननु कुमारीशब्दः प्रथमे वयसि वर्तते तथा च वयसि प्रथमे इत्यनेन ङीबत्र विहितः तस्य कथं चरमवयोवाचिना वृद्धेन सामानाधिकरण्यमत आह । कुमारीत्यादि ॥ कुमारीशब्दे द्वयं प्रवृत्तिनिमित्तं प्रथमं वयः पुंसा सहासंप्रयोगश्च । तत्राद्यमर्थं त्यक्त्वा द्वितीयमात्रे वर्तते तदा वृद्धादिसामानाधिकरण्यं भवति तदाह । तच्चेति ॥ शब्दान्तराभिधेयमित्यर्थः ॥ न कुमारत्वमेवेति। यदेतत्कुमारीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तद्द्वयो न गृह्यत इत्यर्थः । एतच्च वयोग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते अन्यथा कुमारीशब्दप्रयोगे नियोगतः प्रथमवयो गम्यत इत्यनर्थकं स्यात् । ननु तर्हि ङीबपि न स्यादिति चेत् । शृणु । पूर्वं हि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तं कृत्वा ङीप् कृतः सोऽनन्तरं गोवृद्धादिसामानाधिकरण्येऽपि न निवर्तते ॥ परमकुमारीति । अत्र कुमारत्वमेव गम्यते, न वयोऽन्तरमिति भवति प्रत्युदाहरणम् ॥ उदके । अकेवले इति पदच्छेदः । अन्यथासंदेहार्थं केवल उदके

इत्येव ब्रूयात्तदाह । अकेवलं मिश्रमिति । द्रव्यान्तरसंपृक्तं मिश्रम् ॥ गुडोदकमिति । गुडमिश्रमुदकं गुडोदकम् । शीतोदकमिति कर्मधारयः ॥ गर्गत्रिरात्रमिति । षष्ठीसमासः । तिसृणां रात्रीणां समाहारस्त्रिरात्रम् । अहःसर्वैकदेश इत्यादिनाच् समासान्तः । संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम् । एवं सप्तरात्रम् ॥ अतिरात्र इति । रात्रिमतिक्रान्त इति प्रादिसमासः । बिल्वसप्तरात्रमित्यत्र बिल्वशब्दो बिल्वहोमे वर्तते तेन सह षष्ठीसमासः ॥ गोपालसभमिति । अशाला च इति क्लीबत्वम् ॥ प्रतिपदोक्तेति । सभाराजा इत्यादिविहितम् । रमणीयसभमिति । रमणीया सभा यस्येति बहुव्रीहिः । अत्राभिधेयवशान्नपुंसकत्वं न प्रतिपदोक्तम् ॥ पुरेप्रा । पुरशब्दे परे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् ॥ अरिष्ट ॥ पूर्वग्रहणं किमिति । अरिष्टगौडयोः इति वक्तव्यमिति प्रश्नः ॥ इहापि यथा स्यादिति । पूर्वग्रहणे हि सति बहुव्रीहिर्लभ्यते । अरिष्टगौडौ पूर्वौ यस्मिन्समास इति तेनाष्टाश्रितपुरं गौडभृत्यपुरमित्यत्रापि पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । असति तु पूर्वग्रहणे श्रितभृत्यशब्दाभ्यां व्यवहितत्वाच्चारिष्टगौडयोस्तावन्न स्यात्, समुदाययोश्च सूत्रेनुपात्तत्वात् ॥ न ह्यस्ति । पुरे प्राचाम् इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥ मार्देयपुरमिति । ढे लोपोकद्र्वाः इत्युकारलोपः ॥ दिक्छब्दा । दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानिस्युर्ग्रामादिषूत्तरपदेषु । चानराटे स्वरूपग्रहणमितरेष्वर्थग्रहणम् ॥ पूर्वेषुकामशमी ॥ अपरकृष्णमृत्तिकेति । दिक्संख्ये संज्ञायाम् इति समासः ॥ पूर्वपञ्चाला इति । समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति पञ्चालैकदेशे पञ्चालशब्दः । ततः पूर्वशब्देन सामानाधिकरण्यात् पूर्वापरप्रथम इत्यादिना कर्मधारयः ॥ पूर्वयायातमिति । ययातिमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यणि यातातशब्दः सिद्धः ॥ शब्दग्रहणमित्यादि । दिशि दृष्टः शब्द इत्युत्तरपदलोपी समासस्तेन कालवाचिनोपि ग्रहणात्पूर्वयायातमित्यादावपि भवति ॥ आचार्योपसर्जन । आचार्योपसर्जनग्रहणमन्तेवासिनो विशेषणम्, सप्तमर्थे प्रथमा तदाह। आचार्योपसर्जनान्तेवासिनीति ॥ आचार्य उपसर्जनं यस्य स आचार्योपसर्जनः । स चासावन्तेवासी च तद्वाचिनि ॥ पूर्वपाणिनीया इति । पूर्वापरप्रथम इति समासः । पाणिनस्छात्राः पाणिनीयाः । अत्रान्तेवासिनः प्रधानमाचार्यस्तूपसर्जनम् ॥ पूर्वपाणिनीयं शास्त्रमिति । पूर्वं चिरंतनमित्यर्थः ॥ उत्तरपदवृद्धौ ॥ अत्र वृद्धावित्येतावतैव वृद्धिमदुत्तरपदपरिग्रहे सिद्धे उत्तरपदग्रहणात्तदधिकारो लक्ष्यते । उत्तरपदशब्दस्य स्वरितत्वादिहाधिकारप्रतिपत्तिरित्याशयेनाह । उत्तरस्य पदस्येत्यादि ॥ सर्वपाञ्चालक इत्यादि । सुसर्वार्द्धदिक्शब्दस्य इति तदन्तविधी

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् इति वुञ् । सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य दिशो मद्राणाम् इत्युत्तरपदवृद्धिः । वृद्धिशब्देन या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपद इत्युच्यमानेऽपि न निर्वाह इत्याह । सर्वकारक इति ॥ बहुव्रीहौ । संज्ञायामिति बहुव्रीहेर्विशेषणं, न विश्वशब्दस्येति । विशे क्वन्, नित्त्वादाद्युदात्तो विश्वशब्दः ॥ उदरा । एषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ संज्ञायां पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् । अयमपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादः । वृकशब्दः प्राणिनां कुपूर्वम् इत्याद्युदात्तः । वृकस्येवोदरमस्य वृकोदरः ॥ हर्यश्व इति । हरतेः सर्वधातुभ्यः इति इन् आद्युदात्तो हरिशब्दः । हरिरश्वोऽस्य हर्यश्वः । यणि कृते उदात्तस्वरितयोः इति स्वरितः ॥ महेषुरिति । महच्छब्दोऽन्तोदात्तो वर्तमाने पृषन्महत् इत्यत्र तथानिपातनात् । तथा च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धे सति त्वन्यार्थं आरम्भोऽपवादत्वादनेनैवान्तोदात्तत्वम् । उदाहरणं तु सुवर्णपुङ्खेषुरिति ज्ञेयम् । सुष्टु वर्णो येषां ते सुवर्णाः । नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् । सुवर्णाः पुङ्खा येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वं पुनरिषुशब्देन बहुव्रीहौ पूर्वपदमन्तोदात्तम् । एकादेशस्तु स्वरितो वानुदात्ते पदादौ इति पक्षे स्वरितः ॥ घटोदर इति । घटशब्दः पचाद्यजन्तः । कटुशब्दात्संज्ञायां कन् । चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्य इति पचाद्यजन्तो चलाचलशब्दः ॥ अनुदर इत्यादि । अस्यावकाशः । घटोदरः नञ्सुभ्यामित्यस्यावकाशः । अयशाः सुयशाः । एवं स्थिते विप्रतिषेधः ॥ नदी ॥ बन्धुनीति शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । गर्गादिभ्यो यञ् इति यञन्ताद्गर्गशब्दात् यञश्च इति ङीप् । गार्गी । ञित्स्वरेणाद्युदात्तः ॥ ब्रह्मबन्धूरिति । बृंहेर्नोच्च इति नकारस्याकारादेशो मनिन्प्रत्ययश्चेति मनिन्नन्तो ब्रह्मशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तस्तदाह । ब्रह्मेत्यादि ॥ गार्गीप्रिय इति । अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ॥ निष्ठोपसर्ग । उपसर्गपूर्वं निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥ प्रधौतपाद इति । धावु गतिशुद्ध्योः क्तः च्छ्वोः शूड् इत्यूठ्, एत्येधत्यूठ्सु इति वृद्धिः । प्रधौतशब्दो गतिस्वरेणाद्युदात्तः ॥ प्रसेवकमुख इति । ण्वुलन्तः प्रसेवकशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लित्त्वान्मध्योदात्तः ॥ शुष्कमुख इति ॥ शुष्कधृष्टौ इति शुष्कशब्द आद्युदात्तः ॥ उत्तरपदादिः । उत्तरपदेति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम् ॥ कर्णो ॥ आद्युदात्त इति । सिद्धार्थकथनमेतत् । उत्तरपदस्य कर्णशब्दस्यादिरुदात्त इत्यक्षरार्थः । एवं चास्मिन्प्रकरणे कर्ण इत्यादौ षष्ठ्यर्थे प्रथमेति ज्ञेयम् ॥ शङ्कुकर्ण इति । शङ्कुः कर्णे यस्येति विग्रहः । सप्तमीविशेषणे इति सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते गड्वादेः परा सप्तमी इति परनिपातः । कर्णे लक्ष-

SGDF

षस्य इति दीर्घः । पशूनां विभागज्ञानार्थं शङ्कुप्रतिरूपकं कर्णादिषु यच्चिह्नं क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते पृथग्वर्णग्रहणात् । अन्यथा वर्णेनापि लक्ष्यमाणत्वादनर्थकं तत्स्यात् ॥ श्वेतपाद इति । श्विता वर्णे पचाद्यच् ॥ शोभनकर्ण इति । शुभ शोभार्थे अनुदात्तेतश्च हलादेः इति युच् । प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति ॥ संज्ञौपम्य । संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहिस्तत्र कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥ कण्ठपृष्ठ । कण्ठादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसकह्रस्वत्वम् । कण्ठादीन्युत्तरपदानि संज्ञौपम्ययोराद्युदात्तानि स्युर्बहुव्रीहौ । कण्ठपृष्ठौ स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तौ, ग्रीवाजङ्घयोः स्वाङ्गत्वेऽप्यदन्तत्वाभावादन्तोदात्तत्वम् ॥ सुग्रीव इति । अत्र परत्वात् नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । अस्य तु दशग्रीवादिरवकाशः । यदि तु नेष्यते, तर्हि चकारोऽस्यैव विधेः समुच्चयार्थ इति व्याख्येयम् ॥ नाडीजङ्घ इति । नाड्याकारे जङ्घे यस्य स नाडीजङ्घः ॥ नञो जर । नञ्सुभ्याम् इत्यस्यापवादः । जरणं जरः ऋदोरप् मरणं मरः अमरम् । अस्मादेव निपातनादप् । ञिमिदा स्नेहने अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः मृडो नपुंसके भावे क्तः । सूत्रे तु शब्दपरत्वात्पुंस्त्वम् ॥ जेति किमिति । जरमरमित्रमृतग्रहणं किमर्थमित्यर्थः ॥ अश्रुरिति । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ सोर्मन । मन् च अस् च मनसौ ॥ सुकर्माण इत्यादि । यद्यपि आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि इत्यनेन सिद्धमिदं, तथापि सुप्रथिमेत्यादि बह्वजर्थमच्छन्दार्थं च सूत्रमिति बोध्यम् । सुप्रथिमेत्यत्र पृथोर्भाव इति पृथ्वादिभ्य इमनिच् र ऋतो हलादेर्लघोः इति रादेशः ॥ सुराजेति । राजशब्दः कनिन्युवृषि इति कनिन्प्रत्ययान्तः । लुनातेर्मनिन् । लोम । उष दाहे । मिथुनेऽसिः इति वर्त्तमाने उषः कित् उषः ॥ कपि त्विति । अस्यावकाशः सुकर्मा । कपि पूर्वमित्यस्यावकाशः । अपवकः । एवं स्थिते विप्रतिषेधः ॥ आद्युदात्तम् ॥ नञ्सुभ्याम् इत्यस्यापवादः । अशूप्रुषिलटिकणिखटि इति क्वन्नन्तोऽश्वशब्दः । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् इति क्थन्नन्तो रथशब्दस्तदाह । नित्स्वरेणेति ॥ सुबाहुरिति । अर्जिदृशिकम्यमिपशिबाध इति कुप्रत्ययान्तो बाहुशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः॥सुहिरण्य इति । हर्यतेः कन्यन् हिर च इति कन्यन्नन्तो हिरण्यशब्द आद्युदात्तस्तत्र ॥ वीरवीर्यौ ॥ वीर विक्रान्तौ चुरादिस्तत्र पचाद्यचि वीरः । अचो यत् । वीरेषु साधुरिति प्राग्घीव्यतीयो वा यत् । वीर्यः॥ तत्रेत्यादि । कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह । तत्र हि सतीति ॥ कूलतीर । एतान्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युरव्ययीभावे । सुषममित्यादौ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूति-

समाः इति षत्वम् । तस्यासिद्धत्वात्समशब्द एवायम् ॥ तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेत इति । तेनाव्ययीभावसंज्ञा ॥ कंसमन्थ । एतान्युत्तरपदानि द्विगावाद्युदात्तानि स्युः ॥ द्विकंस इति । द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीत इति तद्धितार्थे समासः कंसाट्टिठन् इति टिठन् । तस्य अध्यर्द्धपूर्वा इति लुक् ॥ द्विमन्था इति । आर्हादगोपुच्छ इत्यादिना ठक् शेषं पूर्ववत् ॥ द्विशूर्प इति । शूर्पादञन्यतरस्याम् ॥ द्विपाय्यमिति । पाय्यसानाय्य इत्यादिना पाय्यशब्दः परिमाणवाची निपातितः । तत्र प्राग्वहतेष्ठक् ॥ द्विकाण्डमिति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्य प्रमाणे द्वयसच् इत्यादिना मात्रच्, प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम् इति लुक् ॥ ब्राह्मणशालमिति । विभाषा सेनासुराच्छाया इति नपुंसकता ॥ दृढशालमिति । बहुव्रीहिरयं तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति, पूर्वपदं च निष्ठान्तत्वादन्तोदात्तम् । ननु चात्र लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषयैव न भविष्यति । सत्यम् । उत्तरार्थमावश्यकं तत्पुरुष ग्रहणमिहैव क्रियते परिभाषानाश्रयणाय ॥ सौशमिकन्थमिति । शोभनः शमोऽस्य सुशमस्तस्यापत्यं सौशमिस्तस्य कन्थाः सौशमिकन्थम् । संज्ञायां कन्थोशीनरेषु इति नपुंसकत्वम् । आह्वरकन्थमिति । आङ्पूर्वात् (ह्वयतेः आतश्चोपसर्गे इति कः) ॥ आदिश्चिह्नणादीनाम् ॥ चिनोतेः क्विप् । चित् हन्तेः पचाद्यच् । हनः ॥ चिह्नण । निपातनात्तलोपो णत्वं च । मन मल्ल धारणे आभ्यां रः । निपातनाल्लस्य दत्वं मन्दरः ॥ आदिरिति इति ॥ वर्तमान इति । पूर्वत्र ह्यादिग्रहणमुत्तरपदाभिसंबद्धम् । इह तु चिह्नणादीनां पूर्वपदानामाद्युदात्तत्वमिष्यते तदर्थं पुनरादिग्रहणं कर्तव्यम् ॥ पुत्रचेलमिति । चेलं वस्त्रं तद्वत्तुच्छमित्यर्थः ॥ नगरखेटमिति । खेटमिति तृणनाम तद्वद्दुर्बलः ॥ दधिकटुकमिति । कटु गतस्वादु तद्वत् गतस्वादु ॥ प्रजाकाण्डमिति । काण्डमिति शरनाम स यथा सत्वरपीडाकर एवम्भूतम् ॥ व्याघ्रादित्वात्समास इति । पुत्रश्चेलमिवेति विग्रह्य व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् उपमितं व्याघ्रादिभिः इति समासः ॥ चीर । उपमानवाचिचीरशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात्तत्पुरुषे ॥ वस्त्रचीरमिति । पूर्ववद्व्याघ्रादिसमासः ॥ पललसूप । पललादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युर्मिश्रे तत्पुरुषे ॥ घृतपललमित्यादि । घृतेन मिश्रं पललमिति विग्रहः । पललं मांसम् । पललं क्रव्यमामिषमित्यमरः ॥ कूलसूद । एतान्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युः संज्ञायाम् ॥ दाण्डायनस्थलीति । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् इति स्थलीशब्दो गृह्यते, जानपदकुण्ड इत्यनेन ङीष् ॥ चेलराज्यादिस्वरा-

दिति। आदिशब्देन वर्ग्यादिस्वरपरिग्रहः। चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशो भार्याचेलं ब्राह्मणराज्यम्। तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यादिना विहितस्याव्ययस्वरस्यावकाशो निष्कौशाम्बिः। कुचेलं कुराज्यमित्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः॥ वर्ग्या। वर्ग्यादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युः कर्मधारये तत्पुरुषे। ये दिगादिषु वर्गादयः पठ्यन्ते, त एवेह यत्प्रत्ययान्ता गर्ग्यादयो गृह्यन्ते, वर्ग्यादिपाठाभावात्तदाह। वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गण इति॥ कौनटिमातुल इति। कुनटस्यापत्यं कौनटिः, तस्य मातुलः॥ आख्याग्रहणादिति। आख्याग्रहणमाचार्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते॥ होतःपुत्र इति। ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः इति षष्ठ्या अलुक्॥ भ्रातुष्पुत्र इति। कस्कादिपाठात्षत्वम्॥ मुद्गचूर्णमिति॥ चूर्ण संकोचे पचाद्यच्॥ षट् च। अप्राणिभ्यः परा या षष्ठी तदन्तात्पराणि षट्काण्डादीन्याद्युदात्तानि स्युः। चेल खेटकटुक काण्डमिति काण्डशब्दादारभ्य कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायामिति कूलान्तानि काण्ड चीर पलल सूप शाक कूल एतानि काण्डादीनि। तत्र काण्डं गर्हायामित्युक्तमगर्हायामपि भवतीति। चीरमुपमानम् इत्युक्तमनुपमानेपि भवति, पललसूपशाकं मिश्रे इत्युक्तममिश्रेपि भवति, कूलं संज्ञायामित्युक्तमसंज्ञायामपि भवति॥ अप्रेति किमिति। अप्राणिषष्ठ्याः इति किमर्थमित्यर्थः॥ मृत्कुण्डमिति। मृद्भाजनविशेष इत्यर्थः॥ प्रकृत्या। भगालमित्यर्थग्रहणं तदाह। भगालवाचीति। अत्र व्याख्यानमेव शरणम्॥ मध्योदात्तास्त्वेते इति। लघावन्ते द्वयोश्च इति सूत्रात्॥ ञितेः। ञितेः परं नित्यावह्वचकं भसत्शब्दवर्जितं बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरं स्यात्॥ अंसशब्द इति। अमेः सन् अंसः॥ दर्शनीयपाद इति। बहुव्रीहौ प्रकृत्या इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। दर्शनीयशब्दोनीयर्प्रत्ययान्तः। उपोत्तमं रिति इत्युपोत्तमोदात्तः॥ ञितिराद्युदात्त इति। वर्णानां तणतिनितान्तानाम् इति सूत्रेण॥ गतिका। ञितेर्नित्यावह्वच् इत्यतो बहुव्रीहिग्रहणं नानुवर्ततेस्वरित्त्वात्, किं तु तत्पुरुषे शालायाम् इत्यतो व्यवहितमपि तत्पुरुषग्रहणमनुवर्तते तदाह। तत्पुरुषे इति॥ प्रकारक इति। कुगति इति समासः। लित्स्वरेण पूर्वपदमाद्युदात्तम्॥ नृवाहसेति। नॄन्वहतीति विग्रहः। वसेर्णिदित्यतो णिदित्यनुवृत्ते रसुनो णित्त्वादुपधावृद्धिः। नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम्। इध्मप्रव्रश्चन इति। प्रवृश्च्यते येनेति करणे ल्युट्। कर्मषष्ठ्यन्तेन इध्मशब्देन समासः। अत्र गतिप्रयुक्ते कृत्स्वरे कृते कारकप्रयुक्तः कृत्स्वरः॥ उच्चैःकारमिति। अव्यये यथाभिप्रेता इति णमुल्। तत्र हि उच्चैरित्युपपदम्॥ ईषत्कर इति। ईषद्दुःसु

कृच्छ्रा इति खल्। उभयथापि लित्स्वरः ॥ शेषे षष्ठीति। न कर्मलक्षणा। तथा सति कारकमेव देवदत्तः स्यात्। तृजकाभ्यां कर्तरि इति समासप्रतिषेधश्च स्यात् ॥ अथ कृद्ग्रहणं किमर्थम् । निर्गतः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिरित्यत्र मा भूत्। नैतदस्ति। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति। न च कौशाम्बीशब्दं प्रति क्रियायोगः। कारकं च क्रियायामेव संभवति। उपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं प्रत्ययनिमित्तमुच्यते। तदेवं गत्यादिभिरपि क्रियावाच्युत्तरपदमाक्षिप्यते, धातोश्च क्रियावाचित्वं, तस्माच्च द्वये प्रत्ययाः कृतस्तिङश्च। तत्र तिङन्तेन समासाभावात्कृदन्तमेव संभवति, अनुव्यचलदित्यत्र तु न गतित्वनिबन्धनः समासः किं तर्हि सुप् इति योगविभागात्समासः। तस्मान्नार्थः कृद्ग्रहणेनेत्यत आह। कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति ॥ य एवं प्रतिवक्तुमसमर्थस्तं प्रति विस्पष्टार्थं क्रियते इत्यर्थः। ननु विस्पष्टार्थमपि क्रियमाणे कृद्ग्रहणे आमन्ते न प्राप्नोति प्रपचतितरामिति, ततश्च समासस्वरं बाधित्वाऽव्ययस्वरः एव स्यादत आह। प्रपचतितरामित्यादि ॥ इत्येके इत्यस्य कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थमित्यादिना कृत्स्नेन संबन्धः। तदयमर्थः कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थम्। आमन्ते च दोषाभाव इति केचिदाचार्या व्याचक्षते इति ॥ प्रपचतिदेश्यार्थं त्विति। आदिशब्देन प्रपचतिकल्पं प्रपचतिदेशीयः प्रपचतिरूपमित्येतेषां त्रयाणां ग्रहणम्। प्रपचतिदेश्यादौ अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथोक्तम्। अयमभिप्रायः न विस्पष्टार्थं कृद्ग्रहणम् अपि तु प्रपचतिदेश्यादौ यत्र सतिशिष्टं स्वरान्तरं नास्ति तत्रापि स्वरो मा भूदव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव यथा स्यादित्येवं सप्रयोजनमाहुः ॥ अत्र हरदत्तः। इदं तु वक्तव्यम्। प्रपचतितरामित्यादौ तरबन्तेन समासे पश्चादाम् भवन्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया पचतितरस्यैव घान्तत्वात्तत एव स्यात्। तत्र को दोषः। सोपसर्गस्य घान्तस्यैकपद्याभावादाम्। प्रपचतितरां देवदत्तेत्यादौ आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके इत्येष विधिर्न स्यात् शेषनिघातश्च प्रशब्दस्य न स्याद्भिन्नपदत्वात्तस्मात्प्रशब्दस्यामन्तेन समासोऽङ्गीकर्तव्यो, न तरबन्तेन, तत्र समासत्वात्समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे विभक्तावैकपद्यं भवति स्वरे तु दोषप्रसङ्गात्कृद्ग्रहणमपि त्यक्तव्यमिति भाष्ये स्थितम्। प्रपचतिदेश्यादौ का गतिरिति न विद्मः ॥ उभे ॥ वनस्पतिमिति। वनशब्दो नब्विषयस्यानिसन्तस्य इत्याद्युदात्तः। पतिशब्दोऽपि पातेर्डतिः इति डतिप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेण। पारस्करादित्वात्सुट् ॥ बृहस्पतिमिति। वर्तमाने पृषन्महत् इति अतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तोऽप्यत्राद्युदात्तो निपात्यते तद्बृहतोः करपत्योः

इति सुट्तलोपौ ॥ शार्ङ्गरवादित्वादाद्युदात्त इति । शार्ङ्गरवादित्वात् ङीनि कृते नित्त्वादाद्युदात्तत्वमित्यर्थः ॥ शचीपतिरिति । एते षष्ठीसमासाः ॥ तनूनपादिति । कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः इति ऊप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तोऽपि तनूशब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते । न पातयतीति नपात् । नभ्राण्नपान्नवेदा इति सूत्रे आद्युदात्तो नपाच्छब्दो निपात्यते । तन्वाः नपादितिविग्रहः ॥ नराशंसमिति । नरा एनं शंसन्तीत्यर्थः । नॄ नये ऋदोरप् शंसेः कर्मणि घञ्, द्वावप्याद्युदात्तौ अन्येषामपि इति दीर्घः ॥ शुनःशेपमिति । शुन इव शेपोऽस्येति बहुव्रीहिः । शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायामित्यलुक् षष्ठ्याः श्वन्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेण, शेपशब्दः स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्तौ ॥ इन्द्रावरुणाविति । इन्द्रशब्दः ऋज्रेन्द्राग्र इतिरन्नतो वरुणशब्दः कृवृदारिभ्य उनन् इत्युनन्तः, उभौ आद्युदात्तौ । देवताद्वन्द्वे च इति पूर्वपदस्यानङ् ॥ इन्द्राबृहस्पती इति । बृहस्पतिशब्दे वाचस्पत्यादित्वात् द्वावाद्युदात्तौ । तेनेन्द्राबृहस्पती इत्यत्र त्रय आद्युदात्ताः । अग्निष्टोम इति । अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः इति षत्वम् ॥ इन्द्राग्निभ्यामिति । अग्निशब्दः अङ्गेर्निर्नलोपश्च इति निप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः ॥ पृथिवीत्यन्तोदात्त इति । ङीप्प्रत्ययान्तत्वात् ॥ सोमारुद्राविति । अर्तिस्तुसुहुसृधृ इति मन्नन्तत्वादाद्युदात्तः सोमशब्दः ॥ उत्तरपदग्रहणमित्यादि । अन्यथास्मिन् प्रकरणे द्वन्द्वः सप्तम्या निर्दिष्टः, नोत्तरपदं, तत्र अनुदात्तादौ इति सप्तम्यन्तं द्वन्द्वस्य विशेषणं स्यात्, ततश्चन्द्रासूर्यावित्यादौ प्रतिषेधः स्यात्, चन्द्रशब्दो रगन्तत्वादन्तोदात्तः । सूर्यशब्दः राजसूयसूर्य इति यदन्तत्वात् यतोऽनावः इत्याद्युदात्तः । उत्तरपदग्रहणे सति तस्यैव श्रुतस्य अनुदात्तादौ इत्येतद्विशेषणं भवति ॥ अनुदात्तादाविति ॥ विधिप्रतिषेधयोरित्यादि । अन्यथा विधिप्रतिषेधयोः समानविषयत्वाद्विकल्पः प्रसज्येत । इह पृथिव्यादिप्रतिषेधो ज्ञापयति स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् इति । तेन अग्निमीळे, इत्यादौ स्वरितः सिद्ध्यति ॥ थाथ ॥ प्रन्थस्येति । हनिकुषिनिरमिकाशिभ्यः क्थन् अवे भृञः इति क्थन्, नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते ॥ आवसथ इति । उपसर्गे वसेः इत्यथप्रत्ययान्तः ॥ पुरुष्टुत इति । कर्मणि क्तः ॥ पुरुष्विति । तृतीयातत्पुरुषे तु तृतीया कर्मणि इति सूत्रेण कर्मणि क्तान्ते उत्तरपदे तृतीयान्तस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः स्यादिति भावः ॥ प्रचय इति । एरच् । न च चयशब्दस्याच्प्रत्ययान्तत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैवान्तोदात्तत्वं सिद्धमिति वाच्यम् । चयो निवासे इति इति चयशब्दस्याद्युदात्तत्वात् ॥ प्रलव इति । ऋदो-

रप् ॥ प्रलपितमिदृति । अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ॥ गोवृष इति । गां वर्षति इति विग्रहः । वृषु सेचने । वृषादीनां च इत्याद्युदात्तोयम् ॥ सुस्तुतमिति । सुः पूजायामिति कर्मप्रवचनीयः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ॥ सूप ॥ सुक्तस्येति । गतिरनन्तरः इति प्राप्ते ॥ शशप्लुतमिति । शश इव प्लुतमिति विग्रहः । तृतीया कर्मणि इति प्राप्तम् ॥ उपहूत इति । ह्वेञो निष्ठायाम् यजादित्वात्संप्रसारणम् ॥ परिजग्ध इति । अदो जग्धादेशः उभयत्र गतिरनन्तरः इति प्राप्तम् ॥ अनेति किमिति । अनाचितादीनामिति किमर्थमित्यर्थः ॥ आचितमित्यादि । चिञ् चयने ष्ठा गतिनिवृत्ती णिजन्तः । आभ्यां कर्तरि क्तः ॥ प्रवृद्धः प्रयुक्त इति । वृधु वृद्धौ यु मिश्रणे ॥ असंज्ञार्थोयमारम्भः इति । संज्ञायामनाचितादीनामित्येव सिद्धम्॥कारकाद्दत्त ॥ तत्पुरुषे संज्ञायामाशिषि कारकात्परयोर्दत्तश्रुतयोरेव क्तान्तयोरन्त उदात्तः स्यात् । संज्ञायामनाचितादीनाम् इत्यनेन विहितमन्तोदात्तत्वमनेन नियम्यते ॥ देवदत्त इत्यादि । देवा एनं देयासुरित्येवं प्रार्थितैर्देवैर्दत्तो देवदत्तः । आशिषि लिङ्लोटौ इति वर्तमाने क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तः । दो दद्घोः इति ददादेशः ॥ विष्णुरेनं श्रूयादित्येवं प्रार्थिते विष्णुना श्रुतो विष्णुश्रुतः । क्तप्रत्ययः पूर्ववत् ॥ संभूतो रामायण इति । क्तिच्क्तौ च इत्याशिषि क्तः । संभूतमिति रामायणस्य नाम । संज्ञायामनाचितानामित्यन्तोदात्तः संभूतशब्दः ॥ कारकादित्यनुच्यमाने गतिकारकोपपदादिति चितयाधिकाराद्यथैव कारकान्नियमो भवति तथा गतेरपि स्यात् । ततश्च संभूतो रामायण इत्यनाशिषि सावकाशं संज्ञायामनाचितादीनामित्येतदाशिषि न न स्यात्, किंतु गतिरनन्तर एव स्यात् ॥ एवं किमिति । सिद्धे धिकारे आरभ्यमाणोन्तरेणाप्येवकारं नियमार्थो भविष्यतीति प्रश्नः ॥ कारकावधारणमित्यादि । असति ह्येवकारे विपरीतनियमोपि स्यात् । कारकादेव दत्तश्रुतयोरिति । एवं च कारकाद्दत्तश्रुतयोर्न स्यात्, इष्यते च तथा । कारकग्रानियतत्वाद्देवपालित इत्यादावन्तोदात्तः । अतः कारकावधारणं मा भूदित्येवमर्थमेवकारग्रहणमित्यर्थः ॥ देवखातेति । तृतीया कर्मणि इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ इत्थम् ॥ इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे इति । इत्थंप्रकारमापन्न इत्थंभूतस्तेन कृतमित्यर्थे ॥ सुप्तप्रलपितमित्यादि । कथमेतान्युदाहरणानि यावता कृतमित्युच्यते । न च प्रलपितादीनि कृतानि, अभूतप्रादुर्भाव एव करोतिर्वर्तते, ततश्च सुप्तकृतं सुप्तभाषितम् उन्मत्तभावितमित्यादि क्रमेणैवोदाहर्तव्यमित्यत आह । कृतमिति । कृतिसामान्ये करोतिर्वर्त्तते ततश्च यथा क्रियावचनो धातु

क्रियायां क्रियार्थायाम् इत्यादौ विशेषाणामपि ग्रहणं भवति, तद्वदत्रापि ॥ नाभूतप्रादुर्भाव इति । अभूतप्रादुर्भावो निष्पादनम् । ननु सुप्तप्रलपितमित्यादौ कारकादिति योगविभागेनैव सिद्धमित्याशङ्क्याह । तृतीयेति ॥ तस्य तु योगविभागो न बाधकः, तस्य निर्विषयत्वं स्यात् ॥ अनो । गतिकारकोपपदात्कृदित्यस्यापवादः ॥ पयःपानमिति । कर्मणि च येन इति कर्मण्युपपदे भावे ल्युट्। उपपदसमासः ॥ राजभोजना इति । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट्, कर्तरि षष्ठीसमासः ॥ मन्क्तिन् ॥ कृत्स्वरापवादः । क्रीते तु तृतीया कर्मणि इत्यस्य ॥ रथवर्त्मेति । वृतेरधिकरणे मानन् कर्तरि षष्ठ्या समासः ॥ पाणिनिकृतिरिति। कर्मणि क्तिन्। पूर्ववत्समासः । छन्दोव्याख्यानमिति । व्याख्यानमिति करणे ल्युट् । शयनासनस्थानेष्वधिकरणे ल्युट् ॥ ब्राह्मणयाजक इति । याजकादिभिश्च इति सूत्रे षष्ठीसमासार्थं ये याजकादयस्त एव गृह्यन्ते ॥ प्रभूतौ सङ्गतिमिति । तादौ च निति कृत्यतौ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति ॥ सप्तम्याः ॥ सप्तम्यन्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात्तत्पुरुषे ॥ अध्ययनपुण्यमिति । अध्ययने पुण्यमिति विग्रहः । सप्तमी इति योगविभागात्समासः ॥ ऊनार्थ । तृतीयान्तात्पराणि ऊनार्थानि कलहश्च एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि स्युः । उदाहरणेषु पूर्वसदृश इत्यादिना तृतीयासमासः ॥ केचित्त्वित्यादि । नन्वेवमूनशब्दस्यापि स्वरूपस्य ग्रहणं प्रसज्येत । ततश्च तदर्थानामन्येषां ग्रहणं न स्यादत आह । ऊनशब्देन त्विति ॥ अर्थनिर्देशार्थत्वं तु व्याख्यानादवसेयम् ॥ मिश्रं च ॥ तृतीयांतात्परमनुपसर्गं मिश्रमन्तोदात्तं स्यादसन्धौ । अयमपि तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यस्यापवादः । पणबन्धेनैकार्थ्यमिति । पणबन्धः परिभाषणम् यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि भवतः करिष्यामीत्येवंरूपम् ॥ तिलमिश्रा इति । पूर्वसदृशसमोनार्थ इति समासः ॥ गुडधाना इति भक्ष्येण मिश्री इति समासः ॥ तिलसंमिश्रा इति । कथं पुनर्मिश्रशब्दस्य विधीयमानं संमिश्रशब्दस्य प्राप्नोति, कथं मिश्रशब्देनोच्यमानः समासः सोपसर्गेण लभ्यतेत आह । मिश्रग्रहणेइत्यादि । तेन मिश्रश्लक्ष्णैः इति विधीयमानः समासः सोपसर्गेणापि सिद्धः ॥ ब्राह्मणमिश्र इति । यदि मे भवन्तः कार्यं कुर्युस्तदाहं भवतामुपकारं करिष्यामीत्येवंरूपेण पणबन्धेन कृत्वा ब्राह्मणैः सह मिलित इत्यर्थः। अपरे स्वरूपभेदर्थहणं सन्धिः । ब्राह्मणमिश्र इत्यत्र ब्राह्मणेनैकीभावेपि राजा स्वरूपेण गृह्यते । गुडमिश्र इत्यत्र गुडेनैकीभूतस्य स्वरूपभेदो न गृह्यते इत्याहुः ॥ नञोगुण ॥ कार्णवेष्टकिकमिति । सम्पादीनि इति प्राग्वतेष्ठञ् ॥ छै-

दिक इति। छेदादिभ्यो नित्यमिति ठक् ॥ वत्सीय इति। तस्मै हितमिति ठक् ॥ सांतापिक इति । तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः इति ठञ् ॥ नञ इति किमिति । प्रतिषेधे प्रायेण नञ एव वृत्ति-दर्शनात्प्रश्नः ॥ विगार्दभरथिक इति। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति ॥ गार्दभरथिकादन्य इति। उदाहरणादस्य विशेषं दर्शयितुं गुणप्रतिषेध इति सू-त्रावयवं व्याचष्टे। गुण इति॥ तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तमिति। तद्धितार्थः सम्पाद्या-दि तस्य यत् प्रवृत्तिनिमित्तम्॥ सम्पादित्वादीति। आदिशब्देन तदर्हत्वादेर्ग्र-हणं स गुण इत्युच्यते । उक्तं हि संसर्गभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते । गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रे उदाहृतमिति ॥ वोढेति । अर्हे कृत्यतृ-चश्च इति तृच् । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु सहिवहोरोदवर्णस्य इत्योत्वम् ॥ पाश्येति। समूहे पाशादिभ्यो यः॥ अदन्त्यमिति। शरीरावयवाच्च इति यत् ॥ अपाद्यमिति। पादार्घाभ्यां च इति यत्॥ अदेयमिति। दा दाने अर्हार्थे अचो यत् ईद्यति इतीत्वे गुणः॥ अवामदेव्यमिति। वामदेवेन दृष्टमित्यर्थे वामदेवा-ड्ड्यड्ड्यौ इति ड्यः॥ अपच इति॥ पचाद्यच्॥ अविलिख इति। इगुपध इति कः। कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च इति वक्ष्यमाणैः कृत्योकेष्णुभिः साहचर्यादच्कयोः कृतो-रिह ग्रहणम्, तेन कृद्ग्रहणपरिभाषया विलिखशब्दस्य कान्तत्वम्॥ अपचो दीक्षित इति। दीक्षितः शास्त्रविरोधान्न पचति, नत्वशक्तत्वेन॥ अपचो जाल्म इति। पक्तुं शक्तोपि पक्तुमयं न शक्नोतीत्यनेन प्रकारेण क्षिप्यते तदाह। पक्तु-मित्यादि॥ अदेवदत्त इति। देवदत्तः सन्यस्तःकर्म न करोति स एवमाक्षिप्यते॥ अनागामुक इति। लषपतपद इत्युकञ्॥ अनलङ्करिष्णुरिति। अलंकृञ् इती-ष्णुच्॥ इकारादेर्विधानसामर्थ्यादिति। भवतेरुदात्तत्वात्ततः परस्य खिष्णुच् । इटैवेकारादित्वे सिद्धे इकारादेर्विधानमिह सामान्यग्रहणार्थमेवेति भावः ॥ अनाढ्यंभविष्णुरिति। भुवः खिष्णुच्खुकञौ इति खिष्णुच्॥ अचारुरिति । दृसनि इति चरेरुण्॥ असाधुरिति। साध्नोतेः कृवापाजि इत्युण्॥ राजाह्नोः। चार्वाद्यन्तर्गणसूत्रम्। नञः परयोरेतयोश्छन्दसि अन्तोदात्तत्वम् ॥ अराजेति। नञस्तत्पुरुषात् इति समासान्तनिषेधः॥ विभाषा तृन्। नञ उत्तरपदान्येता-न्यन्तोदात्तानि स्युस्तत्पुरुषे॥ बहुव्रीहाविदम्॥ एभ्य इत्यादि। इदमेतत्तद्भ्यः॥ अनयोः। प्रथमपूरणयोः॥ इदं प्रथमं यस्येति। निगमनं भोजनं वा ॥ अनेन प्रथम इति। तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति। यत्प्रथम इति। यत्प्रथमं गमनं यस्य स यत्प्रथमः॥ इदंप्रधाना इत्यर्थ इति। अनेन प्रधानवचनः प्रथमशब्दो नत्वे-

कासंख्यावचन इति दर्शितम् ॥ तेनात्र गणनाभाव उक्तः ॥ उत्तरपदस्येत्यादि । इह समासस्य इति प्रकृतम् । उत्तरपदादिः इत्यतःप्रभृति उत्तरपदस्येति च । तत्र इहोत्तरपदं कार्यित्वेनाश्रीयते, तेन यदा कबुत्पद्यते तदा कपि परतो यत्पूर्वं प्रथमेति तद् अन्तोदात्तं भवति, न तु कबन्तं, कप्रत्ययो हि समासस्यैवान्तो, नोत्तरपदस्य, उत्तरपदावयवाः समासान्ताः इति पक्षेऽपि प्रथमपूरणयोः इति विशिष्टरूपग्रहणात् कपस्तत्राऽनन्तर्भावादुपात्तयोरेव स्वरः ॥ संख्यायाः । संख्यायाः परस्तनशब्दोऽन्तोदात्तः स्यात् ॥ दर्शनीयस्तनेति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दर्शनीयशब्दोऽनीयर्प्रत्ययान्तः रित्स्वरः ॥ विभाषा । पूर्वसूत्रोक्तं छन्दसि वा स्यात् ॥ द्विस्तनीमिति । अन्तोदात्तत्वं स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात् इति ङीष् ॥ चतुस्तनामिति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण चतेरुरन् इति चतुर्शब्दस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अत्रान्तोदात्तत्वाभावात् स्वाङ्गात् इति ङीष्न ॥ संज्ञायां मित्रा । एतयोरुत्तरपदयोरन्त उदात्तः स्याद्बहुव्रीहौ संज्ञायाम् ॥ विश्वामित्र इति । मित्रे चर्षौ इति दीर्घः । अत्र बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् इति बाधित्वा परत्वादनेनान्तोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यतेऽतो बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् इत्यन्तोदात्तत्वं भवति ॥ व्यवायि । उदाहरणे व्यवधानवाचिनोऽन्तरशब्दात्तत्करोतीति णिचि पचाद्यच् । प्रत्युदाहरणे त्वन्यवाच्यन्तरशब्दः ॥ मुखम् । स्वाङ्गमुखमुत्तरपदमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ ॥ दीर्घमुखा शालेति । मुखशब्देनात्र द्वारप्रदेशः शालाया उच्यते । स्वाङ्गमद्रवादिलक्षणमिह गृह्यते । नतु स्वमङ्गं स्वाङ्गमिति व्युत्पत्तिलभ्यम् । अन्यथाऽत्रापि स्यादिति भावः ॥ नाव्यय ॥ एभ्यः परो मुखशब्दोऽन्तोदात्तो न स्यात् ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरोत्रेति । एषूदाहरणेषु बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पूर्वपदम् । तथा हि । उदि चेर्डैसिः उच्चैः । अनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यये इति प्रशब्द उदात्तः । तत एकादशस्वरेण प्राङ्शब्द उदात्तः । गमेर्डोः गोः । वर्तमाने पृषत् इत्यादिना महच्छब्द उदात्तो निपातितः । स्थूलशब्द ऋज्रेन्द्र इत्यादावन्तोदात्तो निपातितः । मुषेः क्तिच् । मुष्टिः । प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च इति कुः । कृतृवदि इत्यादिना सः । वत्सः ॥ उपमानलक्षणो विकल्प इति । निष्ठोपमानात् इति प्राप्तः ॥ बाध्यत इति । अस्य प्रतिषेधस्यावकाशो यत्र गवाद्युपमानं न भवति गौर्मुखमिव यस्य सः । वत्सो मुखमिव यस्येति सर्वत्रात्र गवाद्युपमेयं नोपमानम् उत्तरस्य विकल्पस्यावकाशः । यत्र गवादिपूर्वपदं न भवति । सिंहमुखः । गवादावुपमाने उभयप्रसङ्गे यमेव भवति पूर्वविप्रतिषेधेन॥ सिंहमुख इति । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । हिंसेः पचाद्यचि सिंहः । पृषोदरादि-

त्वादाद्यन्तविपर्ययः ॥ जातिकाल । जात्यादिभ्यः परं क्तान्तमन्तोदात्तं स्यात्, बहुव्रीहौ कृतादीन्वर्जयित्वा, आच्छादनवाचकात्परं चेन्न ॥ सारङ्गजग्ध इति । सारङ्गः पक्षिविशेषः स जग्धो भक्षितो येनेति विग्रहः । प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । तत्र पुत्रशब्दान्तोदात्तः । वसिष्ठ न् । वसशब्द आद्युदात्तः । कुण्डशब्दो नब्विषयस्यानिसन्तस्य इत्याद्युदात्तः । ननूदाहरणेषु प्रत्युदाहरणेषु च निष्ठा इति निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति तदाह । अस्माज्ज्ञापकादिति ॥ इदमेव मनसि विभाव्योक्तं जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या इति ॥ दन्तजात इति । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दन्तशब्दः स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् इत्याद्युदात्तः । मासशब्दो ग्रामादीनां च इत्याद्युदात्तः ॥ नञ्सु । नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । समासान्ता उत्तरपदावयवाः । तेनाऽनृच इत्यत्र ऋक्पूर् इत्यप्यककारस्योदात्तत्वं भवति । समासावयवाः समासान्ता इति पक्षे तु अस्मिन् सूत्रे समासस्यैव कार्यित्वमाश्रीयते, नोत्तरपदस्य कपि पूर्वम् इति ज्ञापकात् । यद्यनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तः स्यात् ततोकुमारीक इत्यादावनेनैव सिद्धत्वात् कपि पूर्वम् इत्यवाच्यं स्यात् ॥ कपि पूर्वं । पूर्वेण कप एवोदात्तत्वे प्राप्ते ततः पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते । ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वम् इति वचनादिह दीर्घान्ता एवोदाहृताः । उदाहरणे नद्युतश्च इति कप् ॥ ह्रस्वान्ते । ह्रस्वः अन्तो यस्य तदिदं ह्रस्वान्तमिति बहुव्रीहेरन्यपदार्थमुत्तरपदं समासो वा गृह्यत इत्याशयेनाह । उत्तरपदे समासे वेति ॥ अत्र कपि परे इति सामान्यवचनात्तद्धितमुत्तरपदं समासो वा गृह्यते । ननु पूर्वग्रहणमनर्थकं कपि पूर्वम् इत्यनुवृत्तेरत आह । पूर्वमित्यनुवर्तमान इति ॥ प्रवृत्तिभेदेन । वाक्यभेदेन । तत्रैकेन वाक्येन ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते । द्वितीयेन तु नियम्यते । ह्रस्वान्तेन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति, न कपि पूर्वमिति । तेन किं सिद्धमत आह । कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वमिति । नास्ति ज्ञा यस्य अज्ञकः । अत्र यद्येष नियमो न स्यात्तर्हि एतस्याभावे कपि पूर्वम् इत्ययमेव स्वरः स्यात् अस्मिंस्तु नियमे सति न भवति, नञ्सुभ्याम् इति कबन्तस्यैव भवति ॥ बहोर्नञ् । नञ्इव नञ्वत् । अस्मादेव निपातनात्पञ्चमीसमर्थाद्वतिः बहूनां भावो भूमा बहोर्लोपो भू च बहोः । उत्तरपदशब्देन तदर्थो गृह्यते, स्वरूपेणोत्तरपदस्य बहुत्वसंभवात् तदाह । उत्तरपदार्थबहुत्वे इति ॥ बहुव्रीहिक इत्यादि । ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वम् इति स्वरः ॥ बहुमान इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । बहुशब्दस्तु लघिबंह्योर्नलोपश्च इति कुप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः ॥ न गुणा ॥ अवयववाचिनो बहोः परे इति । अवयववाचिन इति

गुणादीनां विशेषणम् ॥ उपस । स्वाङ्गं प्रति क्रियायोगाभावादुपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणम् । प्रादेरुत्तरं ध्रुवं स्वाङ्गवाचि पशुवर्जितमन्तोदात्तं स्यात् बहुव्रीहौ प्रत्युदाहरणे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दर्शनीयशब्दोनीयर्प्रत्ययान्तः रित्स्वरः ॥ उदाहुरिति । क्रोशतीति शेषः । अत्र क्रोशनसमय एवोद्बाहुत्वं, न सर्वदैवेत्यध्रुवम् ॥ वनं समासे । बहुव्रीहौ इत्यस्य निवृत्त्यर्थं समासग्रहणम् ॥ प्रवण इति । बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते । प्रनिरन्तः इति णत्वम् ॥ अन्तः । अन्तःशब्दात्पञ्चम्याश्छान्दसो लुक् तदाह । अस्मात्परमिति । अन्तःशब्दात्परमित्यर्थः ॥ अनृतवण इति । अत्रापि तेनैव णत्वम् ॥ अनुपसर्गार्थमिति । उपसर्गे तु पूर्वेणैव सिद्धम् ॥ न निविभ्याम् । निविभ्यामुत्तरोन्तःशब्दो नान्तोदात्तः स्यात् ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति । बहुव्रीहिसमासे बहुव्रीहौ प्रकृत्या इति तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यनेन ॥ परेरभितः । परेरुत्तरोभितोभाविवाचि मण्डलं चान्तोदात्तं स्यात् । अभितोभावीत्यस्यार्थमाह । अभितो भावोस्यास्तीति ॥ अथ वा अभितः उभयतो भवति नद्यादौ कूलादिकमित्यभितोभावी सुप्यजातौ इति णिनिः ॥ परिकूलमिति । बहुव्रीहिः प्रादिसमासोव्ययीभावो वा तत्र बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते अव्ययीभावे तु परिप्रत्युपाप इति कूलतीर इति च प्राप्ते । परितः कूलमस्य परिगतं कूलमिति (वा कूलात्कूलं वर्जयित्वेत्यर्थ इति । उदकस्याभाव इव) विग्रहः ॥ प्राद । प्रादुत्तरमस्वाङ्गवाचि संज्ञायामन्तोदात्तं स्यात् ॥ प्रगृहमिति । प्रादिसमासः । बहुव्रीहिर्वा ॥ प्रपदमिति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ निरुदकमित्यादि । निर्गतमुदकं यस्मादिति बहुव्रीहिः । निर्गतमुदकमिति प्रादिसमासो वा । उदकस्याभाव इत्यव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् ॥ अभे । अभेरुत्तरपदं मुखमन्तोदात्तं स्यात् ॥ उपसर्गात्स्वाङ्गमिति । मुखं स्वाङ्गम् इति तु न भवति नाव्ययदिक्शब्द इति निषेधात् ॥ अपाच्च । अपादुत्तरं मुखमन्तोदात्तं स्यात्समासे ॥ अपमुखमिति । प्रादिसमासे बहुव्रीहौ च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मुखं वर्जयित्वेत्यव्ययीभावेपि परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु इति प्राप्ते यमारम्भः ॥ उत्तरार्थ इति । उत्तरत्र अपात् इत्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यात् अभेर्मा भूत् ॥ स्फिगपूत । नामग्रहणं सीरेणैव संबध्यते न स्फिगादिभिः स्फिगपूतकुचीणां पृथग्ग्रहणादिति हरदत्तः । तेन स्फिगपूतकुत्सयः पर्याया इति निश्चीयते ॥ उपसर्गादध्वन इत्यस्याभाव इति । उपसर्गादध्वनः इदं सरीसागताच्प्रत्ययविधायकं तदभावे तस्मिन् सति अच्प्रत्ययस्य चित्त्वादेव सिद्धम् । ननु उपसर्गादध्वनः इत्यनेन नित्योच् विधीयते तत्कथमुक्तमित्यस्याभाव

इतीत्यत आह । एतदेव च ज्ञापकमिति । यदि हि नित्यः समासान्तः स्यात् अध्वग्रहणमिहानर्थकं स्यात् अचप्रत्ययस्य चित्त्वादन्तोदात्तस्य सिद्धत्वात् । कृतं तु अध्वग्रहणं ज्ञापयति समासान्ता अनित्याः इति ॥ स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमिति । यदा ह्येतानि स्वाङ्गवाचीनि ध्रुवाणि च भवन्ति बहुव्रीहिश्च समासस्तदा उपसर्गात् स्वाङ्गम् इत्येव सिद्धम् ॥ अधे । अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं स्यात् । उपरि तिष्ठतीत्युपरिस्थम् । सुपि स्थः इति कः । तदेतद्दर्शयति । दन्तस्योपरीति ॥ अधिकरणमिति । अधिक्रियतेऽस्मिन्नित्यधिकरणं नैतदुपरिस्थवाचि किं त्वधःस्थवाची । अत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण ककाराकार उदात्तः ॥ अनुज्येष्ठ इति । उत्तरपदार्थस्याप्राधान्यं दर्शयति । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयमिति ॥ प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणमिति । अन्यथाप्रधानग्रहणेनैव सिद्धत्वात् । अनुगतो ज्येष्ठ इति विग्रहविशेषेण प्रधानवाचित्वं ज्येष्ठशब्दस्य दर्शयति ॥ पुरुष ॥ अन्वादिष्ट इति । अनुपश्चादादिष्टः कथितः कस्मिंश्चित्कथिते योऽन्यः कथ्यते स अन्वादिष्ट इत्यर्थः ॥ अतिरकृत्पदे । अकृच्च पदं च अकृत्पदे तदाह । अकृदन्तं पदशब्दश्चेति ॥ अत्यङ्कुश इति । अङ्कुशमतिक्रान्त इति विग्रहः ॥ अतिकारक इति । शोभनः कारकः । पूजार्थोऽयमतिः ॥ अतेर्धातुलोप इति । अत्यङ्कुशादौ वृत्तिविषयेऽतिशब्दोऽतिक्रान्तार्थवृत्तिरिति क्रमेरप्रयोग एव धातुलोपः ॥ अतिगार्ग्य इति । यथान्यासे त्वत्रापि प्राप्नोति गार्ग्यशब्दस्याकृदन्तत्वात् । तस्मादव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थम् अकृत्पदे इत्येतदपनीय धातुलोपे इति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ नेरनि । निशब्दादुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यादनिधानेऽर्थे ॥ निमूलमिति । निर्गतं मूलमस्य, निर्गतं वा मूलं निमूलम् ॥ निदण्ड इति । निशब्दो निधानार्थे वर्तते । कथं पुनर्निशब्दस्यायमर्थ इति चेत् । शृणु । प्रादयो हि वृत्तिविषये सक्रियं साधनमाहुः ॥ समासान्तस्यानित्यत्वादिति । इदं राजन्शब्दस्य पाठ एव ज्ञापयति समासान्ता अनित्याः इति । अन्यथा राजाहःसखिभ्यष्टच् इति टचश्चित्त्वादेव सिद्धं स्यात् ॥ सोरव । सोरुत्तरपदं निन्दायामन्तोदात्तं स्यात्तत्पुरुषे ॥ सुप्रत्यवसित इति । सुः पूजायामिति कर्मप्रवचनीयस्य सोः स्वती पूजायामिति समासः । तेन सुप्रत्यवसिते थाथादिविधिर्न शङ्कनीयः । ननु यदि सुशब्दोऽत्र पूजायां वर्तते, कथं तर्हि क्षेपो गम्यत इत्याह । वाक्यार्थस्त्विति ॥ कथमित्याह । असूययेति ॥ यः खल्वनर्थे उपस्थिते सुखायमान आस्ते तं प्रत्येवमुक्ते क्षेपो गम्यते ॥ विभाषोत् ॥ उच्छब्दात्परः पुच्छशब्दः अन्तोदात्तो वा स्यात्तत्पुरुषे ॥ सेयमुभयत्र विभाषेति । आद्यायां तु व्युत्पत्तौ

अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बाधितत्वात्समासस्यान्तोदात्तत्वमप्राप्तम् । द्वितीयायां तु व्युत्पत्तौ थाथादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वं प्राप्तमिति कृत्वोभयत्र विभाषा ॥ द्वित्रिभ्याम् । पादितिकृताकारलोपो गृह्यते, ददिति कृतददादेशो दन्तशब्दः ॥ आभ्यामिति । द्वित्रिभ्याम् ॥ द्विपादिति । द्वौ पादौ यस्येति द्विपात् संख्यासुपूर्वस्य इति पादशब्दस्याकारलोपः ॥ द्विदन्निति । वयसि दन्तस्य दतृ ॥ मूर्द्धन्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्धन्यशब्द इति । एतच्च मूर्द्धसु इति निर्देशादेवावसीयते । अन्यथा मूर्द्धेषु इति निर्देशं स्यात् । किमर्थं पुनरकृतसमासान्त एव निर्दिष्ट इत्यत आह । तस्येति ॥ यद्यकृतसमासान्तस्योपादानं, तर्हि यदा समासान्तः क्रियते, तदा न प्राप्नोति, तस्य शब्दान्तरत्वादित्यत आह । यद्यपीति ॥ इह हि बहुव्रीहिः कार्यित्वेनोपात्तो न मूर्द्धशब्दः ॥ तदेकदेशत्वाच्चेति । तस्य बहुव्रीहेरेकदेशः समासान्तस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति स एवार्थः । तदेकदेशित्वात् इति पाठे तु स बहुव्रीहिरेकदेशी अवयवी यस्य स तदेकदेशी समासान्तस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मादिति स एवार्थः । तदेवं बहुव्रीहेः कार्यत्वात्तदेकदेशित्वाच्च समासान्तस्येति यदा समासान्तः क्रियते तदाप्ययं विधिर्भवत्येव ॥ द्विमूर्ध इति । द्वित्रिभ्यां षः ॥ कल्याणमूर्द्धेति । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति । कल्याणशब्दो लघावन्ते इत्यादिना मध्योदात्तः ॥ सक्थं च । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः इति षजन्तः सक्थशब्दः उत्तरपदमन्तोदात्तं वा स्यात्, स चेत् क्रशब्दान्तात्परो न भवति । चित्त्वान्नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्तेयं विकल्पः ॥ गौरसक्थ इति । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । शुक्लगौरयोरादिः इति गौरस्याद्यन्तावुदात्तौ तेनात्र नैस्वर्यम् ॥ श्लक्ष्णसक्थ इति । कृत्यशूभ्यां क्स्नः । श्लिषेरच्चोपधायाः इति श्लक्ष्णशब्दोन्तोदात्तः ॥ षचश्चित्त्वादिति ; एतेन चित्स्वरस्यापवादः प्राप्तविभाषेयमिति दर्शयति ॥ परादिश्छन्दसि । परशब्देनात्र सक्थशब्द एव तस्यैव पूर्वसूत्रे संनिहितत्वात्तदाह । परस्य सक्थशब्दस्येति ॥ ननु तर्हि परग्रहणमनर्थकं प्रकृतौ हि सक्थशब्दोनुवर्तते । नैतदस्ति । बहुव्रीहेरपि प्रकृतत्वात्तस्याद्युदात्तत्वं शङ्क्येत । विभाषोत्पुच्छे इत्यतो विभाषेति वर्त्तमाने बहुलग्रहणं बह्वर्थप्रदर्शनार्थम् । बहुलग्रहणस्यार्थं श्लोकेन दर्शयति । परादिश्चेति ॥ उरूणां क्षयो निवास इति विग्रहः । क्षयो निवासे इति क्षयशब्द आद्युदात्तः । समासस्य इत्यन्तोदात्तं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं तत्थाथादिस्वरेण बाधितम् । अतो बाहुलकेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । एतच्च क्षि निवासगत्योः इति धातोर्बाहुलका-

दधिकरणे एरच् इति माधवेनोक्तम् । वस्तुवस्तु घप्रत्ययान्तः चयशब्द इति हरदत्तोक्तरीत्या थाथादिस्वरस्येहाप्राप्त्या कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धम् । परादिश्चेत्यस्योदाहरणं तु चोदयित्री सूनृतानामिति बोध्यम्। ऊन परिहाणे चुरादिष्वदन्तः। णिच् क्विप्। सुतरामूनयत्यप्रियमिति सून् तद्दतं सूनृतम् । अयस्मयादीनि इति भत्वान्नलोपो न ॥ मुष्टिहत्ययेति। मुष्ट्या हननं मुष्टिहत्या हनस्त च इति सुबन्ते उपपदे क्यप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तः ॥ त्रिचक्र इति बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः ॥ विश्वायुरिति। विश्वमायुर्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। विश्वशब्दः कन्प्रत्ययान्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः प्राप्तः॥

इति स्वरसुबोधिन्यां समासस्वरप्रकरणम् ॥

तिङो ॥ पचति गोत्रमिति । गोत्रं स्वकुलं पीडयतीत्यर्थः। एवं हि कुत्सा भवति। आभीक्ष्ण्ये उदाहरणमाह। पचतिपचति गोत्रमिति॥ अनेकार्थत्वात्पचिः करोत्यर्थे वर्त्तते, विवाहादौ गोत्रं पुनःपुनः सुखीकरोतीत्यर्थः। नित्यवीप्सयोः इति द्वित्वम् । ननु किं कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादीनां पाठविशेषणमेतयोरर्थयोर्गोत्रादीनि भवन्ति तानि च तिङः पराण्यनुदात्तानि भवन्ति । आहोस्विदनुदात्तविशेषणं तिङः पराणि गोत्रादीन्यनुदात्तानि भवन्त्येतयोरर्थयोरिति। अस्मिन्विचारे निर्णयमाह। कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणमिति॥ अयं चार्थो योगविभागाल्लभ्यते तिङो गोत्रादीनि इत्येको योगोनुदात्तविधानार्थः । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः इति द्वितीयो योगः गोत्रादीनीत्येव। परिभाषेयम्। इह शास्त्रे गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाण्येव ग्राह्याणि, तेन किं सिद्धं भवतीत्यत आह। तेनेति ॥ अन्यत्रापीति । चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः इत्यत्र ॥ पचति पापमिति। पापमिति क्रियाविशेषणम् ॥ खनन्ति गोत्रं समेत्य कूपमिति। गोत्रं कुलं समुदितं भूत्वा कूपं खनतीत्यर्थः॥ तिङ्ङ। अनुदात्तं सर्वमिति वर्तते तदाह। निहन्यत इति॥ सर्वानुदात्तो निघात इति वैयाकरणानां व्यवहारः। अतिङ इति किम्। पचति भवति। एककर्तृका पचिक्रिया भवतीत्यर्थः। नन्वतिङ्ग्रहणं व्यर्थम् समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः इत्युक्तत्वात् । एकस्मिंश्च वाक्ये तिङन्तद्वयाभावादिति चेत् । सत्यम् । सूत्रकारेण समानवाक्याधिकारो न कृत इत्यतिङ्ग्रहणमकारि, भाष्ये तु अतिङ्ग्रहणं प्रत्याख्यातम् ॥ न लुट्। इत आरभ्य निषेधसूत्राणि॥ श्वः कर्तेति। तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते तासिरुदात्तः एकवचने टिलोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डा उदात्तः ॥ निपातैः। यदित्यादीनां यत्नेत्यन्तानां

इन्द तृतीयायाः सौत्रो लुक् न तु युक्तशब्देन समासः, निपातैरिति विशेषण-स्यानन्वयापत्तेस्तदाह । एतैर्निपातैरिति । यद् यदि हन्त कुवित् नेत् चण् कच्चित् यत्र एतैरित्यर्थः । यद्यदार्थे च हेतौ च विचारे यदिचेच्चणः । हन्त हर्षेनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः । कच्चित्प्रश्ने नेत् निषेधे प्रशंसायां कुवित्स्मृतम् । यत्रेत्याधारे तत्र मूले कुविदुदाहृतः । अन्येप्यूह्याः । तत्रग्रहणं साक्षात्संबन्धप्रतिपादनार्थम् ॥ यदग्ने स्यामिति । अस्तेर्लिङि अम् ॥ चकृमा कच्चिदिति चकृमेति लिट् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् । कच्चिदयं निपातसमुदायः । पदकाले कत् चिदिति विच्छिद्य पाठात् । निपातैः किम् । यत्कूजति शकटम् । एतीति यत् इणः शतरि रूपम् इणो यण् इति यण् । ननु प्रतिपदोक्तत्वात् यदादिभिः साहचर्याच्च निपातस्यैव यच्छब्दस्य ग्रहणं स्यादिति चेत् । सत्यम् । एतदेव ज्ञापयति अस्मिन्प्रकरणे नेदमुभयं व्यवस्थापकम् इति । तेन यावद्यथाभ्यामित्यत्र यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् इति व्युत्पादितस्यापि लाक्षणिकस्यानिपातस्यापि ग्रहणं भवति यावत् स्तोतृभ्योरदो गृणाना इति । अचारद इत्यट्स्वरेणाद्युदात्तम् । युक्तग्रहणं किम् । अन्यान्विते मा भूत् । यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् । इह यत्रेत्यस्योत्तरमित्यनेन साक्षात्संबन्धः । दध धारणे । अनुदात्तेत् ॥ नह प्रत्या । नहशब्दो निपातसमुदायो निषेधे वर्तते ॥ नह भोक्ष्यस इति । अदुपदेशात्परत्वात्से इत्यस्य निघातः । स्यप्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तं पदम् । पूर्वं भुङ्क्ष्वेत्युक्तो पुनः क्रोधेनोपहासेन वा पुनः पुनः प्रतिषेध उक्तो पृच्छति भोजनं करिष्यसि स एवमुच्यते ॥ न ह वै तस्मिल्लोक इति । तस्मिञ्छब्दः फिट्स्वरेणाद्युदात्तः । लोकशब्दः पचाद्यजन्तत्वादन्तोदात्तः । दक्षिणशब्दः स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् इति शिट्त्वादाद्युदात्तः ॥ सत्यं भोक्ष्यस इति । मध्योदात्तम् ॥ अङ्गा ॥ प्रातिलोम्यं प्रतिकूलकारित्वं ततोऽन्यः ऽभिमतकारित्वमप्रातिलोम्यम् । एवं च अनुलोम्ये इति वक्तव्यम् । अङ्गशब्द उदाहरणेनुज्ञायाम् । प्रत्युदाहरणे त्वमर्षे ॥ अङ्ग कुर्विति । करोतेर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं सिप् तस्य सेर्ह्यपिच्च इति हिरादेशः । तनादिकृञ्भ्य उः सार्वधातुकेइति करोतेर्गुणः । अत उत्सार्वधातुके उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् इति हेर्लुक् । कुर्वित्युप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् ॥ हि च । अत्राप्यप्रातिलोम्य इति संबध्यते । आ हिं स्मेति । स्मशब्दो निपातोऽपि चादित्वादनुदात्तः । दीर्घत्वं च छान्दसम् । प्रातिलोम्ये तु हि कूज वृषल । उदाहरणे हिशब्दोऽवधारणे हेतौ वा । स च प्रत्युदाहरणे त्वमर्षे ॥ छन्दस्य । अनेक-

मपोति । अपिशब्दादेकम् । तत्रानेकमुदाहरति । अनृतं हीति ॥ हियंत इत्यर्थे । यस्मादयं मत्तोऽनृतं वदति । ततः पाप्मा पापमेनं पुनाति । अनृतवदनदोषेण युज्यत इति तात्पर्यार्थः । एकस्योदाहरणम् अग्निर्हि पूर्वमुदज यत्तमिन्द्रोनूदयन् । अत्र एकमजयमित्याद्युदात्तम् । परं निहतम् । अत्र हेतुहेतुमद्भावस्य द्योतको हिरित्यनेकमपि तिङन्तं हियुक्तं भवति । अत्र पूर्वेण सर्वस्य निघातप्रतिषेधे प्राप्ते क्वचिदनेकस्य क्वचिदेकस्य यथा स्यादिति वचनम् । तत्र च्छन्दसि दृष्टानुविधानाद्यथाप्रयोगं व्यवस्था ॥ यावद्यथा । इयं तृतीया, न पञ्चमीत्याह । आभ्यां युक्तमिति ॥ तेन परभूतयोरपि भवति । देवदत्तः पचति यावदिति । यावच्छब्दो निपातस्तानिपातस्य गृह्यते निपातैर्यद्यदि इत्यत्र ज्ञापितत्वात् । आद्यः साकल्ये, द्वितीयः परिमाणोपाधिको वतुप्रत्ययान्तः । यथाशब्दो योग्यतादिषु ॥ आवतमिति । अवतेर्लोण्मध्यमपुरुषद्विवचनम् । यावच्छब्दोदाहरणं तु यावद् भुङ्क्ते देवदत्तः । पचति यावदिति । यावत् स्तोतृभ्योररदो गृणाना इति । रद विलेखने लङि सिपि अट् । अट्स्वरेणाद्युदात्तः ॥ पूजायां नानुदात्तमिति । अनुदात्त एव भवतीत्यर्थः ॥ यावद्देवदत्त इति । पूर्वेणात्र निघातप्रतिषेधो व्यवाये यदि भवति उपसर्गेणैवेति नियमादत्रातिप्रसङ्गाभावेऽनन्तरग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥ उपसर्ग । यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरमुपसर्गेण व्यवहितं तिङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं स्यात् ॥ अनन्तरमित्येवेति । तच्चानन्तर्यं सोपसर्गस्य, न तिङन्तमात्रस्य ॥ प्रपचतीति । प्रशब्द आद्युदात्तः ॥ तुपश्य । तुप्रभृतीनि पूजाविषयाणि । उदाहरणानि तु माणवको भुङ्क्ते, पश्य माणवको भुङ्क्ते, माणवकस्तु भुङ्क्त इति आश्चर्ये तुशब्द इति भोजनस्य पूजा गम्यते एवमन्यत्रापि । पूजायां किम् । पश्य मृगो धावति । तत्त्वकथनमेतत् । ननु पूजायां नानन्तरम् इत्यतः पूजायामिति वर्तमाने पूजाग्रहणं व्यर्थमिति चेत् । नैवम् । पूजाग्रहणं निघातप्रतिषेधार्थम् । तद्धि पूजाग्रहणं प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन संबद्धम् । ततश्च तदनुवृत्ताविहापि न लुट् इत्यादिके विषये प्रतिषेधस्य प्रतिषेधः स्यात्, मा भूदेवं निघातस्यैव यथा स्यादित्येतदर्थं पूजाग्रहम् । किं चानन्तरमित्येवं तदभूत्, इह त्वविशेषेणेष्यते ॥ अहो च । अहो देवदत्तः पचति शोभनमित्युदाहरणम् । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् । उत्तरो योगः अहोयोग एव यथा स्यात्तुप्रभृतिभिर्योगे मा भूदिति ॥ शेषे पूर्वं पूजायामित्युक्तत्वात्ततोन्यः शेषः इत्याह । अपूजायामिति । अहो कटं करिष्यसीति पचेऽस्य प्रत्ययस्वरः । अनाश्चर्यभूतमिव वस्तु असूयया आश्चर्यवत्प्रतिपाद्यते, न पूजा । शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । योगविभागसामर्थ्यादेव

SGDF

पूर्वप्रकृतेषु किंचिन्नानुवर्तते इति संज्ञायां तत्र चानुकृष्टत्वात् पूजायामित्येतन्निवर्तिष्यत इति भावः ॥ पुरा ॥ पुराविद्योतते विद्युदिति । यावत्पुरा इति भविष्यति लट् । विद्योतनादावध्ययनं धर्मशास्त्रप्रतिषिद्धम् । अतस्तदुपन्यासेन त्वरितमधीष्वेति गम्यते ॥ पक्षे द्योतत इति धातुस्वरेणाद्युदात्तम् । तास्यनुदात्तेत् इति लसार्वधातुकनिघातः ॥ न तेन स्म पुराधीयत इति । लट् स्मे इति भूते लट् । अत्र भूतस्याध्ययनस्य चिरकालप्रवृत्तत्वं गमयते न त्वरा ॥ नन्वि । किंचित्कर्तुं स्वयमेवोद्यतस्य एवं क्रियतामित्यभ्युपगमोनुज्ञा । तस्या एषणा प्रार्थनानुज्ञैषणानुज्ञा प्रार्थनेत्यर्थः ॥ तदाह । अनुज्ञाप्रार्थनायामिति । उदाहरणे वर्तमानसामीप्ये लट्, प्रत्युदाहरणे ननौ पृष्टप्रतिवचने इति भूते लट् ॥ अन्विति किमिति । अनुज्ञैषणायामिति किमित्यर्थः। अङ्गात्प्रातिलोम्ये इत्यादिवदितिकरणं विनापि सिद्धे एकनिपातोयमिति-प्रदर्शनार्थमितिशब्दः ॥ अन्यथा द्वयोर्निपातयोर्ग्रहणं संभाव्येत ॥ किं क्रिया ॥ अप्रतिषिद्धमिति ॥ अप्रतिषिद्धार्थमित्यर्थः । किं द्विजः पचति, आहोस्विद्गच्छतीति । आहोस्विदेको निपात आद्युदात्तः । अत्र केचित् पूर्वं किंयुक्तं तन्न निहन्यते, उत्तरं तु न किंयुक्तमिति निहन्यत एवेति । अन्ये तु यद्यप्येकस्याख्यातस्य समीपे किंशब्दः श्रूयते, तथापि सर्वस्य संशयविषयस्य तेन योग इति उभयत्रापि निषेधेन भाव्यमिति । अत्र हरदत्तः । ये त्वाहुः पूर्वं किंयुक्तमिति, ते मन्यन्ते अस्तु द्वयोः संशयविषयत्वं, किंशब्देन तु श्रुतक्रियाविषय एव प्रश्नो द्योत्यते, क्रियान्तरविषयस्तु प्रश्नः आहोस्विदित्यनेन, क्रियाप्रश्न इति चोच्यते तस्मात्तस्यैव निघातप्रतिषेध इति । प्रश्ने किम् । किं देवदत्तः पठति । क्षेपे किंशब्दः । क्वचित्पुस्तके किमधीयते इति प्रत्युदाहरणं दृश्यते, तन्नादर्तव्यं सोपसृष्टत्वात् ॥ लोपे । किं क्रियाप्रश्ने इति सूत्रमनुवर्तते । तथा चायमर्थः । क्रियाप्रश्ने यः किंशब्दः तस्य लोपे तदर्थेन युक्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं च तिङन्तं वानुदात्तं स्यात् । सूत्रेण किमो लोपस्याविधानादर्थप्रकरणादिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपो विवक्षितः ॥ देवदत्तः पचति आहोस्वित्पठतीति । अत्र पक्षे निघातः । पक्षे धातुस्वरेणाद्युदात्तता, किंशब्दप्रयोगादप्राप्तविभाषेयम् । यद्वा तस्याप्रयोगेपि अर्थेन योगात्प्राप्तविभाषा । पूर्वसूत्रस्थानि प्रत्युदाहरणानि किंशब्दं त्यक्त्वात्र योजनीयानि ॥ एहि ॥ एहिमन्य इत्यनेन युक्तमिति । समुदायाभिप्रायमेकवचनम् । अन्यथा आख्याते द्वे, आङ् चापरः इति बहुवचनप्रसङ्गः ॥ एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यस इति । मन्यसे भोक्ष्ये इत्यर्थे प्रहासे च मन्योपपदे इत्यादिना मन्ये भोक्ष्यस इति पुरुषव्यत्ययः । इदं च

वृत्तिकारमतरीत्या प्रत्युदाहरणम् । तन्मते उत्तमोपादानस्यातन्त्रत्वात् । भाष्ये तु एहि मन्ये रथेन यास्यसीति प्रत्युदाहृतम् । तत्रायमर्थः । त्वं रथेन यास्यसीत्यहं मन्य एहीति ॥ गत्यर्थलोडित्येव सिद्ध इति । आङ्पूर्वादिणो लोट् सिपो हिः । अत्र एहीत्यस्य गत्यर्थत्वाद् गत्यर्थलोटा इति सिद्धमित्यर्थः । एहीत्यत्र आङः परत्वादिहीत्यत्र निघातः ॥ मन्य इति । मन ज्ञाने अनुदात्तेत् श्यन्नन्तत्वादाद्युदात्तत्वम् । तास्यनुदात्तेत् इति अदुपदेशात्परत्वादिडनुदात्तः ॥ जात्व । अपूर्वमित्येतज्जातुशब्दस्यैव विशेषणं न तिङन्तस्य आहो उताहो इति सूत्रे अनन्तरग्रहणज्ञापकात् । अन्यथा तत्राप्यपूर्वमित्यनुवृत्तेरेव केवलतिङन्तस्यानन्तर्यं लभ्यते इति किं तेन । ननु शेषे विभाषा वक्ष्यति तत्र शेषप्रक्लृप्त्यर्थं तत्स्यात् । शेषे विभाषा, कस्य शेषः सान्तरं शेष इति । अन्तरेणाप्यनन्तरग्रहणं प्रक्लृप्तः शेषः कथम्, अपूर्वमिति प्रकृतं स पूर्वः शेष इति तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह । अविद्यमानपूर्वं यज्जात्विति ॥ जातु भोक्ष्यस इति । अदुपदेशात्परत्वात्से इत्यस्य निघातः । मध्योदात्तं पदम् । जातुशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः ॥ कटं जातु करिष्यसीति । कटशब्दः फिट्स्वरादन्तोदात्तः ॥ किंवृत्तम् । वृत्तमित्यधिकरणे क्तः । किमो वृत्तं किंवृत्तम् । अधिकरणवाचिनश्च इति कर्तरि षष्ठी । अधिकरणवाचिना च इति समासनिषेधे प्राप्तेऽस्मादेव निपातनात्समासः । इह जात्वपूर्वम् इत्यतोऽपूर्वमिति वर्तते तद्व्याचष्टे । अविद्यमानपूर्वमिति ॥ यदि यत्र किंशब्दो वर्तते तत्सर्वं गृह्यते, तर्हि किमीयः किंतरामित्यादेरपि प्रसङ्गः स्यादिति मत्वा परिसंचष्टे विभक्त्यन्तमित्यादि ॥ शेषे वि । अनन्तरापेक्षं शेषत्वमित्याह । व्यवहितमिति ॥ पचतीति । पचे धातुस्वरेणाद्युदात्तम् ॥ गत्यर्थ । गतिरर्थो येषामिति विग्रहः ॥ गत्यर्थलोटा ॥ युक्तमिति । योगः पुनरर्थद्वारको निमित्तनिमित्तीभावः । लोडन्तवाच्यं हि निमित्तं लृडन्तवाच्यस्य । न चेत्कारकं सर्वान्यत् इत्यस्य व्याख्यानमाह । यत्रैव कारकं लोडित्यादि ॥ कर्त्तरि कर्मणि वा आगच्छ देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनमिति । आङुपसर्गः गच्छदेवदत्तशब्दयोः पदात्परत्वान्निघातः । ग्रामशब्दो ग्रसेरा च इति मनन्त आद्युदात्तः ॥ द्रक्ष्यसीति । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तम् ॥ उह्यन्तां देवदत्तेन, शालयो रामेण भोक्ष्यन्त इति । वहेः प्रापणार्थत्वेऽपि गतिर्गमयत इति गत्यर्थत्वम् । उह्यन्तामित्यत्र देवदत्तरामयोः कर्त्रोर्भेदेऽपि लकारवाच्यस्य शालेः कर्मणः अभेदात् ॥ आगच्छेरिति । लिङयं, न लोट् ॥ द्रक्ष्यसीति । वर्तमानसामीप्ये लट् ॥ आगच्छ देव ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यत इति । कारकशब्देन सूत्रे कारकव्यक्तिरेवाश्रीयते, तेन कर्तृत्वाभेदेऽपि शक्तिभे-

दात्कारकभेदः ॥ त्वं चाहं द्रुचग्राव एनमिति । अक्रियमाणे सर्वग्रहणे यत्र वाच्यं न भिद्यते तत्रैव भवितव्यमिह च भिद्यते वाच्यम् । एकत्वैकमन्यत्र इयमिति निघातप्रतिषेधो न स्यात्, क्रियमाणे तु सर्वग्रहणे लोड्वाच्यकारकापेक्षया लृड्वाच्यकारकाधिक्येऽपि निघातप्रतिषेधः सिद्धः ॥ लोट् च । लृङ्ग्रहणं विहाय गत्यर्थलोटा इति संपूर्णं सूत्रमनुवर्तते तदाह । गत्यर्थेत्यादि ॥ आगच्छेति । गत्यर्थलोटा युक्तं पश्येति न निहितं, गच्छेति तु निहतमेव ॥ योगविभाग उत्तरार्थ इति । उत्तरो विकल्पो लोट एव यथा स्यात् । लृटो मा भूद् इति ॥ विभाषितम् । पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । प्राप्तविभाषा चेयम् । गत्यर्थलोटा युक्तं लोडन्तं सोपसर्गमुत्तमभिन्नं विभाषा नानुदात्तं स्यात्, न चेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ सोपसर्गमिति । उपसर्गेण सह । उपसर्गे विद्यमान इत्यर्थः । सहशब्दो विद्यमानार्थो, न तुल्ययोगेन ह्युपसर्गस्य निघातप्रसङ्गोऽस्ति ॥ आगच्छ देव ग्रामं प्रविशेति । अत्र विशेति पक्षे निहतं, पक्षे शप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् । यदान्तोदात्तं तदा तिङि चोदात्तवति इति गतेर्निघातः ॥ पश्य प्रशासानीति । उभयत्रापि पूर्वेण निघातः । प्रत्युदाहरणानि पूर्वसूत्रोक्तान्येव प्रशब्दपूर्वाणि योज्यानि ॥ हन्त च । पूर्वसूत्रमनुवर्तते, लोड्ग्रहणं च, तदाह । हन्तेत्यनेनेत्यादि ॥ प्राप्तविभाषेयम् । निपातैर्यद्यदि इति निघातनिषेधस्य सिद्धत्वात् ॥ प्रभुञ्जावहै इति । भुजेर्लोट् भुजोनवने इत्यात्मनेपदं वहिः टेरेत्वं श्नम् । आडुत्तमस्य पिच्च । एत ऐ अनुदात्तत्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वम् । विकरणस्वरः ॥ आमः । अन्तरयतीत्यन्तरं व्यवधायकम् । एकमन्तरं यस्य तदेकान्तरम् । उदाहरणे निघाते प्रतिषिद्धे षाष्ठमाद्युदात्तत्वम् ॥ अनन्तिक इति । अत्र केचिदनन्तिकं दूरं तस्यैव सामर्थ्यादेकश्रुतेर्निघातस्य च प्रतिषेधः । यदि निघातमात्रनिषेधोयं, तदा निघातस्यैकश्रुत्या बाधितत्वादिदं सूत्रं व्यर्थं स्यादिति सामर्थ्यादेव चैतन्निषेधं प्रति ऐकश्रुतेरसिद्धत्वाभावः । प्लुतोदात्तस्तु न प्रतिषिध्यत इत्याहुः । अपरे तु अनन्तिके इत्यनेन यन्न दूरं, न च संनिकृष्टं तदुच्यते, न दूरमेव । अन्यथा दूरमित्येव वदेत् । तेनास्मिन्नेकश्रुतेः प्राप्तिरेव नास्ति अदूरत्वात्प्लुतोदात्तोऽपि नोदाहर्त्तव्य इति ॥ यद्धि तु ॥ उदसृज इति । तुदादेः सृजेर्लङि सिप्यट् ॥ उशन्ति हीति । वश कान्तौ । अदादिः । लटि झोऽन्तः । ग्रह्यादित्वात्संप्रसारणम् ॥ नान्येदिति । यद्यदिहन्त इत्यादिभिरित्यर्थः ॥ जायेस्वा रोहावेहीति । रुहेर्लोट् । वस् शप् । आडुत्तमस्य पिच्च लोटो लङ्वत् इति लङ्वद्भावात् नित्यं ङितः इति सलोपः । आङ्पूर्वादिणो लोट् । सिपो हिः । एहि । तेन परभूतेन युक्तस्य रोहावेत्यस्य

लोट् च इति प्राप्तो निघातप्रतिषेधो नियमान्निवर्त्यते, तेन स्वशब्दाश्रयो निघातो भवति स्वाशब्दे रो रि इति लोपः। ढ्रलोपे इति दीर्घः । स्वो रोहाव इति पाठे तु छान्दसत्वादुत्वम् ॥ चनचि । एष्विति । चन चिदिव गोत्रादि तद्धित आम्रेडित एष्वित्यर्थः इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीक्ष्णयोरेव गृह्यन्त इति तिङो गोत्रादि इत्यत्रैवोक्तम् ॥ पचतिकल्पमिति । अत्रानुदात्त एव तद्धितो ग्राह्यः । अन्यत्र तद्धितस्वरेण तिङन्तस्वरो बाध्यते अयं पचतिदेश्यः ॥ चादिषु च । न चवाहाहैवयुक्ते इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादयोऽत्र गृह्यन्ते संनिकृष्टत्वात् न तु चादयोसत्वे इति सूत्रनिर्दिष्टा विप्रकृष्टत्वात्तदेतदाह । चवाहाहैवेषु परेष्विति ॥ क्वचित्पुस्तके एषु परतः इत्येव पाठः तत्रापि चवाहाहैवेषु परतः इत्यर्थो बोध्यः ॥ पचति च खादति च। देवः पचति वा खादति वेति । उभयत्र खादतीत्यस्य निघातप्रसङ्ग एव नास्ति, नानावाक्यत्वात् । चवायोगो हि समुच्चये विकल्पे वा सति भवति स चानेकस्य धर्म इति कृत्वोदाहृतम् ॥ चवा ॥ प्रथमेति । स्त्रीलिङ्गस्य निर्वाहमाह । प्रथमा तिङ्विभक्तिरिति । प्रथमसमुच्चारिता तिङ्विभक्तिरित्यर्थः । अगतेरिति प्रथमसूत्रे चानुकृष्टत्वादिह नानुवर्तते ॥ उत्तरवाक्ययोरिति । देवो वा पार्थिवादधि, इन्द्रं महो वा रजसः इत्येतयोरित्यर्थः । ननु श्रुतस्यैव तिङन्तस्योत्तरानुषङ्गः तत्कथं प्राथम्यमिति चेत् । अनुषक्तस्याप्यौपाधिकं भेदं पुरस्कृत्य प्राथम्याश्रयणेन निघातनिषेधस्य छन्दसि बहुशो दृष्टत्वात् । एतच्चेहैव मन्त्रे निनयेन सुष्टिहत्यया इति च मन्त्रे वेदभाष्ये स्पष्टम् ॥ हेति ॥ स्वयं ह रथेन यातीति । उपाध्याये पदातौ गच्छति सति शिष्यस्य रथेन गमनं प्रतिषिद्धमित्याचारभेदः ॥ अहेति । अनेकस्मिन्प्रयोजने प्रेषणं विनियोगस्तदाह । नानाप्रयोजने नियोग इति ॥ अनेकप्रयोजनो नियोगः । प्रेषणमुदाहरणे पूर्वत्र प्रैषे प्लुतः उत्तरत्र क्षियायाम् ॥ चाहलोपे । अवधारणार्थैवशब्दप्रयोगे सति प्रथमं तिङन्तं नानुदात्तम् । सूत्रेण चाहलोपस्याविधानात् अर्थप्रकरणादिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपो विवक्षितः । चशब्दः समुच्चयार्थः । हशब्दः केवलार्थः । समानकर्तृके चलोपो नानाकर्तृकेऽहलोपः। उदाहरणे चलोपं दर्शयति ॥ ग्राममरण्यं चेति ॥ क्वेव भोक्ष्यस इति । अनवक्लृप्तावयमेवशब्दः एवे चानियोगे इति पररूपम् ॥ चादि ॥ वाजेष्विति । अवेति तिङन्तस्येह निघातः । निघाताभावस्य तूदाहरणान्तरं मृग्यम् । ननु पूर्वसूत्रे समानकर्तृके चलोप इत्युक्तम्, इह तु कर्तृभेदात् कथं चलोप इति चेद् अवधारणार्थे एवशब्दप्रयोगे समानकर्तृके चलोप इति नियमो, न तु सर्वत्रेत्यस्त्यत्र चलोपः ॥ व्रीहिभिर्यजेत-

ति। पक्षे निहतम्। पक्षे आद्युदात्तम्। द्वितीयं तु निहतमेव। एवं शेषेष्वपि यथादर्शनमुदाहरणम्॥ वैवाव। आभ्यां युक्तं प्रथमं तिङन्तमनुदात्तं वा स्यात् छन्दसि। वै स्फुटार्थे क्षमायां च, वाव प्रसिद्धौ स्फुटार्थे च॥ एकान्या। समौ तुल्यावर्थौ ययोस्तौ समर्थौ। शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्॥ जिन्वतीति। जिवि: प्रीणनार्थ:। इदित्त्वान्नुम्। लट् तिप् शप्॥ प्रजामेकां रक्षतीति। अन्यां प्रीणयति अन्यां रक्षतीत्यर्थ:॥ एक इति संख्यापरमिति। एकशब्दस्यानेकार्थत्वात्। तथा चोक्तम् एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा। साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते॥ इति। ननु साहचर्यादन्यार्थक एवैकशब्दो ग्रहीष्यत इति चेत्। सत्यम्। न साहचर्यमत्र प्रकरणे व्यवस्थापकमिति निपातैर्यद्यदिहन्त इत्यत्रैवावोचाम॥ यद्‌॥ यदद्युङिति। यद्‌ अञ्चतीति क्विन्। विष्वग्देवयोश्च इति टेरद्र्यादेश:। कथं पुन: पञ्चमीनिर्देशे सति यदद्र्यङ्वायुर्वाति इत्यादौ व्यवधाने भवत्यत आह। अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यत इति॥ अत्र च ज्ञापकमुक्तसूत्रे मूल एव स्फुटीभविष्यति॥ पूजनात्। काष्ठादिभ्य: इति वार्तिकं दृष्टम्। तदनुरोधेन पूजनात् इति बहुवचनस्थान एकवचनमिति व्याचष्टे।पूजनेभ्य: काष्ठादिभ्य इति॥ उत्तरसूत्रे तिङ्ग्रहणादिदं सुबन्तविषयकम्॥ काष्ठाध्यापक इति। काष्ठादयो अद्भुतपर्याया: सन्त: पूजनवचना भवन्ति। समासविषयकं सूत्रमिदम्। उदाहरणे मयूरव्यंसकादित्वात्समास:॥ मलोपश्च वक्तव्य इति। दारुणमध्यापक इति समासे कृते विभक्तेर्लुकि स्वाभाविकी मकारनिवृत्तिरित्यनेन वचनेनान्वाख्यायते इति वृत्तिन्यासकारयोर्मते तदेतदाह। इति वृत्तिमतमिति॥ भाष्यवार्तिककैयटास्तु असमास एव क्रियाविशेषणीभूतानां दारुणमित्यादीनामसमासे एवास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिमिच्छन्ति। मयूरव्यंसकादित्वे नास्ति प्रमाणम्। हरदत्तोऽप्याह। यदि समासे एवेदमभिमतमभविष्यत्तदा समास इत्येवावक्ष्यत्। युक्तं चैतत्। न ह्यत्र समासाधिकारोऽस्ति येन समास: स्याद्। अस्मिन् पक्षे मलोपवचनं च सार्थकम्॥ पूजनादित्येव पूजितपरिग्रहणे सिद्ध इति।पूजनस्य पूजितापेक्षत्वादिति भाव:॥ अनन्तरपूजितलाभार्थमिति। पूजनात्पूजितम् इति सूत्रे सामान्यगतमानन्तर्यविशेषणं विज्ञायत इति भाव:। कथं पुन: पञ्चमीनिर्देशे व्यवहितस्य प्रसङ्ग इत्याह। एतदेवेति॥ ज्ञापकफलं तु यद्वृत्तान्नित्यम् इत्यत्रोक्तम्॥ सगति॥ यत्काष्ठं प्रपचतीति। ये मलोपश्च इत्यनेन वाक्ये मलोपमाहु:, तेऽपि तिङन्ते परतो नैव लोपमिच्छन्ति॥ सगतिग्रहणाद्गतिरपि निहन्यत इति। तुल्ययोगे अत्र सहशब्द:। यत्र तुल्ययोगे सहशब्दस्तत्र

द्वयोरपि कार्ययोगो भवति, तद्यथा सपुत्रो भोज्यतामित्युक्ते पुत्रोऽपि भोज्यते। अपिग्रहणं यत्र गतिर्न युज्यते तत्र केवलस्यापि तिङन्तस्य यथा स्यात् । गतिप्रयोगे तु द्वयोः सहैव भवति तिङ्ग्रहणं पूर्वयोगस्यातिङ्विषयत्वज्ञापनार्थम् ॥ कुत्सने। पदादिति निवृत्तम् ॥ पचति क्लिश्नातीति। अत्र समानवाक्यत्वस्य सामर्थ्यस्य वाभावादेवाप्राप्तेः सुपीति स्पष्टार्थम् ॥ कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्देवदत्त इति। कर्तृत्वमात्रं कुत्स्यते अस्येदमयुक्तमिति ॥ क्रिया तु शोभनैव ॥ पूतिश्चानुबन्ध इति। चकारानुबन्ध इत्यर्थः । तिबन्तपूतिशब्द आद्युदात्तः । वसेस्तिप् इति तिप् बाहुलकात्पूञोऽपि भवति, तस्मादेवं गुणाभावः तस्य निघातनिमित्तस्यान्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति चित्त्वमुपसंख्यायते ॥ वा बह्वर्थमिति। बहुवचनान्तं तिङन्तं वानुदात्तं स्यात् । यदा तिङन्तस्य निघातस्तदा पूतिरन्तोदात्तः । अन्यदा त्वाद्युदात्तः ॥ आमन्द्रैरिति। अत्र याहीत्येतत्प्रति क्रियायोगादाङित्येष गतिः॥ तिङि। उदात्तवति तिङन्ते परे गतिर्निहन्यते । निपाता आद्युदात्ता इत्यस्यापवादः ॥ यत्प्रपचतीति । निपातैर्यद्यदि इति निघातप्रतिषेधात्तिङन्तमुदात्तवत् । ननु तिङ्ग्रहणं व्यर्थम् । न च तिङन्तं यथा स्यात् मन्द्रशब्दे मा भूत् आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि इति मन्द्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इति वाच्यम् । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः इति वचनात् स्वसंबन्धिनमाक्षिपतीति । क्रियावाचिन्येवोदात्तवति भविष्यति । न च कृदन्तेऽतिप्रसङ्गः। तत्र कृत्स्वरथाथादिस्वरगतिस्वरेषु कृतेषु शेषनिघातेन गतिर्निहन्यत एव तस्मात्रार्थः तिङ्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह । तिङ्ग्रहणमिति ॥ परिमाणमियत्ता । परिमाणार्थत्वमेव स्पष्टयति । अन्यथाहीति ॥ अक्रियमाणे तिङ्ग्रहणे धातुरेव क्रियावाचित्वाद्गतिसंज्ञानिमित्तमिति तत्रैवोदात्तवति निघातः स्यात् न प्रत्यये । तिङ्ग्रहणे कृते तु यं धातुं प्रति गतित्वं तद्घटके तिङन्ते उदात्तवति परे इत्यर्थो जायते । तेन यत्प्रकरोतीत्यादौ धातोः शेषनिघातेनानुदात्तत्वेऽपि तिङन्तस्य उप्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वाद्गतेर्निघातः सिद्ध इत्याहुः । प्रपचतीति । तिङ्ङतिङः इति निघातः॥

इति सुबोधिन्यां तिङन्तस्वरप्रक्रिया ॥

ईळे इति। ईड स्तुतौ लडुत्तमैकवचनम् इट्, टेरेत्वं द्वयोश्चास्य स्वरयोः इति प्रातिशाख्येन ळः ॥ यज्ञस्येति । यजयाच इति यजेर्नङ् ॥ विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वमिति। स्वरितो वानुदात्ते इत्यनेन ॥ ऋत्विगि

ति । ऋतावुपपदे यजेः क्विन् ऋत्विक् इत्यनेन । वचिस्वपि इति संप्रसारणम् । नब्विषयस्य इति इसन्तवर्जितस्य नित्यनपुंसकस्यादिरुदात्त इति सूत्रार्थः ॥

॥ इति स्वरसञ्चारः ॥

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानश्रीगोवर्द्धनभट्टात्मज रघुनाथात्मजेन जयकृष्णेन कृतायां सिद्धान्तकौमुदी व्याख्यायां सुबोधिन्यां तिङन्ते स्वरप्रकरणम् ॥

समाप्ता चेयं सुबोधिनी ॥

SGDF

SGDF

॥ विज्ञप्तिः ॥

निम्नलिखितानि पुस्तकानि साधु संशोध्य सीसकाक्षरैः पुनरस्माभिर्मुद्रितानि येषां जिघृक्षा स्यात्तैरस्माकं सविधे प्रार्थनीयानि ॥

	पुस्तकानि	रु०	आ०	पा०
१	भैरवी (कारकान्ता) शब्दरत्नव्याख्या	३	०	०
२	प्रउनवैष्णवः	०	८	०
३	परिभाषेन्दुशेखरः भैरवीसहितः	१	४	०
४	अर्थसंग्रहः कौमुदीव्याख्यायुतः	१	८	०
५	वृद्धिदीपिका (धर्मशास्त्रे आशौचकाण्डम्)	०	३	०
६	तत्त्वबोधिनी	४	०	०
७	काशिकावृत्तिः (यन्त्रस्था)			

एतदन्यानि कानि चित्पुस्तकान्यपेक्षितानि चेदस्मत्कार्यालयस्थपुस्तकानां बृहत्सूची आणकार्धं संप्रेष्य द्रष्टव्या ॥

पत्रादिप्रेषण-स्थानम्

कार्याध्यक्षः
चौखम्बा संस्कृतपुस्तकालयः
काशी (बनारस सिटी)

SGDF

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

8239
H375

ಪುಸ್ತಕದ ಸಂಖ್ಯೆ E-723

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

SGDF